

Ջ.Ս.ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՄԱՇԽԱԿԱՅԻՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ
ԱՐԵՎՏԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

1914-1916 թ.թ.

„ՀԱՅԱՍՏԱՆ“ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

19 - ԵՐԵՎԱՆ - 65

*ԵՎԵՐՈՒՄ ԵՄ
առաջին համաշխարհային
իմպերիալիստական պատե-
րազմի տարիներին թուրքա-
կան յաթաղանից զոհված
քյուրավոր հայ մարդկանց
հիշատակին:*

КИРАКОСЯН ДЖОН СААКОВИЧ
ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА И ЗАПАДНЫЕ АРМЯНЕ
1914—1916 гг.

(На армянском языке)
Издательство «Айастан»
Ереван, 1965

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

Իր բազմադարյան պատմության ընթացքում գոյատևման, սոցիալական և ազգային ազատագրության, իր լավ ապագայի համար մաքառումների դաժան ուղի է անցել, օրհասական պահեր է ապրել հայ ժողովուրդը: Նա առանձնապես ծանր փորձության ենթարկվեց առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմի դժնդակ տարիներին: Ներկա գրքում արխիվային նյութերի, մամուլի, պատմագիտական գրականության հիման վրա մենք ջանացել ենք պատասխան տալ այս օրերին մեծ հետաքրքրության առարկա դարձած այն հարցին, թե ինչպե՞ս պատահեց, որ հիսուն տարի առաջ, պետականությունից զուրկ և, հետևապես, պատերազմին որպես պատերազմող կողմ պաշտոնապես չմասնակցած հայ ժողովուրդը հանդիսացավ իմպերիալիստական գիշատիչների սանձազերծած համաշխարհային սպանդի առավել տուժողը: Ի՞նչն էր պատճառը, որ այդ պատերազմի տարիներին թուրքական սուլթանների ավանդական ջարդարարական քաղաքականությունը հասավ իր գագաթնակետին, որ իր հայրենի հողից տեղահանվեցին միլիոնավոր հայ մարդիկ և նրանցից շատերը սրի քաշվեցին, զոհվեցին Միջագետքի անապատներում:

Մենք ամենևին հավանականություն չենք ունեցել սպառիչ, վերջին խոսքը ասել այն բոլոր խնդիրների վերաբերյալ, որոնք արծարծել ենք մեր աշխատության մեջ: Թեմայի բարդությունը,

հարցերի բազմապատկերունք, հայ ժողովրդի պատմության այդ ժամանակամիջոցի մի շարք պրոբլեմների տակավին անբավարար ուսումնասիրված լինելը անհրաժեշտորեն խնդիր են առաջադրում՝ ավելի բազմակողմանիորեն հետազոտել և լուսաբանել առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ արևմուտահայության ողբերգության հետ կապված հարցերը:

Թե որքանով է հաջողված մեր կատարած այս փորձը՝ թող դատեն ընթերցողները, որոնց դիտողություններն ու նկատանքները գոհունակությամբ հաշվի կառնենք թեման ավելի խոր ու հանգամանալի մշակելու մեր հետագա աշխատանքում:

Առիթից օգտվելով ուզում ենք մեր շնորհակալությունը հայտնել բոլոր այն ընկերներին, որոնք իրենց խորհուրդներով ու դիտողություններով օգնեցին մեզ գիրքը հրատարակության պատրաստելու գործում:

ՀԵՂԻՆԱԿ

Գ.Լ.ՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԾԱՆՐ ԳՈՅԱՎԻՃԱԿԸ ԹՈՒՐԶԻԱՅՈՒՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

1908 թ. երիտթուրական հեղափոխության հետև-
վանքները: Օսմանյան կայսրությունում ոչ թուրք ժո-
ղովուրդների իրավագուրկ վիճակը: Սուլթան Աբդուլ
Համիդի շրջանի զոլումը շարունակվում էր: 1909 թ.
Ադանայի կոտորածը: Թուրքիայի արտափնե-ֆաղափա-
կան պարտությունները: (Ճնշված ժողովուրդների ազ-
գային-ազատագրական շարժման վերելքը: Հայկական
կուսակցությունների դիրքը երիտթուրական ռեժիմի
պայմաններում: Հայերի հեղափոխումը և արտագաղ-
թը: Հայկական բուրժուազիան թուրքական երիտասարդ
ազգային բուրժուազիայի ախոյան: Երիտթուրքերի
կալվածատիրական, մեծապետական շովինիզմը՝ պան-
թուրքիզմը և պանիսլամիզմը: Հայ ժողովրդի արևմուտ-
յան հատվածը պանթուրանիզմի հանապարհին մի խո-
շընդոտ: Թուրքացման փաղափականությունը որպես
Օսմանյան կայսրությունը փլուզումից փրկելու միջոց:
Թուրքական հակահայկական նացիոնալիզմը հասնում
է իր գագաթնակետին:

*Պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրությունը
միևնույն բանտն էր այնտեղ ապրող ժողովուրդների համար,
ինչպես սուլթան Աբդուլ Համիդի տիրապետության ժամա-
նակ: Կայսրության կազմի մեջ բացի Թուրքիայից մտնում
էին Արևմտյան Հայաստանը, Սիրիան, Արևելյան Թրակիան,*

իրաքը, Արաբիան, Պաղեստինը, ինչպես նաև անվանապես
Լիբանանը և Եգիպտոսը, ուր փաստորեն հաստատվել և
տեղի ունեցող տնօրինություն էին անում անգլիական և ֆրանսիա-
կան կապիտալիստները։ Ամբողջ կայսրության բնակչության
ընդհանուր թվի միայն երրորդ մասն էին կազմում թուր-
քերը։ Թուրքական պետականությունը բռնակալական միջոց-
ներով շարունակում էր իր տիրապետությունն իրականացնել
սլավոնների ու արաբների, հայերի ու քրդերի և այլ ժողո-
վուրդների վրա։

Հսկա պետության մեջ իր իշխանությունն էր հաստատել
«Իթթիհատ վե թերաֆը» («Միություն և առաջադիմություն») կուսակցության պարագլուխներ էնվերի, Թալեաթի, Ջեմալի
և այլոց հակաժողովրդական, ռեակցիոն կլիկը։ Այս կու-
սակցությունը արտահայտում էր վեր բարձրացող թուր-
քական ազգային առևտրական բուրժուազիայի, լիբերալ
կալվածատերերի, բանակի սպայության ու թուրքական ազ-
գայնական-բուրժուական մտավորականության շահերը։ Գըլ-
խավորելով 1905—1907 թվականների ռուսական առաջին
հեղափոխության ազդեցության տակ սկսված շարժումը և
1908 թվականի հեղաշրջումով գահընկեց անելով երեսուն
տարի թագավորած արյունոտ սուլթան Աբդուլ Համիդին և
1876 թվականի թուրքական սահմանադրությունը վերականգ-
նելու ուղղությամբ մի շարք կիսատ-պռատ քայլերից ու խոս-
տումներից հետո, այս կուսակցության վերնախավն իր դիկ-
տատուրան հաստատեց երկրում։

Վերնախավային հեղաշրջում կատարելով, երիտասարդ
թուրքերը փաստորեն իրենց գործն ավարտված համարեցին։
Նրանք չլուծեցին հեղափոխության առաջադրած և ոչ մի սո-
ցիալական խնդիր, խոչընդոտեցին նրա վերաճումը բուր-
ժուա-դեմոկրատականի՝ սարսափելով ժողովրդական մաս-
սանների ակտիվությունից ու ինքնուրույն պահանջներից։
«Եթե օրինակի համար վերցնենք XX դարի ռեվոլյուցիաները,
ապա հարկ կլինի,— գրել է Վ. Ի. Լենինը,— իհարկե, պոր-
տուգալական ու թուրքական ռեվոլյուցիաներն էլ բուրժուա-
կան համարել։ Բայց նրանցից ո՛չ մեկը, ո՛չ էլ մյուսը «ժո-
ղովրդական» չեն, որովհետև ժողովրդի մասսան, նրա վիթ-

խարի մեծամասնությունը ակտիվ, ինքնուրույնորեն, իր սեփական տնտեսական ու քաղաքական պահանջներով նկատելի կերպով հանդես չի եկել այդ ուղղուցիաներից և ոչ մեկի մեջ»¹:

1908 թ. թուրքական հեղափոխությունից հետո, մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը կապիտալիստական Եվրոպայի տնտեսական ու քաղաքական դիրքերը Օսմանյան վայրույթյունում ոչ միայն չթուլացան, այլև ավելի ուժեղացան: Երիտասարդ թուրքերի իշխանությունը հենց սկզբից լիակատար կախման մեջ էր օտարերկրյա կապիտալից: Վերջինս նպաստում էր թուրքիայի բնատնտեսության քայքայմանը, նրա տնտեսության և, առաջին հերթին, գյուղատնտեսության ներքաշմանը համաշխարհային կապիտալիստական շրջանառության մեջ: Սակայն եվրոպական կապիտալը թուրքիայում հենվում էր մինչևկապիտալիստական, կիսաֆեոդալական շահագործման ձևերի վրա, հանդես էր գալիս գյուղի ամենապարզիտային խավերի, պետական թյուրոկրատիայի հետ միասնական ճակատում, պահպանելով գյուղատնտեսության հետամնացությունը, կեղեքելով գյուղացիական ընչազուրկ զանգվածներին: Վ. Ի. Լենինը նկատում է, որ դրա համար էլ եվրոպական կապիտալիստները երիտասարդ թուրքերին գովում էին շահավորության և զսպվածության համար, որ «հնարավոր է առաջվա նման կողոպտել թուրքական տիրապետությունները»²:

Ֆինանսապես քայքայված Օսմանյան կայսրությունը ժամանակ առ ժամանակ դիմում էր Անգլիային ու Ֆրանսիային, իսկ պատերազմի անմիջական նախօրյակին՝ նաև Գերմանիային, փոխառություններ ստանում, բայց դրանք հազիվ բավականացնում էին օտոմանյան պարտքի տոկոսների մարմանը: Արևմտյան տերությունների ֆինանսական ներդրումները թուրքիայում պատերազմի նախօրյակին կազմում էին 3 միլիարդ ֆրանսիական ֆրանկ³: Թուրքիան Եվրոպա-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 25, էջ 537:

² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 15, էջ 269:

³ X. Յ. Գաբիդուլլին, Младотурецкая революция, М., 1936, стр. 131:

յին պարտք էր 4-ից 5 միլիարդ ֆրանկ¹։ Թե՛ ներքին վարչական և թե՛ մանավանդ ֆինանսական գործառնությունները կատարվում էին եվրոպական տերությունների թելադրանքով։ Թուրքիան ի վիճակի չէր և ոչ մի տնտեսական հարց լուծել առանց եվրոպական կապիտալիստների և, բնականաբար, առանց այդ տերությունների համաձայնության։ Իրենց առաջին քայլերին արտաքնապես հակաիմպերիալիստական ձև տված երիտթուրքերը շատ շուտով անցան հին ռեժիմի դիրքերին, խմբերիալիստական այս կամ այն խմբավորմանը հարելուն, նրանց հովանավորությունից օգտվելուն։

«Երիտասարդ թուրքերը,— գրել է Արշակ Զուրաբյանը,— օրգանապես անընդունակ էին դնել և լուծել սոցիալական հարցեր։ Բացի մնացած ամեն բանից, նրանք շունեին պատրաստ ազգային բուրժուազիա այս բառի նեղ մտքով, ազգային պետություն ստեղծելու համար»²։ Ազգարային ոլորտում ոչ մի փոփոխություն տեղի չունեցավ։ Շահագործման տիպիկ ֆեոդալական, թուրքական ձևերը շարունակվում էին։ Հողատիրության երեք հիմնական ձևերը՝ վակուֆ, միր և մյուք, աննշան փոփոխություններով մնացին նույնը։ Հարկային քաղաքականության հին ասիական ակզբունքը՝ ժողովրդից խլել որքան հնարավոր է շատ, իսկ դրա դիմաց ոչինչ չտալ, պահպանվում էր իր ամբողջ այլանդակությամբ։

Արևմտահայ ականավոր գրող Երվանդ Օտյանը շատ դիպուկ է բնորոշել երիտթուրքերի իշխանությունը։ «Նոսք, ամեն բան խոսքով եղավ, գործով՝ ոչինչ»,— գրել է նա։ «...Գյուղացին, ինչպես համիտյան բռնակալության օրով, այսօր սահմանադրական ռեժիմին մեջ ալ պիտի մեռնի անթթութենե», «ոչ մեկ փոփոխություն նշած է այդ «զուլումի» երկրին համար. հոս ուրախություններու, հրճվանքներու, խորտիկներու ու համադամներու առատության մեջ ոչ մեկը միտքեն կանցընե, ոչ մեկը թե՛ ինչ կընե անդին գավառը»³։

Արյունոտ սուլթան, Լենինի խոսքերով ասած, «թուրքա-

¹ Людвик де Контансон, Реформы в азиатской Турции. Армянский вопрос, перевод с французского, М., 1914 г., стр. 4.

² «Պայքար», 12.2. 1917 թ., № 6 (61)։

³ Ե. Օտյան, Երկրի ժողովածու, հ. 4, 1962, Երևան, էջ 678—679.

կան Նիկոլայ II-ի», — Աբդուլ Համիդի կառավարման շրջանի տիրապետող վերնախավի, կալվածատերերի, բեկերի, պետական մեծաթիվ բյուրոկրատիայի, զինվորականության, կոմպրոպորական բուրժուազիայի մակաբույծ կյանքը ոչ ընչով չէր փոխվել: Եթե Համիդն ուներ 300 կին իր հարեմում, որոնց աղախինների թիվը 3000-ից ավելի էր, իսկ սենեկապետների, քարտուղարների, սպասավորների, ներքինիների և այլ ձրիակերների ոհմակը 12000 հոգու էր հասնում, պալատի տարեկան 50 միլիոն ռուբլու ծախսով, ապա երիտթուրքերի կառավարման օրոք թե՛ Ելզըզ Քյոշքում և թե՛ կառավարող կուսակցության վերնախավում նույն բարքերն էին տիրում: Թուրքական պետական վերնախավին Ֆրիդրիխ էնգելսի տված բնութագիրը՝ դավաճանություն, ծախվածություն, բանակի համար նախատեսված փողերի մսխում, ամեն տեսակի խնտրիզներ և այլն, ամբողջապես վերաբերում էր երիտասարդ թուրքերի կառավարման շրջանին:

Տնտեսական, քաղաքական, կրոնական հողի վրա հալածանքները շարունակվում էին: «Խմպերիալիզմի դեմ պայքարելու փոխարեն իթթիհադականները կանգնեցին իրենց սեփական ժողովրդի դեմ պայքարելու ուղու վրա»¹: Աբդուլ Համիդի թագավորության վերջում բանտերում նստած 60 հազար և արտասահման արտաքսված 80 հազար մարդիկ 1908 թվականի հեղափոխությունից հետո միայն կարճ ժամանակ թուրքիայում ապրելու իրավունք ունեցան: Այնուհետև սկսվեց տեռորի նոր շրջան: Համիդի 50-հազարանոց գաղտնի ոստիկանների ու լրտեսների ոհմակը, որը գործում էր Կոստանդնուպոլսում, Թալեաթի և Զեմալի գլխավորությամբ, շատ ավելի կատարելագործեց քաղաքական պրովոկացիաների և հալածանքների իր փորձը: Կախաղանը նորից դարձավ քաղաքական հակառակորդների հետ հարաբերություն ունենալու միակ միջոցը²: Զկար կյանքի, գույքի, ունեցվածքի, պատվի անձեռնմխելիություն ու ապահովու-

¹ А. Д. Новичев, Очерки экономики Турции до мировой войны, М.—Л., 1937, стр. 40.

² «Պաշաք», 12.2. 1917 թ. № 6 (61):

թյուն: Կառավարութիւնը և նրա տեղական օրգանները ոչ միայն չէին պայքարում բացահայտ անօրինականութիւնների և անարդարութիւնների դեմ, այլև հաճախ իրենք էին հրահրում այդպիսի երևույթները:

* * *

Երիտասարդ թուրքերի իշխանութեան օրոք չափազանց սրվեց ազգային հարցը: Հայտնի է, որ նրանք չէին հաղթանակի, եթե չէին ոչ թուրք ժողովուրդների, նրանց քաղաքական կազմակերպութիւնների, կուսակցութիւնների համատեղ պայքարը, նրանց օժանդակութիւնը: 1907 թվականի դեկտեմբերի 27-ից 29-ը Փարիզում տեղի ունեցած հակահամիդյան ուժերի կոնգրեսը, որին մասնակցում էին «Միութիւն և առաջադիմութիւն», «Դաշնակցութիւն» կուսակցութիւնների, «Ապակենտրոնացում և սահմանադրութիւն» օտոմանյան լիգայի, եգիպտական «Ախդի օսմանիե» կոմիտեի, արաբական «Խայֆեթ» կազմակերպութեան, հրեական «Լավարա» կոմիտեի, մակեդոնական «Ռազմիկ», հայկական «Արմենիա», «Հայրենիք» թերթերի և այլ կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչներ, որոշեց զինված ճանապարհով տապալել սուլթանի տիրապետութիւնը: Ինչպես նշում է Գոլոբորոդկոն, «Միութիւն և առաջադիմութիւն» խումբը շատ համեստ դեր ուներ վերոհիշյալ համագումարում¹: Համագումարի ընդունած փաստաթղթերից մեկում ասված էր. «Կայսրութեան բոլոր ազգերը հաջորդաբար զոհ եղան Արդու Համիդի եղեռնագործ կատաղութեան. նա հաջորդաբար մղեց նրանց մեկը մյուսի դեմ, գրգռելով և արժարժեղով արհեստական ատեղութիւն՝ ցեղերի և կրոնների միջև... Թուրք, հայ, հույն, բուլղար, վալախ, ալբանացի, արաբ, հրեա, դրուզ, քուրդ տեսան հալածանք, աքսոր, տարագրութիւն և

¹ И. И. Голобородько, Старая и новая Турция, П.—М., 1914, стр. 276: Տե՛ս նաև Սեդրախե Մ., Հայկական հարցը և անոր խուլերը, Քեյրուք, 1937, էջ 121—122:

շարդ»¹։ Ավելի ուշ նրա որոշումներին միացան «Ներքին մակեդոնական» և այլ կազմակերպություններ։

Սակայն համագումարի մասնակից խմբերի միասնությունը Համիդի տապալումից հետո քայքայվեց միևնույն արագությունը, ինչպիսի արագությամբ որ ստեղծվել էր։ Երիտասարդ թուրքերի մեծապետական դիրքորոշումը, մյուս կազմակերպությունների և կուսակցությունների սոցիալական բազմերանգ կազմը, նրանց հետապնդած նպատակների հակասականությունը հանգեցրին ընդհանուր ճակատի քայքայման։ Դրանից օգտվեցին թուրքական ռեակցիան, իմպերիալիզմը, իսկ երիտասարդ թուրքերը շարունակեցին Համիդի գիծը ազգային հարցում։ Անբաժան իշխանությունը կենտրոնացավ փոքր ազգերի նացիոնալիզմի համեմատ մեծ, տիրապետող ազգի նացիոնալիզմի՝ «կալվածատիրական»², «պակաս բուրժուական, բայց ավելի ֆեոդալական», մեծապետական նացիոնալիստների ձեռքը, որոնք անհամեմատ վտանգավոր էին ու «դեմոկրատիայի և պրոլետարական պայքարի զլխավոր արգելակը»³։

Կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների և, մասնավորապես, արևմտահայության սոցիալական և ազգային անտանելի գոյավիճակն ավելի վատացավ։ Ինչպես նկատել է Բոգդան Կոնյանցը, Թուրքիայի հասարակական կյանքում լուրջ հակասությունները ազգային բախումների ձևով էին դրսևորվում⁴։ Իսկ երիտասարդ թուրքերը «որպես նացիոնալիստներ՝ օրգանապես չէին կարող քիչ-շատ ուղիղ կերպով դնել և լուծել այդ բոլոր ազգային հարցերը»⁵։ Նրանք սկզբնական շրջանում կարծում էին, որ կայսրության մյուս ժո-

¹ Գ. Լազեան, Հայաստան և հայ դատը ըստ դաշնագրերու, Գահիրե, 1942, էջ 64։

² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 20, էջ 122։

³ Նույն տեղում, էջ 384։

⁴ Բ. Կոնյանց, Թուրքիայի իրադարձությունների շուրջը, Տե'ս նաև Հ. Ինեիկյանի Բ. Կոնյանցը երիտասարդ թուրքերի հեղափոխության մասին, «Տեղեկագիր», № 8, 1963 թ., էջ 99։

⁵ Ա. Զուրաբյան, Թուրքիան և պատերազմը, «Պայքար», 1917 թ., 5.2. № 5 (60)։

ղովուրդների դեմոկրատական ուժերի հետ միասին միասնական ճակատով Աբդուլ Համիդի բռնակալությունը տապալելով, սահմանադրական կարգեր հաստատելով կանհետանալ ավագային երկպառակությունները, իսկ իրենք այդ բոլոր ժողովուրդներին կկապեն թուրքական պետականության հետագա զարգացման հետ: Պատահական չէր, որ երիտասարդ թուրքերի տեսաբանները ի սկզբանե համառոտեին բացասում էին ավագային հարցի իսկ գոյությունը թուրքիայում, ձգտում էին այն տեսնել և մեկնաբանել մեծապետական ոգով¹: Նրանք փորձում էին անտեսել այն իրողությունը, որ դարերի ընթացքում թուրք բռնակալների կողմից կայսրության փոքր ավգերի նկատմամբ վարված բիրտ ճնշման, ավագային ամեն ինչ ոտնահարելու, կոխկրտելու քաղաքականությունը մերկապարանոց սրի վրա հենվող ճնշողի և ճնշվողի, ավգամիշյան խոր ներհակություններից բացի, ուրիշ ոչինչ չէր ստեղծել:

Նրանք հենց սկզբից փորձում էին հաշվի չառնել այն հանգամանքը, որ «թուրքիայում ավագային փոխհարաբերությունների ամենաբնորոշ գիծն այն էր, որ բացառությամբ Անատոլիայի, տիրապետող ավգը, այսինքն՝ թուրք-օսմանները ո՛չ մի տեղ բնակչության գերակշռող տարրը չէին հանդիսանում: Ե՛վ Հայաստանում, և՛ Միջագետքում, և՛ Քուրդըստանում թուրքերը ներկայացված էին լոկ պաշտոնյաների և զինվորների խմբով, որոնք ամբողջապես օտար էին այդ երկրների բուն քնակչությանը: Դեռ ավելին, թվով փոքրամասնություն կազմելով, օսմանները կուլտուրապես զգալի չափով զիջում էին և՛ արաբներին, և՛ հայերին»²:

Թուրքական բռնակալական ռեժիմը խոր անդունդ էր ստեղծել տիրապետող ավգի շահագործող վերնախավի և ճնշված, արյունաքամ եղած, տարրական իրավունքներից զրկված, նորմալ զարգացման և բարգավաճման հնարավորությունը կորցրած, թուրքական յաթաղանի պարբերական

¹ Գաբիդուլին, նշվ աշխ., էջ 107:

² В. И. Гурко-Кряжин, История революции в Турции, М., 1923, стр. 46.

հարվածներին ենթարկված մյուս ժողովուրդների միջև։ Այդ ռեժիմը խափանում էր ճնշված ժողովուրդների հետագա առաջընթաց զարգացումը թուրքական պետության շրջանակներում։

Թուրք աշխատավորը, առաջին հերթին աղքատության, խավարի ու ամենաբիրտ շահագործման ճիրաններում դալարվող հողագուրկ գյուղացին՝ բեկի կամ հարկահավաքի անլուր կեղեքումներին ենթարկված թուրք կամ քուրդ մարաբան անշուշտ խաղաղ հարեան կարող էր լինել այլ ազգի իր սոցիալական եղբայրների հետ։ Ոչ ոք չի կարող ապացուցել, որ թուրք աշխատավորը կուտուրական և տնտեսական տեսակետից ավելի լավ պայմաններում էր, քան, օրինակ, հայ աշխատավորը։ Սակայն դարերի ընթացքում երկրի աշխարհիկ ու կրոնական տերերը Ղուրանի ու նրա սպասավորների միջոցով մահմեդական զանգվածին ներշնչել էին, որ քրիստոնյան «ընտրյալ չէ մարգարեից», այլ «գյււլուր է», արժանի ոտնահարության ու ոչնչացման։ Դարեր շարունակ, թուրքական պետության արտաքին նվաճումներին, զավթողական պատերազմներին ու ավարառություններին զուգընթաց, թուրք մասսայի մեջ ներարկվել էր այն մտայնությունը, թե խաղաղ կյանքը, աշխատանքը միայն ենթականերին, գյւլուրներին է հատուկ, իսկ մահմեդականները՝ թուրք-օսմանները պետք է սիրեն զենքն ու զրահը, կռիվն ու արյուն ոթելը։

Այս ներշնչումը խոր արմատներ ուներ նրանց մոլեռանդ մեծամասնության մոտ և որպես մտայնություն արդեն դարձել էր հավատո հանգանակ։

Մահմեդականների զերադասությունը քրիստոնյաների, ռայայի նկատմամբ մահմեդական օրենքի հիմնական սկզբունքն էր։ «Շարիաթ»-ի հեղինակությունն այդ «գերազանցությունը» տալիս էր կրոնական արժեք¹։ Սոցիալապես ստրկացված մահմեդական աշխատավորն անգամ մոլեռանդ էր, հավատում էր, որ ինքը ընտրյալ է, արտոնյալ, հոտն է

¹ Տե՛ս Marcel Léart, La question arménienne a la lumière des documents, Paris, 1913.

իր փադիշահ հովիվի, իսկ մյուսները հպատակներ են, ռայա: Նա անհամեմատ ազատ էր ոչ մահմեդականների նկատմամբ կիրառվող ոտնձգություններից, մահակից, մտրակից ու յաթաղանից, թուրքական իրականությանը հատուկ ամենաաշխատավորը հաճախ դյուրությամբ գործիք էր ծառայում տիրապետող դասակարգերի ձեռքին՝ վերջիններիս կողմից իրենց շահերին համապատասխան ազգամիջյան ներհակությունները խորացնելու, կոտորածներ սարքելու ժամանակ: «Գյավուր» հասկացությունը նրան ներկայանում էր որպես սեփական իրավունքների պաշտպանությունն արտահայտող պետական մի գաղափար՝ ընդդեմ «անհավատների» և դրանով ղեկավարվելով, նա ծառանում էր իր դասակարգային եղբայրների դեմ՝ փաստորեն հանուն իր ճնշողների և շահագործողների:

Կ. Մարքսն իր «Ազգությունները Թուրքիայում» հոդվածում գրել է, որ մահմեդական ֆանատիզմով վարակված թուրքական «խաթամուժը» արգելակում էր Թուրքիային կանգնելու առաջադիմության ուղու վրա, որ նա «խանդավառությամբ պաշտպանում էր իր երևակայական գերազանցությունը և իր տրադիցիոն արտոնությունը՝ անպատիժ կերպով էքսցեսներ կատարելով քրիստոնյաների նկատմամբ»¹: Ինչպես հաստատում է Արշ. Զուրաբյանը, «...Թուրքական ֆեոդալիզմը տարբերվում էր եվրոպականից գլխավորապես նրանով, որ Թուրքիայում հասարակության շերտավորումն անցնում էր ոչ միայն սեփականատիրական հարաբերությունների, այլև ազգային ու դավանական մակարդակում»²: Ֆեոդալական Թուրքիայում աշխատավորության բիրտ շահագործումն ու կեղեքումն իրականացվում էր թուրքական զանգվածի սոցիալական դժգոհությունն ազգային անհատության հունը մղելով: «Թուրք կամ տաճիկ մասսան երբեք և ոչ մի դեպքում չի եղել, որ ինֆեաբերաբար ունէ մասսայական հարձակում գործած լինի իր հարեան ռայա ժողո-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., I изд., т. IX, стр. 374.

² «Պայքար», № 3 (58), 1917 թ.:

վրդի վրա: Այդ միշտ և հանապազ թելադրվել է վերևից, բարձրից, սուլթանների և իր պնակալիզ արքանյակների՝ փաշաների և շեյխերի կողմից և տաճիկ մասսաները, տարախտաբար, գրեթե միշտ էլ ենթարկվել են այդ արյունախում պրովոկատորներին՝ շնորհիվ իրենց ծայր աստիճան տգիտության»¹:

Զինված ուժի վրա հենվող թուրք կալվածատերը, հարկահավաքը, զինվորական թե քաղաքացիական պաշտոնյաներն առանց պատժվելու կարող էին տիրանալ հայի սեփականությանը, նրա շարժական թե անշարժ գույքին, ոտնահարել նրա ընտանեկան պատիվը, բռնաբարել նրա ազգային ու կրոնական զգացմունքները: Հայն ամեն ինչ պետք է հանդուրժեր, այլապես զոհ կդառնար յաթաղանին:

Կայսրության ճնշված ժողովուրդների աչքում թուրքական պետական բյուրոկրատիան՝ ո՛չ արտադրող, մակաբույծ, սպառող տարրը, դարեր շարունակ տիրապետելով հանդես էր գալիս և՛ սոցիալական հարստահարիչի, և՛ ազգային ճնշման մարմնավորողի դերում: Բնականաբար սոցիալական ընդվզումները, գյուղացիական հուզումները տրադիցիոն կերպով ազգային ներհակության, ազգային պայքարի երանգ էին ստանում: Ընշված ժողովուրդների ունևոր դասակարգերը շահագործելով աշխատավորներին, միաժամանակ վերջիններին նման, կամ ավելի պակաս չափով ճնշվում էին տիրապետող ազգի պետական բյուրոկրատիայի, ֆեոդալական սանձարձակ բռնակալության կողմից:

Երիտասարդ թուրքերը նույնպես շարունակեցին ճնշված ժողովուրդների նկատմամբ այն քաղաքականութունը, որ երեսուն տարի շարունակ վարում էր սուլթան Խեդուլ Համիդը: Ինչպես նկատում է սովետական գիտնական Ա. Դ. Նովիչևը, «ազգային հարցում նրանք իրենց դրսևորեցին որպես ամենալկտի շովինիստներ, գերազանցելով դրանում նույնիսկ Աբդուլ Համիդին»²:

Նախ, երիտասարդ թուրքերը նախկինի նման փորձում

¹ «Կարմիր դրոշակ», 10.8. 1919 թ., № 13:

² Ա. Դ. Նովիչև, նշվ. աշխ., էջ 38:

էին անտեսել Արեւելյան Անատոլիայի (Արեւմտյան Հայաստանի) յոթ վիլայեթներին՝ Վանի, Բիթլիսի (Բաղեշի), Խարպուտի (Խարբերդի կամ Մամուրեթ ուլ Ազիզի), էրզրումի (Կարինի), Սիվասի (Սեբաստիայի), Դիարբեքիի (Տիգրանակերտի), Տրապիզոնի՝ 1198 հազար, Կիլիկիայի՝ 205 հազար, ասիական Թուրքիայի այլ մասերի՝ 440 հազար, Կ. Պոլսի և եվրոպական Թուրքիայի՝ 183 հազար հայ բնակչութեան ազգային գոյութիւնը, փորձում էին ոտնահարել նրա ամենատարրական իրավունքները¹։ Մեծ Հայքը՝ հայ ժողովրդի բնօրրանը, սոսկ աշխարհագրական հասկացողութիւն չէր, այլ նրա հայրենիքը իր որոշակի սահմաններով։ Ինչպես գրել է Վահան Տերյանը, հայերն «իրենց հարազատ երկրում, Հայաստանում, տակավին 17-րդ դարում կազմում էին 98 տոկոսը ամբողջ բնակչութեան, որ ուներ 2 տոկոս մահմեդականութիւն...»²։ Այսինքն՝ հայերն ունեին բացարձակ մեծամասնութիւն։ Սակայն երկարամյա հալածանքները, բռնի կրոնափոխութիւնը, կանխամտածված ջարդերը, տեղահանութիւններն ու արտագաղթը ժամանակի ընթացքում փոխում էին այդ հարաբերակցութիւնը։ Ընդհատ չէ, որ այս երեւոյթներն սկիզբ առան միայն Արդուլ Համիդի օրոք։ Տակավին 1641 թ. Կարա Մուստաֆա մեծ վեզիրի հրամանով մասսայական հալածանք սկսվեց Բրուսայի հայերի դեմ։ 1662 թ. նույն բանը կրկնում է Ահմեդ փաշան Կ. Պոլսի հայութեան նկատմամբ. քանդել է տալիս հայկական եկեղեցիները։ Նույն ժամանակ հակահայկական բռնութիւններ են կիրառվում էրզրումում, Կարսում, Ակնում և շատ այլ վայրերում։

Մինչև 19-րդ դարի կեսը հայ ազգաբնակչութիւնը Արեւմտյան Հայաստանում կազմում էր բացարձակ մեծամասնութիւն։ Այդ շրջանից սկսած Թուրքական բռնակալները որդեգրում են «Հայր մեծամասնութիւն չունի» նշանաբանը և գործնականում ամեն ինչ անում՝ դրան հասնելու համար։

¹ ՀՄՍՄ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 3, թթ. 342—343։ Տե՛ս նաև Альберт Вандаль, Армяне и турецкие реформы, перевод с французского, СПб, 1908, стр. 6.

² Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Կ. Պոլիս, 1924, էջ 394։

1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսից սկսած Թուրքիան նվազեցված էր ցույց տալիս հայերի թիվը, մանավանդ, երբ ուժեղանում էին արևմտաեվրոպական դիվանագիտության խաղերը: Անհրաժեշտ էր ի շիք դարձնել Հայաստանի ինքնավարության կամ այնտեղ բարենորոգումներ իրականացնելու հիմքերը: Իսկ ընդհանրապես երկրի ներքին քաղաքականության տեսակետից ձեռնտու էր ավելի շատ հարկատու՝ զինվորական ծառայությունից ազատված և դրա համար «բեղելաթ ապրեին» կոչվող հարկ վճարող քրիստոնյա ժողովուրդ ունենալ: Այս սկզբունքներով էր ղեկավարվում հատկապես սուլթան Աբդուլ Համիդը և՛ հայկական շրջաններում, և՛ թե Բալկաններում՝ սլավոնների նկատմամբ:

Միատարր մահմեդական բնակչություն ստեղծելու, այս կամ այն նահանգում նրա թվական գերազանցությունը ցույց տալու նպատակով սկսեցին երկիրն արհեստական վարչական բաժանումների ենթարկել, վերացնել հայկական նահանգների մասին հասկացողությունը: Այս նպատակով հայկական բնակչություն ունեցող էրզրումի, Մուշի, Վանի, Բիթլիսի սահմաններում մինչև 1877—78 թթ. պատերազմը գոյություն ունեցած վարչական մեկ միավորումը սկզբից տրոհվեց վեց վիլայեթների՝ էրզրում, Դերսիմ, Բիթլիս, Վան, Հեքիարի և Կարս: Վերջին վիլայեթն անցավ ռուսական տիրապետության տակ:

1888 թվականին հակահայկական շահերի թելադրանքով հրապարակվեց սուլթանի նոր հրադե՝ հրամանագիր, ըստ որի Դերսիմը միացվեց Խարպուտի վիլայեթին, Հեքիարին՝ Վանի վիլայեթին: Հարկավոր է նկատել, որ, օրինակ, Հեքիարին իր աշխարհագրական դիրքով, բնակչությամբ չէր հարում Վանին: Վանին հարում են ավելի շատ Բիթլիսը և Մուշը՝ կազմելով մեկ միասնություն: Սակայն հայկական բնակչություն չունեցող Հեքիարին դիտմամբ միացվում էր Վանին՝ նվազեցնելու համար նրա հայկական բնակչության տոկոսը: Նոր բաժանումներն ամեն տեսակետից արհեստական էին: Բավական է ասել, որ Փոքր Ասիայում մի վիլայեթի մեծությունը 120 հազար քառակուսի կիլոմետրից պակաս չէր, իսկ Բիթլիսի վիլայեթի տարածությունն ընդամենը

29 հազար քառակուսի կիլոմետր էր: Այս կարգի միջոցառումները ծավալում էին հայ ժողովրդի ումերը, խոշընդոտում նրա նորմալ աճն ու զարգացումը: Օրինակ, այդ բաժանումների հետևանքով հայաշատ խիզան, Կարճկան, Ոզրմ, Տեհ, Աղբակ և այլ գավառներում հայ բնակչությունը վերանում էր: Թուրքական պետականությունն ավերել, ամայացրել, մոխրով էր ծածկել պտղավետ, արգավանդ դաշտերը, ամբողջ երկրամասեր. մարդկային դիակներից լեռնակույտեր էր ստեղծել իր կոտորածներով, արշան վտակներով ոռոգել էր իր ավերած բնակավայրերը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդած 50 տարիների ընթացքում, համիդյան և երիտասարդ թուրք ռեժիմների օրոք, հայ ժողովրդի թիվը պակասել էր կիսով չափ: Հարյուրավոր հայկական գյուղեր, որոնց նկարագրությունը կա հայ և օտար հեղինակների գրվածքներում, անհետացան: Թուրք կառավարությունը նրանց տեղում բնակեցրել էր թուրքերին, քրդերին և Բալկանյան երկրներից գաղթած մահմեդականներին: Մյուս կողմից, կյանքի անապահովությունը, թշվառությունը, արդարադատության բացարձակ չգոյությունը, բռնապետությունն ու հալածանքը ստիպել էին բազմաթիվ հայերի գաղթել Ռուսաստան, ազատագրված Բալկանյան երկրներ ու Ամերիկա:

Այնուամենայնիվ, չնայած թուրք բռնակալների բոլոր ճիգերին ու մեքենայություններին, հայ ժողովրդի գլխավոր մասը համառ տոկունությամբ մնացել էր իր հայրենի հողին կոթնած. նա մինչև պատերազմի սկիզբը կազմում էր հայ ժողովրդի ամենակարևոր հատվածը՝ իր թվով, տերիտորիայի և տնտեսական կապերի ընդհանրությամբ, կուլտուրայի օջախներով ու պատմական կոթողներով: Օսմանյան կայսրությունում երբեք կանոնավոր մարդահամար չէր անցկացվում: Ասենք այդ բանը հնարավոր էլ չէր ֆեոդալական բռնապետական մի այդպիսի պետության մեջ:

Թուրքական կառավարությունը միշտ դիտումնավոր կերպով կեղծում էր վիճակագրությունը՝ հաստատելու համար, որ հայերը միայն աննշան փոքրամասնություն են կազմում:

Օրինակ, թուրքական կառավարությունը Վանի վիլայե-

թի հայերի թիվը պատերազմից առաջ ցույց էր տալիս 80 000: Մինչդեռ 1915 թվականին միայն Ռուսաստանում ապաստանած վանի վիլայեթի հայերի թիվը 150 հազարից ավելի էր: Վանի վիլայեթի բնակչության 53 տոկոսը հայեր էին¹:

Հայաստանի մյուս ծայրում, ամբողջ Մարաշի սանջակում թուրք կառավարությունը հաշվում էր 4200 հայ: Այնինչ միայն Մարաշ քաղաքում ավելի քան 20 000 հայ կար, այսինքն՝ քաղաքի ազգաբնակչության կեսը: Զեյթունը, որը գտնվում էր այդ նույն Մարաշի սանջակում (1880 թվականին տեղում կատարված վիճակագրության համաձայն), ուներ 27 460 հայ և 8 344 մահմեդական ազգաբնակչություն²: Ընդհանրապես թուրքական կառավարությունն ամեն կերպ անտեսում էր Կիլիկիայի հայ բնակչության իրավունքները:

Նա վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիի, Խարբերդի, Էրզրումի, Տրապիզոնի, Սիվասի, Ադանայի և Հալեպի 9 վիլայեթների հայերի ընդհանուր թիվը ներկայացնում էր 848 000: Մինչդեռ բազմաթիվ աղբյուրներ հաստատում են, որ միայն 1915 թվականին Հայաստանում կոտորված հայերի թիվը մեկ միլիոնից ավելի էր: Տեր-Էլ-Զոր, Հալեպ ու Դամասկոս տեղահանվածների թիվը՝ 486 000, Անատոլիա բռնկվածների թիվը 300 000, Կովկաս ապաստանածների թիվը ոչ պակաս քան 300 000: Եթե այդ թվին ավելացնենք զաղթականներից Կովկասում համաճարակների խլած բազմաթիվ զոհերը, բռնի մահմեդականացված և թուրքիայում մնացած կանանց ու երեխաներին, կտեսնենք, որ թուրքական կառավարության ցույց տված թիվը բացարձակ կեղծիք էր և իրականի կեսից էլ պակաս:

Թուրքական կառավարությունը տրադիցիոն կերպով չփոխելով ամբողջ ազգաբնակչության թիվը, ըստ կարևորյն սվապեցնում էր քրիստոնյանների թիվը և տարբերությունն ավելացնում մահմեդականների թվի վրա. երբեք ցույց չէր տալիս ազգությունների ճշգրիտ թիվը, այլ նրանց խմբավո-

¹ Մշակ., 25.11. 1914 թ., № 266,

² ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Փաղվածքների ֆոնդ, գ. 3, թ. 326:

րում էր ըստ կրոնի: Նրանք մի դեպքում առանձին-առանձին էին հաշվում լուսավորչական, բողոքական ու կաթոլիկ հայերին, մյուս դեպքում մի թվով էին ցույց տալիս մահմեդականներին՝ թուրքերին, թաթարներին, թուրքմեններին, քրդական զանազան ցեղերին, շերքեզներին, արաբներին, պարսիկներին, թափառաշրջիկ գնչուներին և այլ ազգություններին, թեև նրանք շատ տարբեր էին՝ ծագումով, պատմությամբ, տնտեսական կյանքով, հոգեկան նկարագրով, լեզվով, կուլտուրական մակարդակով և, վերջապես՝ քաղաքական հակումներով:

1878 թվականի Բեռլինի դաշնագրից հետո, որն իբր թե պետք է երաշխավորեր «հայերի կյանքի և ինչքի ապահովությունը», բռնությամբ ու կոտորածով Հայաստանի ազգագրական պատկերն արմատապես փոխվեց: Բաղդատելով հայոց պատրիարքարանի 1882 և 1912 թվականներին կազմած վիճակագրությունները, մենք տեսնում ենք, որ 1882-ին Օսմանյան կայսրությունում հայերի թիվը 2 600 000 էր, որից 1 680 000-ը Արևմտահայաստանի վեց վիլայեթներում: 1912-ին այդ թիվն արդեն նվազել էր մինչև 2 100 000-ի: Այսինքն՝ երեք տասնամյակից մի քիչ ավելի ժամանակամիջոցում արևմտահայերի թիվը ոչ միայն չէր ավելացել, այլև խիստ կերպով նվազել էր: Բնականոն աճը ոչ միայն կասեցվում էր բռնություններով ու ջարդերով, այլև փոփոխություններ էին կատարվում տեղաբաշխման իմաստով: Նույնիսկ Թուրքիայի պայմաններում բնականոն աճի դեպքում 30 տարվա ժամանակամիջոցում հայերի թիվը պետք է ավելանար առնվազն 500 000 նոր ծնունդով: Դրանից հետևում է, որ այդ 30 տարվա միջոցին թուրքական սուլթանի կողմից կոտորված հայերի թիվն իրականության մեջ կազմում էր մեկ միլիոն մարդ:

Երիտասարդ թուրքերը սուլթան Աբդուլ Համիդից ժառանգած երկրի ազգաբնակչության հետ վարվում էին նույն սկզբունքով. փորձում էին սքողել այն իրողությունը, որ պատերազմի նախօրյակին էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Խար-

բերդի, Սիվասի և Դիարբեքիւրի վիլայեթներում թուրքերի թիվը բնակչության միայն 25,24 տոկոսն էր կազմում, իսկ հայերինը՝ 38,9 տոկոսը, որ «թվով ուրեմն հայերը այս շրջաններում... ամեն ցեղից գերակշռող են»¹, Թուրքական պառլամենտի ընտրությունների ժամանակ պետական մարմիններն իրենք էին որոշել հայ երեսփոխանների թիվը՝ 20, այսինքն՝ 100 հազար հոգուն մեկ երեսփոխան սկզբունքը։ Սա նշանակում է, որ նրանք ընդունում էին երկրում հայ բնակչության թիվը 2 միլիոն, թեև բազմաթիվ վիճակագրական տեղեկատվություններում ձգտում էին միշտ պակաս ցույց տալ այդ թիվը։ Սա նշանակում էր, որ Լրիտթուրքերի կառավարման օրոք տիրապետում էր նույն սկզբունքը՝ հայերի վիճակը պետք է նույնքան անտանելի լիներ, որքան սուլթան Աբդուլ Համիդի ժամանակ²։

Այսպիսի քաղաքականությունն նրանք վարում էին նաև կայսրության մյուս ժողովուրդների նկատմամբ։

Նման պայմաններում թուրքական բռնապետության դեմ ուղղված ելույթներն ու ըմբոստությունները ոչ միայն չթուլացան, այլև ավելի ուժեղացան։ Ալբանական ֆեոդալներին տրվող առանձնաշնորհումների պահպանումն ի վիճակի չէր հետաձգելու Ալբանիայի անջատումը Օսմանյան կայսրությունից։ 1880 թվականին, եվրոպական պետությունների ընդունած ծրագրի համաձայն, Մակեդոնիայում ստեղծված տնտեսական հսկողությունը, եվրոպական հսկիչների առկայությունը չէին թուլացրել մակեդոնացիների ազգային-ազատագրական պայքարը, որն օգտվում էր Ռուսաստանի, ինչպես նաև բալկանյան սլավոնական երկրների օժանդակությունից։ 1908 թվականի հեղաշրջումից հետո մակեդոնական հեղափոխականները սարերից ցած իջան խաղաղ ապրելու ակնկալությամբ։ Բայց իզոփոր, շատ ժամանակ շանցած նորից ստիպված էին ըմբոստանալ։ Թուրքական հալածանքները ոչ միայն չէին դադարել, այլև ուժեղացել էին հե-

¹ 3. Ափսխոս, Հայկական հարց, տե՛ս «Der Christliche Orient» ամսագրի 1913 թ. մայիս-հունիսի համարը, «Հորիզոն», 26.6 1913 թ., № 139։

² Նույն տեղում,

տապալդումները, ռեպրեսիաները ազգային-կուլտուրական վարգացումը խոչընդոտելու, Բոսնիա-Հերցեգովինայից դուրս մղված թուրքական հոդատերերին Մակեդոնիայում, Հայաստանում տեղավորելու, նրանց համար բարենպաստ պայմաններ ստեղծելու ուղղությամբ: «Ազգային հարաբերությունների լարվածությունն ու, կավեկացնենք նաև, ազգային կռվի ձևերը թուրքիայում աճեցին ու վարդաքան նրա ներքին քայքայման հողի վրա, որն իբ հերթին առաջ էր բերված եվրոպական պետությունների իմպերիալիստական քաղաքականությամբ», — գրում է Արշ. Զուրաբյանը¹:

Երիտասարդ թուրքերի մաքդատյաց շովինիզմն ի վիճակի էր օտոմանյան ընդհանուր հայրենասիրության մեջ միավորել թուրքահայատակ ժողովուրդներին: Կենտրոնացման սկզբունքը նրանք ձգտում էին իրականացնել բունի ուժով, առանց հաշվի առնելու այդ ժողովուրդների առաջադիմական շրջանների նկրտումները, նրանց բնականոն զարգացման պահանջները: Քաղաքական պրովոկացիան, կոտորածների հին քաղաքականությունը ժառանգաբար փոխանցվում էին երիտասարդ թուրքերի պարագլուխներին, երբեմն ավելի այլանդակ դրսևորումներով:

«Երիտթուրքերը չափազանց վարկաբեկիվ են կայսրության բնակչության աչքում: Նրանց իշխանությունը խարսխվում է բացառապես կոպիտ ֆիզիկական ուժի վրա: Թուրքական չքավորությունը և թուրքիային ենթարկված ժողովուրդները շահագործվում և ոչնչացվում էին նախկինի նման, թեև գոյություն ունի «պառլամենտ»: Նոր ռեժիմի գազանությունները, կաշառքը, կաշառակերությունը համարյա ոչնչով չէին տարբերվում «կարմիր սուլթանի» ժամանակների նման երեվոլյուցիներից»²: Բռնակալությունը բոլոր հպատակների նկատմամբ շարունակվում էր: Երիտթուրքերն այն նորից դաժանորեն շրջում էին ոչ թուրք ժողովուրդներին խեղդելու կողմը, հովանավորում ու պաշտպանում կրոնական ֆանատիզմն ու թուրքական խաժամուժի խավարամտությունը, տգիտությունը:

¹ «Պայքար», 22.2. 1917 թ., № 3 (58):

² «Правда», 17/VIII, 1912 г., № 93.

1909 թվականին Ադանայում հայերի կոտորածի մեղքը փորձեցին բարդել հին ուժիմի պաշտոնյաների վրա: Այս ուղղությամբ նրանց պրոպագանդան շատ ջանաց: Բայց ապացուցվեց հակառակը: Հարցը ուսումնասիրելու համար Ադանա ուղարկված քննիչներից մեկը՝ Հակոբ Էֆենդի Պապիկյանը, որը թուրքասերի համարում ուներ, այնուամենայնիվ իր եզրակացության մեջ գրել էր, որ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամներն ու պարագլուխներն Ադանայում օգնել են կաղամկերպելու և իրագործելու հարձակումը հայ համայնքի վրա»¹: Պատահական չէր, որ այս քննիչը այնքան անցանկալի դարձավ երիտթուրքերի համար, որ Կ. Պոլիս վերադառնալուց երկու օր հետո «հանկարծամահ» եղավ: Ադանայի սարսափների մասին գրած եվրոպական շատ հեղինակներ նշել են այն փաստը, որ երիտթուրքական մարմինները Ադանայում մահմեդական խաժամուժին զենք էին բաժանում այն պահին, երբ սպանություններն արդեն լայն ծավալ էին ընդունել: Ադանայի վալին (նահանգապետը) ոչ միայն չպատմվեց, այլև կառավարական պարգևի արժանացավ: Նույն թերթը ապացուցված էր համարում երիտթուրքերի «մեղսակցությունն այն ավազակների հետ, որոնք բռնություններ են գործում անպաշտպան հայ բնակչության վրա»²:

Ոչ ոք արդեն չէր տաքակուսում, որ ոչ թուրք ժողովուրդների դեմ գործադրվող միջոցառումները խրախուսվում և կազմակերպվում էին երիտասարդ թուրքերի ղեկավար թյան կողմից:

Բազմաթիվ ժամանակակից թերթեր, գործիչներ նշել են, որ Ադանայի կոտորածից, ճշմարտության բացահայտումից հետո շրջահայաց մարդիկ երես դարձրին երիտթուրքերի իշխանությունից: «Իրավ է, որ Ատանայի ջարդը գոնե հայերու խանդավառությունը մարած, եռանդը ջախջախած էր, այսուհանդերձ կը ջանայինք մեր ցավը ծածկել և, եթե կա-

¹ «Новое время», № 13359, 1913 г.

² Նույն տեղում, № 13361:

րելի էր, մոռանալ զայն՝ նոր ակնկալություններու անձնատուր ըլլալով», — գրել է Երվանդ Օտյանը¹:

Բուլղարական սոցիալ-դեմոկրատները՝ «տեսնյակաները» 1910 թ. օգոստոսի 10-ին սերբիական սոցիալ-դեմոկրատների հետ համատեղ դիմեցին II ինտերնացիոնալի Կոպենհագենի կոնգրեսին մի հուշագրով, որտեղ բացահայտում և դատապարտում էին երիտասարդ թուրքերի բարբարոսական քաղաքականությունը քրիստոնեական բնակչության նկատմամբ: Նրանք պահանջում էին, որպեսզի սոցիալիստական կուսակցութայունների կոնգրեսը հանդես գա թուրքական կանիբալության դեմ և մերկացնի երիտթուրքական ռեժիմը: Բուլղարիայի բանվորներն իրենց միտինգներում բողոքի բանաձևեր էին ընդունում ընդդեմ այդ ռեժիմի²:

Էրզրումում ռուսական գլխավոր հյուպատոս Շտրիտտերը 1910 թվականի սեպտեմբերի 29-ին Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատանը հղած իր մի գրության մեջ շատ դիպուկ կերպով բնորոշել է իրերի վիճակը: «Չնայած սահմանադրութայնը, — գրում է նա, — որ մտցված է երկու տարի առաջ և թուրքերի ու հայերի քաղաքական իրավունքների կարծեցյալ հավասարութայնը, վերջիններս թուրքերի հետ ընդհարումների ժամանակ միշտ մեղավոր են դուրս գալիս և պատժվում ամենայն խստությամբ հին սկզբունքով՝ հայ է, նշանակում է մեղավոր է»³: Արևմտահայաստանում տնտեսական ճրնշումը, որպես կանոն, ուժեղացել էր ընդգծված ազգային սկզբունքով: Այնտեղ տեղ ու տնօրենը նա էր, ով զենք ուներ: Իսկ զենք ունեին մահմեդական ֆեոդալը, ավազակախմբերի զոռբանները: Սրանք, օգտվելով կառավարության հովանավորութայնից, կարող էին իրենց ցանկութայամբ զավթել և տիրանալ հայերի հողերին: Կ. Պոլսում ռուսական դեսպան Գիրսը ավելի ուշ, 1912 թվականի նոյեմբերի 26-ին, արտաքին գործերի մինիստրութայնը հղած իր գրության մեջ

¹ Երվանդ Օտյան, *Երկերի ժողովածու*, հ. 4, էջ 526:

² История дипломатии, т. II, М., 1963, стр. 734—735.

³ Турецкая политика истребления армян (1880—1922), документы и материалы, составил проф. М. Г. Персисян (машинопись), 1951, стр. 182—183.

նշում էր, որ 1894—1896 թվականների հայկական ջարդերից հետո հայերի վիճակը «բոլորովին չէր փոխվել դեպի լավը», որ «ազրարային հարցը օրավուր սրվում է»։ հայերի հոգերը զավթում են, իսկ իշխանությունները չեն խոչընդոտում, այլ հովանավորում են օրինազանցներին։ Դեսպանը հյուպատոսների վկայությունների հիման վրա հիշատակում էր հայերի նկատմամբ կատարվող ավազակությունների, կողոպուտների, առևանգումների, բռնի մահմեղականացման մասին և նշում, որ սանձարձակությունների համար մեղավորները երբեք պատասխանատվության չէին կանչվում¹։

Այս փաստերը վկայում են այն մասին, որ թուրքական կառավարողները ոչ միայն չէին կանխում ազգերի պառակտումը, այլև խորացնում էին այն։ Ռուս գիտնական Ի. Գոլոբորոդկոյի այն խոսքերը, թե «հայերին կարող էին ճնշել ու կողոպտել բոլորը, ովքեր միայն դրա համար բավարար ուժ ունեին», «հայի վկայությունը թուրք-մահմեդականի դեմ դատարանի կողմից չէր ընդունվում», որ «հայերից զգալիորեն ավելի շատ հարկեր էին գանձվում», քան մահմեդականներից, ամբողջապես վերաբերում են նաև երիտթուրքերի կառավարման շրջանին², Հիրավի, հայերի անձը, նրանց սեփականությունը թուրքական իշխանությունների, քրդական բեկերի ոտնձգությունների ամենահարմար օբյեկտն էին։ Սովորական բաներ էին հարկը երկու անգամ գանձելը, ստացական չտալը, նրանց ունեցվածքի անպատիժ բռնագրավումը, առևանգումները, սպանությունները։ Իսկ երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը, կհարցնի ընթերցողը։ Զէ՛ որ նրանք ըմբոստացան հենց Աբդուլ Համիդի բռնակալության դեմ, նրա հակառակորդական ոեժիմի դեմ։ Այո՛, բայց կարճ ժամանակում հրանք թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականության հարցերում կանգնեցին նույն դիրքերում։ «Ներքին քայքայման և արտաքին ճնշումների շրջանակում,— գրում է Արշ. Զուրաբյանը,— երիտթուրքերը, ամեն առաջադեմ հիմքից զուրկ, քայլ առ քայլ սկսեցին վերածվել

1 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 33, թ. 88։

2 Ի. Գոլոբորոդկո, նշվ. աշխ., էջ 222։

իշխանութիւնից կառուող մեկ կաստայի: Սվիններով հաղթանակելով՝ նրանք, պարզ բան է, պետք է և հետագայում նրանց վրա հենվելին»¹:

4. Պոլսի հայ պատրիարքարանը, հայ բուրժուազիան, Թուրքիայում գործող նրա կուսակցութիւնները, այն ուժերը, որոնք հանդես էին գալիս երկրում բուրժուական կարգ ու կանոնի համար միեմալ պայմաններ ստեղծելու, բուրժուական պետութեանը հատուկ օրենքների հաստատման և դործադրման պահանջներով, տակաւին ոռմանտիկ հույսեր էին փայփայում Արեւմտահայաստանում վիճակը բարելավելու ուղղութեամբ: Նրանք, — գրում է Նուբար փաշան, — «խանդավառութեամբ ողջունում էին և նպաստում իրենց ձեռքի տակ եղած բոլոր միջոցներով սահմանադրական կառավարութեան բարձրացման, հավատարմով այն խոստումներին, որ նրանց տալիս էր երիտասարդ Թուրքերի կուսակցութիւնը, այսինքն՝ տարրական օրենքների դրվատումը և հավասարութեան և արդարութեան կառավարութեան հաստատումը»²:

Թուրքիայում գործող հայկական կազմակերպութիւններից և ոչ մեկը չունէր նպատակասլաց գործելակերպ: Գործնական եզրակացութիւն չէր արված այն իրողութիւնից, որ երիտասարդ Թուրքերի իշխանութեան գլուխն անցնելով «փոփոխութիւնը տեղի էր ունեցել միայն անձերի մեջ, սիստեմը մնացել էր նույնը, այն սիստեմը, առանց որի չի կարելի պատկերացնել մահմեդական պետութիւնը»³:

Ի՞նչ հարցեր էին հուզում արեւմտահայկական հասարակայնութեանը: Արեւելյան նահանգներում շարունակվող անտանելի վիճակից ելնելով, 4. Պոլսի պատրիարքարանը Բ. Դռանը և սովթանական կառավարութեան արդարութեան գործոց նախարարութեանը 1911 թվականի փետրվարի 11-ին հղած իր գրութեան մեջ առաջ էր քաշում այն հարցերը, որոնց լուծումը հրամայական անհրաժեշտութիւն էր դարձել:

¹ «Պայքար», 12. 2. 1917 թ., № 6 (61):

² Թարկեն վարդապետ, Հայկական հարցը և Պողոս Նուբար փաշան, Վնդարչապետ, 1914, էջ 22:

³ Хаджетлаше Мухамед-Бек, Убийца на троне (записки начальника тайной полиции в Турции), Петроград, 1918, стр. 7.

Իհարկե, գրության մեջ առաջադրված խնդիրները հեռու էին դրական որևէ լուծում ստանալուց, քանի որ հարցադրումն իսկ ոռմանտիկական էր: Ինչ վերաբերում է կառավարությանը, ապա շովինիստական քաղաքականություն որդեգրած, երկրի ղեկավարող ղեկավարի հետ դաշինք կապած երիտթուրքական կառավարողները հնարավորության դեպքում նույնիսկ երբեք չէին լուծի այդ հարցերը: Այնուամենայնիվ, մենք ուզում ենք մեջբերել այդ փաստաթղթի առանձին կետերը, որովհետև դրանք որոշակի պատկերացում են տալիս այն մասին, թե ինչն էր այն ժամանակ հուզում փաստաթուղթն ստեղծողներին, թե այդ շրջանում Օսմանյան կայսրությունում ինչպիսի վիճակ գոյություն ուներ ժողովրդի և, մասնավորապես, հայերի համար: Փաստաթղթում մենք կարդում ենք.

«2. Առանց իրապես սահմանադրասեր, անկողմնակալ և ուղղամիտ պաշտոնեության մը անկարելի ըլլալով Անատոլի ժողովրդյան վայելել տալ սահմանադրության բարիքները, որոնցմով միայն երկիրը պիտի փրկվի իր սխալը տագնապալի վիճակէն, կառաջարկվի.

ա) վարչային դատական պաշտոնները իրենց անձնական շահուն, մոլեռանդ ատելության գործիք ընող զեղծ ու ապիկար բուրդը պաշտոնյաներու տեղ արժանավորները անվանել.

բ) տեղացի ազնեցիկ անձերը իրենց պատկանած վայրին մեջ կարևոր պաշտոններու վրա չթողնել, որովհետև անձնապես կամ ազգականական կապերով շահագրգռված ըլլալով իրենց պաշտոնի կիրառությանց մեջ զեղծումի անիրավության անձնատուր կրկնաինքնին.

գ) արդարությունը և հավասարությունը կպահանջեն, որ հայերեն ու պատշաճ թվով պաշտոնյաներ առնվին զավառական կառավարական զանազան շրջանակներու մեջ:

3. Երկրին սահմանադրությունը վրդովող պատճառներեն մին ըլլալով մյուսթեղալիպներու և ավատապետներու գոյությունը, որոնք շարաշար կկեղեքեն իսլամ թե քրիստոնյա ժողովուրդները և իրենց ազդեցության տակ պահելով պաշտոնեությունը, կհավերժացնեն զեղծումներն ու անուր շարագործություններ կատարել կուտան զինյալ ավազակախմբերու միջոցով, կառաջարկվի բռնապետական ռժմիսն սնուցած ու շփացուցած կամ հետո մեջտեղ ելած այս կարգի ղեկավոր մյուսթեղալիպները (որոնց համար ցանկ մը շինված է) վարչական եղանակով խապառ հեռացնել իրենց ազդեցության շրջա-

նական, ինչպես նաև հեռացնել հայ գյուղերեն այն քուրդերն ու մուսահաճիրները, որոնք բռնի հոն հաստատված են ավատապետի դիրքով, տուն-տեղ զրաված են ու կկեղևքեն ժողովուրդը:

4. Վերջ տալու համար Անատոլիի հայաբնակ գավառներու մեջ հաճախակի տեղի ունեցող ոճիրներուն և գործնապես ապացուցանելու համար, թե սահմանադրական արդի ուժիմը հին բռնապետական կառավարության պես ներողամիտ աչք չնայի հայոց մասին ի գործ դրված ոճիրներուն ու պահանջկոտ է արդարությունը գործադրել տալու, կառաջարկվի.

ա) անհապաղ հեռացնել ու արդարության հանձնել սահմանադրության հրատարակումեն առդին սպանում, առևանգում, թալան ու ոճիրներ գործող այն բոլոր ավազակները, որ դեռ ազատ թողված են.

բ) անաչառությամբ ու արդարությամբ ընդփույթ դատել այն ոճրագործները, որ ձերբակալված են արդեն և օրինական ամեն խստությամբ պատժել զիրենք...

5. Օսմ. սահմանադրությունը Էվիրագործած է խղճի ազատությունը և պատվի ապահովությունը(?), միևնույն ժամ բռնապետական շրջանեն ավելի հաճախակի կպատահին նույնիսկ զինյալ խումբերով առևանգում ու բռնի խլամացում, մերթ անշահասներու իսկ մասին շարկ անհրաժեշտ է պատժական օրինական հոդվածի մը հավելմամբ, որու մասին մեր իղծերը կթարգմանեն հատուկ թագրիրով մը, արգելել այս բռնի խլամացումներն ու խիստ պատիժներ տնօրինել օրենքին անսասողներուն:

6. Գյուղացի հայաշեն ժողովուրդը պետք ունի պաշտպանելու շատ մը տեղեր զինյալ քուրդ աշիրերներու կամ վաչկատուն ցեղերու սովորական դարձած շահատակության դեմ: Կառաջարկվի ուրեմն գյուղական պահակախումբերու կազմություն, պետական զինքերով, պետական կոնստրուկտակ: Կառավարությունը այսպես հանրային ապահովության խիստ կարևոր հարցին մեջ կունենա իր հավատարիմ ու խաղաղ ժողովրդի օժանդակությունը:

7. Օսմ. սահմանադրության բացորժ տրամադրության հակառակ Անատոլիի ավատապետ ցեղեր ու աշիրերներ ու պետեր կշարունակեն բռնի գանձել զանազան տուրքեր հայ և նույնիսկ թուրք ու քուրդ «զրայա» կամ «մարապա» «ստրուկ» ժողովուրդեն, զանոնք կաշխատացնեն տարապարհակ կերպով: Այս տուրքերն են խաֆիրության, օլամ, անկարյա, կապալա, զլուպերա և մասնավորապես խաֆիրության տուրքը հիմա անարժան պաշտոնների օգնությամբ և ապօրինի կերպով օրինականացնելու ճիգեր կրնեն: Իրաց այս անհանդուրժելի վիճակը Մշո, Վանի, Բաղեշի, Դիարբեքի կողմերը խիստ ու սուր վիճակ մը ունի և հարկ է, որ կառավարությունը արգելի նույն տուրքերը և բռնի աշխատությունները պաշտոնական

խիստ հայտարարութեամբ և օրինական ծանր պատիժներու ենթարկեալ կարգի բռնավորները:

8. Ժողովրդի գլխուն մեծ շարիք մըն են նաև Համիդիե հեծելազունները, որ բռնապետական ռեժիմի ժամանակ կազմված էին հայաչինջ քաղաքականութեամբ: Ասոնք իրենց արտոնյալ դիրքէն կշարունակեն օգտվել ըստ առաջնույն և կգտնվին ցարդ հայտնի մյութեղալիպներու և հայտնի ցեղապետներու անմիջական հրամանատարութեան տակ: Խորհրդարանի որոշումը, որով ասոնք կանոնավոր զորագրողներու վերածելով և դպրոցական նիզամիե սպաներու հրամանատարութեան ու գինվորական ընդհանուր օրենքին ենթարկվելով զորանոցներու մեջ պիտի մնային, ցարդ չէ գործադրված. կառաքարկվի անհապաղ գործադրել հիշյալ որոշումը. այսինքն՝ ենթարկել համիդիեները առանց խտրութեան գինվորական ընդհանուր օրինաց և հեռացնել գանոնք իրենց այժմու ազդեցութեան շրջանակէն:

Սահմանադրութեան սկզբունքներուն գլխովին հակառակ է Անատոլի ներքին գավառներու հայ ժողովուրդը դինվոր առնելով փոխադրել խիստ հեռու և իբր կլիմա և միջավայր իրենց համար անտանելի վայրեր, իսկ բնակակից քուրդները պահել տեղւոյն վրա առանձնաշնորհյալ դիրքի մեջ, որով կխանգարվի օսմ. տարրերու համերաշխութեան բաղձալի գործը:

9. Հապահաքութեան սկզբունքներուն հակառակ և հանրային ապահովութեան համար խիստ վտանգավոր է այն ընթացքը, որուն հետևեցաւ կառավարութիւնը, գինաթափ ընելով իսլամ և քրիստոնյա զանազան ժողովուրդներ ի Ռումելի և Անատոլու և շարունակելով պահել քուրդները և շերքեզները իրենց զենք կրելու առանձնաշնորհյալ վիճակին մեջ: Արդարեւ, անհնար կլինի ապահովել հայ ժողովրդին անդորրութիւնը, երբ հալը անզեն է ու անպաշտպան պետական զենքերով գինված քուրդներու դեմ: Կառաքարկվի ուրեմն գինաթափ ընել նաև քուրդներն ու շերքեզները. ապահովելու համար ուրիշ անզեն տարրերու խաղաղութիւնը:

10. Երկրին ապահովութիւնը կխանգարեն նաև վաշկատուն ցեղերը, որոնք կփոխադրվին խաղաղ ժողովրդի սեփական վայրերը, կհափշտակեն անոնց հողերն ու շատ մը ոճիրներ կգործեն: Կառաքարկվի բոլորովին արգելել անոնց արշավանքը հայ գյուղացոց սեփականութեան շրջանակին մեջ և հաստատել զանոնք իրենց հատուկ տեղերը և այլն:

Ուրեմն բոլորքն ուղղված էր ոչ միայն հայկական շրջաններում հանգստութեան և ապահովութեան ամենատարրական երաշխիքների բացակայութեան դեմ, այլ ընդհանրապես

երկրում կարգ ու կանոն հաստատելու գործում շմիջամտելու սովորական քաղաքականության դեմ:

Միայն 1913 թվականին, ոչ լրիվ տվյալներով, թուրք կալվածատերերը և քուրդ բեկերը հայերից 30 հազար գյուղացիական հողամաս էին խլել: Ծիշտ է, հայոց պատրիարքարանը հողային հարցին ազգային տեսանկյունից էր մոտենում, անտեսում նրա դասակարգային բովանդակությունը, այն, որ թուրք ու քուրդ աշխատավոր գյուղացիությունը հայերի բռնազավթած հողերից բաժին չէր ստանում, քանի որ նրանք անցնում էին խոշոր հողատերերի, փաշաների ու բեկերի ձեռքը: Թուրքական իշխանությունները հայերից խլված հողերը բաժանում էին, հենվելով ամենառեակցիոն ուժերի վրա, խորացնում ազգային և կրոնական անտագոնիզմը, խոչընդոտում տարբեր ազգությունների պատկանող աշխատավորների բարեկամության ամրապնդումը: Ինչպես նշում է Լեոն, «Երիտասարդ թուրքերը շտապեցին ցույց տալ, որ քուրդ կալվածատերերն իրենց համար նույնքան թանկ էին, որքան և հին ռեժիմի համար»¹:

Պատրիարքարանի կազմած մի տեղեկագրում, որն ընդգրկում էր 1912 թ. օգոստոսից մինչև 1913 թ. նոյեմբեր ժամանակամիջոցը, մենք կարդում ենք.

«Սահմանադրական ռեժիմի վրա մեր դրած հույսերը խիստ քիչ ժամանակամիջոցի մեջ ի դերև ելան. մեզնե՞ս ռմանք սկզբեն թերահավատ, վեց ամսեն արդեն հույս կորսնցուցած էին: Ումանք Ատանայի ջարդին վրա սթափեցան, մեկ մաս մըն ալ, նույնիսկ այդ ջարդերեն վերջը, դեռ բավական ժամանակ, թուրքաց հետ գործակցությունը կարելի և անհրաժեշտ էկառեց, անսպառ համբերություն ցույց տվավ, լավատես մնաց: Բայց վերջ ի վերջո ան ալ թուրքերեն հայոց վիճակին բարելավումը սպասելու անկարելիությանը համոզվեցավ:

Թուրքիո շուվեն քաղաքականությունը երթալով սաստկացեր էր: Հայաստանի մեջ այս քաղաքականությունը, քուրդերու հանդեպ ներողամիտ և որոշ կերպով քաջալերի բնույթ մը կառնէր: Ամենեկ կույնարն ալ տեսան ասիկա, այնպես որ հինգ տարի վերջը Թուր-

¹ Ան, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 240:

քիո հայերը առհասարակ թուրք կառավարության վրա մագի չ'սփ հավատք չունենին:

Օսմանյան երեսփոխանական ժողովին մեջ իսլամական շովենական հոսանքները ավելի ուժգին էին, քան կառավարական շերտանակներու մեջ, ապացույց այն ծագերը, որոնք ողջունեցին Ատանայի ջարդին առթիվ Մուսթեշար Ատիլ պեյի հերյուրանքները, Հողային հարցի կաշգաղության համար Հայաստան ղրկվելիք հանձնաժողովներու օրակարգին դեմ դիմադրությունը, որով կառավարությունը ետ առավ օրինագիծը և այլն, և այլն»¹:

1912 թ. վերջին և 1913 թ. առաջին ամիսներին պատրիարք Արշարունին 176 թագրեր՝ զեկուցագիր էր ներկայացրել կառավարությանը: Բայց այդ բոլոր դիմումները մնում էին ձայն բարբառո հանապատի: «1896 թ. կոտորածից հետո հայերից խլված հոգերը նրանց չվերադարձվեցին,— գրում է Մանդելշտամը,— իսկ հայկական պատրիարքարանի բոլոր բողոքները անհետևանք էին մնում»²:

Իսկ Օսմանյան կայսրության ներքին գրությունը, ոչ թուրք ազգությունների դեմ տիրող կարգերի թշնամական քաղաքականությունը, անօրինականություններն ու սպանություններն ավելի էին սաստկանում:

Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Մ. Գիրսը 1912 թվականի հունիսի 16-ին հաղորդում էր Պետերբուրգ՝ արտաքին գործերի մինիստրին. «Դրությունը Հայաստանում իսկապես այնքան է ցավալի, որքան հին ռեժիմի օրոք էր: Հայկական թերթերի բոլոր հոգվածները և պատրիարքարանի դիմումները Դուանը մնում են անհետևանք: Անվտանգության բացակայությունը՝ ինչպես անձի, այնպես և ունեցվածքի նկատմամբ, մշտական սպանությունները, կողոպուտները և բռնությունները», «կառավարման անարդարությունը» «ամբողջապես ճնշում են հայերին»³: 1912 թվականի ամառվա ընթացքում հայ բնակչության նկատմամբ կողոպուտի, բռն-

¹ ՀՄՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 707, թ. 1.

² А. Н. Мандельштам, Младотурецкая держава, М., 1915, стр. 20.

³ ՀՄՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 33, թ. 84:

նությունների, սպանությունների, իշխանությունների անարդարացի դիրքի մասին բողոքները չէին դադարում¹:

1912 թվականի սեպտեմբերի 4-ի թվով մի փաստաթղթում կարդում ենք. «Մշտական ճնշում, անվերջ և աննկարագրելի շարիքներ, իշխանությունների կողմից անհասկանալի անտարբերություն, տագնապալի տրամադրություն հայ ժողովրդի մեջ», բողոքներ, աղերսագրեր և այլն²:

Ադանայի ռուսական փոխ-հյուպատոս Յիմերմանը Գիրսին հղած իր «Քաղաքական դրությունը Ադանայի վիլայեթում» հաշվետվության մեջ 1912 թվականի սեպտեմբերի 21-ին նշում էր, որ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն կարգ ու կանոն, արդարություն հաստատելու փոխարեն ոչ միայն այդ վիլայեթում, այլև ամենուրեք մեծագույն անարխիա է ստեղծել: «Բավական է, որ մարդը քրիստոնյա լինի,— գրում է նա,— որպեսզի նրա գործը տանուլ տրվի դատարանում և որպեսզի նրան կախաղանի արժանի ճանաչեն ամեն անգամ, երբ հակառակ կողմը մահմեդական է: Այս կողմերում նախկին կարգերի ժամանակ ոչ հայտնի տանջանքներն այսօր կիրառվում են բանտերում քրիստոնյաների նկատմամբ»³:

Հակահայկական գործողություններն առանձնապես սաստկացել էին Վանի, Բաղեշի, Մշո, Սղերդի և այլ շրջաններում, որտեղ դրանք արտահայտվում էին ինչպես քաղաքական, այնպես և տնտեսական կյանքում: Կառավարական ամենաստորին պաշտոնյան կարող էր լիովին անպատիժ ցանկացածն անել ամեն մի հայի հետ: «Հայերը կըջարդվին, հայերը կը կողոպտվին, հայ կիները կառևանգվին, հայերուն հողերը կը հափշտակվին»,— գրում էր Երվանդ Օտյանը 1913 թ.⁴:

Անցնում էին օրերը, բայց բողոքները, թղթակցությունները, տագնապի կոչերը, օգնություն աղերսող աղեկտուր

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 57, ց. 2, գ. 666, թթ. 13, 14, 22, 23:

² Նույն տեղում, թ. 24:

³ Турецкая политика истребления армян (1880—1922), л.л. 190, 192:

⁴ Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 655:

աղաղակները չէին դադարում: Իսկ վիճակը չէր փոխվում: Համիդը չկար, «բայց համիդական հայաչինջ քաղաքականությունը հավատարմաբար շարունակվում էր»¹: Այս միտքը հաստատող բազմաթիվ վկայություններ կարելի է բերել մեր ռեսպուբլիկայի պատմական արխիվում պահպանվող փաստաթղթերից, որոնք գրված են ականատեսների կողմից և տալիս են դրույթյան միանգամայն օբյեկտիվ պատկերը:

Ահա թե ինչպես էր նկարագրում Տարոնում տիրող վիճակը Ներսես եպիսկոպոս Խորախանյանը 1912 թ. հոկտեմբերի 13-ին Մուշից էջմիածին՝ կաթողիկոսին ուղղած մի գրույթյան մեջ, որը բերում ենք քաղվածաբար.

«Մեր գավառի ցանքերու մեջ նույնպես կարևոր տեղ մը կրնն տասանորդի կապալառուներու (մյուլթեղիմ) ի գործ դրած բռնությունները, որոնք պատրվակներով հայ և քուրդ գյուղացիին կկեղեքեն և կկողոպտեն. շաբաթներով կալերը երեսի վրա կծգեն, մաքրված ցորենը շնն շափեր, ավելորդ հարկ պահանջելով մինչև որ գոհացում ստանան, իրենց բաժինը գլուխ-գլուխ, այսինքն շափը դիզված, առանց փայտ դարնելու կսոնեն, գիշերով ցորենի շեղջերու կնիքը գաղտնի ավրել տալով՝ առավոտյան տուգանք կպահանջեն: Դատախազն ալ, դատավորն ալ իրենք ըլլալով, ո՛վ կարող է դիմադրել, եթե երբեք գտնվին ոմանք, որ համարձակին կառավարութիւնը դիմել, ոչ միայն ապարդյուն ետ կդառնան, այլ ավելի ծանր վնասներու կենթարկվեն, որովհետև այդ կապալառուներու ազգականներ ու բարեկամներ են կառավարական ժողովներու մեջ պաշտոն վարողները, եթե այդ պարագան ալ չլինի, բավական է, որ բողոքողները բրիտոստանյաններ և ամբաստանյալները մահմեդական են, հետևանքը հայտնի է»: Հաճախ «...նոսպատիկ և քառապատիկ տուրք կպահանջեն»: Ժանաչարհի «տուրքեն զերծ պետք է մնալին կաղերը, կույրերը, հաշմանդամները, քահանաները, ուսուցիչները և օտարութիւն մեջ գտնվողները: Սակայն այս տեղերը առանց բացառութիւն ամեն կարգի անձերեն, նույնիսկ շատ անգամ մեռածներն ալ տուրք կգանձեն:

Թուրքական ոստիկան զինվորները (ժանդարմա), որոնց պաշտոնը գլխավորապես գավառի ապահովութիւն հսկելն է, շարագործները հալածելով և ձերբակալելով, սակայն իրենք ավազակներն ոչ նվազ շարիք մըն են գյուղացի ժողովրդյան, զորս կծծեն, կխուտանգեն, կկեղեքեն, որոնցմէ ձրի կստանան իրենց և ձիերու կերակուրը, ասոնք սովորական գործերնին է, մանավանդ, երբ հայ զին-

¹ ՀՍՍԻ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 666, թ. 44:

վորները ժողովելու կերթան ու հանոնք պատրաստ շեն գտներ, կրակ ու բոց կ'ստանան ահոր ազգականներու զխիւն: Ասոնց բարբարոսական և օրինազանց վարմունքի դեմ քանիցս Նեոագիրներով բողոք բարձրացրած են... Բայց քննիչներու բոլոր ջանքն եղաւ: Ճշմարտութիւնը ծածկել և ոստիկան զինվորները արդարացնելու անոնք իրենց պետերու և կառավարութեան այս զաղտնի պաշտպանութենէն քաջալերված կշարունակեն իրենց բռնութիւնները անօգնական ժողովրդեան հանդէպ:

Սահմանադրութիւնն առաջ՝ հայերը հալածելու, թալանելու և կողոպտելու ամենահաջող միջոցը եղած էր հայերը կասկածելի ցույց տալ: Հիմա սա կթվի, թե թուրքերը նորեն կաշխատեն նույն ճամփան բռնել, թեև հայը օսմանյան պետութեան ամենահաճատարիմ հպատակ եղած է. սա է մասնավանդ սահմանադրական շրջանին մեջ և զոհողութիւններու առջև կանգ չէ առած, այսօր ի՞նչ զավակն ալ թուրք և քուրդ զինվորների հետ հայրենայաց պաշտպանութեան համար կողք-կողքի արշուն կթափեն, բայց այդ ամենը արժեք մը չունի...»:

«Իսկ սպանութիւններու ու ալան թալանի մասին ավելորդ կհամարեմ մանրամասն նկարագրութիւններով ձանձրացնել Ձերդ վեհափառութեանը: Ի տեղեկութիւն կենդանակեմ այս մեկ տարվան մեջ պատահած սպանութիւններու և անառակութիւններու ցանկը, առկայն ըստ իմ խոնարհ կարծիքի խորին ուշադրութեան արժանի և նկատելի կետը ոչ թե այս դեպքերն են, որոնց մասին թուրք պաշտօնյայի ստորագրութիւններէն մինչև բարձրագոյնները միշտ չա՛նադիր եղած են իբր մասնավոր դեպքեր ցույց տալ, այլ այն վնասակար և հայալիք ուղղութիւնը, սև ատելութեան ոգին ու բունավոր զգացումը. որ ընդհանուր է ոչ միայն թուրք պաշտօնէից, այլ նաև անոր հարուստ ու զարգացյալ դասակարգին, շատ ցանցաւոր բացառութեամբ, հայերու գանգատներու նկատմամբ, անոնց բոլոր խոսքերը, խոստումները կեղծ են, կխաբեն թե՛ հայտնի, թե՛ զաղտնի և կխաբեն առանց ամաչելու, թերևս մտքովն են կծծաղեն դուրահավատներու վրա ալ: Անոնց սգեւորները սոսկալի մոլեռանդ են և աչքերին տնկած հայու ունեցածին, իսլամ շեղողի մը վրա արնանգամ շեն ուզէր, որ դպի, իսկ կրթվածները կամ ժեմ բարեքեր սոսկալի ազգայնամոլ են և ավելի վտանգավոր»:

Անտարակույս, Օսմանյան կայսրութեան բոլոր ժողովուրդներն էլ ենթարկված էին ֆեոդալական սաստիկ ճնշման և շահագործման: Բայց, ինչպես նշում է Ա. Դ. Նովի-

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 666, թթ. 45—50: (Ընդգծումը մերն է — Լ. Կ.)»

չըն, «հատկապես ծանր էր հայ գյուղացիների դրություներ, որոնք, իրենց անպաշտպան լինելու և աղգային ճնշման հետևանքով, հանդիսանում էին շահագործման համար ամենահարմար օբյեկտը: Դրան ավելացրած նաև այն, որ քուրդ բեկերը ոչ միայն չէին պատժվում կենտրոնական սուլթանական կառավարության կողմից հայերին կողոպտելու համար, այլև դեռ ամեն կերպ խրախուսվում էին, քանի որ նա ձգտում էր դրանով իր կողմը քաշել հաճախակի ապստամբող Քուրդստանի բեյերին»¹։

Մի այլ ուսում հեղինակ՝ Լ. Օշերովսկին նույնպես ընդգծում էր, որ «Թուրքիայի տերիտորիայի վրա բնակվող բոլոր ժողովուրդներից հայերն ամենից շատ էին ծառայում Թուրքիայի կողմից շահագործման, բռնության, ջարդի և զայրացուցիչ դաժանության օբյեկտ»²։

Համընդհանուր դժգոհությունը երիտթուրքերի ներքին քաղաքականությունից՝ թե՛ սոցիալական և թե՛ աղգային մարդկերում բնականաբար ուժեղացավ Թուրքիայի արտաքին-քաղաքական դժվարություններին ղուգընթաց: Բալկանյան առաջին պատերազմում (1912—1913 թթ.) Թուրքիան պարտվեց չորս-հինգ դար շարունակ թուրքական յաթաղանից տրոբված ու սմբած բալկանյան ժողովուրդների հարվածներից, ժողովուրդներ, որոնց թուրքական տիրողները սովորաբար միայն «բոստանչիներ», «խոզարածներ», «անարգ գյավուրներ» էին անվանում: Թուրք զինվորը վերադառնում էր պատերազմի դաշտից, որտեղ «խաչը» խորտակել էր «կիսալուսինը», իսկ երեկվա ուսան հաղթանակ էր տարել: Թուրքական պրոպագանդան շարաշահում էր մահմեդական ֆանատիզմը. նրան հաղորդում ավելի սանձարձակ բնավորություն: Զարգուփշուր եղած թուրքական զորամասերը վերադառնում էին Անատոլիա, իրենց ետևից բերելով տեղահանված մահմեդական գաղթականության զանգված: Ընշաղուրկ և քաղցած ամբոխը իր դժբախտության

1. Դ. Նովիչև, նշվ. աշխ., էջ 62:

² Л. Ошеровский, Трагедия армян-беженцев, 1916, СПб, стр. 21.

մեղավոր պետք է տեսներ ոչ թուրք ժողովուրդներին՝ ահա պաշտոնական քաղաքականության հետապնդած նպատակը: Այս ամենն ավելի էին խորացնում ազգամիջյան ներհակությունները:

Մակեդոնական, արաբական և այլ կաղմակերպությունները, որ երեկ երիտթուրքերի հետ ձեռք-ձեռքի տված տապալեցին Արդուլ Համիդի բռնապետությունը, խզեցին կապերը նրանց հետ, հանդես եկան նոր բռնակալների, նրանց շովինիստական գործելակերպի դեմ, նոր թափով առաջ քաշեցին ազգային անկախության, կայսրության շրջանակում կամ նրանից դուրս ավտոնոմիա ստանալու հարցը:

1914 թվականին իր «Ազգերի ինքնորոշման իրավունքի մասին» աշխատության մեջ Վ. Ի. Լենինը անվիճարկելի էր համարում այն, որ «կապիտալիզմը, արթնացնելով Ասիան, այնտեղ ևս ամենուրեք ազգային շարժումներ է առաջ բերել, որ այդ շարժումների տենդենցն ազգային պետություններ ստեղծելն է Ասիայում, որ կապիտալիզմի զարգացման ամենալավ պայմաններ հենց այդպիսի պետություններն են ապահովում»: Նա նշում էր, որ «Ազգային կողմից խայտաբղետ պետությունը հետամնացություն է» և այդպիսի պետության դեմ ճնշված ժողովուրդների պայքարը առաջադիմական էր համարում¹:

Նոր լիցքավորում էր ստանում արևմտահայ ժողովրդի դիմադրական շարժումը: Այն ընդունում էր բազմերանգ ձևեր: Մինչդեռ Բալկաններում՝ Բուլղարիայում, Սերբիայում, Մակեդոնիայում, Թրակիայում ազատագրական պայքարը սնվում էր տասնամյակների ընթացքում սլավոնական և մյուս ժողովուրդների զինված մասսայական կռիվների տրադիցիաներից, իհարկե ոչ առանց արտաքին միջամտության, ապա Հայաստանում մասսայական կռիվների ընթացքում հալածանքների, կոտորածների դեմ հայերի զինված ելույթները կամ ինքնապաշտպանությունը մասսայական բնույթ չէին ստացել: Դիմադրական կռիվները ցաքուցրիվ, զատ-զատ հայդուկային կռիվներից, երբեմն նաև աննպատ-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 20, էջ 489—490:

տակ հարձակումներից այն կողմ չէին անցել: Հայաստանում հուժկու ըմբոստություն, կազմակերպված, մասսայական շարժում չկար այն հարմար պահին, երբ Օսմանյան կայսրության շղթաները ջարդում էին Աֆրիկայում, Մակեդոնիայում, Ալբանիայում: Արևմտահայությունն այդպիսի բարեպատեհ հնարավորություն չէր ունեցել թոթափելու թուրքական լուծը: Բայց հայկական «հեղափոխական» ջոջերն այն ժամանակ տեղից չշարժվեցին:

Ինչպես միշտ, այս անգամ նույնպես գորդյան հանգույցի լուծման վճռական խոսքը վերապահվելու էր արևմտանվրույական և ցարական դիվանագիտությանը, ռուսական ղենքի հաղթանակին և ոչ թե մասսայական ժողովրդական շարժման վճռական գրոհին:

Գլխավորապես Կ. Պոլսում և Իզմիրում կենտրոնացած հայկական կոմպրադորական բուրժուազիան տնտեսական սերտ կապերով կապված էր անգլիական, ֆրանսիական և, ընդհանրապես, արևմտանվրոշական կապիտալի հետ: Նա իր ձեռքում էր կենտրոնացրել Կոստանդնուպոլսի առևտրի և ֆինանսների զգալի մասը: Ըիշտ է, թուրքական կրոնա-ֆեոդալական պետականությունը թույլ չէր տալիս, որ այլազգի մեծահարուստներն անգամ դառնային իր հարազատ զավակները, ձուլվեին իր հետ, բայց նրանք համարյա կորցրել էին կապը հայկական բնաշխարհի հետ: Պատրիարքարանն էլ խաղալիք էր հայ մեծահարուստների, ամիրայության ձեռքում, նրանց կամակատարն էր: Հայկական առևտրական խոշոր բուրժուազիան նման չէր Արևմտյան Հայաստանում գործող, բուն ժողովրդի հետ կապված բուրժուազիային և նրան քիչ էր հետաքրքրում հայ ժողովրդական զանգվածների սոցիալական կեղեքումն ու ազգային ճնշումը: Կ. Պոլսի մեծահարուստ հայ առևտրականները, հայոց ազգային պատրիարքարանի, ազգային ժողովի շուրջը համախմբված դրամատներն իրենց վարք ու բարքով, դասակարգային շահերով հիմնականում մերվել էին թուրքական վերնախավի հետ, երկրում կատարվող քաղաքական ու հասարակական անցուղարձին վերաբերվում էին նույն դիրքերից, ինչը անում էին հույն դրամատները կամ թուրք կա-

շառակեր պաշտոնյան: Հայկական մեծապատիվ ջոջերի Պոլսի վերնախավը մի իսկական ապականված օջախ էր, «որը մը դարձած էր նյութական ու բարոյական ամեն կարգի զեղծումներու և աղտոտութեան»¹: Նրանք անտարբեր էին ազգային-ազատագրական պայքարի, երկրի դեմոկրատացման ու առաջադիմական զարգացման նկատմամբ: Արևմտահայ միջնորդ բուրժուազիայի քաղաքական անհետևողականութեան, նրա բարոյական կեղտոտ նկարագիրը շատ դիպուկ է տվել Երվանդ Օտյանը «Վաճառականի մը նամակները կամ կատարյալ մարդ ըլլալու արվեստը» պամֆլետում 1914 թ.²: Պամֆլետի հերոս հայ առևտրական, դրամատեր Գոգմա էֆենդի Դամիանոսյանը Աբդուլ Համիդի օրոք միապետական էր, 1908 թ. հեղաշրջումից հետո անմիջապես հարեց իթթի-հադականներին, 1909 թ. մարտի ռեակցիոն հեղաշրջումից հետո նա նորից համիդականների հետ էր: Ամբողջական է դառնում Գոգմայի կերպարը, երբ նա նորից իշխանութեան գլուխ անցած իթթիհադականների հետ է, դաշնակ-իթթիհական բարեկամութեան ջատագով, թունդ դաշնակցական:

Երվանդ Օտյանին հաջողվել է ստեղծել մի հավաքական կերպար, որն իր մեջ խտացնում է այն ժամանակվա պոլսահայ մակարդւյծ դասակարգի հոգեկան մերկությունը, նրա քսությունը ու հակաժողովրդական բնավորությունը:

Իր թերատութեամբ հանդերձ, 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունն աշխուժացրեց հասարակական-քաղաքական կյանքը երկրում: Մայրաքաղաքում և ծովափնյա մյուս խոշոր քաղաքներում բուրժուական շրջանները որոշ շունչ քաշեցին: Մինչդեռ Կ. Պոլսում հայ ջոջերը նվիրվել էին հանուն միասնական Թուրքիայի ճառախոսութեան, գավառում հայ ժողովուրդը շարունակում էր իր շարքաշ գոյությունը, ընդվզում էր տիրող կարգերի դեմ, ազատութեան ելք էր որոնում:

Այս րեևուցմանը նպաստում էր նաև այն քաղաքականությունը, որն այն ժամանակ Թուրքիայում սկսեցին վարել

¹ Գ. Պալախան, Հայ Գողգոթան — Գրվագներ հայ մարտիրոսագրության, Կ. թ, Փարիզ, 1959, էջ 264:

² Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4:

լեգալ գործունեության անցած, կարծես իրենց նպատակին հասած և երիտասարդ թուրքերի իշխանությանը փարած դաշնակցական գործիչները: Այս կուսակցությունն իր բռնած դիրքով, իր գործելակերպով հեռացավ հայ ժողովրդի պայքարի կենսական խնդիրներից, դադարեց նույնիսկ ինչ որ շափով բունի միջոցներով հակադրվելու միևնույն հայահալած քաղաքականությունը վարող երիտասարդ թուրքերին: Դաշնակցության հետ սերտորեն կապված մի շարք հայ գործիչներ (Հալաջյան, Մարտիրյան և ուրիշներ) դարձել էին մինիստրներ, բարձր պաշտոններ էին գրավել պետական ապարատում: Իր գործունեության այս էտապում նույնպես դաշնակցությունը ցույց տվեց, որ «ամենից ավելի անսկզբունք և ռեակցիոն կուսակցությունն է»¹:

* * *

Դաշնակցությունը, որ մինչև այսօր էլ հավակնում է իրեն համարել արևմտահայության ազատագրական պայքարի կազմակերպիչը, իրականում լքել էր այն, ոտնահարում էր նրա կենսական խնդիրները, տանուլ էր տվել այդ պայքարը: Այս կուսակցությունը բարեկամություն էր խաղում երիտթուրքերի հետ, իր Կ. Պոլսի պատասխանատու մարմնի պաշտոնական շրջափերականներում ազմկում, թե «Օսմանյան կայսրության մի ծայրից մյուսը հնչում է ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն կոչը: Երեկվան հանրաբանոր Վերածված է ազատաշունչ երկրի»²:

1909 թվականին դաշնակցության «Դրոշակ» թերթը (№ 4) գրում էր, որ օսմանյան հեղափոխության շնորհիվ Բեռլինի 61-րդ և 23-րդ հոգվածները կորցնում են իրենց ուժը, որ հայկական, մակեդոնական խնդիրները վերցված են միջադգային դիվանագիտության սեղանից և դառնում են օսմանյան պետության ներքին խնդիրներ:

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 1, էջ 49:

² ՄԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047/1, գ. 43, թ. 1:

Ոչ ոքի կողմից չլիազորված դաշնակցականները երաշխիքներ էին տալիս երիտասարդ թուրքերին, թե «հայ ժողովուրդն ու նրա ղեկավարները սեպարատիստներ չեն եղած և ոչ էլ տարվել են «անկախ Հայաստանի» երազներով»¹։

Իթթիհադի և դաշնակցության համագործակցության վերաբերյալ հրապարակված մի շրջաբերականում ասված էր. «Օսմանյան նվիրական հայրենիքը անջատումից և բաժանումից զերծ պահելը երկու կազմակերպությունների միացած գործունեության նպատակակետը լինելով, նրանք պետք է աշխատեն գործնականապես ցրել հանրային կարծիքին մեջ բռնակալ ռեժիմից ժառանգ մնացած այն սուտ զրույցները, թե հայերը անկախության են ձգտում»²։ Նրանք ամբողջ խորությամբ չէին ըմբռնում երիտասարդ թուրքերի գաղափարախոսության ու նրանց գործելակերպի մարդատյաց, ժողովրդասպան էությունը։ Նրանք հաշիվ չէին տալիս իրենց, որ հանձինս Թալեաթի և նրա համախոհների իրենք գործ ունեն կատաղի շովինիստների, պանիսլամականների հետ, որոնց նպատակը Օսմանյան կայսրության ազգային փոքրամասնությունների բռնի թուրքացումն էր։ Պոլսահայ հայտնի դաշնակցական Շահրիկյանը (Ատոմ) պանթուրքիզմի կարկառուն ներկայացուցիչ Ջելալ Նուրիի «Թարիխը Թե-տենիաթը Օսմանիե» («Օսմանյան կայսրության անկման պատմությունը») շովինիստական, մարդատյաց գաղափարներով շաղախված գրքի քննական վերլուծության մեջ ձեռնարկում էր եզր գտնել երիտասարդ թուրքերի հետ։ «Ձեր բնական դաշնակիցն ու գործակիցը ամենեն առաջ մենք ենք,— հայտարարում էր նա։— Նախ մեզի տվեք ձեր ձեռքը՝ ոչ հանուն համիսլամության, այլ հանուն օսմանյան միության, հանուն իրավունքի և արդարության։ Ձեռք տվեք՝ անկեղծ ու մաքուր սկզբունքներով։ Այդ պարագային միայն հաղթանակը ապահով է»³։ Նա դեմ չէր «թուրք գերիշխանության,

¹ «Հորիզոն», 26.6. 1913 թ., № 139։

² Գ. Լազեան, Հայաստան և հայ դատը ըստ դաշնագրերու, Գահիրե, 1942 թ., էջ 71։

³ Ատոմ, Օսմանյան կայսրության անկման պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1913 թ., էջ 96։

կայսրության թուրք դիմագծի, կայսրության անբաժանելիության» հարցադրումներին:

Մադրեիով այդ «բարեկամությունը», Երվանդ Օտյանը «Հ. Հ.»-ով թե առանց «Հ»-ի պամֆլետում, 1910 թ., գրում էր. «Ազատամարտ»-ի օգոստոսի 18-ի թիվին մեջ պաշտոնյամբ կկարդանք թե՛ «Հ. Հ. դաշնակցությունը» պաշտոնապես «ճանշվեր ու վավերացվեր է կառավարութենեն»:

Թե «դաշնակցությունը» կամ «Օսման. դաշնակցությունը» ճանշվեր ու վավերացվեր է կառավարութենեն, ատոր կրթնանք հավատալ, բայց թե «Հ. Հ. դաշնակցությունը», այսինքն՝ «Հայ հեղափոխական դաշնակցությունն» է ճանշված ու վավերացված, շիտակը քիչ մը գլուխ քորելու կուտա մեզի»: Այնուհետև Օտյանը եզրակացնում է, որ «կազմակերպության շեֆերուն տխմար ու անմիտ գործունեության պատճառով այդ երկու գիրքերը (Հայ հեղափոխական) շատոնց դարձած են «Հայ Հիմարական»»¹:

«Այն ժամանակ, երբ Ադանայի կոտորածը աշխարհի առաջ պատռեց երիտասարդ թուրքերի դիմակը, երբ տասնյակ հազարավոր անմեղ հայերի արյունը իր բողոքի ձայնն էր բարձրացրել, «սոցիալիստ» դաշնակցության ներկայացուցիչները օսմանյան պառլամենտում լուռ հանդիսատեսի դերում էին, նրանք չէին ուզում իրենց դաշնակիցների—երիտասարդ թուրքերի խաթրին դիպչել»²: Նրանք մտահոգված էին միայն այն բանով, որպեսզի որքան հնարավոր էր շատ դեպուտատներ անցկացնեին թուրքական պառլամենտ, «անկախ այն բանից, թե ովքեր են նրանք... թեկուզ հասարակաց տան պահողներ»³:

Ավելին, Ադանայի թուրքական ոճրագործությունից անմիջապես հետո նոր համաձայնություն կայացվեց իթթիհադի և դաշնակցության միջև: Ըստ որի՝ դաշնակցությունը պարտավորվում էր պաշտպանել թուրքիայի նոր տերերին Արդուլ Համիդի ոտնձգություններից, մյուս կողմից՝ երիտա-

¹ Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 679—680:

² «Պայքար», 6.7. 1917 թ., № 65 (120):

³ «Պայքար», 11.4. 1917 թ., № 22 (77):

սարդ թուրքերը խոստանում էին հայաշատ վիլայեթներում բարենորոգումներ կատարել, հողային հարցը լուծել և նույնիսկ ինքնավարության մասին էին շատախոսում¹, Դաշնակցության պարագլուխները պաշապանում էին երիտթուրքական կլիկի հռչակած «Ընդհանուր ձուլման և միաբան գործակցության» նշանաբանը: Ինչպես նկատել է «Բյուզանդիոն» թերթը, դաշնակցության դեկավարությունը հայ հասարակական կարծիքից քաշվելով, թաքցրել էր այդ համաձայնագրի իսկական բովանդակությունը, իսկ «Ազատամարտ»-ում հրապարակել նրա խեղաթյուրված տարբերակը²:

Դաշնակցական ոչ անհայտ գործիչ Արտաշես Զիլինգարյանը (Ռուբեն Դարբինյան) 1917 թ. սկզբին այդ հարցի մասին գրում էր. «Անգամ Ադանայի կոտորածը, որ առաջին մահասարսուռ կասկածը ձգեց հայության սրտի մեջ երիտասարդ թուրքերի քաղաքական էության վերաբերմամբ, անկարող եղավ զգաստացնելու հայ քաղաքական ղեկավարող տարրերը և ետ պահելու նրանց երիտասարդ թուրքերին գործակցելուց»: Դաշնակցությունը ընկավ «նոր իշխողների գիրկը»³:

Միաժամանակ դաշնակցական պարագլուխները գործելով Թուրքիայի պայմաններում, այնուամենայնիվ չէին մոռանում իրենց փաշիվայած տրադիցիոն միջոցները և շատ շուտով, միջազգային իրադրության փոփոխմանը համեմատ, նորից փարեցին արևմտաեվրոպական դիվանագիտությանը: Կ. Պոլսի հայ ազգային ժողովում հայկական բարենորոգումների հարցը հավանություն ստացավ: Դաշնակցության անունից ղեկուստատ Շահրիկյանը հայտարարում էր, որ իր կուսակցությունը մի կողմ է «թողնում իր տեսական ձգտումները, միանում է օրվա պահանջներին», այսինքն՝ պաշտպանում է «հայկական նահանգների վերակառուցման այդքան կենսական հարցը»⁴:

¹ «Գործ», № 1, Բ. մաս, 1917 թ., էջ 92:

² Մ. Սևոբյան, նշվ. աշխ., էջ 128:

³ «Գործ», № 1, Բ. մաս, 1917 թ., էջ 92:

⁴ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, ք. 3:

Լեոն գրում է, որ այդպիսի պայմաններում «թեև մալույանները և թալեաթները դեռ շարունակում էին իրենց մտերմությունը, այնուամենայնիվ այլևս համերաշխ գործակցության, երկրի ընդհանուր շահերին նվիրվելու գաղափարները արագ գունատվում էին, ցրտանում»¹։ Ծիշտ է, դաշնակցությունը 1913 թ. նոյեմբերին ձևականորեն խզեց իր կապերը Իթթիհադի կոմիտեի հետ², բայց իրականում մինչև 1915 թվականի սկիզբը պահպանում էր իր կապերը բացահայտ հակահայկական բռնությունների դիմաց թուրքական շարդարարների հետ։

Այդ շրջանում Թուրքիայում դաշնակցության կուսակցության բռնած խակամիտ դիրքի, նրա վնասաբեր գործելակերպի պատկերը այստեղ տալիս ենք նույն կուսակցության անդամ, Նովոռոսիյսկի հայկական դպրոցի ուսուցիչ Գարեգին Սեյրանյանի մի գրվածքի բնորոշ հատվածները մեզ բերելով։ Ահա թե ինչպես է նա 1912 թ. հոկտեմբերին գնահատում այդ կուսակցության կիրառած տակտիկայի ամբողջ սնանկությունը.

«Հայերիս «ինտելիգենցիան» Տաճկաստանում ցույց տվեց իր կատարյալ խակությունը, երեսայական միամտությունը, բարեկամանալով սկզբից ևեթ երիտառող թուրքերի հետ։ Այդ բարեկամության հետևանքն այն եղավ, ինչպես մեզ հայտնի է, որ կարճ ժամանակամիջոցում և. թուրքերը ծանոթացան մեր բոլոր գաղտնիքներին, շահիցին, կշռադատեցին մեզ, ղնեցցին ոտից ցզուխ և վերջն ստացին՝ գնացեք, քանիլի ձեզ այլևս պետք չունինք։ Միայն այն ժամանակ մերոնք արթնացան լեթարգյան րնից, երբ ամեն ինչ վերջացյալ և կատարյալ էր։ Այժմ հարց է առաջ գալիս. մի՞թե նրանք՝ հայերիս ներկայացուցիչները Տաճկաստանում նախօրոք չէին կարող զգուշանալ, շխաբվել, նրանցից (և. թ.-ից) հեռու քաշվել ու գաղտնիքի տպարակի քերանը պինդ կապելու։ Այդ անելու համար հարկավոր չէր հանճարեղ ուղեղ, ստեղծագործող միտք. որպեսզի իրերի ներսը թափանցել, պեղումներ կատարել, այլ շրջահայեցողություն և ուրիշ ոչինչ։ Ե. թուրքերի կենտրոնացման, ամեն ինչ թրքացման ձգտումը վաղուց անտի հայտնի է բոլորոթյան, շատ անգամ է այդ հարցի շուրջը հայոց և օտարազգի թերթերում խոս-

¹ Լևո. Անցյալից, էջ 242.

² «Հորիզոն», 8.11. 1913 թ., № 8 (252).

վել: Եվ եթե ե. թ.-ը շնն կարողացել ամբողջովին իրենց սկզբ-
բունքները կիրառել կյանքում, այդ եղև է Տաճկաստանի ռեալ պայ-
մանների՝ բազում այլադան և կենտրոնախույս ազգերի և նոր կա-
ռավարության հեղհեղուկ վիճակի շնորհիվ, Մեր սխալ ընթացքը
և երիտասարդ թուրքերի հաջող քաղաքականությունը կայանում
է նրանում, որ նրանք կարողացան տաճկահայ ինտելիգենցիայի...
աչքին թող փշել, հայկական «գիմնազիոն» բանալու իրավունք տալ,
դատարաններում հայերին հարգել, գործադրելով արևելյան կեղծա-
վորությունը (այն էլ միայն նահանգական քաղաքներում) էֆենդուն
ասել ու այդպիսով քննցնել մի առժամանակ: Տաճկահայերը միա-
ժամանակ շատ էին պարծենում, որ թուրք կառավարությունը հույ-
ներին, բուլղարներին... ասում է, իբրև դեպի անշատումը հակվող-
ների, իսկ մեզ, առերես, մեծարում, գովաբանում, գլուխներին տակ
փափուկ բարձ է դնում: Ով հետևել է Տաճկաստանի վերջին կյան-
քին, նա անտարակալա եկած կլինի այն եզրակացության, որ այլ-
ազգի հպատակների գլխին ուղղված զենքերը վաղ թե ուշ պիտի
ուղղվեն և դեպի մեզ՝ հայերս:

«...մի կուսակցություն, որ իր գործած սխալագործությամբ հա-
միդյան շահատակություններից նտ չի մնում, արժե՞ր նրա հետ բա-
րեկամանալ, նրան օվսանա կանչել, ամեն գաղտնիք ասել և նույն-
իսկ այնքան երեխայանալ, որ ցանկություն հայտնել 61-րդ՝ դժվա-
րությունը ձեռք բերած հողվածք վերացնելու: Գոհն վերջին Ադա-
նայի կոտորածը պիտի գլխի բերն մերոնց, որ թուրք ամբոխը շատ
կարճ ժամանակում երբեք չի բարեկամանա հայերիս հետ, որ նրանց
թուրք մեծամասնության հոգու բուն դրած ատելությունը մոգա-
կան դավադանի մի հարվածով չի կարելի վանել: Այս բուրդից հե-
տո մերոնք էլի չարթնացան. երևի սպասում էին, որ պարզ, ակն-
հայտի կերպով հասկացնեն տաճկահայ պարագլուխներին, որ մեղ
(եր. թ.-ի) և ձեզ (դաշնակցականների) միջև կա մեծ վիհ: Շու-
տով հասավ ազդարարման ժամը, երբ կատարվեցին վերջին պատ-
մական պառլամենտական ընտրությունները: Կարմիր կոմիտեի ահ
ու սարսափի տակ ընտրվեցին 270 պատգամավորների դիմաց միայն
(9—10%) դաշնակցականներ, Այդ ժամանակ միայն մերոնք արթ-
նացան միջնադարյան քնից, խելքները գլուխները հավաքեցին: Բայց
ավա՜ղ, փառացս անցավորի: Այդ ընտրություններից հետո մերոնք
իրենց խաբված գտան. սկսեցին վայնասուն բարձրացնել, փոխա-
նակ կարմրելու և լոնլու ամոթից: Մոտ ապագայում ավելի ևս
կպարզվեն մեր կուսակցության սխալ դիրքերը, երբ եր. թուր.-ը
իրենց զենքերը կուղղեն մեր կուսակցության պարագլուխների դեմ:
Եզրակացության հանգել եմ, ժանթթանալով Տաճկաստանի իրա-
կան կյանքին»¹:

Իթթիհադի հետ դաշնակցության կնքած վնասաբեր դաշինքը ժամանակին դատապարտում էին Թուրքիայի պայմաններում գործած հայկական հասարակական, քաղաքական բազմաթիվ գործիչներ՝ ռամկավարներ, հնչակյաններ և անկուսակցական մարդիկ։ Դրանից հատկապես դժգոհ էին Կ. Պոլսի հայկական բարձր հոգևորականությունը, նախկին ռեժիմի օրոք որոշ արտոնություններից օգտվող մեծահարուստները։ Կառավարողներին մերձեցած դաշնակցությունը հավակնում էր դառնալ արևմտահայության ճակատագրի տնօրենը, սպառնում հին ուժերի դիրքին։

1908 թ. «Անահիտ» ամսագրի № 1—4-ում Արշակ Զոպանյանը այն միտքն էր զարգացնում, որ երիտասարդ թուրքերը չեն ճանաչի ոչ թուրք ժողովուրդների իրավունքները Թուրքիայում, որ սահմանադրությունը կգործադրեն հայկական դատը վերջնականապես թաղելու համար։ Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ժողովրդական հերոս Անդրանիկի գնահատականը, որ նա տվել է դաշնակ-իթթիհադական գործակցությանը։ Նա գրել է.

«1908-ին թուրքերը կեղծ սահմանադրություն մը հռչակելով հաջողեցան խաբել Եվրոպան և բրտալ հեղափոխականները, իբրև «իդեալիստ հեղափոխական» հռչակված մարդիկ աշխարհի շուրս անկյուններեն թափվեցան Պոլիս, համբուրվեցան ոճրագործներու հետ, ընկեր դարձան անոնց, մոռանալով մեր հարյուր հազար զոհերը։ Բեմերեն պոռացին, թե իրենք այլևս «օսմանցիներ» են։ «Սահմանադրության» հռչակման առաջին շրջանում տեսա Մայլումյանը (Ակնունի), որ Պուլկարիա կգտնվեր, Տ. Զարդարյանը և Վահագնը, որ ետքեն Կիլիկիո մեջ կախաղան հանվեցաւ։ Շատ խնդրեցի իրենցմե, որ շերթան Պոլիս, ըսի թե թուրքերը մեծ թակարդ մը կլարեն դիրենք մեջ ձգելու համար։ Զլեցին ու գնացին։ Ատկե ետք սկսավ կոթի մը թուրքական խորհրդարանի աթոռները խլելու համար։ Քանի մը վարժապետներ, որոնք ամիսը երկու ոսկի առնելով պիտի գոհանային, ստացան 50 ռսկի ամսական։ Թոքաթլյանի կամ կղզիներու մեջ կերուխումներ սարքվեցան և «ընկեր» թաղաթներու և «ընկեր» էնվերներու հետ, որոնց բացին ինչ գաղտնիք որ ունեին։

Ատանայի չարդեն մոտ 50 օր առաջ կեղծ անցագրով մը Պոլիս հանդիպեցա Ակնունի, Վարդգես, Զարդարյան և դաշնակցության շեֆերեն դեռ ուրիշներ ամբողջ հինգ մամ ուղեցին դիս համոզել, թե ժեռն թուրքերը այլևս թույլ չեն տար ոչ մեկ կոտորած։ Ես հակառակ կպնդեի և կրսեի.

— Չեմ հավատար, այս գաղաւնները մեզ դարձյալ կկոտորեն, ըրածնին դարձյալ կեղծիք է, դուք կխաբւիք և կխաբեք մեր ժողովուրդը: Ինքնապաշտպանության գաղափարը երբեք մի լքանեք և պատրաստեցեք ժողովուրդն ալ այդ ուղղությամբ: Տիգրանակերտեն սկսելով մինչև Պարսից սահմանադրուիւր 160 հազար զինված թուրք կա:

Ժեռն թուրքերը զինաթափ չեն ընել զանոնք և կպահեն մեզ հարմար առիթով կոտորել տալու համար:

Մալումյան այն ատեն դարձա՛յ ու ինձ ըստվ:

— Ի՞նչ հոռետես մարդ ես դուն, երբեք չտեսա, որ քիչ մըն ալ լավատես ըլլայիր:

Նույն պահուն Վարդգես ինձ կառաջարկեք, որ ծանոթանամ Ալի փաշայի հետ, որ այն միջոցին ուստիկանության տնօրենն էր Կ. Պոլսո մէջ:

Հարցոցի, փնտրեցի և հասկացա, թե այս այն Ալի փաշան է, որ Սասունի Տալվորիկի «Զբուեանք» թաղի բնակչությանը կոտորել տվա՛վ եկեղեցիին մէջ և հետո այրել տվա՛վ դա՛շն: Ալի փաշան ինձ դեմ կոված էր երեք անգամ: Հիմա կուգեին, որ իմ ձեռքս դնեմ անոր արյունոտ ձեռքերուն մէջ և ըսեմ.

«Երեկ կռիւ կրենիք, այսօր ընկել ըլլանք»:

Իմ սովորական դայրույթովս պատասխանեցի այս բոլորին և ըսի.

— Իները տեսանք. բայց գոնե ժողովուրդը մի խաբեք:

Ե՛վ «մնաք բարով» ըսելով, մեկնեցա Եգիպտոս:

45 օր չէր ընցած, երբ իմացա, թե Թալեաթ և իր նմանները կոտորել կուտան Աւսանչի հայութիւնը:

Այն ատեն բուն ոճով նամակ մը գրեցի Ակնունիին, ըսելով, թե ո՛վ իրավունք ունի, ես իմ հոռետեսությամբ, թե ինքը՝ լավատեսությամբ. «Լավ գիտցեք, որ, ավելացրի, երբ առիթը գտնեն ընկեր թալեաթներ ձեզ ալ կոտորել պիտի տան»:

Այս տողերը գրելու ատեն հրեք միտքս չէի կրնար անցնել թե՛ դաշնակցությունը նույն միջոցին Սեւանիկի մէջ համաձայնություն մը կնքել իթթիհատի հետ...

Դաշնակցության պերճախոս երեսփոխանները արդեն քրիստոնեից զինվորագրությունը ընդունել տալով, ապացուցած էին, թե «հավատարիմ օսմանցիներ» են»:

Հիրավի, «Դաշնակցությունը չէր գիտակցու», թե ինչ ահագին պատասխանատւություն է վերցրել իր վրա, իբր միակ խոշոր քաղաքական կադմակա...ություն... Ստեղծա-

գործող միտք նա առաջ չբերեց և այս անգամ, երբ նորից ու նորից հայ ժողովրդի մահվան և կյանքի առեղծվածն էր դրված: Նա էլի շարունակեց հինը — հայդուկային կազմակերպությունը և Եվրոպայի՝ արդեն հարյուր անգամ արատավորված պաշտամունքը»¹:

Իսկ ինչպիսի՞ դիրք էին բռնել հնչականները երիտասարդ թուրքերի իշխանության նկատմամբ:

Վերակազմյալ հնչականները 1908 թ. սեպտեմբերի 12-ին պաշտոնական հայտարարությամբ «իրենց խնդակցությունն էին» հայտնում «երիտասարդ թուրքերուն, որոնք երեկ հրեշալիոր բռնակալության մը դեմ արիաբար մաքառեցան ու այսօր ազատության անհողողող ախոյանը մնալ կշարունակեն անխտրական զնահատելի ոգով»:

Երիտասարդ թուրքերի հեղափոխությունը համարվում էր «համերաշխ ու հավաքական շարժում», դադարեցվում էր «զինեալ ապստամբության ծրագիրը»: Հայտարարում էին, որ «Վերակազմյալ հնչական կուսակցությունը Օսմանյան կայսրության ամբողջական պահպանումին կողմնակից, որևէ անջատողական ձգտում և նպատակ չունի»: Հարց էր դրվում միայն, որ «հարգվեն ու պահպանվեն» հայերի «կրօնական և կրթական առանձնաշնորհումները»²:

Հնչականները նույնպես որոշեցին կանգնել օրինական՝ լեգալ հողի վրա, «Սահմանադրական Թուրքիայի հանդեպ ժխտել անջատողական ամեն տեսակի գաղափար»³: Սակայն շուտով «նկատելով, որ թուրք նաչիոնալիստները և այդ նաչիոնալիզմի արտահայտիչը եղող քաղաքական գործիչները գիտակցաբար ձգտում են ապավզանացնել Թուրքիայի մեջ գտնվող ազգությունները և նրանց ձուլելու թուրք ազգության մեջ օսմանցի, օսմանականության, օսմանյան ազգության ընդհանուր անվան տակ», իրենց Զ-րդ համագումարում (1910 թ.) որոշեցին «ոգի ի բոին պայքարել այդ ուղղության

¹ Լեո. Անցյալից, էջ 221:

² ՀԱՍՈ ՊԿՊԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 2, թ. 1:

³ Հիսնամայակ—1887—1937—ս. ց. դեմոկրատ հնչական կուսակցության», էջ 247, 284:

դեմ»¹։ Չնայած այս որոշմանը, նրանք շարունակեցին իրենց կիսալեգալ գործունեությունը մինչև 1913 թ., հանդես գալով մի շարք բուրժուա-դեմոկրատական պահանջներով²։ Հնչակյանները քննադատում էին թուրքական կառավարողների հակահայկական գործելակերպը, ցույց տալիս, որ նրանք «հարատև քաղաքական սկզբունք են դարձրել բնաջնջումը քրիստոնյա ժողովուրդների, մասնավորապես հայերի, որոնք ավելի մեծ ինքնաճանաչողություն են թույլ տվել։ Ահա այդպես է, որ ահավոր ճնշումներն ու կոտորածները դարձել են մի գծագրված ավանդական քաղաքականություն, որին դիմել են սուլթաններն ամեն անգամ, երբ ուզեցել են ոչնչացնել իրենց ռեժիմի տակ հեծող այս կամ այն քրիստոնյա ժողովուրդին»³։

Հնչակների հակաթիթհադական գործունեությունն ավելի որոշակի դրսևորվեց 1913 թվականի նոյեմբերին ռումինական Կոնստանցա քաղաքում տեղի ունեցած է-րդ համագումարի որոշումներում։ Համագումարն ընդգծեց, որ «Իթիթհադ վե թերագզը» կուսակցությունը իր մեջ մարմնացնում է թուրք հարձակողական նացիոնալիզմը՝ իր բոլոր ստորոգելիներով, արգելեց իր մարմիններին «որևէ գործակցություն ունենալու նրա հետ», որոշեց «ջանալ նրա թուլացումը, քայքայումը և տապալումը առաջ բերել»⁴։

Համագումարը խնդիր էր դնում սերտ կապեր հաստատել երիտթուրքական ռեժիմին ընդդիմադիր մյուս ազգերի կազմակերպությունների և կուսակցությունների, մասնավորապես, ալբանական, արաբական և հունական ուժերի հետ։ Հետագայում այս որոշումները մատնիշի միջոցով անցան Թալեաթի ձեռքը, և հնչակյան կազմակերպությունները բացահայտվեցին, նրանց անդամները բանտերը նետվեցին և կախաղան հանվեցին։

Քննադատելով երիտասարդ թուրքերին, նրանց հետ դաշ-

¹ «Հիսնամյակ—1887—1937—սոց. դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության», էջ 247, 284։

² Նույն տեղում, էջ 266—267։

³ Նույն տեղում։

⁴ Նույն տեղում, էջ 286—287։

նակցութեան համագործակցութիւնը, հնչակները սակայն գործնականում հաջողութեան չհասան հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը ճիշտ ուղիով մղելու գործում: Ամենեւին խորամուխ չլինելով Թուրքիայի սոցիալ-քաղաքական ուժերի հաշվեկշռում, նրանք իրենց հերթին դաշինք կապեցին երկրի այնպիսի ուժերի հետ, որոնք նույնպէս առնչութիւն չունեին առաջադիմութեան և դեմոկրատիայի համար մղվող պայքարի հետ: Դրանցից էր 1909 թ. Աբդուլ Համիդի հետ միասին հակահեղափոխական հեղաշրջում կազմակերպած և ապա քայքայված Ախրար կուսակցութեան հիմքի վրա ստեղծված «Հուրիեթ վե իթթիլյաֆ» («Ազատութիւն և համաձայնութիւն») կուսակցութիւնը, որի ղեկավարները հետագայում՝ 1913 թվականի ամռանը կախաղան բարձրացվեցին երիտթուրքական դիկտատորների ձեռքով: Այս կուսակցութիւնը սոցիալական տեսակետից ռեակցիոն հողատերերի և խոշոր սեփականատերերի շահերն էր արտահայտում: Նա իր շարքերում ունէր նաև հայ և հույն կոմպրոզորներ: «Հուրիեթ վե իթթիլյաֆ» կուսակցութիւնը փորձում էր օգտագործել կայսրութեան ոչ թուրք ժողովուրդների դժգոհութիւնը պաշտոնական շովինիստական քաղաքականութիւնից, ինչպէս նաև երիտթուրքական կառավարութեան արտաքին քաղաքական դժվարութիւնները և այդ միջոցով հաջողութեան հասնել երկրի քաղաքական ղեկն իր ձեռքը վերցնելու գործում: Ի հակադրութիւն երիտթուրքերի, որոնք արդեն որոշակիորեն սատարում էին Գերմանիային, իթթիլյաֆականները մեծամասամբ անգլոֆիլներ էին: Ահա այս կուսակցութիւնը միայն ղեմագոգիկ, սպեկուլյատիվ նպատակներով իր դրոշին Օսմանյան կայսրութեան վարչական ապակենտրոնացման, ազգային մարզերի ավտոնոմիայի մասին գրելով, ձգտում էր իր կողմում ապահովել հնչակների և ոչ թուրք ժողովուրդների այլ կազմակերպութիւնների օժանդակութիւնը: Հնչակյան կուսակցութիւնը, համաձայնագիր կնքելով մի այսպիսի բուրժուա-կալվածատիրական կուսակցութեան հետ և Թուրքիայի իր երկրորդ պատգամավորական ժողովում այն վավերացնելով, հրա-

հանգում է իր կազմակերպություններին այդ համաձայնա-
գիրն իրագործել կյանքում:

Առանձին-առանձին շանդրադառնալով այդ համաձայնա-
գրի ութ հոդվածներին, որտեղ շատ մշուշապատ խոսվում
էր Օսմանյան կայսրությունում իրագործվելիք բարենորո-
գումների մասին, նշենք միայն երկրորդ հոդվածը, որը վկա-
յում է հնչակյան դեկավարների կողմից որդեգրված խոտելի
քաղաքական գծի մասին: Նշված հոդվածում ձևակերպված
այն միտքը, թե «Օսմանյան պետության ամբողջականու-
թյունը և սահմանադրության պաշտպանությունը երկու կող-
մին համար էլ բաղձալի է, ուստի պետությունն անջատվե-
լու ամեն ձգտում և հակասահմանադրական ամեն շարժում
խստիվ կմերժվի»¹ (ընդգծումը մերն է — Ջ. Կ.), շատ պարզ
ցույց է տալիս, որ հնչակները այդ շրջանում, մինչև 1913 թ.
նույնպես արևմտահայերի համար անկախության կամ ավ-
տոնոմիայի հարց չէին դնում, դրանով իսկ անիմաստ դարձ-
նում այն պայքարը, որ նրանք հռչակել և մղում էին Թուր-
քիայում սկսած անցյալ դարի 90-ական թվականներից: Մի-
թե դրա ապացույցը չէ այն փաստը, որ նրանք բուրժուա-
ֆեոդալական իթթիյաֆ կուսակցությունը համարում էին
«համեմատաբար ավելի ձախ», իտալադիմալկան սկըզ-
բունքներ ներկայացնող»² և նրա հետ համակերպվում երկ-
րի կյանքում իրականացվող քաղաքականության հարցում:
Երբ հնչակյան կուսակցությունը թուրքական կառավարու-
թյան դեմ «հեղափոխական միջոցների դիմելու», բռնի մի-
ջոցներով պայքարելու, երկրի գանաղան շրջաններում «մար-
միններ ու կոմիտեներ» հիմնելու մասին որոշում ընդունեց³,
արդեն կորցված էին թանկագին տարիները, իսկ ընդուն-
ված որոշումները մնալու էին թղթի վրա, քանի որ հենց
նույն օրերին համաձայնություն էր կայացվում Թուրքիա-
յում գործող հայկական կուսակցությունների (դաշնակցու-
թյան արևմտյան բյուրո, ս. դ. հնչակյան կուսակցություն

¹ Պատմություն դ. հնչակյան կուսակցության, 1887—1962, Ա.
հատոր, Իեյրութ, 1962 թ., էջ 348:

² Նույն տեղում, էջ 345:

³ ՀՍՍԻ ՊԿՊԱ, ֆ. 227. գ. 465, թթ. 19—20:

Թուրքիայի կենտրոնական վարիչ մարմին, սահմանադրական-նամկավարական կենտրոնական ակումբ) միջև հայկական բարենորոգումների հարցում միասնաբար գործելու համար¹։

Այսպիսով, Թուրքիայում գործող հայկական «կուսակցությունների քաղաքականությունը,— իր ժամանակին գրում էր Արշ. Զուրաբյանը,— մի ահադին շրջան անելով Թուրքական հեղափոխության շուրջը՝ նորից դարձավ իր ելակետին»։ Նրանք նորից հանգեցին «ժողովրդից դուրս ու առանց նրա համաձայնության գրսի ժերի օժանդակությամբ» իրենց նպատակներն իրագործելու քաղաքականությանը, որը համակել էր ոչ միայն այդ կուսակցություններին, «այլև գլխավորապես լիբերալ ինտելիգենցիային»²։

Հասարակական և քաղաքական պայքարի վեներթին համերաշխություն կամրջելով Թուրքիայի ռեակցիոն և հայատյաց հոսանքների հետ, հրաժարվելով իրական անկախության նպատակադրումից, դաշնակցականները կոռնխավ թեւատեցին և ապակողմնորոշեցին արեւտահայ աղատագրական մաքառումները։

* * *

(Անկախ հայկական այդ կուսակցությունների բռնած դիրքից, նրանց անիմատ և վնասաբեր զործարքներից, արեւմտահայ ժողովուրդը, Թուրքական կայսրության մյուս ճընշված ժողովուրդների հետ մեկտեղ, օրավուր իր զժգոհությունն էր արտահայտում երիտթուրքական ռեժիմից, որը ոչ մի սոցիալական առաջադիմական քայլ չանելով, շարունակում և աւելի էր խորացնում Թուրք ազգի բացառիկության շովինիստական գաղափարախոսության վրա խարսխած իր հակաժողովրդական քաղաքականությունը։

Երիտասարդ Թուրքերի իշխանությունը շարունակում էր միջնադարյան հին մեթոդներով իրականացնել իր տիրապետությունը հին և հարուստ կուլտուրա ունեցող ժողովուրդներ-

¹ «Մշակ», 5.1. 1914 թ., № 3։

² «Պայքար», 11.5. 1917 թ., № 22 (77)։

րի վրա: Հունական թե՛ արաբական, հայկական թե՛ ասորական նյութական ու հոգևոր կուլտուրաները բարձր էին տիրապետողների կուլտուրայի մակարդակից: Ինչպես նախկինում, երբ թուրքական նվաճողները ոչ մի բան չէին ավելացրել իրենց ժառանգածի վրա և այն ավելի ետ էին տարել, այժմ նույն պրոցեսը շարունակվում էր: 20-րդ դարի առաջին շրջանում նրանց մակարդակը կյանքի բոլոր ասպարեզներում ոչ միայն զիջում էր, այլև խոչընդոտող դեր էր կատարում մյուս ժողովուրդների առաջադիմության ճանապարհին: Ծիշտ է, հայոց լեզուն, գրականությունը, ճարտարապետությունը և ընդհանրապես կուլտուրական զարգացումը խիստ կերպով տուժել էր թուրքական երկարամյա տիրապետության ընթացքում, բայց 20-րդ դար էր հասել անհամեմատ բարձր մակարդակով: Ծնշված ժողովուրդները քիչ բան ունեին սովորելու տիրապետողներից՝ կուլտուրայի ու լուսավորության, երկրագործության ու արհեստների մարզում: Թուրքական դպրոցը, կուլտուրական օջախները շուրենին այն ձգողական ուժը, որ կարողանային նկել նվաճված ժողովուրդների ինքնուրույն զարգացման կորովը, հաղթահարեին նրանց դիմադրությունը: Այս իրավիճակը երիտասարդ թուրքերին մղում էր Համիդի ու նրա նախորդների տրորված հետքերով, առաջացնելով թուրքական հանրաբանսի ժողովուրդների դժգոհությունն ու ընդվզումը:

Որքան խորանում էր հուսախաբությունը սահմանադրական կարգերից, իթթիհադականների շովինիստական քաղաքականությունից, արևմտահայ ազգային բուրժուազիան, մտավորականությունը, կրթված երիտասարդությունը, ժողովրդի մյուս խավերը երես էին թեքում թուրքական պետական մարմիններից, հանգում այն եզրակացության, որ այդ նոր ուժերի պայմաններում հայերը նույնպես դատապարտված էին աստիճանական շրջման, որ հայ մարդու կյանքի, գույքի, պատվի ապահովության խնդիրը չի կարող լուծվել թուրքական պետականության շրջանակներում:

Վլ. Գորգլեսկին «Ռուսկիյե վեդոմոստի» թերթում 1913 թ. օգոստոսին գրում էր, որ բնակչությունն արդեն «կորցրել է երիտասարդ թուրքերի նկատմամբ ունեցած հավատը և հե-

տըզհետե ավելի ու ավելի բարձրաձայն բողոքներ է լսվում նրանց տիրապետության դեմ»։ 1913 թ. հուլիսին, բալկանյան երկրորդ պատերազմի ժամանակ թուլքական բանակի զորավար Սամի բեյը անխնա ջարդ էր կազմակերպել բուլղարների թողած Ռոդոստո, Մալգարա և Միրիոֆիտո բաղաքների հայերի և մյուս քրիստոնյաների նկատմամբ։ Միայն Ռոդոստոյում սրի էին քաշվել 700 մարդ։ Պատրիարքարանի, Գրիգոր Զոհրապի և այլոց հարցապնդումներին Թալեաթր «տեղեկություն չունենք» պատասխանն էր տալիս¹։ Իսկ մյուս կողմից, նա հրամայում էր, որ մնացած հայերին հեռացնեն գրավված վայրերից։ Ռոդոստոյի արյունահեղությունը բնականաբար չէր կարող չաղդել, նոր հարված չհասցնել երիտթուրքական դահիճների հետ համագործակցող դաշնակների քաղաքական վարքագծին։ Դաշնակցության դիրքորոշման «անհաջողության, կարելի է նույնիսկ ասել վիժման» հետևանքով «հետզհետե ավելի և ավելի ուժեղացան, կազմակերպվեցին և հասարակական ազդեցություն ու հեղինակություն ձեռք բերին ոչ-դաշնակցական և հակադաշնակցական տարրերը հայ ազգային կյանքի մեջ»։ Դաշնակցությունը կորցնում էր ղեկավարության հավակնող իր դերը²։

Ազգային գործիչները մտածում էին այն մասին, թե ինչ կերպ է հնարավոր ապահովել ժողովրդի գոյությունը, ազատվել ջարդերի ուրվականից, որը նորից ոեալ վտանգ էր դառնում։ Ո՛չ թե վերացական դատողությունները, այլ դեպքերի ընթացքը համոզում էր մարդկանց, որ ոչ մի լավ բան այլևս թուրքական կառավարողներից հնարավոր չէ սպասել։ Շատերը բռնում էին հայրենի հողից ու տնից հեռանալու ճանապարհը։ Ա. Մանդելշտամն ապացուցում է, որ երիտթուրքական կառավարության միջոցառումներն ուղղված էին քրիստոնյաների մասսայական արտագաղթ առաջացնելու նպատակին։ Փոքր Ասիայից թուրքերին տեղահանելու կապակցությամբ մեծ տերությունների միջամտությունից հետո ստեղծված հանձնաժողովի եզրակացությունները

¹ «Հորիզոն», 13.7. 1913 թ., № 154։

² «Գործ», № 1, Բ մաս, 1917 թ., էջ 94—95։

հաստատեցին արհեստական արտագաղթ սարքելու և տեղահանված քրիստոնյաների հողերը թուրք օսմաններով բնակեցնելու իրթիհադի գործելակերպը¹։

Կյանքի ծանր պայմանները, քաղաքական տեռորն ու հետապնդումներն ավելի ուժեղացրին Աբդուլ Համիդի օրոք մեծ չափերի հասած հայերի արտագաղթը։ Իսկ 90-ական թվականների ջարդերից հետո ԱՄՆ, Եգիպտոս, Բալկաններ էին դադթել մոտ 200 հազար մարդ²։

Եթե 1903—1907 թթ. միայն ԱՄՆ էր գաղթել 9000 հայ, ապա 1908—1913 թթ. այդ թիվն անցավ 28 հազարից³։ Միայն 1913 թվականի գարնանը Խարերդից ԱՄՆ գաղթեցին 1300 հայեր։ Արտագաղթը էտատավում էր դեպի աշխարհի շատ երկրներ։ Հատկապես մասսայական էր հայ աշխատավորների արտագաղթը Կովկաս, իսկ այնտեղից՝ Ռուսաստանի ամենատարբեր շրջանները։

Շատ-շատերը օգնություն էին ակնկալում դրսից, մտածում Բալկանյան ժողովուրդների օրինակով ազատագրվել թուրքական լծից, հույսեր էին կապում Եվրոպայի և Ռուսաստանի պաշտպանության ու հովանավորության հետ։ Բալկանյան պատերազմների շրջանում ավելի ամրապնդեցին հայ ժողովրդի ռուսական օրինատաշիւայի հիմքերը։ Այդ օրինատաշիւան դարձավ արևմտահայության կողմից օսմանյան լծի թոթափման շոշափելի հույսը։ Սրան նպաստում էր նաև ռուսական պետականության որդեգրած պաշտոնական քաղաքականությունը։ «...Ռուսաստանը ոչ միայն կարող է, այլև պարտավոր է իր վրա վերցնել ղժբախտ հայ ժողովրդի ազատության փառավոր միսիան», — հռչակում էր կառավարող շրջաններին մոտ կանգնած «Նովոյե վրեմյա» թերթը⁴։

Գրիգոր Զոհրապը, 1913 թ. հունվարին արտահայտվելով հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածի ճակատագրում Ռու-

¹ Մանդելշտամ, նշվ. աշխ., էջ 33—34։

² A. P. Hacobian. Armenia and the War, London-New-York, p. 170.

«Հարկոն», 1913 թ., № 149։

⁴ «Новое время», № 13311, 2. IV. 1913 г.

սաստանի ունենալիք դերի մասին, առում էր. «Մեր գլխավոր հենարանը հայկական հարցում Ռուսաստանն է՝ հարևանության իրավունքով և շահադրգույնությամբ աստիճանով»¹: Նա այն կարծիքին էր, որ ցարիզմի ճնշումից չպետք է վախենալ և այդ պատճառով խուսափել Ռուսաստանի ազդեցությունից: Իր այս միտքը հիմնավորելով, Զոհրապն ասում էր, թե հայերը «չէին զրկվի ռուսական քաղաքական իշխանության պայմաններում զարգանալու հնարավորությունից, մանավանդ, որ Ռուսաստանը երիտասարդ երկիր է, ապագա ունեցող պետություն և այն ճնշումը, որի մասին այդքան շատ են խոսում, միշտ չէ որ տիրապետելու է Ռուսաստանում»²:

Այսպիսով, Զոհրապը արևմտահայության բախտը կապում էր Ռուսաստանի ապագայի հետ, որտեղ վերացված էր լինելու ճնշումը:

Պոլսահայ մի այլ գործիչ, Թագվորյանը, նույն օրերին նույնպես խոսելով արևմտահայ ժողովրդի ռուսական օրինատաքիայի մասին, գտնում էր, որ ռուսասիրական տենդենցն իշխող տրամադրություն էր դարձել, որ Ռուսաստանի դեմ տրամադրված մարդկանց ձայները դիտոնանս էին «ղեպի ռուսները ձգտման ընդհանուր խորի մեջ», որ «ռուսասիրական քաղաքականությունը այժմ ժողովրդական քաղաքականություն է թուրքահայերի մեջ»: «Այն ուղին, որ մենք ընտրել ենք, — ասում է Թագվորյանը, — արդյունք չէ միայն մեր սեփական մտածելակերպի և իրերի վիճակի Ըմբռնման՝ այլ ամբողջ ազգային տրամադրության արտահայտություն է...»³:

1912 թվականի նոյեմբերի 26-ին Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Մ. Գիրսը հաղորդում էր արտաքին գործերի մինիստրին, որ Թուրքիայում ամենուր ուժեղանում է հայ մասսաների ձգտումը դեպի Ռուսաստան, որ այդ համակրանքը Թափանցել է նաև Թուրքահայ բուրժուազիայի և մտավորա-

¹ ՀՍՍԻ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, թթ. 15, 16:

² Նույն տեղում, թ. 16:

³ ՀՍՍԻ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, թ. 18:

կանության մեջ: Դեսպանը հայտնում էր, որ ռուսական հյուպատոսները Վանում, Բայազետում, Բիթլիսում, էրզրումում և Տրապիզոնում միահամուռ հաստատում էին անխտիր բոլոր հայերի համակրանքը Ռուսաստանի նկատմամբ: Օրինակ, Վանի փոխ-հյուպատոսը հաղորդել էր, թե «ներկայումս բոլոր հայերը Ռուսաստանի կողմում են, անկեղծորեն ցանկանում են մեր զորքերին կամ ռեֆորմների՝ Ռուսաստանի հսկողությամբ»: Բայազետի փոխ-հյուպատոսը հայտնում էր, որ «հայերն առանց կուսակցությունների տարբերության, շատ թշնամաբար են վերաբերվում այժմ Թուրքիային և շատ են ցանկանում Ռուսաստանի պրոտեկտորատը և նրա կողմից Հայաստանի օկուպացիան»: Գիրսին այցելած Զոհրապը և Մարտիկյանը հայտարարել էին, որ հայ ժողովուրդը ուրիշ ոչ մի ելք չէր տեսնում, բացի Ռուսաստանին դիմելուց, որը նրան կփրկեր սարսափելի դրությունից¹: Հետագայում, 1915 թ. օգոստոսին, Գրիգոր Զոհրապի սպանությունից հետո, ռուս դիվանագետ Ներատուվը նշում էր, որ «հանգուցյալը աչքի էր ընկնում Ռուսաստանին իր նվիրվածությամբ»: Նա դիմում էր Հռոմի ռուսական դեսպանին Կոստանդնուպոլսում գտնվող չեզոք պետությունների դեսպանների միջոցով հոգ տանել Զոհրապի այրու և քույրերի մասին, որոնք մնացել էին այնտեղ²:

Այն բանից հետո, երբ 1913 թ. հունվարին Կ. Պոլսի հայ ազգային ժողովը որոշեց անհապաղ բարենորոգումներ պահանջել տերությունների երաշխավորությամբ, ռուսական դիվանագիտությունն ավելի ակտիվ կապեր հաստատեց պոլսահայ ազգային գործիչների հետ: Կ. Պոլսի էին այցելում բազմաթիվ ռուս պետական, քաղաքական գործիչներ: Ռուսական արտաքին գործերի մինիստրության գիտությամբ և հանձնարարությամբ, Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք այցելեցին պետական դումայի անդամ Պապաջանովը, պատմաբան Ն. Ադոնցը և ուրիշներ: Օկտյաբրիստ Ա. Գուլկովը, կադետ Պ. Միլյուկովը և ուրիշներ հանդիպում էին պոլսահայ

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 33, թ. 87:

² Նույն տեղում, գ. 45, թթ. 11—12:

անվանի դեմքերի հետ, շոշափում նրանց տրամադրությունները: Իսկ վերջիններս ջանում էին չջրել այն ձրի կասկածանքը, որ ուռա կառավարությունը ուներ, կարծելով, թե հայերը ուրիշ կովկասյան ցեղերու հետ միացած, կովկասյան անջատ իշխանություն մը հաստատելու գաղափար մը, այսինքն անջատողական միտք մը կանուցանեն», «ապացուցանելով, թե հայոց պահպանումը և բարգավաճումը թե՛ Կովկասի և թե՛ սահմանագլխի օսմ. գավառներու մեջ ոչ միայն ուսական շահերուն չի սպառնար, այլև իսկապես համաձայն է այդ շահերուն...»¹:

Զավեն պատրիարքը էրզրումում ուսական հյուպատոս Ադամովի հետ 1913 թ. հոկտեմբերին ունեցած հանդիպման ժամանակ հյուպատոսի այն հարցին, թե տերություններից ո՞ր մեկն է ավելի մոտ և օգտավետ հայերին, պատասխանում էր. «Ոչ մի պետություն արևմտանվրոպականներից այնքան շահագրգռված չէ հայ ժողովրդի գոյությամբ, որքան Ռուսաստանը: ...Որքան շուտ գա Ռուսաստանը, այնքան լավ մեզ՝ հայերիս համար, քանի որ մենք չենք հասցնի անհետանալ Թուրքահայաստանում, բայց մեր կողմից մենք պետք է անենք մեզնից կախված ամեն ինչ, որպեսզի հեշտացնենք նրա խնդիրը»²: էրզրումի եկեղեցում կարդացած մի քարոզի ժամանակ պատրիարքը հայտարարում էր, թե առանց զինված պայքարի, խոնարհաբար ենթարկվելու ճանապարհով հնարավոր չէ ինքնուրույնության հասնել, որ պետք չէ վախենալ նորից արշուն թափելուց և զենքը ձեռքին հասնել ազատության»³:

Իսկ գաղտնի ոստիկանության ու լրտեսության լայն ցանցի վրա հենվող Թուրքական կառավարությունը քնած չէր: Նա հակահայկական նոր որոգայթներ էր լարում:

Իթթիհադական դեկավարությունը մտածում էր այսպես. հայ ժողովուրդը բալկանյան ժողովուրդների նման ձգտում է ազատվել օսմանյան տիրապետությունից, որ կիրիան,

¹ ՀՍՍԻ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 57, ց. 2, գ. 707, թ. 2:

² ՀՍՍԻ ՊԿՊԱ, Բաղվածքների ֆոնդ, գ. 37, թ. 45:

³ Նույն տեղում:

ապա Ալբանիան, իսկ հետո Մակեդոնիան կորցնելուց հետո պետք է բոլոր միջոցներով կանխել արևելյան նահանգների կորուստը: Բալկաններում կրած պարտությունը սթափեցրեց և կատաղեցրեց Թուրքական շովինիստներին: Նրանց ուշագրություն չէր տալիս դարձավ Արևելյան Անատոլիայում իրենց դիրքերն ամրապնդելու խնդիրը, վերջինիս մեջ տեսնելով Թուրքական բռնապետության փրկության հույսը: Դա պետք է կատարվեր հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի ազգային և ֆիզիկական գոյության հաշվին: «Նրանք գիտակցում էին, — գրում էր Պետերբուրգի «Նովոյե վրեմյա» թերթը, — որ Հայաստանի Թուրքացման միջոցով Թուրքիան կշարունակի իր քիչ թե շատ պատշաճ գոյությունը, հակառակ դեպքում Թուրքերի փոքրասիական տիրապետությունները կկործանվեին նույն ձևով, ինչը պատահեց Բալկանյան թերակղզում իրենց տիրույթների հետ»¹:

Ընդոտ չէ այն միակողմանի տեսակետը, թե «արտաքին դժվարություններն ազգայնական առատ վարակ պատվաստեցին Երիտասարդ Թուրքերին»²: Նախ ասենք, որ Երիտասարդ Թուրքերն ի սկզբանե շովինիստներ էին, որոնք ավելի կատաղի դարձան ոչ թե միայն արտաքին դրդապատճառների, այլև առաջին հերթին ներքին տնտեսական այն մերցակցության հետևանքով, որ սահմանադրությունից հետո ավելի սրվել էր համեմատաբար տկար Թուրքական բուրժուազիայի և եվրոպական կապիտալի հետ ամուր կապեր ունեցող հունական և հայկական բուրժուազիայի միջև: Հունական և հայկական բուրժուազիան ուժեղ դիրքեր ունեին ոչ միայն ծովափնյա քաղաքներում՝ Կ. Պոլսում, Իզմիրում և այլուր: Թուրքական բուրժուազիան հայկական բուրժուազիային զիջում էր նաև Անատոլիայի արևելյան վիլայեթներում և Կիլիկիայում:

«Նույնիսկ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Թուրքերը չափազանց թույլ էին մասնակցում երկրում կապիտա-

«Новое время», 31. V 1913 г.

² Դ. Անանու, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. 3, Վենետիկ, էջ 510:

լիստական կաղութաձևի զարգացմանը,— գրում է սովետական թուրքագետ Ա. Ֆ. Միլլերը։— Արդյունաբերական արտադրության մեջ, բանկային գործում, արտաքին և ներքին խոշոր առևտրում տիրապետում էին օտարերկրյա և ալյազգի կապիտալիստները։ Աննշան էր նաև թուրք ազգի բանվորների թիվը։ Այսպիսով, կապիտալիստական հասարակարգի հիմնական դասակարգերի՝ բուրժուազիայի և պրոլետարիատի ձևավորումը օսմանյան ֆեոդալիզմի ընդերքում տեղի էր ունենում առանց թուրքերի ակտիվ մասնակցության»¹։

Երկրի տնտեսական երակները գլխավորապես հունական և հայկական բուրժուազիայի ձեռքում էին կենտրոնացված։ Թուրքական բուրժուական ազգի կազմավորման պրոցեսն անհամեմատ ավելի դանդաղ էր կատարվում, քան կայսրության բազմաթիվ այլ ազգերի մոտ։

Որպեսզի պարզ լինի երկրի զարգացման կապիտալիստական կաղութաձևում տարբեր ազգերի բուրժուազիայի պրաված դիրքը, դիմենք թվական տվյալներին։ Իհարկե, վերջիններս չեն կարող բացարձակ ճշմարիտ պատկերացում տալ այդ մարզում իրերի դրությունը վերաբերյալ։ Սակայն նույնիսկ մոտավոր համադրումները օգնում են գաղափար կազմելու ուժերի փոխհարաբերության մասին։ Սովետական ուսումնասիրող Գաբիդուլինը, հենվելով 1915 թվականի տվյալների վրա,— իսկ դրանք արդեն ի վնաս հայկական բուրժուազիայի կարող էին լինել,— տալիս է հետևյալ թվերը. արդյունաբերական ձեռնարկությունների՝ սեքստիլ, սննդի, թղթի, փայտամշակման, կերամիկայի, մետաղագործության և այլ գործարանների կապիտալի 50 տոկոսը պատկանում էր հունական բուրժուազիային, 20 տոկոսը՝ հայկականին, 5 տոկոսը՝ հրեականին, 10 տոկոսը՝ օտարերկրացիներին և 15 տոկոսը՝ թուրքականին²։ Թուրքական ներմուծող առևտրի 60 տոկոսը, արտահանման 40

¹ А. Ф. Миллер, 50-летие младотурецкой революции, М., 1958, стр. 20.

² Գաբիդուլին, նշվ. աշխ., էջ 96։

տոկոսը և ներքին առևտրի 80 տոկոսը կատարվում էր հայ առևտրական բուրժուազիայի միջոցով¹։

Սիվասի (Սեբաստիայի) վիլայեթում, որը բաղկացած էր Սեբաստիայի, Թուկատի, Ամասիայի և Շապին-Գարահիսարի գավառներից, 166 ներմուծող վաճառականներից միայն 13-ն էին թուրք, 12-ը՝ հույն, իսկ հայերը 141-ն էին։ Արտահանությամբ զբաղվող 150 առևտրականներից 127-ը հայ էին և միայն 23-ը՝ թուրք։ 9800 մանր առևտրականներից և արհեստավորներից 6800-ը հայեր էին և միայն 2555-ը՝ թուրքեր և 150-ը՝ այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ։

150 գործարաններից 130-ը պատկանում էին հայերին, 20-ը՝ թուրքերին և 3-ը (գորգագործարաններ)՝ օտարերկրյա կամ խառն ընկերություններին։ 17 700 բանվորից 14 հազարը հայեր էին և այլն²։ Մի այլ աղբյուրից տեղեկանում ենք, որ Արևմտյան Հայաստանում հայերն «իրենց ձեռքում էին պահում առևտրի ավելի քան 86 տոկոսը, զանազան ինդուստրիաների 69 տոկոսը։ Ինչ վերաբերում է խանութպաններին և արհեստավորներին, ապա նրանց 79 տոկոսը հայեր էին։ Հայկական դպրոցները կազմում էին դպրոցների ընդհանուր թվի 84 տոկոսը։ Համապատասխանաբար մեծ էր նաև հայ աշակերտների թիվը, թեև նրանք չէին օգտվում պետական օժանդակությունից³։

Լուսավորության 785 հաստատություններ հայկական էին և ունեին 82 հազար աշակերտություն, այնինչ թուրքական դպրոցների թիվը հազիվ 150-ի էր հասնում, ընդամենը 17 հազար աշակերտներով։ Ինչ վերաբերում է քրդերին, ապա նրանք փաստորեն ուսումնարաններ չունեին⁴։

Ալ. Մյասնիկյանը 1913 թ. դեկտեմբերին Մոսկվայում կարդացած իր մի դասախոսության մեջ նշում էր, որ նույն Սիվասի վիլայեթում թեև հայ բնակչությունը կազմում էր 35 տոկոս, բայց հայ առևտրականները կազմում էին բոլոր

¹ J. Guttman, The Beginnings of Genocide, 1948, New-York, p. 13:

² ՀՍՍԻ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 3, թ. 334:

³ Նույն տեղում, գ. 61, թթ. 60—61:

⁴ Բաբկեն վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 26:

առևտրականների 85 տոկոսը, արհեստավորները՝ 70 տոկոսը, կապիտալիստական ձեռնարկությունների 85 տոկոսը պատկանում էր հայերին: Բանվորության 80 տոկոսը հայեր էին¹:

Նույնն էր պատկերը Վանի վիլայեթում, որտեղ հայերի ձեռքին էր առևտրի 98 տոկոսը: Ոսկերիչները, փորագրիչները, կահույքագործները, դերձակները, ջուլհակները, կոշկակարները, երկաթագործները, ատաղձագործները, որմնադիրները և այլ մասնագիտությունների ներկայացուցիչներ գերազանցապես հայեր էին: Աղատ պրոֆեսիաների հետեւողները՝ բժիշկների, իրավաբանների, ճարտարապետների, դեղագործների և այլնի շարքում առաջնակարգ դիրք ունեին նույնպես հայ մասնագետները, իսկ թուրքերի թիվը սահմանափակ էր:

Ինչ վերաբերում է բանվոր դասակարգին ապա սխալ կլինի կարծել, որ ոչ թուրք բուրժուազիան շահագործում էր միայն թուրք բանվորությունը: Գործարանային և կիսաարդյունաբերական կյանքում ընդգրկված էին ավելի մեծ թվով ոչ թուրք պրոլետարներ և կիսապրոլետարներ: Ըստ սովետական պատմաբան Ա. Միլլերի տվյալների, 20-րդ դարի սկզբին Թուրքիայում հազիվ 40—50 հազար պրոլետար կար, որոնց մեջ թուրքերը փոքրամասնություն էին կազմում. օրինակ, Կ. Պոլսի Ժխախոտի ֆաբրիկայի 2500 բանվորներից միայն 200-ն էին թուրք: Թուրք պատմաբան Լյութֆուլ էրիչլին «Թուրքիայի բանվոր դասակարգի պատմությունը» ուսումնասիրության մեջ նշում է, որ երիտթուրքական կառավարությունն արյան մեջ խեղդում էր բանվորների գործադուլային շարժումը, խոչընդոտում արհմիութենական շարժման առաջին քայլերը: «Օսմանյան բանվոր դասակարգը առաջին համաշխարհային պատերազմը դիմավորեց ամբողջապես մեկուսացած,— գրում է նա,— և իր բանվորական ու քաղաքական կազմակերպություններից զուրկ»²:

¹ «Հորիզոն», 25.12. 1913 թ., № 289:

² Ա. Միլլեր, նշվ. աշխ., էջ 15:

³ Sб'у журнал «Советское востоковедение», № 3, 1957, стр. 200.

Երիտասարդ թուրքերի կատարած բուրժուական հեղափոխությունը, Լենինի բնորոշմամբ, «թշնամի էր Օսմանյան կայսրության մեջ սկսվող պրոլետարական պայքարին»¹:

«Այսօրվա Տաճկաստանում, որ սեղմված է համարյա իր ասիական կալվածներում,— պատերազմի նախօրյակին գրում էր գերմանական քաղաքագետ, դիվանագետ Պ. Ռոհրբախը, որի վկայությունը կառող է կողմնապահ համարվել միայն թուրքերի օգտին,— հալերը շատ ավելի մեծ նշանակություն ունեն, քան ենթադրել է տալիս նրանց թիվը միայն. ոչ մի կասկած չկա, որ նրանք թե՛ իմացական և թե՛ նյութական տեսակետով ամենագործունյա տարրն են արեւելյան բոլոր ժողովուրդների մեջ... Հայն օժտված է այնպիսի էներգիայով ու տոկունությամբ, որոնք հակասություն են կազմում այն ամենի հետ, որը սովոր ենք նկատել որպես արեւելյան նկարագիր»²:

«Բոլոր շարիքների արմատն այն է,— իր հիշողություններում խոստովանել էր գահընկեց արված սուլթան Աբդուլ Համիդը,— որ ոչ մի օսմանլի չի աշխատում իրական արժեքներ արտադրելու համար: Օսմանլին սովոր է պարոն լինել և աշխատանքը ուրիշներին թողնել: Նա ապրում է և զվարճանում է...

Մեր երիտասարդները կարծում են, թե նրանք չեն կարող այլ բան դառնալ, բան պաշտոնյա և սպա...»³:

Սահմանադրության հաստատումից մի քանի տարի անց ակնբախ էր դառնում, որ թուրքական հեղափոխությունից հետո թուրքական բուրժուազիայի տնտեսական դիրքերի ամրապնդման տենդենցն իր տեմպերով զիջում էր հայկական և հունական բուրժուազիայի ուժեղացող տեմպերին: Թուրքական բուրժուազիան, որ հիմնականում կազմված էր պետական տասանորդի կապալառուներից, հասառուներից (ռանտիե), վակուֆ կալվածների կառավարիչներից, պաշ-

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 15, էջ 268—269:

2 ՀՄՍԻ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 3, թ. 334:

3 Տե՛ս Աբդուլ Համիդի հիշողությունները, «Հորիզոն», № 42, 1913 թ., 23.2., առաջին անգամ տպվել է «Revue nord und Sud» գերմանական հանդեսում:

տոնյաներից, զինվորականներից և միայն փոքր մասով զուտ գործատերերից ու առևտրականներից, կապիտալի նախնական կուտակումը շարունակում էր իրականացնել զլխավորապես կաշառակերության, անպատիժ կողոպուտի միջոցով և տակավին շատ տկար էր բուրժուական քիչ թե շատ նորմալ հարաբերությունների պայմաններում մրդելու ճկուն և փորձառու այլազգի բուրժուազիայի հետ: Թուրքական բուրժուազիան ժառանգել և ամեն անգամ դիմում էր սուլթանական արյունառուշտ բյուրոկրատիայի միջնադարյան միջոցներին, տնտեսական մրցակցությանը հաղորդում էր քաղաքական, ազգային պայքարի երանգ, չէր խորշում տրնտեսական հակառակորդի դեմ բռնի ուժ գործադրելուց:

«...Հայերը, որոնք իրենց շրջանից հանդես բերին առևտրա-արդյունաբերական բուրժուազիայի խմբեր, համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում յուրացրին եվրոպական կուլտուրան, եվրոպական ձևով կրթված ինտելիգենցիա զարգացրին, երկիրը ծածկեցին կուլտուրական լուսավորող հաստատությունների ցանցով, եվրոպական ձևով դրին գրականությունն ու մամուլը: ...Այս ձգտումը հանդիպում էր արգելքների ոչ միայն իմպերիալիստական պետությունների կողմից, այլև, որ շատ բնական է, թուրքական պետության կառավարիչների կողմից, որոնք անհանգստությամբ դիտում էին հայկական շարժումն ասիական Թուրքիայի հենց սըրտում՝ Արևելյան Անատոլիայում»¹:

Կուլտուրական և տնտեսական ավելի բարձր մակարդակի հասած հայկական առևտրական և արդյունագործությամբ զբաղված բուրժուազիան բնականաբար հանդես էր գալիս որպես թուրքական հեղափոխության հուշակած բուրժուական վերափոխումների իրագործման ավելի հետևողական պաշտպան, կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների ամրապնդման, կարգ ու կանոնի, անձի, գույքի, ունեցվածքի պաշտպանության երաշխիքներ ապահովելու շահագրգռված կողմ: Այսպիսի ձգտումն իր հիմքում առաջին

Ա. Խաչիդյան (Զուրաբյան), Թուրքիան և պատերազմը, «Պայքար», № 3 (58), 1917 թ.:

հերթին ուներ սոցիալական բովանդակություն, ուղղված էր ֆեոդալական հարաբերությունների, աբդուհամիդյան բռնապետության ինստիտուտների դեմ, բայց թուրքական շովինիստական քաղաքականության ուժեղացման հետևանքով ստանում էր ազգային իրավունքներ նվաճելու պայքարի երանգ։ Այդ ներհակությունը ստանում էր, մի կողմից, թուրքական երիտասարդ բուրժուազիայի, բյուրոկրատիայի, ֆեոդալների և, մյուս կողմից, ճնշված քրիստոնյա ազգությունների միջև մղվող պայքարի բնավորություն։ Երկպառակությունն ալեկի էր խորանում այն պատճառով, որ թուրքական տիրապետողները տնտեսական պայքարը քնկալում էին շովինիստական դիրքերից։ Սրան է պատասխան հայկական բուրժուական կուսակցությունների նույնպես իրենց պայքարը մղում էին ազգային դիրքերից, այդ հիմքերի վրա էին կառուցում իրենց քաղաքական գործունեությունը։

Երիտասարդ թուրքերի կառավարող կլիկը ձգտում էր հաղթահարել ոչ թուրք ժողովուրդների «կուլտուրական և տնտեսական գերազանցությունը»¹։ Թուրքական բյուրոկրատիան, տիրող դասակարգերը «...ոչ մի կերպ չէին կարողանում հաշտվել այն փառքի հետ, որ հաջր կարող է իր հետ հավասար իրավունքներ ունենալ, դատարան դիմել, օրենք ու արդարություն պահանջել, իր կալվածները հետ ուզել»²։ «Եթե երկարաձգվի այս կայությունը, — մտածում էին նրանք, — ապա նրանք (հայերը) տեղի պիտի դառնան ամբողջ կայսրության... անվանական իշխանությունը ձգելով մեզ՝ թուրքերիս»³։ «Հայ ժողովրդի վերածնունդը վնասակար էր թուրքական պետության շահերի համար, — այդ օրերին գրում էր «Նովոյե վրեմյա» թերթը։ — Բարենորոգումները հայկական նահանգներում խանգարում են պանթուրքիզմի ոգով թուրքական Փոքր Ասիայի զարգացմանը»⁴։

¹ A. J. Toynbee, Turkey: A past and a Future, New-York, p. 40—41.

² Ա-Դո, Վանի, Բիթլիսի և էրզրումի վիլայեթները, 1912, Երևան, էջ 337։

³ «Արարատ», 10.9. 1963 թ., № 6543 (255)։

⁴ «Новое время», 28. V. 1913.

Մրցությունը շահելու, թուրքական բուրժուազիայի դիրքերը ամրապնդելու համար երիտթուրքական կառավարողները ձգտում էին առանց դասակարգային խտրության կոնսոլիդացնել ազգային ուժերը և դրանք որպես մի բռունցք ուղղել իրենց հակառակորդների դեմ:

Այս բանը հաստատում է Հերբերտ Ադամս Գիբոնսը: «Հայ տարրն անմիջապես նոր կուսակցության (երիտասարդ թուրքերի) համար սկսեց ներկայանալ որպես լուրջ վրտանգ... — գրում է նա: — Այդ, այսպես կոչված, երիտթուրքերը սկսեցին հետապնդել հայերին ճիշտ այնպես, ինչպես նրանց հետապնդում էր Աբդուլ Համիդը, երկյուղելով, որ նրանք կարող են չափազանց աչքի ընկնող դեր խաղալ Թուրքիայի վերածննդի գործում: Սահմանադրությունը, որ հայերը ողջունեցին իրենց քաղաքական ազատագրման արշավույսը, համարյա անմիջապես շարաքաստիկ կերպով դարձավ նրանց մահվան դատավճիռը»¹:

Հաղթանակում էր ոչ թե թուրքական և կայսրության մյուս ազգությունների դեմոկրատիայի, բուրժուազիայի մերձեցման, գաշինքի տենդենցը՝ ընդդեմ ֆեոդալական արտադրահարաբերությունների, բռնակալական ինստիտուտների, ընդդեմ կրոնական Գետադիմական սովորությունների ու խավարի տենդենցի, այլ թուրքական տիրապետող կաստան, որը հենվելով թուրքական երիտասարդ բուրժուազիայի վրա, ձեռք էր մեկնում արդուհամիդյան մակաբույծ ադմինիստրացիային, ֆեոդալական-կղերական ունակցիային, ընդդեմ մյուս ժողովուրդների բուրժուազիայի, ընդդեմ ընդհանրապես դեմոկրատիայի և առաջադիմության: Ինչպես նկատում է անգլիացի հեղինակ Ջոզեֆ Բյորթը, այն բանից հետո, երբ երիտթուրքերը տեղի տվին կրոնական պարագլուխների օպոզիցիայի, մասսաների ֆանատիզմի առաջ, հաշվի նրանցին նրանց հետ, սառեցին բարենորոգումների նկատմամբ և շարունակեցին հին ուժիմի գործը²:

¹ Герберт Адамс Гиббонс, Самая черная страница новейшей истории. Последние избиения в Армении, Петроград, 1916 г. стр. 22.

² Joseph Burt, The people of Ararat, London, 1926, p. 65.

Ուրեմն թուրքական բուրժուա-կալվածատիրական ռեֆի-մը կոիվ էր հայտարարելու բոլոր այն ժողովուրդների դեմ, որոնք կայսրության ներսում գերազանցում էին թուրքերին իրենց տնտեսական ձեռներեցությանմբ, արհեստների իմա-ցությանմբ, երկրագործության ասպարեզում իրենց փորձա-ռությանմբ, կրթական սիստեմով: Այս գերազանցությունն առաջացել էր ոչ թուրք ազգությունների համար եղած իրա-վագուրկ, հալածված և հարստահարված պայմաններում և ավելի էր ուժեղանում սահմանադրական կարգերի ժամա-նակ: «Հայ ժողովրդի վերածնությունը վնասակար է թուրք պետության շահերին», — գրում էր «Նուվոյե վրեմյա» թերթը (1913 թ., № 13 365): Դրա համար թուրքերը ձգտում էին քայքայել հայերին, «տնտեսապես և իրավական անապահո-վության մեջ դնել» (№ 13 368): Զարգացման այս տենդեն-ցը սարսափեցնում էր Թուրքիայի շովինիստ-կառավարող-ներին: Նրանց կատաղեցնում էր այն հանգամանքը, որ հա-վասար տնտեսական ու քաղաքական կյանքի պայմաննե-րում թուրքերը չէին կարող դիմանալ հայերի, հույների, հրեաների, արաբների մրցությանը: Միայն մրցակցի անէա-ցումով էր հնարավոր ապահովել թուրքերի ապագան: Վեր-ջիններս շունեին այլ առավելություն, բան իրենց ձեռքում կենտրոնացված զորքն ու պետական կառավարման մյուս լծակները, որոնց վրա հենվելով, բռնի ուժով պետք է ապա-հովվեր թուրքերի՝ ամբողջ կայսրության բնակչության փոք-րամասնության տիրապետությունը մյուս ժողովուրդների նկատմամբ:

Երիտթուրքերը 1911 թ. Սալոնիկում կայացած իրենց կոնգրեսի փաստաթղթերում արձանագրել էին. «Վաղ թե ուշ բոլոր ոչ թուրքական տարրերի լրիվ թուրքացում պետք է իրագործվի: Պարզ է, դրան չի կարելի հասնել միայն հա-մոզման ճանապարհով, պետք է օգտագործել նաև բանակի ուժը»¹:

Ինչպես նշում էր «Նուվոյե վրեմյա» թերթը նույն հա-մարում, «Վճռված էր կամ բոլորովին բնաջինջ անել միլիո-

1 Ջ. Գուբման, նշվ. աշխ., էջ 16:

նավոր հայ բնակչությանը կամ հասնայն գեպս այնչան ուժասպառ անել քաղաքականապես և տնտեսապես, որ հայերը դադարեն համիսլամության համար արգելք լինելուց»:

Լյուդվիգ դե Կոնտանսոնը իր «Ռեֆորմները ասիական թուրքիայում. հայկական հարցը» գրքում նշում է այն հանգամանքը, որ հայերը ավելի հեշտությամբ էին օգտվելու թուրքական բուրժուական սահմանադրության ընձեռած հնարավորություններից և դրանով իսկ առաջացնում էին թուրքերի անվստահությունն իրենց նկատմամբ: Նա նշում է տնտեսական և քաղաքական մարզում պարտվելու թուրքերի վախը և ելրակացնում. «Այդ շարժառիթներն էլ թուրքերին հանգեցրին հայերի նկատմամբ արևելյան նվաճողների հին կլասիկ սխտեմը կիրառելու, բնակչությանը կոտորելու մտքին, բնակչություն, որի միայն գոյությունը սպառնալիք էր նրանց համար»¹:

Կուլտուրապես և տնտեսապես ավելի բարձր մակարդակի հասած ժողովուրդները այն խոշընդոտներն էին, որոնց բռնի հաղթահարումով պետք էր հասնել միատարր, միալեզու և միակրոն պետություն ստեղծելու թուրքական ռեակցիոն գաղափարի իրականացմանը: Այսպես ինչ մտածում թուրքական միապետական շովինիստները:

Ուսումնասիրողը հեշտությամբ նկատում է, որ ի բնե ազգայնական երիտթուրքերը աստիճանաբար դառնում էին ավելի սանձարձակ, որոշում կանգ չառնել ոչնչի առջև, բռնի ուժով մահմեդականացնել, թուրքացնել կամ արմատախիլ անել ոչ թուրք ժողովուրդներին²: «Ստոմանիլմ ազգային հարցում, ամենախոր ռեակցիոնություն սոցիալական հարաբերությունների ուղորտում և, վերջապես, ծայրահեղ միլիտարիզմ արտաքին քաղաքականության մարզում՝ այսպիսին էր երիտթուրքական ռեժիմի քաղաքական ֆորմուլան»³:

Թուրքական շովինիստական կառավարող վերնախավում տիրապետող էր դառնում այն տեսակետը, թե Բուլղարիան,

¹ Լյուդվիգ դե Կոնտանսոն, նշվ. աշխ., էջ 23—24:

A. J. Toynbee, Turkey: A past and a Future, p. 40—41.

² Гурко-Кряжин, История революции в Турции, М., 1923, стр. 46.

Ռումինիան, Սերբիան, Չեռնոգորիան, Ալբանիան, Մակեդոնիան և այլ երկրներ կմնային օսմանյան պետության կազմում, եթե իրենց նախորդները ժամանակին թուրքացրած լինեին կամ վերջ դրած այդ երկրների ժողովուրդների ֆիզիկական գոյությանը: Թուրքական հանրաբանտը կործանումից փրկելու միսիան ստանձնած իթթիհադականները զբոսում էին, որ այդ հարցում աններելի սխալ են կատարել Աբդուլ Համիդն ու մյուս սուլթանները և մտածում էին, թե դեռ «որոշ բան կարելի է փրկել փլատակներից»¹: Ուրեմն, եզրակացնում էին նրանք, պետք է ոչ թուրք ժողովուրդներին զրկել տնտեսական բոլոր դիրքերից, ձգմել ու կոտորել նրանց, հովանավորել քուրդ բեկերին, նրանց անիշխանական նկրտումները, հայերի գլխին միշտ պատրաստ պահել նրանց մերկացված սուրը, հայերի հողերում բնակեցնել բալկաններից տեղահանված թուրքական 200 հազար բնակչությունը՝ մուհաջիրներին և դրանով իսկ վերջ դնել Եվրոպայի և ցարական Ռուսաստանի միջամտության պատրվակներին, փրկել ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժման հարվածներից փլուզվող բռնատիրական կայսրության ամբողջականությունը: Այսպիսի քաղաքականությամբ նրանք ձգտում էին առաջին հերթին խախտել հայերի միատարր բնակվածությունը Արևմտյան Հայաստանում, նրանց խառնել թուրքական, քրդական բնակչության հետ, հասնել այն բանին, որ բովանդակազրկվի Արևմտյան Հայաստան հասկացողությունը, այն փոխարինվի Արևելյան Անատոլիա կամ Արևելյան Թուրքիա անվանումով: Դրանով իսկ պետք է իրականություն դառնար տասնամյակների ընթացքում թուրք բռնակալների կողմից առաջ քաշված հայերի փոքրամասնության մասին ջարդարարական նշանաբանը:

Այսպիսով, երիտասարդ թուրքերի իշխանությունը ձեռնարկում էր կայսրությունում ապահովել թուրքական փոքրամասնության (երկրի 28 միլիոն բնակչությունից թուրքեր էին միայն 8 միլիոնը) պետականության գերիշխանությունը մնացած ժողովուրդների վրա:

H. Morgenthau, Ambassador Morgenthau's story, New-York 1926, p. 291.

Իհարկե, երիտասարդ թուրքերին հենց սկզբից էլ հատուկ էին մոլի ազգայնականությունը, պանիսլամիզմն ու պանթուրանիզմը: Բայց 1908 թ. հեղափոխության ժամանակ նրանց ազգայնական հայացքները քողարկվում էին բոլոր ազգերի հավասարության մասին դեմագոգիկ աղմուկի տակ:

Ինչպես նկատում է սովետահայ պատմաբան Ե. Սարգսյանը, երիտասարդ թուրքերը համատեղ գործողությունների գիմեցին լուկ ընդհանուր ուժերով ատելի սուլթանական բռնակալական ռեժիմը տապալելու և թուրքական ազգային բուրժուազիայի հեգեմոնիան երկրի ինչպես քաղաքական, այնպես և տնտեսական կյանքում ապահովելու, հունական, հայկական, արաբական բուրժուազիային հետին պլան մղելու նպատակով¹:

Կայսրության մյուս ժողովուրդների տարբեր կուսակցությունների հետ միասին համատեղ փաստաթղթեր հրապարակելուն, Աբդուլ Համիդի բռնակալական ռեժիմը միասնական գրոհով տապալելու մասին աղմկելուն, առանձնապես հայերի հետ բարեկամություն հաստատելու անհրաժեշտության մասին շատախոսելուն, «մենք օսմանցիներ ենք», «մենք միևնույն հայրենիքի զավակներ ենք» հայտարարությունների զուգընթաց, «Իթթիհադ վե թերազգի»-ի կենտրոնական մարմինները միանգամայն հակառակ բովանդակության գաղտնի որոշումներ և հանձնարարականներ էին հղում իրենց տեղական գործադիր կազմակերպություններին²: Սրանց շարքերում 1908 թվականին հաշվվում էր 75 հազար անդամ, իսկ 1909 թվականին՝ արդեն 100 հազար անդամ³:

Ահա այս բազմանդամ կազմակերպությունը որդեգրեց թուրքական շովինիզմի գաղափարները և սկսեց դրանք տարածել ու արմատավորել թուրք ազգաբնակչության մեջ: Բնականաբար արագորեն մոռացության տրվեցին 1908

Ե. Саркисян, Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны, Ереван, 1962, стр. 57.

² Սապահ Գուլյան, Ինքնավար Հայաստան, Թիֆլիս, 1915, էջ 27:

³ Գաբրիելյին, նշվ. աշխ., էջ 108:

թվականի հեղաշրջման օրերի դատարկահնչուն ֆրազները: «Եղբայրության» լուզունգին փոխարինելու էր գալիս եղբայրասպանության գործելակերպը: Պանիսլամիզմը՝ «խաների, կալվածատերերի, մուլաների և այլնի դիրքերի ամրապնդման» (Վ. Ի. Լենին) նպատակ հետապնդող կրոնա-քաղաքական այդ գաղափարախոսությունը այլևս չէր բավարարում երիտթուրքերին: Զէ՞ որ արաբները և կայսրության մյուս մահմեդականները ձգտում էին ազատագրվել թուրքական լծից: Արաբների հետ մերձենալու փորձեր անելով, երիտթուրքերը ուզում էին պետության մեջ ստեղծել իսլամական մի զորեղ բլոկ և այդպիսով ամրապնդել իրենց տիրապետությունը: Բայց այդ ճիգերը վերջանում էին անհաջողություններ, քանի որ իսլամն արվեն ի վիճակի չէր կանխելու թուրքական կայսրության դեմ ուղղված արաբական ազատագրական շարժումը: Աբդուլ Համիդն իր հետևորդներին ժառանգել էր. «Մեր ամբողջ պետության հիմքը կրոնն է: Եթե իսլամի միությունը իդեալն վերջացավ՝ մեր պետությունն էլ կվերջանա»¹:

Հիրավի, իսլամն արդեն անկարող էր ապահովել թուրքական պետության միասնությունն ու անվտանգությունը: Առաջ բաշվեց և գործողության մեջ դրվեց «Թուրքիան՝ թուրքերի համար» գաղափարը, այսինքն՝ այն քաղաքականությունը, ըստ որի հայրենիքի իսկական քաղաքացի էին հռչակվում միայն նրանք, ովքեր թուրք էին, կամ թուրք կղանային, կմոռանային սեփական լեզուն, կծուլվելին թուրքերի հետ:

«Օսմանյան ազգից բացի ուրիշ ազգություն չկա մեր երկրում», «հայ ազգ չկա: Թուրքիայում մեկ ազգ կա, այն է՝ օսմանցի ազգը», — այսպիսի մտայնությունը պաշտոնապես խրախուսվում էր պետական մարմինների կողմից: Երիտթուրքական պրոպագանդան թուրքերին ամենաբարձր ռասա էր հռչակում, նրանց համարում ամենաբնական և ամենաբարձր ժողովուրդ, որը ստեղծվել է միայն տիրապետե-

Աբդուլ Համիդի հիշողությունները, տե՛ս «Հորիզոն», № 41, 21.2, 1913,

² «Պատմություն ս.-դ. հնչակյան կուսակցության», հ. Ա., էջ 343, 351:

լու համար: Պանթուրքիստները ատելություն էին սերմանում մյուս ժողովուրդների նկատմամբ, այդ ուղին միակն էին համարում թուրքերի միասնության և ազգային նպատակների կենսագործման հասնելու համար: Պանիսլամիզմի-պանթուրքիզմի գաղափարախոսներ Թեքին-Ալփի, Զիա Գյուրալփի, Զեյալ Նուրիի, Աքըուրա օղլի Յուսուֆի, Ահմեդ Աղանի և այլոց գաղափարները ամենամարդատյաց ուսիզմի, թուրք ազգի բացառիկության և մյուս ժողովուրդների նկատմամբ թշնամական ատելությամբ էին դաստիարակում թուրքական երիտասարդությանը:

Երիտթուրքերի Սալոնիկի համագումարի ընդունած որոշումներում զարդացվեցին և կոնկրետ բնույթ ընդունեցին թուրքական մարտաշունչ շովինիզմի այդ գաղափարները: Այդ որոշումներում ուղղակի ասված էր Թուրքիան «խսկական մահմեդական երկիր» դարձնելու, մահմեդական տարրի գերիշխանությունը նույնիսկ այն շրջաններում ապահովելու մասին, որտեղ նրանք փոքրամասնություն էին կազմում: Մահմեդականությունը համապարփակ էր դառնալու, մյուս կրոնների աղքեցությունը վերանալու էր, ոչ թուրքական կուսակցություններն արգելվելու էին, ոչ թուրք աղու-թյունները զրկվելու էին կազմակերպվելու, քաղաքական կուսակցություններ ստեղծելու իրավունքից՝ ահա համագումարի հարցադրումները: Միաժամանակ երիտթուրքերի պարագլուխները պահանջում էին բոլոր ջանքերը գործադրել ոչ թուրքերին անշարժ գույքից, հատկապես հողային ունեցվածքից զրկելու, ֆինանսապես սնանկացնելու և նրանց հաշվին թուրքական տարրը զորացնելու համար: Համագումարում հավանություն ստացած բանաձևի համաձայն մերժվում էր բացի թուրքերենից որևէ այլ լեզվի պաշտոնապես ճանաչումը: Թուրքերի լեզուն պետք է տիրապետեր և ասի-միլյացիայի ենթարկեր մյուս ազգություններին: Անտեսելով արաբների, հայերի, հույների, քրդերի և բազմաթիվ այլ աղությունների առկայությունը երկրում, բանաձևում նրանք արհամարհաբար հիշատակվում էին որպես «չնչի»

մեծութիւն»¹։ Մամուլի էջերում կառավարութեանը կոչ էր արվում ոչ թուրք ժողովուրդներին ստիպել խոսել միայն թուրքերեն²։ Այդ համագումարում արդեն որոշվել էր աշխարհագրական քարտեզից ջնջել Հայաստան անվանումը³։

Այսպիսով, ժխտելով ազգային հարցի առկայութիւնը, անտեսելով, որ թուրք ժողովուրդի ազգային գիտակցութեան բարձրանալուն զուգընթաց բարձրանում է նաև մյուս ժողովուրդների ազգային գիտակցութիւնը, երիտթուրքերը գործնական հողի վրա էին դնում կայսրութեան ոչ թուրք ազգութիւններին ակտիւ ասիմիլացիայի ենթարկելու հարցը։ Պետական օրգանները, թուրքական մամուլը, զինվորական իշխանութիւններն իրենց գործունեութիւնը կառուցում էին, ելնելով այդ շովինիստական պահանջից։ Օրվա հրատապ հարց էր դարձել պետական հիմնարկներից քրիստոնյաներին հեռացնելու և նրանց թուրքերով փոխարինելու խնդիրը⁴։ Ռազմական ուսումնարանի սովորողների համար կազմված մի շրջաբերականում ուղղակի ընդգծվում էր թուրքերի ուսայական «առավելութիւնների» և այդ հպարտութեամբ դաստիարակվելու անհրաժեշտութիւնը⁵։ «Բոլորն այժմ օտոմանյան քաղաքացիներ են,— հայտարարում էին նրանք,— և դրա համար հարկ չկա առանձին ազգութիւնների համար հատուկ հիմնարկներ հիմնել՝ հիմնարկները պետք է լինեն միասնական և պետական, այսինքն՝ զուտ թուրքական»⁶։ Մեվլան Զադե Ռիֆաթը նշում է, որ երիտթուրքերի ղեկավարները ձգտում էին թուրքական տարրը տիրապետող դարձնել մյուսների նկատմամբ, նրանց բացառիկ դիրք վերապահել և մյուսներին վերացնելով կամ բնաջնջելով զուտ թուրքական պետութիւն ստեղծել⁷։ Մորգենթաուն նշում է,

¹ Ա. Թոյնբի, նշվ. աշխ., էջ 26։

² Նույն տեղում, էջ 28։

³ «Լրաբեր», 27.4. 1963 թ.։

⁴ Frédéric Macler, La nation Arménienne son passé, ses malheurs, Paris, 1923, p. 49.

⁵ Ա. Թոյնբի, նշվ. աշխ., էջ 20։

⁶ Գոլոբորոդկո, նշվ. աշխ., էջ 288։

⁷ Մեվլան Զադե Ռիֆաթ, Օսմանյան հեղափոխութեան մութ ծալքերը, Բեյրութ, 1938, էջ 170։

որ գործնական պլաններ էին մշակվում հայ աղջիկներին թուրքերի հետ ամուսնացնելու, հայ տղաներին թուրքացնելու, հայ ազգը վերացնելու ուղղությամբ¹։ Իթթիհադական աչքի ընկնող գործիչ դոկտոր Նազըմը Ադանայի կոտորածի նախօրյակին ասում էր. «Պետությանը պետք է տարամերժորեն թուրք լինի. օտար տարրերի գոյությունը պատրվակ է եվրոպական միջամտության. պետք է բռնի թուրքացնել նրանց»²։ Նա գտնում էր, որ պետք է զուգակցել պանիսլամիզմի գաղափարը պանթուրքիզմի հետ, որը դառնալու էր իրենց գործունեության հիմնաքարը, ոգին և խանդավառելի նրանց գործնական տեսակետից³։

Թուրքերի «գերազանցության», նրանց իշխող դիրքի պրոպագանդան օրավուր լայն շափեր էր ընդունում։ Մարտաշունչ պանթուրքիզմի մոլի գաղափարախոս Աքչուրան 1911 թվականին Կոստանդնուպոլսում իր հիմնած «Թուրք Յուրդու» («Թուրքական տուն») ամսագրում սիստեմատիկորեն արծարծում էր այն միտքը, որ Օսմանյան կայսրությանը վտանգ է սպառնում և որ տարբեր ազգերի համերաշխության քարոզով, հնացած կրոնական հասկացողություններով հնարավոր չէ փրկել այն։ Միակ միջոցը նա համարում էր թուրքերի անվերապահ տիրապետությունը կայսրության մյուս ժողովուրդների նկատմամբ։ «Թուրքը,— ասում էր նա,— տիրապետող և հրամայող ցեղ է, ստեղծվել է իշխելու համար»⁴։ Թուրքիզմի մի այլ ջերմեռանդ պրոպագանդիստ Զիս Գյոքալփը իր բանաստեղծությունների մեջ ատելություն էր քարոզում մյուս ժողովուրդների նկատմամբ, թշնամանք սերմանում ժողովուրդների միջև։ Նա հայտարարում էր. «Նրանց, որ չեն թուրքին հես, ինձնից անեծք բարձրաձայն»⁵։ Փաստորեն սրան էր պատկանում պատերազմի ժա-

¹ Մոգենբաու, նշվ. աշխ., էջ 291։

² Զառեանդ, Միացյալ անկախ Թուրանիա կամ ինչ կծրագրեն թուրքերը, 1926 թ., էջ 53։

³ «Արարատ», 8.9. 1963 թ.։

⁴ Զառեանդ, նշվ. աշխ., էջ 70, 71, 75։

⁵ Նույն տեղում, էջ 95։

մանակ արեւմտահայութեան ընթացման քաղաքականութեան տեսական հիմնավորումը¹։

Գործնական քայլեր էին արվում մահմեդական կրոնը պանթոքրիզմի պրոպագանդայի հետ զուգակցելու, կրոնին ազգային՝ թուրքական ոգի ներարկելու ուղղությամբ։ «Նոր ռեժիմը դնելով իսլամի պաշտպանութեան ներքո, երիտթուրքերը աստիճանաբար հեռանում էին աշխարհիկ պետութեան վերաբերյալ իրենց նախկին դիրքից և շուտով սուլթան Աբդուլ Համիդի նման դարձան պանիսլամականներ, ...Նրանք սոսկ իսլամի մեջ տեսան այն ուժը, որն անհրաժեշտ էր ունենալ իրենց հետ, այլ ոչ թե իրենց դեմ։ Դրա համար Թալեաթի գործակալները սկսեցին երևալ այնտեղ, որտեղ առաջ խառնակչություն էին սերմանում սուլթան Համիդի գործակալները։

Եվ սրբազան շարիաթի հետամնաց կանոնները, որ հրատարակվել էին մարգարե Մուհամմեդի ժամանակվա բեզուլիներին համար, նախկինի պես շարունակում էին ճնշել թուրք ժողովրդի քաղաքական կյանքը։ Երիտթուրքերի այսպիսի շրջադարձը շարիաթի կողմը ուղեկցվում էր նրանց վերադարձով դեպի քրիստոնյաները և օտարերկրացիները՝ համիդյան քաղաքականությունը»²։

Թարգմանվեց և «Իսլամ Մեհմուսը» հանդեսում առաջին անգամ թուրքերեն հրատարակվեց Ղուրանը, մի բան, որը մինչև այդ խստորեն արգելված էր և մեծ մեղք էր համարվում։ Արմատավորվում էր աղոթելիս դեպի արևելք՝ Թուրանիա երեսները դարձնելու սովորությունը։ Մինչդեռ տրադիցիայով ընդունված էր հարավը՝ Արաբիան, մահմեդականության հայրենիքը։ Յուրաքանչյուր միջոցառում իրականացնելիս թուրքական շովինիստները մահմեդական զանգվածի մոտ իրենց դիրքերը ամրապնդելու համար դիմում էին կրոնին, հիմնավորում իրենց քայլերը Ղուրանով, սիրաշահում մահմեդական հոգևորականությանը։ Օրինակ, թուրքական պառլամենտում թուրք կանանց էմանսիպացիայի հար-

Саркис Агамян, Армянская община, М., 1956, стр. 48.

² Մանգլիլում, նշվ. աշխ., էջ 20։

ցի քննարկման ժամանակ, որի առաջամարտիկն էր հայ մեծանուն գրող, հրապարակախոս և իրավաբան Գրիգոր Զոհրապը, առաջադիմական հարցադրումները մնում էին ձայն բարբառո հանապատի, քանի որ երիտասարդ թուրքերը հոգեհարազատացել էին ոեակցիոն հոգեորականությունը, դաշինք էին փնտրում նրա հետ:

Այսպիսով, մահմեդական ֆանատիզմը և թուրքական շովինիզմը դուգակցվում էին: Թուրքական ռասայական սանձարձակ նացիոնալիզմը չափ ու սահման չունեի: Պատահական չէր, որ Երիտթուրքական բուրժուական հեղափոխությունից հետո Կ. Պոլսում ծնունդ առավ «Մահմեդական միասնություն» ընկերությունը և հարություն առավ «Լուսավորություն» պանիսլամական ընկերությունը¹:

Երիտթուրքական ռեժիմը ոչ մի ռադիկալ միջոցառման չգիմեց դպրոցը վերակառուցելու, նրա կրոնական հիմքերը խարխուլու ուղղությամբ: Հարեմական կյանքի սպանիչ պայմանների ընտանեկան կրթությունը տրադիցիոն կերպով զուգակցվում էր կրոնական՝ Դուրանի վարդապետության տոգորված դպրոցական դաստիարակության հետ: Սրան լրացնելու էին գալիս թուրքական շովինիզմի ներարկումը թուրք պատանեկության և երիտասարդության մեջ, մյուս ժողովուրդների նկատմամբ թշնամության ոգով դաստիարակությունը՝ խարսխված մահմեդականության և ազգային բացառիկության քարոզի հիմքի վրա: Այս նպատակով լուսավորության միսիոսությունը դպրոցներում ստեղծել էր հատուկ միություններ²: Սա նշանակում էր, որ թուրքական մարտաշունչ նացիոնալիզմը հենվելու էր տգիտության, հետամնացության, կրոնական մոլեռանդության ճիրաններում խարխափող մահմեդական զանգվածի վրա՝ խորացնելով բնակչության շերտավորումը ըստ կրոնական և ազգային սկզբունքի, իր շուրջը համախմբելով թուրքերի տարբեր տրնտեսական և սոցիալական շահ ունեցող դասակարգերին ու խմբերին և նրանց ուղղելով ինչպես ներքին, այնպես և արտաքին բաղաբական իրենց նպատակների իրագործմանը:

¹ Ա. Մանդելշտամ, նշվ. աշխ., էջ 35:

² Զառեանդ, նշվ. աշխ., էջ 120:

Նոր հիմնադրված «Ծենի լիսան» («Նոր լեզուն») միությունը իր «Գենճ Քալեմլեր» օրգանով պահանջում էր աղոթել թուրքերեն, հրաժարվել մինչ այդ նվիրական արաբական վերտառություններից, թուրքերենում եղած արաբերեն և պարսկերեն բառերից: «Ծենի Հայաթ» («Նոր կյանք») միությունը՝ «Ծենի Ֆելսեֆե» («Նոր փիլիսոփայություն») օրգանով թուրքական ռասայական բացառիկության քարոզն էին անում: Մամուլի էջերում, գրական նոր ստեղծագործություններում, հրապարակային ելույթներում հիշում ու գովերգում էին Աթիլլային, Օգյուզին, Չինգիզ Խանին, երգում Թուրանը՝ իրենց պատմական հայրենիքը: Պետական գանձարանից մեծ գումարներ էին հատկացվում այդ ուղղությամբ տարվող պրոպագանդային:

«Թուրք Բիլգի Դերնեյինի»՝ թուրքական «գիտական» կաճառի գիտնականների կողմից շուրջիստական քաղաքականությունը տուրք տալու ցայտուն օրինակ է այն, որ նրանք փորձում էին Վանի վիմագրություններին թուրքական ծագում վերագրել¹: 1913 թ. հիմնադրված այդ ակադեմիան լայն գործունեություն էր ծավալել «մաքուր» թուրքերեն լեզու, թուրքական ազգայնական գրականություն ստեղծելու ուղղությամբ²: Պանթուրքիզմի հիմնադիրներից Զիա Գյուքալիլը իր «Թուրքականության հիմունքները» գրքում թուրքախոս բոլոր ժողովուրդների միավորում էր պահանջում³: Մարտնչող շովինիստն իր համախոհների հետ միասին փորձում էր ապացույցել «թուրքական պատմական թեզիսը», ըստ որի աշխարհում առաջին քաղաքակրթությունը ստեղծել և տարածել են թուրքերը: Նրանց «թուրքական լինգվիստական թեզիսի» համաձայն, թուրքական լեզուն էր աշխարհի բոլոր լեզուների «սկզբնաղբյուրը», «նախալեզուն»: Այստեղից նրանք հանգում էին այն եզրակացության, թե քանի որ ամեն ինչի սկիզբը թուրքերենն է՝ բոլոր լեզուների «նախալեզուն»,

¹ ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 696, թ. 20:

² Ա. Թոյնբի, նշվ. աշխ., էջ 18:

³ Այս գրքի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս ՀՍՍՌ ԳԱ արևելագիտության սեկտորում:

ապա և թուրքական ռասան էլ «տիրապետող ռասա» է հանդիսանում:

Նույն Գյոթալփը «հարյուր միլիոն թուրքերի՝ որպես ազգ միավորման» հարց էր դնում, դրա տակ նկատի ունենալով թաթարներին, ուզբեկներին, յակուտներին և այլ ժողովուրդներին: Նա գրում էր, թե «Թուրանի գաղափարն անցյալում ոչ թե մի պատրանք էր, այլ իրականություն», որ նա «ապագայում իրականություն դառնալիք մեծ հայրենիքն է»¹:

Այս շովինիստական հիմքի վրա գործնական աշխատանք էր տարվում: Այդ օրերին էր, որ Ստամբուլի փողոցների ցուցանակները, որ մինչ այդ ֆրանսերեն էին, փոխվեցին թուրքերենի²: «Թուրքճե եազմալը»՝ թուրքերեն պիտի գրեք՝ պահանջում էին հայ խանութպաններից, որոնք ցուցանակներ ունեին:

Առանձնապես թունդ ազգայնական պրոպագանդա էր մղում 1912 թվականին Կ. Պոլսում ստեղծված թուրքական ռուսանողական «Թուրք օջախի» («Թուրքական ընտանիք») ընկերությունը, որը կարճ ժամանակում վաթսուն մասնաճյուղեր՝ ազգային ակումբներ ստեղծեց Անատոլիայի տարբեր մասերում, ինչպես նաև Կովկասում և Թուրքմենստանում: Կ. Պոլսում այս կազմակերպության միջոցառումներին, որպես կանոն, ներկա էին լինում թուրքական կառավարության անդամները: Կազմակերպության անդամ կարող էին լինել միայն թուրքերը: Սրանց հավաքույթների, միջոցառումների, դասախոսությունների գլխավոր բովանդակությունը թուրք ազգի բացառիկության, նրա տիրապետության և իշխանության ռասիստական քարոզն էր:

«Թուրքական օջախներում» համախմբված ինտելիգենցիան, — գրում է սովետական թուրքագետ Ա. Ֆ. Միլլերը, — ապացուցում էր իսկական թուրքական լեզու մշակելու, թուրքական ազգային ինքնագիտակցությունը բարձրացնելու, թուրքական գրականությունը, արվեստը զարգացնելու անհրաժեշտությունը և այլն: Բայց դրա հետ միասին երիտա-

¹ Զիա Գյեֆալի, նշվ. աշխ., էջ 23, 24:

² Մոլդեբաու, նշվ. աշխ., էջ 285:

սարգ թուրքերը ազգային գաղափարը նենգափոխելով ռասայականով և արտահայտելով թուրքական բուրժուազիայի և կալվածաւերների զավթողական ձգտումները, իսկույն ևեթ «թուրքական օջախներն» ուղղեցին պանթուրքիզմի ուղիով. այսինքն՝ շովինիզմի ուղիով. «օջախները» դարձան թուրքական տիրապետությունը «բոլոր» թուրքերի՝ Բոսֆորից մինչև Ալթայ թուրքական տիրապետությանը և նթարկելու ագիտացիայի և պրոպագանդայի կենտրոններ»¹։ Նման գործունեություն էր ծավալել նաև «Թուրքական ուժ» կոչվող կազմակերպությունը, որի էմրլեման սպիտակ գալն էր²։

Այս կազմակերպությունների գործունեությունը, իթթիհադական կառավարության կողմից իրականացվող քաղաքական գծի շնորհիվ «վարմանալիորեն կարճ ժամանակվա մեջ ամբողջ մտավորականությունը հավատացյալ, համոզված, կատաղի պանթուրքիստ էր դարձել»³։

Սերտ կապեր էին հաստատվել երիտասարդ թուրքերի և 1911 թ. ադրեբջանական բուրժուազիայի կազմակերպած «Մուսավաթ» կուսակցության միջև։ Վերջինիս պարագլուխ Մ. Լ. Ռասուլզադեն լծվել էր թուրքացման, իսլամացման լողունգների պրոպագանդման և ամրապնդման գործին⁴։ 1913 թ. Բայազետում պանթուրքիստների ժողով է գումարում, որտեղ ներկա էին նույն Ռասուլզադեն, Թոփչիբաշևը, Նմեդ Աղաևը և ուրիշներ։

Բալկանյան պատերազմում Թուրքիայի պարտությունը, նրա կրած ծանր կորուստները, նրա հեղինակության անկումը ձախողման էին դատապարտում նաև երիտթուրքերի փայփայած թուրքացման քաղաքականությունը երկրի ներսում։ Դա ավելի հարձակողական, ավելի ռեակցիոն էր դարձնում նրանց գաղափարախոսությունը, ավելի անհաշտ՝ կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների հանդեպ։

Միաժամանակ առաջին պլան էր քաշվում պանթուրանիզ-

¹ А. Ф. Миллер, Очерки новейшей истории Турции, 1948, М., стр. 21.

Ա. Թոյների, նշվ. աշխ., էջ 38։

³ Չարեհանդ, նշվ. աշխ., էջ 105—106։

⁴ История Азербайджана, т. 2, стр. 716.

մը, որն ավելի ցայտուն դրսևորվեց առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և նրա ընթացքում:

Իթթիհադի պարագլուխներից Վոկտոր Նազրմը հայտարարում էր, թե «սուլթանները մեղապարտ թուլությամբ թույլ տվին, որ իրենց գրաված երկրներում բնիկ տարրերը ապրեն, զարգանան, փոխանակ թուրքացման ֆաղափականության մեջ»¹: Նշելով Բալկաններում իրենց պարտութունները, նա գտնում էր, որ դրանից հետո ուշադրությունը պետք է դարձնել Անատոլիայի վրա, որից արևելք անսահման հնարավորութուններ կան թուրքական պետության «զարգացման և ընդարձակման համար»: «Մի մոռանաք,— ասում էր նա,— որ մեր նախահայրերը Թուրանից են եկել և այսօր Անդրկովկասի, ինչպես և Կասպից ծովից դեպի արևելք տարածվող ընդարձակ հողամասերի վրա թուրք ցեղերն ապրում են գրեթե միատարր, ավա՛ղ, մեր դարավոր թշնամի Ռուսաստանի լծի տակ: Մեր քաղաքական հորիզոնը բաց է մնում այդ ուղղությամբ միայն, և մենք պետք է իրականացնենք թուրք ցեղի միութունը Միջերկրականից մինչև Արալի ծովը: Իրենց ծագումին և պատմական կողումին գիտակից թուրք մտավորական և քաղաքական գործիչները այս հեռանկարով միայն կկարողանան առաջնորդվել և զրանով խանդավառել նուև ժողովուրդը և երիտասարդությանը, որ իրար հաջորդող պարտութուններից և ձախողութուններից կարծես մատնված է հուսալքումիս»²:

Այս տեսակետի պարզացմանը մեծապես նպաստում էր արևմտաեվրոպական և, մասնավորապես, գերմանական իմպերիալիզմը, որը, ինչպես կտեսնենք հաջորդ գլխում, հակառուսական դիրքերից էր մոտենում Թուրքիայում կատարվող անցուղարձին:

1915 թվականին Գերմանիայում հրապարակած իր գրքում թուրքական շովինիզմի գաղափարախոսներից Թեքին Ալիբի տվել է իթթիհադականների հետապնդած նպատակնե-

¹ «Արաբաթ», 5.9. 1963, № 6542 (254) (Ընդգծումը մերն է—Ջ. Կ.):

² Նույն տեղում:

ըի, գործելակերպի սպառիչ պատկերը¹։ Այն է՝ տերիտորիալ նոր զավթումներ կատարել Արեւելքում, համախմբել աշխարհի տարբեր երկրներում բնակվող թուրքական ցեղերին (իր հաշվումներով 60-ից 70 միլիոն մարդ), «ազատագրել» նրանց օտարերկրյա տիրապետությունից, նրանց միավորել թուրքական մեկ պետության մեջ, ճզմել մյուս ազգերի դիմադրությունն իրենց պլանների իրագործման ճանապարհին։ Եվ ինչպիսի՜ ֆանտաստիկ մասշտաբներ. հյուսիսում՝ Վոլգայից ու Կամայից մինչև Եվրոպական Ռուսաստան, Արեւելքում՝ մինչև Թուրան, Ալթայ, Սոնդուխա և Պարսկաստան, Արեւմուտքում՝ մինչև Հյուսիսային Աֆրիկա, Թունիս և Մարոկկո։ Պանթուրքիստները զաղտնի գործակալներ էին ուղարկում այդ երկրները, աշխույժ պրոպագանդա մղում թուրքական ռասայի միավորման համար², ձգտում այդ երկրների ժողովուրդներին ենթարկել Ստամբուլի իշխանությանը³։

Նման նկրտումների, ֆանտաստիկ պլանների առկայության դեպքում բնականաբար լուրջ խոչընդոտ էին համարվում հայկական ազատագրական շարժումը, Ռուսաստանի և Եվրոպայի մյուս պետությունների օգնությամբ հայկական ավտոնոմիայի կամ անկախ պետության ստեղծման գաղափարը՝ թուրքական նվաճողական ծրագրի տեսակետից։ Նույն նապրմը հայտարարում էր, թե իրենց «քաղաքական ծրագրի իրականացման նախապայմանը հայկական հարցի արմատական լուծումն է... Պատկերացրեք մի պահ արևելյան նահանգներում հայկական մի պետության կազմվելը, նման մի պետություն տապանաբարն է թուրանական ծրագրին»⁴։

Թուրքական մամուլի օրգանները՝ «Թասֆիրը-էֆքեար», «Թանին», «Փեյլամ», «Թերջիմեն», «Ժեռն թուրք», հայհոյում ու վատաբանում էին հայերին, հայտարարում, թե չկա

¹ Tekin Alp, The Turkish and pan. Turkish Ideal, Weimar, 1915.

² Ա. Մանդելշտամ. նշվ. աշխ., էջ 35։

³ Сб. В. Готтлиб, Тайная дипломатия во время первой мировой войны, М., 1960, стр. 40. Թայքի, նշվ. աշխ., էջ 29—41։

⁴ «Արաբատ», 8.9. 1963 թ., № 6542 (254)։

և չի լինելու Հայաստան: 1905—1907 թթ. Անդրկովկասում հայ-թաթարական ընդհարումների «հերոս» նացիոնալիստ Ահմեդ Բեկ Աղաեր, որ հաստատվել էր Կ. Պոլսում, ռասիստական հոգվածներով պղտորում էր թուրք ընթերցողների մտքերը:

Գործողության ուղեցույց էր դառնում «Ով մեզ դեմ է, պետք է կոտորենք» սկզբունքը: Ուրեմն մեկնակետը պարզ էր. հայկական շարժումը համարվում էր գլխավոր խոչընդոտ համաթուրանական պլանների իրականացման ճանապարհին և թուրքական կառավարության հարվածներն ուղղվելու էին հայ ժողովրդի միանգամայն արդարացի ձրգտման դեմ: Բալկանյան պատերազմներից հետո հայ բնակչության դանդաղ հարստահարության, կոդուպուտի, սպանությունների, բռնի կրոնափոխության, առևանգումների տրադիցիոն քաղաքականությանը փոխարինելու էր գալիս մեծ չափերի հասնող տեռորը՝ ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական ու կուլտուրական ասպարեզներում: Հակահայկական գործունեությունը խրախուսվում և դրվում էր պետական ռելսերի վրա: Թուրքական աղգայնական շմուքը չափ ու սահման չունեի: Հակահայկական միջոցառումներն արդեն վկայում էին նրանց հեռու գնացող նպատակների մասին, բայց Թալեաթը փորձում էր արդարանալ, հայահալած ծրագրված հետապնդումները համարում էր «սովորական հանցագործություններ», ժխտում էր մասսայական բռնությունների առկայությունը, ապակողմնորոշում համաշխարհային հասարակական կարծիքը¹:

Յուրաքանչյուր հակահայկական որոշում, միջոցառում խիստ կերպով գաղտնի էր պահվում: Ոչ ոք չի կարող ժելտեի, որ երիտթուրքական կառավարողները տարիներ շարունակ իրականացնում էին թուրք բնակչությանը լրջորեն զինելու և, ընդհակառակը, հայերին և մյուս ժողովուրդների դիմադրողականությունը խաբեությանմբ և մատնություններով, բռնի ուժով տկարացնելու քաղաքականություն: Հարցը միայն ժամանակի մեջ էր: Պատեհ առիթ էր պետք, որպեսզի

¹ «Русская молва», 23. XII. 1912 г.

կենտրոնի ազդանշանով սկսվեո հաշվհհարդարը բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր հարում էին ապակենտրոնացման որևէ զաղափարի:

Հայկական բարենորոգումների դիվանագիտական քըննարկման ամբողջ ընթացքում թուրքական մամուլի էջերը լի էին սպառնալիքներով ու հայհոյանքներով հայ հասարակական գործիչների, ուրա պետական գործիչների և, ընդհանրապես, ուրա ժողովրդի և հայերի հասցեին: Հայերին մեղադրում էին սեպարատիզմի, դավաճանության և ըմբոստության մեջ, այն բանի համար, թե իբր նրանք ուզում էին վերականգնել «իրենց թագավորությունը» և «ետ վերցնել Փոքր Ասիան»: Թատրոններում հայկական ներկայացումները խիստ գրաքննության էին ենթարկվում: Բանը հասել էր այնտեղ, որ Շեքսպիրի «Համլետ»-ի մասին թուրքական թերթերը գրել էին. «Համլետը հայերի ներկա թագավորն է, իսկ Ուրվականը, որի անունից նա գործում է, հայ թագավորության անցյալը, նրա սիմվոլիկ մարմնացումը»¹:

Իթթիհադական կազմակերպությունների ժողովներում, կրոնական հավաքներում հակահայկական տրամադրությունները գիտակցաբար բորբոքվում էին: Բալկաններից Արևելյան Անատոլիա տեղափոխված բազմաթիվ պաշտոնազուրկ թուրք պաշտոնյաներ հակահայկական պրոպագանդա էին մղում, թուրք խաժամուխն էքսցեսների գրգռում: «Հայերի նկատմամբ կատարվող դաժանությունները, — 1913 թ. մայիսի 22-ին գրում էր «Նովոյն վրեմյա» թերթը, — անկասկած, խրախուսվում կամ նույնիսկ կազմակերպվում են Կ. Պոլսի երիտասարդ թուրքերի կողմից, այսինքն՝ կենտրոնական կառավարության կողմից»: Այս բանը հաստատում էր Բեռլինում լույս տեսնող գերմանական թերթերից մեկը, որն իր խմբագրականում ապացուցում էր, թե հայերի հալածանքը Թուրքիայում հետևանք է ո՛չ թե կրոնական ատելության, այլ բացառապես կենտրոնական կառավարության դրդումների, «եբբեմն էլ նույնիսկ նրա անմիջական հրահանգների»²:

¹ ՀՍՍԻ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 594, թ. 55:

² «Հորիզոն», 4.7. 1913 թ., № 146:

1913 թ. վերջին էրզրումից ռուսական գլխավոր հյուպատոս Ադամովը հաղորդում էր, որ այնտեղ իթթիհադականներն արդեն իրենց ժողովներում քննարկում էին հայերի կոտորելու հարցերը: Մոլլաների պահանջով մահմեդականներն սկսել էին սպիտակ շալմաններ կրել: «Հստ լուրերի,— հաղորդում է հյուպատոսը,— ամեն ինչ պատրաստ էր կոտորած սկսելու և սպասում էին միայն ազդանշանի՝ մայրաքաղաքից»¹: Ավելի ուշ նույն Ադամովը հաղորդում էր, որ հակահայկական տրամադրությունները գրգռում էր Կ. Պոլսից էրզրում ժամանած իթթիհադական գործիչ Հիմի Բեյը, իսկ ղինավարժություններ էր կազմակերպում գերմանական հյուպատոս Անդերսը²:

Իթթիհադական գործակալները քրդական ապստամբական առկայծումները հաղթահարելու, հայ-քրդական ընդհարումներ առաջացնելու նպատակով նույնիսկ հայերին զենք էին առաջարկում³: Ամենուրեք կառավարությունը հակահայկական արովոկացիաներ էր պատրաստել:

Կ. Պոլսում, Արևելյան Անատոլիայի և Կիլիկիայի քաղաքներում երիտասարդ թուրքերի կազմակերպած զինված խուժանի խմբերը անցնում էին հայկական թաղամասերով, ֆանատիկ, սպառնալից կոչեր անում կամ այդ ոգով գրառություններ կատարում տների, եկեղեցիների, դպրոցների դռներին ու պատերին: Այս ամենի առանցքը մեկն էր՝ հրածարվել բարենորոգումների գաղափարից, պետության ներքին քաղաքականությունից դժգոհելուց, հակառակ զեպքում գործի էին դրվելու անցյալ դարի 90-ական թվականների, Ադանայի 1909 թ. մեթոդները: Կ. Պոլսի հայ գործիչներին հասցեագրված սպառնալից նամակներից մեկում ասված է. «Մենք խորհուրդ ենք տալիս ձեզ շխտել այլևս հայկական բարենորոգումների մասին: Եթե դուք այդ անեք, գործը կբարդանա, և մենք կկոտորենք Ձեզ՝ ծեր թե երիտասարդ: Մենք ձեր փորոտիքը կթափենք ուղղակի փողոցներում և

¹ Реформы в Армении, стр. 133.

² Նույն տեղում, էջ 144:

³ «Մշակ», 17.4. 1914 թ., № 8, տե՛ս նաև Ս. Ակունի, Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 151—153:

դուք վերջին կոտորածները ցանկալի կհամարեք նրանց համեմատությամբ, որ մենք կկատարենք»¹։ Այդ տիպի մի այլ նամակում ասված էր, որ «գործը ծայրահեղության կհասնի... բոլորիդ, մեծից սկսած մինչև պստիկը կսպանենք...»²։

Տակավին 1900-ական թվականների սկզբին երիտթուրքական շարժման պարագլուխներից Ահմեդ Ռիզայի (սուլթան Համիդի գահընկեցությունից հետո սա ընտրվեց թուրքական առաջին պառլամենտի նախագահ) այն հարցադրումը, թե «մենք արյան մեջ կխեղդենք անշատողական որևէ շարժում»³, արդեն գործնական հողի վրա էր դրվում։ 1914 թ. հունվարին օսմանյան մայրաքաղաքում մի պաշտոնյա հրապարակով հայտարարում էր, թե «ահուլի կերպով պիտի ջարդեն հայերը, ինչպես ըրին Ադանա»⁴։ Երիտասարդ թուրքերի օրգան «Թասֆիրե էֆեբար» թերթը մոլեռանդ ատելության մտգործած հակահայկական նյութեր էր տպագրում։ Իր համարներից մեկում նա գրում էր, թե «հայկական խընդիրը պիտի վերանա, և այլևս անոր հետ զբաղվելու բնավ չենք պիտի շտեպնվի»⁵։ Օսմանյան պառլամենտի նոր նախագահ խալիլը ռևանշիստական ճառեր էր արտասանում, Բալկաններում կորցրած հողերը ետ գրավելու ռազմաշունչ կոչեր էր անում⁶։

Թուրքական շովինիզմը դառնում էր անհանդուրժող, այլամերժ և հարձակողական։ «Պետք է բնաջնջել հայերը կայսրության մեջ,— հայտարարում էր նույն մարդակեր Նազըմը, հայ ժողովրդի գենոցիդի տեսաբանը։— Այս առաջարկը կարող է թվալ անխիղճ, անմարդկային, դժվարին, բայց հարցը խղճին խնդիր չէ, ոչ էլ մարդկային զգացմունքների խնդիր։ Հարցը միայն քաղաքական է, Թուրքիայի շահերի և ապա-

¹ B. Papazian, The Tragedy of Armenia, Boston, 1918, p. 101.

² «Հորիզոն», 28.11. 1913 թ., № 268:

³ Հ. Երամյան, Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, Ալեքսանդրիա, 1929, հ. Բ, էջ 89:

⁴ Թեոդիկ, «Ամենուն տարեցույցը», Կ. Պոլիս, 1916—1920, ԺԴ տարի, էջ 50:

⁵ «Հորիզոն», 28.12, 1913 թ., № 252:

⁶ «Մշակ», 27.5. 1914 թ., № 113:

գայի հետ սերտորեն կապված խնդիր»։ Նա պահանջում էր համաձայնել «հայերի ամբողջական և արմատական բնա-
ջնջման ծրագրին, ապահովելով մեր զարգացման ու զորաց-
ման ուղին»¹։

Թուրքական «Ազմ» թերթը «Մի վախճաք, հայրենակից-
ներ, մի վախճաք» խմբագրականի մեջ ուղղակի գրում էր.
«Օսմանցիությունը, իսլամությունը եթե շտիրապետեն արե-
վելյան, ինչպես արևմտյան Անատոլիոյ նահանգներուն վրա,
շատ շանցած հայությունը, հայ ցեղը կկորսվի մեծ շառա-
շումով»²։

Կանիբալական այսպիսի անսքող հարցադրումները ցույց
են տալիս հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի բնաջնջման
պլաններում արտաքին գործոնների համեմատությամբ ներ-
քին ազդակի՝ թուրքական շովինիզմի սև դերի առաջնություն-
նը։ Մինչև 1914 թվականը երիտթուրքերի որդեգրած հայա-
ջինջ գործելակերպը բարձրացված էր պետական քաղաքա-
կանության աստիճանի և միայն առիթ էր պետք, որ նա
դառնար համապարփակ, ընդգրկեր ամբողջ արևմտահա-
յությունը։

Լենինյան «Պրավդա»-ն, անդրադառնալով երիտթուրքե-
րի հայահալած քաղաքականությանը, ընդգծում էր նրա
ռեակցիոն էությունը, դատապարտում հայերին թուրքացնե-
լու շովինիստական նկրտումները, որոնք ավելի կոպիտ և
մշտական բնույթ էին ընդունել, քան Աբդուլ Համիդի թագա-
վորության օրոք էր։ «Պրավդա»-ն գրում էր, որ պրուետա-
րիատն իր բողոքն է արտահայտում թուրքիայում կատար-
վող գազանությունների դեմ³։

Նորվեգացի մեծ դեմոկրատ Ֆրիտյոֆ Նանսենը, որը
քաջածանոթ էր հայ ժողովրդի պատմական բախտին և արե-
մատահայերի ծանր կացությանը, հաստատում է, որ երիտ-
թուրքերի պարագլուխները որոշել էին հայերին արմատախիչ
առնել մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը⁴։ Ֆրան-

¹ «Արարատ», 10.9. 1963 թ., № 6543 (255)։

² «Հորիզոն», 15.6. 1913 թ., № 131։

³ Sб'у «Правда», 27. VI 1912 г., «Путь Правды», I. II. 1914 г.

⁴ F. Nansen, Armenia and the Near East, p. 297, London, 1928.

սիացի Վիկտոր Բերարր, որը նույնպես Հայաստանին նվիրված մի շարք աշխատությունների հեղինակ է, իր գործերում, հրապարակախոսական հոդվածներում հանգամանորեն անդրադարձել է երիտթուրքերի վարած ներքին քաղաքականության հարցերին և տակավին 1912 թվականին նշում էր, «թե առաջիկա գարնանը թուրքերը կոտորած պիտի ընեն Հայաստանի մեջ»¹։ Բազմաթիվ այլ իրազեկ հեղինակներ հաստատում են, որ հայերին մասսայաբար կոտորելը իթ-թիհադի կողմից պատերազմից շատ առաջ մշակված ծրագրի արդյունք էր, որ մարմին առավ Բալկանյան առաջին պատերազմի և ապա հայկական բարենորոգումների հարցի հասունացման շրջանում։ 1914 թ. սեպտեմբերի 5-ին գրած իր մի նամակում Սիամանթոն արդեն կանխազգուս էր հայ ժողովրդին սպառնացող աղետը։ «Ամեն բան արդեն կը մոլրտան,— գրում էր նա,— պիտի կոտորեն»²։

Այսպիսին էր հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի գոյավիճակը թուրքիայում համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին։

¹ Մ. Սերոբյան, *Եղվ. աշխ.*, էջ 132։

² «Արև», Կահիրե, 24.4. 1963 թ., № 13493։

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԱՅՈՒՄԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԶԲԻՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ծագման պատճառները: 1912—1913 թթ. բալկանյան եզնածամբ պատերազմի նախերգանք Արևելյան հարցի սրվելը: Արևմտահայաստանում թարեւորոգումների հարցը: Արևմտանվորպական ու ցարական դիվանագիտությունը արևմտահայության պաշտպանի դերում: Գերմանական իմպերիալիզմի էմպանսիան Օսմանյան կայսրությունում: Կայսերական Գերմանիայի պլանները համբնկնում են օսմանյան կառավարողների ձգտումներին: Անգլո-ֆրանսիական զաղորարարները և Արևմտյան Հայաստանը: Տերությունների մրցակցությունը և բարեւորոգումների անարդյունք վախճանը: Պատերազմը և ցարական կառավարողների դիրքը Արևմտյան Հայաստանի հարցում: Հայ բոլշևիկների դիրորոշումը: Ռուսահայ բուրժուազիան և նրա կոսակցությունները լծվում են ցարիզմի ռազմակոխին: Կամավորական շարժման նախաձեռնումը: Գերմանա-բուրժական ռազմական դաշինքը և Թուրքիայի մուսուլման պատերազմի մեջ: Ռազմական առաջին զործողությունները կովկասյան նակատում: Առաջին տեղահանությունները զաղրը:

Դարեր շարունակ աշխատանքի մարդիկ երազել են ապրել հաշտ ու խաղաղ, առանց պատերազմի ու ավերածությունների: Բայց միայն երազել են, ի վիճակի չլինելով ցանկությունը վերածել իրականության, վերջ դնել արյունահեղություններին և փոխել պատմության ընթացքը: Հնարա-

վոր չէ թվարկել այն բոլոր մեծ ու փոքր պատերազմները, որոնց արհաւիրքները կրել է մարդկութիւնը: Գիտնականները «էլեկտրոնային ուղեղի» միջոցով հաշվել են, որ միայն վերջին 5560 տարվա ընթացքում տեղի են ունեցել 14500-ից ավելի մեծ ու փոքր պատերազմներ, որոնց զոհ են գնացել 3640 միլիոն մարդ, այսինքն՝ շատ ավելի, քան այժմ մեր երկրագնդի բնակչութիւնն է:

Որքան առաջ է ընթացել մարդկային հասարակութիւնը, այնքան ավերիչ են դարձել պատերազմները: Իսկ կապիտալիզմի զարգացումն ամենաահաւոր և կործանարար պատերազմներ բերեց մարդկութեանը, ժողովուրդներին պատճառելով անլուր զրկանքներ ու տառապանքներ: Հարյուրամյա և երեսնամյա պատերազմներին փոխարինելու եկան ավելի կարճատե, բայց և անհամեմատ ավելի աղետավոր պատերազմները: «Նոստացված հավիտենական խաղաղութիւնը, — գրել է Ֆ. Էնգելսը, — վերածվեց նվաճողական պատերազմների անվերջ շարանի»¹: Իմպերիալիզմի դարաշրջանի առաջին իսկ տարիները մռայլ, արյունոտ էջեր արձանագրեցին կապիտալիզմի պատմութեան մեջ:

Այդ սև էջերից է 1914—1918 թթ. համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմը, որը ծագեց կապիտալիզմի ընդհանուր ճգնաժամի հետևանքով: Պատերազմը իմպերիալիզմի ստադիայում կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացման, «սանձարձակ իմպերիալիզմի» (Վ. Ի. Լենին) հակասութիւնների ծնունդ էր, իմպերիալիստական տերութիւնների ուժերի հավասարակշռութեան շեշտակի խախտման արդյունք: Պատերազմը շարունակութիւնն էր այն քաղաքականութեան, որը «իմպերիալիստական դարաշրջանի հարաբերութիւնների ողջ ամբողջութիւնից է առաջացել ու նրանով է սնվում»², մի քաղաքականութիւն, որ տերութիւնները վարում էին «պատերազմին, նախորդող մի քանի տասնամյակների ընթացքում»³:

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., изд. 2, т. 20, стр. 267.

² Վ. Ի. Լենին, *Ընտիր երկեր*, հ. 1, էջ 888:

³ Վ. Ի. Լենին, *Երկեր*, հ. 23, էջ 158:

Պատերազմից քսանյոթ տարի առաջ, կապիտալիստական մեծ տերութիւնների էկոնոմիկայի զարգացման, նրանց միջև ծավալված կատաղի մրցակցութեան խոր վերլուծութեան հիման վրա Ֆ. էնգելսը հանգեց հիրավի հանճարեղ կանխատեսման: Այն ժամանակ նա գրում էր. «Պրուսիայի — Գերմանիայի համար այժմ արդեն անհնարին է որևէ այլ պատերազմ, քան համաշխարհային պատերազմը: Եվ դա կլինի անցյալում շտեմնված թափի, շտեմնված ուժի համաշխարհային պատերազմ: 8-ից մինչև 10 միլիոն զինվորներ կխեղդեն միմյանց և, ընդամին, կխժռեն ամբողջ Եվրոպան այն սատիճանի մաքուր, ինչպես դեռ երբեք չէին խժռել մորեխի ամպերը: Երեսնամյա պատերազմի պատճառած ավերածութիւնը՝ խտացված երեք-չորս տարիների մեջ և տարածված ամբողջ մայրցամաքի վրա, քաղց, համաճարակ, թե՛ զորքի և թե՛ ժողովրդական մասսաների ընդհանուր վայրենացում՝ սուր կարիքի հետևանքով, առևտրի, արդյունաբերութեան և վարկի ասպարեզում մեր արհեստական մեխանիզմի անհուսալի շփոթութիւնը. — այս ամենը վերջանում է համընդհանուր սնանկութեամբ. հին պետութիւնների և նրանց հնացած պետական իմաստութեան խորտակում, ըստ որում այնպիսի խորտակում, որ տասնյակ թագեր ընկած կլինեն սալահատակների վրա և չի գտնվի մեկը, որ բարձրացնի այդ թագերը. բացարձակորեն անհնարին կլինի նախատեսել, թե ինչո՞վ կվերջանա այդ ամենը և ո՞վ կհաղթի պայքարում. բացարձակորեն անսարակուսելի է միայն մեկ արդյունք. այն, որ կառաջանա ընդհանուր աղքատացում և պայմաններ կստեղծվեն բանվոր դասակարգի վերջնական հաղթանակի համար»¹:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին համարյա ամբողջ աշխարհը բաժանված էր իմպերիալիստական տերութիւնների միջև: Ամենամեծ գաղութատեր պետութիւնը Բրիտանական կայսրութիւնն էր, որը տարածվում էր աշխարհի չորս մայրցամաքների վրա: Գաղութային հսկայական տի-

К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., изд. 1-ое, т. XVI, ч. I, стр. 303—304.

րույթներ էին զավթել Ֆրանսիան, Բելգիան, Հոլանդիան և այլ պետություններ: Ռուսաստանը նույնպես գաղութատեր պետություն էր:

Համեմատաբար ավելի ուշ կազմավորված, բայց պատերազմի նախօրյակին արդյունաբերական զարգացման տեսակետից Անգլիային և Ֆրանսիային գերազանցած, Եվրոպայում առաջին տեղը դուրս եկած Գերմանիան ուշացել էր աշխարհի բաժանմանը «համապատասխան» մասնակցություն ունենալուց: Գերմանական գաղութներում ապրում էր 12 միլիոն, իսկ անգլիական գաղութներում՝ 400 միլիոն մարդ: Գերմանական իմպերիալիստները սպառնալից տոնով հայտարարում էին. «Մենք չենք կարող տանել, որ ողջ ընդարձակ աշխարհը ստեղծված լինի միայն անգլիացիների և Ֆրանսիացիների համար, միայն ռուսների և ճապոնացիների համար. մենք չենք կարող հավատալ, որ հենց մենք միայնակ պետք է համեստորեն բավականանանք այն մասով, ինչ ճակատագիրը 40 տարի առաջ մեզ է վերապահել»¹: «Առանց գաղութային քաղաքականության՝ ոչ մի համաշխարհային քաղաքականություն» լուղունգր որդեգրելով, Բիսմարկի կառավարման օրերից սկսած գերմանական «երկրորդ ռեյսը» իջել էր համաշխարհային մեծ քաղաքականության (Grosse Weltpolitik) ասպարեզ և տենդագին կերպով պատրաստվում էր աշխարհի վերաբաժանման համար: Հենվելով Ավստրո-Հունգարիայի վրա, որի հետ ռազմական դաշինք էր կնքել տակավին 1879 թվականին՝ առաջին համաշխարհային պատերազմից 35 տարի առաջ, Գերմանիան ձգտում էր համաշխարհային տիրապետության: Կապիտալիստների գերմանական խումբը է՛լ ավելի գիշատիչ էր, է՛լ ավելի ավազակային խումբ², որը ձգտում էր ջախջախել Անգլիային և Ֆրանսիային, խլել նրանց գաղութները, պարտության մատնել Ռուսաստանին, զավթել Լեհաստանը, Ուկրաինան, Մերձբալթիկան, Ֆինլանդիան, իր տիրապետությունը հաստատել Մերձավոր և Միջին արևելքում՝ ահա գերմանական

¹ «Մշակ», 29.8. 1914 թ., № 190:

² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 24, էջ 506:

միլիտարիզմի պլանը: Ավստրո-Հունգարիան ծրագրել էր զավթել Սերբիան և Չեռնոգորիան, ամրապնդել իր տիրապետությունը Բալկաններում:

Ավստրո-գերմանական բլոկին հակառակ, տարիների ընթացքում ստեղծվում էր և 1907 թ. վերջնականապես ձևավորվեց Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի եռյակ համաձայնությունը՝ Անտանտան: Անգլիան ամենից ավելի էլ շահագրգռված իր գլխավոր թշնամու՝ Գերմանիայի քաղաքական ու տնտեսական հարձակումը կանխելու մեջ: Անգլո-գերմանական հակասությունները դարձան պատերազմի գրեթե անխուսափելի պատճառը: Անգլիական իմպերիալիզմը ոչ միայն ձգտում էր պահպանել գաղութային հսկայածավալ կայսրությունը, այլև ընդարձակել այն, զավթել Միջագետքը և Պաղեստինը, վերջնականապես ամրանալ Եգիպտոսում: Անգլիան դեմ չէր իր նպատակների իրագործմանը հասնել ուրիշ՝ հատկապես ցարական Ռուսաստանի ռազմական ուժը օգտագործելու միջոցով: Ֆրանսիան՝ Անտանտայի երկրորդ տերությունը, պլաններ էր մշակել 1871 թ. կորցրած էլզաս-լոթարինգիան ետ ստանալու, Սաարի ավազանը գրավելու, իր գաղութային տիրապետությունը Աֆրիկայում ընդլայնելու և Մերձավոր արևելքում ամրապնդելու վերաբերյալ:

Ռուսական ռազմա-ֆեոդալական իմպերիալիզմը որոշակիորեն կախյալ վիճակում էր արևմտաեվրոպական, առաջին հերթին, ֆրանսիական կապիտալից՝ «համաշխարհային վաշխառուից», որը տարիներ շարունակ վարկավորում էր Ռուսաստանի արդյունաբերությունը, երկաթուղային շինարարությունը, ռազմական նախապատրաստությունները: Անգլո-ֆրանսիական կապիտալի ձեռքում էր Ռուսաստանի ծանր արդյունաբերության ավելի քան 60 տոկոսը¹: Սակայն ցարիզմն ուներ իր ուրույն զավթողական պլանները:

«Պայքարը նեղուցների համար՝ Մերձավոր արևելքում ռուսական իմպերիալիզմի քաղաքականության հիմնական հարցն էր»²: Ցարիզմը պայքարում էր նեղուցների համար

¹ И. И. Минц, Россия в первой мировой войне, М., 1946, стр. 25.

² История дипломатии, т. II, стр. 761.

ոչ միայն դրանցով իր ծովային ազատ առևտուրը ապահովելու, այլև դրանց ռազմա-քաղաքական տեսակետից տիրելու համար¹։ Ռուսաստանի իմպերիալիստական քաղաքականության խնդիրն էր՝ «Անգլիայի և Ֆրանսիայի օգնությամբ ջարդել Գերմանիային նվրոպայում, կողոպտելու համար Ավստրիան (խել Գալիցիան) և Թուրքիան (խել Հայաստանը և հատկապես Կոստանդնուպոլիսը)», — գրել է Վ. Ի. Լենինը²։ Նա նշում էր, որ Կոստանդնուպոլիսը, Ասիայի առավել խոշոր մասը նվաճելու համար ցարիզմը դարավոր ձգտում ուներ և դրան համապատասխան էր կառուցում իր քաղաքականությունը, այս նպատակով գաղտնի դաշնագրեր էր կնքել Անգլիայի, Ֆրանսիայի և այլոց հետ, «վաղուց խարդավանում էր և՛ Գալիցիայում, և՛ Հայաստանում և այլուր»³։

Երկու հակադիր, ներհակ խմբավորումներն էլ իմպերիալիստական, զավթողական նպատակներ էին հետապնդում, ձգտում էին հեգեմոնիայի հասնել միջազգային կյանքում։ Սակայն Գերմանիայի գլխավորած խմբավորումը հենց սկզբից ավելի ագրեսիվ դիրք բռնեց։ Գերմանո-ավստրիական միությունն էլ նախահարձակ հանդիսացավ։

Գերմանիան առաջ էր անցել իր հակառակորդներից սպառազինությունների մրցավազքում, որը թափանցել էր «հասարակական ողջ կյանքը», հասել իր գագաթնակետին։ Գերմանական միլիտարիստները 1914 թ. հանգեցին այն եզրակացության, թե հասել է պատեհ ժամանակը, քանի որ իրենք պատերազմին նախապատրաստվելու տեսակետից առաջ էին անցել Անտանտայից։ Նվա մի քանի տարի, մտածում էին նրանք, թե՛ Ֆրանսիան և թե՛ Ռուսաստանը գլուխ կբերեն իրենց ռազմական ծրագիրը, կվերակառուցեն ու կսպառազինեն իրենց բանակները և անհնարին կդառնա Գերմանիայի որևէ ռազմական հաջողություն ուժեղ և հաջողատ Անտանտայի դեմ ռազմական պայքարում։

Րոսնիայի Սարակո քաղաքում սերբիական երիտասարդ

¹ См. М. Н. Покровский, Внешняя политика (1914—1917), сборник статей, 1919 г., стр. 174.

² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 23, էջ 159։

³ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 21, էջ 335։

Խեռորիստ Պրինցիպի կողմից 1914 թ. հունիսի 28-ին ավստրո-հունգարական զահաժառանգ Ֆրանց Ֆերդինանդի սպանությունը հանդիսացավ ամենապատեհ առիթը պատերազմ սանձազերծելու համար։ Այլևս ոչինչ ի վիճակի չէր կանգնեցնելու ավստրո-գերմանական միլիտարիստներին, որոնք վերջնականապես որոշել էին զենքի դիմել։ 1914 թվականի հուլիսի 28-ին ավստրո-հունգարական կառավարությունը պատերազմ հայտարարեց Սերբիային։ Եվրոպայի կենտրոնում սկսվեցին պատերազմական գործողությունները։ 1914 թվականի օգոստոսի 1-ին կայզերական Գերմանիան պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին։ Օգոստոսի 3-ին պատերազմի մեջ մտավ Ֆրանսիան, օգոստոսի 4-ին՝ Անգլիան։ Կարճ ժամանակի ընթացքում պատերազմի մեջ ներթաշվեցին բազմաթիվ պետություններ և ժողովուրդներ։ Պատերազմին սկզբում մասնակցում էին ութ պետություն՝ 732 միլիոն բնակչությամբ (գաղութների հետ միասին), իսկ վերջում դրանց թիվը հասավ 33-ի՝ 1,5 միլիարդ բնակչությամբ։ Պատերազմն ընդգրկեց Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի մի հսկայական տերիտորիա՝ 4 միլիոն քառակուսի կիլոմետր տարածություն, ամբողջ երկրագնդի բնակչության 75 տոկոսը։ Պատերազմում շահագրգռված էին բուրժուազիան, մյուս տիրապետող դասակարգերը, որոնք փորձում էին պատերազմին համաժողովրդական տեսք տալ։ Աշխարհի վերաբաժանման, նոր շուկաների ու գաղութների ձգտող իմպերիալիստական բուրժուազիան փորձում էր ժողովուրդներին հավատացնել, թե իբր պատերազմը մղվում է հանուն ազգի, կրոնի փրկության, բուրժուական հայրենիքի պաշտպանության կոչ էր անում, փարիսեցիաբար համոզում, թե դա վերջին պատերազմն է։ Բայց դա բացարձակ խաբեություն էր։ Բուրժուական պրոպագանդիստական մեքենան գործի լծված ապացուցում էր պատերազմի «պաշտպանողական», «ազատագրական» և նույնիսկ «սրբազան բնույթը», ժողովուրդներին համոզում նրա անխուսափելիության մեջ։

Բնութագրելով պատերազմի իսկական նպատակները, վ. ի. Լենինը 1914 թվականի աշնանը գրում էր. «Երկրների գրավում և օտար ազգերի նվաճում, մրցակից ազգի քայ-

քայում, նրա հարստությունների թալանում, Ռուսաստանի, Գերմանիայի և այլ երկրների ներքին քաղաքական ճգնաժամերից աշխատավոր մասսաների ուշադրության հեռացում, բանվորներին իրարից բաժանում ու ազգայնականությունամբ հիմարացում և նրանց ավանգարդի ոչնչացում՝ պրոլետարիատի ռեյուցիոն շարժումը թուլացնելու նպատակով — այս է արդի պատերազմի միակ իսկական բովանդակությունը, նշանակությունն ու իմաստը»¹։

Հակառակ օպորտունիզմի, շովինիզմի գիրկն ընկած արևմբարտակալական սոցիալ-դեմոկրատիայի, բոլշևիկները, Վ. Ի. Լենինի գլխավորությամբ, հանդես եկան թալանչիական իմպերիալիստական պատերազմի դեմ, ցույց տալով նրա «բարբարոսական և գազանային»² բնույթը, անխնա մերկացնելով սուտը, սոփեստություններն ու «հայրենասիրական» ֆրազները, որ տիրող դասակարգերը՝ կալվածատերերն ու բուրժուազիան, տարածում էին ի պաշտպանություն պատերազմի։ Վ. Ի. Լենինը, բոլշևիկների կուսակցությունը զավթողական պատերազմը քաղաքացիականի վերածելու լողունգը տվին, կոչ արին սվիններն ուղղել սեփական բուրժուազիայի, տիրապետող դասակարգերի, իմպերիալիզմի դեմ, բարեկամության ձեռք մեկնել բոլոր ազգերի աշխատավորներին և պայքարի դրոշ բարձրացնել հանուն սոցիալիզմի։ Պատերազմը փառաբանող իմպերիալիզմի սպասարկուների ընդհանուր խմբերգին հակառակ հնչեց սոցիալիզմի, ժողովուրդների շահերի համար պայքարող մարտիկների առնական ձայնը։ Միայն սոցիալիստական ռեյուցիայի հաղթանակով վերջ կտրվեր պատերազմին, որն այնքան տառապանքներ պատճառեց ժողովուրդներին։

Հիրավի, առաջին համաշխարհային պատերազմն իր կործանարար բնույթով աննախադեպ էր մարդկության պատմության մեջ։ Պատերազմի ռազմաճակատներում, թե նրանցից հեռու ժողովուրդներն անլուր զրկանքների ենթարկվեցին, անհաշիվ զոհեր տվին։ Պատերազմը գերազան-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 21, էջ 17։

² Նույն տեղում, էջ 378։

ցեց նախընթաց 125 տարիներին տեղի ունեցած բոլոր պատերազմների պատճառած մարդկային զոհերի թիվը և նյութական արժեքների կորուստները: Զբոհաճավաքի ենթարկված 70 միլիոնից ավելի մարդուց սպանվեցին և վերքերից մահացան տասը միլիոն, իսկ խեղանդամ դարձան 20 միլիոն մարդ: Մոտ տասը միլիոն մարդ էլ մեռավ սովից ու համաճարակներից: Պատերազմող կողմերի ռազմական ծախսերի գումարն այն ժամանակվա գներով կազմեց 260 միլիարդ դոլար: Ոտքի տակ տրվեցին ու ոչնչացվեցին մեծ քանակությամբ նյութական արժեքներ, համամարդկային կուլտուրայի բացառիկ կոթողներ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի սանձադերժման դրդապատճառների մեջ մեծ դեր խաղաց այն պայթարը, որ իմպերիալիստական տերությունները տասնյակ տարիներ շարունակ մղում էին Օսմանյան կայսրության ժառանգության բաժանումն, Առաջավոր Ասիայում իրենց զաղութային տիրապետությունը հաստատելու համար:

Պատերազմին նախորդած տարիներին նոր թափ էր ստացել հարյուրամյակների ընթացքում թուրքական սուլթանիզմի տիրապետության դեմ պայքարող ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումը: Նորից ոտքի էր կանգնել Մակեդոնիան, ընդվզում էր Ալբանիան, ծավալվում էր հակաթուրքական արաբական շարժումը, բողոքներ էին ծայր առնում Արևմտյան Հայաստանում: Նորից գործի էր դրված թուրքական յաթաղանը՝ արցունքի և արյան մեջ խեղդելու ազատության ծարավի ժողովուրդներին: Իր տրադիցիոն դերի մեջ էր մտել արևմտաեվրոպական դիվանագիտությունը՝ իմպերիալիստական տերությունների ներհակությունների ու նվաճողական պլանների նոր պահանջներին համապատասխան «լուծելու» արևելյան հարցը:

Արևելյան հարցի բուն ազդակը օսմանյան բռնապետության տիրապետության տակ դարեր շարունակ ճնշված և կեղեքված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարն էր, որը նոր թափ էր ստացել 19-րդ դարի սկզբից և որն անմիջապես որդեգրել էր եվրոպական դիվանագիտությունը որպես մի միջոց՝ փլուզում ապրող Օսմանյան կայսրությունը մասնատելու, տերությունների միջև

րաժանելու նպատակով այդ պայքարն իր հայեցողությամբ օգտագործելու և տնօրինելու համար: Դավական էր, որ Բալկաններում կամ Փոքր Ասիայում ծնունդ առնելու այս կամ այն ազատագրական շարժումը, որպեսզի իսկույն եկեղեցիներն և գաղթական ինքնակառավարներն ու նրանց ղեկավանողներին՝ առերես այդ շարժումը թուրքական լծի դեմ հովանավորելու, իսկ իրականում թուրքական կառավարողների հետ այդ շարժման հաշվին առևտուր անելու, այս կամ այն արտոնությունը, կոնցեսիան կամ նույնիսկ տեղիտորիան կորզելու համար:

Արևելյան հարցը, ինչպես նաև նրա մի մասը հանդիսացած հայկական հարցը, լուրջ եվրոպական տերությունների իմպերիալիստական քաղաքականության, նրանց ղեկավանողության ստեղծած հարց համարելը, կնշանակել թուրքական բռնապետության դեմ մաքառած ժողովուրդների ազատագրական պայքարի անտեսում, թուրքական միջնադարյան ֆեոդալական վայրենի ճնշման արդարացում: Այդպես է վարվում թուրքական շովինիստական պատմագրությունը որը ժխտում է աղջալին ճնշման առկայությունը թուրքիայում, իսկ ոչ թուրքական ժողովուրդների պայքարն իրենց աղջալին անկախության համար մատուցում որպես եվրոպական տերությունների զրգուրումների արդյունք:

«Արևելյան հարց» տերմինն առաջին անգամ օգտագործվել է Սրբազան դաշինքի վերոնի կոնգրեսում (1822 թ.) թուրքական տիրապետության դեմ հույն ժողովրդի աղջալին-ազատագրական շարժման ուժեղացման հետևանքով Բալկաններում ստեղծված դրության հարցի քննարկման ժամանակ: Արևելյան հարցի արժարժման առաջին շրջանում՝ 18-րդ դարի վերջից մինչև Ղրիմի պատերազմը (1853—1856 թթ.) ակտիվ մասնակցություն էին հանդես բերում ցարական Ռուսաստանը, Անգլիան, Ֆրանսիան, Ավստրո-Հունգարիան, իսկ 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից և նրան հաջորդած ղեկավանողական պայքարի ժամանակվանից ի վեր առպարեզ իշավ նաև բիսմարկյան Գերմանիան: Այս պահից սկսած հայկական հարցը վերածվեց միջազգային քաղաքական հարցի և ղեկավանողության պատմության մեջ մտավ որպես արևելյան հարցի մի բաղկացուցիչ մաս: Թուրքիայի դեմ ռուսական բանակի կողմից տարած հաղթանակի արդյունքը հանդիսացավ Սան-Ստեֆանոյում 1878 թ. փետրվարի 19-ին (մարտի 3-ին) կնքված զինադադարի նախնական պայմանագիրը, որի 16-րդ հոդվածով թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր առանց հապաղելու բարենորոգումներ իրականացնել Թուրքիայի հայաբնակ նահանգներում, ապահովել հայերի անվտանգությունը¹, Ռուսական ազդեցու-

¹ *Տե՛ս* Историческая энциклопедия, т. 3, стр. 749.

² *Տե՛ս* Сборник договоров России с другими государствами 1856—1917 гг., 1952, М., стр. 168—169.

թյան ուժեղացումից խիստ կերպով անհանգստացած և իրենց զավթողական նպատակները հետապնդող Անգլիան, Գերմանիան, Ֆրանսիան հասան այն բանին, որ Բեռլինում գումարված տերությունների կոնգրեսի 1878 թ. հուլիսի 1-ի (13-ի) տրակտատի 61-րդ հոդվածից անհետացան Թուրքահայաստանում ռուսական երաշխավորությամբ բարենորոգումներ մտցնելու մասին խոսքերը։ Այդ հոդվածով Օսմանյան կայսրությունը պարտավորվում էր հայաբնակ նահանգներում բարենորոգումներ իրականացնել, հայերի անվտանգությունը ապահովել և իր ձեռնարկած միջոցառումների մասին պարբերաբար տեղեկացնել կոնգրեսի մասնակից տերություններին։ Եվրոպական տերությունները Ռուսաստանին զրկեցին մենաշնորհից և ընդգծեցին իրենց շահախնդրությունը։ Անգլիային հաջողվեց զավթել Կիպրոս կղզին, իսկ Ռուսաստանը ստիպված էր իր զորքերը դուրս բերել Ալաշկերտից և Բայազետ քաղաքից, որտեղից հայ բնակչության մեծամասնությունը գաղթեց Ռուսաստանի սահմանները։ Պատմությունը ցույց տվեց, որ կապիտալիստական տերությունների այդ որոշումը (իմա՝ հայ ժողովրդի զգալի մասը թուրքական տիրապետության տակ թողնելը — Ջ. Կ.) ճակատագրական եղավ Թուրքահայերի համար. այն նրանց մատենց ֆիզիկական ոչնչացման»²։

Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան ամեն կերպ խոչընդոտում էին Ռուսաստանի ակտիվ մասնակցությամբ և նրա օգտին արևմտահայության հարցի լուծմանը։ Վերջին ղեկավարում դրանից կշահեր արևմտահայությունը, ռուսական պետության հովանու ներքո առաջին հերթին կապահովվեր նրա ֆիզիկական գոյությունը, նրա համար կստեղծվեին տնտեսական և կուլտուրական ավելի արագ զարգացման պայմաններ։ Սակայն հարցի նման լուծումը իմպերիալիստական Արևմուտքը ընկալում էր որպես Մերձավոր արևելքում Ռուսաստանի դիրքերի ուժեղացում։ Եվրոպական տերությունները Ռուսաստանի իմպերիալիստական ներհակությունները հանգեցրին այն բանին, որ տասնամյակների ընթացքում նրանց, մասնավորապես, Մեծ Բրիտանիայի վարած ստատուս քվոյի քաղաքականության հետևանքով՝ կանգուն մնաց թուրքական լծի տակ կղեկավարված ժողովուրդների հոժեկու ազգային-ազատագրական շարժումների հարվածներին խորտակվող օսմանյան հանրաբանությունը։

¹ *Տե՛ս* Сборник договоров России с другими государствами 1856—1917 гг., 1952, М., стр. 205.

² *Տե՛ս* История дипломатии, 1963 г., т. II, стр. 333.

³ Արևելյան հարցի և արևմտաեվրոպական տերությունների status quo-ի քաղաքականության խոր բնորոշումը տվել են Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը Դրիմի պատերազմին, 1875—1876 թթ. բոսնիական (արևելյան) ճգնաժամին, Օսմանյան կայսրության ներքին դրությանը, Մերձավոր արե-

Բևուիսի կոնգրեսից հետո մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, անցած 36 տարիների ընթացքում հայկական հարցը մնում էր թղթի վրա: Նրա աշխուժացման յուրաքանչյուր էտապում (1880 թվականի հունիսին, 1895—1897 թթ.), երբ ուժեղանում էր ազգային-ազատագրական պայքարը թուրքական բռնակալության դեմ, էրը նրանից ավելի շատ օգուտ ստանալու հողի վրա սրվում էին միջիմպերիալիստական հակասությունները, արևմտյան երկրների քաղաքական և պետական գործիչները, դիվանագետները, հրապարակախոսներն ու կուլտուրայի գործիչները աղմկում էին, ցավակցական ծեսներ անում՝ քրիստոնյաների պաշտպանության, նրանց թուրքական տառապանքներից ազատելու առթիվ: Այս կամ այն առանձնաշնորհումը, կոնցեսիան ստանալուց, Օսմանյան կայսրության այս կամ այն ծայրամասը զավթելուց հետո եվրոպական դիվանագիտությունը մոռանում էր և՛ հայ ժողովրդին, և՛ հայկական հարցը: 1895—1897 թթ. հայկական կոտորածներից հետո, երբ արևմտահայությունը երեք հարյուր հազարից ավելի մարդ կորցրեց, արևմտյան դիվանագիտությունը լռել էր մինչև բալկանյան հզորածածկույնը: Ինչպես նկատել է ակադեմիկոս Աշ. Վալհանիսյանը, «Շալոց» հարցը այժմեական էր դառնում եվրոպական քաղաքականության համար հատկապես հենց պատերազմական մեծ բախումների ժամանակ, ինչպես նաև այն բախումների ժամանակ, երբ աշխուժանում էր այդ «հարցը» հայ հասարակական միջավայրում»¹: Կարճ ասած, եվրոպական իմպերիալիստների համար հայկական հարցը մի դուռ էր, որն ուղած ժամանակ բացում էին Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին միջամտելու համար: Նրանց որոշակիորեն ձեռնադրել էր հայ ժողովրդի ձգտումը ազատվելու թուրքական լծից, ձեռնադրել էր հայկական հարցի գոյությունը, բայց երբեք իմպերիալիզմը ի վիճակի չէր լուծելու այդ հարցը:

«Սկսած Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի գոյության առաջին իսկ օրից,-- գրում է լեոն,-- հայոց հարցը առել է թուրքահայ ճորտ գյուղացիության հեծեծանքները, արյուն ու արտասուքները կանոնավոր շափով ու կղռով, հաշվապահության բոլոր կանոններով ծախվում էին եվրոպական արտաքին գործերի փառազարդ առանձնասենյակների լուիկ անկյուններում հանդարտ ու վճռականապես, ինչպես վայել էր սառնասիրտ վաճառականին»²:

վերջում տերությունների հակասություններին ու պայքարին նվիրված իրենց հոդվածներում և նամակներում: Sh'u K. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. первое издание, т. IX, разделы «Восточный вопрос», «Лорд Пальмерстон», «Русско-турецкая война», т. X, «Крымская кампания», «Падение Карса», т. XV, «К восточному вопросу» и другие.

¹ Աշ. Նովհանիսյան, Դաշնակցությունը և պատերազմը, 1924 թ., Երևան, էջ 5:

² Ան, Անցյալից, էջ 29:

1911 թվականին իտալո-թուրքական պատերազմում Թուրքիայի ծանր պարտությունը, թուրքական տիրապետողների դեմ Մակեդոնիայում սկսված ապստամբությունը խթանեցին բալկանյան պետություններին՝ Սերբիային, Բուլղարիային, Չեռնոգորիային և Հունաստանին միասնաբար հանդես գալու Թուրքիայի դեմ՝ նրան վերջնականապես դուրս մղելու Եվրոպայից։ Բալկանյան պետությունները Թուրքիայից պահանջեցին իրագործել Բեռլինի տրակտատի 23-րդ հոդվածով նախատեսված Մակեդոնիայում բարենորոգումների մասին որոշումը։ Թուրքիան մերժեց այդ պահանջը։ 1912 թվականի հոկտեմբերին սկսվեց բալկանյան առաջին պատերազմը։ Մինչև 1913 թվականի մայիսը Թուրքիան ծանր հարվածներ ստացավ և կորցրեց համարյա ամբողջ Եվրոպական Թուրքիան, էգեյան կղզիները՝ ընդհանուր առմամբ 185 հազար կմ²-ից ավելի տարածություն։ Այնքա՛ն խորն էին մեծ տերությունների հակասությունները, այնքա՛ն հագեցած էր քաղաքական։ միջուկորսը Եվրոպական պատերազմի վտանգով, որ դրան դեռ անպատրաստ մեծ տերությունները (Ռուսաստանը, Ֆրանսիան) գերադասեցին, որպեսզի բալկանյան պետությունները սեփական ուժերով մաքրեն հաշիվները Թուրքիայի հետ։

Բալկանյան պետությունների հաղթանակը նշանակում էր թուրքական տիրապետության վերացում Բալկաններում, խոշոր բայց «կործանելու միջնադարի մնացորդները ամբողջ Արևելյան Եվրոպայում»¹։ Լենինը համաշխարհային պատմության նոր գլուխ էր համարում այդ հաղթանակը։

Թուրքիայի դեմ տարված հաղթանակից օգտվելու հարյիշուրջը դիվանագիտական բարդ և պատերազմական կոնֆլիկտով հղի պայքար սկսվեց մեծ տերությունների միջև։ 1913 թ. բալկանյան ճգնաժամի առիթով գումարված Լոնդոնի խորհրդակցությունում, թե նրանից դուրս իրար էին հաջորդում երաշխիքներն ու ուղտիմատումները, կնքվում էին զաղաւնի համաձայնագրեր։ Եվրոպան փոթորկվում էր, և կարծես անխուսափելի էր համաշխարհային պատերազմը։ Ահա այս պայմաններում, երբ Թուրքիան ծանր պարտություն էր կրել,

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 18, էջ 463։

հոր համաշխարհային առաջադիմական հասարակական կարծիքը ողջունում էր բալկանյան ժողովուրդների բազմամյա ազատագրական պայքարի նոր հաղթանակը, վերաբացվում էր նաև հայկական հարցը՝ արյան, կոտորածների դառը հուսախաբույթյունների իր ամբողջ պատմությամբ, նորից դառնում մի այրող խնդիր, որի շուրջը պտտվելու էր հայկական քաղաքական-հասարակական միտքը: Իրենց գործունեությանն ակտիվացրին մեծ տերությունների օգնությամբ «թուրքահայերի տնտեսական դժնդակ կացության և նրանց կատարյալ իրավազրկության հարցի»¹ լուծման ակնկալություններ ունեցող հայկական քաղաքական-հասարակական շրջանները:

Նորից կրկնվում էր պատմությունը, մոռացության տալով այն ստույգ ճշմարտությունը, որ եվրոպական դիվանագիտությունը Թուրքիայից բարենորոգումներ էր պահանջում՝ այդ բարենորոգումները խանգարելու համար: Մոռացության էին տրվում անգլիական ու ֆրանսիական զաղութարարների գործնականը, նրանց վարձագիծը արևմտահայ ժողովրդի ջարդերի ամենակրիտիկական պահերին և ջրի երես էին հանվում «հայասներ» Գլադստոնի ու Սուլսբերիի «կիսաանկեղծ, կիսաերեսպաշտ, կիսաքաղաքական»² ճառերն ու ելույթները: Հիշել էին այն Գլադստոնին, որը 1880 թվականին հայկական հարցը դիվանագիտական գրագրության առարկա դարձրեց Եգիպտոսը զավթելու համար, այն Գլադստոնին, որի «վարմունքը բացարձակ թշնամական և աղետաբեր էր հայ ժողովրդին»³:

Այլևս չէին ուզում հիշել 1890 թ. ռուսական արտաքին գործերի մինիստր Նիկոլայ Կարլովիչ Գիրսի խոսքերը, թե «Հայաստանը, ճիշտ է, սպասում է Բեռլինի տրակտատի որոշումների կատարմանը, բայց Ռուսաստանը նրանցում շահագրգռված չէ և ոչինչ չի անի կյանքում դրանց իրականացումն

¹ Ալ. Մարտունի (Մյասնիկյան), Հայկական ռեֆորմների նախագիծը, «Մշակ», 7.2. 1914 թ., № 28:

² Փ. А. Ротштейн, Международные отношения в конце XIX века, М.—Л., 1960 г., стр. 311—312.

³ Ան, Անցյալից, էջ 39:

արագացնելու համար»¹։ Արդեն ձեռնտու չէր ուսաց հաջորդ արտաքին գործերի մինիստր Լոբանով-Ռոստովսկու «Հայաստան առանց հայերի» ցինիկ ձևակերպման կամ Կ. Պոլսում դեսպան Նելիդովի՝ սուլթանին հայերի մասին ուղղված «Կոտորեցե՛ք, ձերդ մեծություն, կոտորեցե՛ք» խոսքերի հիշատակումը։

Ռեալիստական մտածողությունը քչերին էր տրված։ Մեծամասնությունը հակված էր այն բանին, թե երբեք հայկական հարցն այնքան հուսալի ընթացքի մեջ չէր եղել, ինչպես բալկանյան ճգնաժամի օրերին։ XIX դարի ընթացքում թուրքական սուլթանների տիրապետությունը թոթափել էին Հունաստանը, Սերբիան, Չեռնոգորիան, Ռումինիան, Բոսնիա-Հերցեգովինան, Կրետե, Սամոս կղզիները, այսինքն՝ 28 միլիոնից ավելի ազգաբնակչություն, մոտ մեկուկես միլիոն քառակուսի կիլոմետր տարածությամբ։ Այժմ հերթը հասել էր Ալբանիային², Մակեդոնիային։

Իսկ ինչու՞ ոչ նաև Արևմտյան Հայաստանին, մտածում էին շատերը։

Հետագայում մեծավաստակ պատմաբան, դեպքերին ականատես ու մասնակից Լեոն գրում էր. «Դժբախտ թուրքաց Հայաստանը մեր քաղաքական ու մանտիզմին անվերջ կերակուր տալու դերը պիտի կատարեր»։ «...Հարկավոր էր, որ մեր հարցը լիներ միջազգային և նրա լուծողը լիներ... Եվրոպան... Քառասուն տարուց մոտ էր, որ ունեինք 61-րդ հոգվածը և մազի շափ չէինք խրատվել, այսօր էլ նույնն էինք, ինչ եղանք Բեռլինի դաշնագրի թարմ տպավորության տակ, թեև այժմ 61-րդ հոգվածն արդեն դեղնած, մեկոտած, դիպլոմատիկական արխիվների մկներից անողորմ կրծոտած մի թղթի կտոր էր»³։

Թերագնահատվում էր թուրքական ռազմա-ֆեոդալական

¹ Ռոտշտեյն, նշվ. աշխ., էջ 276։

² Ալբանիայի անկախ պետություն հռչակվելու փաստաթուղթը՝ «Ալբանական պետության օրգանական ստատուտը» Ռուսաստանը, Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան, Ֆրանսիան և Մեծ Բրիտանիան ընդունեցին 1913 թ. հուլիսի 29-ին։

³ Լեո. Անցյալից. Լջ

րունապետութեան մահաբեր ուժը, միաժամանակ գերազնահատվում եվրոպական դիվանագիտութեան, եվրոպական գործիչների պլատոնական ճառերի նշանակութունը: Տակավին անցյալ դարի 90-ական թվականներին գերմանական ակադեմիկոս սոցիալիստ Վիլհելմ Լիբկնեխտն իր խմբագրած թերթի էջերում հանդես գալով Կ. Պոլսում հայերին պրովոկացիայի մղողների դեմ, բողոքում էր «Գլադստոնի դեմ, առարկելով, որ հայկական հարցը հրահրելուց առաջ նա պիտի համոզված լիներ, որ եվրոպական դիպլոմատիան չպետք է փրկություն բերի և ոչ մի ճնշված ժողովրդի և որ այդ ժողովուրդների փրկութեան գործը պիտի սպասել ապագայում՝ «ամենափրկարար պրոլետարիատից»: «Մի խումբ հայ ուսանողներ թափվում են Լիբկնեխտի խմբագրությունը և հանդիմանում նրա բռնած դիրքի առթիվ, բայց ծերունին համառ էր. «mein sohn» — որդյակս, — այսպես էր նա հաճախ դիմում իր խոսակցին, — այնուամենայնիվ ես եվրոպական դիպլոմատիային ավելի լավ եմ ճանաչում, քան դուք»¹: Իսկ եվրոպական «հայասեր» դիվանագիտությունն իր պատճառած վնասներով լրացնում և խորացնում էր թուրքական սուլթանների հայասպան գործելակերպը:

Հայկական հարցում արևմտյան դիվանագիտութեան խաղացած դերի բնորոշումը տվել է եվրոպական իմպերիալիզմի աչքի ընկնող պարագլուխներից մեկը, ոչ անհայտ ֆրանսիացի ժորժ Կլեմանսոն, որը պատերազմի նախօրյակին հայասերի պատմուճան էր հագել: 1913 թվականին նա գրում էր. «Հայկական բարենորոգումներ: Դա մի հիշն երգ է... 1893 թ. մինչև 1897 թ. հայկական գյուղերը կոտորածների զարհուրելի դաշտեր դարձան: Կին, երեխա, ծեր, բոլորը բնաջնջվեցին: ...Բեռլինի տրակտատի եվրոպան ոչինչ չաբեց, իսկ մեռնողների թիվը հարյուր հազարների հասավ: Երկու կամ երեք պետությունների միջև վեճ տեղի ունեցավ: Անգլիայում շատ կոմիտեներ կազմակերպվեցին, որտեղից ճառերի տարափ տեղաց Հայաստանի վրա: Մենք Ֆրանսիայում մեծ քանակությամբ հողվածներ հրատարակեցինք այդ

1 «Բանվորի խոսք», Բաքու, 19.1. 1918 թ., № 1:

առթիվ, ապա գերեզմանային լուսթյուն տիրեց և ամեն բան
քրիստոնեական քաղաքակրթության փառավոր կարգ ու կա-
նոնի մեջ մտավ: Աբդուլ Համիդը կարմիր սուլթանի տիտղոս
ստացավ: ...Այնուհանդերձ բարեփոխությունների ծրագիր
էին ընդունել: Անշուշտ ոչ մի ռուպե չէին մտածել այն գոր-
ծադրել: Կոտորածները սկսեցին կատարվել միայն մասնա-
կի ձևով: Ամեն ոք ազատ էր հուսալու, որ կոտորածները
կդադարեն, երբ կոտորելու ոչ ոք չմնա՝:

Հենց այդպես վարվեցին Կլեմանսոն ու նրա կոլեգա-
ները Ֆրանսիայում և Անգլիայում 1915 թվականին և նրա-
նից հետո, մինչև 1921 թ., Կիլիկիայում ֆրանսիական իմ-
պերիալիստների կատարած սրիկայությունը: Սակայն անց-
նենք առաջ:

(Բալկանյան ճգնաժամի օրերին Ռուսաստանի օգնությամբ
թուրքական լուծը թոթափելու, արևմտահայությանը ազատա-
գրելու հետ կապված հարցերը լայնորեն քննարկվում էին
հայկական հասարակայնության բոլոր շրջաններում: Մամու-
լի էջերում, հասարակական, քաղաքական գործիչների ե-
լույթներում ստեղծվող հարուստ գրականության մեջ քաղա-
քական ամենատարբեր դիրքերից քննարկվում էին Ռուսաս-
տանի կողմից հայկական վիլայեթների՝ Արարատից մինչև
Ալեքսանդրեթ անեքսիայի ենթարկելու, Ռուսաստանի կամ
մեծ տերությունների հովանավորության ներքո ինքնավար
Հայաստանի ստեղծման, միմիայն Ռուսաստանի բանվոր դա-
ւակարգի հեղափոխական շարժման հետ բախտը կապելու,
թուրքահայերի ներքին գործերին չմիջամտելու և շատ այլ
ուղիների մասին: Բազմազան հարցադրումների շարքում ինչ
խոսք, որ լայն տարածում ունեւ Ռուսաստանի օգնությամբ
արևմտահայության ազատագրության հնարավորության ընդ-
հանուր, նրբերանգները հաշվի չառնող, ցարիզմի ռեակցիոն
էություն բացասական դերը անտեսող մտայնությունը:

Դարերի ընթացքում ռուսասիրությունը խոր արմատներ
էր ձգել հայ ժողովրդի լայն շրջաններում, սերնդե-սերունդ

¹ Կլեմանսոյի հողվածի ֆրանսերեն բնագիրը տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57,
ց. 2, գ. 709, թ. 10:

փոխանցվել մինչև 20-րդ դարի սկիզբը: Հալածվելով թուրքական բռնակալության պայմաններում, շահական Պարսկաստանում, դեգերելով օտար երկնակամարների տակ, հայ մարդիկ չէին կորցնում սեփական հայրենիք ունենալու հույսը: Նրանք այդ հույսն ամենից առաջ կապում էին ռուս ժողովրդի, նրա պետականության հետ, որի սահմաններում, շնայած ցարական բիրտ ճնշմանն ու շահագործմանը, հայ ժողովուրդն ապրում էր, համենայն դեպս, առանց կոտորածների ու ջարդերի: Շնորհիվ այդ բանի, հայ ժողովրդի մեջ բամբուկ էր աճում մտայնությունը, որ նրա միակ փրկությունը Ռուսաստանի հետ բարեկամության, նրա հովանավորության մեջ է:

1912 թ. օգոստոսին, հայ մեծանուն բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանը, Թուրքիայում հայ բնակչության նկատմամբ հալածանքների ուժեղացման կապակցությամբ, հայ ժողովրդին կոչ է անում իր հույսը կապել միայն Ռուսաստանի հետ, քանի որ այն միակ պետությունն էր, որ իր վճռական միջամտությամբ կարող էր օգնել նրան¹: Այդ կոչը լայն արձագանք գտավ հայ հասարակայնության ամենատարբեր շրջաններում: Անդրկովկասի հայկական բուրժուական ու մանրբուրժուական շրջանները, մտավորականությունը, անտեսելով հայ մարքսիստների զգուշացումները, ամբողջապես ընկել էին ցարիզմի օգնությամբ արևմտահայությունն «ազատագրելու» գաղափարի իրականացմանը: «...Գրականագետ, և՛ հասարակական գործիչ, և՛ հեղափոխական, և՛ պատգամավոր, և՛ կղեր՝ բոլորը միացած,— գրել է Դ. Անանունը,— կուրծք էին ցցել Թուրքիայի դեմ և ռուսական սպառնալիքով բարենորոգում էին պահանջում թուրքահայ Հայաստանի համար»²: «Մշակ» թերթի խմբագիր Հ. Առաքելյանը ահազանգում էր, թե «հասել է ռուպեն, որ քաղաքակիրթ աշխարհը և մանավանդ Ռուսաստանը իր ձեռքն առնի վեհ և ազատարար Ալեքսանդր II կայսրի ծրագիրը՝ թուրքահայերի ազատագրու-

¹ «Հորիզոն», 17.2. 1913 թ., № 38:

² Դ. Անանուն, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. 3, էջ 529:

թյան համար, իրագործելով Ս. Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածը»¹:

Հայկական թերթերի էջերում քննարկվում էր այն հարցը, որ բարենորոգումները արևմտահայությանը հնարավորություն կընձեռեին հանգստանալ, ուժ հավաքել՝ ապագային դիմագրավելու համար: Սակայն ոչ բարեկարգություն պահանջողները, ոչ նրանց համակրողները հստակորեն չէին պատկերացնում, թե վերջապես ինչն է իրենց փափագածը: Տիրապետում էր անորոշությունը: Շատերը գրում էին, թե ուզում են եվրոպական տերություններին հիշեցնել իրենց շահերը Փոքր Ասիայում: Ուրիշները հարցերը քննարկում էին բարոյական և ոչ թե քաղաքական տեսակետից. հայերը հին ազգ են, կուլտուրական, արյուն շատ են թափել, եվրոպական կուլտուրային ավելի մոտ են կանգնած, իսկ եվրոպական պետությունները պարտավորություններ շատ են վերցրել, բայց չեն կատարել: Զգացմունքին առաջնություն տված այդպիսի մարդիկ, ինչ խոսք, որ խորը չէին մտածում, չէին գիտակցում, որ գիշատիչ իմպերիալիստների համար քաղաքականության մեջ պարտավոր լինել, դեռ չի նշանակում պարտավորությունը կատարել: Հայկական շրջաններում դիվանագետ դառնալու, Արևմուտքին իր պարտքը հայ ժողովրդի նրկատմամբ հասկացնելու հավակնություն ունեցողների թիվն աճեց, ինչպես սունկերն անձրևից հետո: Բավական էր, որ մի որևէ ցարական պետական պաշտոնյա կամ բյուրոկրատիային մոտ կանգնած ռուս ինտելիգենտ հայտարարեր, թե «ռուս կառավարության և ռուս ինտելիգենցիայի պարտքն է թեթիվացնել մեր հարևան եղբայրների վիճակը Հայաստանում»², որպեսզի հրճվանքի ալիք բարձրանար հայկական միջավայրում:

Ամենուրեք գրվում ու խոսվում էր այն մասին, թե ֆրանսիացի արևելագետ Գրուսսեն հայերին համարել է «Արևելքի եվրոպացիներ», լամարթինը՝ «Արևելքի շվեյցարացիներ», Բրյուսը՝ «Փոքր Ասիայի անգլիացիներ» և այլն: «Մի ամ-

¹ «Մշակ», 11.9. 1912 թ., № 220:

² «Մշակ», 27.3. 1914 թ., № 66:

բողջ տարուց ավելի է,— 1914 թ. հունվարին գրում էր Ս. Կասյանը,— որ հայկական հարցը նորից դարձած է միջազգային դիպլոմատիայի «մտահոգության» առարկա, նորից վթարեցնում է եվրոպական ազգերի քաղաքական շրջաններին, կլանել ու հափշտակել է հայ հատվածներին, մասնավորապես կովկասահայերին: Միջազգային կապիտալի շահամուլ, բայց հրապուրիչ թակարդներից ոգևորված, դիպլոմատիական նենգամիտ, բայց կախարդիչ խաղերից գրավված, սկե հորթին գաղափարապես ստրուկ ձեփսիուսի, Միլյուկովի նման «ազնիվ» հայասերների կեղծ, բայց սիրուն ֆրազներով հրճված՝ հայ բուրժուական մտավորականությունը — պառավ, թե երիտասարդ, կարող, թե անկարող, տեղյակ, թե անտեղյակ — մի աներևույթ ուժի ներշնչմամբ վերափոխվում և դառնում է քաղաքագետ, դիպլոմատ par excellence»¹:

Ավելի հարձակողական, արևմտահայության համար վնասակար աղմկարարությամբ էր զբաղված դաշնակցական մամուլը: «Թող լավ իմանան Տաճկաստանի բախտը ներքուստ տնօրինող թուրք պետական գործիչները,—կարդում ենք «Հորիզոն»-ի էջերում,—որ տաճիկ կառավարությունը և ոչ էլ տաճիկ պետությունը այլևս զրոյի արժեք չեն կարող ունենալ հայերի աչքում և նրանք ստիպված պետք է լինեն ուրիշ ճանապարհների մասին մտածել իրենց գոյությունն ապահովելու համար»²: Ուրեմն թուրքական պետությունը և կառավարությունը չէին կարող զրոյի արժեք ունենալ դաշնակցության այն մեծաթիվ գործիչների համար, որոնք թուրքական պառլամենտի անդամ էին, կառավարության ղեկավարներին շատ մոտիկ կանգնած մարդիկ: Այսպիսի անպատասխանատու հայտարարությունները, ինչ խոսք, որ բորբոքում էին թուրք շովինիստների ատելությունը հայերի նկատմամբ: Ինչ վերաբերում է «ուրիշ ճանապարհների» դիմելուն, ապա այդպիսի ոչ մի ճանապարհ էլ նրանք չգտան և մատնվեցին ինքնահոսի. մեկ հարում էին Արևմուտքին և Ռուսաստանին՝ բարե-

¹ Հայկական հարցը և դեմոկրատիան, «Մեր խոսքը», 26.1. 1914 թ., № 1, էջ 15:

² «Հորիզոն», 7.9. 1912 թ., № 196: (Ընդգծումը մերն է — Ջ. Կ.):

նորոգումների հարցում, մեկ շարունակում իրենց «բարեկամությունը» երիտասարդ թուրքերի հետ:

Այդ օրերին, բնականաբար, «Քրիստոնյա կիներու առեվանգման և կրոնափոխության խնդիրը», «Մորթված հայը», «Նամակ էրզրումից», «Հայ կիների իսլամացում», «Քրդական խլրտումի մը նախօրյակին» և նման այլ վերտառություններով նյութերը գլխավոր թեման էին հայկական թերթերում և հայ մարդկանց գիտակցությունը մշակում էին լոկ արևմտահայկական հարցի մտահոգությամբ:

Բայց դաշնակցահան ջոջերը, «Մշակ»-ի շուրջը խմբված հայկական մտավորականությունը հաշիվ չէին տալիս իրենց, որ «մինչև պետությունները բան կարողանան որոշել՝ հայերը կարող են ոտքի տակ գնալ...», որ «վտանգը կանխիկ է հայության համար, բարվոքումը՝ ապագիկ, զինված քուրդ՝ ու թուրքը մոտ են հայերին, իսկ հայերի օգտին խոսող ու գրող Եվրոպան՝ հեռու»¹:

Նոսքով նրանք ընդունում էին, որ «Հայկական հարցի 30 տարվա կյանքը, որ կապված է եղել Աբդուլ Համիդի իշխանության հետ, կարելի է ասել, ապրել է իր գոյության ամենադաժան պայմանները. այդ շրջանը մի կողմից կլանել է հայ ժողովրդի հերոսական ճիգերը, նրա լավագույն զավակներին, իսկ մյուս կողմից տվել է մասսայական ջարդեր, ուրիշ հաջորդել են դիպլոմատիայի «մարդասիրական» ամեն նոր միջամտությանը: Այնպես որ այդ շրջանում ձեռնարկած բոլոր միջոցներն էլ տվել են միայն բացասական հետևանք, սաճկահայերի թիվը գնալով պակասել է»²: Իսկ գործով անում մի այլ բան, կրկնում այն սխալները, ընթանում միևնույն վնասակար, ժողովրդի համար ոչինչ լավ բան չխոստացող ուղիով:

Արևմտահայության անտանելի գոյավիճակը բարելավելու գործին Ռուսաստանի ակտիվ միջամտությունն էին հայցում ոչ միայն Անդրկովկասի, այլև աշխարհի տարբեր ծայրերում սփռված հայերը: Այդ բովանդակությամբ 1912 թ. աշնանը և

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», 30.4. 1913 թ., № 92:

² Նույն տեղում, 6.9. 1913 թ., № 199:

1913 թ. գարնանը կաթողիկոսը և ռուսական կառավարությանը հարյուրավոր դիմումներ էին ստանում Բուլղարիայից, Ռումինիայից, Իրանական Ադրբեջանից, Պարսկաստանից, Հնդկաստանից, Եգիպտոսից, Ամերիկայից և նույնիսկ Բիրմայից ու Ինդոնեզիայից¹։ Ճապոնիայից և Բիրմայից դիմել էին նաև Հասագայի միջազգային դատարանին²։ Անտառակույս, այս գործի մեջ անմասն չէր էջմիածնի հայ եկեղեցին։ Սակայն, միաժամանակ, սխալ կլիներ անտեսել այն լայն արձագանքը, որ գտել էին բալկանյան ճգնաժամի օրերին հայկական հարցի վերաբացման մասին ռուսական, եվրոպական ու հայկական մամուլի ելույթները, միջազգային դիվանագիտության կատարած քայլերը հայ ժողովրդի լայն խավերում։

Բարենորոգումների հարցով պաշտոնական դիմումով հանդես եկավ ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ը, բայց նրա թիկունքում կանգնած էին հայ բուրժուազիան, նրա կուսակցությունները, Կ. Պոլսում ստեղծված Ազգային վարչությունը։ Վերջինս գործունյա մասնակցություն էր ունենում կաթողիկոսի անունից կազմվող բոլոր փաստաթղթերին, դիմումներին, ինչպես նաև հայկական բարենորոգումների նախագծերի մշակմանը³։

Երբ 1912 թ. աշնան սկզբին ծագեց բալկանյան առաջին պատերազմը և Արևմտյան Հայաստանից մտահոգիչ լուրեր սկսեցին գալ Կովկաս, Թիֆլիսի հայկական բուրժուազիայի և մտավորականության շրջաններում միտք հղացավ մի ժողով գումարել, խորհրդակցելու թուրքահայերի դրության և իրենց անելիքի մասին, մանավանդ, որ մի կողմից հույսեր կային, թե հայոց հարցը ևս կարող է նորից դիվանագիտական աշխարհի ուշադրության առարկա դառնալ, մյուս կողմից, որ ռուսաց կառավարությունը նպաստավոր դիրք կարող

¹ ՀՄՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 677, թթ. 8—13։

² Roderic H. Davison, The Armenian Crisis, 1912—1914, New-York, 1948, p. 5.

³ ՀՄՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, թ. 3։

է բռնել նրա վերաբերմամբ: Այս կարծիքին էին նաև Բաքվի համանման շրջաններում:

Հոկտեմբերի վերջերին գումարվեց այդ ժողովը (առաջին համագումարը), որը ունեցավ երկու նիստ: Թիֆլիսից մասնակցում էին հայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ, մտավորականներ, քաղաքական-հասարակական գործիչներ, Բաքվից, Երևանից, Ախլցխայից, Նոր Նախիջևանից, Արամավիրից, Բաթումից և այլ տեղերից եկած հատուկ պատգամավորներ: Այդ ժողովում որոշվեց բոլոր հայաբնակ քաղաքներից որոշ համեմատությամբ պատվիրակներ ընտրել և մի նոր համագումար կազմել, որը հայկական հարցի համար աշխատելու նպատակով կընտրի մի մարմին: Այնուհետև քննվում է Հայաստանի կացությունն ու որոշվում դիմել Ամենայն հայոց կաթողիկոսին և խնդրել, որ նա հանուն հայության մի դիմում հղի նիկոլայ II-ին օգնության հասնելու արևմտահայությանը: Մշակված բանաձևը կաթողիկոսին անձամբ հաղորդելու համար ընտրվում են երկու պատգամավոր՝ հայ կադետներ Ս. Հարությունյանը և Հ. Առաքելյանը: Ժողովում հարց բարձրացավ նաև արևմտահայերի ինքնապաշտպանության մասին, բայց մեծամասնությունը որոշեց սահմանափակվել դիվանագիտական դիմումներով: Այնուհետև ընտրվում է 7 հոգուց՝ Ս. Հարությունյան, Ա. Խատիսյան, Ա. Փալանթար, Հ. Առաքելյան, Ա. Պողոսյան, Հովհ. Թումանյան և Ն. Աղբալյան, բաղկացած ժամանակավոր բյուրո, որը պետք է վարեր ընթացիկ գործերը և նախապատրաստեր նոր համագումար՝ նոյեմբերի 25-ին Թիֆլիսում: Այս համագումարում մասնակիցների թիվն ավելի ընդլայնվեց:

Այնտեղ քննարկվեցին դիվանագիտական միջնորդության և ինքնապաշտպանության հարցերը: Որոշվեց. 1. օժանդակել Ն. Վ. կաթողիկոսին իր գործունեության մեջ հայոց հարցի վերաբերյալ. 2. նպաստ հաստատել Կ. Պոլսի, Փարիզի և ուրիշ վայրերի հայ մարմինների հետ, որոնք նպատակ ունեն աշխատելու հայոց հարցի համար. 3. պրոպագանդայի միջոցով նպաստավոր տրամադրություն ստեղծել ռուսական հասարակական և կառավարող շրջանների մոտ, դեպի հայկական հարցը: Գալով ինքնապաշտպանության խընդրին, ժողովը միաձայն ընդունեց նրա կարևորությունն ու անհրաժեշտ

տուժյունը, բայց պարտավորիլ որոշումներ չկայացրեց բյուրոյի համար այդ խնդրի վերաբերմամբ: Ինչպես ասված է այս հարցերի մասին մեզ հասած մի արխիվային փաստաթղթում,

«Ն. Վ. կաթողիկոսը հաճախ դիմել է բյուրոյին, երբ ձեռնարկել է որևէ լուրջ գործ: Բյուրոն ևս իր կողմից սերտ հարաբերություն է պահպանել էջմիածնի հետ և օժանդակել է վեհափառին: Բյուրոն կազմել է մի անվանացանկ այն ականավոր հայերի, որոնք բյուրոյի կարծիքով կարող էին Ա. Հ. կաթողիկոսի պատվիրակները դառնալ եվրոպայում: Պողոս Նուբար փաշայի անունը եղած է բյուրոյի կազմած ցանկում. կաթողիկոսը ինքը ևս, անկախ բյուրոյի առաջարկից, մտադրվել էր պատվիրակ նշանակել Պողոս փաշային...

Այնուհետև բյուրոյի ձեռնհաս անդամները կազմել են այն բոլոր պաշտոնական թղթերը, որ հանուն կաթողիկոսի հղվել են ռուս կառավարությանը: Այդ թղթերը նախապես կարդացվել են բյուրոյում և հավանության արժանացել: Այդպես է այն հուլազիր-աղերսը, որ կաթողիկոսն ուղարկել է Ն. Կ. Մեծության: Այդպես են նաև այն բոլոր պաշտոնական թղթերը, որ ուղարկել են Ն. Բ. Կովկասի փոխարքային: Այնուհետև բյուրոն հաճախ իր կողմից մի կամ երկու մարդ է ուղարկել կաթողիկոսի մոտ խորհրդակցելու գործերի ընթացքի մասին կամ նոր առաջարկ անելու:

Բացի Ն. Մ. Կայսեր հուլազրի պատրաստությունը, բյուրոն բազմաթիվ ժողովների նյութ է դարձրել հայոց ծրագիր-պահանջները: Կաթողիկոսի պատվիրակ Պողոս փաշան Փարիզում մշակել էր մի ծրագիր Ֆրանսիացի հայտնի Վ. Բերարի մասնակցությամբ Միաժամանակ Պոլսի պատրիարքարանը մշակել է մի ուրիշ ծրագիր հասուկ մասնաժողովի ձևով: Այս ծրագրերը կենտրոնացվում են բյուրոյում «փոխարքայի բերանացի խորհրդով» վերջնական մշակման համար: Մի քանի ժողովներ նվիրվեցին այդ աշխատանքին: Իրեն նվազագույն ընդունելով Փարիզի ծրագիրը և իբրև մեծագույն՝ Պատրիարքարանին, իր աշխատությունը վերջացրել և ուղարկել էր Պատրիարքարան ու Կաթողիկոսին, երբ բյուրոն լսեց, որ Պոլսի ռուսաց դեսպանը հավանություն է տվել Պատրիարքարանի ծրագրին՝ մեջը մտցնելով ինչ-ինչ փոփոխություններ: Միաժամանակ Պատրիարքարանը և հասուկ պատվիրակ էր ուղարկել Փարիզ՝ համաձայնության գալու Պողոս փաշայի հետ և միասին մի ծրագիր մշակելու: Նրանք ևս նոր են վերջացրած լինում իրենց աշխատանքը, երբ լսում են դեսպանի հավանության մասին: Նկատի ունենալով այս ամենը, բյուրոն այն կարծիքը հայտնեց կաթողիկոսին, թե հայոց պահանջների միակ արտահայտիչը այն ծրագիրը պետք է համարել, որ մշակված է Պատրիարքարանի կողմից և ինչ-ինչ ուղղումներով ռուս դեսպանի հավանությանն է արժանացել:

Բյուրոն այն կարծիքն է ունեցել, թե հայերը պետք է մի ծրագ

գիր միայն ունենան, որ դեմ չգնա ռուսաց շահերին, որովհետև ռուս կառավարության աջակցությունն ամենից կարևորն է հայ դատի հաջողության համար: Մշակված մի ծրագիրը պետք է կաթողիկոսը անունից ներկայացվի ուր անկ է, որովհետև նա է ճանաչվում հայոց դատի գերագույն ղեկավարը»:

«...բյուրոյի որոշումով կոմ վեհափառի առաջարկով բյուրոյի անդամներից մի քանիսը մի քանի անգամ տեսակցություն են ունեցել փոխարքայի հետ...»:

«Բյուրոն կապ է հաստատել Պատրիարքարանի, էջմիածնի, Փարիզի և Պետերբուրգի մարմինների հետ: Ամենից սերտ հարաբերություն պահպանել է առաջին երկուսի հետ: Պատրիարքարանը շարունակաբար ուղարկել է իր հրատարակությունները բյուրոյին, իսկ էջմիածինը՝ ստացած կարևոր գրություն պատճենները: Պատրիարքարանը հատուկ մարդ է ուղարկել խորհրդակցելու բյուրոյի հետ և զեկուցանելու գործերի գրությունը կաթողիկոսին»:

«Բյուրոյի քաղաքականությունը կարելի է ամփոփել հետևյալ հակիրճ բանաձևերով. մեր գործունեությունը հարմարեցնել ռուսաց քաղաքականությանը, ունենալ պահանջների մի ծրագիր միայն, համաձայն և ներդաշնակ գործունեություն առաջ բերել բոլոր կենսաբուններում»:

Հայկական հարցը պրոպագանդելու նպատակով Երևմտահայության գոյավիճակի մասին կաղնվում են տեղեկագրեր, կատարվում թարգմանություններ, պատրաստվում և մամուլում տպագրվում հոդվածներ: Այս աշխատանքներին ակտիվորեն մասնակցում էին Ա. Քալանթարը, Լեոն, Հ. Առաքելյանը և ուրիշներ:

Բյուրոյի տեսակետն այն էր, որ ինքնապաշտպանության գործին պետք է ձեռնարկել ռուս կառավարության գիտությունը և օժանդակությունը: Մի քանի փորձեր էին արվել իմանալու կառավարության տրամադրությունը և միշտ էլ այն պատասխանն էր ստացվել, թե կառավարությունն ամեն միջոց ձեռք է առել հայերի ապահովության համար և որ ուրեմն պետք չի տեսնում օժանդակելու ինքնապաշտպանությանը:

Այսպիսով, եվրոպական տերությունների մոտ հայկական հարցը բարձրացնելու նպատակով ստեղծված ազգային պատվիրակության գլուխ կարգվեց եգիպտահայ հայտնի հարուստ Պողոս Նուբար փաշան: Նա ծագումով ղարաբաղցի էր: Նրա պապերը Դավիթ-Քեկի գինակիցներն են եղել, կովել հայրենիքի ազատագրության համար: Այս փաստը նույնպես դեր

¹ Փաստաթղթի լրիվ տեքստը տե՛ս ՀՍՍՌ ԳԿՊԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 1, թթ. 25—28:

խաղաց Նուբար փաշայի պոպուլյարության համար: Նա անմիջապես զործի անցավ, նպատակ ունենալով եվրոպական դիվանագիտությանը համոզել, թե «հայկական հարցը ոչ միայն հայկական է, այլև եվրոպական»¹:

Պողոս Նուբար փաշան անգլիական «Թայմս» թերթին հղած իր մի նամակում շատ պարզ կերպով շարադրել է իր գլխավորած պատվիրակության նպատակը, որն աչքի է ընկնում իր չափավորութամբ. «...Պատվիրակությունը հանուն հայերի չի պահանջում ո՛չ անջատում, ո՛չ անկախություն, ո՛չ քաղաքական ինքնավարություն — ինչ որ հայկական նահանգների ազգագրական և աշխարհագրական պայմաններում ցնորք ենք միայն համարում, այլ պահանջում է միայն Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով խոստացված և մեծ տերությունաց Պուլսի դեսպանների 11-ը մայիսի 1895-ի հիշատակագրի մեջ բանաձևած բարենորոգումների ծրագրի գործադրությունը»²:

Հիրավի, 1912 թվականի աշնանը բալկանյան պետությունների կողմից օսմանյան կառավարությանը ներկայացված կտրուկ պահանջը Բեռլինի տրակտատի 23-րդ հոդվածի համաձայն Մակեդոնիայում ռեֆորմների իրականացնելու մասին արձագանք էր գտել ոչ միայն մեծ տերությունների դիվանագիտական շրջաններում, հայ ժողովրդի մեջ, այլև արաբների մոտ: Սիրիական մի շարք կազմակերպություններ, որոնք մասնաճյուղեր ունեին ինչպես երկրում, այնպես և Փարիզում ու Եգիպտոսում, 1912 թ. դեկտեմբերին և 1913 թ. հունվարին Բեյրութում արաբական ներկայացուցիչներից գումարված մի ընդհանուր ժողովում քննարկեցին և առաջադրեցին Սիրիական նահանգի բարեկարգության ծրագիրը: Օսմանյան կայսրության ներսում ռեֆորմներ իրականացնելու հարցը դարձավ միջազգային դիվանագիտական սուր պայքարի առարկա: Բալկաններից հետո հերթը կարծես թե հասնում էր հայկականին ու արաբականին:

Կովկասի փոխարքա կոմս Վորոնցով-Դաշկովի միջոցով

1 Բաբկևն վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 9:

2 «Հորիզոն», 1.6. 1913 թ., № 119:

Նիկոլայ II-ին 1912 թ. դեկտեմբերի 24-ին կաթողիկոսի հղած դիմումից հետո, որտեղ նա խնդրում էր «իր հովանաւորութեան տակ սունել թուրքաց Հայաստանում ապրող բազմատանջ ժողովուրդը», «ռուսաց դիվանագիտութիւնն իջեռն առաւ հայոց հարցը»¹:

Հայկական հարցի աշխուժացմանը, անտարակույս, դարձ էր տալիս ցարական կառավարութիւնը: Այդ գործում հրեակական դեր էր խաղում ցարական սատրապ, թրծված քաղաքագետ կոմս Վորոնցով-Պաշկովը: Անդրկովկասի փոխարքայ պաշտոնը վարելով, նա ազգային իր քաղաքականութեան մեջ զեկավարվում էր «divide et impera» — «բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքով, խորացնում ազգամիջյան երկպառակութիւնները, իրեն հռչակում «հայասեր», հայ ժողովրդի բարեկամ և դրանով իսկ գրավում հայ քաղքենիական, բուրժուական շրջանների համակրանքը: Նրա «հայասիրութիւնը» բացատրվում էր ապագա պատերազմում հայկական 4արցի նշանակութեան գիտակցումով: Նա սիրախաղում էր ռուսահայերի հետ, որպեսզի ավելի հեշտ լինել մերձեանալ նրանց ազգակիցներին թուրքիայում:

Այն ժամանակ, երբ բոլշևիկները Սիբիրում տաժանակերութեան մեջ էին, ցարիզմն ազատ արձակեց դաշնակցականներին, նրանց տվեց իր առաջին ավանսը և խնձեց իր ցանցի մեջ: Գաշնակցութիւնը Ռուսաստանում կույր գործիք դարձավ ցարիզմի ձեռքում:

Արեւմտյան Հայաստանին տիրելու ճանապարհին Ռուսաստանը հանդիպում էր ոչ միայն թուրքիայի կատաղի դիմադրութեանը, այլև արեւմտյան տերութիւնների հակահարվածներին: Յարիզմն առիթ էր փնտրում թուրքիայում գերմանական ազդեցութեան ուժեղացմանը զուգընթաց իր դիրքերը չկորցնելու, թուրքական կառավարիչների վրա ճնշում գործադրելու միջոցով իր դիրքերն աւերապնդելու համար: Բարենորոգումների հարցն իր ձեռքը վերցնելով, ցարիզմը ձգտում էր նախահարձակ լինել, առաջին ջութակը դառնալ հայկա-

¹ Լեո, Հայոց հարցի վավերագրեր, Թիֆլիս, 1915 թ., էջ 306:

կան հարցում, ամուր հիմքերի վրա դնել իր էքսպանսիան Մերձավոր արևելքում:

Առիթը ներկայացել էր. Անդրկովկասի հայության բախտը տնօրինելուն հավակնող բուրժուական հասարակական-քաղաքական շրջանները հանդես եկան արևմտահայ ժողովրդի ծանր վիճակը թեթևացնելու դիմումներով ու կոչերով: Դրանց անմիջապես հետևեց ցարական կառավարության՝ Թուրքիային ուղղված պահանջը (1912 թ. դեկտեմբերին)՝ ռեֆորմներ իրականացնելու մասին, իսկ ավելի ուշ՝ 1913 թ. հուլիսին հանդես եկավ Արևմտյան Հայաստանի համար ավտոնոմիայի նախագծով: Վերջին դեպքում այնտեղ ռուսական պրոտեկտորատ էր հաստատվելու¹: Նախագիծը քրտնաջանորեն պատրաստել էր Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատան աշխատակից, հայկական հարցին քաջատեղյակ Ա. Մանդելշտամը: Ըստ նրա առաջարկության, Արևմտյան Հայաստանում ըստենդովելու էր մի ամբողջական հայկական մարզ, իսկ թուրքական «վիլայեթ» ադմինիստրատիվ բաժանումը վերացվելու էր:

Սակայն Եվրոպան թույլ կտա՞ր, որ Ռուսաստանը գերակշիռ դիրքի հասնե՞ր աշխարհի այդ մասում: Այստեղ իրենց տրադիցիոն դերն ունեին Ֆրանսիան ու Անգլիան: Առաջ էր եկել նոր, ակտիվ մրցակից՝ Գերմանիան, որը ձգտում էր հեզեմոնիայի հասնել մերձավոր արևելյան հարցերում, կլանել Փոքր Ասիան եթե ոչ քաղաքականապես, ապա տնտեսապես: Գերմանիան ակտիվ դերի էր հավակնում հայկական հարցում: Ռուսաստանը մտահոգված էր ոչ միայն հայկական վիլայեթներում իր ազդեցությունն ամրապնդելով, այլև այնտեղից գերմանական ազդեցությունը վանելու մեջ: Երբ 1913 թվականի հունվարին արևմտաեվրոպական պետությունների պրոպագանդիստական մեքենան արհեստականորեն ուռցրեց Թուրքիայի ներքին գործերին Ռուսաստանի կողմից հասունացող ռազմական միջամտության հարցը, Գերմանիան սպառնաց, թե զորահավաքի կղիմի: Ռուսաստանի ակտիվությունը գերմանական կառավարությունը մեկնաբա-

¹ См « История дипломатии, т. II, 1963 г., стр. 764.

նեց որպես «casus belli», իբրև կովապատճառ: Հայկական բարենորոգումների հարցի շուրջը սկսվեց դիվանագիտական բարդ, ժամանակ առ ժամանակ չափազանց սրվող մի պայքար, որը շարունակվեց մինչև առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմը:

1913 թ. ամռանը Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Ս. Սազոնովն իր ձեռնարկած քայլերով ցույց տվեց, որ Ռուսաստանը պատրաստ չէր ռազմական գործողության դիմելու, թեև զորք էր կենտրոնացրել ռուս-թուրքական սահմանագլխին: Հետագայում Սազոնովը խոստովանել է, որ ինքը անուժ էր սպառնալիքը գործի վերածելու, քանի որ դա եվրոպական պատերազմ կնշանակեր¹: Ժիշտ է, ռուսական դիվանագիտությունը պայքարում էր Հայաստանի հարցերում իր ձեռքերի ազատության համար, բայց Ռուսաստանը ո՛չ դիվանագիտական և ո՛չ էլ ռազմական տեսակետից պատրաստ չէր բռնկված և օրեցօր թեժացող բալկանյան հրդեհին և նրան հետևած իրադարձությունների արագ զարգացմանն իր շահերին համապատասխան դիմագրավելու համար: Սազոնովը ստիպված էր Անգլիայում և Ֆրանսիայում ռուսական դեսպաններին ցուցում տալ, թե բալկանյան ճգնաժամի պահին անժամանակ է հայկական հարցի քննարկումը միջազգային ասպեկտով, նկատի ունենալով պետությունների հակասությունները: Մինչդեռ, ասում էր Սազոնովը, դրանից միայն կշահի Թուրքիան, որը կօգտագործի այդ հակասությունները²: Իսկապես, Լոնդոնում թուրքական դեսպանը փորձում էր համոզել անգլիական կառավարությանը, թե հայկական հարցը «այն լուրջ նշանակությունը չունի», ինչպիսին նրան ուզում էին տալ հայկական քաղաքական շրջանները և եվրոպական մամուլի որոշ օրգաններ: Նա փորձում էր հավաստիացնել, որ թուրքական կառավարությունը արմատական միջոցառումներ կձեռնարկի Հայաստանում բարենորոգումներ անելու համար³:

¹ Ռոդերիկ Դավիսոն, նշվ. աշխ., էջ 18, 22:

² Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении, Петроград, 1915 г., стр. 9.

³ «Новое время», 4. XII. 1912.

Թալեաթը, Օժեր Նաջի բեյը և Իթթիհադի այլ ազդեցիկ անդամներ թուրքական կառավարության հայազգի մինիստր Հալաճյանի և այլ միջոցներով ձգտում էին «հարկադրել մեզի,— ասված է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի մի տեղեկագրում,— իրենց հետ բանակցություն մտնելու և այսպիսով պետությանց միջամտությունը արգելելու»։ «Այս նպատակով անոնք ամեն կարելի կուզեն գործ դնել հոս... անդամահատեն մեր եվրոպական գործունեությունը, ապա կարգ մը խոստումներ կշռայլեն...»¹։ Թուրքական կառավարությունը նույնիսկ Պողոս Նուբարին մինիստրական պաշտոն առաջարկեց, բայց մերժում ստացավ²։

Եվրոպական մամուլը, դիվանագիտական շրջանները նշելով Ռուսաստանի ակտիվությունը արևմտահայկական գործերում, հորդոր էին կարդում Թուրքիային՝ բարեփոխությունների ձեռնարկել, եթե նա չի ուզում կորցնել Հայաստանը։ Եվրոպան մի կողմից խոստումներ էր անում հայերին, մյուս կողմից ամեն ինչ անում Թուրքիան ռուսական պլաններից զերծ պահելու համար։ Վերջին հաշվով ռեֆորմները Թուրքիայում կստեղծեին քիչ թե շատ նորմալ պայմաններ եվրոպական կապիտալի գործունեության ակտիվացման, Թուրքիայի բնական և մարդկային ռեսուրսները ավելի ինտենսիվ շահագործելու համար։

1912 թվականի հոկտեմբերին թուրքական դարավոթ լծից տառապած բոլոր ժողովուրդների կողմից խանդավառորեն ողջունված բալկանյան առաջին պատերազմը, որը վերջ պետք է դնե Թուրքական տիրապետությանը Բալկաններում, 1913 թվականի վերջին վերածվեց հակառակ երևույթի։ Իմպերիալիստական մեծ տերությունների, ինչպես նաև բալկանյան նրանց կամակատար միապետների ներհակությունները հասցրին բալկանյան երկրորդ պատերազմին, որից նորից շահեց Թուրքիան։ Ազգերի ազատագրության նպատակով հայտարարված պատերազմի դիվանագիտական, անդրկուլիսյան վարագույրների հետևում պարզվեց, թե թագակիրները, ժո-

¹ ՀՍՍԻ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 707, թ. 16։

² Նույն տեղում, գ. 711, թթ. 40—43։

ըովուրդների բախտը տնօրինող իմպերիալիստական մոնոպոլիաները ինչպես էին շահագործում թուրքական տիրապետության դեմ ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի պոպուլյար գաղափարն իրենց շահագիտական նպատակներին համապատասխան:

Ցարական կառավարությունն անկարող էր ստեղծված բարդ իրադրության մեջ ինքնուրույն լուծում տալ հայկական հարցին և ստիպված էր իր յուրաքանչյուր քայլը համապատասխանեցնել իմպերիալիստական մյուս տերությունների պահանջներին ու ցանկություններին: Իսկ դրանք բազմազան էին, իրարամերժ: Ավստրիան արգելակում էր Սերբիային ելք ունենալ Ադրիատիկ ծով, Իտալիան դեմ էր Թուրքիայի հաշվին Հունաստանի ուժեղացմանը, Ռուսաստանը թույլ չէր տալիս, որ գերմանական օրիենտացիա որդեգրած բուլղարական Ֆերդինանդ թագավորի իշխանությունը հաստատվի սևծովյան նեղուցների վրա: Ֆրանսիան և Անգլիան պաշտպանում էին Հունաստանին, Ավստրո-Հունգարիան, Գերմանիան՝ Բուլղարիային: Ոչ պակաս սրությամբ այդ հակասությունները դրսևորվում էին ասիական Թուրքիայի, Միջագետքի, Արևմտյան Հայաստանի հարցերում:

Ռուսական դիվանագիտությունն այն գիծն էր անցկացնում, որ Մանդեղլտամի պլանի մերժումը եվրոպական տերությունների կողմից Թուրքիայի բաժանում է նշանակում: Գերմանիան փորձում էր այդ պլանի իրագործումը որպես Թուրքիայի բաժանման գործնական քայլ մեկնաբանել: Անգլիան, Ֆրանսիայի օժանդակությամբ, նույնպես Մանդեղլտամի նախագծին համարյա նույն գնահատականն էր տալիս. Թուրքիայի՝ հիվանդ մարդու «բուժումն» ավելի վատ էր, քան հիվանդությունը»: Անգլիական դիվանագետները վկայակոչում էին այն վատ արձագանքը, որ կարող էր Թուրքիայի բաժանումը գտնել Հնդկաստանի մահմեդական զանգվածի համար: Ավստրո-Հունգարիայի ներկայացուցիչները սկզբից նույնիսկ դեմ էին վերոհիշյալ նախագծի քննարկմանը: Այնուամենայնիվ 4. Պոլսում գերմանական դեսպան Վանգենհայմը վախենալով, որ առանց որևէ քննարկման ռուսական առաջարկության մերժումը ոտքի կհանի արևմտահայությունը, ապստամ-

բություն կառաջացնի, հակվեց այն բանին, որ ռուսական ծրագիրը դառնա քննարկման առարկա¹: Հարցի լուծման ալլ ընթացքը, գերմանական արտաքին քաղաքականության դեկլար Յագովի խոսքերով ասած, Գերմանիային կթողնե՞ր «ձեռնունայն» և դա «երկրորդ Մարոկկո» կլինե՞ր նրա համար²: Միաժամանակ, ինչպես արձանագրված է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տեղեկագրում (1912 օգոստոս—1913 նոյեմբեր), «Գերմանական դեսպանը դուրս գալիս Կ. Պոլսի միջոցով ամեն կերպ կըջանար մեզ անջատել ռուսներեն, չեղոքացնել զանոնք և իրեն հետ կապելով, ուղղակի հարաբերություն մեջ դնել օսմանյան կառավարության հետ»³:

Յարիզմը ձգտում էր այնուամենայնիվ առաջին ջութակի դեր խաղալ և իր շահերին համապատասխան ընթացք տալ հայկական գործերին: Դեռևս 1912 թվականի դեկտեմբերին Վորոնցով-Դաշկովը կաթողիկոսից պահանջում էր ազդել հայ ժողովրդի վրա իր հեղինակությամբ, որպեսզի նա ըմբոստության չլիքի: Փոխարքան ընդգծում էր այն միտքը, որ եվրոպական տերությունների կոնցերտը հայերին ոչինչ չի տա, որ նրանք իրենց հույսը պետք է կապեն Ռուսաստանի հետ⁴: Նույն ամսին Կ. Պոլսում դաշնակցական անպորտֆել դիվանագետ բժ. Զավրիևի հետ իր ունեցած հանդիպման զրույցի բովանդակությունը դեսպան Գիրսը հաղորդում էր Պետերբուրգ: Զավրիևի այն հարցին, թե ինչպե՞ս պետք է լինի հայերի դիրքը Թուրքիայում, պե՞տք է որ նրանք դիմեն Ռուսաստանին և եվրոպական մյուս պետություններին, Գիրսը պատասխանում էր. «Կայսերական կառավարությունն ամենակտիվ մասնակցությունն ունի Հայաստանի ճակատագրում: Բայց այդ բոլորի հետ մեկտեղ հայերը չպետք է հաշվի չառնեն ներկա պահի բացառիկ պայմանները և վատացնեն իրենց դրությունն անզգույշ ելույթներով: Կարևոր է, որ ամբողջ Եվրոպայի աչքում հայերը մնան թուրքական կամայականությունից զոհեր և չվերածվեն փառապաշտան հեղափոխական»:

¹ Ռոդերիկ Դավիսոն, նշվ. աշխ., էջ 17:

² Նույն տեղում, էջ 12:

³ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 707, թ. 8:

⁴ Նույն տեղում, գ. 679, թ. 8:

ների, որոնք ուզում են օգտվել թուրքական անհաջողություն-
ներից իրենց ազգային ձգտումների իրագործման համար»¹։
Այնուհետև նա խորհուրդ էր տալիս չապստամբել և Եվրո-
պային որևէ քաղաքական պահանջներ չներկայացնել։

Այսպիսով, ցարական Ռուսաստանի պետական մարմին-
ները տագնապում էին հայկական ինքնուրույն շարժումից,
ինչպես նաև հայերի կողմից Եվրոպային դիմելու հավանա-
կանությունից։ Թե՛ մեկ, թե՛ երկրորդ դեպքում ցարիզմի
շահերն այլ բան էին պահանջում։ «Այժմ ցարական դիվա-
նագիտությունն ուզում էր հայոց հարցն իր ձեռքում դարձնել
մի մշտական գործիք ներգործելու համար թուրքաց կառա-
վարության վրա»²։

Միաժամանակ ցարական կառավարությունը չէր կարող
հաշվի չնստել գերմանական դիվանագիտության ճնշման
հետ։ Այդ էր պատճառը, որ 1913 թ. հունվարին կաթողիկո-
սի ներկայացուցչի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ Վորոն-
ցով-Դաշկովը փորձում էր իմանալ, թե ինչպե՞ս կվերաբերվի
կաթողիկոսն այն բանին, եթե Հայաստանը բաժանվի երկու
մասի՝ մեկը գերմանական, իսկ մյուսը ռուսական ազդեցու-
թյան տակ³։ Վորոնցով-Դաշկովի հայացքներն ավելի հան-
գամանալի արտահայտություն գտան 1913 թ. մայիսի սկզբին
Սազոնովին հղած նրա ծրագրային զեկուցագրում։ Հիշատա-
կելով այն մասին, որ իրենց ապրիլի 27-ին այցելած կովկա-
սահայերի պատվիրակությունը (Մեսրոպ եպիսկոպոս, Թիֆ-
լիսի քաղաքագլուխ իսախանով, հայկական բարեգործական
ընկերության նախագահ Արուտինով, «Մշակ» թերթի խմ-
բագիր Քալանթար, պետական դումայի անդամ Պապաջանով)
Ռուսաստանի կառավարությունից օգնություն և, մասնավո-
րապես, զենք է խնդրում արևմտահայությանը օժանդակելու,
հասունացող թուրքական կոտորածից նրանց զերծ պահելու,
ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու և ոչ թե «այլ ա-
տիվ ելույթների համար», Վորոնցով-Դաշկովը տալիս էր իր

Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении,
Петроград, 1915 г., стр. 11—12.

² Ան, Անցյալից, էջ 250։

³ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 695, թ. 8։

եզրակացությունն ու առաջարկությունները: Նա գտնում էր, որ Ռուսաստանի առջև ծառացած երկրնտրանքը՝ նվաճել թուրքահայերի համակրանքը, ուժեղացնել կովկասահայերի սերը հանդեպ Ռուսաստանը, թե հարևան Թուրքիայի հայերին վանել Ռուսաստանից, պետք է լուծվեր առաջինի օգտին: Նա հիշեցնում էր հայկական հարցի նախորդ էտապները, նշում, որ «Բալկանյան դաշնակիցների կողմից Թուրքիային հասցված պարտության և Մերձավոր արևելքի գործերին բոլոր տերությունների միջամտության ներկա պահին հայերը չեն կարող հանգիստ մնալ: Նրանք վախենում են, որ ներկա պահին էական և ռեալ ռեֆորմների շահանելով, նորից երկար ժամանակով կհանձնվեն թուրքերի կամայականությանը»: Վորոնցով-Դաշկովը գրում էր. «Եթե կայսերական կառավարությունն իր տնօրինության տակ ունենար միջոցներ երաշխավորելու թուրքահայերին անձնական և գույքային անձեռնմխելիություն մինչև հայկական հարցի վերջնական վերացումը, ապա, իհարկե, ավելի լավ կլիներ նրանց զենք չտալ, քանի որ զենքի բացակայությունը անպայման նրանց կստիպի ձեռնպահ մնալ ամեն տեսակի ակտիվ երևույթներից...»: Նա, շնայած հայերի պատվիրակության երաշխիքներին, չէր հավատում նրանց: Վորոնցով-Դաշկովը միաժամանակ նշում էր այն վատ հետևանքները, որ կունենար զենքը մերժելը Ռուսաստանի նկատմամբ արևմտահայության վերաբերմունքի վատացման գործում: Նա եզրակացնում էր, որ «կովկասին տիրելը մեզ պետք է ստիպի բոլոր ուժերով ձգտել այն բանին, որպեսզի Փոքր Ասիայի հարևան մասերին վերաբերող բոլոր հարցերը, գլխավորապես հայկական և քրդական հարցերը, կազմեն բացառապես միայն Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտը և, այդ տեսակետից, ինձ թվում է, մեզ շափազանց կարևոր է պաշտպանել այդ շրջանում այդ երկու գլխավոր ժողովուրդների համակրանքը»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, խոսքը վերաբերում էր զուտ ցարական քաղաքական շահերի պաշտպանությանը, տերոս

¹ Փաստաթղթերի լրիվ տեքստը տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆունդ, գ. 41, թթ. 38—43:

թյունների մրցակցության մեջ Փոքր Ասիայում Ռուսաստանի հեգեմոնիայի ապահովմանը, Վորոնցով-Դաշկովը կաթողիկոսին կոչ էր անում զսպել հայերի ըմբոստությունները, լինել զուսպ, դժգոհում էր, որ Պողոս Նուբար փաշան Փարիզում հանդիպումներ է ունենում Թուրքիայից փախած հայ քաղաքական վտարանդիների հետ¹։

«Ռուսակոյն զնամյա» թերթը, արտահայտելով Ռուսաստանի ծայրահեղ սեհարյուրակային, ռեակցիոն ուժերի տեսակետը, այն միտքն էր հայտնում, որ Ռուսաստանը չպետք է պաշտպանի «խռովարար հայերին», իր զինվորներին «թանկագին արյունը թափի ինչ-որ ասիական թափափուկների համար»²։ «Նովոյե վրեմյա» թերթը «Մերձավոր արևելքի խնդիրները» հոգվածում խիստ հարձակումներ էր գործում ինքնավար Հայաստանի գաղափարի դեմ³։ Նույն թերթը իր մի այլ համարում գրում էր. «Հայկական ավտոնոմիան Թուրքիայում կծնի շատ տագնապներ և խառնակություններ Մեղրկովկասում և վերջ ի վերջո կփչացնի ոչ միայն Ռուսաստանի հարաբերությունները հայերի հետ, այլև վրացիների հետ, որոնք նույնպես չեն հապաղի հայտարարել ավտոնոմիայի հարցում իրենց իրավունքների մասին»։ Թերթը միաժամանակ գտնում էր, որ Ռուսաստանը, իհարկե, չպետք է պասսիվ դեր խաղար հայկական հարցում, նշում էր ինչ որ «հումանիտական և քրիստոնեական նկատառումների», այնուհետև Ասիայում ռուսական քաղաքականության հաշիվների մասին և վերջացնում «Թուրքահայերին աժենից ավելի պետք է ռուսական պրոտեկտորատ...» եզրակացությամբ⁴։

Ռուսական կառավարությունը, նրա հետ համագործակցող հայ գործիչները, մամուլի օրգանները աշխատում էին բարենորոգումների հարցին հաղորդել այնպիսի տեսք, թե նրանց կենսագործման համար չի նախատեսվում ո՛չ անեք-

¹ ՀՄՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 695, թ. 6։

² «Русское знамя», 22. I. 1912.

³ «Հորիզոն», 26. I. 1913 թ., № 20։

⁴ «Новое время», 24. XII. 1912.

սիա, ո՛չ Հայաստանի ավտոնոմիա և ո՛չ էլ իրենց կառավարության նկատմամբ արևմտահայերի լոյալության խախտում:

Պողոս Նուբար փաշան Փարիզում ռուսական դեսպան Իվվոլսկուն հավաստիացնում էր իրենց հետապնդած նպատակների միանգամայն համապատասխանությունը Ռուսաստանի շահերին: «Թուրքահայերը բոլորովին էլ չեն ցանկանում հարց բարձրացնել ավտոնոմիայի կամ հպատակությունը փոխելու մասին. նրանք միայն նպատակ ունեն հասնել Բեռլինի պայմանագրով նախատեսված, 1895 թվականին Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի կողմից մշակված ռեֆորմների իրագործմանը, որը մինչև հիմա մեռած տառ է մնացել: Ընդ որում հայերը հույսը դնում են Ռուսաստանի հզոր օժանդակության վրա և հաստատապես մտադիր են ամեն ինչում հետևել ռուսական կառավարության ցուցումներին»¹: Այս մասին Իվվոլսկին իր արտաքին գործերի մինիստրությանն էր հաղորդում 1913 թ. փետրվարի 28-ին (մարտի 13-ին):

1913 թ. հունիսի 1-ին (14) Գիրսը Պետերբուրգ էր հաղորդում Թուրքիայի մեծ վեզիրի հետ իր տեսակցության մասին: Վերջինիս նա հավաստիացրել էր Ռուսաստանի ձգտումը իր «սահմանակից նահանգներում հանգստությունը» պահպանելու հարցում, որը «անհրաժեշտ է ինչպես Թուրքիայի, այնպես և մեր շահերի համար»²: Ուրեմն ռուսական ցարիզմին առաջին հերթին անհանգստացնում էր ազգային-ազատագրական պայքարի ուժեղացման վտանգը իր սահմաններին կպած Թուրքիայի արևմտահայկական շրջաններում և նրա դեմ համատեղ պայքարի եզրեր որոնում Թուրքիայի հետ: Սա այն պահին էր, երբ Թիֆլիսում կայացած Ազգային համագումարն իր 1914 թ. մայիսի 6-ի նիստում որոշում էր ընդունել. «Համագումարն ընդգծելով ինքնապաշտպանության գործի կարևորությունը Թուրքահայաստանում՝ առաջարկում է նոր բյուրոյին նպաստել դրան բարոյապես և նյութապես»³:

¹ Сборник диплом. документов. Реформы в Армении, стр. 23—24.

² Նույն տեղում, էջ 49:

³ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 723, թ. 6:

Ռուսական «Նուվոյե վրեմյա» թերթն այդ օրերին զգուշացնում էր. «Հայ ժողովրդի վերածնությունը վնասակար է թուրք պետության շահերին: Բարենորոգումները հայկական գավառներում վարկաբեկում են թուրքական Փոքր Ասիայի զարգացումը համիսլամության ոգով»: Բարենորոգումներ կատարելու դեպքում, շարունակում էր թերթը, «հայերը մնաջնջման գործեակերպը կուժեղանա և կզարգանա, ի նկատի ունենալով թուրքերին սպառնացող վտանգի սրությունը: Եվ որքան շատ պնդեն պետությունները բարենորոգումների գործադրության վրա, այնքան ավելի ամեն մի թուրք, որ բարիք է ցանկանում իր հայրենիքի համար, կճնշի և կկործանի հայերին»¹:

Ռուսական թերթի հարցադրումներն անմիջապես արձագանք էին գտնում հայկական շրջաններում: 1913 թվականի հունիսի 8-ին «Հորիզոն»-ը առաջնորդող հոդվածում գրում էր. «Հայոց հարցը ներկա հանգամանքներում կարող է և պետք է լուծվի հայկական նահանգների վարչական ինքնավարությամբ, այսինքն՝ Տանկահայաստանը փաղափակաճապես կազմելով Թուրքիայի անբաժան մասը՝ իր ներքին կյանքում պետք է կառավարվի ինքնուրույնաբար»²:

Մի տարի անց ռուսական պետական որոշ գործիչների և քաղաքագետների անհանգստությունը շատ ավելի ուժեղացել էր: 1914 թ. մարտի վերջին Սադոնովը նորից զգուշացնում էր հայկական ելույթների անցանկալիության մասին: Նա ասում էր, որ իրենք թույլ չեն տա այդպիսի իրադարձությունների զարգացում, որ «այդ մեր քաղաքականությունը կշարունակենք նաև առաջիկայում»: Ցարական մինիստրը գտնում էր, որ պետք է համոզել հայերին, թե «Ռուսաստանը ոչ մի մտադրություն չունի անեքսիայի ենթարկելու Թուրքահայաստանը կամ ստեղծելու բուֆերային պետություն կամ ավտոնոմ նահանգ: Մենք ցանկանում ենք այնտեղ հասնել հանգստության ու կարգի և ուզում ենք, որ հայերին չճնշեն: Հայ ժողովրդի մեծ մասը ապրում է մեղ մոտ Կովկասում, իրենից միանգա-

¹ «Հորիզոն», 4.6. 1913 թ., № 121:

² «Հորիզոն», 8.6. 1913 թ., № 125:

մայն լոյալ տարր է ներկայացնում, ցանկալի մեզ համար, տառապում է և հուզվում արտասահմանյան եղբայրների հետապնդումների կապակցութեամբ, և մենք շենք կարող անկարգութիւններ տանել Հայաստանում և մեր իսկ սահմանի մոտ»¹: 1914 թ. մայիսի Է5-ին (28) Զավրիւկ Կ. Պոլսից ուղարկած իր № 4 հաշվետվութեան մեջ նշում էր, որ ռուսական դեսպանութիւնը ձգտում է ռուս-թուրքական մերձեցման²: Պարզ է, որ պատերազմի նախօրյակին Ռուսաստանը սամենկին շահագրգռված չէր Թուրքիայի հետ հարաբերութիւնների լարման մեջ:

Արդարեւ, 1914 թ. մայիսի սկզբին կիվադիայում (Ղրիմ) Նիկոլայ II-ը ճոխ ընդունելութիւն էր սարքել Թաւեաթի պլխավորած օսմանյան պատվիրակութեանը: Թաւեաթը սուլթանի և իր անունից «բարեկամական զգացումներ» էր հասցրել ցարին, որն իր մի կողքին նստեցրել էր նրան, իսկ մյուս կողմում՝ թուրքական զորավար Էզզեթ փաշային: Թուրքական բանակցութիւններին մասնակցում էին արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովը, Կ. Պոլսում ռուսական դեսպան Գիլսը և պաշտոնական այլ անձինք³:

* * *

Ինչպես վերը նշեցինք, Մերձավոր արեւելքի հարցերում Ռուսաստանի ձեռնարկած յուրաքանչյուր քայլը հանդիպում էր եվրոպական տերութիւնների դիմադրութեանը: Պատերազմի նախօրյակին Պատկապես զգալի էր դարձել Գերմանիայի դերը աշխարհի այդ շրջանում, որտեղ նա մրցակիցներին հարվածում էր թիւ գերազանց տեխնիկայով, կազմակերպութեամբ, առեւտրական եռանդով, հարվածում և ընկճում էր նրանց, մասնավորապես կովում էր՝ իրեն ենթարկելու բալկանյան երկրներն ու Թուրքիան⁴:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ նպատակներ էին հետապնդում և

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 709, թթ. 17—18:

² Նույն տեղում, գ. 676, ց. 2, թթ. 122—123:

³ «Աղատամարտ», 1/14.5. 1914 թ., № 1500:

⁴ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 23, էջ 158—159:

ինչ դեր էին կատարում կալզերական Գերմանիան, Անգլիան, Ֆրանսիան Մերձավոր արևելքում և, մասնավորապես, արևմրտահայության հարցում:

Առևտրական շուկաների, կապիտալի արտահանման ու ներդրման, գաղութների նվաճման ու քաղաքական ազդեցության ընդլայնման համար Անգլիային, Ֆրանսիային, ցարական Ռուսաստանին մարտահրավեր նետած ազրեսիվ, ռազմատենչ գերմանական իմպերիալիզմը ձգտում էր իր հեգեմոնիան հաստատել ամբողջ Մերձավոր և Միջին արևելքի վրա: Պատմության գիրկն էին անցել այն ժամանակները, երբ գերմանական պետության միավորումը ու ամրապնդմամբ զբաղված Բիսմարկն արհամարհաբար ամբողջ արևելյան հարցը համեմատում էր իր մի գինվորի փտած ոսկորների հետ: Իմպերիալիստական Գերմանիան արդեն վաղուց դուրս էր եկել համաշխարհային գաղութային քաղաքականության ասպարեզ, տնտեսական և քաղաքական լուրջ դիրքեր չվաճել Աֆրիկայի և Ասիայի, այդ թվում և Մերձավոր արևելքի մի շարք շրջաններում: Դեպի Արևելք գերմանական առաջխաղացման հեռու զնացող պլաններում առանձնապես հատուկ նշանակություն էր տրվում Թուրքիային, որը Բեռլինի համար վաղուց արդեն և՛ դիվանագիտական, և՛ տնտեսական, և՛ քաղաքական պլացդարմ էր, և՛ ռազմական դաշնակից: Սուլթան Աբդուլ Համիդի ժամանակվա Թուրք-գերմանական «բարեկամությանը», Վիլհելմ II-ի Թուրքասիրական գործողություններին հետևեցին գերման-երիտթուրքական սերտ կապերը: Գերմանական պաշտոնական պրոպագանդան ճկուն կերպով խաղում էր անգլիական ու ֆրանսիական սիրապետության դեմ մահմեդական ժողովուրդների ազատագրական պայքարի պաշտպանի դերը: Բեռլինի տնօրենները շարունակում էին իրենց երկակի խաղը, հանդես գալիս սմեն անգամ Թուրքիայի կեղծ բարեբարի դերում՝ ընդդեմ Անգլիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի, խանգարում երկրի ներսում ձեռնարկվելիք բարենորոգումներին, քանի որ Թուրքիայի ներքին պայմանները նպաստավոր էին գերմանական ազդեցության արմատավորման համար: Մյուս կողմից, ժամանակ առ ժամանակ գերմանական կառավարությունը ճնշ-

շում էր գործադրում Թուրքիայի վրա, նոր արտոնություններ, նոր կոնցեսիաներ կորզում գաղութային կողոպուտը շարունակելու համար:

Պատերազմի նախօրյակին գերմանական ազդեցությունն անհամեմատ ուժեղ էր երիտասարդ թուրքերի վրա, քան Աբդուլ Համիդի ժամանակ էր: Թուրքիան ոչնչով չէր տարբերվում վասալ պետությունից: «Բավական էր մի ականարկ Բեռլինից, որպեսզի ուզածդ պալատականը թռչեր իր պաշտոնից»¹: Գերմանական էքսպանսիան քողարկված էր պրոպագանդիստական շոնդալից ազմուկով, ըստ որի գերմանացիներն իբրև թե ստեղծագործ դեր էին կատարում Օսմանյան կայսրությունում, վերջինիս պաշտպանում Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի գաղութատիրական նկրտումներից: Իրականում Գերմանիան նույնպիսի գաղութային քաղաքականություն էր վարում: Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստր Յագուվը 1913 թ. հուլիսի 28-ին այդ մասին շատ անսրբող ցուցում էր տալիս Կ. Պոլսում գերմանական դեսպան Վանսկենհայմին. «Թուրքիան պետք է մինչև այն ժամանակ պահպանի իր գոյությունը, քանի դեռ մենք ամրացնում ենք այնտեղ մեր դիրքերը և պատրաստ կլինենք նրա անեքսիային»²:

Մինչդեռ Ֆրանսիան, Անգլիան գաղութային տրադիցիոն դիրքեր ունեին Թուրքիայի տնտեսության և ֆինանսների ելակետային մարդերում, Գերմանիան ռազմական և քաղաքական ավելի ուժեղ ազդեցություն էր նվաճում Թուրքիայում: 1914 թվականի սկզբից թուրքական բանակի գլուխ կանգնեց գերմանացի գեներալ կիման ֆոն Սանդերսը, շարունակելով գերմանական նախորդ խորհրդականների՝ Մուլլեկեի, Ֆոն դեր Հոլցի գործը: Նա իր գլխավորած գերմանական գեներալների ու սպանների մեծ խմբի հետ միասին իր ձեռքում կենտրոնացրեց թուրքական զինված ուժերի հրամանատարությունը: Թուրքական բանակի գլխավոր շտաբի բոլոր ստրատեգիական

¹ Գոլբորգովո, նշվ. աշխ., էջ 158:

² Տե՛ս Լ. Ռաքմանի «Ամբողջ թափով դեպի Տիգրիս և Եփրատ» հոդվածը «Գաղութատիրությունը և նեոգաղութակալությունը Հյուսիսային Աֆրիկայում և Մերձավոր արևելքում» ժողովածուում (գերմաներեն), Բեռլին, 1964, էջ 107:

և տակտիկական պլանները մշակվում և հաստատվում էին գերմանական զինվորականների կողմից: Ինժեներական գործից ու ռազմական կրթությունից սկսած, վերջացրած բանակի մատակարարման ծառայությունը, բոլոր ելակետային պաշտոնները փաստորեն վարում էին գերմանական զինվորական մասնագետները: Բանակը զինվում էր գերմանական զենքով, ստանում գերմանական հանդերձանք. թուրք սպաները զինվորական ուսումն ստանում էին Գերմանիայում: Գերմանիան ձգտում էր տիրել Թուրքիային ամբողջապես, այն նվաճելով ներսից: Գերմանական մագնատ Կրուպպը կաշառում էր իթթիհադական կառավարության անդամներին, «Դոլչե բանկը»՝ թուրքական պառլամենտի անդամներին: Եթե անգլիական և ֆրանսիական գաղութային շրջանները Թուրքիայում ուժեղ կապեր ունեին հայկական ու հունական առևտրական, գործարար շրջանների հետ և այդ կապերը որոշակի չափով մասնավոր բնույթ ունեին, ապա գերմանական կապիտալը հենվում էր թուրքական կառավարության օժանդակության վրա, կապված էր վեր բարձրացող թուրքական ազգային բուրժուազիայի, բուն պետական ապարատի հետ:

Գերմանիան ձգտում էր Թուրքիայի վրա լրիվ հսկողություն սահմանելով, այն վերածել մի տրամպլինի Մերձավոր և Միջին արևելքում իր հեռու գնացող նվաճողական պլաններն իրագործելու, Պարսից ծոցում հաստատվելու, անգլիական դիրքերին հարվածելու, ցամաքային ճանապարհով դեպի Իրան և Հնդկաստան առաջանալու համար: Այս տեսակետից մեծ նշանակություն էր տրվում Բեռլին—Բաղդադ երկաթուղագծին, որի կառուցումը սկսվել էր 1903 թվականից և շնայած պատերազմական դժվարություններին, ուժեղ թափով շարունակվեց նաև պատերազմի տարիներին:

Գերմանական իմպերիալիզմի «բաղդադյան» ստրատեգիայի գլխավոր խնդիրն էր Օսմանյան կայսրությունը վերածել գերմանական «Հնդկաստանի»՝ գերմանական մոնոպոլիաների մի հսկայական գաղութային տիրապետության Մերձավոր արևելքում: Բաղդադի երկաթուղու շինարարությունն ավելի մեծ հնարավորություններ էր ընձեռելու գեր-

մանական կապիտալին՝ շահագործելու Օսմանյան կայսրության բանտում ծվարած ժողովուրդներին: Այդ երկաթուղին Գերմանիան կառուցում էր հաղթահարելով եվրոպական մյուս տերությունների համառ դիմադրությունը: Դա այն միջոցն էր, որն ապահովելու էր Գերմանիայի մրցակցությունն Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի հետ Միջին արևելքում. գերմանական տիրապետությունն այդ շրջանում հնարավորություն էր ընձեռելու անմիջականորեն մասնակցելու նավթային հարստությունների կողոպուտին, որի ուղղությամբ առաջին քայլն արվել էր 1911 թվականին, երբ «Դոչլե բանկը» ձեռք բերեց Գ. Գյուլբենկյանի «Թուրքական նավթային ընկերության» ակցիաների 25 տոկոսը¹: Բաղդադի երկաթուղին պայմաններ էր ստեղծելու լայնորեն շահագործելու Տալ-րոսի պղնձահանքերը, Գերմանիա արտահանելու Սիրիայի հացահատիկը, միրգը, Կիլիկիայի բամբակը, թուրքական ծխախոտը: Գերմանիան Ալեքսանդրեթը համարում էր իր շահերի շրջան և գերմանական նավահանգիստ: Գերմանական մի լեյբ 1913 թ. այդ քաղաքը համարում էր Միջերկրական ծովի ապագա «փոքր Համբուրգ»: «Այժմ արդեն ամբողջ Կիլիկիան (Փոքր Հայաստանը) գտնվում է գերմանական շահերի շրջանում»,—1914 թվականի ակդրին գրում էր «Մշակ»-ը²:

Գերմանական կապիտալիստները մեծ նշանակություն էին տալիս Կիլիկիայում բամբակի պլանտացիաներն ընդլայնելու, Գերմանիայի արդյունաբերության համար այդ կենսական հումքը սեփական աղբյուրներից հայթայթելու գործին: Պատերազմի նախօրյակին Կիլիկիայում տարեկան արտադրվող 20 հազար տոննա բամբակն ամբողջապես տնօրինում էր գերմանական ընկերությունը, որն իր բաժանմունքներն էր ստեղծել Ազանայում և Իզմիրում: Այդ ընկերությունը պլաններ էր մշակում բամբակի արտադրությունը մինչև 100 հազար տոննայի հասցնելու ուղղությամբ³:

Գիտակցելով Կիլիկիայի առևտրական ստրատեգիական

¹ Գոթլիբ, նշվ. աշխ., էջ 34:

² «Մշակ», 22.1. 1914 թ., № 14:

³ Բ. Խյալանյան. Գերմանիայի և Թուրքիայի տնտեսա-քաղաքական փոխհարաբերությունները, Թիֆլիս, 1915 թ., էջ 41—42:

ղիրքը Միջագետքի, Էբրանի, Հնդկաստանի հետ տնտեսական կապերը ուժեղացնելու գործում, ավստրո-գերմանական կապիտալիստները չէին թաքցնում իրենց ձգտումը փերջնականապես հաստատվելու Կիլիկիայում թուրքական կայսրության փլուզման դեպքում։ Ավստրիական մի ամսագիր գրում էր. «Եթե նույնիսկ Կիլիկիան մնա թուրքերուն ձեռքը, մեք գործարանատերերը պետք է խորհեն միշտ այս ապագայով հարուստ երկրին վրա»¹։

Կայգերական Գերմանիայի կառավարող շրջանների նախաձեռնությամբ ստեղծվել և պատերազմի նախօրյակին ակտիվ գործունեություն էր ծավալել գերմանա-թուրքական կոմիտեն, որի գլուխ կարգվել էր Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին քաջածանոթ գեներալ Ֆոն դեր Հոլցը։ Կոմիտեն ո՛չ միայն կոչված էր եռանդուն միջոցներով Օսմանյան պետության հասարակական կարծեքք պատրաստել հօգուտ Գերմանիայի, ո՛չ միայն նպաստել Գերմանիայի քաղաքական, տնտեսական ազդեցության ամրապնդմանը այդ երկրում, այլև ազդել, ուղղություն ցույց տալ իթթիհական կառավարությանը երկրի ներքին հարցերը լուծելիս։ Տակավին 1914 թվականի փետրվարին, պատերազմը սկսվելուց հինգ ամիս առաջ, այդ կոմիտեի անդրանիկ պաշտոնական նիստում, որին ներկա էին թուրքական դեսպանը Բեռլինում և շատ ուրիշ բարձրաստիճան պաշտոնական անձինք, նախագահ Ֆոն դեր Հոլցն իր բացման խոսքում օսմանյան կառավարողներին խորհուրդ էր տալիս «Թուրքիան մի նոր աղետից փրկելու համար» ռուս-թուրքական սահմանին կից Կարինի, Վանի, Բաղեշի շրջանների կես միլիոն հայ բնակչությանը տեղահանել, հեռացնել սահմանից և փոխադրել հագրավ՝ Միջագետքի կողմերը, իսկ նրանց տեղում բնակեցնել արաբներին²։

Հիրավի, Գերմանիայի կառավարողները Մերձավոր արևելքում իրենց պլանների իրագործման մեջ առանձնահատուկ

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», 23.11. 1913 թ., № 264։

² Տե՛ս Գ. Պալաֆեան, Հայ Գողգոթան, զրվագներ հայ մարտիրոսագրություններ, Իեռլինս դեպի Ջոր 1914—1920, հ. Ա., Վիեննա, 1922, էջ 32—33։

տեղ էին հատկացնում արևմտահայության պրոբլեմին, որի լուծման կանխբալական դեղատոմս էին առաջարկում թուրքական կառավարությանը:

Գերմանական իմպերիալիստների հետաքրքրությունը Հայաստանի նկատմամբ աճում էր Բաղդադի երկաթուղու շինարարությանը, Թուրքիայում գերմանական կապիտալի դիրքերի ուժեղացմանը զուգընթաց: Նրանք քիչ հույսեր չէին կապում հայերի միջոցով երկաթուղու ընդգրկած շրջանների շենացման, ապրանքաշրջանառությունն ապահովելու հետ: Ինչպես 1913 թվականին նկատել է ֆրանսիացի Վիկտոր Բե-րարը, «Գերմանիան ոչ միայն Ռուսաստանին դիմագրավելու համար է հայկական հարցն իր անմիջական քաղաքական խնդիրների շարքը դասում, այլև այն պատճառով, որ նա Անատոլիայում պալիատիվ շահեր ունի, որոնց ապահովու-թյունը որոշ չափով կախված է հայերից»¹: Կլեմանսոն տա-կավին 1913 թվականին, նշելով գերմանական ազդեցության ուժեղացումը Արևմտյան Հայաստանում, գրում էր. «Գերմանիան սխտեմատիկաբար նախապատրաստվում է զավթելու Հայաստանը քաղաքականապես (բարենորոգումներ և բանակի վերակազմություն), տնտեսապես (երկաթուղիներ) և կրթական կողմից (բարձրագույն, միջնակարգ, ստորին և տարրական դպրոցներ)»²:

Գերմանական անվանի քաղաքագետներից մեկը այդ օրե-րին գրում էր, թե «թուրքական խնդիրը Գերմանիայի հա-մար դառնում է մի ներքին պետական խնդիր»: «Տիրել Թուրքիային մոտավորապես այն ճանապարհով, ինչպես որ Անգլիան տիրեց Եգիպտոսին: Այդ նպատակին հասնելու ամենա-լավ միջոցն է՝ գրավել թուրքաց ամբողջ զորաբանակը»: «Այդ գերիշխանությանը թուրքական բանակում պետք է ձգտի Գերմանիան»:

Նշելով, որ թուրքական կառավարությունը միշտ նայել է հայ ազգաբնակչության վրա որպես ներքին թշնամու, որի դեմ կռվելու համար թույլատրելի է համարել «ամեն միջոց-

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», 9.5. 1913 թ., № 100:

² Նույն տեղում, 27.7. 1913 թ., № 165:

ներ», գերմանացի հեղինակը գրում էր, որ «գերմանական դիպլոմատիան, նպատակ ունենալով տիրել օսմանյան իշխանության հիմքերին, ստիպված կլինի ընդունել թուրք կառավարության այդ դարավոր, պատմական տեսակետը հայերի վերաբերմամբ»¹:

Գերմանական դիվանագիտությունը որոշ չափով ընդառաջելով ռուսական պահանջներին, աչքաթող չէր անում իր վլխավոր նպատակը՝ «պահպանել իր հմայքը օսմանյան կառավարողների աչքում»: Գերմանական դիվանագետները թուրքական կառավարողներին համոզում էին որոշ ռեֆորմների անհրաժեշտությունը թուրքիայի համար, քանի որ միայն այդ միջոցով նա կկարողանար դիմագրավել ցարիզմի ճնշմանը: Գերմանիան ձգտում էր շահել և՛ հայերի, և՛ թուրքական կառավարության սիրտը:

Գերմանական քաղաքական շրջանները հայկական հարցով անմիջականորեն սկսեցին զբաղվել բալկանյան պատերազմների, հայկական բարենորոգումների հարցի հասունացման շրջանում: Ռուսաստանի կողմից թուրքահայերի պաշտպանության նպատակին ուղղված միջոցառումները համընկան Գերմանիայում և Ավստրո-Հունգարիայում հայ ժողովրդի օգտին համակրական պրոպագանդայի հետ: Գերմանական թերթերում տպագրվող բազմաթիվ հոդվածներում ընդգծվում էր Փոքր Ասիայում գերմանական և հայկական շահերի «ընդհանրությունը», համակրանք էր արտահայտվում հայ ժողովրդի նկատմամբ, ընդգծվում այն միտքը, որ կայզերական Գերմանիան բավարար ուժ ունի հայերին օգնելու, նրանց ավտոնոմիա ընձեռելու համար²: Ինչպես նկատում է Լեոն, դեմ լինելով արևմտահայության ճակատագրում Ռուսաստանի ակտիվ դերին, Գերմանիան ինքը «կուզեր լինել նախաձեռնողը»³:

Պատերազմի նախօրյակին գերմանական իմպերիալիստները լայն գործունեություն էին ծավալել Կովկասը գիտական

¹ «Մշակ», 26.1. 1914 թ., № 18:

² «Красный Архив», т. 1 (26), 1928, стр. 99.

³ Լեո, Հայոց հարցի վավերագրեր, Թիֆլիս, 1915 թ., էջ 330:

և տուրիստական խմբերով ոգոզելու, հակառուսական լրտեսական աշխատանքներին զարկ տալու ուղղությամբ: Անդրկովկասում հաստատված գերմանական հյուպատոսները բազմաթիվ արդյունաբերական, կուլտուր-կրթական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, սերտ կապեր հաստատելով թուրքական հյուպատոսների հետ, միասնական հակառուսական գործողություններ էին կազմակերպում, փորձում էին գերմանա-թուրքական ազդեցությունն ուժեղացնել Անդրկովկասի ժողովուրդների և, մասնավորապես, հայ ժողովրդի վրա¹: «Դեր Քրիստլիխս օրիենտ» ամսագրի 1913 թ. մայիս-հունիսի համարում կեփսիուսն իր «Հայկական հարց» հոդվածում այն միտքն էր արտահայտում, թե իբր «Գերմանիան միակ պետությունն է, որը ասիական Տաճկաստանի խորտակումից ոչինչ չի շահի, այլ գուցե շատ բան կորցնի»: Այս թեզից ելնելով, նա գերմանական քաղաքականության ակտիվացման և հայկական հարցում նրա անմիջական միջամտության կոչ էր անում: Նա փորձում էր հավատացնել, թե «հայկական արյան բաղնիքների ժամանակից սկսած հայերը վայելում են Գերմանիայում մեծ համակրանք և ոչ մի ժողովուրդ հայկական կարիքը թեթևացնելու համար այնպիսի մեծ նվիրաբերություններ չի արել, բան Գերմանիան: Եթե խնդիր առաջանա հայերին Տաճկաստանի հետ հաշտեցնելու, Գերմանիան կարող է որոշ կերպով նպաստել դրան»²:

Փոքր Ասիայում հաստատված գերմանական հետախույզ միսիոներները, կապիտալիստները, գիտնականները, ծանոթանալով Թուրքիայի ներքին կյանքին, տեսնում էին այն էական դերը, որ խաղում էին հայկական բուրժուազիան, նրա կապիտալը, հայ մտավորականները և պետական գործիչները, հայկական դպրոցներն այդ երկրում: Գերմանացի գիտնական, քաղաքագետ, Մերձավոր արևելքում գերմանական ստրատեգիայի տեսաբան Պաուլ Ռոհրբախը չորս տարի

¹ Պատերազմի նախօրյակին Անդրկովկասում գերմանական և թուրքական գործակալների գործունեության մասին տե՛ս Ար. Մնացականյանի՝ Գերմանա-թուրքական զավթիչների գործակալության ձախողումը զբոսում, Երևան, Հայպետհրատ, 1948 թ.:

² «Հորիզոն», 28.6. 1913 թ., № 141:

շարունակ ուսումնասիրել էր Թուրքիայի տնտեսական և քաղաքական ներքին պրոբլեմները, ճանապարհորդել նրա տարբեր մասերում և հանգել այն եզրակացության, որ առանց հայերի «պետության մեխանիզմը բացարձակապես կանգ կառնի»։ Նա գտնում էր, որ գերմանական կառավարությունը պետք է մեծ ուշադրություն նվիրի հայերին՝ որպես ապագա գերմանական արևելյան կայսրության «սեղծման Գամար խիստ պետքական ուժի»։ Նրան կրկնում էին գերմանացի բազմաթիվ այլ հեղինակներ, որոնք գտնում էին, որ Թուրքիայում առանց հայերի «ոչ մի տնտեսական ձեռնարկություն չի կարող առաջ տարվել» և այլն, և այլն։

Նման մոտեցումն էր պատճառը, որ Արևմտյան Հայաստանում գերմանական գործակալները ձգտում էին ուժեղացնել իրենց ազդեցությունը հայկական դպրոցներում և գործարար շրջաններում։ Օրինակ, գերմանական միսիոներների Գիմնաժ դպրոցներում հայ աշակերտներին դաստիարակում և ուսուցանում էին Գերմանիային հավատարմության և հակառուսական ոգով։ Գերմանական հյուպատոսությունները, Բաղդադի երկաթուղու տնօրենները այդ շրջանում հայերից բազմաթիվ պաշտոնյաներ էին ընտրում իրենց համար, փոցձում էին նրանց միջոցով պրոգերմանական պրոպագանդա մղել բնակչության լայն շրջաններում։ Միաժամանակ Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրությունը, նրա ուղղակի թե անուղղակի գործակալները խոստումներ էին տալիս Բեռլինում գտնված տարբեր քաղաքական հոսանքներին հարող հայ գործիչներին, ուսանողներին, թե «հայերի նկատմամբ շատ նպաստավոր տրամադրություն ունեն, նրանց համարելով ամենակուլտուրական տարր, որի պահպանումն անհրաժեշտ է Տաճկաստանի ապագան ապահովելու համար, որովհետև տաճիկներից մեծ բան սպասել չի կարելի, և որ գերմանական կառավարությունը մտադիր է խաղաղությունը (խոսքը բալկանյան առաջին պատերազմի ավարտի մասին է — Զ. Կ.) կնքելուց հետո, հայկական հարցի լուծումը Բեռ-

¹ Berta Papazian, The Tragedy of Armenia, Boston-Chicago, 1918, p. 98,

լինի դաշնագրի հիման վրա ձեռնարկել Անգլիայի համաձայնությունամբ, որի հետ նա այս հարցում համամիտ է»¹։ Բեռլինը մերթ շոգոքորթում էր երիտասարդ թուրքերին, խրախուսում նրանց պանթուրքիզմը, մերթ ձգտում շահել հայերի համակրությունը, նրանց վանել Ռուսաստանից։ Չնայած այն բանին, որ Բեռլինում գտնվող հայ գործիչները համոզված էին, որ «Հայաստանը գտնվելով ուղղակի Ռուսաստանի սահմանի վրա, աներևակայելի է, որ առանց վերջինիս կամքի բարեփոխությունների որևէ փորձ դրական արդյունք ունենար», որ «ոչ մի պետություն Հայաստանի նկատմամբ ըստ ամենայնի այնպես շահագրգռված չէ, ինչպես Ռուսաստանը. չա անուրանալի մի փաստ է»²։ Այնուամենայնիվ, հայ գործիչների մեջ գտնվեցին մարդիկ, որոնք տուրք տալով այդ սին խոստումներին, կարծում էին, թե վատ չի լինի հայկական հարցի նպաստավոր լուծումն ապահովելու գործում ունենալ նաև Գերմանիայի օժանդակությունը։ Նրանք հավատում էին Ռոբբասի այն խոսքերին, թե «Գերմանիան, որպես պետություն Արևելքում ունենալով նախնական շահեր, պարտավոր է ջանք թափել կապ հաստատելու հայ ժողովրդի հետ։ Մենք օրինավոր և անհրաժեշտ ենք համարում գերմանական ազդեցությունը տարածել և արմատացնել Տաճկաստանում ո՛չ միայն երկաթուղագիծ կառուցելով և զինվորական միսիաներով, այլ իմացական կապեր պահպանելով, գերմանական կուլտուրան մտցնելով, մի խոսքով՝ բարոյական հաղթանակներով. և մենք որոշել ենք դրան հասնել խաղաղ ճանապարհով և համաձայնության գալով Թուրքիայի հետ։ Եվ դրա համար հայերը մեզ անհրաժեշտ են։ Ավելի քան մի որևէ այլ արևելյան ժողովուրդ, հայն ունի ցանկություն և ընդունակություններ անհրաժեշտ յուրացման համար»³։

1914 թվականի գարնանը Բեռլինում գերման-հայկական կոմիտեի հիմնադրումը, նրա «Մեսրոպ» պարբերականի հրատարակումը կատարվեցին «թեւադրությամբ և հաճությամբ»

¹ ՀՍՍԻ ՊԿՊԱ, ֆ. 282, գ. 7, թ. 21

² Նույն տեղում։

³ ՀՍՍԻ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների հոնդ, գ. 61, թթ. 69—70։

Յագովի և նրա տեղակալ Յիմերմանի¹։ Այս քայլի նպատակը, նշում է նույն հեղինակը, ո՛չ թե հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանությունն էր, այլ Թուրքիայում ապրող հայերին ուսասիրությունից զերծ պահելը։

Գերման-հայկական կոմիտեի անդամ էին 110 նշանավոր գերմանացի պետական և հանրային դեմքեր, այդ թվում Ռոհրբախը, Լեփսիուսը, Հյոմանը, Մարկվարտը, արտաքին գործերի մինիստրության քարտուղար ղոկտոր Ինկը և ուրիշներ։ Այդ կոմիտեի ստեղծմանը մասնակցեցին մի շարք դաշնակցականներ և այլ հայ մտավորականներ²։ Այս ձեռնարկությանը տուրք էր տալիս Պողոս Նուբար փաշան, որն այդ նպատակով Բեռլին էր ժամանել, այցելել Յիմերմանին և խնդրել Գերմանիայի պաշտպանությունը հայկական հարցում։ Տվյալ դեպքում այս մտավորականներին ղեկավարում էր միևնույն ուղմանտիկ, անիրականանալի տեսակետը։ Ինչպես իր հիշողություններում գրում է դաշնակցական Ռ. Դարբինյանը. «Մեր նպատակը պարզ էր՝ հետապնդել հայ դատը, ջանալով մեր կողմը շահել ոչ միայն գերման կառավարությունը, այլև գերման հանրային կարծիքը, մասնավորապես կառավարության վրա զորավոր ազդեցություն ունեցող շրջանակները»³։ Սա բացահայտ անխոհեմ մտայնություն էր, դաշնակցական վնասակար ուղմանտիկայի մի ցայտուն օրինակ, որը չէր համապատասխանում ո՛չ միայն հայ ժողովրդի ազատագրության շահերին, այլև հակոտնյա էր նրան՝ թե՛ իր ձևով և թե՛ բովանդակությամբ։ Միայն ֆանտազյոր պետք է լինել կարծելու, որ համաշխարհային տիրապետության հառնելու համար Անտանտայի հետ գոտեմարտի բռնված գերմանական իմպերիալիզմը կարող էր ինչ-որ շահով հարգել հայ ժողովրդի շահերը, օգնել նրան ազատագրվելու թուրքական դժնի տիրապետությունից։

Ընկերության ծրագրում հայ ժողովրդի կուլտուրական և տնտեսական զարգացմանը նպաստելու մասին գրված ցու-

¹ Գ. Պալաֆեան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 32։

² «Հայ-գերման ընկերության հրավերը» և դրա հետ կապված հարցերի մասին տե՛ս «Մշակ», 13. VII. 1914 թ., № 152։

³ «Հայրենիք» ամսագիր, № 5, 1959 թ., էջ 20։

ցանակի տակ թաքնված էր գերմանական գաղութարարների իսկական նպատակը՝ ճանապարհ հարթել հայ ժողովրդի շրջաններում գերմանական ազդեցության ուժեղացման և ոռոսական օրինետացիայի թուլացման համար, հայերին հանել Ռուսաստանի դեմ։ Որքան էլ պարադոքսային թվա, բայց փաստ է, որ արդեն ցարիզմի իմպերիալիստական մարտակառքին լծված գաշնակցության Թիֆլիսի օրգան «Հորիզոնը» իրեն հատուկ անհետևողականությամբ ողջունում էր այդ ընկերության ստեղծումը, մեծարում Գերմանիայի կատարելիք դերը հայ ժողովրդի ճակատագրում¹։ Էրզրումում գերմանական հյուպատոս Անդերսը, Բեռլինից ստացված ցուցումների համապատասխան, հանդիպումներ էր ունենում տեղի դա նակցական ղեկավարների հետ, նրանց առջև խնդիր դնում «գերման-հայկական ընկերության» բաժանմունքներ բացել Արևմտյան Հայաստանում, լծվել գերմանական ազդեցության տարածման գործին։ «Դաշնականներն իրենց գործեղակերպով, — գրում է նա, — ամեն կերպ շխատում էին կատարել էրզրումի կենտրոնի և այդ ընկերության ցուցումները»²։

Ռուսական կառավարությունը բնականաբար անհանգրստացած հետևում էր հայկական շրջանների հետ մերձենալու ուղղությամբ գերմանական կառավարության ձեռնարկած քայլերին։ Գերման-հայկական կոմիտեի ստեղծման կապակցությամբ ոռուսական արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովը 1914 թ. հուլիսի 1-ին ասում էր. «Գերմանական թերթերի կողմից հայ-գերմանական կոմիտեի շուրջը բարձրացված աղմուկը կարող է վնասել հայ-ռուսական հարաբերություններին։ Հայերը քաղաքական սխալ կանեն, եթե չկարողանան ժամանակին կանգ առնել և մեզ լուրջ առիթներ կտան տարակուսանքի համար»³։ Նա հայ գործիչների ուշադրություն էր հրավիրում այն բանի վրա, որ «Գերմանիայով տարվելը չափազանց անցանկալի հետևանքներ է ստեղծում։ Գերմանացիները մեր նկատմամբ թշնամական

¹ «Հորիզոն», 26.4. 1914 թ., № 88։

² Ար. Մեացալեանյան, Գերման-թուրքական զավթիչների գործակալության ձախողումը Անդրկովկասում, էջ 145—153։

³ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, թ. 102a

քաղաքականության են վարում»¹։ Նա դեմ էր արտահայտվում Արևմտյան Հայաստանում գերմանացիների կողմից հայերի հետ հաստատվող գործարար կապերին, համարում էր դա ոչ այլ ինչ, քան սպառնալիք, թշնամական քայլ ուղղված Ռուսաստանի շահերի դեմ²։ Մինչ այդ, տեղեկանալով գերման-հայկական կոմիտեի հիմնադրման մասին, Սաղոնովը Բեռլին է ուղարկում ռուսական պետական դումայի անդամ Պապաշանովին՝ նրան հանձնարարելով ամեն կերպ աշխատել դադարեցնել դրա գործունեությունը։ Նույն նպատակով այնտեղ են մեկնում ռուսահայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչ՝ Մանթաշովի կառավարիչ Ջերքեզյանը, այնուհետև «Մշակի» խմբագիր Հ. Առաքելյանը³։ Ցարական կառավարությունը, ինչպես տեսնում ենք, օգնության էր հասնում կովկասահայ բուրժուազիան, որն իր բախտը կապել էր Ռուսաստանի արտաքին-քաղաքական պլանների հետ և դեմ էր գերմանական ակտիվությանը հայկական հարցում։ Պասսիվ դերում չէր նաև անգլիական «Ֆորին Օֆիսը», որի հանձնարարությամբ Բեռլին էր շտապել նրա հետ կապված մի հայ գործիչ՝ Գերմանիայի հետ մերձենալուց հայկական շրջաններին ետ պահելու մտադրությամբ⁴։

Անտանտայի ղեկավարներն անհանգստացած էին գերմանական ազդեցությամբ հայկական գործերում և ոչ թե շահագրգռված էին արևմտահայ զանգվածի թշվառ վիճակը բարվորելով։ Սաղոնովն այդ օրերին՝ 1914 թ. հուլիսին մի գրույցի ժամանակ ուղղակի հայտարարում էր. «Մեր ուղղակի շահն է պաշտպանել հայերին», բայց ավելացնում էր. «Մենք դա անում ենք, իհարկե, ոչ թե ձեր գեղեցիկ աչքերի համար, այլ ունենք մեր քաղաքական շահերը»⁵։

Գերմանիան պաշտպանում էր Թուրքիայի էքսպանսիոնիստական պլանները՝ ընդդեմ Ռուսաստանի, խրախուսում երիտթուրքերի գործողությունները հայերի դեմ, որոնք պատ-

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, թ. 106։

² Նույն տեղում, թ. 111։

³ «Հայրենիք» ամսագիր, 1959, № 7, էջ 15—16։

⁴ Նույն տեղում։

⁵ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, թ. 106։

մականորեն իրենց հայացքը հառել էին դեպի հյուսիս և նրա օգնությամբ ուզում էին թոթափել թուրքական դաժան լուծը: Պայքարելով ռուսական ազդեցության ուժեղացման դեմ, գերմանական միլիտարիստները հարվածում էին հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժմանը, նպաստում թուրքական ռեակցիոն ռեժիմի ամրապնդմանը: Մյուս կողմից, Գերմանիայի էքսպանսիան Մերձավոր խրեելքում ըսպառնում էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի՝ հին գաղութատեր տերությունների վաղուց ձեռք բերված տնտեսական և քաղաքական դիրքերին, սպառնում Հնդկաստանի հետ անգլիական տրադիցիոն կոմունիկացիաներին: Գերմանական իմպերիալիզմի ռեակցիոն դերն այստեղ նաև այն էր, որ նա պաշտպանում էր թուրքական կառավարությանը արաբների ազգային-ազատագրական պայքարը խեղդելու գործում, որն ինչ-որ չափով օգտվում էր անգլիական պաշտպանությունից: Այլ կերպ ասած, գերմանական իմպերիալիզմը իր շահերին համապատասխան ուզում էր պահպանել օսմանյան փտած կայսրությունը, նրան որպես գործիք օգտագործել իր հեռու գնացող նվաճողական-գաղութատիրական պլանները կենսագործելու համար:

Գերմանական իմպերիալիզմի գաղափարախոսներն էին, որ հանդես եկան թուրքական կառավարողներին ուսուցանողի, նրանց կանխբալական մտահղացումներ պատվաստողների դերում:

«Այսպիսով, խրախուսելով երիտթուրքերի խելացնոր քաղաքականությունը նվրոպայում, ավստրո-գերմանական դիվանագիտությունը նրանց արկածախնդրությունների էր մղում Ասիայում, նշելով նրանց Ռուսաստանի կողմից իբրև թե իրենց սպառնացող վտանգը Հայաստանում, Անգլիայի կողմից՝ Արաբիայում, որը ձգտում էր արաբական խալիֆաթ ստեղծել, իսկ Պարսկաստանում՝ թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի կողմից»¹:

«Գերմանացիները խրախուսում էին երիտասարդ թուրքերի ռեակցիոն պանթուրքական և պանիսլամական ձրգ-

¹ Մանդելշտամ, նշվ. աշխ., էջ 43:

տումները»¹, դրանք համարելով ուժեղ գեներ Անգլիայի և Ռուսաստանի դեմ մղվող պատերազմում: Պանթուրքիստ Յուսուֆ Աքչուրան իր «Փաղաքականության երեք ձևերը» գրքում գրել է, որ բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդների միավորմանը օժանդակում է Բեռլինը, քանի որ դա ուղղված է Ռուսաստանի դեմ²:

Թուրքական բանակը մարզելու գործին տարիներ շարունակ ծառայած Ֆոն դեր Հոլց փաշան իր «Երիտասարդ Թուրքիայի կործանումը և նրա հավանական վերածնունդը» հոդվածաշարքում, որը տպագրվեց բալկանյան առաջին պատերազմում Թուրքիայի պարտությունից հետո, թուրքական կառավարողներին խորհուրդ էր տալիս վերջ դնել «կենտրոնախույս ուժերին» Հայաստանում, ամրապնդել կովկասյան սահմանը, այնտեղ ուղղելով իրենց գլխավոր ուժերը: Նա առաջարկում էր «մահմեդական տարրը Առաջավոր-Ասիայում ուժեղացնել կորցրած եվրոպական գավառների փախստականներով», «Օսմանյան ժողովրդական կորուվը» ուղղել այնտեղ»: «Եթե երիտասարդ Թուրքիային հաջողվի մղում տալ անատոլիական հողերին,— եզրակացնում էր գաղութարար գեներալը,— այն ժամանակ նա այնտեղ ձեռք կբերի հուսալի ուժ»³: Յ. Լեփսիուսն իր «Հայկական հարցը» հոդվածում խորհուրդ էր տալիս. «Դուռն այժմ պետք է ընտրությու՜ն անի: Հայաստանը Տաճկաստանի համար կամ հիմնաքար կամ կորստյան անդունդ պետք է լինի, նայած թե նա ինչպես է ուղում»: Գերմանական պաշտոնական շրջանները չէին թաքցնում իրենց համակրանքը թուրքական շովինիստական իշխանության նկատմամբ, գտնում էին, որ իրենց տնտեսական շահերը պահանջում են, որ Թուրքիայի արևելյան-ասիական վիլայեթները մնան Թուրքիայի տիրապետության ներքո, որը կապահովեր Գերմանիայի տնտե-

¹ А. Ф. Миллер, Турция и Германия в годы первой мировой войны, 1944, стр. 5.

² Е. Саркисян, Пантуркистская и панисламистская агентура Османской империи в Закавказье, «Известия» АН Арм. СССР, № 7, 1962 г., стр. 19.

³ Տե՛ս «Հորիզոն», 24.3. 1913 թ., № 66:

սական և քաղաքական ազդեցութեան հետագա ուժեղացումը: Եվրոպայից դուրս մղվելուց հետո Յագովը հուսադրում էր էնվերներին ու թաւեաթներին, ասելով, թե Թուրքիան «պարփակված իր ասիական կալվածներում՝ լայնարձակ դաշտ կգտնի իր ուժերի նոր գործադրութեան համար»¹: Գեոպոլիտիկ Պաուլ Ռոհրբախը «Ֆրանկֆուրտեր Ցեյտունգ» թերթում (8.6.1913 թ.) հրապարակած «Հայաստան» (հոգւածում նույն միտքն էր քարոզում: «Թուրքահայաստանի առանձնահատուկ աշխարհագրական դիրքն ու կազմավորումը,— գրում էր նա,— ամենագլխավոր հիմքերն են, որ այդ երկիրը հատկապէս մնա թուրք պետութեան ձեռքում»: «Անկարելի է մի ավելի վտանգավոր դրութիւն երևակայել հանդեպ ամբողջ արեւմտյան Ասիան,— շարունակում էր նա,— քան Հայաստանի, Անդրկովկասի և Առաջավոր Ասիայի միանալը Ռուսիայի հետ: Եվրոպական հավասարակշռութեան շահի տեսակետից մի անհրաժեշտութիւն է, որ Հայաստանը Թուրքիայի իշխանութեան տակ մնա»:

Հայաստանում Գերմանիայի խնդիրներին նվիրված իր մի դասախոսութեան ընթացքում, որին ներկա էին բազմաթիվ զինվորականներ, այդ թվում նաև Ֆոն դեր Զոլց փաշան, Ռոհրբախը, շարադրելով իր հայացքները, նշում էր հայերի դերը այն ժամանակվա Թուրքիայի տնտեսական և քաղաքական կյանքում և գերմանական կառավարողներին խորհուրդ էր տալիս լուրջ բարենորոգումներ թույլ չտալ Հայաստանում և այնպիսի միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի հայերն իրենց հայրենիքից դիմեին մասսայական վտարանդիութեան, որպեսզի ազատված հողերի վրա բնակեցվեին ո՛չ թե քրդերը, այլ թուրք օսմանները: Ըստ Ռոհրբախի, այս վերջին միջոցառումը հնարավորութիւն կատեղծեր կարճ ժամանակում ամբողջ Փոքր Ասիան և Անատոլիան դարձնել Թուրքական, թուրքերին կապել երկրից դուրս եղած իրենց արյունակիցների հետ: Ռոհրբախը գտնում էր, որ Միջագետքում երկաթուղային բոլոր ձեռնարկները հաջողութեամբ չեն պսակվի, քանի դեռ այնտեղ չկա կոլտուրական, նստակյաց

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», 3.4. 1913 թ., № 73:

և հողագործական տարր, որը երկաթուղին ապահովի քուշ-վոր ցեղերից և արտահանման համար մթերքներ արտադրի: Իսկ երկաթուղու կոնցեսիայի հետ մեկտեղ Գերմանիան իրավունք էր ստացել շահագործել նրա երկայնքով ընկած մոտ 4 միլիոն հեկտար տարածություն հողը, որտեղ արդյունահանվում էր աղ, երկաթ, քարածուխ, պղինձ, արտադրվում էին բազմատեսակ գյուղատնտեսական մթերքներ¹: Նույն անհրաժեշտ էր համարվում այդ տարածությունները մարդաբնակ դարձնել տեղահանվող հայերի միջոցով, էժան բանվորական ձեռքեր ունենալ և ապա նոսրացնել հայ ազգաբնակչությունը Ռուսաստանին սահմանակից մասերում, վերացնել միապաղաղ հայկական տերիտորիան, որ տարածվում է ռուս-թուրքական սահմանի երկու կողմում:

Այդ նկատի ունենալով առաջարկվում էր թույլ շտալ տեղահանվող հայերին գնալ Ամերիկա և առանձնապես Բուսաստան: Պետք էր բոլոր խրախուսիչ միջոցներով և արտոնություններով «այդ օգտակար ժողովրդին» քշել Միջագետք և բնակեցնել երկաթուղու շրջանում:

Անհրաժեշտ էր նույնիսկ ամեն կերպ նպաստել բոլոր հայ վտարանդիների վերադարձին դեպի այդ նոր վայրերը: Այս բոլոր մտքերը հուշելուց հետո, Ռահրբախը գերմանական կառավարությանը ներկայացնում էր իր եզրակացությունը.

1. «Գերմանիան այդպիսով բացառապես թուրք-օսմանցիներից կստեղծի պողպատյա պատնեշ ընդդեմ Ռուսաստանի:

2. Գերմանիան կլուծի հայկական տանջանքների մասին մշտապես այրող հարցը:

3. Գերմանիան աշխատասեր և արժեքավոր, կուլտուրական տարրերով կբնակեցնի Միջագետքը և այդպիսով կնրպաստի Թուրքիայում իր քաղաքական և տնտեսական խրնդիրների իրականացմանը»²: Ինչպես նշված է այս փաստաթղթում, բոլոր ներկա գտնվող զինվորականները հավանու-

¹ Գոլոբորոդկո, նշվ. աշխ., էջ 158:

² ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 676, թ. 88ա

թյուն են տալիս Ռոհրբախի նախագծի «գործնականությունը և հումանիզմին»: Գերմանական իմպերիալիզմի գաղափարախոսը այնպես էր խոսում մի ժողովրդի տեղահանման և վերաբնակեցման մասին, կարծես թե խոսքը վերաբերում էր մի քանի գյուղերի բնակչության և ոչ թե հազարամյակների ընթացքում իր հայրենի հողի վրա ապրող հայ ժողովրդի հոծ զանգվածներին:

1915 թվականին Մոսկվայում ուսներեն լեզվով լույս տեսած Պաուլ Ռոհրբախի գրքում արդեն ամբողջ մերկությունամբ ներկայացավ գերմանական իմպերիալիզմի ժողովրդդասպան ծրագիրը: Ռուսաստանի դեմ նվաճողական պատերազմ մղելու, այն առանձին մասերի բաժանելու վերաբերյալ հարցադրումների հետ մեկտեղ¹, Ռոհրբախն այնտեղ շարադրել է հայկական հարցում գերմանական իմպերիալիստների առջև ծառացած խնդիրները: Նրա գրքում կարմիր թելով անց է կացվում այն հիմնական միտքը, որ հայկական հարցին Գերմանիան պետք է մոտենա զուտ ֆալկառուսական դիրքերից: Նա գտնում է, որ Արևմտյան Հայաստանի գրավումը Ռուսաստանի կողմից մահացու հարված կհասցնե Գերմանիայի պլաններին Մերձավոր արևելքում, կնշանակե Գերմանիայի դաշնակից Թուրքիայի պարտություն և դրա համար իր կառավարողներին կոչ էր անում սմեն կերպ Ռուսաստանին զրկել այդ հնարավորությունից: «Հայաստանի աշխարհագրական դիրքն ու ընդհանուր ֆիզիկական ռելեֆն այնպիսին է, որ Թուրքիան և՛ քաղաքական, և՛ ռազմական տեսակետից կկորցնի իր կենսունակությունը, հենց որ կորցնի Հայաստանը, առանձնապես եթե նա ալն կորցնի հօգուտ Ռուսաստանի:

Նա, ով տիրում է Հայաստանին, անմիջականորեն տիրապետում է ինչպես Փոքր Ասիայի արևելյան մասին, այնպես և Միջագետքին»²:

Այսպիսով, պատերազմի նախօրյակին գերմանական իմպերիալիստները լայն գործունեություն էին ծավալել Օս-

¹ П. Рорбах, Война и германская политика, с предисловием проф. С. А. Котлеровского, М., 1915, стр. 88.

² Նույն տեղում, էջ 61—62:

մանյան կայսրութիւնում թե՛ տնտեսական և թե՛ քաղաքական ազդեցութիւն նվաճելու ուղղութիւնը:

1913 թվականի հոկտեմբերի 11-ին (24-ին) Գիրսը Կոստանդնուպոլսից հաղորդում էր, որ գերմանական «Դոյչե Օրիենտ-բանկի» դիրեկտոր Ալեքսանդերը ուղարկվել էր Թուրքիա հայկական կապիտալները գերմանական ֆինանսական ձեռնարկութիւնների հետ կապելու նպատակով: Գիրսի ասելով հայ կապիտալիստները նրան պատասխանել էին, թե քանի դեռ Գերմանիան ոչինչ չի արել հայերի համար, նա չի կարող վայելել իրենց համակրանքը¹:

Տնտեսական կապեր հաստատելու, Թավրիզում գերմանական գորգի ֆաբրիկայի համար բրդի, բամբակի գնման քողի տակ գերմանական գործակալ Շյունեմանը ջանքեր էր գործադրում իր ազդեցութիւնը տարածել Բաննի, Սաքիզի և Սոուջուլաղի քրդերի վրա, քայլեր էին արվում այդ շրջաններից մինչև Թավրիզ խճուղի կառուցելու ուղղութիւնը²: 1913 թվականի վերջին Փոքր Ասիա էր ուղարկվել մի գերմանացի գործակալ՝ Քուրդ Արամ կեղծանունով: Նրա գործունեութիւնն ուղղված էր հայերի հետ կապեր հաստատելու, նրանց Գերմանիայի կողմը գրավելու նպատակին³:

Էզրումում գերմանական հյուպատոս էդգար Անդերսը 1913 թվականի վերջից քաղաքական աշխատանք էր տանում թուրք բնակչության և զորամասերի մեջ ընդդեմ Ռուսաստանի⁴: Նույն նպատակով վանում երեք ամիս՝ 1913 թ. հուլիսից մինչև սեպտեմբեր, ջանքեր էր գործադրում Մոսուլի գերմանական փոխ-հյուպատոս Հոլշտայնը: Նա ձգտում էր հայերին հեռացնել Ռուսաստանից և մշտապես նրանց խորհուրդ էր տալիս հույս չդնել Ռուսաստանի վրա, որը ոչինչ չի արել հայերի համար, այլ աշխատել երիտթուրքերի հետ միասին: Այցելելով վանի Նրամյան հայկական դպրոցը և իմանալով, որ այնտեղ ուսաց լեզու է դասավանդվում, Հոլշտայնն ասաց, թե ժամանակի ընթացքում գերմաներեն

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Փաղվածքների ֆոնդ, գ. 37, թ. 37:

² Նույն տեղում, գ. 42, թ. 26:

³ Գ. Պալախան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 36:

⁴ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Փաղվածքների ֆոնդ, գ. 42, թ. 25:

լեզվին տիրապետելը ավելի օգտակար կլինի, քան ռուսերեն իմանալը: Ընդ որում նա հայտարարեց, որ եթե դպրոցում հենց այժմվանից գերմաներեն լեզվի դասավանդում մտցվի, ապա գերմանական կառավարությունը նպաստ կվճարի: «Այսպիսով,— գրում է փաստաթղթի հեղինակը,— Գերմանիայի ներկայացուցիչները, ձգտելով քայքայել մեր ազդեցությունը հայերի շրջանում, չեն բավարարվում իրենց միսիոներների դպրոցներով, որոնց թիվը միայն Վանի վիլայեթում 25-ն է, և առաջարկում են վարկավորել հայկական դպրոցները՝ նրանցում գերմաներեն լեզու դասավանդելու համար»¹: Նույն աղբյուրից մենք տեղեկանում ենք այն մեծ ակտիվության մասին, որ ծավալել էին գերմանական մասնագետները Արևմտյան Հայաստանում նավթի և քարածխի պաշարների ուսումնասիրման ուղղությամբ:

Գերմանական ներկայացուցիչները ձգտում էին այն բանին, որպեսզի իրանական կառավարությունը համաձայնվեր թուրքական հյուպատոսություններ բացելուն Խրանական Աղբյուրներում: Դրանք պետք է դառնային գերմանական հետախուզության կարևորագույն հենակետեր: Ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի կազմած փաստաթղթերից մեկում ստված էր, որ գերմանական ներկայացուցիչների ազդեցությունը «օրակուր ավելի ու ավելի է ուժեղանում ինչպես թուրքիայում, այնպես և Պարսկաստանում, ընդ որում այն ուղղվում է բացառապես Ռուսաստանի դեմ՝ նպատակ ունենալով խաբխել նրա ազդեցությունը հայերի, քրդերի և ասորիների վրա»²: Գերմանական ռազմականները մոտենում էին Կիլիկիայի ափերին, ցուցադրում Գերմանիայի ռազմական հզորությունը. գերմանական ծովակալը խոստումներ էր տալիս Սիսի հայ կաթողիկոսին, ցուցադրական զգուշացում անում թուրքական կուսակալին հայ բնակչությանը չնեղելու մասին:

Սակայն արևմտահայության ռուսասիրությունը խոր արմատներ ուներ: Ռուսաստանն էր այն մագնիսը, որը դեպք

¹ ՀՍՍԻ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 42, թ. 25: Տե՛ս նաև Հ. Երամյան, Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, հ. Բ, էջ 176:

² ՀՍՍԻ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 42, թ. 26:

իրեն էր ձգում նրան: Ռուսական կայսրության սահմաններում, Կովկասում էին ապրում նրա եղբայրներն ու քույրերը, այնտեղից էր սպասվում իրենց ազատագրության օգնությունը: Ռուսական իշխանությունների հովանավորությամբ հայկական բուրժուազիայի, նրա քաղաքական կուսակցությունների գործունեության ակտիվացումը, հայկական մամուլի բռնած դիրքը կատաղեցնում էին ինչպես թուրք կառավարողներին, այնպես և նրանց գերմանական հովանավորներին: Գերմանացի պրոֆ. Կարլ Ռոթն իր «Հայաստանը և Գերմանիան» հոդվածում ուղղակի հայտարարում էր. «Մեզ համար Հայաստանի մեջ ռազմական գործողություններն ամենամեծ կարևորությունն ունեն: Հոն պետք է, որ Ռուսիա տեղի տա: Մենք մեզ համար է, որ կաշխատենք մեր բոլոր ջանքերով...»¹:

Պատերազմի նախօրյակին ռուսական արտաքին գործերի մինիստրությանը ներկայացված մի զեկուցագրի մեջ Գերմանիայի դիրքի մասին արդեն ուղղակի ասված էր. «Թուրքիայի նկատմամբ իր քաղաքականության մեջ որոշակի, ընդ որում բացասական տեսակետ կա հայկական հարցի մասին: Դա արվում է բացառապես ռազմա-քաղաքական նկատառումներով, որոնց վերջնական նպատակն է՝ խոչընդոտել Ռուսաստանի անմիջական մոտենալը Ալեքսանդրեթին, կամ թեկուզև այնպիսի տերիտորիայի ստեղծմանը, որտեղ ռուսական ազդեցությունը կունենար բացառիկ կշիռ»:

Հայաստանի բոլոր դերմանական հետազոտողները (այդ թվում և զինվորականները) հաստատում են Թուրքիայի հայ բնակչության մեջ արմատացած բացառիկ հույսը Ռուսաստանի նկատմամբ, և դրա համար բոլոր նրանք տազնապով նշում են այդ բնակչությանը վստահելու անհնարինությունը Ռուսաստանի հետ պատերազմ ծագելու դեպքում»²:

Գերմանական քաղաքականությունը վերջնականապես հանգեց արևմտահայության դեմ թուրքական կառավարության բռնած ջարդարարական դիրքին այն բանից հետո,

¹ Մ. Սերոբյան, նշվ. աշխ., էջ 166:

² ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 676, ք. 85:

ներ ցարական կառավարութեան «հայասիրական» գործողութիւնները տվեցին իրենց պտուղները:

Գերմանական կառավարութեան ջանքերը,— գրում է Մանդելշտամը,— իր կողմը գրավելու ոչ միայն թուրքական դահլճներին, այլև նրանց կողմից ծվատվող հայերին, ամենալրիվ պարտութեան մատնվեցին»¹:

Կովկասում սկսեցին ստեղծվել կամավորական զնդեր, իսկ հայկական հասարակական կարծիքը ուղղվեց Գերմանիայի դեմ, ամբողջապես հանդես եկավ Անտանտայի պաշտպանութեան դիրքերից:

* * *

Գերմանական իմպերիալիզմի ներխուժումը Պարսից ծոցի ավազանը հանգիպում էր բրիտանական իմպերիալիզմի կառավարող շրջանների ուժեղ դիմադրութեանը: Սակայն բանը միայն Հնդկաստանին սպառնացող գերմանական էքսպանսիայի կանխումը չէր, այլ բրիտանական ֆինանսական կապիտալի, բանկային և առևտրական ընկերութիւնների ձգտումը՝ պահպանել և ավելի ամրապնդել իրենց դիրքերը այդ շրջանի ժողովուրդների և բնական հարստութիւնների շահագործման ոլորտում:

Անգլիական իմպերիալիզմը շատ ավելի նույն խաղ էր խաղում Մերձավոր արևելքում և, մասնավորապես, Արևմտյան Հայաստանի հարցում: Նա ոչ միայն ձգտում էր խոչընդոտել գերմանական նվաճողական քաղաքականութիւնը, այլև ընդգիմանալ ռուսական դաշնակցի առաջխաղացմանը դեպի հարավ: «...Հայերի վիճակը շատ չէր հետաքրքրում անգլիացիներին. նրանց մի ուրիշ բան էր հարկավոր: Նրանց հարկավոր էր մի զորավոր պատնեշ, որ կանգնեցնէին ռուսների առաջ»²: Բաֆֆու այս խոսքերը պահպանում էին իրենց ուժը: Լինչը³, անգլիական տասնյակ ու տասնյակ

¹ Մանդելշտամ, նշվ. աշխ., էջ 50:

² Բաֆֆի, «Տաճկահայք», 1895 թ., էջ 41:

³ Линч, «Армения», т. I, 2.

հետախույզներ ու քաղաքագետներ վաղուց արդեն ապացուցել էին Հայաստանի աշխարհագրական-ստրատեգիական բացառիկ դիրքի նշանակությունը Մերձավոր արևելքում գերազանցության հասնելու գործում: 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Անգլիան գործնական պլաններ էր մշակել Եգիպտոսից մինչև Հնդկաստան իրենից կախյալ երկրների մի անընդմեջ շղթա՝ «Բրիտանական Մերձավոր արևելյան կայսրություն ստեղծելու համար»¹: Անգլիայի արևելյան գաղութային քաղաքականության կարկառուն ղեկավարներից «Քերզոնը միշտ էլ երազել է Միջերկրական ծովից մինչև Պամիր տարածվող և ոչ միայն Հնդկաստանի սահմանները, այլև մեր (անգլիական) կայսերական կոմունիկացիաներն ապահովող վասալ պետությունների շղթայի ստեղծման մասին»²:

Բրիտանական նվաճողները ամեն կերպ ձգտում էին գաղութացնել Իրանը, հաստատվել արաբական երկրներում, որոնցից Ադենը զավթել էին տակավին 1839 թ., Մասկատի սուլթանատը՝ 1841 թ., Օմանը՝ 1892 թ., Բահրեյնի կղզիները և այլն: 1907 թվականի ռուս-անգլիական համաձայնագրով Իրանի ամբողջ հարավը, Պարսից ծոցով հանդերձ, անցավ անգլիական գերիշխանության ներքո: Դարի սկզբին անգլիական կապիտալիստները հիմք էին դրել նավթարդյունաբերության զարգացմանը այդ շրջանում: Միջագետքի նավթային հարստությունները գրավում էին իմպերիալիստական գիշատիչներին:

«Հորիզոն»-ի տնօրենները կարծում էին, որ «Անգլիայի քաղաքական և տնտեսական շահերը ոչ ըստինքյան և ոչ էլ հարաբերական մտքով վերցրած դեմ չեն կարող նկատվել մեր դատին»³: «Անգլիան, իհարկե, պիտի պաշտպանե «բրիտանոյա հային», այսպես է մտածում գաշնակցությունը»,—

¹ S.G. Earl of Ronaldshay, The Life of Lord Curzon, vol. III, p. 209, London, 1928. S.G. նաև И. Лемин, Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно, 1919—1925 гг., М., 1947.

² H. Nicolson, Curzon: The Last Phase—1919—1925, London, 1937, p. 37.

³ «Հորիզոն», 9.6, 1913 թ., № 126.

գրել է Ալիքսանդր Մյասնիկյանը¹։ Այնինչ անգլիական գաղութատիրական իմպերիալիզմը միանգամայն այլ խաղ էր խաղում։

Նախ, ինչպես Գերմանիան, որոշակի չափով նաև Անգլիան, թուրքական պետական շովինիստական քաղաքականությունը բոլոր միջոցներով ուղղում էր դեպի Արևելյան Անատոլիա, դեպի հայկական գործերին Ռուսաստանի միջամտությունների կասեցումը։ Անգլիական թրծված քաղաքագետներն իրենց պարզ հաշիվ էին տալիս, որ բոլոր դեպքերում Արևմտյան Հայաստանում պայքարը կարող է շահել սահմանակից Ռուսաստանը, իսկ Անգլիան չի կարողանա իր ռազմանավերը հայկական լեռներն ուղարկել։ Ուստի Անգլիան շարունակում էր իր տրագիցիոն քաղաքականությունը Մերձավոր արևելքում Ռուսաստանի ազդեցության ուժեղացումը կանխելու գործում, թեև դաշնակից էր Ռուսաստանին Գերմանիայի դեմ համատեղ պայքարում։ Եվ քանի որ Բալկաններում պարտություն կրած և մարտաշունչ պանթուրքիզմ որդեգրած թուրքական պետականությունը փորձում էր փրկություն որոնել Անատոլիայում, ապա անգլիական դիվանագիտությունը ջանք չէր խնայում նրա այդ ընթացքին հակառուսական ուղղություն տալու համար։ Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր էդուարդ Գրեյն այդ շրջանում քանիցս պառլամենտում հայտարարել է, թե ցանկալի է զգուշանալ ասիական Թուրքիայի նկատմամբ որևէ քաղաքական պահանջ հարուցելուց։ Նա խնդիր էր դնում օգնել Թուրքիային ամրապնդվելու հայկական վիլայեթներում։

Անգլիական մամուլը ողջունում էր Թուրքիայի պարտությունը Բալկաններում, նշում, որ իրականացան Թուրքերի մասին Գլադստոնի՝ «փրթիով ու փայասով (bag and baggage) Եվրոպայից դուրս» խոսքերը։ Միաժամանակ այն գիծն էր զարգացվում, թե Թուրքիան եվրոպական տերիտորիաների դիմաց բավականաչափ հատուցում կգտնի, «կենսունակությամբ» հնարավորություն կունենա ասիական մասում, որ-

¹ Ալ. Մյասնիկյան, *Հեփի* երկեր, 1957 թ., էջ 384։

տեղ «պայմաններն ավելի նպաստավոր են կայունության» համար: Լոնդոնի «Թայմս»-ը երիտասարդ թուրքերին ներշնչում էր, թե ոչ մի թուրքական կառավարություն՝ սկսած սուլթան Աբդուլ Համիդի թագավորության առաջին շրջանից, հավատարմություն չի ընծայել հայերին: Անգլիական իմպերիալիստների օրգանը նույն բանն էր առաջարկում նաև այժմ¹:

Բալկաններում թուրքերի պարտությունը միայն անուղղակիորեն էր շոշափում գաղութատիրական Անգլիայի շահերը: Նրա համար անհամեմատ վտանգավոր էր Արևմտյան Հասցաստանում Ռուսաստանի կամ մի երկրորդ պետության հաջողությունը, ինչը կսպառնար բրիտանական գաղութային տիրապետությանը Հնդկաստանում, կհարվածեր նրա հետագա զավթողական պլաններին: Թուրքիայի ամբողջականությունն իր արևելյան սահմաններում համապատասխանում էր Անգլիայի շահերին՝ մեծ տերությունների միջև ըստեղծված ուժերի փոխհարաբերությունների պայմաններում: Նա պետք է պատենշ դառնար բրիտանական գաղութային դիրքերի անձեռնմխելիության ճանապարհին: Սա հենց կրկնությունն էր անգլիական տրադիցիոն ստատուս քվոյի քաղաքականության: Սակայն այդ ստատուս քվոն փաստորեն միայն մյուս պետությունների դեմ էր շուռ գալիս: Հայկական բարենորոգումների հարցի քննարկման, բալկանյան ճգնաժամի ամենաթունդ պահին անգլիական դիվանագիտությունը հենց այդ տեսակետից շոշափելի հաջողության հասավ:

Անգլիական մամուլը, հասարակական և գիտական բազմաթիվ գործիչներ փարիսեցիական ելույթներ էին ունենում «բարբարոս» թուրքերի կողմից կեղեքվող հայ ժողովրդի սգոյին: Այս տեսակետից առանձնապես բնորոշ էին «Թայմս» թերթում հայկական ռեֆորմներին նվիրված խմբագրական և այլ հոդվածները, որտեղ հայանպաստ, երեսողաշտ կոչեր էին արվում²: Իսկ անգլիական իմպերիալիզմը հետևողականորեն առաջ էր տանում գաղութատիրական գիծը:

¹ «Հորիզոն», 26.5. 1913 թ., № 114:

² The Times, 31. X. 1913.

Այդ քաղաքականության ցայտուն օրինակ հանդիսացավ 1913 թ. մայիսին կնքված անգլո-թուրքական համաձայնագիրը։ Այս գործարքին նախորդել էր Պոստոլամում կնքված ռուս-գերմանական համաձայնությունը, ըստ որի Զեմանիան հրաժարվեց Իրանում ակտիվ դիրքեր գրավելուց, իսկ Ռուսաստանը համաձայնվեց, չխաչընդոտել Բաղդադի երկաթուղու կառուցմանը։ Դիվանագիտական այս կոմպրոմիսն անմիջապես պատասխան քայլերի առիթ ծառայեց Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից։ Անգլիան նույնպես, այլևս ապարդյուն համարելով Բաղդադի երկաթուղու կառուցմանը ընդդիմանալու իր քաղաքականությունը, առիթը բարեպատեհ համարեց հարավային Իրանի և Պարսից ծոցի շրջանում իր դիրքերն ամրապնդելու համար։ Անգլիան հասավ այն բանին, որ Բաղդադի երկաթուղին շարունակվի Բասրայից այն կողմ, որտեղ սկսվում էր անգլիական ազդեցության շրջանը։ Այդ համաձայնագրով Թուրքիան նրան էր զիջում Քուվեյտը, որի վրա հաստատվում էր անգլիական պրոտեկտորատը։ Բաղդադ—Բասրա գծի վաթշուկյան կազմում Անգլիան երկու տեղ էր ստանում։ Թուրքիան պարտավորվում էր ճանաչել Քուվեյտի շեյխի ինքնուրույնությունը, այսինքն՝ Անգլիայի վասալ դառնալը։ Դրա փոխարեն Անգլիան պարտավորվում էր Թուրքիայի առջև ռամեն ջանք գործադրել հայերին հանգստացնելու և թույլ չտալու օտարերկրյա ոչ մի յիջամբություն հայկական շարժման պատրվակի տակ»¹, խոստանում էր երեք միլիոն ֆունտ ստեռլինգ տրամադրել թուրքական բանակի վերակազմման և աղմինիստրացիայի վերափոխման նպատակին, վերջապես քառասուն տարով երաշխավորում էր Թուրքիայի ասիական հողերի անձեռնմխելիությունը։ Անգլիական հպայտալիստները նոր իրավունքներ ստացան Բաղդադի և Մոսուլի վիլայեթներում։

Հայասերի անուն հանած լորդ Բրայսը, անգլիական պոռլամենտի իդևանդացի անդամ Օ'Քոնըրը և ուրիշներ հանգես էին դալիս Թուրքիայի ամբողջականությունը պաշտպանելու, հայերի դրությունը բարելավելու վերաբերյալ հրապար-

¹ «Հորիզոն», 15.5. 1913 թ., № 105:

բազմաթիւն նույնքաներով, իսկ Անգլիան կրկնում էր 1878 թվականի Կիպրոսի զավթման մեթոդը, այս անգամ տեր դառնալով Քուվեյտին: Միաժամանակ, 1913 թվականի ամբողջ ամառը Թեուրի, Վիեննայի, Հռոմի, Հոնդուսի թերթերը շատախոսում էին ասիական թուրքիայի, այնտեղ առաւելան և Ֆրանսիական հաջողութեանների մասին, պրովոկացիոն նյութեր տպագրում Ռուսաստանի դիրքի վերաբերյալ: «Ռուսաստանը հաստատապէս վճռել է գրավել Հայաստանը», «Ռուսաստանը սպառնում է թուրքիայի ամբողջականութեանը» և այլ վերտառութեւններ չէին պակասում թերթերի ճակատներին:

1913 թ. սեպտեմբերի 5-ին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի հաղորդագրութեան մեջ ասված էր, որ ռուսական դեսպանը մենակ էր մնացել հայկական դատը պաշտպանելու գործում: Սկզբից ի վեր Ֆրանսիան և Անգլիան, մեր հանդեպ բարյացակամ գտնվելով հանգերձ, ետքէ խանդավառութիւն զգացուցած չեն մեզի: «Անոնց այս բարյացակամութիւնն ալ կարծես գոյութիւն ունի առավելապէս Ռուսիո քաղաքականութիւնը պաշտպանելու իրենց փափագեն, քան հայոց հանդեպ իրենց ունեցած անկեղծ համակրութեան համար»¹:

Պ. Միլյուկովը «Թուրքաց Հայաստանի վիճակը» հոդվածում նշում էր, որ անգլիական որոշ գործիչներ նույնիսկ դեմ չէին, որ Ռուսաստանը անեքսիայի ենթարկի Հայաստանը: Բայց նրանք դեմ էին, որ Ռուսաստանը Դիարբեքիից հարավ անցնի, քանի որ դա այն սարահարթի և հովտի բնական սահմանն էր, որտեղից կարող էր Ռուսաստանը սպառնալ Պարսից ծոցին: Դեպի Կիլիկիա իր առաջխաղացումով,— ասում էր Միլյուկովը,— Ռուսաստանը կտրելու էր համաշխարհային ապրանքաշրջանառութեան գլխավոր երակներից մեկը, որտեղ վաղուց տրդեն պայքար էր տեղի ունենում Եվրոպայի մեծ տերութեւնների միջեւ: Թե՛ Անգլիան և թե՛ Ֆրանսիան, չնայած Ռուսաստանի հետ իրենց ունեցած դաշ-

1 ՆՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 689, թ. 17:

2 «Մշակ», 11.12. 1914 թ., № 280:

նակցային կապերին, խոչընդոտում էին նրա առաջխաղաքումը դեպի Միջերկրականի ափերը:

Էրզրումում, Վանում, Բիթլիսում, Դիարբեքիրում, Տրապիզոնում հաստատված անգլիական հյուպատոսությունները, Թուրքիայի մյուս մասերում գործող կրթական, կրոնական ներկայացուցիչները, առևտրական և այլ գործակալներն իրենց երկարամյա գործունեությամբ նպաստում էին անգլիական ազդեցության ամրապնդմանը, հանգամանորեն ուսումնասիրում էին Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունները, մանրակրկիտ ինֆորմացիաներ հղում լոնդոն:

Այն պահին, երբ Ռուսաստանի համառ ջանքերի շնորհիվ 1914 թ. փետրվարի 8-ին կնքվեց ռուս-թուրքական համաձայնագիրը հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ, մեկ օր առաջ, փետրվարի 7-ին, անգլիական գաղութարարներին հաջողվեց ռատիֆիկացնել Թուրքիայի հետ իրենց կնքած համաձայնագիրը: Ռուս-թուրքական համաձայնագրով Ռուսաստանը շատ շնչին բանի հասավ: Այդ մասին կտեսնենք ստորև: Իսկ Անգլիան ճարպկորեն իր ձեռքը վերցրեց Քուլեյտի նավթաշատ հողերը, տնտեսական և քաղաքական նոր դիրքեր նվաճեց:

Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր Գրեյը 1914 թ. մարտին պառլամենտում հայտարարում էր, թե «Անգլիայի քաղաքականությունն ուղղված է Թուրքիայի անձեռնմխելիության պահպանմանը»¹: Սակայն հենց այդ ժամանակ անգլիացիները մաքսիմում ճիգեր էին գործադրում Միջագետքի նավթային հարստությունները զավթելու, դրանք Կարունի շրջանում իրենց ունեցած նավթային կոնցեսիաներին կցելու համար: Այդտեղից դեպի հյուսիս իրենց դիրքերը տարածելու ուղղությամբ անգլիական պաշտոնական նավթային քաղաքականությունն արդյունքի հասավ 1914 թ., երբ կուլ տվեց թուրքական նավթային ընկերությունը՝ նրա գերմանական հավակնորդների հետ միասին:

Իսկ լոնդոնում 1913 թ. ստեղծված «Բրիտանո-հայկա-

¹ «Մշակ», 8.3. 1914 թ., № 51:

կան կոմիտեն», «Հայկական ընկերությունը», անգլերեն լեզվով հրատարակվող «Արարատ» ամսագիրը ջանք չէին խնայում ապացուցելու Անգլիայի «տրադիցիոն հայասիրությունը»:

Պատերազմի նախօրյակին ինչպես մյուս իմպերիալիստական տերությունները, այնպես և Անգլիան լրիվ անտարբեր էին հայկական բարենորոգումների հարցի նկատմամբ: Նրան հետաքրքրում էր միայն սեփական շահը: «Մեծ Բրիտանիան միայն այն ժամանակ համոզվեց Տաճկաստանի վնասակարության մեջ յուր գերիշխանության տեսակետից Ասիայում և մասնավանդ Հնդկաստանում, երբ արկածախնդիր «երիտասարդ թուրքերի» կառավարությունը երես թեքեց իրենց դարավոր հովանավորող Անգլիայից, դիմակը դեն ձգեց և բոլոր հույսերը դրեց նորակոչ ու գոռոզ պաշտպանի վրա»¹:

1914 թ. աշնանը, երբ Թուրքիան անցավ պատերազմի ուժերիկոնը, անգլիական թերթը սպառնում էր, թե բրիտանական առյուծը նրան որպես պետություն կանհետացնի աշխարհացույցից: Լոյդ Զորջը, որ երեկ իր համախոհների հետ միասին խաղում էր միջպետական ներհակությունների վրա, խանգարում էր հայկական բարենորոգումների ուսական ծրագրի կենսագործմանը, արդեն վերհիշել էր Գլադստոնի ոճը. «Ճակատագրի մեծ ժամացույցի վրա հնչել է թուրքի հետ հաշիվները կարգադրելու ժամը: Թուրքերը մարդկային փտախտ են, իրենց գրաված երկրի մարմնի վրա մի աղետալի վերք, որ լափում է կյանքի ամեն մի ջիղ»:

* * *

Մերծավոր արևելքում, մասնավորապես, Թուրքիայում տնտեսական, քաղաքական ամուր դիրքեր էր նվաճել Ֆրանսիան: XVIII դարում ֆրանսիական թագավորներն էին հիմք

¹ «Պայքար», 21.8. 1916 թ., № 34.

դրել կապիտուլյացիոն իրավունքի ուժիմին Թուրքիայում, ժամանակի ընթացքում վճռական հաջողության հասել Թուրքիայի առևտրի, ֆինանսների, ուսումնական սիստեմի ասպարեզներում: Պատերազմի նախօրյակին ֆրանսիական կապիտալին էր պատկանում Թուրքական 4500 կմ երկաթուղի¹: Ֆրանսիական «Բեթե» ընկերությունն իր ձեռքում էր կենտրոնացրել Թուրքական ծխախոտի գնման և վաճառման մենաշնորհը: Օտոմանյան պարտքում ֆրանսիական բաժինը ամենամեծն էր և կազմում էր 60,3 տոկոս կամ 2 և կես միլիարդ ֆրանկ²:

Բալկանյան ճգնաժամի օրերին ֆրանսիական իմպերիալիզմը նույնպես Թուրքիայից մաքսիմումը ստանալու ուղղությամբ էր գործում. նրան ամենևին օտար էր հայ ժողովրդի ազատագրման գաղափարը: Հայկական հարցի աշխուժացումը մի միջոց էր ֆրանսիական դիվանագիտության համար Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու, իր նպատակին հասնելու տեսակետից: Պատահական չէր, որ ֆրանսիական պաշտոնական և ոչ պաշտոնական շրջանները հրահրում էին հարցի աշխուժացումը:

1913 թ. փետրվարի 24-ին, երբ բալկանյան պետությունների բանակները սպառնում էին վերջ դնել սուլթանի տիրապետությանը Կ. Պոլսում, ֆրանսիական դեսպան Բոնպառը պահանջներ ներկայացրեց Թուրքիային: Ֆրանսիան հարց էր դնում Թուրքիայում ֆրանսիական դպրոցներին Թուրքական դպրոցներին հավասար իրավունքներ տալու, միսիոներների գործունեությունն ընդլայնելու, երկաթուղային նոր կոնցեսիաներ ստանալու մասին: Վերջին հարցի շուրջը Ֆրանսիայի պրեզիդենտ Պուանկարեն 1912 թ. ամառը Պետերբուրգում ստացել էր ռուսական կառավարության համաձայնությունը: Ֆրանսիական կապիտալիստները պահանջում էին Սամսոն — Սիվաս — խարբերդ — Դիարբեքիր և Դիարբե-

¹ Раздел Азиатской Турции, по секретным документам б. министерства ин. дел, под редакцией Е. А. Адамова, М., 1924, стр. 33.

² Նույն տեղում, էջ 9:

քիր—էրզրում—Տրապիզոն գծերով երկաթուղային կոնցեսիա ստանալ Արեւելյան Անատոլիայում և Ռայակ (Բեյրութ—Դամասկոս գծի վրա)—Երուսաղեմ և Ռայակ—Հոմս—Համա—Հալեպ գծով՝ Սիրիայում։ Այս պարագաներում Ֆրանսիան բնականաբար կողմ չէր, որ Ռուսաստանը ինչ որ ինքնուրույն հաջողութեան հասնի Արեւմտյան Հայաստանում¹։

1914 թ. ապրիլի 11-ին կնքվեց Ֆրանս-թուրքական պայմանագիրը, ըստ որի Ֆրանսիան փոխառութիւն էր տալու Թուրքիային, իսկ վերջինս ընդառաջում էր նրան երկաթուղային շինարարութեան հարցում։ Սամսոն—Դիարբեքիր—Տրապիզոն եռանկյան երկաթուղու կառուցումը նշանակում էր Ֆրանսիական և ռուսական ազդեցութեան հաղթանակ Արեւմտյան Հայաստանում։ Էրզրումում Ֆրանսիական գիծը միանալու էր ռուսականին, որի կառուցումը Կարսից արդեն սկսվել էր, իսկ Սիվասում՝ գերմանական երկաթգծին։ Պատահական չէ, որ Ֆրանսիայի պահանջը գտավ Ռուսաստանի հավանութիւնը։

Գերմանական «Դոյչե բանկը» «Բանկ օտոման»-ից զնեց բոլոր ակցիաները, և Գերմանիան Բաղդադի երկաթուղու տերը դարձավ, Ֆրանսիային զիջելով երկաթուղային կոնցեսիաները Սիրիայում և Հայաստանում։ Ֆրանսիան պլաններ էր մշակում իր մրցակիցներին ետ չմնալու, ասիական Թուրքիայում, Կիլիկիայում և Սիրիայում Ֆրանսիական ազդեցութիւնը, առևտուրը զարգացնելու համար։ Այս նպատակով գործի էին լծվել Ֆրանսիական գիտական, աշխարհագրական, միսիոներական և այլ ընկերութիւնները։ Սրանք ուսումնասիրում էին Հայաստանի տեղագրութիւնը, տնտեսական աշխարհագրութիւնը, վիճակագրութիւնը և այլն։ 1913 թ. մի մեծ խումբ Ֆրանսիացիներ այցելեցին Թուրքիա։ Նույն տարվա մայիսին Ֆրանսիական մի ընկերութիւն սկսեց Տրապիզոն — էրզրում խճուղու կառուցումը։ Դաշնակցական մամուլը մանկամտորեն այն միտքն էր զարգացնում, թե Թուրքիայի նկատմամբ 1913 թ. «պետութիւնների պահանջների հետեանքն այն կլինի, որ Եվրոպան ավելի համառորեն

¹ Ռոդերիկ Դավիսոն, Նշվ. աշխ., էջ 18։

ուշք կդարձնի թուրքական վարչական բարենորոգումների խնդրին և ավելի գործունյա աջակցություն ցույց կտա այն ազգություններին, որոնք տառապում են թուրքական բռնակալության տակ»¹:

Հայկական բուրժուական շրջանները, մտավորականությունը հուսադրվում էին եվրոպական դիվանագետների այն փարիսեցիական հայտարարություններով, թե «Հայաստանի բարենորոգումները եվրոպայի հանգստությունն է»: Նուրբար փաշան կարծում էր, որ բարենորոգումներն իրագործելի են, քանի որ առկա են եվրոպական տերությունների տնտեսական շահերը²:

Այս պատրանքն ավելի էր զարգանում շնորհիվ հայասիրական և, միաժամանակ, հակաթուրքական այն լայն կամպանիայի, որ ձեռնարկել էին ֆրանսիական մի շարք ընկերություններ ու կազմակերպություններ: Սկսած 1900 թ. Փարիզում գործում էր «Պրո-Արմենիա» կազմակերպությունը: Նրանում բուրժուական պետական գործիչներից, իմպերիալիզմի ծառայամիտ սպասարկուներից բացի, ազնիվ գործունեություն էին ծավալել այնպիսի դեմքեր, ինչպիսիք են անհահանջ հակամիլիտարիստ Ժան Ժորեսը, Անատոլ Ֆրանսը, Մեյեն, Ֆ. Պրեսանսսեն և շատ ուրիշներ: Ֆրանսիայում հայերի բախտով հետաքրքրվողների թիվը շատացավ սկսած 1913 թվականից: Այդ հարցով զբաղվում էին մի շարք գիտական ու հետախուզական կազմակերպություններ՝ սկսած Փարիզի աշխարհագրական ընկերությունից մինչև ֆրանսիական Ասիայի կոմիտեի հայկական բաժանմունքը, որի գլուխ կանգնած էր, ոչ պատահաբար, ֆրանսիական բանակի շտաբի նախկին պետ գեներալ դը Լաբրուան: Այս գործով էին զբաղվում նաև՝ «Ալիանս Ֆրանսեզ», «Սոսիեթե դը Ժեոկրաֆի Քոմերսիալ» և այլ կազմակերպությունները: Հայկական սեկցիայի անդամ էին արտաքին գործերի մինիստրության արևելյան գործերի տնօրեն Ժան Կուն, Շնայդեր զինագործարանի տնօրեն էժեն Շնայդերը, «Թան» թերթի քաղաքական

¹ «Հորիզոն», 14.5. 1913 թ., № 104:

² Բաբկեն վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 31:

Դամբագիր Անդրե Տարդյեն, հրապարակախոսներ Լյուդվիգ դը Քոնտանսոնը, Ռընե Բինոնը, Ֆրանսիս Պրեսանսեն, Ժան Ժորեսը, Վիկտոր Բերարը և ուրիշներ:

1913 թ. Փարիզում լույս տեսնող «Pour les Peuples d'Orient» թերթում հայ ժողովրդի նկատմամբ համակրական հողավածներով հանդես էին գալիս պրոֆ. Վիկտոր Բերարը և Ֆ. Պրեսանսեն: Վերջինս մի առիթով հայտարարում էր. «Եվրոպան չպետք է և չի կարող թողնել, որ Հայաստանը խեղդամահ լինի թուրքական ռեժիմի ծանր ճիրանների մեջ, մի ռեժիմ, որն իր սարսափներով գերազանցում է այն բուլղոսին, ինչ որ կարող է թելադրել ամենահամարձակ երեակայությունն անգամ: Եվրոպայի խղճի վրա ծանրանում է մի չվճարված մուրհակ — Բեռլինի դաշնագիրը, որի մեջ Հայաստանին բարենորոգումներ էին խոստացված պետութունների վերահսկողության տակ: Հայաստանը հին, բարձր կուլտուրա ունեցող երկիր է: Նա ուժասպառ է լինում թուրքերի և քրդերի լծի տակ...»¹:

Ժորժ Կլեմանսոն «Լ'օմ Լիբր» թերթում «Հայաստանի ջարդերից հետո» հոդվածում հուսադրում էր, թե «հայերը թող ապահով լինեն. շատ շանցած՝ Եվրոպայի շահը պիտի պահանջե, որ իրենք այլևս չկոտորվեն»²:

Փարիզում 1913 թ. նոյեմբերի 30-ին տեղի ունեցած հայասիրական կոնֆերանսին մասնակցում էին Մեծ Բրիտանիայի համայնքների պալատի անդամներ Օ'Քոննեյրը, Ուայտը, Բուքստոնը, Գերմանիայից՝ Լեփսիուսը, Ռուսաստանից՝ Ն. Միլյուկովը, Ավստրիայից՝ Անտոն Հերմանը, Իտալիայից՝ սենատոր դ'Անդրեանը: Գնենրալ Լաբրուան հաղորդում էր, թե «Եվրոպան պետք է վճարի իր պարտքը այն մուրհակով, որ նա տվել է դեռևս Բեռլինի կոնգրեսում և որը մինչև այժմ մնում է չհատուցված»: Ֆրանսիայում այդ շըրջանում լույս տեսավ Թուրքիայում հայերի վիճակին նվիրված փաստաթղթերի և նյութերի հինգհատորանոց ժողովածու՝ «La situation des arménies en Turquie exposé par

¹ «Հորիզոն», 28.11. 1913 թ., № 45:

² Նույն տեղում, 25.5. 1913 թ., № 113:

des documents» (Հայերի կապութիւնը Թուրքիայում ցուցադրված փաստաթղթերով): Շվեյցարիայում գործած «Պրո Ջաստիզիա» կոմիտեն 1913 թ. բազմաթիվ միախնդներ էր կազմակերպել:

Այսպիսով, Արևմուտքի բուրժուական շրջանները, նրանց թերթերն ու գործիչները ամեն կերպ բորբոքում էին հայկական հարցը: Ինչ խոսք, որ նրանց շաբաթում կային բարի կամեցողության բազմաթիվ առաջադեմ մարդիկ, որոնք ազնիվ միտումներ ունեին, բարեկամական զգացմունքներ էին տածում բազմաշարժար հայ ժողովրդի նկատմամբ: Բայց այդ ամենը օգտագործվում էր այն ժամանակ միջազգային կյանքում ամենազուր խնայելի զորքի կողմից՝ իր ընշաքաղց պլաններին համապատասխան:

Նույնպիսի դիրք էին բռնել Թուրքիայի հետ առնչություն ունեցող մյուս մեծ ու փոքր տերութիւնները: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, հանձին մոնոպոլիստ Չեստերի, դեռևս 1908 թ. սկսած փորձում էին ելակետային դիրքեր գրավել Թուրքական պետության, նրա նախկին հարստությունների շահագործման մեջ: Ամերիկյան միսիոներական կազմակերպությունները շատ վաղուց հաստատվել էին Թուրքիայի տարբեր մասերում, մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանում, թունավորում էին ժողովրդին կրօնական հաշիշով:

Ասիական Թուրքիայով շահագրգռված տերութիւնները, մի կողմից, առանձին-առանձին համաձայնություն էին ձևափոխում Թուրքիայի հետ, մյուս կողմից, աշխատում օսմանյան կառավարությունից ստացած իրավունքների շուրջը համաձայնության գալ միմյանց հետ, փոխադարձ զիջումներ անել, ներդաշնակել իրենց մենաշնորհներն ու արտոնությունները, երկաթուղային կոնցեռնները: Բնականաբար Թուրքիան շուտով ոչ միայն տնտեսապես, այլև բաղադրականապես բաժանված էր լինելու ազդեցության ոլորտների մեծ տերութիւնների միջև:

Հայկական բարենորոգումների հարցի շարքը եվրոպական տեղաթիվումների, Օսմանյան կայսրության ներկայացուցիչների երկար-բարակ բանակցությունները, ավստրո-հունգարական գեսպանի Կոստանդնուպոլսի ենթաթյու ամառանքում տեղաթիվումների դեսպանների կողմից նախագծերի տարբերակների քննարկումները Վերջի վերջո ավարտվեցին կիսատ-պռատ կամպրոմիսով: Եվրոպական պետությունների ներհակությունների վրա իր քաղաքականությունը տրամադրեցին կերպով հարմարեցնող Ելդըզ Քյոշըր այնուամենայնիվ որոշ հաջողության հասավ: Գերմանիային հաջողվեց կեր-ձատել, միևիմուսի հասցնել նախնական ծրագիրը: «Սուլթանը մի անգամ ևս իր անկախությունը» փաստարկեց,— այդ օրերին գրում էր Ֆրանսիացի Ժորժ Կլեմանսոն,— և եվրոպական դիվանագիտությունը, որի ուսերին է ծանրանում հայկական արյունը, նորից տեղի տվեց»¹: 1914 թվականի հունվարի 26-ին (փետրվարի 8-ին) կնքվեց ռուս-թուրքական համաձայնագիրը հայկական ռեֆորմների մասին²: Կ. Պոլսում ռուսական զորքերի ժամանակավոր հավատարմատար Գուլկերիչը հենց հաջորդ օրը տրտաքին զորքերի մինիստրությանը հղած իր գրության մեջ փորձում էր մեծ հազ-թանակ համարել համաձայնագրի կնքումը, որն իբրև թե «հակայական նշանակություն ունի հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի համար», որ այն «անկասկած, նոր, ավելի երջանիկ գարաշրջանի սկիզբ է նշանավորում հայ ժողովրդի կյանքում»³: Նույնն էր փորձում պնդել Մանդելշտամը:

Հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ը Թուսաստանի արտաքին զորքերի մինիստրին հղած իր 1914 թ. ապրիլի 16-ի ուղեր-ձում այդ առթիվ նիկոլայ 11-ին համարում էր ցար-ազատաբար, Արևելքում քրիստոնյաների խնկալուն հովանավո-

¹ Կլեմանսոնի հոդվածի ֆրանսերեն բնագիրը տե՛ս ՆՍՍԹ ԳԿԳԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 709, թ. 10:

² Համաձայնագրի տեքստը տե՛ս Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении, Петроград, 1915 г.

³ Նույն տեղում, էջ 170:

յաղ, որի կամքով «հայ ժողովուրդը նորից պատմական ասպարեզ էր կոչվում» և հայ ժողովրդի անունից խորին շնորհակալություն էր հայտնում նրան¹:

Սակայն, հայկական բարենորոգումները վերջին հաշվով հանգեցին ֆաթի. առհասարակ չփաստորեն ավարտվեց այնպես, ինչպես ցանկանում էին Թուրքիան և նրան հովանավորող կայզերական Գերմանիան: 1914 թ. մարտի 24-ին «Նովոյե վրեմյա»-ն (№ 13662) գրում էր, որ բարենորոգումների ընդունված ծրագիրը «մի կոմպրոմիս է հանդիսանում ոչ այնքան ռուսական և թուրքական հայացքների, որքան պետերբուրգյան և բուխարյան արևելյան քաղաքականությունների»: Քստ համաձայնագրի, Արևմտյան Հայաստանը բաժանվում էր երկու սեկտորների. ա) էրզրում—Տրապիզոն—Միլաս և բ) Վան—Բիթլիս—Խարբերդ—Դիարբեքիր: Նրանցից յուրաքանչյուրի գլուխ կանգնելու էին եվրոպական տերությունների երաշխավորությամբ և սուլթանի կառավարության կողմից հաստատվող եվրոպացի ինսպեկտորները: Համիդիե գնդերը չէին վերացվում, ալ վերածվում էին պահեստային հեծելազորի, որոնց զենք տրվելու էր զինվորական մորթիլիզացիայի և զինվարժությունների դեպքում: Փաստորեն սուլթան Համիդի ստեղծած այդ հակահայկական բռնուցքը պահպանվում էր: Համաձայնագիրը աբեմտահայություններ ինքնավարման իրավունքներ չէր ընձեռում, որը նախատեսվում էր Մանդեղլտամի կազմած ռուսական նախնական նախագծով:

Քանի հանգեց նրան, որ 1914 թ. ֆաթիսի 10-ին, մի կողմից, թուրքական կառավարության և, մյուս կողմից, ինսպեկտորների պաշտոնների համար առաջադրված հունդացի վեստենենկի և նորվեգացի Հոֆի միջև կնքված կոնտրակտով վերջիններս դառնում էին, ըստ էության, թուրքական պաշտոնյաներ: Այսինքն՝ բարենորոգումները ոչ թե ուղղվեցին թուրքական բռնակալական ռեժիմի դեմ, այլ կարող էին իրականացվել թուրքական ձեռով, թուրքական կառավարության միջոցով:

¹ Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении, Петроград, стр. 178—179.

Վեստենենկը նշանակվում էր էրզրում—Տրապիզոն—Միվաս սեկտորի և Հոֆը՝ Բիթլիս—Վան—Խարպուտ—Իհար-բեքիր սեկտորի ինսպեկտորներ։ Թուրքական կառավարու-
թյանը իրավունք էր վերապահվում իր հայեցողությամբ ա-
տենի նրանց։ Այս առիթով ռուսական դեսպանը նշում էր
արևմտահայերի շրջանում ուժեղացած անհանգստությունը¹։

Տերությունների օգնությամբ արևմտահայության գոյա-
վիճակը թեթևացնելու հնարավորությունը իրականություն
համարեցին բոլոր նրանք, ովքեր մեծ հույսեր էին կապել
բարենորոգումների հետ։ Արտամեդ ժամանած Հոֆին հետևե-
լալ ստրկամիտ խոսքերով էր ողջունում դաշնակ գործիչ Իշ-
խանը. «Դուք 5—6 տարի է ի վեր մեր սպասած մեսիան եք։
Այս տառապած ժողովուրդը, իր ազատության պայքարեն
վե՞րջ, հա կտեսնեն արշալույսը (?)»²։

Կովկասում նույնպես ռուսահայ գործիչներն օվսանաներ
էին ասում եվրոպական դիվանագիտության հասցեին, կար-
ծում, թե «հայկական հարցը ներկայումս իր լուծման վերջ-
նական էտապի մեջ է գտնվում, և անտարակուսելի է, որ
այս 1914 թվին Թուրքիայի բազմաշարժար հայ ժողովուրդը
կտեսնի իր ազատագրությունը (?)»³։ Մի այլ համարում
«Մշակ»-ը գրում էր. «Մենք հավատում ենք, որ այդ ռեֆորմ-
ները մեռած տարրեր չեն մնա, որովհետև Ռուսաստանը շա-
հագրգռված է նրանց իրագործման մեջ։ Ռուսաց շահերը պա-
հանջում են հայկական ռեֆորմների իրագործում, ուրեմն
նրանք պետք է իրականանան»⁴։

Էջմիածնի «Արարատ» ամսաթերթը անհիմն լավատեսու-
թյամբ գրում էր, թե հայկական հարցը «գտնվում է ներկա-
յումս յուր լուծման նախօրյակին»։ Իսկ Պողոս Նուբար փա-
շան 1914 թ. հունվարի 29-ին (հ.տ.) հեռագրում էր էջմիա-
ծին՝ կաթողիկոսին. «Ձեր իմաստուն հեռատեսության, բարձր
ցուցումների և նորին վեհափառության ռուսաց կայսեր բա-
րեխնամ կառավարության եռանդուն գործունեության շնոր-

1 ՀՍՍԹ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 43, թ. 13։

2 «Հայրենիք» ամսագիր, № 1, 1955, էջ 26։

3 «Մշակ», 1.1. 1914 թ., № 1։

4 «Մշակ», 13.2. 1914 թ., № 33։

հիվ ասիական Թաուֆիայի մեք եղբայրները այսուհետև
հնաճախվորություն կունենան ապրելու արդար և ապագայ
վարչության ներքո¹:

Պոզոս Նաբարը իր մի ճառախոսության մեջ՝ 1914 թ.
մայիսի 2-ին (15), նորից վարդապետին էր ներկայացնում
Նվթագայի ինսպեկտորների առաջիկա գործունեությունը: Նա
կարծում էր, որ նրանց ուղղակի հսկողության տակ «կկար-
գադրվեն» «հաղային վեճերը», ոստիկանությունը և ժանդար-
մերիան արգարություն կհաստատեն, հայերեն լեզուն «պի-
տի ընդունվի վարչական շրջաններում և դատարաններում
մեջ», «հայ ազգային վարժարանները իրենց համեմատա-
կան բաժինը պիտի ունենան» «յուրաքանչյուր նահանգի
հանրային կրթության բյուջեին մեջ»: Նա այնքան հեռու էր
գնում իր ումանտիկայի մեջ, որ կարծում էր, թե «կառա-
վարությունը ոչ մեկ դժվարություն պիտի հարուցանե», իսկ
«հավասարության սկզբունքը պիտի գործադրվի ամեն կարգի
պաշտոնատարներու՝ քրիստոնյաներու և մահմեդականնե-
րու միջև» և այլն, և այլն²:

Ավելի ուշ, նույն թվականի մայիսի 5-ի (18) գրությունով
նա կաթողիկոսին հաղորդում էր օսմանյան կառավարության
դիրքորոշման մանրամասների մասին: «Այնուհանդերձ, եթե
օսմանյան կառավարությունը համոզված էր բարենորոգում-
ներու հարկավորությանը, անիկա սակայն կաշեք ինքը մե-
նակ իրագործել անոնք, առանց պետությանց միջամտության,
ինչ որ իրեն համար նվաստացուցիչ կերեար»³: Մայիսի
18-ին (31) Գիթը հավաստիացնում էր Ջավրիեին, որ նա
«թույլ չի տա, որ Դուռը (թուրքական կառավարությունը) իր
հայեցողությամբ խաղա գլխավոր ինսպեկտորների հետ»⁴:

Սակայն իրականում թուրքական կառավարությունը գի-
տում էր բոլոր միջոցներին, որ չեֆորմները մնային թզթի
վրա. նա ոչ մի միտք չունեք կատարելու 1914 թ. փետրվարի

¹ Թարկեն վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 3: (Ընդգծումները մերն են —
Ջ. Կ.):

² ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ք. 2, գ. 711, թթ. 50—51:

³ Նույն տեղում, թ. 36:

⁴ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 676, թ. 131:

Յ-թ համաձայնագրերը՝ եվրոպական պաշտոնյաներին գործադիր իշխանություն տալ Արևմտյան Հայաստանում:

Թուրքական կառավարության դիրքորոշման մասին քաղաքիչ պատկերացում է տալիս 1914 թ. հունիսին Կ. Պոլսից Պետերբուրգ ուղարկված մի փաստաթուղթ: «Թուրքերը հաստատապես որոշել են ընդգրկման մեկ ռեֆորմին», — ասված է այնտեղ: — «...Ծեսպանները, հասկառակ Փարիզում, Բեռլինում և Պետերբուրգում Նուբար փաշային տրված խոստումներին, քայլեր չեն ձեռնարկում գլխավոր ինսպեկտորների իրավունքների պաշտպանության ուղղությամբ»¹: Թալիսթը և իսլիլը հայտարարում էին, որ «Իթթիհադը որոշել է ինքնուրույն կերպով խրականացնել ռեֆորմը իր հասկացողության համաձայն, առանց հայերի հետ հարաբերության մեջ մտնելու»: Փաստաթղթի հեղինակները նշում էին, որ նրանց նպատակն է ապալել ռեֆորմները, դրանք ուղղել ի վնաս հայերի հունով, շեղեցնել ինսպեկտորներին, որ Եվրոպայի լուսիյունը խրախուսում է նրանց²: Գերան տրդեն հաղորդում էր հայերի կոտորած սարքելու ուղղությամբ իթթիհադականների գործնական նախապատրաստությունների մասին, հայկական մամուլը տրտնջում էր, որ բարենորոգումները «անգոր են առ տկար», որ դրանց գործադրությունը Թուրքական կառավարության քմահաճույքին է թողնված: Ֆրանսիացի Վիկտոր Բերարը վախ էր արտահայտել, որ «ռեֆորմների առաջին հետևանքն այն կլինի, որ այդ պաշտոնական ավազակները կոչ կանեն ժողովրդական ֆանատիկոսության», որ «ռեֆորմներն առանց կոնտրոլի դա կոտորած է»³:

Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում բժ. Զավրիևի հանդիպումները Վեստենենկի և Հոֆի հետ, որոնք Կ. Պոլիս էին ժամանել Արևմտահայաստանում իրենց պաշտոնները վարելու համար: Վեստենենկը, պատասխանելով Զավրիևի մի հարցին, ասում էր, որ ըստ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև հնքված պայմանագրի, իրեն հրավիրել է սուլ-

1 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 878, ք. 144:

2 Նույն տեղում:

3 «Մշակ», 29.1. 1914 թ., № 20:

թանը և որ ինքը նրա պաշտոնյան է և ենթակա նրան: Հայերը շատ քիչ էին հետաքրքրում նրան, նա հայկական հարցից անտեղյակ էր: «Ինչպես և Վեստենենկը, նա (Հոֆը) ոչ մի հասկացողություն չունի Թուրքիայի մասին, ո՛չ նրա պետական կառավարման մակարդակի ու ձևի մասին, ո՛չ էլ թուրքական պետական մարդկանց գործելակերպի մասին: Բացարձակապես ոչինչ նա չգիտեր հայկական հարցի մասին... (ընդգծումները մերն են — Ջ. Կ.)¹:

Ահա թե ինչպիսի մարդկանց հետ էին կապում արևմտահայ ժողովրդի բախտը արևմտյան դիվանագիտությունն ու նրա սպասավորները:

Ալ. Մյասնիկյանը, անդրադառնալով բարենորոգումների միջոցով հայկական հարցը լուծելուն, այն «գորղյան հանգույց էր» համարում²: Իր «Հայկական ռեֆորմների նախագիծը» վերլուծական հոդվածում նա հանգամանորեն քննարկել է բարենորոգումների հետ կապված խնդիրները: «Վարչական կոնտրոլը,— գրում էր նա,— դա, մեր կարծիքով, ոչ մի իրական հետևանքի չի հասցնի, քանի որ վարչության կարևոր ներկայացուցիչները՝ նահանգապետները, միանգամայն անկախ են ինսպեկտորից»: «Ուրեմն ի՞նչ է մնում ինսպեկտորին,— հարց է տալիս նա:— Սոսկ մի անուն: Իսկ ի՞նչ է անելու նա: Միմիայն ուճիկ է ստանալու»: Ալ. Մյասնիկյանը բարենորոգումների ծրագիրը համարում էր «անորոշ, անգույն և անկերպարան», որ «դժվար է լուրջ կերպով «օրենսդրական բառը գործածել նրա վերաբերմամբ»: Նա գտնում էր, որ «հայկական ռեֆորմների նախագիծը ոչ մի պատասխան չի տալիս այն «առիթվալ հարցին», որի անունն է թուրքահայ խնդիր»³:

* * *

Պատերազմը լայն արձագանք գտավ հայկական միջավայրում: Ռուսահայ բուրժուազիան, նրա կուսակցություն

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 675, թ. 143:

² «Հորիզոն», 25.12. 1913 թ., № 289:

³ «Մշակ», 7.2. 1914 թ., № 28:

ները պատերազմն առանց այլեայլության արդարացի հրաշակեցին և հայկական մամուլում ռուսական զենքի գովքն էին անում, նրան հաջողություն ցանկանում: Ռուսական բանակում ծառայող հայ զինվորականությունն անհամբերությամբ սպասում էր այն պահին, երբ մասնակցություն էր քերելու այդ գործին: «Դեռևս երբեք ռուսահայերը չէին ձգտել այդպես ջերմորեն Ռուսաստանի հետ մերձենալուն,— գրել է ռուս հրապարակախոս, դոկտոր Լ. Օշերովսկին,— դեռևս երբեք նրանք չէին դրսևորել այդպիսի անկասելի, կրքոտ ձգտում ծառայելու իրենց հայրենիքին, ինչպես այժմ»¹:

«Մշակ»-ը մի խմբագրականում գրում էր. «Իբրև քաղաքացի և իբրև ազգասեր, ռուսահայի ամբողջ համակրությունը և անկեղծ սերը ռուսական զենքի հաջողության և հաղթության կողմն է»²:

Վ. Տերյանը «Նամականեր հյուսիսից» հոդվածաշարքում գրում էր. «Նոր չէ, որ հայությունը պիտի վկայի իր համակրությունը և ձգտումը դեպի Ռուսաստանը: Դա մի պատմական ավանդություն է արդեն մեզ համար»³:

Թուրքիայի դեմ մղվող պատերազմը հայ ժողովրդի համար ոչ թե ուրիշի հողեր զավթելու, ուրիշ ժողովուրդներ ստրկացնելու, նոր գաղութներ նվաճելու պատերազմ էր ներկայանում, այլ սեփական հայրենիքը թուրքական տիրապետության դարավոր ստրկությունից ազատագրելու, սեփական հայրենի օջախը վերստանալու մի պատեհ առիթ:

Վ. Ի. Լենինը, անդրադառնալով առաջին համաշխարհային պատերազմի բնույթի հարցին, նշել է, որ նրա մասնակիցների «99/100-ի համար պատերազմը իմպերիալիստական, այսինքն՝ զառամյալ բուրժուազիայի քաղաքականության շարունակությունն է, այն բուրժուազիայի, որն ընդունակ է ազգերի բռնադատման, բայց ոչ ազատագրման»: Միաժամանակ, Վլադիմիր Իլյիչը չէր բացասում, որ «Սեր-

¹ Л. Ошеровский, Идея автономного строя в турецкой Армении под протекторатом, стр. 9.

² «Մշակ», 17.11. 1914 թ., № 205.

³ «Մշակ», 11.10. 1914 թ., № 229.

բիայի համար, այսինքն՝ այժմյան պատերազմի մասնակից-ներին ինչ-որ հարյուրերորդականի համար պատերազմը բուրժուական ազատագրական շարժման «քաղաքականության շարունակությունն է»¹։

Հիրավի, լենինյան այս հարցադրումը վերաբերում է նաև հայկական բուրժուա-դեմոկրատական ազատագրական շարժման շարունակությանը, մի շարժում, որն ուղղված էր թուրքական բռնակալության դեմ, «պայքար էր Հայաստանում հայկական պետության համար»²։ Այդ պայքարը սկսվել էր տասնամյակներ առաջ, տարբեր էտապներում ընդունել ամենատարբեր երանգներ, բայց տակավին չէր պսակվել հաջողությամբ. չէր ստեղծվել հայկական բուրժուական պետություն, չկար տերիտորիայի, տնտեսական կապերի ընդհանրություն, իսկ հայ ժողովուրդը թուրքիայում զուրկ էր ոչ միայն մարդկային ամենատարրական պայմաններից, ոչ միայն ամենաբիրտ ճնշման էր ենթարկվում, այլև դատապարտված էր ֆիզիկական բնաջնջման։ Սա այն պայքարի յուրօրինակ շարունակությունն էր, որի «պատմական երևույթների հիմնական օբյեկտիվ բովանդակությունն են եղել ազգային-բուրժուական շարժումները կամ ֆեոդալիզմի տարբեր ձևերից ազատագրվող բուրժուական հասարակության «ջղաձգումները»³։

Թուրքական բռնակալության դեմ արևմտահայության ազգային-ազատագրական շարժումը միանգամայն օրինաչափ երևույթ էր, պայմանավորված հայ ժողովրդի բնականոն ձգտումներով։ Սակայն այն սպասելի արդյունքի չէր հասել՝ թուրքական սուլթանիզմի տրագիդիոն ջարդարարական կուրսին բախվելով, այդ շարժումը դրսից գլխավորելու, եվրոպական միջամտությանը ապավինելու և ոչ թե բուն ժողովրդի պայքարը ռեալ հունով առաջ մղելու հետևանքով։

Պատերազմի նախօրյակին նույնպես ռեալ իրականությունը, ազատագրական պայքարի կոնկրետ պայմանները հաշվի չառնելով, ռուսահայ բուրժուազիան, նրա կուսակ-

¹ Վ. Ի. Լենին, *Երկեր*, հ. 21, էջ 292։

² Б. А. Борян, *Армения*, ч. II, М.—Л., 1929, стр. 17.

³ Վ. Ի. Լենին, *Երկեր*, հ. 21, էջ 175։

ցությունները, սրանց հետեից ընթացող հայ հասարակական ուժերը կարծում էին, թե հասել է պատմական պահը, որպեսզի ամբողջ հայ ժողովուրդը մեկընդմիշտ ընտրություն կատարեի արյունոտ թուրքական ֆեոդալական բռնակալության և ցարական Ռուսաստանի՝ ճիշտ է, նույնպես բռնապետության, բայց և միաժամանակ թուրքիայի համեմատությամբ զարգացման ավելի բարձր մակարդակի վրա գտնվող, ժողովրդական ավանդությամբ ու պատմական փորձով դարավոր հովանավորի միջև: Անտարակույս նման մտայնության խորացմանը քիչ չնպաստեց Ռուսաստանի պաշտոնական շրջանների կողմից Արևելքի քրիստոնյաներին «ազատագրելը» պատերազմի մեջ Ռուսաստանի մտնելու գլխավոր նպատակ հռչակելը: Պատերազմի միջոցով Արևմտահայաստանի նկատմամբ իրենց պլանների իրագործմանը ձգտող հայ հասարակական այդ ուժերը չէին ըմբռնում, որ «պատերազմը մղում են բոլոր մեծ տերությունները՝ աշխարհը կողոպտելու, բաժանելու համար, շուկաների համար, ժողովուրդներին ստրկացնելու համար», որ «Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի հաղթանակը հերձամահ կանի Հայաստանին...»¹: Նրանց համար «ցարիզմը չարիք էր, բայց սուլթանիզմը անհատնում դժբախտություն: Եվ չարիքը գերադասվում էր լացի հովտից»: Ռուսահայերը ձգտում էին «չարիքի ձեռքով սրբել ցեղակիցների արտասուքը», չգիտակցելով, որ «լացը արյունահեղություն կդառնա, «առատ արցունքը հորդ արյան» կփոխվի»²:

Հաշվի չէր ստնվում, որ «ցարիզմը արդեն տասնամյակների ընթացքում Ռուսաստանում ճնշման է ենթարկում ազգությունների ավելի քան հարյուր միլիոնավոր մարդկանց, որ ցարիզմն արդեն տասնամյակների ընթացքում ավաղակային քաղաքականություն է վարում Զինաստանի, Պարսկաստանի, Հայաստանի, Գալիցիայի դեմ»³ և բնականաբար նա ոչինչ լավ բան չէր կարող տալ հայ ժողովրդին: Դրան հակառակ, ստեղծված քաղաքական կացության մեջ Ռու-

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 21, էջ 560—562:

2 Դ. Անանուն, Նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 504—505:

3 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 22, էջ 154—155:

սաստանին ապավինելը համարվում էր «փրկարար ուղղութիւն», «անսայթաք ու նպատակահարմար», «գեղեցիկ ակնկալութիւններով», «վարդագույն արշալույս» ունեցող և այլն, և այլն¹։

Հովհ. Թումանյանը 1914 թ. հոկտեմբերին հանդես գալով Թիֆլիսի հայկական մամուլում, ցույց էր տալիս այն դրական դերը, որ հայ ժողովրդի կյանքում խաղացել էր Ռուսաստանը 1827—1828, 1877—1878 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ և հույս հայտնում, որ ներկա պատերազմում նույնպես հայ ժողովուրդը իր հույսը պետք է կապի Ռուսաստանի հետ։

«Մշակը» հայտարարում էր, թե «մեր թուրքահայ եղբայրների դատը պաշտպանված և լուծված կլինի, երբ ներկա համաժվրոպական պատերազմի մեջ ռուսական զենքը հաղթող հանդիսանա, ուստի և մենք ամեն կերպ պետք է աջակցենք այդ հաղթանակին»²։

Երկու տարի անց, երբ ականհայտ էր հուսախաբութիւնը, Հ. Թումանյանը գրում էր. «Եվ հենց պատերազմի առաջին օրերից էլ հայոց մամուլը խորհրդածութիւն ու քննութիւն նյութ դարձրեց հրապարակով խոստացված անորոշ ազատութիւնը և [կայծակի արագութեամբ երկրից երկիր տարածվեց հայկական] ավտոնոմիայի լուրը [հազար ու մի ձևով,] հախուռն ու անորոշ»³։

Հայ ժողովրդի հոգում խոր արմատներ ունեցող Ռուսաստանն է հայ ժողովրդի փրկիչը՝ մտայնութիւնը տիրապետող էր դառնում։ Հիրավի, տասնյակ տարիների ընթացքում ցարիզմի գաղութային ճնշման դեմ սոցիալական և ազգային ազատագրութեան պայքարում հայ ժողովրդի լավագույն ներկայացուցիչները հենվում էին Ռուսաստանի դեմոկրատական, առաջադիմական ուժերի վրա, նրանց հետ կապում իրենց ժողովրդի ապագան։ Ի հեճուկս ռուսական սևհարյուրյակային կալվածատիրութեան և բուրժուազիայի վարած բիրտ ճնշման ու շահագործման քաղաքականութեան,

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 601, թ. 9։

² «Մշակ», 4.10. 1914 թ., № 222։

³ Հովհ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 6, էջ 226։

հոգեհարազատությունն էր հաստատվել փոքր ազգությունների, տվյալ դեպքում հայ ժողովրդի և ռուս ժողովրդի առաջագեմ ուժերի միջև: Հայ աշխատավոր գյուղացին, բանվորը, դեմոկրատ մտավորականը, ի դեմս ռուս մեծ ժողովրդի, տեսնում էին իրենց ավագ եղբորը, իրենց պաշտպանին: Առաջադիմական Ռուսաստանը հայ մարդու համար լույսի և հույսի օջախ էր: Հայ միտքը հազարավոր թեկերով կապված էր առաջավոր ռուսական կուլտուրայի հետ: Կապիտալի ու կալվածատիրության տիրապետության դեմ համառուսաստանյան ընդհանուր պայքարում հայ բանվորները միաձուլվել էին ռուս պրոլետարիատի, բուլճերիկյան կուսակցության մղած պայքարի հետ: Հայ ժողովրդի գավակներ Բ. Կոնստանցը, Ստ. Շահումյանը, Ս. Սպանդարյանը, Կամոն (Ս. Տեր-Պետրոսյանը), Ալ. Մյասնիկյանը, Ս. Կասյանը և շատ ուրիշներ կանգնել էին ժամանակի ամենաճշմարիտ ուսմունքի՝ մարքսիզմ-լենինիզմի դրոշի ներքո, մեծ Լենինի ղեկավարությամբ մասնակցում էին ցարական բանտը խորտակող ռուսաստանյան բանվոր դասակարգի միասնական պայքարին: Այդ պայքարի հաղթանակին ապավինելով էր, որ վերջ ի վերջո հայ ժողովուրդը սեփական հայրենիք ունենալու իրավունք նվաճեց:

Այն պահից սկսած, երբ հայկական հարցը դարձավ միջազգային դիվանագիտության «հոգացողության առարկա», ամենից առաջ սոցիալիստներն էին, բուլճերիկները, որ հանդես էին գալիս հայ աշխատավոր ժողովրդի շահերի պաշտպանությամբ, մերկացնում եվրոպական դիվանագիտության և ցարիզմի ծրագրերը Հայաստանի նկատմամբ¹:

Հայ մարքսիստները ո՛չ միայն դեմ չէին թուրքական բռնակալության խորտակումն արագացնող արևմտահայության ազատագրական պայքարին, ինչը ստահոգորեն նրանց էին վերագրում դաշնակցականները, այլ հանդես էին գալիս այդ շարժումը ճիշտ ուղիով վարելու, այն հաղթանակի հասցնելու համար:

Տակավին դարասկզբին ՌՍԴԲ պարտիայի երկրորդ հա-

¹ Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 21, էջ 268:

մազումաբում Բոգդան Կնունյանցը ասում էր. «Քաղաքական ժանր այն պայմանները, որոնցում ապրում են Քուրքիայի 3 միլիոն հայեր, բարբարոսական հետապնդումները, մաս-սալական հալածանքները, Փոքր Ասիայում մի քանի անգամ կազմակերպված ջարդերը չէին կարող չհրավիրել ուսա-հալատակ հայերի, մասնավորապես ինտելիգենցիայի ռա-դիկալ մասի ուշադրությունը»¹:

1903 թվականին պարտիայի կովկասյան միութենական կոմիտեի օրգան «Պրոլետարիատի կոիվը» թերթը սոցիա-լիստական ողջույն էր հղում «Ճաճկահայաստանում կովող եղբայրներին»: «Մենք բացարձակ կերպով հայտարարում ենք մեր համակրությունը բազմաշարշար տաճկահայ ժո-ղովրդի ազատարար գործին և մեր անկեղծ ցանկությունն է, որ այդ ազատությունը հասնի որքան կարելի է շուտ»²:

Բայց բոլշևիկները գտնում էին, որ պետք է հաշվի առնել ուժերի փոխհարաբերությունը, ազատագրական շարժման հաջողության իրական նախադրյալները, հայ ժողովրդի ազ-գային-ազատագրական պայքարը միավորել Ռուսաստանում բանվոր դասակարգի, բոլոր աշխատավորների սոցիալա-կան ազատագրության համար մղված պայքարի հետ, ստեղ-ծել բոլոր ճնշված ժողովուրդների միասնական ճակատ՝ ընդ-դեմ սոցիալական հարստահարման և ազգային ճնշման: Նրանք գտնում էին, որ բազմաշարշար հայ ժողովրդի սո-ցիալական և ազգային ազատագրության գործը հաջողու-թյամբ կպսակվի միայն ուսական ցարիզմի և թուրքական սուլթանի տապալման օրը: Իսկ դրա համար հայ բոլշևիկ-ներն իրենց ջանքերն ուղղում էին ո՛չ թե ընդհանուր հեղա-փոխական խնդիրներից թուրքահայ շարժումը մեկուսացնե-լու նպատակին, տարվում էին ոչ թե զուտ «հայկական հե-ղափոխությամբ», ինչպես վարվում էին հայկական բուր-ժուա-ազգայնական կուսակցությունները, այլ միավորում էին հայ աշխատավորության ուժերը ընդդեմ գասակարգա-

Տե՛ս 2. ԻճԵԿԿԱՆԸ, Բ. Կնունյանցը երիտասարդ թուրքերի հեղափո-խության մասին, «Տեղեկագիր», № 8, 1963 թ., էջ 94:

² «Պրոլետարիատի կոիվը», № 2—3, 1903 թ.

յին թշնամու՝ ինչպես ռուսական ցարիզմի, այնպես և թուրքական սուլթանիզմի դեմ:

Պատերազմի նախօրյակին, իմպերիալիստական բուրժուազիայի անբաժան տիրապետության պայմաններում, երբ «պատերազմով շահագրգռված հասարակական ու քաղաքական ուժերը թույլ էին, անբավարար էին կազմակերպված և դրա հետևանքով չէին կարող իմպերիալիստներին ստիպել հրաժարվելու պատերազմներից»¹, երբ «մանրբուրժուական վիթխարի ալիքը հեղեղել է ամեն ինչ, ճնշել է գիտակից պրոլետարիատին ոչ միայն իր թվական մեծությամբ, այլև գաղափարապես»², երբ միջազգային իմպերիալիզմի խարդախ խաղերի թակարդն էր ընկել Արևմտյան Եվրոպայի բանվոր դասակարգի մեջ խոր արմատներ ունեցող համարյա ամբողջ սոցիալ-դեմոկրատիան, Կոմկոստում, հայ իրականության մեջ է՛լ ավելի դժվար էր հաղթահարել այն ուռա հայրենասիրությունը, որ համակել էր շատերին:

«...Զարհուրելի թունոտ ներգործություն էր անում մեզ վրա այն հրեշավոր սուտ, հրեշավոր պերճաբան պրոպագանդը,— գրում է Լեոն,— որի մեջ եվրոպական իմպերիալիզմն աշխատում էր թաքցնել իր, գալլի ճիրանները, խաբելով ազգերը ամենալիտի ճարտասանությամբ, թե այս վերջին պատերազմն է, որ սկսվում է ոչ թե բանկիրների, մետաղագործների, գինվորական և ռազմական արդյունադործության վիշապների կոկորդը լցնելու համար, այլ աշխարհի անարդարությունները ջնջելու, ճնշվածներին և տանջվածներին երջանկություն և հանգիստ անդորբություն բերելու համար:

...խարում էին ամբողջ երկրագունդը, բեռնից բեռն, և պետք է որ խաբվողներ լինեին, չէ՞»³:

Արդարև, հայ իրականության մեջ տակավին փոքր էր այն մարդկանց թիվը, որոնք կոփվել էին ռեոլյուցիոն մարքսիզմի դարբնոցում, ըմբռնում էին հասարակության գաղ-

¹ ՍՄԿՊ Կենտկոմի հաշվետու զեկուցումը պարտիայի 20-րդ համագումարին, 1956, Հայպետհրատ, էջ 131:

² Վ. Ի. Լենին, Նրկեր, հ. 24, էջ 551:

³ Լեո, Անցյալից, էջ 288:

գացման օրինաչափությունները, գիտեին նրա շարժիչ ուժերը և կարող էին ճիշտ հասկանալ իմպերիալիստական տերությունների սանձազերծած պատերազմի հակաժողովրդական նպատակները ու դրան համապատասխան՝ կանգնեին հակապատերազմական դիրքերում: Հայկական իրականության մեջ միայն բուլշեիկներն էին, որ այդ օրերին հայտարարում էին. «Պատերազմը կապիտալիզմի անմիջական հետևանքն է և որ պատերազմը այժմյան կապիտալիստական պայմաններում ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ իշխող դասակարգերի միմյանց դեմ մղվող մի պայքար, որի նպատակն է նոր շուկաներ գտնել, տիրանալ այդ շուկաներին, որի միակ ձգտումն է ապրանքների ներմուծումն ու արտահանությունը, որի համար ժողովրդական մասսաները ծառայել են և ծառայում են իբրև լուկ ֆիդիկական ուժ, իբրև մի «пущечное мясо»¹:

Հայ ժողովրդի, մասնավորապես նրա արևմտահայ հատվածի համար պատերազմին մասնակցելը լինելու կամ չլինելու հարց էր: Վերջին հաշվով բախվում էին թուրքական բռնապետության Սցիլլան և ոռոսական խարիբդան, որոնց միջև, էնգելսի խոսքերով ասած, դժբախտություն ուներ գտնվելու հայ ժողովուրդը:

Սառը բանականությունը պահանջում էր ամեն գնով հասնել այն բանին, որպեսզի պատերազմից քիչ վնասով դուրս գալ: Սակայն հաղթեց այն մտայնությունը, ըստ որի պատերազմին ակտիվ մասնակցելը, կամավորական խմբեր կազմելը այն երկաթե շերեփը պետք է լիներ, որի բացակայությունը խրիմլյան Հայրիկին խանգարեց որևէ բան ստանալ Բեռլինի կոնգրեսում:

Մեջտեղ էին ընկել մարդիկ, որոնք վաղուց դադարել էին հայ ժողովրդի հետ որևէ կապ ունենալուց և ամբողջապես ծառայում էին ցարական բյուրոկրատիային: «...Ահա այդ հայ բուրժուական ինտելիգենցիան, որ ժխտում է մեր ժողովրդի լեզուն, որ արհամարհում է մեր գրականությունն ու մամուլը... ահա այդ ինտելիգենցիան այսօր

¹ «Մեր խոսքը», 26.1. 1914 թ., № 1, էջ 8:

տողորվել է մի անասելի ոգևորությամբ, մի շտեմնված ազգասիրությամբ: Նա ևս իր լողունգը դարձրել է «Հայաստանը...»¹ — գրում էր Վահան Տերյանը: Իրենց պլաններն էին մշակում ռուսական բուրժուազիայի հետ սերտաճած հայ առևտրականներն ու արդյունաբերողները:

«Թե սահմանից այս կողմը և թե այն կողմը, — ազդարարում էին դաշնակցական «Հորիզոն»-ի տնօրենները, — հայերը պետք է լինին ռուսական ապրանքների, ռուսաց լեզվի, գրականության և գիտության տարածողը Փոքր Ասիայում և հարավային Ասիայում»²: Նույն թերթը խնդիր էր դնում՝ «ցույց տալ մեծ տերությունների և հայերի շահերի նույնությունը, այդ շահերի գուգահեռությունը, նրանց համապատասխան լինելը», շահագրգռել Ռուսաստանին և Եվրոպային Հայաստանի բնական հարստություններով:

Պետերբուրգում հայկական հարցին նվիրված մի խորհրդակցության 1914 թվականի մայիսի 24-ի նիստի արձանագրությունից շատ պարզ երևում է, թե ռուսահայ խոշոր բուրժուազիան ինչպիսի պլաններ ուներ Արևմտյան Հայաստանում իր գործունեությունն ընդլայնելու, առևտրին զարկ տալու, բանկ հիմնելու և այլնի վերաբերյալ: Մոսկվայի հայկական կոմիտեի նախագահ Մ. Ա. Բունիաթյանը նշելով, որ Թուրքիայի արևելյան յոթ վիլայիթները չորսուկես միլիոն բնակչություն ունեն, որ այնտեղ քսան քաղաք կա, ընդգծում էր առևտուրն ընդլայնելու, գյուղատնտեսությունը և արդյունաբերությունը զարգացնելու գործին իրենց մասնակցության մեծ հնարավորությունները³: Առաջարկություններ էին արվում Արևմտյան Հայաստանում ագրարային բանկ և հինգ միլիոն կապիտալով առևտրական բանկ հիմնելու մասին: Թիֆլիսում 1914 թ. մայիսի 4-ից իր նիստերն սկսած Ազգային համագումարը նույնպես որոշում էր ընդունել երեք միլիոն ռուբլի կապիտալով «հայկական բանկ» ստեղծելու մասին, որը պետք է «գլխավորապես ծա-

¹ Վ. Տերյան, Փիլիսոփաները և պատերազմը, «Մշակ», 27.12. 1914 թ., № 294:

² «Հորիզոն», 28. VI. 1913 թ., № 141:

³ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, ՊՔ. 51—52:

ռայիւր Տաճկահայաստանի կարիքներին»¹։ Այս հարցի բն-
նարկմանը ակադի մասնակցութիւնն էին ունեցել հայ խո-
շոր կապիտալիստներ Պ. Ղուկասովը, Ս. Բուզադովը, Մ.
Աջնմովը, Գ. Տիգրանովը և ուրիշներ²։ Նախատեսվող «Ռուս-
ասիական բանկի» ստեղծմանը պետք է մասնակցեին նաեւ
հայ կապիտալիստները։ Այս գործում ցանկալի էր համար-
վում համագործակցութիւնը ֆրանսիական կապիտալի
հետ³։

Հայտնի նավթարդյունաբերող և «Թիֆլիսի առևտրական
բանկի» տեր Մանթաշեը ցարական կառավարութեանն առա-
ջարկում էր իր միջոցներով Փոքր Ասիայում հատուկ բանկ
հիմնադրել, որի գործողութեան շրջանակները պետք է ընդ-
գրկէին ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը։ Դրա համար կա-
պիտալիստ Մանթաշեը ցարական կառավարութիւնից երաշ-
խիքներ էր պահանջում Արևմտյան Հայաստանում որևէ ի-
րադարձութիւնների դեպքում, ինչպէս նաև հարց էր դնում,
որ բանկը միակը լինի հայկական վիլայեթներում։ Գիրսը
ողջունում էր Մանթաշեի պատրաստակամութիւնը, բայց
առարկում էր, որ նրան մենաշնորհ իրավունքներ տրվեն,
բանի որ նրա մեջ չափից ավելի «ազգայնական երանգ էր»
տեսնում։ Գիրսը գտնում էր, որ այդպիսի մենաշնորհը
կիողընդոտի ռուսական կապիտալի գործունեութեանը, նրա
միջոցով ցարական ազդեցութեան ուժեղացմանը վերահիշ-
յալ շրջաններում։

Մանթաշեի առաջարկութիւնը շնորհունվեց, բանի որ
«Ռուս-ասիական բանկի» և ֆրանսիական կապիտալի ձեռ-
քում գտնվող Սալոնիկի բանկի միջև 1914 թ. հուլիսի կեսե-
րին կնքված համաձայնութիւնը «ցարական կառավարու-
թեանը շատ ավելի լայն հնարավորութիւններ էր ընձեռում
իր տնտեսական ազդեցութիւնը Թուրքիայում ամրապնդե-
լու համար»⁴։

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 723, թ. 4։ Լեոն գրում է, որ բանկ
հիմնելու խորհուրդը ավել էր Սաղահովը։ Տե՛ս Անցյալից, էջ 279։

² Նույն տեղում, գ. 685, թթ. 53—54, 59։

³ Նույն տեղում, գ. 685, թթ. 58—60։

⁴ Նովիչև, նշվ. աշխ., էջ 235։

«Մշակ»-ը գրում էր, որ «Ռուսաստանում Թուրքահայաստանի համար հատուկ բանկ հիմնելը իր բաժանմունքներով կամ էրզրումում, Վանում, Բիթլիսում և այլ փոքրիշատե խոշոր քաղաքներում՝ հերթական խնդիր է դառնում»¹։ Այս ուղղությամբ էր գործում նաև Զավրիևը, որը Կ. Պոլսից Պետերբուրգ հղած իր հաղորդումների մեջ շեշտում էր Արևմտյան Հայաստանում ցարիզմի շահերին հայկական տրեսեսական շահերի համընկնումը²։ 1914 թ. մարտին «Մշակ»-ը նշելով, որ «հայ մամուլն՝ առանց բացառության, այգպիսի դրամատների հիմնելը գտավ շահագանց նպատակահարմար և անհրաժեշտ մի բանի տեսուկետից», ընդգծում էր այն միտքը, թե «ռուսական դրամատերերի հիմնած դրամատների միջոցով երկրի (Արևմտահայաստանի) մեջ կտարածվի Ռուսաստանի տնտեսական ազդեցությունը, սրա հետ միասին և քաղաքական ազդեցության անհրաժեշտությունը»³։

Ռուսահայ բուրժուազիան ուշադիր կերպով հետևում էր այն քաղաքականությանը, որ իմպերիալիստական տերությունները վարում էին մոտալուտ պատերազմում Մերձավոր արևելքում և, մասնավորապես, Թուրքիայում տնտեսական նոր դիրքեր նվաճելու, եղածը ամրապնդելու ուղղությամբ և դրանց համապատասխան ծրագրեր էր որոնում։ Իսկ նրա պլաններն առաջին հերթին կապված էին ռուսական կապիտալիզմի տնտեսական էքսպանսիայի հետ։ Զե՞ որ «Թուրքաց Հայաստանը դառնում էր հետզհետե ավելի կարևոր շուկա Ռուսաստանի համար»⁴։ Ինչպես նկատելի «Պայքար»-ը, «Տաճկահայաստանի գրավումը Ռուսաստանի կողմից ոչ միայն չի հակասել հայ ազգային շարժման ղեկավարների ձգտումներին ու քաղաքական ծրագիրներին, այլև կազմել է նրանց գաղափարական ձգտումների կենտրոնական կետը»⁵։

¹ «Մշակ», 22.3. 1914 թ., № 63։

² ՆՍՍԻ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, քթ. 5—6։

³ «Մշակ», 1.3. 1914 թ., № 45։

⁴ «Մշակ», 22.3. 1914 թ., № 63։

⁵ «Պայքար», 31.1. 1916 թ., № 5։

Արևմտյան Հայաստանի հարցը քննարկվում էր «ոչ այն-
քան որպես կենդանի անհատների, խմբերի, ապրող և մտա-
ծող ժողովուրդների մի վայր, որքան որպես աշխարհագրա-
կան մի որոշ կտոր»։ «Հայ բուրժուազիայի համար Տաճկա-
հայաստանը հմայիչ և փայփայելի է հանդիսացել միշտ
որպես հարուստ մի երկիր, տնտեսական նոր գործառնու-
թյունների նպատակահարմար մի վայր»¹։

Ի՞նչ էր շահելու կովկասահայ բուրժուազիան։ «Տաճկա-
հայաստանը նվաճելու դեպքում,— գրել է Ստ. Շահումյա-
նը,— նրա ասաջ կրացվեր նոր ասպարեզ անսահման շահա-
պորժության համար, իսկ եթե այդ նվաճումը չհաջողվեր,
համենայն դեպս իր քաղաքականությամբ նա շահում էր
ռուս կառավարության սիրտը և կարող էր հուսալ, որ կվա-
յելի նրա հովանավորությունը Կովկասում»²։ Գ. Մնացա-
կանյանը, նշելով Արևմտյան Հայաստանի հողերի բերքիու-
թյունը, նրա ընդերքի հարստությունները, հայերի ռուսա-
սիրությունը, եզրակացնում էր, որ պետք է գտնել «հայկա-
կան անկախության այնպիսի ձևեր, որոնք ընդունելի լինեին
Ռուսաստանի համար», որպեսզի ապահովվեր «հայերի բա-
նական հավատարմությունը և Ռուսաստանի բազմացական
հովանավորությունը»³։ Նա «ապացուցում էր», որ Ռուսաս-
տանը Հայաստանից «նյութական օգուտներ» կստանա⁴, որ
«Ռուսաստանի պրոտեկտորատի ներքո, Ռոմանովների թա-
գավորող ընտանիքի իշխաններից մեկի» ղեկավարությամբ,
«կիսասանկախ Հայաստանը այն լավագույնն է, որ կարելի է
ստեղծել բավարարելու համար Հայաստանում բախվող բո-
լոր շահերը»։ Գ. Մնացականյանը հայերին համոզում էր, որ
պատերազմի միջոցով Հայաստանը զավթելու դեպքում Եվ-
րոպան «էֆան գնով այն հայերին» չի գիշի և դրա համար
անհրաժեշտ էր համարում, որ նրանք «Եվրոպային վճարեն
և այն ամենը, ինչը նա կցանկանա ստանալ Հայաստանի

¹ «Պայքար», 11.9. 1916 թ., № 37։

² Ստ. Շահումյան, երկեր, հ. 2, էջ 409։

³ Գ. Мнацаканян, Разрешение армянского вопроса, М., 1914, стр. 21.

⁴ Նույն տեղում, էջ 33։

գիմաց, որպես պատերազմի օգուտ: Հայերը չպետք է ձրիակերներ լինեն և նրանք պետք է խրենց արյուն-քրտինքով ու գրկանքներով հարյուրապատիկ ավելի վճարեն ծվրոպային, ինչ էլ որ նա պահանջի, ռապեսզի բաց ճակատով ասեն մարդկությանը. «Մենք արջունավ ու քրտինքով ենք նվաճել մեր ազատությունը»: Դա առևտուր չի լինի, այլ հայ ժողովքդի բարոյականության և քաղաքական հասունության ապացույց, ոքից նրան ազատություն տվողը կստանա ամեն ինչ, ինչ որ ցանկանում է»¹: Շատ պարզ է ասված և մեկնաբանություններն ավելորդ են:

Հիրապի, գաղնակցության հին լողունգը, թե «որչափ մի ժողովուրդ շատ նահատակներ է տալիս այդ ճանապարհին, այնքան ազատագրության գաղափարը ամուր է նստում նրա մեջ», նաև սթափաններում ավելի համապարփակ էր դառնում պատեքազմի ժողովրդասպան բոցերի մեջ, շոշափում ամբողջ մի ժողովրդի քինել չլինելու հարցը:

Այն բազմաթիվ փաթիսեցիական հայանպաստ ելույթները, հողվածները, որոնցով հանդես էին գալիս շովինիզմը բորբոքող «խաբեբա»² Միլլուկովը և մյուսները, սերտորեն կասկած էին այն տենչերի ու ակնկալությունների հետ, որ Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ փայփայում էր ռուսական իմպերիալիստական բուրժուազիան: «Ամբողջ Փոքր Ասիայի (Կիլիկիայի և Հյուսիսային Միջագետքի հետ միասին) նվաճումը համարելով Թուրքիայում ռուսական քաղաքականության գլխավոր նպատակներից մեկը, — գրում էր ցարական քաղաքականության ջատագով Յաշչենկոն, — մենք ենթադրում ենք, որ այդ նվաճմանը Ռուսաստանին պետք է դրդեն ոչ միայն հրամայական ստրատեգիական նկատառումները, այլև տնտեսական հզոր շահերը»³: Այսպիսի մրտաձեղակերպ ու գործելակերպ ունեցող մարդիկ բացահայտորեն դեմ էին արտահայտվում Հայաստանի ավտոնոմիայի գաղափարին: 1914 թ. վերջերին, երբ հայկական ազգա-

¹ Գ. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 30:

² Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, *Երկեր*, հ. 24, էջ 504—505:

³ А. Яценко, Русские интересы в Малой Азии. М., 1916, стр. 29.

յին գործիչները մի շարք սուր ելույթներ ունեցան նրանց դեմ մամուլի էջերում, Միլյուկովը բավարարվեց նրանով, որ իր ընդդիմախոսների ջղերը հանգստացնելու համար հայտարարեց, թե Հայաստանի ավտոնոմիան նա պատկերացնում է Բուխարայի քաղաքական վիճակի պես մի բան¹։ Թուրքահայերի դրուժյունը մեր պաշտոնական ուղորտներին քիչ է հետաքրքրում։ Առայժմ շատ ավելի շատ է խոսվում ու գրվում Թուրքահայաստանի «քաղաքական» և «տնտեսական» նշանակության մասին։ Վերջինս գրավում է ռուսական դիվանագիտության ուշադրությունը որպես շահավետ նոր շուկա», — գրում էր բոլշևիկյան «Պրավդա»-ն², իսկ «Մշակ»-ը հուլյս էր տածում, թե «քանի որ Ռուսաստանն իր պատերազմը սկսել է ոչ նվաճողական (?), այլ ազատագրական նպատակով, ուստի և հայերը կարող են և պետք է արտահայտեն իրենց ցանկությունը, որ ազատվող թուրքաց Հայաստանին տրվի վարչական կազմակերպություն՝ ավտոնոմիայի հիման վրա, Ռուսաստանի հովանավորության ներքո»³։

Այդ օրերին հայկական մամուլում, ինչպես նաև Մոսկվայի, Պետերբուրգի ու Բաքվի ռուսական մամուլի էջերում հայ գործիչների ելույթների մեջ մեծ վեճեր էին ծավալվել ապագա Հայաստանի ստատուտի, նրա ապագա կառավարման ձևերի մասին։ «Լրագրական ընդարձակ և աղմկալից բանավեճի առարկա էր դառնում Թուրքաց Հայաստանի ապագա կազմակերպությունը»⁴։ Տարբեր հայացքների ու քաղաքական-հասարակական ուղղությունների վարդիկ՝ Կարա-Մուրզան և Ա. Զիվելեգյանը, Շիրվանդադեն ու Բախշի Իշխանյանը, Աճեմովը, «Հորիզոն» թերթի տնօրեն, նախարար-պետնաբերող Հ. Մելիքյանը և շատ ուրիշներ կատեգորիկ տոնով քննարկում էին Հայաստանի ավտոնոմիայի կամ անկեօսիայի հարցը՝ «այժմ և կամ ոչ երբեք» նշանաբանով⁵։

¹ «Մշակ», 6.1. 1915 թ., № 3։

² «Путь правды», 1. 2. 1914 г., № 10.

³ «Մշակ», 30.10. 1914 թ., № 245։

⁴ Աեռ, Անցյալից, էջ 306։

⁵ «Մշակ», 1914 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերի համարները։

Բ. Իշխանյանն իր զեկուցումներից մեկում, զոռ տալով երեւակայությանը, ասում էր, թե նպատակահարմար է «նախ՝ թուրքահայ վիլայեթների միացումը Կովկասի հետ, մըտ-յընելով այնտեղ տեղագրական և ցեղական-ազգային առանձնահատկությունների համապատասխան լայն իրավական-վարչական ձևեր: Երկրորդ՝ Փոքր Ասիայում և եվրոպ. թուրքիայում մնացած հայկական հատվածի համար մտցընել իրավաբանաբանական արմատական ռեֆորմներ և ազգային-կուլտուրական (էքստերիտորիական) ավտոնոմիա»¹: «Հայկական հարցի լուծումը՝ տերիտորիական-քաղաքական սվտոնոմիայի պահանջով՝ ոչ միայն աննպատակահարմար է, այլև նրա իրականացման հնարավորությունը՝ առաջարկված եղանակով՝ չափազանց կասկածելի է», — շարունակում էր նա²:

Տեսակետները հաջորդում էին միմյանց, բախվում իրար, բայց իզուր: Ինչպես ասում են, ձուկը ջրում բազար էին անում: Հարցերը քննարկվում և պատերազմի մասին շատախոսում էին, դրանք «չկապելով սովյալ պետության, պետությունների սովյալ սիստեմի, սովյալ դասակարգերի նախընթաց քաղաքականության հետ» և նրանց «խոսակցությունների 9/10-ը վերածվում էր դատարկ բանակովի և բառափոխանակության» (Վ. Ի. Լենին):

Իսկ Կովկասի փոխարքա, ծեր աղվես Վորոնցով-Դաշկովն ամեն կերպ խրախուսում էր հայ բուրժուազիային, նրա քաղաքական պարագլուխներին, համոզում ուսական բանակի համար առաջապահ ջոկատներ կազմակերպել վերահաս պատերազմի դեպքում: Նա հիշեցնում էր ներսես Աշտարակեցու ժամանակաշրջանը, հայերի ակտիվությունն արևելյան պատերազմների ժամանակ³: Նա, ցցարիզմի այս

¹ «Մշակ», 11.12. 1914 թ., № 280:

² «Մշակ», 10.12. 1914 թ., № 279:

³ Լեոն զրում է, որ հայ կամավորներից ուսական բանակի համար առաջապահ ջոկատներ ստեղծելու առաջարկությունը դաշնակցությանն արվել էր դեռևս 1907—1908 թթ. ձմռանը, երբ խիստ կերպով լարվել էին ուս-թուրքական հարաբերությունները: Այն ժամանակ թուրքահայ ժողովրդի անվտանգությունը չվտանգելու պատճառարանով իսկապես առաջարկությունը մերժվեց: Տե՛ս Անցյալից, էջ 224—225:

տաղանդավոր ներկայացուցիչը, քաղաքագետին հատուկ ներուժյամբ կարողացավ ցույց տալ իրեն հայ ժողովրդի բարեկամ, գրավել հայ մեղադրանքի տարրերի համակրանքը...»¹։

Ինչպես Վ. Ի. Լենինն է նշել, «որոշակի պայմաններում» իմպերիալիստական տերութուններից մեկի դեմ ուղղված ազատագրական պայքարը կարող է օգտագործվել մի այլ «մեծ տերության կողմից միևնույն իմպերիալիստական նպատակներով»²։ Տվյալ դեպքում ցարիզմը ձգտում էր թուրքական բռնակալության դեմ արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժումն օգտագործել իր նպատակներին համապատասխան։

Դաշնակցությունն ամբողջապես լծվեց ցարական Ռուսաստանի՝ «ժողովուրդների բանտի»³ մարտակառքին։ Նիկոլայ II-ի, անգլիական ու ֆրանսիական իմպերիալիզմի լոգունգները դարձան նրա լոգունգները⁴։

Ահա թե ինչպես էր պատճառաբանվում կամավորական շարժման ստեղծումը դաշնակցության արևելյան բյուրոյի կողմից ստեղծված մի փաստաթղթում։

«Կամավորների կազմակերպումով մենք նպատակ ունենք մեր մասնակցությունը բերել այս պատերազմին, որով և ընդհանուր հաշվեհարդարի միջոցին ավելի մեծ իրավունքով պահանջել, որ զուավելիք վեհաժողովը լուծե մեր հարցն էլ։ Մենք հույս ունեինք, որ եռյակ համաձայնության հաղթությամբ կորոշվի և տաճկահայերի ապագան և ուզում ենք հավատալ, որ թուրքաց Հայաստանը կստանա ավտոնոմիա։ Այդպիսի հավաստիացումներ լսում ենք թե՛ Փարիզից և թե՛, մանավանդ՝ Պետրոգրադից։ Այսպես, ռուս-թուրքական պատերազմի առթիվ Պետրոգրադում եղած հետապընդումները այն հետևանքն են տվել, որ արտաքին գործոց նախարարության մեջ համակրանքով է ընդունվել «վեց վիլայեթների և նրա անբաժան մաս Կիլիկիայի ինքնավարու-

¹ «Պայքար», 4.7. 1917 թ., № 63 (118)։

² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 22, էջ 190։

³ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 21, էջ 524։

⁴ Բ. Բուրյան, Նշվ. աշխ., մ. 1, էջ 347։

թյան միտքը»։ Թե՛ փոխարքային և թե՛ Պետրոգրադ մասնավոր դիմումներ եղան, որպեսզի հայերին ուղղված մի կոչ հրատարակվի։ Պետրոգրադից եկած խորհրդի համաձայն կաթողիկոսը մի նամակով դիմեց փոխարքային, որ ցարը այդպիսի մի կոչ ուղղի։ Պետրոգրադից հուլսեր էին տալիս, որ այդպիսի մի կոչ կհրատարակվի և մեջը կհիշվի նաև «վեց վիլայեթների և Կիլիկիայի ավտոնոմիան»։ Նույն իճաստով դիմում է արել կաթողիկոսը ցարին ևս Թիֆլիսում ունեցած տեսակցության միջոցին և ստացել է բանավոր հավաստիացումներ։ Կարծես թե կառավարության շրջաններում արդեն հաշտվել են Հայաստանի ավտոնոմիայի մտքի հետ։ Թե ինչ կլինի այս բոլորի արդյունքը, իհարկե չժվար է ասել»¹։

Հիրավի, այդ ամենի արդյունքը ժամանակին ճշտորեն կոհանել, իհարկե, դժվար էր։ Բայց մի բան պարզ էր, որ գործարք էր կնքվում ցարիզմի՝ ժողովուրդների ազատության թշնամու հետ և լավ բան նրանից սպասել հնարավոր չէր։ Գործի գլուխ կանգնած էր հայ բուրժուազիան, որը «ի նշան երախտագիտության այն հատուկ ուշադրության համար, որ նրա նկատմամբ ցուցաբերում էր նախկին փոխարքա Վորոնցով-Պաշկովը, և իր հավատարիմ հպատակի զգացմունքները ցարական կառավարությանն արտահայտելու համար, կառավարություն, որի հովանու տակ նա ազատորեն հարրստանում էր»², ձգտում էր իր շահերին համապատասխան տոն տալ հայ ժողովրդի լայն շրջաններում պատերազմի նախօրյակին չափազանց պոպուլյար դարձած արևմրտահայության ազատագրության լուսնոգին։

Հայկական բուրժուական շրջանները, դաշնակցական դեկավար գործիչները ավելի սերտորեն էին կապվում պետական բյուրոկրատիայի հետ, դառնում նրա յուրօրինակ կըցորդն ու կամակատարը։

¹ Տես ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, գործ «Сообщение Восточного бюро Дашнакцутюн по вопросам о ходе создания добровольческих отрядов Андраника, Амазаспа, Дро, Кери и др. событийх внутри и вне партии», стр. 2.

² Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 2, էջ 361։

Հատկանշական է, որ ցարական գրաքննությունն այդ ժամանակ արգելել էր վատ բաներ գրել դաշնակցության դեմ, իսկ վերջինիս մասին Թիֆլիսի նահանգալիք ժանդարմական վարչությունը այդ օրերին արձանագրում էր. «Դաշնակցություն կուսակցությունը վերջին ժամանակներս ոչ մի ռևոլյուցիոն գործունեություն չի դրսևորում և բացառապես զբաղված է զինվորների ջոկատների կազմակերպմամբ, ուսուցումով և Թուրքիա ուղարկելով թուրքական կառավարության դեմ պայքարի համար, որ թույլ է տվել կայսերական մեծության փոխարքան Կովկասում»¹։ Ցարական իշխանությունները վերացրել էին արգելքը Կ. Պոլսի «Ազատամարտ» օրգանի նկատմամբ և այն ազատ վաճառվում էր Ռուսաստանում²։

Հնչակները նույնպես կանգնեցին պատերազմից հայ ժողովրդի համար բարիք ակնկալողների դիրքերում։ Հնչակ գործիչները մոռացության տվին իրենց իսկ կուսակցության կողմից 1913 թ. հունվարի 30-ին Փարիզում հրապարակված մանիֆեստը, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Մենք սարսափելի ենք գտնում ամեն պատերազմ, որ նկատում ենք իբրև ոճրագործություն՝ քաղաքակիրթ մարդկության համար ամոթալի։ Մենք կրում ենք մեր սրտում անհաշտ և անսահման ատելություն դեպի այն պատերազմները, որոնց նպատակն է հափշտակություն, նվաճում և մի ժողովրդի տիրապետությունը մյուսի վրա»³։ Ինչպես կամավորական շարժման կազմակերպիչները, պատերազմին հայերի զինված մասնակցություն ունենալու և այդ ճանապարհով պատերազմի ավարտից հետո նրա «բարիքներից» օգտվելու իրավունք շահելու դիրքերից էր հանդես գալիս հնչակյան հայտնի գործիչ Սապահ-Գուլյանը։ Նա գրում էր «պատերազմողի, ռազմակողմի (belligérant) տիտղոս շահելու» մասին, դա համարում էր «բացարձակ և հրամայական»։ Նման հարցադրումից, տակտիկայից «ղուրս ամեն ընթացք»

¹ ՄԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 143, թ. 2։

² «Մշակ», 9.1. 1914 թ., № 4։

³ «Հիսուսմյակ—1887—1937, սոց. դեմոկրատ հնչակյան կուսակցություն», Պրովիդենս, Ամերիկա, 1938 թ., էջ 265։

դիտվում էր «կորստաբեր, աղետալի, խարուսիկ»¹։ Բնակա-
նորեն նա պետք է դրական գնահատական տար ժյուլ Գե-
դին և սոցիալ-շովինիզմի գիրկն ընկած եվրոպական այլ
գործիչների վարքագծին, որոնք սեփական բուրժուազիայի
հարազատ կամակատարներն էին դարձել։

Բ. Իշխանյանը վերամբարձ տոնով ազդարարում էր.
«Եթե այսօր հասել է պատմական այն դարագլխային նշա-
նակություն ունեցող մոմենտը, որ պիտի վերջ տա այդ
խրոնիկական մղձավանջին և, հետևապես, նպաստի մեր
մասսաների և անգամ ինտելիգենցիայի հասարակական
մտքի ու բնագրի ազատագրմանը՝ ողբերգակ երգիչների ռո-
մանտիզմից, ապա մենք խորին գոհունակությամբ ողջունել
կարող ենք միայն այդ մոմենտի գալուստը։ Եթե հասել է
այն ժամը, որ պիտի նոր ազատագրական էջ բաց անե թուր-
քահայ կյանքի մեջ և չքացնե հասարակական մտածողու-
թյան հորիզոնից թանձր մառախուղը ռուսահայ կյանքում,
ապա օրհնյալ լինի այդ բոլոր ամենայնի փրկարար ժամը»²։

Արշակ Չոպանյանը «Պատերազմը և հայությունը» հոդ-
վածում գրում էր. «Գաղափարի պատերազմ մըն է ասիկա՝
ամեն բանի առաջ, խորհրդանշանական պատերազմ մը, գե-
րազանցապես «սրբազան» պատերազմ մը, որ ոչինչ ունի
պետական, մասնավոր, այլ որ իր էությունմբ իսկ համա-
մարդկային է»³։ Ամերիկայի վերակազմյալ հնչակյաններին
ուղղած իր մի նամակում նա գրում էր. «Ամենակարևոր
խնդիրը, որ մեր առջև կպարզվի, հիմնական սուրբ պատե-
րազմն է։ Սուրբ պատերազմը, մենք բոլորս անով պետք է
հետաքրքրվենք։ Մյուս խնդիրները կարող ենք հետո կար-
գավորել»։ Նա կոչ էր անում բոլոր ուժերը միացնել՝ «աշ-
խատելով համաձայնության կառավարություններուն հաղ-
թանակին համար»⁴։ «Ազատարար պատերազմը» հոդվածում
նա գրում էր. «Ընենք ինչ որ կրնանք, որպեսզի մենք ալ,

¹ Ս. Սապահ-Գուլյան, Ինքնավար Հայաստան, Կահիրե, 1915 թ.,
էջ 2։

² «Մշակ», 11.12. 1914 թ., № 280։

³ «Մշակ», 18.11. 1914 թ., № 261։

⁴ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 465, թթ. 21—22։

վաղը աշխարհիս վերև ծագելիք արդարության արևին տակ, ազատամարտիկ ազգերուն շարքին մեջ, ազատության արժանի ազգերուն քովը բարձրաճակատ կարենանք երևալ»¹։

Սակայն կամավորական շարժման կազմակերպման գործին հայկական կուսակցություններից ամենաակտիվ մասնակցություն ունեցավ դաշնակցությունը։ Այս մասին այդ կուսակցության Արևելյան բյուրոյի մի հաղորդագրության մեջ ասված է. «Կամավորների կազմակերպման մարտական մասը — զինվորներ հավաքել, խմբեր կազմել, խմբապետներ նշանակել, արշավանքի կետերը որոշել և այլն, ամբողջությամբ հանձնվեց մեր կուսակցության, որի համար կազմվեց հատուկ մարմին, բացառապես մեր ընկերներից բաղկացած։ Ազգային բյուրոյում և նրա հանձնաժողովներում մենք ունենք բավարար չափով ներկայացուցիչներ, որոնք կարողանում են քիչ շատ կարևոր բոլոր հարցերի մեջ մեր տեսակետը անցկացնել։ Կամավորների գործին տրվում է անկուսակցական բնավորություն, ոչ միայն իրերի ընդհանուր պայմաններում, այլև տանկահայ մեր ընկերների կառեզուրիկ պահանջով»²։ Դաշնակցությունն իրեն հռչակելով «բուժանդակ հայության շահերի պաշտպան», «համազգային կուսակցություն», ձգտում էր դառնալ ազգի միակ առաջնորդը, յուրովի տնօրինել հայ ժողովրդի բախտը պատերազմի ավարտից հետո։

Ամեն ինչ նախապատրաստված էր, երբ 1914 թ. օգոստոսի 5-ին կաթողիկոսը դիմեց փոխարքային, նրան հիշեցնելով Արևմտյան Հայաստանում հայկական բարենորոգումների գործի ձախողումը թուրքական կառավարության կողմից և խնդրելով, որ ռուսական կառավարությունն իր վրա վերցնի նրանց իրականացման մեծաշնորհ իրավունքը։ Նա հայ ժողովրդի անունից խնդրում էր՝ Անատոլիայի բոլոր հայկական նահանգներից կազմել մի անբաժան շրջան, որի գլուխը կարգել Ռուսաստանի կողմից ընտրված մի տիտղոսավոր կամ բարձրաստիճան անձ, այդ շրջանին շնորհել

¹ «Մշակ», 17.10. 1914 թ., № 234։

² ՄԻԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 79, թթ. 1—2 (Ընդգծումը մերն է—Ջ. Կ.)։

ինքնավարություն՝ հիմնված ներկայացուցչական սկզբունքի վրա՝ Միաժամանակ, նշելով, որ Թուրքիայի կողմից արդեն հայտարարված ղորահամարը ահուդող է պատճառել հայ ժողովրդին, որ վերահիշյալ վարչական ձևի հաստատումը հնարավոր կլինե՞ր միայն պատերազմից հետո, հայ եկեղեցու ղեկավարը Ռուսաստանի կառավարությունից խնդրում էր միջոցներ ձեռք առնել հայերի կյանքը պաշտպանելու և ընդհանուր քննիչներին (ինսպեկտորներին) իրենց պաշտոնների մեջ վերահաստատելու համար¹։

Այս գրությանը պատասխան տրվեց 1914 թ. սեպտեմբերի 2-ին։ Վորոնցով-Դաշկովը ռուսական պրեմիեր Գոռեմիկինի և Սազոնովի անունից հավաստիացնում էր, ոչ մի զիջում չի արվի հայկական բարենորոգումների հարցում, բայց և փաստորեն անպատասխան էր թողնվում ավտոնոմիայի հարցը²։

Պատերազմի մեջ Թուրքիայի մտնելու նախօրյակին կովկասահայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչները՝ դաշնակները «կազմակերպեցին մի շարք ժողովներ, որոնց մեջ անցկացրին որոշումներ ամբողջ հայ ազգի անունից։ Այդ ժողովներին հրավիրվում էին միայն «ընտրյալները...»։ Պահանջում էին «հանուն համազգային համերաշխության» չքննադատել այն, ինչ որ արդեն փճաված, վերջացած է, «չդավաճանել ազգային շահերին»³։ Պատերազմին ակտիվ մասնակցություն ունենալու գործելակերպ որդեգրած «զանազան, ռուսախոս, հայ իրականության հետ անծանոթ և ժողովրդական տարրերին կատարելապես օտար ինքնիշխան «ջոշեր» — բարձրաստիճան չինովնիկներ, փաստաբաններ, նավթարդյունաբերողներ տարօրինակ կերպով հիշել են պատերազմի օրերում իրենց հայկական ծագումը և հապճեպ իրենց վրա առել «ազգային դիպլոմատներին» դերը...»⁴։

Կամավորական շարժման կազմակերպման հարցին նըվիրված հատուկ խորհրդակցություն գումարվեց փոխարքա-

¹ Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը, Կ. Պոլիս, 1920 թ., էջ 5—7։

² ՆՍՍԻ ՊԿՊԼ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 709, թ. 65։

³ «Պայքար», 21.2. 1916 թ., № 8։

⁴ Նույն տեղում, 31.5. 1917 թ., № 56 (91)։

յի մոտ: Նրան մասնակցեցին փոխարքայի տեղակալ Պետերսոնը, կովկասյան զինվորական օկրուգի շտաբի պետ գեներալ Յուզենիշը, Թիֆլիսի հայկական թեմի առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսը, Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ա. Խատիսովը, հայկական կենտրոնական կոմիտեի նախագահ Ս. Հարությունովը և զոկտոր Հ. Զավրիւնը: Առաջարկվեց հատուկ դրուժինաներ և խմբեր կազմակերպել պարտիզանական պայքարի փորձված ղեկավարների՝ խմբապետների գլխավորությամբ, որոնք պետք է ռուսական կովկասյան բանակի հարձակման շորս ուղղություններում լինեին նրա ստորաբաժանումների կազմում¹: «Երբ Թուրքիան խառնվեց մեծ պատերազմին,— գրել են այդ գործի անհեռատես նախաձեռնողները,— հայության հույսերն ավելի հաստատուն դարձան և բնական մղումով՝ նա մի կողմից ձևակերպեց ավելի արմատական սլահանջներ — ինքնօրինություն, մյուս կողմից՝ հայոց հարցի լուծմանը միջամտելու մի նոր և գործոն ձև — զինվորական աջակցություն Ռուսաստանին»²:

Սակայն առկա էին շատ մեծ դժվարություններ, որ իրենց կազմած մի զեկուցագրում՝ «Հայ կամավոր խմբերի գործունեությունը ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ», խոստովանում էին կամավորական շարժման կազմակերպիչները: Այնտեղ մենք կարդում ենք.

«Չափազանց ծանր պայմանների մեջ սկսվեց կամավորական գործի կազմակերպությունը, նյութական սոսկալի պակասությունը, գործի կիսալքալ լինելը, խմբապետների և ղեկավար ուժերի բացակայությունը Կովկասից և ուրիշ պատճառներ, որոնք ստիպել էին հեռանալ կովոդ ռժերից շատերին Ռուսաստանից, կազմակերպող մարմինն դրել էին չափազանց անելանելի դրության մեջ: Կազմակերպվող մարմնի ցանկությունն էր առժամանակ բավականանալ միայն ցուցակագրելով Կովկասում և Կովկասից դուրս գտնված պետքական ուժերը և ամենախիստ ընտրությամբ ժամանակի ընթացքում կենտրոնացնել պայմանավորված վայրերում: Գործը չափազանց նոր էր և ոչ ոք չէր կարող պատկերացնել, թե հայ ժողովուրդը, որ դարերով ապրել էր ասրկական վիճակում, կարող կլինե՞ր երևան հանել մի այնպիսի մեծ ուժ, որը ինքնակամ կգար նահատակվելու հայ

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 746, թ. 371.

² Նույն տեղում, գ. 729, թթ. 18—19.

ժողովրդի ազատագրության համար: Բացի այդ, կառավարական շերտաններում ենթադրվում էր, որ պատերազմը կարող է տեղի ունենալ ոչ շուտ, քան 1915 թվականի գարնանը, ուրեմն ժամանակ շատ կար գործն ավելի լավ հիմքերի վրա դնելու: Սակայն իրերի դրությունն ավելի արագ ընթացավ, քան կարելի էր ենթադրել և կարգադրիչ մարմինը ստիպված եղավ կառավարության պահանջմամբ շափազանց արագացնել գործը, այնպես որ մարտիկների խիստ ընտրության մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող, Երկու-երեք շաբաթվա ընթացքում պետք է սահմանադուխները հասցրած լինենք մեր բոլոր կամավորներին, կամավորական շարժման ժամանակն էր ահա, որ հայ ժողովուրդը ցույց տվեց միանման ոգևորություն, հագարներով էին վազում գրվելու ծեր, պատանի, առողջ և հիվանդ, զինավարժ և ոչ զինավարժ, լավ և վատ, առաքինի, ոչ-առաքինի անձինք դնում էին իրենց անձր կաղմակերպիչ մարմնի տրամադրության տակ, մերժել անկարելի էր: Երկրագնդի ամենահեռավոր անկյուններից, ուր ոտք էր դրել հայ մարդը՝ նույնիսկ Նոր Բուխարան և Ամերիկան բաժին հանեցին կամավորներին: Տգևտ և կրթված, բարձր և ոգևորված էին միայն մի գաղափարով, բոլորն էլ փաստորեն զգում էին, որ գնում են փշրելու դարերով ծանրացած իրենց վրայի շղթաները և զալիս էին շարան-շարան, զիշեր ու ցեբեկ, օրերով ու շաբաթներով մաշում էին այն շեմքերը, ուր տեղի էր ունենում կամավորների արձանագրությունը, Առաջարկում, խրնդում, երբեմն ուղառնում, մինչև իսկ լալիս, մինչև որ կարողանում էին ցուցակագրվել՝ որքան սրտառուչ տեսարաններ են տեղի ունեցել այդ ցուցակագրման ժամին, որոնք ապացուցում են, թե հայ ժողովրդի հոգու ներքև որքան մեծ առաքինություններ են թաքնված:

1914 թվականի աշնանը կամավորական շարժման կազմակերպման աշխատանքները եռուղեով մեջ էին: Բացի կովկասահայ և Ռուսաստանի այլ մասերում բնակվող հայ երիտասարդներից, նրա շարքերը համալրելու էին շտապում հարյուրավոր երիտասարդներ Բուլղարիայից, Ռումինիայից, Եգիպտոսից, հեռավոր Ամերիկայից: «Ձմալյումով կրսեինք անճառելի եռանդն ամեն անոնց,— գրում է Հ. Երամյանը,— որոնք տուն, գործ ու քույր կամ համալսարան կլքեին՝ դեպի Հայաստանի ռազմաճակատը վազելու աճապարանքով»¹։ Սակայն այս ամենը չափազանց փափուկ կացություն էր

¹ ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 91, թ. 1։

² Հ. Երամյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 320։

ստեղծում արևմտահայության համար, նրան ղնում աննշանելի վիճակի մեջ: Կամավորական շարժման կազմակերպիչները տակավին այն ժամանակ խոստովանում էին, որ կար թի հանգամանք, որը «տարտամուծյուն է մտնում հանրության տրամադրության մեջ. դա նոր ու անավուր կոտորածների սարսափն էր, որի դեմն առնելու համար գործին հավատացողների խոսքը բավականաչափ ազատուրյուն չունեւաւահայտվելու»¹:

1915 թվականի փետրվարի վերջին Թիֆլիսում կայացած հայկական հաժադումարի օրերին բոլշևիկները հանդես եկան մի հայտարարությամբ, որտեղ դատապարտում էին կամավորական շարժման կազմակերպումը, ընդգծում, որ «ներկա քաղաքական պայմաններում թուրքահայերի համար այդ գործելակերպը վնասակար և անթույլատրելի է»: Դեկլարացիան պահանջում էր ջրել կամավորական խմբերը²:

Արևմտահայության ծանր կացության հարցը քննարկվում էր հայկական մամուլի էջերում: «Այսօրվա ահավոր կովի: սկզբից իսկ մեզ բոլորիս համար պարզ է այն, գուցե և դառը, սակայն ակնհերև հանգամանքը,— գրում էր Վահան Տերյանը 1914 թ. հոկտեմբերին,— որ մեր առջև դրված է ոչ միայն մեր ազգային-կուլտուրական ապագայի հարցը, այլ հայ ժողովրդի սոսկ ֆիզիկական գոյության խնդիրը»: Նա ուզում էր հավատալ, որ «գուցե ճակատագրական փորձության այս բովից պատվով պիտի դուրս գա հայ ժողովուրդը»: «... Այսօր մեր կյանքի և մահու խնդիրն է դրված հրապարակի վրա»: «Եվ մի՞թե կա մեր ժողովրդից ավելի դժբախտ, ավելի բազմատանջ մի ժողովուրդ»,— հարց էր տալիս նա³:

Արևմտահայության դժնի գոյավիճակին իրազեկ մարդիկ տնհանգստանում էին; որ եթե Թուրքիայում «հրապարակ

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 729, թ. 19: (Ընդգծումը մերն է — Կ.):

² Տե՛ս Մ. Արզումանյան, Բոլշևիկների գործունեությունը և ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում 1907—1917 թվականներին, Երևան, 1959 թ., էջ 476—477:

³ «Մշակ», 2.10. 1914 թ., № 220:

եղնեն կրոնական փտած ֆանատիկոսության հետ միասին սանձարձակ կրքերն ու հակումները, եթե խզվեն կապերը և միայն գեներքերի շառաչ լավի ամեն կողմ, ի՞նչ է լինելու որբացած ու մարդ բորենիններով շրջապատված հայ մարտիրոսագրված ժողովրդի դրությունը... Անպայման՝ վայրենաթյան և գազանության հայրենիքում պիտի սկսվեն կոտորածներ, եթե ոչ մասսայական — եթե կան այդքան լավատեսներ — ապա մասնակի ջարդերի շարաններ»¹։ Ռերիշները գտնում էին, որ «կատաղեցնել քաղցած գազանին... նշանակում է վստահելի հիմքեր չունենալով դրսի պաշտպանողական միջամտության՝ սկսել անհաջողության մատնված ավանտյուրա, ապստամբություն, հին վնասակար խաղեր», որից արևմտահայությունը միայն կտուժեր։ «Թող մեր անկող և անպատեհ միջամտությունը հոնքը շինելու տեղ աչքն էլ չհանի...», — եզրակացնում էին նրանք²։

Պաշտոնական տվյալներով Ռուսաստանի հայերից 13 առ հարյուրը գինվոր էր կանչված։ Ուրիշ խոսքով, 2-միլիոնանոց ռուսահայությունը պատերազմի տարիներին ավելի քան 250 հազար գինվոր էր տվել ռուսական բանակին³։ Ուրեմն հայ մարդիկ կամավորական շարժման «անիվին լծվեցին, շմտածնով, թե ինչու էր այդ շռայլությունը, երբ առանց այն էլ ցարը զորահավաքի էր ենթարկել մեր ժողովուրդը»⁴։ «Վորոնցով-Իաշկովը շատ լավ գիտեր, որ զինվորական տեսակետից կամավորական շարժումն արժեք չունի որպես ռեալ զինվորական ուժ, սակայն Ռուսաստանի զորքերի առաջխաղացման ընթացքին նրան անհրաժեշտ էր, որ տաճկահայության ամբողջ համակրանքը լինի ռուսական զորքերի կողմը և այս բանին գերազանցապես կարող էր նպաստել կամավորական շարժումը»⁵։

2. Երամյանը գրում է, որ «...Թուրքիո հայոց պաշտպա-

¹ «Մշակ», 12.9. 1914 թ., № 201։

² «Մշակ», 3.10. 1914 թ., № 221։

³ Ընդհանուր պատերազմի պատմությունը, Բ. հատոր, Բեյրութ, 1940, էջ 137։

Իժ. Իս. Տերտերյան, Հայկական գոյամարտը, հ. VI, էջ 192։

⁵ Ա. Երզնկյան, Աշխատավորության դատարանին, Թիֆլիս, 1927, էջ 62։

նական ու կուսակցական ղեկավար տարրերը հակառակ պիտի արտահայտվեին Կովկասի մեջ հակաթուրք կամավորական շարժման գաղափարին»։ Այնուհետև նա ավելացնում է, որ «թուրքահայության կողմանե պատգամավորներ իսկ ղրկվեցան Կովկաս՝ առաջին առնելու հակաթուրք պրոպագանդին, ներկայացնելով զայն զերազանցապես աղետաբեր մեկուկես միլիոն թուրքահայության համար»¹։ Այսպիսի մտայնության մարդիկ հայտարարում էին, որ «դեմ են Կովկասում սկսված կամավորական շարժմանը, համարում են այն մի ձեռնարկություն, որ չափազանց վտանգավոր է թուրքահայերի համար»²։ Նման հարցադրումները գործնական ուժ չստացան և մերժվեցին, իսկ արևմտահայ ժողովրդի անունից խոսողները համակերպվեցին Կովկասում որդեգրված քաղաքականությանը, ծառայեցին նրան և «հնազանդ զենքի վերածվեցին ռուսական դիվանագիտության ձեռքում»³։

Ինչպես 1915 թ. փետրվարին իր կազմած մի փաստաթղթում արդարանում էր հայ կամավոր խմբերի կարգադրիչ մարմինը, «հայության հոծ զանգվածներն զգացին, որ ռուս կառավարությունը հովանավոր և բարյացակամ է դեպի հայոց տրամադրությունները, դրանով բավական չբացավ վախն ու անվստահությունը և բովանդակ ազգն (?) իր բոլոր խավերով օրեցօր իր մասնակցությունը բերեց այս համազգային գործին»⁴։

1914 թ. նոյեմբերին Թիֆլիս ժամանած Նիկոլայ II-ը կաթողիկոսին ընդունելիս վստահեցնում էր, որ «հայերին պայծառ ապագա է սպասում» և որ ինքը «հավատում է, որ Հայաստանը ապագայում չի հետևի Բուլղարիայի օրինակին»։ Վերջում ցարը մշուշապատ կերպով հայտարարում էր, թե «հայկական հարցը կլուծվի հայերի սպասումների համաձայն»։

Ինչպես գրում է դեպքերի մասնակից Իս. Տերտեբյանը, «Պատերազմի հոգեբանությունը, սակայն, գոհհիլ, անհոգի

1 Զ. Երամյան, Նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 319,

2 Լեո, Անցյալից, 1925 թ., Թիֆլիս, էջ 286:

3 Բ. Բոբյան, Նշվ. աշխ., մ. 1, էջ 346:

4 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 729, թ. 19:

և անողորմ էր: Մենք չցանկացանք տեսնել նաև հայկական հարցի դաժան երեսը, այն, որ թշնամին կարող էր ջարդել մեր ժողովուրդը միայն նրա համար, որ կարողանա ազատվել մի տարրից, որը, ձգտելով ազատության, պիտի կոտորակեր իր երկիրը, որ ձեռնտու չէր իրեն՝ թուրքին: Մենք սիրեցինք միայն տեսնել երևույթների լուսավոր կողմերը, առանց անդրադառնալու պատերազմի սևավոր կողմերի վրա, որի մասին հեռատես մարդիկ դեռ շատ առաջ մեզ զգուշացնում էին և որոնց մենք չէինք ուզում լսել և հավատալ...»¹:

Կամավորական շարժման կազմակերպման գործում ցարական կառավարության ձեռնարկած հապշտապ միջոցառումներին խթանեց արտաքին, բայց շատ կարևոր հանգամանք: Ըստ էության դա ցարիզմի կողմից մի պատասխան հակամիջոց էր էնվերի և Թալեաթի կառավարող կլիկի արդեն նախատեսած և գործնական տեսք ստացող նույնանման քայլին: Բանն այն է, որ վերջինս կոնկրետ պլան էր մշակել Անդրկովկասը դրավելու և այդ պլանում արխապական, վրացական, ադրբեջանական ռեակցիոն, ֆեոդալական վերնախավին օգտագործելու ուղղությամբ: Ռուսաստանի դեմ ապստամբություն բարձրացնելու և թուրքական բանակի գործողությունները հեշտացնելու գործում թուրքական կառավարությունը մեծ դեր էր վերապահում նաև հայերին, կարծելով, թե նրանք նույնպես կմասնակցեն իր ծրագրած գործողություններին: Բնականաբար ցարական կառավարությունն անտարբեր չմնաց թուրքական այդ ակտիվության նկատմամբ և ձեռնամուխ եղավ իր շահերին համապատասխան հայ ժողովրդի ռուսական օրինետացիան օգտագործելու, արևմտահայության համակրանքը շահելու և այն Թուրքիայի դեմ ակտիվ քայլերի ուղղելու գործին:

Ծիշտ է սակայն, որ այս հարցում քիչ չէին տարակարծությունները ռուսական կառավարող շրջաններում: Առանձին պետական գործիչներ, այդ թվում արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովը, ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի մի շարք բարձրաստիճան զինվորականներ կողմ չէին կամ

¹ Բժ. Իս. Տերտերյան, նշվ. աշխ., էջ 192:

ձգտում էին սահմանափակել հայկական կամավորական շարժումը: Եվ սա այն դեպքում, երբ ցարական կառավարությունը 1914 թվականի հունիսի 23-ին (հ.տ.) հատուկ որոշում էր ընդունել ցարական բանակում կամավորները վերցնելու վերաբերյալ¹:

Ցարական կառավարությունը սարսափում էր ազգային-ազատագրական շարժման բռնկումից Անդրկովկասում, դեմ էր, որ հայկական կազմակերպությունները որևէ ինքնուրույն քայլ կատարեն թուրքահայության հարցում: 1914 թ. սեպտեմբերի 2-ի գրովյան մեջ Վորոնցով-Դաշկովը կաթողիկոս Գևորգ V-ին զգուշացնում էր, որ ինչպես ռուսահայերը, այնպես և միացած հայությունը ոչ մի ինքնուրույն քայլի չդիմեն և իրենց յուրաքանչյուր գործողությունը համաձայնեցնեն իր ցուցումներին: Նա դեմ էր հայերի ապստամբությանը Թուրքիայում, ցանկալի էր համարում, որ Թուրքիան ինքը պատերազմն սկսի, քան թե նրան առիթ տրվի դրա համար: «Թե՛ Անգլիան ու Ֆրանսիան և թե՛ Ռուսաստանը, — այդ օրերին գրում էր «Մշակ»-ը, — մեծահռչակությամբ ուշադրություն չէին դարձնում Թուրքիայի այն տղայական և մանր հարձակողական արարքներին, որոնցով սա կամենում էր... ստիպել նրանց պատերազմ հայտարարել իրեն»²: Վորոնցով-Դաշկովը ձգտում էր չլեղվել պաշտոնական քաղաքական կուրսից: Բայց միաժամանակ նա կաթողիկոսից պահանջում էր ներգործել իր «հոտի» վրա այնպես, որպեսզի «մեր հայերը արտասահմանյան հայերի հետ միասին պատրաստ լինեն կատարելու, ինչպես այժմ Թուրքիայի անորոշ դրության պայմաններում, այնպես և ապագայում, նրա հետ մեր պատերազմի դեպքում այն հանձնարարությունները, որոնք ես, ժամանակի պայմաններին համապատասխան, կնշեմ իրագործելու և դրանք կներկայացնեմ կատարման համար»³:

Նման դիրքորոշումը հետևանք էր ոչ միայն այդ պահին ռուս-թուրքական հարաբերությունների շփազանց լարված

¹ Տե՛ս «Մշակ», 25.7. 1914 թ., № 11:

² «Մշակ», 5.10. 1914 թ.:

³ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 709, թ. 65:

և միաժամանակ անորոշ կացության, այլև բխում էր հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ որևէ լուրջ խոստում չտալու, այն սեփական հայեցողությամբ տնօրինելու միտումից:

Ռուսաստանը պատրաստ չէր միաժամանակ ելքու ռազմաճակատում պատերազմ մղելու և ձգտում էր ասպահովել Թուրքիայի շեղոթությունը: Այս իսկ տեսակետից ցարական բյուրոկրատիան Գերմանիայի հետ պատերազմական գործողությունների սկսվելուց հետո քաջեր էր անում, որպեսզի Թուրքիայի դեմ ոչ մի միակողմանի գործողություններ չձեռնարկվեն: 1914 թ. օգոստոսի 6-ին Գրիսը Կոստանդնուպոլսից հաղորդում էր, որ հայերի ինքնուրույն ելույթը «առանց մեզ հետ նախնական համաձայնություն» անցանկալի է, քանի որ Ռուսաստանը խաղաղության մեջ է Թուրքիայի հետ և «ոչ մի դեպքում չի ցանկանում խզում նրա հետ»¹:

Ցարական արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին անհանգստացնում էր նաև հայկական կամավորական խմբերի ստեղծումը, որը, նրա կարծիքով, պատերազմի հաջող ելքի դեպքում որպես քաղաքական գործոն խանդարելու էր Ռուսաստանին իր հայեցողությամբ տնօրինելու Հայաստանի բախտը: Կամավորական խմբերի ստեղծման Վորոնցով-Դաշկովի պլանի նպատակահարմարությունը ճշտելու առաքելությամբ Սազոնովը Կովկաս ուղարկեց պետական դումայի անդամ Աճեմովին: Պետական դումայում նույնպես հարձակումներ էին կատարվում Վորոնցով-Դաշկովի՝ Թուրքա-հայկական գործերին միջամտելու քաղաքականության վրա, այն համարում նոր Մակեդոնիայի, նոր Լեհաստանի փորձ: «Նվ եթե դա Կովկասի փոխարքա քաղաքացի Վորոնցով-Դաշկովի քաղաքականությունն է,— հայտարարում էր ռեակցիոներ Մարկով 11-ը,— ապա այդ քաղաքականությունը ռուսական տեսակետից, պետական տեսակետից համարում եմ չափազանց վտանգավոր, վնասակար և ծայրահեղ չափով անցանկալի»²:

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ. գ. 43, թ. 26:

² Նույն տեղում, ֆ. 57, ք. 2, գ. 713, թթ. 13—14:

Պետրոգրադի քաղաքագլուխ կոմս Ի. Ի. Տոլստոյի միջոցով ռազմական մինիստրի առջև 1914 թ. աշնանը հարց բարձրացվեց Պետրոգրադի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների հայ ուսանողներից կամավորական ջոկատ ստեղծելու մասին: Նույն թվականի հոկտեմբերի 16-ին ցարական բանակի գլխավոր շտաբի պետը իր (№ 4145) նամակով պատասխանել էր, որ ինքը մերժել է կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարի այդ կարծիքը, քանի որ «կովկասում հայերին հատուկ ջոկատներում առանձնացնելը անցանկալի է»¹:

Սակայն հայկական բուրժուական շրջանների ակտիվությունն իր հերթին Վորոնցով-Դաշկովին համարձակ դիրք գրավելու հիմք էր տալիս:

1914 թ. նոյեմբերի 8-ին կաթողիկոսը Վորոնցով-Դաշկովին հավաստիացնում էր, որ հայերը մեկ մարդու նման կանգնել էին Ռուսաստանի շահերի պաշտպանության դիրքերում, որ «ժողովրդական ոգևորության ալիքը մեծանում է, ավելի ու ավելի իր մեջ առնելով բոլոր հայերին»: Խոստովանելով, որ «այն ամենը, ինչ որ կայսերական կառավարությունը եվրոպական պետությունների հետ ձեռնարկել էր ըսկըսած վերջին ռուս-թուրքական պատերազմից հետո տաճկահայ ժողովրդի վիճակի բարելավման տեսակետից, դրական արդյունքներ չի տվել», նա փոխարքայի ուղադրությունն էր հրավիրում այն բանի վրա, որ հայերի մեջ արմատացած է այն միտքը, թե միայն Ռուսաստանը կարող է ապահովել հայերի ֆիզիկական և կուլտուրական զարգացումը Արևմտահայաստանում: Կաթողիկոսը Վորոնցով-Դաշկովից խնդրում էր, որպեսզի ռուսական ցարի անունից հայտարարվեն Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթներին (Վան, էրզրում, Բիթլիս, Սիվաս, Դիարբեքիր և Խարբեռդ), Կիլիկիայի հետ միասին Մեծ Ռուսիայի կողմից ավտոնոմիա շնորհվելու մասին, որով և, ըստ նրա, «ավարտվելու էր նրա (Ռուսաստանի) պատմական միսիան Թուրքիայի լծի տակ դարն-

¹ ՆՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 33, թթ. 1—4:

րով ճնշված քրիստոնեական ժողովուրդների ազատագրման գործում»¹։

Նման դիրքորոշումն էր պատճառը, որ Վորոնցով-Դաշկովը շատ ավելի հեռու էր գնացել իր խոստումների և զործեկակերպի մեջ, քան Սազոնովը և մյուսները, որը չէր համապատասխանում հայկական հարցի «լուծման» նրանց սեսականին։ Այս մասին է վկայում հետևյալ ուշագրավ փաստը։ Վորոնցով-Դաշկովն իր № 1569 թվակիր գրությամբ պատասխանել էր կաթողիկոսի 1914 թ. օգոստոսին գրված մի դիմումին և այն Մեսրոպ եպիսկոպոսի միջոցով հանձնել գյուղատնտես Գյոզալյանին՝ էջմիածին տանելու համար։ Սակայն պատասխանի բովանդակության պատճառով (նամակում հայկական ինքնավարության մասին էր ակնարկվում), Պետերբուրգից ստացված ինչ որ նոր ցուցումից հետո, փոխարքայի գրությունը անցանկալի էր և չպետք է տեղ հասներ։ Ալեքսանդրապոլի կայարանում «անհայտ մարդիկ» գողանում են Գյոզալյանի ճամպուրկը և դրա հետ մեկտեղ նաև փոխարքայի պատասխան նամակը։ Այս պատահարի նախապես կազմակերպված լինելու հանգամանքը հաստատում է թեկուզև այն փաստը, որ շնայած բազմաթիվ դիմումներին, Ա. Խատիսովի և Հ. Զավրիևի ջանքերին, նույն բովանդակությամբ երկրորդ նամակը ստանալ՝ փոխարքան մերժումով պատասխանեց։

Վորոնցով-Դաշկովը հետևողականորեն շարունակեց իր որդեգրած խորամանկ քաղաքականությունը։ Նա Սազոնովի պատվիրակ Աճեմովին պատասխանեց, թե ինքն է կազմակերպել կամավորական շարժումը, որ «հայերի շարժումը իր կամքով ու թույլտվությամբ է կատարվում», որ «այդ շարժման և նրանից առաջանալիք հետևանքների մասին պատասխանատվությունը ինքն իր վրա է ստանձնում»²։ Թե ի՞նչ սկզբունքներով էր ղեկավարվում ցարական սատրապը, երե-

¹ Փաստաթղթի լրիվ տեքստը տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 733, քք. 1—3։

² Ե. Գեղամյանց, Հայերի ազատագրական շարժումները XX դարում կամ հայկական հարցի յոթերորդ շրջանը (մասն երկրորդ), Բաքու, 1917 թ., էջ 595—596։

վում է թեկուզև նրա այն մտքից, թե քաղաքական տեսակետից ավելի ձեռնտու է անհանգիստ և վտանգավոր ուժերի դիմադրությունը քաղաքացիական պատերազմում, քան թե նրանց թողնել Անդրկովկասում և հուզումների առիթ տալ նրա ներքին կյանքում: Իր այս մտահղացումը նա բացահայտ էր արտահայտում ավելի ուշ, կամավորական խմբերը ցրելու վերաբերյալ գերագույն հրամանատարին 1915 թվականի մայիսի 24-ին հղած իր պատասխանում¹:

Հասկանալի է դառնում, որ Վորոնցով-Դաշկովի կողմից կամավորական խմբերի ստեղծումը, նրանց ռազմաճակատ քշելու պլանը ուղղված էին նաև հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը թուլացնելու, Անդրկովկասում հակացարական ուժերը շեղոքացնելու նպատակին: Նրա գիծը հաղթանակում էր: Դումայի բացման օրը Սազոնովը հայտարարեց, որ հայերը ռուսական բանակի շարքերում ու նրա կողքին կկռվեն Օսմանյան կայսրության դեմ²:

«Նովոյե վրեմյա» թերթը (№ 13810) արձագանքելով դրան, գրում էր, թե «դեպի էրզրում և դեպի Կ. Պոլիս տանող մեր ճանապարհները ծածկված կլինեն փառքով ու պատվով...»:

Պատերազմով ոգևորված հայկական բուրժուական շերտերները համոզված էին, որ «անգլո-ֆրանսիական նավատորմի ղեկները 24 ժամում կարող են գրավել Դարդանելը, Բոսֆորը»³, որ «այս անգամ արդեն Ռուսաստանը անդառնալի կերպով կգրավի Թուրքահայաստանը և կիրագործի այն ծրագիրը, որ դեռ 1878 թ. պետք է իրագործվեր»⁴: Չափից ավելի լավատեսական էր ամեն ինչ ներկայանում. Անտանտան «ուժեղ մուրճի մի հարվածով կկործանի» Թուրքիան⁵, «Եվրոպայի հիվանդ մարդը» «կդադարի իր ողորմելի գոյության մեծ նրաբեռնել հողը»⁶, որ Թուրքիայի «զարը նետ-

¹ Ի. Անանյան, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. 3, Վենետիկ, 1926 թ., էջ 554:

² ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 465, թ. 17:

³ «Մշակ», 28.8. 1914 թ., № 189:

⁴ «Մշակ», 30.8. 1914 թ., № 191:

⁵ «Մշակ», 6.10. 1914 թ., № 224:

⁶ «Մշակ», 30.1. 1914 թ., № 21:

ված է արդեն և նրա բախտը որոշված», որ երիտասարդ թուրքերի «կենդանությունը նմանում է իսկ և իսկ առածի մեջ հիշված այն ջրաղացպանի ջանքերին, որը ջրաղացը կորցրել, չախչախ է որոնում»:

Շատ ժամանակ չպահանջվեց, որպեսզի այս լավատես-
սությունը վերանար և տեսանելի դառնար այն դժոխային
գրությունը, որ պատերազմի հետ միասին ստեղծվում էր
ալեմտահայության համար:

* * *

Պատերազմի նախապատրաստվելով կովկասյան ճակա-
տում, թուրքական կառավարողները տակավին 1914 թվա-
կանի գարնանից տարբեր առիթներով թուրքիայում գործած
հայկական կռաակցութունների ղեկավարներին իրենց հետ
համագործակցելու, Անդրկովկասում ցարական իշխանու-
թյան դեմ ելույթներ կազմակերպելու առաջարկություններ
էին անում: Նրանց կաթժիքով թուրքական գործակալների և
պրոպագանդիստների հետ միասին Անդրկովկասում մեծ դեր
կաջող էին խաղալ իրենց հետ գործակցել ցանկացող հայերի
խմբերը: Այդ նպատակով էրգրում ուղարկված 27 թուրքա-
կան պրոպագանդիստներից բաղկացած խումբը փորձում
էր հայերին ներշնչել Անդրկովկասում հակառուսական ապս-
տամբության անխուսափելիությունը, որին պետք է մաս-
նակցեին վրացիները, արխազները, ադրբեջանցիները: Վեր-
ջիններիս սիրաշահելու նպատակով նրանք նախօրոք կազ-
մել էին Անդրկովկասի քարտեզի քաղաքական, վարչական
բաժանման թուրքական տարբերակը, ըստ որի նրանց ավ-
տոնոմիա էին խոստանում թուրքական հովանավորության
ներքո¹:

Հատկանշական է հետևյալ պատասխանը, որ տվին վրա-
ցի սոցիալ-դեմոկրատները թուրքական առաջարկներին.

«Թուրքիան Ասիան քիչ քաղաքակրթված և հետամնաց

Բ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 106—107. «Գործ», № 1, Բ. մաս.
1917, էջ 99:

միապետություն է: Ժողովրդական զանգվածները Թուրքիո մեջ ավելի ստորացած և ճնշված են, քան ուրիշ որևէ երկրի մեջ:

«Թուրքական սահմանադրությունը պատրանք մըն է միայն, և ժողովուրդը ենթարկված է ստրկության, խեղճության և տգիտության...»

«Բանվորը կիսեղզվի այն հեղձուցիչ մթնոլորտեն, որ կտիրե հոն. կյանքի ոչ մեկ նշույլ կհասնի անոր. ան չունի ոչ ինքնահատուկ գիտակցություն և ոչ կաղմակերպություն: Ան ճնշված, հալածված և կորսված է: Ձեռնարկել բանակցություններու կամ կնքել համաձայնություն մը, այսքան ճնշող կառավարության մը հետ և սպասել անկե առաջադիմական գործողություններ, ազատագրելու համար ուրիշ ճնշված ժողովուրդներ, ոճրապարտ սխալ մըն է, որ չի պատշաճիր ոչ միայն սոցիալ-դեմոկրատիզմը, այլ պարզ դեմոկրատի մը կամ առաջադիմականի մը:

«Ահա թե ինչու մենք կը հրաժարինք վարելե բանակցություններ Թուրքական պետության հետ, և պարսավելով ընթացքը անոնց, որոնք արդեն կնքած են համաձայնություն մը այդ կառավարության հետ, իբր թե Վրաստանի ազատագրության համար, կըսենք.

«1. Թե Թուրքական քաղաքականությունը կջանա օգտվել իր եսասիրական և հարձակողական շահերու համար, Կովկասի և մասնավորապես Վրաստանի մեջ ռուս կառավարության դեմ գոյություն ունեցող ժողովրդական շարժումն և դժգոհությունն:

2. Թե Կովկասի և մասնավորաբար Վրաստանի մեջ գոյություն ունեցող գոյավիճակը կարելի է փոխել միմիայն իր ժողովուրդին ճիգերուն միջոցով, միացած ռուս հեղափոխական ժողովուրդին:

3. Թե՝ անջատողական քաղաքականություն մը ավելի քան վնասակար է կովկասյան ժողովուրդներուն, մասնավորաբար վրացիներուն»¹:

Երբ 1914 թվականի հուլիսին Թալեաթը համաձայնվեց,

¹ Տե՛ս Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը:

որ դաշնակցության հերթական 8-րդ համագումարը գումար-
վի էրզրումում, կուսակցության ղեկավարների մեծամասնու-
թյունը այդ քայլը խակամտորեն ընկալեց որպես երիտ-
թուրք-դաշնակցական բարեկամության վերականգնման մի
ցույց նրա կողմից: Իսկ շովինիստ Թալեաթի միտքն այլ ուղ-
ղությամբ էր գործում: Նա գիտեր, որ իր հակառուսական
առաջարկները չէին կարող ընդունվել Արևմտյան Հայաստա-
նի ժողովրդի տրամադրություններին իրազեկ մարդկանց
կողմից: Միայն առանձին ավանտյուրիստներ կարող էին
ռուսական բանակի դեմ կռվելու համար օսմանյան բանա-
կի կազմում հայկական կամավորական ջոկատներ ստեղծե-
լու մասին խորհել: Համագումարը նույնիսկ հատուկ կետով
անբավարար գնահատական տվեց Արևելյան բյուրոյի գոր-
ծունեությանը¹, բայց չեզոքություն պահպանելու մասին հա-
մագումարի հայտարարությունը «մնաց մեռած տառ թղթի
վրա: Հարց վճռողներ հանդիսացան Կ. Պոլսի կոմիտեն և
Կովկասի Արևելյան բյուրոն»²:

Անտարակույս, թուրքահայության ճնշող մեծամասնու-
թյունը հավատով լցված ծարավի էր Ռուսաստանի հաղթա-
նակին, նրա մեջ տեսնելով իր ազատարարին: «Հայերը չէին
կարող ազգային զգացումը խեղդելով իրենց դահիճներուն
հետ դաշնակցել՝ կռվելու համար ռուսաց բանակին դեմ,
որուն մեջ տասնյակ հազարավոր ռուսահայ զինվորներ ու
անձնվեր կամավորներ կգտնվեին և որ իբրև արևելքի քրիս-
տոնյաներու ազատարար՝ կուգար այս անգամ ըստ ընդհա-
նուր ակնկալության՝ ազատելու Թուրքահայաստանը կամ
գեթ կերպով մը գործադրելու Սան-Ստեֆանոյի դաշնադրու-
թյան 16-րդ հոդվածը»³:

Իսկ թուրքական կառավարողները ձգտում էին հայերին
իրենց կողմը գրավել և նրանց հետ բանակցությունների մեջ
մտնան Կ. Պոլսում, էրզրումում, Վանում և Մուշում: Կառա-
վարության և Իթթիհատի կենտկոմի անունից բանակցու-
թյունները վարող Նաջի բեյը, Խալիլ բեյը, Թալեաթը, Բե-

¹ ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 74, թ. 8:

² Լեո, Անցյալից, էջ 286:

³ Հ. Նոյմյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 319:

հաէդդեն Շաքիրը, Հիւմի բեյը, Էրզրումի նահանգապետ Քահսիմ բեյը հայերին ասում էին, որ պատերազմում Թուրքիան և Գերմանիան կհաղթեն և պետք է հայերն իրենց օգնեն Կովկասում, ապստամբվեն Ռուսաստանի իշխանութան դեմ, իսկ Թուրքիայում կամավորական ջոկատներ տային թուրքական բանակին: Հայերը մերժեցին այդ առաջարկները: Միաժամանակ նրանք թուրք բանագնացներին խորհուրդ էին տալիս Թուրքիան հեռու պահել պատերազմից, քանի որ նա ոչինչ չի շահի դրանից: Սակայն թուրք վարիչները պնդում էին իրենց ասածի վրա, հայտարարում, թե ավելի հարմար պահ չի եղել իրենց պատմական նպատակները պատերազմի միջոցով լուծելու համար: Բանակցությունները ոչնչի չհանգեցրին: Նրանք վերաբացվեցին այն բանից հետո, երբ ռուսահայ կամավորական շարժման կազմակերպման մասին առաջին լուրերը հասան Թուրքիա¹:

Ինչպես տեսանք, ներքին քայքայումը, արտաքին քաղաքական պարտությունները երիտասարդ թուրքերին հաջորդաբար մղում էին պետությունների մեկ այս, մեկ այն խմբակցության գիրկը: Թուրքիայի անկախության «պահպանման» Անգլիայի քաղաքականությունը, Ֆրանսիայի տնտեսական ուժեղ դիրքերը Թուրքիայում այլևս անկարող էին կասեցնել նրա սերտ մերձեցումը Գերմանիայի հետ: Թուրքական կառավարող կլիկի ինչպես ներքին, այնպես և արտաքին քաղաքական, նվաճողական պլանները նրան նետում էին գերմանական իմպերիալիզմի գիրկը, երկիրը ներքաշում պատերազմի հորձանուտը: «Խուսանավելով առանձին իմպերիալիստական տերությունների միջև,— գրում է սովետական պատմաբան Նովիչևը,— ընտրելով, թե թուրքական բուրժուազիայի շահերի տեսակետից ո՞ր իմպերիալիստական տերությանն է ձեռնտու ենթարկվել, նրանք վերջի վերջո ընտրեցին Գերմանիան, վերածվեցին գերմանական իմպերիալիստների վասալների և թուրք ժողովրդին ներքաշեցին համաշխարհային պատերազմի մեջ»²:

¹ Տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 746, թթ. 37—38:

² Նովիչև, նշվ. աշխ., էջ 40:

Բարենորոգումներ կատարելու նպատակով Ֆրանսիայից վերցված 2¹/₂ միլիոն ոսկի փոխառությունը հատկացվեց ռազմական նպատակին¹։ Թուրքական ավանտյուրիստ կառավարողների ժողովրդասպան քաղաքականության դեմ ոստիկանական ռեժիմի պայմաններում դժվար էր համարձակ խոսք ասել։ Այնուամենայնիվ, գտնվեցին մարդիկ, որոնք հանդես եկան Թուրքիան պատերազմի մեջ ներքաշելու դեմ, ղգուշացնելով նրա հեղինակներին այդպիսի քայլի աղետալի հետեւանքների մասին։ Իրանցից էր Թուրքիայի ապագա կոմունիստական կուսակցության հիմնադիր Մուստաֆա Սուբխին։ Նա իր խմբագրած «Իֆհամ» թերթում այդ օրերին գրում էր. «Երիտասարդ աշխատավոր սերունդը, երկու տարի Բալկաններում կռվելուց հետո, դառնալով հայրենիք, հենց նոր միայն կարողացավ առաջին բերքը քաղել ավերիչ պատերազմից հետո, երբ նրան նորից գենքի են կոչում։ Ի՞նչ օգուտ կբերի երկրագործ ազգաբնակչությանը և ընդհանրապես այն ամենին, որոնք իրենց ձեռքերի աշխատանքով են ապրում, այս անտեղի ղորահավաքը։ Մի՞թե ժամանակակից Թուրքական քաղաքականության ղեկավարները, իրենց պարզ հաշիվ չտալով, ցանկանում են և Թուրքական ղորքը մտցնել հվրոպական տասնյակ միլիոնավոր զինված ուժերի շարքը, որոնք պատրաստվում են մարդկության համար անթիվ աղետներ ստեղծել»։

Նա Թուրքական կառավարողներին կոչ էր անում հտկանգնել «վտանգավոր արկածախնդրությունից»²։

1914 թվականի օգոստոսի 2-ին կնքվեց գերմանա-Թուրքական գաղտնի դաշնակցային պայմանագիրը, ըստ որի Թուրքիան պարտավորվում էր հանդես գալ ընդդեմ Ռուսաստանի՝ որպես Գերմանիայի դաշնակից։ Լիման ֆոն Սանդերսի գլխավորած գերմանական զինվորական միսիան մնում էր Թուրքիայում և նրան «իրական իշխանություն» էր ապահովվելու Թուրքակոյն բանակի ընդհանուր գործողություններում։ Գերմանիան պարտավորվում էր անհրաժեշտության

¹ Ս Ակունի, նշվ. աշխ., էջ 10։

² «Մշակ», 8. 8. 1914 թ., № 173։

դեպքում զենքով պաշտպանել Թուրքիային և այլն¹։ Բանն այն է, որ այս պայմանագրի տեքստը կազմվել էր ավստրո-սերբիական կոնֆլիկտի օրերին, մինչև Ռուսաստանի պատերազմի մեջ մտնելը։ Պայմանագիրն ամբողջապես ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ։ Օգոստոսի 3-ին Ավստրո-Հունգարիան նույնպես ստորագրեց այն, իսկ նույն օրը Թուրքական կառավարությունը հայտարարություն հրապարակեց Օսմանյան կայսրության չեզոքության վերաբերյալ։ Այս ակտը բացահայտ խաբեություն էր. էնվեր-Քալեաթ-Ջեմալ տրիումփի րատն արդեն այն ժամանակ երկիրը ներքաշել էր պատերազմի մեջ։ Օգոստոսի 6-ին Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև կնքված լրացուցիչ համաձայնագրով առաջինը խոստանում էր օժանդակել Թուրքիային մի շարք տերիտորիալ հարցերում և, մասնավորապես, 5-րդ կետով պարտավորվում էր, «Գերմանիան կստիպի ուղղել Օտոմանյան կայսրության արևելյան սահմաններն այնպես, որ ապահովվի Թուրքիայի անմիջական շփումը Ռուսաստանում ապրող մահմեդական բնակչության հետ»²։

Այն փաստը, որ Թուրքիան պատերազմական գործողությունների մեջ մտավ միայն հոկտեմբերի վերջերին, իսկ այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում կեղծ չեզոքություն էր խաղում, բանակցություններ վարում Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ՝ բացատրվում է լոկ ժամանակ շահելու, Թուրքական զինված ուժերը կարգի գցելու և նրանց պատեհ ժամանակ գործի դնելու միտումով։ Թուրքական կառավարողների ցինիզմն այնտեղ էր հասել, որ նրանք օգոստոսի 5-ին Ստամբուլում ցարական ներկայացուցիչների հետ սկսած բանակցությունների ժամանակ նույնիսկ Ռուսաստանի հետ դաշինք կնքելու առաջարկություն էին անում։

Հոկտեմբերի 29-ին Սև ծովում ռուսական նավերի ու նավահանգիստների վրա գերմանա-թուրքական նավատորմի

¹ См. у проф. Ключников Ю. В. и Сабанин А., Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. II, М., 1926, № 4.

² Նույն տեղում, № 10։

հարձակումը, որը գլխավորում էին ոչ միայն գերմանական ադմիրալ Սուշոնն ու Լիման ֆոն Սանդերսը, այլև երիտթուրքական ղեկավար Կորիզը, վերջնականապես մատնեց Յամիս շեզոքություն խաղացած թուրքական կառավարության ագրեսիվ մտադրությունները:

1914 թվականի աշնանը և 1915 թվականի սկզբին պատերազմը բոլոր ռազմարեմբերում մտել էր իր լիակատար իրավունքների մեջ: Կատաղի մարտերը ռուս-գերմանական, ֆրանս-գերմանական ճակատներում ահավոր ուժով շարունակվում էին՝ ավերելով նոր քաղաքներ ու գյուղեր, ոչընչացնելով տասնյակ հազարավոր մարդկանց: Միմյանց նկատմամբ գերազանցության հասնելու երկու պատերազմող խմբերի տերությունների ձգտումը բացառում էր ամեն մի բանականություն: Խոսում էր զենքի ուժը: Իմպերիալիստական տերությունների կառավարողները պլաններ էին մշակում վաղվա հաղթանակների պտուղները վայելելու համար: Թուրքական բանակը ռազմական գործողություններ սկսեց միանգամից մի քանի՝ կովկասյան, Միջագետքի և պաղեստինա-սիրիական ճակատներում:

Թուրքական իմպերիալիզմը, որին բնորոշ էր երկու ռեակցիոն գաղափարախոսությունների՝ քաղաքական պանթուրքիզմի և կրոնական պանիսլամիզմի յուրահատուկ զուգակցումը¹, հատկապես ձգտում էր ռուսական բանակի նրկատմամբ առավելության հասնել կովկասյան ճակատում: Արդեն հերքված է այն սխալ տեսակետը, թե Թուրքիան պասսիվ զոհ էր իմպերիալիստական մեծ տերությունների ռազմական բախման, նրանց գաղութային քաղաքականության, թե իբր պաշտպանողական և ոչ թե ագրեսիվ հարձակողական պատերազմ էր մղում: Այս տեսակետը տարածում էր գտել 20-ական և ավելի ուշ շրջանի սովետական պատմագրության մեջ²:

Ինչպես վերը նշել ենք, պատերազմի մասնակից իմպերիալիստական մեծ տերությունների զավթողական պլան-

¹ Վ. Պոլիբ, նշվ. աշխ., էջ 42:

² Այս մասին տե՛ս Նովոնո Սարգսյանի նշվ. աշխատության «Вступление Османской империи в войну» գլուխը:

ներում որոշակի նշանակություն էր ստացել Թուրքիայի բա-
ժանման հարցը: Օսմանյան կայսրությունը պետք է անդա-
մահատվեր՝ այս էր Անտանտայի հետամտած նպատակը:
Իմպերիալիզմից կատարյալ կախման մեջ գտնվող Թուր-
քիան ապավինում էր Գերմանիային հենց այդ բաժանումից
խուսափելու, իր ամբողջությունը պահպանելու համար: Սա-
կայն դրա հետ մեկտեղ չպետք է մոռանալ այն հանգաման-
քը, որ Թուրքիան ինքը գաղութատեր տերություն էր: Գուցե
ոչ այդ արտահայտության կլասիկ իմաստով, բայց նա իր
բռնապետական ուժի մեջ էր հաստատել բազմաթիվ ժողո-
վուրդների վրա, ծծում էր նրանց հյուսիք, արգելակում նը-
րանց սոցիալական ու ազգային զարգացումը, խոչընդոտում
ընդհանրապես նրանց առաջադիմությունը: Այսպիսով, Թուր-
քիայի երկվությունը՝ մի կողմից նրա գաղութային շահա-
գործման օբյեկտ լինելը և, մյուս կողմից, նրա գաղութա-
տիրական պետություն լինելը պետք է մեկնակետ ծառայի
բոլոր այն ուսումնասիրողների համար, ովքեր քննարկում
են առաջին համաշխարհային պատերազմին Թուրքիայի
մասնակցության հետ կապված հարցերը: Միակողմանիու-
թյունը, վերոհիշյալ երկու կողմերից մեկն ու մեկի անտե-
սումը հանգեցնում են սխալ հետևությունների:

Բացի այդ, թուրքական պետությունը գաղութատիրական
նկրտումներ ուներ ոչ միայն արդեն կայսրության տիրապե-
տության տակ գտնվող երկրների, ժողովուրդների, այլև
հարևան երկրների նկատմամբ: Արտաքին քաղաքական
զավթողական պլանները գործնական հողի վրա էին դրված
հատկապես պատերազմի նախօրյակին: Անշուշտ, համաշ-
խարհային ասպարեզում տնտեսական, ռազմական և քաղա-
քական տեսակետից ելակետային, գլխավոր դիրքեր նվաճած
իմպերիալիստական մեծ տերությունների համեմատությամբ
թուրքական իմպերիալիզմը լվար էր, որոշիչ դեր չէր կարող
խաղալ միջազգային կյանքում: Բայց այն ռազմատենչ ծր-
տումներն ու գործելակերպը, որ դրսևորում էր այդ իմպե-
րիալիզմը, մահացու վտանգ էին հարևան երկրների, առանձ-
նապես Անդրկովկասի և, մասնավորապես, հայ ժողովրդի
համար: Եթե թուրքական կիսաֆեոդալական իմպերիալիզմը

նվազ զորեղ էր, շուններ այնպիսի ռազմա-տնտեսական պո-
տենցիալ, ինչպիսին ունեին կապիտալիստական մեծ տե-
րությունները, որոնք իրենք էին ձգտում մասնատել միջ-
նադարյան տնտեսա-քաղաքական նորմաներով ղեկավար-
վող Օսմանյան կայսրությունը, ապա դա ամենևին չի նշա-
նակում, թե վերջինս ամբողջապես պասսիվ դերում էր
պատերազմի հրահրման, այլ երկրներ զավթելու, նոր ժողո-
վուրդներ ստրկացնելու պլաններում: Միշտ չէ, որ թույլ պե-
տությունը լրիվ պատկերացում ու գիտակցում է իր թուլու-
թյունը և պատերազմի մեջ է մտնում պարտվելու նպատա-
կով: Թուրքական կառավարողները լոկ խաղալիք չէին
Գերմանիայի ձեռքում և ամենևին էլ պաշտպանողական պլան-
ներով չմտան պատերազմի մեջ: Նրանք հայտարարում էին.
«Մեր մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին
արդարացվում է մեր ազգային իդեալով: Մեր ազգի իդեա-
լը... մեզ մղում է մեր մոսկովյան թշնամու ոչնչացման այն
բանի համար, որպեսզի դրա շնորհիվ հաստատենք մեր
կայսրության բնական սահմանները, որոնք իրենց մեջ կառ-
նեն և կմիավորեն մեր ռասայի բոլոր ճյուղերը»¹:

Պատերազմի մեջ մտնելու առաջին օրը թուրքական կա-
ռավարության հրապարակած այս կոչը բավականին բացո-
րոշ կերպով բնորոշում է թուրքական իմպերիալիզմի հե-
տապնդած էքսպանսիոնիստական, պանթուրքական նկր-
տումները: Թուրքիայում ապրած և գործած գերմանական
բազմաթիվ պաշտոնական անձինք նշել են, որ պատերազ-
մին Թուրքիայի մասնակցության «ծրագրում առաջին կետը
հայտց փչացումն» էր, որին պետք է հաջորդեին ուրիշ ազ-
գեր, մինչև որ թուրք պետությունը վերակազմվեր «միայն
զուտ մահմեդական, համաթուրքական հիման վրա, ամեն
ոչ-մահմեդական և ոչ թուրք բնակիչները բոնի պիտի մահ-
մեդականացվեն և թուրքացվեն և որ ապի կարելի չէ՝ ջրնջ-
վեն»²:

¹ Ա. Թունբի, նշվ. աշխ., էջ 31:

² Հ. Տաշեան, Հայ ազգի տարագրությունը գերմանական վավերագիր-
ներու համեմատ, մ. Ա., Վիեննա, 1921, էջ 52:

Թուրքական բանակի ստրատեգիական պլանը ֆանտա-տիկ նվաճողական նպատակներ էր հետապնդում: Նրա գեր-մանական և թուրքական հեղինակները նախատեսում էին մի քանի հարվածով ոչ միայն Անդրկովկասի, այլև Իրանի, Աֆ-ղանստանի գրավումը, այդ երկրների մահմեդական բնակ-չությանը «անհավատների» տիրապետությունից ազատելը: Էնվերը համոզված էր, որ երեքհարյուրհազարանոց բանակով նա Ռուսաստանին դուրս կմղի Կովկասից:

Պատերազմական գործողությունները կովկասյան ճակա-տում սկսվեցին 1914 թվականի նոյեմբերի 2-ին:

Թուրքական բանակը կովկասյան ճակատում իր կազմում ուներ 150 հազար զինվոր, 200 թնդանոթ, 68 գնդացիր¹, որոնք գլխավորապես կենտրոնացված էին էրզրումի շրջա-նում, իսկ Ալաշկերտի դաշտավայրը համեմատաբար թույլ էր պաշտպանված: Ռազմական գործողությունների առաջին իսկ օրերին ռուսական բանակի ուժերը առաջ շարժվեցին և Օլթիի ուղղությամբ գրավեցին Իդը, Սարիղամիշի ուղղու-թյամբ՝ Զիվինի ամրությունները, Արդոս, Խորասան գյու-ղերը, Կաղզվանի ուղղությամբ՝ Բայազետն ու Դիադինը: Այ-նուհետև նրանք գրավեցին Քյոփրի-քյոյը Բասենում, Ղարա-քիլիսան և նոյեմբերի 9-ին Բասենի ամբողջ դաշտն ու Ալաշ-կերտի հովտի մեծ մասը մաքրվեցին թշնամու ռազմական ուժերից: Թուրքերը ստիպված էին իրենց գլխավոր ուժերը կենտրոնացնել էրզրումի ուղղությամբ՝ Հասան-Կալեյում և Ալաշկերտի ուղղությամբ՝ Ղարաքիլիսայից և Ալաշկերտից հարավ ընկած բարձունքների գծով, հենվելով Ղլիշ-Գյադուկի լեռնանցքի վրա:

Բայց ռուսական զորքի այս արագ առաջխաղացումն ամ-րապնդված չէր թիկունքի հետ ամուր կապով, մատակարա-րումով և համապատասխան ռեզերվով: Թուրքական բանակը հակահարձակման անցավ և նոյեմբերի 10-ին ռուսական զեներալ Բարաթովի հեծելազորը թողեց իր կողմից գրավ-ված Քյոփրի-քյոյը: Նոյեմբերի 12—13-ին, երկօրյա ծանր

¹ Պատմություն համաշխարհային պատերազմի և հայկական հարցը, հ. Գ., 4. Պոլիս, 1919 թ., էջ 309:

մարտերից հետո, Հասան Իզզետ փաշայի թուրքական կորպուսը ոչ միայն կանգնեցրեց Սարիղամիշի ջոկատի առաջխաղացումը, այլև բավականին ետ մղեց նրան: Բասենի դաշտում այս անհաջողությունը բնականաբար կասեցնում էր առաջխաղացումը նաև Ալաշկերտի դաշտավայրում և ստիպում էր որոշ շահով ետ քաշել գեներալ Նիկոլաևի ջոկատը, որը դեպի Վան իր ճանապարհին գրավել էր Թափարեզի լեռնաշղթան: Նոյեմբերի սկզբին թուրքական զորամասերը ներխուժեցին Բաթումի շրջանը: Նոյեմբերի 15-ին ռուսական զորամասերը Բասենի դաշտում արդեն բավականին զգալի նահանջ էին կատարել, տալով մեծ կորուստներ, երբ օգնության հասած նոր զորամասերի շնորհիվ նորից ետ շարտվեցին թուրքական զորամասերը: Ամբողջ նոյեմբերամիսը անցավ կատաղի մարտերում՝ Բասենի դաշտում Մասլահաթ-Յուզվերան գծի վրա և Ալաշկերտում՝ Դութախի ու Ղլիշ-Գյադուկի լեռնանցքում: Նիկոլաևի ջոկատը Թափարեզի լեռնաշղթայից այն կողմ շանցավ: Յրտաշունչ ձմեռը, առատ ձյունը ի շիք դարձրին լայն մասշտաբի որևէ հարձակողական գործողություն:

Դեկտեմբերի սկզբին թուրքական զորամասերը ուժեղացրին հարձակումը Օլթիի ուղղությամբ: Այս հարձակման շարունակությունը հանդիսացավ էնվեր փաշայի Սարիղամիշի անփառունակ արշավանքը: Բասենի դաշտում ուժեղացրեց իր ճնշումը թուրքական 11-րդ կորպուսը, բայց հանդիպելով ռուսական զորամասերի համառ դիմադրությանը, էական հաջողության չհասավ: Շուտով պարզվեց, որ թուրքական հարձակման գլխավոր ուղղությունը Սարիղամիշն է, թեև ձմեռային ծանր պայմանները անհավանական էին գարձնում որևէ հաջողություն:

Սարիղամիշի ուղղությամբ թուրքական հարձակման լուրը խուճապային վիճակ ստեղծեց ամբողջ ճակատում, որի ալիքները հասան մինչև Թիֆլիս: Այսպիսի պայմաններում երևանյան ջոկատին հրամայվեց մաքրել արդեն գրավված Ալաշկերտի դաշտավայրը և առանց մի կրակոցի թշնամուն հանձնել այդքան հաջողությամբ գրավված հայաշատ շրջանը: Հայկական բնակչությունը բնականաբար հանկարծա-

կիի եկավ, շհասցրեց կազմակերպւած նահանջել, արագ կենցաղով ետ գառնալ զորքի հետևից և ենթարկւեց թաքա-
կան ջարդարարների վայրագություններին: Այաշկերտի Զետ-
կին, Մուլա-Սուլեյման գյուղերի և Թոփրակ-Կալե քաղաքի
հայերի մի մասը զոհվեց ճանապարհհեծին¹: Նոպնայիսի
հետևանքներ ունեցավ Գայ և ասորի բնակչության Գամար
ոռոտական միջուկ զորամասերի նահանջը թաք-իրանական
սահմանի շրջանից:

Չնայած ցրտաշունչ ձմռանը, էնեվերը արկածախնդրա-
կա՞ն հարձակումը շարունակեց մինչև փեկտեմբերի 25-ը,
մոտեցավ Սարիղամիշին: Սակաջն ոռոտական Գրամանա-
տարությանը հաջողվեց արագ կերպով ամրապնդել ճակա-
տը և պատճաճ հակահարված հասցնել հակառակորդին:

Փեկտեմբերի 24-ից մինչև հունվարի 6-ը Կարաուրգանի
մոտ՝ պատմական Զիվին-Արդոսի կիրճերում և քարձուռ-
նեքում տեղի ունեցավ էնվեր փաշայի նախաձեռնած Օլթի-
Սարիղամիշի արշավանքի վերջին գործողութունը: Ընդա-
մենը 25 օրվա կռիվներում թուրքական 3-թղ զորաբանակը
վերջնականապես ջարդվեց և նրա մի մասը գերի ընկավ²:

Թուրքական բանակը Սարիղամիշի և Արդահանի տակ
կորցրեց իր 90 հազար զինվորներից 70 հազարին³: Վերց-
վեց մեծ քանակությամբ ռազմաավադ: «Թուսների քաջու-
թյունը,— գրում էր Լոնդոնի «Թայմս»-ը,— տակնուվրա արեց
գերմանական ռազմագետների մեծափառ ծրագիրը»⁴:

Սարիղամիշի հաղթանակից հետո ձմեռային և գարնա-
նա՞յին երկարատև անշարժություն եկավեց Բաւսնի ճակա-
տում: Այս քնթացքում թուրքական զորամասերն իբեցեց ձեռ-
քում էին պահում Այիջադրակ—Դեվիրապա—Կարադերբենտ—
Դայար—Զեյդեկյան գիծը, կտթելով Սարիղամիշի ջոկատը
երևանյանից և համառ կռիվներ մղելով Դուրախի, Մինջանի
և Ղիշ-Գյաղուկի բարձունքների շրջանում: Միայն մարտի

1 «Մշակ», 6.1. 1915 թ., № 3:

2 «Մշակ», 10.1. 1915 թ., № 5:

3 Գոթլիբ, նշվ. աշխ., էջ 125:

4 Տե՛ս Պատմություն համաշխարհային պատերազմի և հայկական հա-
ջ. 6, 9, էջ 310:

14-ին հաջողվեց գրավել Կարադերբենտի լեռնանցքը և Դա-
յարը ու Սարիղամիշի շոկատը ընդհանուր ճակատ կազմեց
Ալաշկերտի հովտում դիրք բռնած զորքի հետ:

Սաֆիանի և Դիլիմանի մոտ ապրիլի կեսերին տարված
հաղթանակի շնորհիվ կասեցվեց և ետ շարտվեց խալիլ փա-
շայի հարձակումը դեպի Թավրիզ:

Ռուսական բանակի շարքերում թշնամու դեմ մղված
կռիվներին ակտիվ մասնակցություն էին ունենում հայկա-
կան կամավորական դրուժինաները: Սրանցից առաջինը զո-
րավար Անդրանիկի հրամանատարությամբ ճակատ մեկնեց
1914 թ. նոյեմբերի 16-ին, երկրորդը՝ նոյեմբերի 7-ին, եր-
րորդը՝ նոյեմբերի 13-ին և չորրորդը՝ նոյեմբերի 19-ին: Կա-
մավորական այս չորս խմբերում միասին վերցրած ընդա-
մենը 3082 հոգի կար¹, Սակայն մամուլում այնքան մեծ էր
եղև աղմուկը, որ թուրքերը 12 հազար մարդ էին հաշվում
միայն առաջին խմբում: 1915 թվականի աշնանը կամավոր-
ների ընդհանուր թիվը հասավ 5000-ի²:

Ավելի ուշ ստեղծվեցին ևս երկու կամավորական դրու-
ժինաներ, որոնցից մեկում՝ վեցերորդում աչքի ընկավ Հայկ
Բժշկյանը՝ Գայը, հետագայում քաղաքացիական կռիվների
փառաբանված հերոսը:

Արևմտյան Հայաստանի բնական պայմաններին, ճանա-
պարհներին քաջատեղյակ, պարտիզանական, հետախուզա-
կան կռիվների մեջ հմուտ հայ մարտիկները թուրքական
բանակի դեմ մղված մարտերի ժամանակ աչքի էին ընկնում
իրենց խիզախությամբ և անձնազոհությամբ, արժանանում
ռուսական բանակի հրամանատարների բարձր գնահատա-
կանին ու գովեստներին:

Առանձնապես մեծ ժողովրդականություն և հեղինակու-
թյուն էր վայելում թուրքական բռնակալական ռեժիմի դեմ

1 Ե. Գեղամյանց, Հայերի ազատագրական շարժումները 20-րդ դա-
րում, կամ հայկական հարցի յոթերորդ շրջանը, մ. 2, 1917, Բարու, էջ 601:
Տե՛ս նաև Զորավար Անդրանիկի կովկասյան ճակատի պատմական օրա-
գրությունը, 1914—1917 թթ., Բոստոն, 1924 թ., էջ 7:

2 ՆՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 746, թթ. 38, 48:

հայդուկային կոիվների խիզախ մարտիկ զորավար Անդրանիկը:

Անդրանիկ Թորոսի Օզանյանը ծնվել է 1865 թվականի տորվարին Շապին-Գարահիսար քաղաքում, արհեստավորի ընտանիքում: Տակավին պատանի Անդրանիկը մասնակցում է սուլթան Արդուլ Համիդի բռնապետության դեմ պարբերաբար բռնկվող արևմտահայ ժողովրդի ընդվզումներին, աչքի ընկնում թուրքական կեղեքիչների և ջարդարների դեմ մղված մարտերում և շուտով դառնում ճանաչված հերոս-հայդուկ:

Խուսափելով սամանյան իշխանությունների հետապնդումներից, Անդրանիկ Օզանյանը ապաստան է գտնում Ռուսաստանում՝ սկզբում Կրասն բանվոր աշխատելով Սևաստոպոլում (1895—1897 թթ.), ապա անցնում Անդրկովկաս:

1901 թվականից Անդրանիկը նորից Արևմտյան Հայաստանում էր և հայդուկային ջոկատի գլուխ անցած մասնակցում էր 1904 թ. Սասունի ժողովրդական ապստամբությանը, աշխատավորությանը պաշտպանելով արդուհամիդյան զորքերի և քուրդ ֆեոդալների պատժիչ ավազակային հարձակումներից: Տեսնելով նրա հսկայական ժողովրդականությունը, ռազմական տաղանդն ու փորձառությունը, Դաշնակցություն կուսակցությունը փորձում էր նրան կապել իր գործունեության հետ: Շատ շուտով համոզվելով այդ կուսակցության արկածախնդրային, ժողովրդավաճառ գործելակերպի մեջ, Անդրանիկը 1907 թ. վերջին պաշտոնական հայտարարությամբ հեռացավ դաշնակցությունից:

Բալկանյան առաջին պատերազմի ժամանակ Անդրանիկն իր պարտիզանական ջոկատով աչքի ընկավ բուլղարական բանակի շարքերում, անձնվիրաբար կռվելով թուրքական զինված ուժերի դեմ: Բուլղարական բանակի հրամանատարությունը բարձր գնահատելով նրա ծառայությունները, նրան պարգևատրեց շքանշաններով: Բնորոշ է, որ ժողովրդական հերոսը 1913 թ. ամառը «Киевская мысль» թերթի թղթակից Անտիգ Օտտոյին տված ինտերվյուի մեջ առում էր. «Թուրք խաղաղ բնակչության դեմ ոչ մի ոխ չունեմ. ես կռվում եմ միայն բեկերի ու կառավարության դեմ»: «Ես նացիոնալիստ չեմ,— ասում էր նա,— ես ճանաչում եմ միայն մի ազգ. դա բուլոը ճնշվածների ազգությունն է»:

Ոգեորվելով Թուրքիայի դեմ Ռուսաստանի նոր պատերազմով և դրա միջոցով արևմտահայ ժողովրդի ազատագրությանը հասնելու ննարավորությամբ, Անդրանիկը պատերազմի առաջին իսկ օրերից մասնակցեց ռազմական գործողություններին, իր ջոկատով օգնեց տեղահան եղած հայ ժողովրդի էվակուացիային: Նրա գլխա-

վորած 1200 հայ կամավորներն այժի ընկան թուրք-պարսկական սահմանի շրջանում՝ Բարուշ-խորանի լեռնանցքում, Ղուլթար-Սա-րայ ճանապարհին, Ռազզի մոտ տեղի ունեցած կռիվներին։ Սկսած դեկտեմբերի կեսերից, երբ Սարիղամիշի շրջանում թուրքական բանակի ճնշման տակ ուսական լանակի հրամանատարությունը նահանջի հրաման արձակեց, Անդրանիկն իր ջոկատով նահանջեց խոյ—Բնեջուլ—Ղուլթար գծով, մեծ դեր խաղալով Դիլիմանի, Սալմաստի հայ բնակչության նահանջի կազմակերպման, թուրքական յաթաղանից փրկելու գործում։ Հետագայում՝ 1915 թվականի ապրիլի 17-ին և 18-ին նույն վայրում՝ Դիլիմանի տակ տեղի ունեցած մարտերի ժամանակ Անդրանիկի ջոկատին նորից վիճակվեց մասնակցել թուրքական բանակի ջախջախմանը, որը գլխավորում էր խալի բեյը²։

ժողովրդական հերոսի փառքը աճելի աճեց, նրան նվիրված երգերը մեծ տարածում գտան։ 1917 թ. մարտին Անդրանիկը ողջունեց և ժողովրդի հաղթանակը՝ ցարական ինքնակալության խորտակումը։ «Ողջոյն ազատ Ռուսաստան»,—ասում էր նա—Մենք՝ արևմտահայերս առանձին, անմեկի ուրախությունով կողջունենք մեծ Ռուսաստանի ազատագրական հաղթանակը»։

Նա ամբողջապես նվիրվեց իր վկայության ճակատը թուրքական նոր հարձակումներից պահելու գործին, հանդես բերելով ֆանատիկ նվիրվածություն իր հայրենի երկրին։ Չրաժանելով Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու, ուստի պնդումներին զինաթափելու՝ անդրկովկասյան հակահեղափոխության զիրքերում³, ընդվզելով թուրքական իմպերիալիստների հետ Տրապիզոնում Բաթումում կնքված սարկաջուցիչ պայմանագրերի դեմ, Անդրանիկը շնթաղվելով զաշնակցական կառավարությանը, նա ճանաչեց Վ. Ի. Լենինի գլխավորած սովետական կառավարությունը, նախիջևանը հայտարարեց Սովետական Ռուսաստանի անբաժանելի մասը։ Նախիջևանի գավառի մասին 1918 թվականի հուլիսի 14-ին նրա հրապարակած № 1 հրամանում ասված էր.

«1. Այս օրվանից ես իմ ջոկատով ամբողջապես ինքնավար եմ ուսական կիստուգական կառավարության. անցնում եմ տրամադրության տակ

2. Նախիջևանի գավառը ուսական ղեկավարի կաշի անբաժանելի մասն է համաձայն Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրի»։ Անդրանիկը ռազմական դրություն հայտարարելով այդ գավառում, պահանջում էր, որպեսզի «ամբողջ բնակչությունը, անկախ

¹ ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 91, թթ. 3—4,

² ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 15, թթ. 1—31:

³ «Հայաստան», 16.4. 1917 թ., № 1:

Հորավար Անդրանիկի կովկասյան ճակատի պատմական օրագրու-
թյունը, 1914—1917 թթ., 1924, Բոստոն, էջ 186—188:

ազգությունից, պետք է ամենապաղ զինաբափվի»։ Միաժամանակ նա հայտարարում էր, որ «Ինսպուրիիկայի կառավարության իշխանության շնանալողները, կամ նրա թշնամիներին օժանդակողները, կհամարվեն Ռուսաստանի դավաճաններ և օրենքից դուրս կենթարկվեն խիստ պատժի»։

Այսպիսով, հիշյալ զավառում և նրան հարակից վայրերում Անդրանիկի կողմից ձեռնարկված քայլերն ուղղված էին Սովետական Ռուսաստանը պաշտպանելու և նրա դեմ թշնամական գործողությունները կանխելու նպատակին։

Ի պատասխան իր դիրքորոշման մասին Անդրանիկի հաղորդմանը, Ստեփան Շահումյանը հեռագրում էր.

«Ժողովրդական հերոս Անդրանիկին.

Ձեր հեռագիրն ստացա։ Բովանդակությունն ամբողջովին հաղորդեցի Մոսկվայի կենտրոնական կառավարությանը։

Իմ կողմից, հանձին Ձեզ, ողջունում եմ իսկական ժողովրդական հերոսին։

Եթե պարոնայք Քաջաղնունիները և ուրիշները Ձեզ նման լինեն, անշուշտ հայ գյուղացիությունը այսօր չէր ապրի այսպիսի ողբերգական օրեր։

Հայտնեցեք մեր ողջույնը քաջարի զինվորներին, որոնք կոչվում են Ձեր դրոշի տակ և բոլոր աշխատավոր և զգաթնակչությանը, որոնք կրկնակի տանջվում են մի կողմից տաճիկների սվինների, մյուս կողմից ազգային ղեկավարների դավաճանության շնորհիվ։ Ու մի զովարություն առաջ, կոչ եմ անում Ձեզ, շխտարհեցնեք հեղափոխության դրոշը։

Բաբվի պրոլետարիատը Ռուսաստանի իշխանության ջերմ աջակցությամբ հերոսական կռիվ է մղում Քյուրդամիրի և Աղսուի ուղղությամբ տաճիկ բեկական բանդաների դեմ։

Երբ մենք կհաղթենք տաճիկներին, բեկերին ու խաններին, վրաց իշխաններին ու հայ բուրժուազիային, այն ժամանակ ամբողջ անդրկովկասյան գյուղացիության և բանվորության միության ընդհանուր համագումարում կկազմակերպենք Խորհրդային իշխանություն և նորից կշաղկապվենք մեծ Ռուսաստանի հանրապետության հետ։ Ուրախ կլինեի Ձեզ հասցնելու անհրաժեշտ օգնություն, գուցե ինքներդ կարող լինեք ստեղծելու մեր կապի համար մի ուղի։

Կովկասյան արտակարգ կոմիտար. և Բաբվի կոմիտարների Խորհրդի նախագահ՝ Ս. ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻ,

Անդրանիկը գործնական քայլերի դիմեց ծանր դրության մեջ գտնվող Բաբվի կոմունային օգնելու, իր քոկատն այնտեղ շարժե-

¹ Մի-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 194, թ. 64։

² «Бакинский рабочий», 20. VII, 1918 г., № 141 (257).

լու ուղղությամբ: Բայց չափազանց շատ էին անհաղթահարելի դժ-
վարութիւնները: Նրան շեղոքացնելու հրամաններ էին արձակուժ
թն՝ էնվեր փաշան (1918 թ. հուլիսի 17-ին), թե դաշնակցական շե-
ֆները Ահա Վերջիններիս դիմակը պատուող փաստաթղթերից մեկը:

«17 հունիսի, 1918 թ., Երևանից

Հեռագիր

Նորին գերագանցութիւն մեծարգո Օտոմանյան կայսրության
զինվորական մինիստր էնվեր փաշային

Կոստանդնուպոլիս

Հայաստանի հանրապետության կառավարութիւնը պատիվ ունի
հայտնելու Ձերդ գերագանցությանը, հանուն մեր բարեկամության,
իրազեկ դարձնելու Ձեզ այն մասին, որ Անդրանիկ փաշան խուսա-
փել է մեր կառավարութիւնից, իմանալով, որ զինվորական դատի
պիտի ենթարկվի մեր զինվորական մինիստրին շենթարկվելու հա-
մար:

Անդրանիկ փաշան տաճկահայտակ հայերից կազմել է առան-
ձին զորաբանակ, նպատակ ունենալով անցնել Զուլֆայի կամուրջ:
Եւ խոյի ու Սալմաստի շրջանում միանալ Վանից նահանջող ժողո-
վրդին: Նա մտադիր է ուժեղ բանակ կազմել, ստեղծել սկաբարտ
պետութիւն և հարձակվել ձեր վրա: Խնդրում ենք միջոցներ ձեռք
առնել նրան վերջնականապես ջախջախելու համար:

Հայաստանի հանրապետության կառավարության
նախագահ՝ Հ. Քաջազնունի

Հայաստանի հանրապետության զինվորական
մինիստր Արամ փաշա Մանուկյան

Հայաստանի կառավարության խորհրդի
նախագահ՝ Սահակյանը¹:

1918 թվականի նոյեմբերին դաշնակցության նույն պարագլուխ-
ները խալիլ փաշայի և գերմանական ներկայացուցիչների հետ քրե-
նարկում էին Անդրանիկի դեմ ժխտորոշ զորամաս ուղարկելու հարցը:
հավաստում էին նրանց, որ եթե նա ռուսը դնի Հայաստանի տերի-
տորիան, պետք է զինաթափվի և զինվորական դատի հանձնվի²:
Անդրանիկն ստիպված էր հեռանալ հայրենի երկրից: Իկպրելով հայ
րենիքից հեռու, Կալիֆոռնիայում (ԱՄՆ) Անդրանիկը Սովետական
Հայաստանի բարեկամն էր և երազում էր գալ ազատագրված Հա-
յաստան, տեսնել մայր ժողովրդին և ապա միայն հանգիստ մեռ-
նելու: Նրա երազանքը չկատարվեց: Նա 1927 թ. մեռավ օտարութան
մեջ:

¹ Հիմք՝ Անդրանիկի կողմից Շեյթան ավանում գրաված տաճկական
շտաբի արխիվ, Անդրանիկի արխիվ, Ֆրեզնո, գ. հ. 17, էջ 218:

² ՀՍՍՐ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 619 ա., թթ. 102—107, գ. 619 բ., թթ.
44—48:

Անդրանիկի ամբողջ կյանքն ու գործունեությունը վկայում են այն մասին, որ շնայած նրա որոշ քաղաքական մոլորություններին, նա հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման ականավոր դեմքերից է։ Անցնելով պայքարի բարդ ուղի, Անդրանիկը նշմարեց հայ ժողովրդի ազատագրության էիշտ ուղին՝ անբակտելի բարեկամությունը Սովետական Ռուսաստանի, ռուս ժողովրդի հետ։

Պատահական չէ, որ դաշնակցությունը հալածեց ու հետապնդեց, վարկաբեկեց ու այժմ էլ շարունակում է վարկաբեկել նրան։ Դաշնակցական մամուլում այսօր էլ հարձակումներ են կատարվում նրա հասցեին՝ «Անդրանիկը երբեք չի եղել զորավար», գրում է Ս. Թորոսյանը, Անդրանիկին ստոր կերպով մեղադրում հարբեցողության մեջ¹։ Անդրանիկի հեղինակությունը ոտնահարելու փորձ են արել նաև Վարդգես Ահաբոսյանը² և շատ ուրիշ դաշնակցական հեղինակներ։

Կովկասյան ճակատում պատերազմական գործողությունների առաջին շրջանին զուգընթաց սկսվեց ռազմաճակատին մոտ գտնվող հայկական բնակավայրերի բնակչության անդահանությունը և գաղթը։ Բասենի դաշտում (Քյոփրի-քյոյի մոտ) և Ալաշկերտում (Ղլիշ-Գյադուկի մոտ) թուրքական ուժերի կողմից ռուսական բանակի առաջխաղացման կասեցման հետևանքով գաղթի ճամփան բռնեց թուրքական լծից ազատված Բասենի և Ալաշկերտի, Բալադետի հայությունը։ Թեև ռուսական բանակը շատ շուտով վերականգնեց իր ռազմական դիրքերը, բայց խուճապը չդադարեց։ Գաղթի հոգեբանությունն արդեն խոր արմատներ էր ձգել։

Ինչ խոսք, որ ամեն պատերազմ իր հետ բերում է մահ, տնտեսության քայքայում ու ավերում, ճակատին մոտ գրտնըվող խաղաղ բնակչության համար ստեղծում անտանելի պայմաններ։ Այս տեսակետից պատերազմական գործողությունները կովկասյան ճակատում այդպիսի սարսափներ ստեղծեցին ոչ միայն հայ բնակչության համար, այլև քրդական և թուրքական բնակչության համար։ Թուրքական զորամասերը, քրդական համիդիե ալանները (գնդերը) իրենց ճանապարհին խլում էին, քանդում բնակչությանը պատկանող ամեն ինչ՝ մթերք, անասուն, այրում դռներ ու լուսամուտ-

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, № 8, 1954 թ., էջ 16—17։

² Տե՛ս Վ. Ահաբոսյան, Անդրանիկ, Թոստոն, 1957 թ.։

ներ, քանդում տներ, թուրք և քուրդ աշխատավորներն ավելի պակաս չէին զգում իրենց կաշվի վրա պատերազմի սարսափները։ Սակայն բանն այն է, որ կազմակերպված ձևով հատկապես ոտնատակ էին տրվում հայկական բնակավայրերը, սրի քաշվում հայ մարդիկ։ Օրինակ, 1914 թ. նոյեմբերի կեսերին ընդամենը 4—5 օր տիրելով Արդվինի գավառին, թուրքական զորամասերը գազանային հաշվհարգար տեսան հայ բնակչության հետ։ Արդվին քաղաքի բնակչության միայն կեսին հաջողվեց փախչել։ Մնացածներին, ինչպես նաև Արդանուշ, Տանձուտ, Շավշետ գյուղերի բնակիչներին ջարդոտեցին, կախաղան հանեցին կամ կողոպտեցին ու պատվազրկեցին։ «Ջարդը անօրինակ և ամենասոսկալի է, որի նկարագրելը սոսկում ու սարսափ է ուռաջ բերում մարդու մեջ...», — գրել է «Մշակ»-ի թղթակիցը։ «Արդվինի գավառի բոլոր հայաբնակ գյուղերը միանգամից ոչնչացան»¹։

Այսպիսով, պատերազմի սկզբից թուրքական կառավարությունը կոպիտ կերպով ոտնահարում էր 1899 և 1907 թրվականներին Հոսպուլում կնքված միջազգային կոնվենցիաների դրույթները՝ խաղաղ բնակչության անձնոմխելիության իրավունքի մասին։

Այն, ինչ որ կատարում էին թուրքական զորամասերը հայկական բնակավայրերում պատերազմի առաջին ամիսներին, ինքնըստինքյան պատճառ էր դառնում այն բանին, որ ռուսական բանակին գործնական օգնություն ցույց տալու ոչ մի մտադրություն և հնարավորություն չունեցող հայ մարդիկ նույնպես փրկություն որոնեին նրա հետ գործակցելու միջոցով։ Մյուս կողմից, ռուսական բանակի հարվածներից պարտություն կրող թուրքական զորամասերն ավելի կատաղած էին քավության նոխազ դարձնում հայ բնակչությանը, իրենց անհաջողությունների մեղքը բարդում հայերի վրա։ Թալիաթը և նրա մարդասպան գործակիցները մամուլում նույնիսկ արդավարարություն սարքեցին իրենց ռազմական անհաջողությունների մեջ հայ կամավորների ու-

¹ «Մշակ», 6.2. 1915 թ., № 26., 14. 1915 թ., № 33։

նեցած դերի շուրջը¹։ Նպատակը մեկն էր՝ համաշխարհային հասարակայնությունից քողարկել իրենց ոճրագործ պլանը, իսկ այդպիսի գործելակերպը բացահայտ պրովոկացիա էր։ Տերյանը գրում էր, որ «Հայ կամավորական խմբերի հանդես գալը օգտագործեց երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը իբրև պաշտոնական քողարկում և արդարացում հալածական միջոցներ ձեռք առնելու համար, որոնք իբր թե թելադրվում էին «ռազմական ժամանակով» ընդդեմ ապստամբ «դավաճան» հայերի²։

Այսպիսով, 1914 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին սկսվեց արևմտահայ ժողովրդի առաջին հատվածների տեղահանությունը։ Բասենի բնակչությունը գաղթեց Սարիղամիշի և Ղարսի շրջանները։ Իրենց բնակավայրերից պոկվեցին և դեպի Կովկաս շարժվեցին Ալաշկերտի, Դութաղի, Դիադինի, Բայազետի, Սարայի, Բաշկալեի, ապա Ուրմիայի, Դիլիմանի, Խոյի և Թավրիզի հայերը՝ թվով 40000 մարդ³։

«Ալաշկերտի հովիտը» ախուլխուլ լցվեց, երբ լուր առավ, որ ուս զորքը նահանջում է...

Եվ սկսվեց մահվան չափ ծանր գաղթը... Դժոխային տեսարան էր ներկայացնում դաղթի ճամփան։ Ամեն ինչ խառնվել էր իրար՝ զորք, կամավոր, հիվանդ, վիրավոր, փախչող ժողովուրդ, լաց, շիվան, օգնության կանչեր, երեխաների ճիչ ու կոծ... Մի խոսքով, այն ծանոթ պատկերներից մեկը, որ միշտ ապրել է մեր ապարքախտ ժողովուրդը, հրե թշնամու սուրն է շողշողացել նրա գլխին, անողորմ և անիծապարտ յաթաղանը...»⁴։

Այսպիսին էր արևմտահայությունից վիճակը ճակատամերձ շրջանում պատերազմի սկզբից մինչև 1915 թվականի գարուն, երբ թուրքական կառավարողները ձեռնամուխ եղան արևմտահայության բնաջնջման իրենց ծրագրի իրականացմանը։

¹ A. Hacobian, Armenia and the War, London—New-York, p. 78.

² Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, 1924, Կ. Պոլիս, էջ 397։

³ Ա-Դո, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում, էջ 114։

⁴ Բժ. Ի. Տերտերյան, նշվ. աշխ., էջ 222—223։

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

1915 ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳԵՆՈՑԻԴԸ

Պանթուրիզմը զարծողության մեջ: Հայ զինվորեն-
րի դասավորության մասին բուրժական պրովոկացիան
և նրա հետապնդած նպատակները: Արևմտյան Հա-
յաստանում հակաբուրժական ապստամբական շար-
ժում չկար: Արևմտահայության տեղահանության և
բնաջնջման մասին Իրքինգդի ղեկավար օրգանի կա-
նիքավական արդումները: Երիտասարդ բուրժերի պա-
րագույնների ցինիկ խաբեբայությունը: Պոստհայ
մտավորականության ախորը: Թուրքական խժոժու-
թյունները վանի վիլայեթում և վանի հերոսական
ինքնապաշտպանությունը: Ունեգործ ծրագիրը համաշ-
խարհային նասարակայնությունից թա՛ցնելու բուրժա-
կան շարդարարների անպարտությունները: Տեղահա-
նությունը և կոտորածը Էրզրումի, Տրապիզոնի վիլա-
յեթներում, Մուշում, Սասունում: Շապին-Գարահիսարի
հերոսական ինքնապաշտպանությունը: Տեղահանություն-
ը և կոտորածը Խալբեդի, Սեբաստիայի, Դիարբե-
քի վիլայեթներում, Անկարայի, Ադրիանապոլսի,
Կայսերիի շրջաններում: Ուրֆայի (Ուռհա) անձնագոծ
դիմադրությունը: Հայ ժողովրդի տեղահանությունը Կի-
լիկիայից: Մուրա լեռան հերոսամարտը: Հայ տարս-
զիները Միլլագետի և Սիրիայի անսպասելի մի-
թալեայի շարդարարական հրամանները: 1916 թ.
կոտորածը: Տեր-էլ-Ջուր, Ռես-ուլ-էյն, Հալեպ: Թուր-
քական շարդարարների կողմից արևմտահայության
զենոցիդը՝ գերմանական ֆաշիստների զազանություն-
ների նախափորձ: Արևմտահայության մարդկային կո-
րուստները:

*Պատերազմի առաջին ամիսները ցույց տվին, որ սա-
կավին հեռավոր երազ էր էնվեր—Թալեաթ—Ջեմալ ավան-
տյուրիստական եռյակի պանթուրանիստական ծրագիրը:*

1914 թվականի նոյեմբերին սուլթան Խալիֆի հուշակած ջիհադը, որը մահմեդական աշխարհին կոչ էր անում՝ «վերկացեք և հարձակվեցեք, կյանքով ու ստացվածքով կրոնական պատերազմի մասնակցեցեք», որպեսզի բոլոր մահմեդականները ազատվեն «գերությունից ու թշվառությունից», համարյա ոչ մի ազդեցություն չունեցավ և արձագանք չբաշխեց ո՛չ Ռուսաստանում, ո՛չ Հնդկաստանում և ո՛չ էլ Եգիպտոսում: Այդ կոչին ամենայն անտարբերությամբ վերաբերվեցին նաև իր իսկ՝ Օսմանյան կայսրության ոչ թուրք մահմեդական հպատակները և, առաջին հերթին, արաբները, որոնք մի փոքր անց ապստամբության դրոշ էին պարզելու թուրքական տիրապետության դեմ:

Ռուսական բանակի հարվածների տակ հօդս էր ցնդում իթթիհադի պլանը՝ Գերմանիայի օգնությամբ Թուրքիան դարձնել «աշխարհի ամենահզոր կայսրությունը», նվաճել Կովկասը և այլ տերիտորիաներ: Կովկասի նկատմամբ այդ պլանի ձախողումը, ռազմական ուժի մեծ կորուստը կատակցորին Թուրքիայի կառավարողներին: Արտաքին քաղաքական էքսպանսիայի ձախողմանը պետք է փոխարինել ամենախիստ թուրքացման, բնաջնջման քաղաքականությունը երկրի ներսում: Գլխավոր հարվածն ուղղվելու էր հայերի դեմ, որոնք դաշնակցում էին ռուսական կովկասյան բանակի հետ և թուրքական պրոպագանդայի հիպերբոլիկ մատուցմամբ՝ մեղսակից էին իրենց չարաչար պարտությանը:

1914 թվականի աշնանից սկսած երիտասարդ թուրքերի որդեգրած հայահալած շովինիստական քաղաքականությունը թեև կոխում էր իր նոր, ավելի մարդատյաց, ժողովրդասպան փուլը: Նախ, թուրքական կառավարողները ձեռնամուխ եղան հայ ժողովրդի դեմ քաղաքական մեղադրանք առաջ քաշելու, այն հիմնավորելու և այդ ոգով թուրք ժողովրդի խավար և մոլեռանդ խավերին սնելու ու համոզելու գործին: Եթե աշխարհի բոլոր մահմեդականներին «գերությունից և թշվառությունից ազատելու», «սրբազան դուրս-

Կրոնական պատերազմ հայտարարելու մասին պաշտոնական տեքստի թարգմանությունը տե՛ս ՀՄԽՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, դ. 630, թթ. 9—10:

նը» փրկելու թուրքական պաշտոնական կողմ արձագանք չէր գտնում պատերազմի դաշտում, ապա այն իր սև գործն ուներ կատարելու երկրի ներսում: Թալեաթը գերմանական դեսպանատան աշխատակիցներից մեկին այդ օրերին ասում էր. «Մենք՝ թուրքերս պարտավոր ենք ու ցանկանում ենք այս համաշխարհային պատերազմը օգտագործել՝ մեր հաշիվը մեր ներքին թշնամիների (իմա՝ հայերի) հետ հիմնովին մաքրելու համար, առանց արտասահմանի դիվանագիտության կողմից այս անհրաժեշտ աշխատանքի մեջ խառնվելու»¹: Այսպես էին մտածում թուրքական կառավարողները և իրենց ջանքերն ուղղում առաջին հերթին հայ ժողովրդի դեմ, նախապատրաստում նրա բնաջնջման քաղաքական ու տակտիկական հիմնավորումը:

Այս նպատակն էին հետապնդում թուրքական կառավարության ձեռնարկած բոլոր քայլերը պատերազմի մեջ մտնելու առաջին իսկ ամիսների ընթացքում: Երկրի ներքին կյանքում ամեն ինչ ուղղվում էր թուրքական շովինիստական պրոպագանդան ուժեղացնելու, ժողովուրդների միջև թշնամությունը հրահրելու նպատակին: Առաջին պլան էր մղվում թուրքահայերի կողմից պետական շահերին հակառակ դիրք բռնելու, թշնամու հետ գործակցելու մասին աղմկարարությունը:

Արևմտահայության դեմ կիրառված կանխբալական մեթոդների պաշտոնական պատճառաբանության ~~համա~~ որն այն ժամանակ կրկնվում էր իթթիհադական կառավարության, ինչպես նաև գերմանական պաշտոնական շրջանների հրապարակած մի շարք հայտարարություններում ու նյութերի ժողովածուներում, հատկապես շեշտվում էր հայերի կողմից թուրքական բանակից «մասսայական» դասալքության փաստը²:

¹ Սողոմոն, Վերհիշումներ, էջ 446, տե՛ս նաև «Հայրենիք» ամսագիր, № 12, 1960 թ., էջ 43:

² Տե՛ս մասնավորապես Von C. A. Brather, Die Armenische Frage, Berlin, 1915, Vérité sur la mouvement révolutionnaire Armenien et les mesures gouvernementales, Constantinople, 1916.

Այս գրքովիվ թուրք կառավարությունը ամբողջ հայ ժողովրդին ամ-

Պատերազմի սկզբում զենքի տակ էին կանչվել 18-ից մինչև 45 տարեկան մոտ 50 հազար հայ զինվոր։ Զորահավաքի հայտարարումից հետո «հարուստը լայն բացավ իր քսակի բերանը, վճարելու զինվորական փրկանքը. աղքատը կորաքամակ, գլխիկոր հանձնված ճակատագրին, արձանագրվեցավ և դողդոջ քայլերն ուղղեց դեպի այն վաշտը, որում գրված էր...», — պատմում է ականատեսը։ «Հազարավոր թուրք երիտասարդներ... շարձանագրվեցան, — շարունակում է նա, — ու անպատիժ մնացին. օրենքի գործադրությունը վիճակված էր կատարել միայն հայոց վրա»։ Թուրք բնակչությունը ինքը համոզված չէր Ռուսաստանի հետ պատերազմի անհրաժեշտության, նրա դրական ելքի մեջ, չափազանց հզոր ու անհաղթահարելի էր համարում նրան, մանավանդ, որ սերնդից սերունդ իրեն էր հասել ուս-թուրքական նախորդ պատերազմների մասին ճշմարտությունը։ Բնականաբար զորակոչը, ռազմական մոբիլիզացիան դիմադրության էին հանդիպում ոչ միայն քրիստոնյա, այլև թուրք ժողովրդի կողմից։

Վանի, Բիթլիսի և էրզրումի վիլայեթների մահմեդական ազգաբնակչությունը նույնպես հակառակ էր պատերազմին. նա չէր տարակուսում, որ Ռուսաստանի հաջողությունը պատերազմում կասկածից վեր է²։

Զորահավաքի սկզբից թուրքերը հայերի համար այնպիսի դրություն ստեղծեցին, որ նրանց մղեն ապստամբության, նրանց կյանքն անտանելի դարձնելով ամեն տեսակ կեղեքումներով և գազանային վերաբերմունքով։ Նրանք Շապին-Գարահիսարի, Բիթլիսի, Մուշի և այլ վայրերի հայկական

բնաստանում էր Անտանտայի դրդամբ հեղափոխություն բարձրացնելու մեջ, իսկ նրա տեղահանությունը մատուցում որպես այդ «շարիք» առաջն առնելու միջոց։ Այստեղ բնորոշ է այն հանգամանքը, որ Իթթիհադ կուսակցությունը ամեն ինչ վերագրելով հայերի նկատմամբ մահմեդականների ատելությանը, ինքը հանդես էր գալու իբրև կոնֆլիկտը հարթողի, գավառները հանձնաժողովներ ուղարկողի և հայերին չարդելու հանցավորներին պատժողի դերում։ Անշուշտ, երեսպաշտությունը և սուտը կորցրել էին իրենց բոլոր սահմանները։

¹ Պալաֆևան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 59։

² Ա. Դո, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում, էջ 81։

բնակչությանը, ներառյալ կանանց, ժերերին ու երեխաներին ստիպեցին մեջքով, ուսումնական սահմանի վրա կենտրոնացած թուրքական բանակի համար պաշար, ռազմամթերք տեղափոխել: Սակայն հայերը լավ հասկանալով թուրքերի պրովոկացիոն մտադրությունները, որոնք ամեն ինչ անում էին՝ առիթ ստեղծելու ջարդեր կազմակերպելու համար, տոկացին իրենց քաջած տանջանքներին և հյու-հնազանդ ենթարկվեցին կամայականություններին:

Սակայն որքան որ ներողամիտ դիրք էին բռնում թուրքական իշխանությունները բանակից խուսափող թուրք երիտասարդության նկատմամբ, այնքան խիստ էին վարվում հայերի հետ, շնչին առիթով նրանց մեղադրում դավաճանության, դասալքության մեջ և կախաղան բարձրացնում¹: Սարիղամիշի պարտությունից հետո, նշում է Հանրի Բարբին, որի իրական պատճառները թաքցնում էին զինվորական իշխանությունները, «ամբողջ հանցանքը կնետեին զորագրողերուն մեջ գտնված հայկական տարրերուն վրա»²: Քյոփու-քյոյի տակ պարտվել և փախուստի էր դիմել ամբողջ թուրքական բանակը, բայց Նզան գյուղում դասալքության մեջ մեղադրվեցին և գնդակահարվեցին 50 հայ զինվորներ³:

Ուրեմն դեռ պատերազմի առաջին օրերից հայերից զինակոչիկ վերցնելու հարցը արհեստականորեն վերածվում էր քաղաքական սուր հարցի, օգտագործվում որպես անօրինականությունների, էքսցեսների, բռնությունների հրահրման, հայ բնակչության նկատմամբ պատժիչ միջոցառումներ իրականացնելու մի կանխամտածված միջոց: Օրինակ, Զեյթունի վանքում պաշարված 15—20 հայ զինվորացուների դիմադրությունն օգտագործվեց ընդհանրապես հայ բնակչության տեղահանությունն «արդարացնելու» համար, թեև 1914 թվականի օգոստոսին զեյթունցիները զինակոչին ոչ միայն չընդդիմացան, այլև խուսափելով կոնֆլիկտը խորացնելուց, ավելի շատ զինվոր տվին, քան նախատեսվում

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 420, թթ. 2—4:

² Հանդի Պառպի (Հանրի Բարբի), Սարսափելի երկրին մեջ. նահատակ Հայաստան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 12:

³ Ա.—Դո, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում, էջ 101:

էր տարիքային ցենզով սահմանված կարգով: Ամենուրեք խախտվում էր 1914 թ. փետրվարին բարենորոգումների մասին կնքված համաձայնագրի այն կետը, ըստ որի հայ զինվորները ծառայությունը կատարելու էին իրենց հայրենիքում¹:

Իսկ ի՞նչ վիճակ էր սպասում հայ զինվորին թուրքական բանակում: Նա թե՛ ազգային, թե՛ կրոնական և թե՛ քաղաքական տեսակետից անհարազատ տարր էր համարվում այդ անակում: Սահմանադրության հռչակած «հավասարությունն» այստեղ նույնպես ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ պանթուրիզմի, սանձարձակ շովինիզմի, խտրականության, դեպի ոչ թուրք ազգությունները արհամարհական վերաբերմունքի ցուցաբերում: «Հայ զինվորներին զորքերում դնում էին բացառապես ծանր աշխատունքների,— կարդում ենք մի փաստաթղթում,— և լինում էին հայ զինվորների մասսայական գնդակահարությունների մշտական դեպքեր»²:

Թուրքական հրամանատարությունը նույնպիսի խտրական վերաբերմունք էր դրսևորում արաբների նկատմամբ, նրանցից կազմված զորամասերն օգտագործելով ամենածանր պայմաններում, առանց կանոնավոր զենքի հանդերձանքի ցրտաշունչ ձմեռվա պայմաններում նրանց քշելով ռազմաճակատի առաջին բնագծերը³:

Հայ մեծանուն բանաստեղծ Սիամանթոն իր վերջին նամակներից մեկում, որ նա գրել էր 1914 թ. սեպտեմբերի 5-ին Կ. Պոլսից, անդրադառնալով թուրքական բանակում հայ զինվորների վիճակի հարցին, նշել է. «Իմ եղբայրս, որ միակ դրամ չհաղն է մեր տանը մեջ, առին և տարին: Ահավոր բան կը գրե: Օրը կես սոման հաց կուտան. կը պառկին վրաններու տակ և ցեխին մեջ. հագուստ չունին. զինվոր են և զենք չունին. կը խմեն ցեխի ջուր: ...Հաց կը հուսան. չեն ստանար և չեն ըմբոստանար»⁴: Թուրք բժիշկները

¹ Հ. Տաշևան, նշվ. աշխ., էջ 159—160:

² «Մշակ», 4.2. 1914 թ., № 25:

³ ՀՍՍՌ ԳԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, թթ. 1—30:

⁴ Հ. Տաշևան, նշվ. աշխ., էջ 95:

⁵ «Սրբ», 24.4. 1963 թ., № 13493, Կահիրե:

հրաժարվում էին օգնություն ցույց տալ վիրավոր կամ հիվանդ հայ զինվորներին¹։

Չնայած ծանրագույն պայմաններին, ուր էլ որ հայերին «նշանակում էին և ինչպիսի աշխատանք էլ տալիս էին, հայերը միշտ սրբորեն կատարում էին իրենց պարտքը և աշխատում էին Թուրքիայի պաշտպանության համար։ Ամենուրեք նրանք իրենց դրսևորում էին որպես քաջ զինվորներ և լավ աշխատողներ», — գրում է Հերբերտ Ադամս Գիբբոնսը²։

Սակայն հայերի նկատմամբ թշնամական վերաբերմունքը արտահայտվում էր յուրաքանչյուր քայլափոխում՝ ուտելիքի, թե հագուստի, արձակուրդի, թե պաշտոնավարության, կրոնի և այլ հարցերում։ Հայ զինվորականների իրավունքները ոտնահարվում էին. չնչին առիթներով հայ զինվորները ենթարկվում էին ծեծի ու պարսավանքի։ Նման վիճակը հատկապես անտանելի էր 24 տարեկանից բարձր հասակ ունեցող, զինվորական ծառայությանն անվարժ զորակոչիկների համար, որոնք նույնիսկ հագուստով չէին ապահովվել³։ «Թուրքական բանակի հայ զինվորները միշտ լոյալ էին և նրանց գովում էին բանակի պաշտոնական հազոր-դագրություններում մինչև այն պահը, երբ կոտորածներն սկսվեցին»⁴։

Ինչպես խոստովանել է գերմանական հյուպատոսներից մեկը, հայ զինվորների դասալքությունը հետևանք էր այն վատ վերաբերմունքի, որ ամեն քայլափոխում ցուցահանվում էր նրանց նկատմամբ⁵։

Այնուամենայնիվ, բանակ կանչված հայ զինվորների ճնշող մեծամասնությունը ենթարկվելով պետական օրենքին, ճշտությամբ կատարում էր իր քաղաքացիական պարտականությունները։ Իսկ դասալիքների թիվը սկզբում շատ

¹ «Մշակ», 21.11. 1914 թ., № 264։

² Г. А. Гиббонс, Самая черная страница новейшей истории, стр. 11.

³ ՀՍՍԻ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 416, թ. 54։

⁴ Գուրման, նշվ. աշխ., էջ 159—160։

⁵ Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 125։

չնչին էր: Թուրք, քուրդ և այլադգի դասալիքներն իրենց թվով չէին գերում հայերի թվին: Լիման ֆոն Սանդերսը նշում է, որ 1915 թվականի հունիսին Կարինի շրջանում մասսայականորեն դասալքում էին հենց թուրք զինվորները, որ նրանց թիվը 1916 թվականին հասել էր մինչև 30000-ի, իսկ 1918 թվականին թուրքական բանակում արդեն ավելի շատ դասալիքներ կային, քան զինվորներ¹:

Սակայն ամեն անգամ դասալքության հարցն օգտագործվում էր քաղաքական, պրոպագանդիստական նպատակով հայերի դեմ և ոչ թե դեպի թիկունք փախչող թուրքական զինվորների դեմ, որոնք զբաղվում էին մասսայական կողոպուտով և սպանություններով:

1915 թվականի ապրիլի 16-ին վանի նահանգապետ Զևեթ Բեյին դասալքության հարցի շուրջը ներկայացված մի փաստաթղթում մենք կարդում ենք.

«Հայ դասալքներու թիվը շատ սահմանափակ էր սկիզբները և անհնար չէր այս աննշան տոկոսն անհետացնելու...

Ասորը ընդհակառակը դժբախտ և աղետավոր անվտանգություն մը կառավարության կողմն հայերու հանդեպ, իր անմիջական կարգ մը հետևանքներով, ինչպես նաև հայերու գոյության իսկ սպառնացող կարգ մը ծանր պարագաները ծանրագույն պատճառներ դարձան դասալքումին ընդհանուր երևույթ մը տալու համար:

Այդ նոր պատճառներն են.

1. Հայ զինվորներու և ժանդարմներու զինաթափումը, որ քաղաքական անվտանգության հեղձուցիչ մթնոլորտ մը ստեղծեց անմիջապես հայերու շուրջը և նպաստեց լարելու միջցնդային հարաբերությունները հային և իսլամին միջև:

2. Զինաթափ եղած հայ զինվորները գրաստի տեղ մը դրվեցան, որ գերադասեցապես վիրավորեց անոնց մարդկային ու ազգային ինքնասիրությունը, միանգամայն ստորացնելով զանոնք իրենց իսլամ հայրենակիցներու աչքին:

3. Զինաթափ եղած այդ հայերը, գտնվելով զինված իսլամներու նսկողության տակ և հարկադրված լինելով անդեն շրջելու արդեն զրգոված և սպառազեն իսլամներու մեջ, անոնց կյանքը վտանգի ենթարկվեցավ: Հասարակության մեջ համառորեն կըրջեն շշուկներ հարյուրավոր զնդակաճառ, ջրախեղդ ու դաշունահար եղած ու ան-

¹ Liman V. Sanders, Fünf Jahre Türkei, Berlin, 1920, էջ 167, 241, 335, 340.

հետ կորսված հալ զինվորներու մասին, մասնավորապէս Կարսոյ և Իրանի ռազմադաշտին մէջ կամ քովերը:

4. Մանոթ քուրդ ոճրագործներու ներումն ու զինումը և անոնց մնալը իրենց գլուղներուն կամ հայաբնակ շրջաններուն մէջ, ինչպէս Մեհմեդ-էմին, Մուսա և Գասըմ բեյերը և շատ շատերը:

5. Զինաթափ եղած հալ զինվորները ալլաալլ ուստրվակով հեռացվեցան իրենց գաղառներէն դեպի անժամոք վայրեր:

6. Բոլոր իսլամներու, հատկապէս քուրդերու անխտիր զինումը 16—60 տարեկան՝ միլիսի պատրվակին տակ:

7. Միլիսներու շահատակութիւնները՝ հալ գլուղներու մէջ, այսպէս... Կարճկան, Բելոնանիկապ, Ընձակ, Նոզգիս գլուղներու մէջ կատարված բռնութիւնները և սպանութիւնները Բաղեշի միլիսի և Չերքեզ աղայի շոկատին ձեռքով և վերջապէս Միլիսերայ բռնաբարումները՝ Նոմեր աղայի միլիսներու կողմն: Բշարե Չաթոյի 600 հոգիանոց խումբը Մանաղկերտի մէջ և վերջապէս Վանա նահալ: Գի հյուսիսային-արեւելեան գլուղներու մէջ Պարսկաստան երթալու առ իսլամ շեթներու բռնութիւնները Կարնո հալ գլուղներուն մէջ. քուրդ կամավորներու ալերները Մշո դաշտին մէջ... վերջապէս քուրդներու ձեռքով Սիլվանի (Տիգրանակերտ) 12 հալ գլուղներու ամբողջովին կողոպտումը: Իբրեւ առանձին պատճառ մալ ալեւցված է բաղվաթիլ քուրդ դասալիքներու փախուստով դեպի Վանի և Բիթլիսի վիլայիթներու լեռնոտ շրջանները և անոնց տունտեղերը սպառնալից կենալը:

8. Համիդներու գնալը հայաբնակ գաղառներու մէջ և անոնց կատարած ալերն ու կողոպտութիւն, ինչպէս Հասան-Թամրան, Ախոռիկ, Բողազնեսն, Հազարեն, Մանտան գլուղներու թալանը. Պետրիկ գլուղի կողոպտումը Սատրմ բեյի շոկատին կողմէն Գործոթ, Ըկսըզնակ և այլն:

9. Վերջապէս Բաշկալեի և շրջակա հալ գլուղներու, ինչպէս նաև Ախոռիկի, Հասան-Թամրանի, Հազարենի, Դաշոզլուի և Ազարեկի շարդերը, որոնք իրականութիւններ են հակառակ պաշտոնական ամեն հերքումներուն:

10. Քուրդներու մեծ քանակով ու զինյալ փախուստը բանակն: Այսօր Վանի ու Բաղեշի կուսակալութիւնաց լեռնային գաղառները լեցված են այդ դասալիքներով:

...Բանականութիւն, խղճի և առողջ քաղաքականութիւն հակառակ գործած պիտի լինի կառավարութիւնը, եթե ստիպե հալը մտնել անգին ծառայութիւն մէջ, որ վտանգ կապառնա իր կյանքին առանց որեւէ օգուտի մը ընդհանուր հայրենիքին համար, մինչև միևնույն ատեն իր անպաշտպան ընտանիքը ամեն վայրկյան ենթակա է իր զենքով ու կիսավայրենի դրացիներուն արշունոտ քմահաճութիւններու:

Ահա ինչո՞ւ պետք է դադարեցնել ըստ իս այլևս դասալիք բարը

գործածելէ հայ երիտասարդին հաճեալ, քանի որ զենք շունի ահ իր ձեռքի, որ կական հաճեամանէն է զինվորի մը, որովհետեւ դասակի շի կրնար համարվել անգնն զինվորը:

Ուստի այս դասալիքներու հիշված պատճառները կրնանական, բաղադրական և բնկերային հիմունքներ ունեն Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Դիարբեքի մեջ մեր մատնանշած պատճառներով հայ օջախները տղամարդոցմէ զրկված են և վտանգի տակ կգտնվին: Հազարավոր անգնն հայերը բանական սգուտ մը շտալով, մյուս կողմէն երկրագործական այնքան կարեւոր ու անհրաժեշտ աշխատանքն ալ զրկված են: Վերջապէս եթէ հայ փախստականներու խնդիրը չկարգադրվի, հայրենիքը մեծ վտանգի մը կենթարկվի և մասնավորաբար սա շատ հստակ կտեսնվի: Թե՛ օրենքն և թե՛ անթոթութենէն հետապնդվող այս մարդիկ իրենց կյանքերը գնդակէն ազատելու համար, իրենց ապրուստի ճար մը գտնելու ետեւէն պիտի ելնեն բնականաբար»¹:

Այնուհետև փաստաթղթի հեղինակները կառավարութեանը մի շարք առաջարկութիւններ էին անում ստեղծված ծանր կացութիւնից դուրս գալու, հայ ժողովրդի իրավունքները հարգելու ուղղութեամբ: «Որոշ գաւառներում,— խոստովանում է Արտաշէս Զիլինգարյանը,— դաշնակցական մարմինները ձեռնամուխ եղան անգամ կռիւլու դասալիքներէրի դեմ, երբեմն հանձնելով նրանց նույնիսկ թուրք զինվորական իշխանութիւններին»²: Այսպիսով, դաշնակցութեան «երկկենցաղութիւնը» շարունակվում էր:

Այդ շրջանում դիմումներ, բացատրագրեր շատ էին հրդպում թուրքական կառավարութեանը: Բայց լսող չկար: 'Իրաւնք ոչ միայն անուշադրութեան էին մատնվում, այլև ավելի սաստկացնում էին էքսցեսները: Փաստերը վկայում են, որ իթթիհադական մարդասպանների կողմից հայ զինվորների նկատմամբ ձեռնարկված ջարդարարական միջոցառումները՝ զինաթափումը, բանվորական ջոկատներում (ամալիե-թաբուրի՝ ճանապարհաշինարար վաշտերում, համալ-թաբուրի՝ փոխադրութիւններ կատարող վաշտերում) հավաքագրելը, նրանց աստիճանական և ապա մեծ խմբերով ոչնչացնելը, պայմանավորված էին ոչ թե նրանց կող-

¹ ՀՄՄՈՒ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 416, թթ. 54—58: (Հնդգոմաները մերն են — Զ. Կ.):

² «Գործ», № 1, Բ. մաս, 1917 թ., էջ 100:

մից զինվորական կարգապահությունը խախտելով, հրամանատարությունը շենթարկվելով, հակապետական գործունեությամբ, այլ արդյունք էին նախապես ծրագրված պլանի: Այդ պլանը կենսագործելու պատեհ առիթ հանդիսացավ ռուսական ղորամասի մուտքը Սարայ, այնուհետև թուրքական բանակի պարտությունը Սարիղամիշի և Քյոփրու-քյոյի տակ: Զինվորները «...ամբողջ խմբերով սկսեցին փախչել գործող բանակներից ու պահեստից և թաքնվել լեռներում ու գյուղերում: Փախչում էին թե՛ հայերը, թե՛ քրդերը, թե՛ թուրքերը, բայց տոկոսային հարաբերությամբ հինգ փախչող թուրքին մի հայ հազիվ էր ընկնում»: Հաճախ «փախչողները բացառապես թուրքերն էին լինում»¹: Մատերի վրա կարելի էր հաշվել այն հայերին, որոնք ղենք վերցնելով անցել էին ռուսական բանակի կողմը²: Այնուամենայնիվ «տաճիկները պարտության ամբողջ մեղքը սկսեցին բարդել հայերի վրա...»³:

Օրինակ, Բաշկալեի և Սարայի շրջաններում ռուսական բանակի կողմն անցած հայ զինվորների թիվը հարյուրից չէր անցնում, բայց սրի քաշվեցին մի շարք գյուղերի հայ բնակիչները: Վանի երեսփոխան Վռամյանի կողմից ներքին գործոց մինիստր Թալեաթին հղված մի գրության մեջ ապացուցվում է, որ ռուսական բանակի մեջ պատերազմից առաջ Ռուսաստան անցած թուրքահայերից ընդամենը 1000 մարդ կար: Դրանք մասն էին կազմում այն 20000 հայերի, որոնք պատերազմից շատ առաջ կոտորածներից խույս տալով ապաստանել էին Կովկասում և չէին կարողացել վերադառնալ իրենց հայրենի օջախը՝ նրանց նկատմամբ սահմանադրական Թուրքիայի վարիչների բացարձակ թշնամական վերաբերմունքի հետևանքով: «Դավաճան որակվածների թիվը այնքան ճղճիմ էր, որ որևէ պարագայի տակ, հավաքական պատասխանատվություն մը չէր կրնար հրավիրել երկու միլիոն Թուրքիո հայերու վրա, իսկ գալով ծագման պատճառներուն, անոնց բարոյական պատասխանատվությունն

¹ Արամայիս, Զարհուրելի ոճիրը, Մուշ-Սասուն, Բաքու, 1916 թ., էջ 1, 2:

² ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 33, թթ. 27—34:

³ Ա-Պո, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում, էջ 96:

ամբողջովին կիյնար Թուրքիո պետական քաղաքականության վրա»¹,

Անդրադառնալով այս հարցին, Թոյնբին նշում է, որ օսմանյան բանակում ծառայող և իրենց պարտականությունները ճշտորեն կատարող հայերը կարծես թե պետք է պաշտպանություն գտնեին իրենց իսկ կրած համազգեստի կողմից: Բայց հակառակը կատարվեց. բանակում գտնվելը նպաստեց նրանց կազմակերպված ջարդին²:

Ուրեմն շնայած այն բանին, որ պատերազմի սկզբին արևմտահայությունն օրինապահ կերպով կատարում էր իր աղաքացիական պարտականությունները, որ հայ զինվորների դասալքության դեպքերը անհամեմատ քիչ էին թուրք կամ քուրդ դասալիքներից, որ նրանց կողմից ոչ մի խռովություն, խափանարարություն, կամուրջներ, զորանոցներ պայթեցնելու փորձեր չէին կատարվել, այնուամենայնիվ, նրանց զինաթափելին, զրկելին հագուստից, ուղարկեցին թիկունքային սևագործ աշխատանքի և ապա կոտորեցին: Թոյնբին մասնավորապես հիշատակում է էրզրումի վիլայեթի հայ զինվորներին, որոնց աշխատեցնում էին էրզրում-երզնկա երկաթգծի վրա, իսկ Դիարբեքիրի հայ զինվորներին՝ Դիարբեքիր-Ուրֆա և Դիարբեքիր-Խարբեռդ ճանապարհի վրա, որտեղ և բոլորն էլ կոտորվեցին: Միայն Արգահանայի մոտ (Խարբեռդ—Դիարբեքիր ճանապարհի վրա) սպանվեցին 1800 հայ երիտասարդներ: Երզնկայի մոտ թուրքական բանակի հրամանատարները գնդակահարել էին տալիս հայ զինվորներին «իբր վրեժխնդրություն ուսուսական հաղթանակների»³:

Վերջին հաշվով ամեն մի պատերազմի ժամանակ ազգային տեսակետից ամենամիատարր բանակներում էլ դասալքությունն անխուսափելի է: Իսկ այն, ինչ կատարվեց օսմանյան բանակի հայ զինվորների նկատմամբ, ոչ թե ինքնանպատակ մի գործողություն էր, այլ հայ ժողովրդի զանգվածային տեղահանությունն ու կոտորածն ավելի կատարյալ իրականացնելու կանխամտածված ծրագիր:

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 33, թթ. 27—34:

² A. J. Toynbee, Armenian Atrocities, p. 81—82.

³ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 221, գ. 31, թ. 13:

Ինչ խոսք, որ արևմտահայության ազատագրության, նրա կողմից օսմանյան լուծը թոթափելու գործին գիտակցաբար ծառայող մարդիկ ոչ միայն չէին համակրում պատերազմում թուրքական զենքի հաջողությանը, այլև ուղղակի վերադավ նրա պարտությունն էին ցանկանում: Թուրքիայում քնակվող հայերի համար պատերազմը հայրենասիրական չէր կարող լինել, քանի որ նրանց նկատմամբ վարվում էր ռասայական խտրականության քաղաքականություն: Թուրքական բանակի զինվորների քաղաքական դաստիարակության հիմքում դրված էին պանիսլամիզմի, պանթուրքիզմի սկզբունքները, որոնք օտար էին հայերի համար և չէին կարող նրանց համար գործողության ուղեցույց հանդիսանալ: Ինչպես նկատում է ռուս պատմաբան Ա. Մ. Լադիժինսկին, դրանցից առաջինը սերն էր ոչ թե հայրենիքի, այլ կրոնի նկատմամբ: Այսինքն՝ ոչ մահմեդականը չէր կարող Թուրքիայի հայրենասեր լինել: Իսկ երկրորդ սկզբունքը՝ պանթուրքիզմի գաղափարը նույնպես հարազատ չէր ոչ թուրք ժողովուրդներին. նրանց համար խորթ էին թուրքական իմպերիալիզմի հետապնդած նվաճողական պլանները: Զիհադի՝ սրբազան պատերազմի հռչակումն իր էությունը և ձևով հակոտնյա էր Թուրքիայի ոչ մահմեդական ժողովուրդներին շահերին, ուղղված էր նրանց դեմ և չէր կարող պաշտպանություն գտնել նրանց կողմից:

Արևմտահայ գիտակից մարդը Թուրքիայում իր իրավազուրկ, ճնշված ու հարստահարված գոյավիճակից ելք էր որոնում ռուսական զենքի հաղթանակի միջոցով: Նա մտածում էր այսպես. «Մենք ինչ իղձով կովի պիտի ելնենք մեր ազատարարի դեմ... նախապատիվ կհամարեմ կախաղան բարձրանալ, քան թե Ռուսիո դեմ կռվել, գնդակ արձակել անոնց զինվորներուն վրա, որոնց շարքերուն մեջ կան նաև հայ զինվորներ, մեր ազգակից ռուսահայ եղբայրներ. այս պատերազմը եղբայրասպան կռվի հանգամանքը ունի իր մեջ»¹:

¹ Հակոբ Տեր-Հաբուքյունյան, Շապին-Ջարահասարի ապստամբությունը, Թիֆլիս, 1917, էջ 46—47:

Արեմտահայ զինվորը միայն հարկադրված կարող էր կրակ բացել ոււս զինվորի, իր հարազատ ուսւսահայ եղբայրների վրա: Սակայն այս մտայնութիւնը գործնականում մասսայական դրսևորում չգտավ. թուրքական իշխանութիւնները նախօրոք մշակված ծրագրին համապատասխան սրի քաշեցին ոչ միայն բանակ կանչված հայ տղամարդկանց, այլև նրանց մայրերին, կանանց ու երեխաներին: Հայ զինվորների դասալքութիւն մասին թուրքական պրոպագանդիստական ստահող կամպանիան ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ մի քստմնելի պատրվակ մի ամբողջ ժողովրդի դեմ հանցագործ պլանն իրականացնելու համար: Այո՛, դասալքութիւն հարցը միայն պատրվակ էր: Նպատակն այն էր, որպեսզի ոչնչացվեր զորահավաքի ենթարկված հայկական զինված ուժը: Այդ նպատակով իթթիհադական կառավարութիւնը «ետ կանչեց հայ մարտիկներին պատերազմի առաջին գծերից, թիկունք տանելով զինաթափեց և երբ որ հայ զինվորը մնաց առանց զենքի, հավաքեց ճամբարների մեջ և գնդակահարեց... Այս ձևով ոչնչացրեց նամարդ թշնամին մեր մարտական ուժերը, որոնց թիվը հասնում էր մոտ 50—60 հազարի: Եվ մեր երիտասարդ զինվորները դեռ չկատարած իրենց պարտքը հայրենիքի, ազգի և ընտանիքի հանդեպ, մահացան առանց իմանալու իրենց մահւման պատճառը...»¹:

* * *

Շատերին է զբաղեցրել այն հարցը, թե թուրքական կառավարութիւնը ե՛րբ որոշեց և ինչի՛ց դրդված ձեռնամուկ եղավ հայ ժողովրդի գանգվածային տեղահանութիւնների ոգ ջարդի գործին: Հայ ժողովրդի բնաջնջման թուրքական ծրագիրը խարսխված էր նախօրոք ամբողջ ժամանակաշրջանում չիրառված ջարդարարական քաղաքականութիւն վրա, օրգանապես բխում էր նրանից: Պատերազմն այն պատեհ առիթն էր, որ պետք է ձերբազատեր թուրքական կառավարողներին ժողովրդասպան պլանն իրականացնելու և, միաժա-

¹ Բժ. Իս. Տերտերյան, նշվ. աշխ., էջ 233:

մանակ, այն պատերազմական իրավիճակով պատճառաբանելու համար: Իրենց անիրազեկությունն են դրսևորում այն մարդիկ, որոնք տուրք տալով թուրքական ստահոգ պաղումներին, հավատում են, որ թուրքական կառավարողներն իբր թե ստիպված էին այդպիսի քայլերի դիմել, ելնելով պատերազմական ծանր կացությունից և հայերի կողմից թուրքական պետությանը սպառնացող վտանգի կանխման ջահերից: Ամենևին չարդարացնելով այն ավանտյուրիստական, քաղաքական տեսակետից այնքան վնասակար գործելակերպը, որ պատերազմի սկզբից որդեգրել էին կովկասահայ բուրժուազիան, նրա դաշնակցական կամակատարները, փաստերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ անկախ գրանից թուրքական կառավարողներն արդեն որոշել էին կենսագործել իրենց վաղեմի ծրագիրը՝ բնաջնջել Օսմանյան կայսրության հայերին, յուրովի՝ կոտորածների միջոցով լուծել հայկական հարցը:

Ուշագրավ են Թուրքիայում մի շարք բժշկական հիմնարկներում, որբանոցներում, այնուհետև թուրքական բանակի զորամասերում բարձր պաշտոններ վարած, իթթիհական աչքի ընկնող գործիչների հետ շփված բժիշկ-դոկտոր Ֆադուր Թորոսի Թուզճյանի մտքերը հայկական կոտորածների պատճառների, թուրքական կառավարության հետապնդած նպատակների մասին: Նա գրում է, որ «հայաջնջումի պատճառը հայերու ապստամբությունը չէր, այլ բուրժուազիան ընդունած սկզբունքն ու կանխամտածած ծրագրին միակ հետևանքն էր»¹: Թուզճյանը այս տողերը գրել է 1916 թվականի դեկտեմբերի 18-ին էրզրումում և իր կազմած փաստաթղթի հետգրության մեջ խնդրել այն շհրապարակել մամուլում, քանի որ իր ընտանիքը Թուրքիայում էր և կարող էր պատժվել: Ուրեմն այս ականատեսի գրածը ոչ թե պրոպագանդիստական նպատակ էր հետապնդում, այլ տարիներ շարունակ թուրքական իրականության մեջ մեծացած, երկրի քաղաքական կացությանը քաջատեղյակ մարդու նկատմանքների և եզրակացությունների արդյունք էր:

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 613, թթ. 5—8:

Արևմտահայության բնաջնջման քաղաքականության արամատները Թուզճյանը տեսնում է երիտասարդ թուրքերի վարած ազգային և տնտեսական շովինիստական քաղաքականության մեջ, որ նրանք ժառանգել էին Արդուլ Համիդից և շարունակում էին երկրի ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ: Նա նկատում է, որ այդ քաղաքականությունն ավելի համապարփակ, իսկ նրա գործնական կիրառությունը հնարավոր դարձավ պատերազմի ընձեռած պատահության հետևանքով: Եթե մինչև այդ թուրքական կառավարությունը «բավականացած էր մասնակի ջարդերով», ապա այժմ «ալ հավատարիմ ու անհավատարիմ վանազանելու կարիք մը չէր զգար թուրք կառավարությունը, ամենքը առանց բացառության պետք է փշանային»: Թուզճյանը հիշատակում է թուրքական սպաների հետ ունեցած իր հանդիպումների ժամանակ տեղի ունեցած խոսակցությունները: Բնորոշ է նրանցից մեկի արտահայտած այն միտքը, թե պատերազմի սկզբին Հունաստանի կողմից Թուրքիայի դեմ հանդես գալու դեպքում «մեզ հպատակ հույներու վիճակը հայերից ավելի վատթար պիտի լիներ»: Թուրքական բանակի սպան շատ ցինիկորեն խոստովանում էր, որ «Հայերը ինչ որ ալ լինեին, որչափ ավելի հավատարիմ ալ լինեին օգուտ չունեւր և ինչ որ ալ ընեին հայաջնջումը անխուսափելի էր, քանի որ հարմար պատեհությունն եկած էր, ինչ որ լավ նասկցանք, թե հայերու ու հույներու զարգացումը մեզ համար ապագա շրջապատանաւ և ինչ որ թե առաջ և թե վերջ մեզ համար փորձանք եղած էր, ասոր համար հայերը բնաջնջը ըրինք, որպեսզի մենք ապահովեինք»¹:

Այնուհետև, Թուզճյանը իր դիտումների հիման վրա եզրակացնում է, որ «հայ կամավորական շարժումը ոչ մի ժամանակ հայ բնաջնջման պատճառ չէր կարող լինել, եթե այդ ծրագիրը կանխալ ծրագրված չլիներ, ինչպես կառավարությունը շատ անգամ հանցավորները պատժած է, առանց անմեղներին դիպչելու»²: Շարունակելով իր միտքը,

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 618, թթ. 5—8:

² Նույն տեղում:

նա գրում է, որ կառավարության կողմից այդպիսի մարդակերական գործերակերպ որդեգրած չլինելու դեպքում նա շատ-շատ մեղավոր տարրերին կարող էր պատժել և ոչ թե մի քանի տասնյակի փոխարեն հարյուր հազարավոր անմեղ մարդկանց ոչնչացնել: Ինքնապաշտպանության դիմել էր հայ բնակչության 10—20 տոկոսը, բայց կոտորվեց բնակչության 90 տոկոսը: Ուրեմն, եզրակացնում է նա, «բնաջնջումը պիտի կատարվեր և այդ ծրագրում առաջուց ծրագրված էր: Հայերը բնաջնջվեցան ոչ թե ապստամբելու համար, այլ բնաջնջվեցան, որովհետև չապստամբեցան»¹:

Պատրիարքը կոչ էր անում հավատարիմ մնալ թուրքական պետությանը, ենթարկվել նրան: Վանը և էրզրումը պատասխան հեռագրերում հաստատում էին նրա ցանկությունը²: Հայ բնակչությունը Թուրքիայում ամենուրեք, մյուս ժողովուրդների նման, կատարում էր իր պարտականությունները: Ապստամբության և ոչ մի պատրաստություն չկար: Հակառակ թուրքական կառավարության կամայական գործողություններին «ոչ մեկ ըմբոստություն տեղի չունեցավ»³: Ժողովուրդը զինված չէր, թուրքական իշխանությունների կողմից գյուղերի վրա դրված ռազմական տուրքերին «դիմադրող չկար, հակառակ պարագային ոստիկաններին հրամայված էր գնդակահարել»⁴:

Թեև պատերազմի հռչակումից հետո Անդրկովկասում և արտասահմանում կամավորական խմբերի կազմությամբ աննախընթաց չափով ուժեղացել էր հայկական շարժումը, բայց Թուրքիայում արևմտահայ զանգվածները ըմբոստության կամ ցուլցի ոչ մի փորձ չէին կատարել: Պատերազմի սկզբին «հայ կուսակցությունները հրապարակով հայ ժողովուրդը քաջալերեցին կատարելու իրենց քաղաքացիական պարտականությունը և հավատարմությամբ համապատաս-

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 618, թթ. 5—8, (Ընդգծումը մերն է — Ջ. Կ.):

² Ս. Ակունի, նշվ. աշխ., էջ 17:

³ Ռընե Բիեռն, Հայերու բնաջնջումը գերմանական մեթոդ-թուրքական գործերակերպ, Կ. Պոլիս, 1919 թ., էջ 21:

⁴ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227 գ. 419, թ. 3:

խանելու թուրք կառավարության ըրած կոչերուն», — գրում է Մարգվանի ջարդերի ականատես Վ. Միրագենցը¹:

Այսպիսով, եղևնի գործադրողները համոզված էին, որ հայ խաղաղ բնակչությունը՝ կանայք, երեխաներն ու ծերերը չէին կարողանա որևէ վտանգ ստեղծել օսմանյան պետության համար: Այնուամենայնիվ, նրանք իրենց ճիրանները տարածեցին հայկական օջախներից ներս, հռչակեցին կամ առևանգեցին տղամարդկանց ու կանանց, ծերերին և մանուկներին հավասար վայրագությամբ: Ոճիրի համալրարկակ զարհուրանքն ու նրա կատարման խուժուժ բընույթը, որ տարածվեց ամբողջ արևմտահայության վրա, ոչ մի տարակուսանք չէր թողնում, որ մեղավորի, հակապետական գործունեության մեջ բռնվածների դեմ պատիժ կիրառելու մասին չէր խոսքը, այլ մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջման ծրագիրն էր, որ գործադրում էին թուրքական սանձարձակ շովինիստները:

Բազմաթիվ թուրքական աղբյուրներ վկայում են, որ արևմտահայ ժողովրդի զանգվածային կոտորածի պլաններ թուրքական կառավարողները ծրագրել էին բալկանյան պատերազմից անմիջապես հետո: Բայց վախենալով արտաքին-քաղաքական ծանր կացությունից, Ռուսաստանի, ինչպես նաև Անգլիայի, Ֆրանսիայի կողմից միջամտության վտանգից, նրանք իրենց պլանը չգործադրեցին²: Իսկ պատերազմը նրանց լայն հնարավորություններ ընձեռեց:

Կանիբալական այդ ծրագրի գործնական մշակմանը և իրականացմանը թուրքական կառավարությունը կայդերական Գերմանիայի կառավարողների հետ ձեռնամուխ էր եղել դեռ մինչև պատերազմը և Կովկասում հայկական կամավորական գնդերի կազմակերպումը: Պատերազմի նախօրյակին Բուխարեստում գերմանական դեսպանատանը տեղի ունեցած թուրք-գերմանական բարձրաստիճան ներկայացուցիչների խորհրդակցությունում արդեն որոշվել էր տե-

¹ Վ. Միրագենց, Հայկական ջարդերու փաստաթղթեր, Ա. մաս, Կ. Պոլս, 1920, էջ 156:

² ՀՄՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1. 622, թ. 15, տե՛ս նաև Ռընե Ռինոն, Էջմ. աշխ.:

գահանել և ոչնչացնել Օսմանյան կայսրության արևելյան վեց վիլայեթների, Կիլիկիայի և մյուս հայաշատ վայրերի հայությանը: Այդ խորհրդակցությունում քննարկվել էին Բաղդադի երկաթուղու երկայնքով գերմանական գաղութավայրեր ստեղծելու, հայերին նույնպես այնտեղ բնակեցնելու և այլ հարցեր: Գերմանական իմպերիալիստները խոստանում էին օգնել թուրքական իմպերիալիստներին նվաճելու Անդրկովկասը, Իրանական Ադրբեջանը, Աֆղանստանը և շատ ուրիշ երկրներ և դրանք կցել Օսմանյան կայսրությանը¹:

Թուրքիայում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների դեսպան Մորգենթաուն իր հիշողություններում գրում է իր մի հանդիպման մասին թուրքական պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներից մեկի հետ, որ հաստատել էր հայերին բնաջնջելու հարցին նվիրված թուրքական կառավարական մի քանի խորհրդակցությունների, նրա կայացրած որոշումների փաստը դեռևս 1914 թվականի գարնանը²:

Հայերի նկատմամբ կիրառվելիք միջոցառումների մասին հատուկ նամակ էր հղվել բոլոր տեղական իշխանություններին ընդհանուր զորակոչ հայտարարելուց հետո՝ 1914 թ. օգոստոսի սկզբին: Խստիվ կերպով հրահանգվել էր այդ նամակը բացել լրացուցիչ ցուցում ստանալուց հետո միայն: «Ուրեմն,— եզրակացնում է Արշ. Ալպոյաճյանը,— կառավարությունը ամեն ինչ պատրաստած էր և միայն կիրարկելու համար վայրկյանին կրսպասեր»³:

Առանձին վիլայեթներում հենց այդ օրերին արդեն սկսվել էին մասսայական հակահայկական խռովությունները: Ավելորդ համարելով հիշատակել այդ կարգի բոլոր փաստերը, նշենք միայն, որ Դիարբեքիրում 1914 թ. օգոստոսի 19-ին թուրքական իշխանությունների հրահրմամբ սարքված ջարդի, կոդուպուտի, հրդեհի հետևանքով մոխրի վերածվեցին հայե-

¹ Տե՛ս «Արև», 24.4. 1963 թ., № 13493, էջ 2, Կահիրե:

² H. Morgenthau. The Tragedy of Armenia. London, p. 6.

Ա. Ալպոյաճյան, Պատմություն Մալաթիոյ Հայոց, Բեյրութ, 1961, էջ 927:

րին պատկանող 1080 խանութ ու արհեստանոց, 13 փուռ, 14 ատաղձարան և այլն: Ընդհանուր վնասի գումարը կազմում էր 350000 ոսկի¹:

1914 թվականի ամռան և աշնան ամիսներին իմպերիալիստական պատերազմին մասնակցելու նախապատրաստություններին զուգընթաց, թուրքական կառավարությունը մշակում էր երկրի ներսում կիրառվելիք ռեսուրսիաների պլանը: Առաջնահերթ նշանակություն էր տրվում հատկապես արևմրտահայության տեղահանման և ոչնչացման ծրագրի իրականացման գործնական կազմակերպմանը:

Նախ պատերազմի առաջին շորս ամիսների ընթացքում թուրքական կառավարությունը տեղահանեց Միջերկրական ծովափի շրջանների մեծ թվով հույների: Այդ միջոցառման իրականացման ժամանակ մասնակի բռնությունները, կողոպուտը, սպանությունները ընդհանուր ջարդի շվերածվեցին: Այնուամենայնիվ, պատերազմական վիճակի անհրաժեշտությանմը չէր պայմանավորված հակաժողովրդական այդ քայլը: Նրա հիմքում նույն շովինիստական գործելակերպն էր ընկած, ինչ որ կատարվում էր հայերի նկատմամբ: Հույների տեղահանության փաստը լուսթյան մատնվեց եվրոպական սերությունների կողմից: Մորգենթաուն հիմնվելով Կ. Պոլսի ոստիկանապետ Պետրի Բեյից ստացած տեղեկությունների վրա, նշում է, որ եվրոպական տերությունների անտարբերությունը զգալի դեր էր խաղացել թուրքական կառավարության կողմից նույնպիսի միջոցառումը ավելի լայն մասշտաբներով և ավելի վայրագ ձևերով պետության մյուս մասերում էլ իրականացնելու գործում²: Մորգենթաուն, իհարկե, ամեն կերպ աշխատում է այս հարցում փոքրացնել ԱՄՆ-ի լուսթյան դերը, չի հիշատակում այդ մասին և միայն խոսում է Եվրոպայի անտարբերության մասին: Բոլոր դեպքերում պատերազմի առաջին շրջանում թուրքական մայրաքաղաքում գտնված, կառավարության հետ միշտ առնչություն ունեցած

¹ Ս. Ակունի, նշվ. աշխ., էջ 60—61:

² H. Morgenthau, Ambassador Morgenthau's story, New-York, 1926, p. 323—325,

ամերիկյան դիվանագետի ուշագրավ դիտողությունն ակնբախորեն վկայում է այն դերի մասին, որ խաղում էին արևմբայան իմպերիալիստները թուրքական կառավարողներին նոր ոճրագործությունների քաջալերելու գործում:

Հայ ժողովրդի զանգվածային տեղահանության և կոտորածի հարցի քննարկմանը նվիրված մի շարք գաղտնի խորհրդակցություններ է գումարում Իթթիհադի ղեկավարությունը: Առանձնապես կարևոր դեր խաղաց 1914 թվականի հոկտեմբերին ներքին գործերի մինիստր Թալեաթի նախագահությամբ տեղի ունեցած գաղտնի խորհրդակցությունը, որտեղ սկզբունքով արդեն որոշված մի ամբողջ ժողովրդը բնաջնջման գործի կազմակերպումը հանձնարարվեց «եռյակ գործադիր հանձնախմբին», որի կազմի մեջ մտան մուլի շովինիստներ ղոկտոր Նազըմը, ղոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրը և լուսավորության մինիստր Շյուքրին՝ երեքն էլ Իթթիհադի ղեկավար գործիչներ¹:

Մեվլան Զադե Ռիֆաթը երիտասարդ թուրքերին մոտ կանգնած գործիչներից էր և մասնակցել էր վերը նշված գաղտնի խորհրդակցություններին, ունկնդրել թուրքական մարդասպան կառավարողներին, գրի առել նրանց մարդատյաց ասուլիսները: Այս հեզինակի հաղորդած արժեքավոր վկայություններից, ինչպես նաև հետագայում հրապարակված այլ աղբյուրներից տեղեկանում ենք 1915 և պատերազմի հաջորդ տարիների՝ արևմտահայության նկատմամբ կատարված աննախադեպ ոճրագործության կազմակերպման, «տեսական» հիմնավորման մանրամասների մասին:

Ավելորդ չենք համարում մի փոքր ընդարձակ քաղվածքներ մեջբերել գաղտնի խորհրդակցություններում մարդասպան-հոետորների ճառերից, որտեղ ամենացինիկորեն հայ ժողովրդի բնաջնջման մասին էր խոսվում: Ասում ենք հայ ժողովրդի բնաջնջման մասին, որովհետև նրանց ասուլիսներում չկա ոչ մի հիշատակություն առանձին դատակարգերի, խավերի կամ խմբերի, մեղավորների կամ ըմբոստների մա-

¹ Մեվլան Զադե Ռիֆաթ, Նշվ. աշխ., էջ 148: Տե՛ս նաև Ս. Ակսունի, Նշվ. աշխ., էջ 27:

սին: նրանց մօտ խոսքը վերաբերում էր մի ամբողջ ժողովրդի տեղահանմանը և բնաջնջմանը: Նիստերից մեկում դոկտոր Նազըմը հանդես էր գալիս հենց այդ դիրքերից: Նա ասում էր. «Եթե 1909-ի մեր Ադանայի և այլ վայրերու մեջ կատարել տվածին նման տեղական ջարդերով պիտի գոհանանք, օգուտի տեղ վնաս կհասնի... այս ժողովին մեջ քանիցս խոսած եմ և հիմա կկրկնեմ... պետք է, որ հայ ազգը արմատախիլ ըլլա, մեր հողին վրա անհատ մը անգամ չմընա, հայ անունը մոռցվի: Հիմա պատերազմի մեջ ենք, ասկի հարմար առիթ չի գտնվիր, մեծ պետությանց միջամտությունը և թերթերու բողոքի ձայնը նկատելի իսկ չէ կրնար ըլլալ, ըլլա նույնիսկ, խնդիրը կատարված իրողություն մը կդառնա և կփակվի: Այս անգամվան գործողությունը բնաջնջումի գործողություն մը պիտի ըլլա, հայերու մեկ անհատն իսկ չի մնալու պայմանով բնաջնջումը հարկ է»¹:

Հայ ժողովրդի զանգվածային տեղահանության, նրա բնաջնջման ծրագրի հեղինակները քննարկում էին այն արդյունքները, որոնց հասնելու էին իրենց քաղաքականությամբ: Դոկտոր Նազըմը դրանք ձևակերպել է վեց կետում.

ա) մեկընդմիշտ կլուծվեր հայկական հարցը նրա առարկան հանդիսացող տարրի անհետացումով,

բ) օսմանյան պետությունը կձերբազատվեր այդ հարցի հետ կապված միջազգային և ներքին քաղաքականության հոգսերից,

գ) վերացնելով հայերին թուրքերը կազատվեին նրանց տնտեսական մրցակցությունից և լայն գործունեության ասպարեզ կստանային,

դ) նրանց հարստությանը տեղ կդառնային օսմանյան պետությունը և թուրքերը,

ե) ամբողջ Անատոլիան թուրքերով բնակված միատարր երկիր կդառնար,

զ) ամենամեծ խոշընդոտի՝ հայ ժողովրդի վերացումով կհարթվեր «մեծ իդեալի՝ համաթուրանականության» ճանապարհը, որին «կառչած ենք մեր ամբողջ էությամբ»:

Ժողովրդասպան քաղաքականության մոլեռանդ կաղմա-
կերպիչը, շմոռանալով համաշխարհային հասարակական
կարծիքի նշանակությունը, այն վնասը, որ Թուրքիան կկրեր
թե՛ տնտեսական և թե՛ քաղաքական տեսակետից միջազգա-
յին ասպարեզում, միաժամանակ հույս էր հայտնում, որ դա
ժամանակավոր բնույթ կկրեր: «Հետո,— շարունակում է
նա,— ամեն ինչ մոռացության պիտի տրվի ու մենք կկարո-
ղանանք վերստանալ միջազգային կյանքում նախկինից ավել-
ի փայլուն դիրք, որովհետև բազմապատկված պիտի լինե՛ր
մեր ուժը: Այդ ուժն է միայն հաշվի առնվում կյանքում»¹:

Երիտթուրքերի մի այլ պարագլուխ Ջավիդն ասում էր.
«...հայերու մեկ անհատն իսկ չի մնալու պայմանով բնա-
ջնջումը մեր ազգային քաղաքականության տեսակետին որ-
չափ որ ստիպողական պետք մըն է, նույնչափ ալ թուրքին
տնտեսական իշխանությունը հիմնելու համար կարևոր է,
քվեյի դիմենք»²: Մարդատյաց շովինիստների հավաքը
քվեարկում է արևմտահայ ժողովրդին ոչնչացնելու օգտին:
Այնուհետև հանձնարարվում է Լրեքի գործադիր մարմնին մի-
ջոցառումներ մշակել ընդունված որոշումը իրագործելու հա-
մար: Սկզբունքը պարզ էր. «առանց խնայելու և առանց
ողորմելու, մեկ ամսականից մինչև իննսուն տարեկանը սպա-
նել, բայց ուշադիր լինել, որ այդ սպանողը չլինի քաղաքնե-
րում և ժողովրդի ներկայությամբ»³:

Ժողովրդի սպանիչ կազմակերպելու գործը ստանձնած
հանձնաժողովում մշակվող միջոցառումները խարսխվելու
էին պատերազմական վիճակի, արտաքին միջամտության
հնարավորության բացակայության գործոնների վրա: Հարց
էր դրվում «առավելագույն չափով օգտվել բացառիկ կացու-
թյունից», որ այդպիսի առիթ միշտ չէր ներկայանալու: Բե-
հաէդդին Շաքիրը հայ ժողովրդի բնաջնջման իրականացման
յործը առաջարկում էր հանձնարարել ոչ թե բանակին կամ
ժողովրդին, որին զինելուց երիտթուրքերի պարագլուխները

1 «Արարատ», 10.9. 1963, № 6543 (255):

2 Մեվլան Ջադե Ռիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 165—166:

3 Գ. Պալաֆեան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 173:

սոսկում էին, այլ մի հատուկ ուժի 10—12 հազար մարդուց բաղկացած¹։ Նույն նիստում նրան հնարամտությամբ համար շնորհավորում են Նազըմը, Շյուքրին, որն ավելացնում է, թե «հիմա կհավատամ, որ մեկ-երկու ամսվան մեջ հայերը ամբողջությամբ կրնանք բնաջնջել»²։

Բեհաէդդին Շաքիրն առաջարկում է այդ ուժը կազմել ըստ շեթենների խմբերի՝ մարդասպանների ջոկատների՝ տասից մինչև 50 հոգուց բաղկացած իրենց խմբապետներով։ Ահա թե նրա կարծիքով գործնականում այս ջոկատներն ինչպես պետք է իրականացնեին եղեռնը. «Այս շատ պարզ է, որ քաղաքի և գյուղաքաղաքներու մեջ ուր հայ կա և անոնցմե ո՞ր մեկուն առաջին անգամ բնաջնջվելի հարկ է, այդ քաղաքները ներքին նախարարին հետ կորոշենք և յուրաքանչյուր շրջանակին պետք եղածին չափ այս ուժերեն կղրկենք»։ ասոնք մեր նշանակելիք ճամբաներուն հարմար վայրերուն վրա հասնելիք հայ քարավաններուն կսպասեն, ներքին նախարար Թալեաթն ալ այդ քաղաքներուն վարչական պաշտոնեաներուն կհրահանգե, որ հոն գտնվող բոլոր հայերը, պատերազմական շրջանակեն դուրս գտնվելու հարկը պատճառաբանելով, խումբ խումբ և յուրաքանչյուր երկու օրը անգամ մը, ոստիկան զինվորներու հսկողության տակ այս ինչ ճամբեն այն ինչ տեղ ղրկվին, ոստիկանական պաշտոնյաներ այս հրամանին վրա բոլոր հայերը հավաքելով հսկողության տակ խումբ խումբ որոշված ճամբաներեն ղրկել կսկսեն, ճամբան ասոնց գալուն սպասող մասնավոր կազմակերպության շեթեններուն կեցած վայրը հասնելուն խումբերը մեր շեթեններուն կհանձնեն և կվերադառնան, շեթեններն ալ այս հարցերը մինչև վերջին անհատը անմիջապես կսպանեն և որպեսզի հանրային առողջությունը չի վնասվի, դիակները նախապես պատրաստված փոսերու մեջ կձգեն ու կթաղեն, և այս կերպով հաջորդաբար բնաջնջման գործողությունը կըլրացնեն։ Այս հայերուն քով գտնվող գույք, դրամ և գոհարակեններեն ալ իբրև ավար շեթեններուն կբաժանվի, մենք ա-

¹ Մեվլան Զադե Ռիֆաթ, նշվ., աշխ., էջ 186—187, 191—192։

² Նույն տեղում, էջ 193։

սոնցմե բան մը առնելու չենք, և եթե կիներ ու աղջիկներ ալ լլկելու ըլլան, ասոր ալ պետք է լռենք»¹։ Նա նույնիսկ նպատակահարմար էր համարում համակենտրոնացման վայրերում կազմակերպել այն բոլոր ներխառնների թունաժողովումը, որոնք հիշում էին իրենց ծնողներին²։

Տարագրվելու համար հայերին մի քանի օր ժամանակ էր տրվելու։ Ինչպես նշում է Հանրի Բարբին, այդ որոշումը հայերին հաղորդվելու էր իբրև նրանց ապահովության համար արված կարգադրություն։ Իսկ իրականում դա արվում էր ջարդը դյուրացնելու նպատակով³։ Հայտարարվելու էր, որ մահմեդականություն ընդունողներին չէին տեղաշարժելու Երիտթուրքական ոճրագործներից Շյուբրին գտնում էր, որ այդ ճանապարհով իրենք երկու օգուտ էին քաղելու. նախ տարագրվողները հավատալու էին, թե իրենց կյանքին ոչ մի վտանգ չէր սպառնում և իրենց հարստությունը թաքցնելու փոխարեն վերցնելու էին հետները։ Այդ հարստությունը դառնալու էր չեթենների ավարը և քաջալերելու էր նրանց նոր չարագործությունների։ Մյուս կողմից, հիմնավորում էր իր առաջարկը այս դահիճը, «խլամներու մոլեռանդությունը կզրգռենք և ասոնք փոխանակ իրենց դրացի հայերը պաշտպանելու, իսլամանալ պիտի առաջարկեն և մերժելու պարագային անոնց դեմ պիտի թշնամանան. այսպիսով, հայերեն միայն իսլամացած չնչին փոքրամասնությունը կմնա, հետո ասոնց ալ մաքրել դյուրին կըլլա»⁴։

Ի կատարումն այս որոշումների բանտերից, տաժանակըրությունից ազատ արձակվեցին հազարավոր պրոֆեսիոնալ հանցագործներ և մարդասպաններ։ Նրանց զինում և համապատասխան շրջաններն էին ուղարկում թուրքական իշխանությունները։ «Գրգռության մոլեռանդ գործակալներ կըգործեին թուրք ժողովրդին և բանակին մեջ»⁵։ Այն, ինչ պետք է

¹ Մելվան Զադե Ռիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 194—195։

² Տե՛ս Ա. Երկանյանի հուշերը, Այսպես սպանեցինք, Լոս-Անժելոս, 1949 թ.։

³ Հանրի Բարբին, նշվ. աշխ., էջ 14։

⁴ Մելվան Զադե Ռիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 195—196։

⁵ Հանրի Բարբին, նշվ. աշխ., էջ 12։

կատարեին այս ջոկատները, արդեն օրինակ էր տվել զատեթազմի նախարարական Իթթիհադի ներկայացրած կողմից ներդրումում ստեղծված «Քնշքնլաթը Մահսուսա Հեյեթի» կազմակերպությունը։ Մա նույնպես բանտերից ազատել էր տալիս մահապարտներին, քրեական հանցագործներին, նրանց հանդերձավորում, սպառազինում և ուղարկում հայկական շրջանները՝ անկարգություններ, սպանություններ կազմակերպելու, ազգամիջյան բախումները սաստկացնելու համար։ Ինչպես խոստովանել է 1921 թվականին Կ. Պոլսի դատարանում այդ կազմակերպության ղեկավարներից մեկը՝ Յուսուֆ Բիզան, նրա վրա խնդիր էր դրված նաև դիվերսիաներ կազմակերպել՝ երկաթուղիներ, կամուրջներ, պահեստներ պայթեցնել հրվակասում¹։

Ահա այսպիսի կազմակերպության հիմքի և փորձի հիման վրա էր ծավալվելու հայ ժողովրդի դեմ մշակվող, իր ծավալով աննախագեղ սպանողը։ Ըստ նախատեսված պլանի, յուրաքանչյուր նահանգում, գաղառում հայերի և ցուցակները պատրաստելու էին ռատիկանական իշխանությունները և մեկ պատճենը ուղարկվելու էր ներքին գործոց մինիստրությանը՝ ի պիտություն տեղահանված և ունչացված հայերի թվի մասին²։

Իթթիհադի ներտրոնական կոմիտեն գործադիր կոմիտեին անսահմանափակ իրավունքներ և չայն լիազորություններ ընձեռեց, մեծ քանակությամբ դրամ, զենք և այլ միջոցներ բաց թողեց և ցուցում տվեց գործի անցնել։ Մեվլան Զադե Ռիֆատը գործադիր կոմիտեն անվանում է «Երազործ, մարդասպան և թաղանշիներին բաղկացած մի կազմակերպու-

1 Մ. Սերոբյան. նշվ. աշխ., էջ 142—143։ Ինչպես նշում է Արշակ Նյայդահյանը իր «Պատմություն Մայաթիո հայոց» աշխատության մեջ (Բեյրութ, 1961 թ., էջ 923), հետագայում, 1953 թվականին, Միդհատ Նյուբրին «Ռեսիմլե Փարհե» աթաղքի մեջ փորձում էր հայ ժողովրդի տառապողական և ջարդի պատժախառու նկատել միայն աղ կազմակերպությունը, Բեհեդդին Շաքիրին ու այդ կազմակերպության մյուս ղեկավարներին, ընդհանրապես արդարացիորով Իթթիհադ ղե թերազգը» կուսակցությունը։

2 Կ. Պալախեան, նշվ. աշխ., հ. Թ., էջ 112։

Մյուսին», որը Բաճկապատանախանաթու գործադիր մարմին մը ըլլալով, միասնապէս գրառենչաւի, քննիչներ և այլ պաշտոնյաներ ունեւր։ Կենտրոնական սեփականութեան, հասարակցութեան մէջ էր Կոնսակցութեան նման խիստ վտանգաւոր տարր մը դարձած էր¹։ Անդրադարձնալ նրա ծավալած գործունեութեանը, եռւոյն հեղինակը գրաւմ է. «Ընդհանուր թիվը 8—10 հազարի հասնող աչա կաշմանկերութեանը նիւապապայն տասը, առավելագոյնը հիսուն հազիւ բազմաթիւ խմբերու բաժնւած և տառնց հրամանատարները մարդապաշտութեամբ, կենդանութեամբ, առն ու տեղեր աչրելով և թալանելով, ոտնահարութեամբ և տեսակ տեսակ ոճրագործութիւններով սնած մարտիկները ըլլալով երեքներու գործադիր կոմիտէին տված հրահանգներն առնց խղճահարութեան կգործադրելն»²։ Խիստ ուշագրաւ է Մոքզենթաուի այն վկայութիւնը, թէ հայերն կոտորելու գործը լավ կազմակերպելու համար ուսումնասիրուել էր նաև իսպանական ճիզվիտների փորձը³։

Թուրքական ջարդարարները գերազանցելու էին իրենց իսպանական նախորդներին։ Հայտնի է, որ իսպանական ինկվիզիցիան Տորթէմադալի գլխավորութեամբ 15-րդ դարի վերջին 18 տարվա ընթացքում ընդամենը 8000 մարդ էր սպանել, իսկ իսպանական միապետներ Ֆերդինանդը և Իզաբելլան Իսպանիայից վտարել էին ընդամենը 160 հազար հրեաների։

Նրեքի գործադիր մարմինը Թուրքիայի հայաբնակ շրջանները քաժանել էր երեք գոտիների՝ Սրենլյան վիլայեթներ կամ Լերնմտյան Հայաստան, Գիլիկիա-Ասորիք և Արևմտյան Անատոլիա (Թուրքիայի եվրոպական մասի հետ միասին)։ Գրանցից յուրաքանչյուրում պետք է գործը գլխավորելին Բեհաէդդին Շաքիրը, Միդհատ Շյուքրին և դոկտոր Նուպըմը։ Նրանք այցելեցին աժեն մի կենտրոն, քննեցին իրադրութիւնը, կազմակերպեցին տեղական իշխանութիւններին և հենց տեղում ղեկավարեցին տեղահանութիւններին, ջարդերի ամբողջ մեխանիզմը։

¹ Մեվլան Ջալիլ Ռիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 185։

² Նույն տեղում, էջ 186։

³ H. Morgenthau. The Tragedy of Armenia, p. 6.

1915 թվականի ապրիլի 15-ին էնվերը, Թալեաթը և Նադըմը ստորագրեցին Անատոլիայի բոլոր վիլայեթներից և Կիլիկիայից հայերի տեղահանության և բնաջնջման մասին հրամանը։ Բոլոր վալիներին, կայմակամներին հղված այդ հրամանում ասված էր. «...որևէ հաշտության սեղանի վրա, որևէ ձևով հայկական հարցի դրվելը կանխելու համար, ռզտըվելով պատերազմին մեզ բերած սա անկախությունն, որոշեցինք վերջնական հաշվահարդարի ենթարկել զայն, բնաջնջելով այդ անհարազատ տարրը՝ քշելով զանոնք դեպի Արաբիայի անապատները, համաձայն տրված մեր գաղտնի հրահանգին»։ Այդ գաղտնի հրահանգը ամենուրեք ծրարից պետք է հանվեր և գործողության մեջ դրվեր բոլոր վիլայեթներում¹։

Այս վերջին խոսքերը գալիս են հաստատելու Ալպոյաճյանի այն միտքը, որ գաղտնի հրաման հայերի վերաբերյալ արձակվել էր ավելի վաղուց։

1915 թվականի փետրվարի 18-ին երիտթուրքերի կուսակցության կենտկոմի անդամներից մեկը Սիրիա հղած իր մի նամակում հաստատում էր, որ արդեն որոշված է բնաջնջել Թուրքիայում ապրող բոլոր հայերին և որ այդ մասին վալիներին և բանակի հրամանատարներին շուտով համապատասխան ցուցում կտրվի։

Երիտթուրքական մարդասպաններն իրենց ընդունած որոշումը ցինիկորեն պատճառաբանում էին թշնամու բանակում ծառայող հայկական կամավորական խմբերի առկայությամբ, երկրում գործող հայկական կուսակցությունների բռնած դիրքով և հայերի մոտ հայտաբերված ու բռնագրավված զենքով։ Այդ հրամանում երիտթուրքերի տեղական մարմիններին առաջարկվում էր բոլոր ուժերով աջակցել հայ ժողովրդի հետ կատարվելիք հաշվահարդարին, որն սկսվելու էր ապրիլի 24-ի արևածագին։ Հրամանի հեղինակները զգուշացնում

¹ Bryce Viscount, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915—1916. Documents presented to Viscount Grey of Fallesdon, Secretary of State for Foreign Affairs, London, 1916, p. 2.

էին, որ «սրբազան ու հայրենասիրական գործին» խոչընդոտողները դիտվելու էին որպէս հայրենիքի և կրօնի թշնամիներ ու պատժվելու էին ամենայն խստութեամբ¹։ Թալեաթը Հալեպի կուսակալին հղած ծածկագիր հրամանում հաղորդում էր հետևյալը. «Նախապէս հաղորդված էր, թե կառավարութունը Ճեմիեթի (Իթթիհադի կոմիտե — Զ. Կ.) հրամանով որոշել է ամբողջովին ոչնչացնել Թուրքիայում բնակվող հայութեանը։ Այս հրամանին ու որոշման հակառակորդները պետութեան պաշտոնական կազմում չեն կարող մնալ։ Կին, երեխա, ծերունի նկատի չառնելով, խղճի խայթին ապակե շղինիով, ոչնչացման միջոցները որքան էլ զարհուրելի լինեն, նրանց գոյութեանը վերջ պետք է տալ»²։

Ներքին գործերի մինիստրը տեղական իշխանութիւններին պարտավորեցնում էր սիստեմատիկաբար շաբաթական ինֆորմացիաներ հաղորդել Կ. Պոլիս հրամանի կատարման ընթացքի մասին³։

Դա հայ ժողովրդի ամբողջական ոչնչացման ոճրապարտ ծրագիրն էր՝ մշակված ամենայն մանրակրկիտութեամբ, եղեռնական մեթոդներով, որ իրագործվելու էր պետութեան հրամանով և զինվորական ուժով, թուրքական բնակչության անակցիոն, խավարամոլ տարրերի մասնակցութեամբ։ Բովանդակ Արևմտյան Հայաստանը լիապէս և ընդմիջտ կլանելու, հայերի ազգային-ազատագրական պայքարը խեղդելու, նրանց իրավունքները ոտնահարելու և հայկական դատը թաղելու համար թուրքական կառավարութունը արյունակղակ վանդալութեամբ դիմեց ջարդի ու տարագրութեան՝ իրականացնելու համար իր վաղօրոք մշակված «Հայաստան առանց հայերի» ծրագիրը⁴։ «Կոտորելու և բնաջնջելու որոշումը, — գրում է Զավեն պատրիարքը, — Իթթիհադին էր և Թալեաթը իրեն ներքին գործոց նախարար այդ կառավարութիւնն

¹ Տե՛ս Զ. Խլուրապլան, Դրվագներ հայկական եղեռնին, 1946 թ., Փարիզ։

Տե՛ս «Լրաբեր», 25.4. 1964 թ., № 107։

³ The Memoirs of Naim Bey. 1920, London, p. 15—16.

⁴ Տե՛ս Բրայն, նշվ. աշխ., էջ 9։

դուրս տրված որոշումը կգործադրեն իբրև Իթթիհադի գործադիր մարմնին նախագահ¹։

Ժողովրդասպան այդ ծրագրի գլխավոր կետերից մեկը հայ ժողովրդի բնաջնջումը «կազմակերպված» իրականացնելու պայմանն էր։ Փաստ է, որ նախօրոք ամեն ինչ մշակված էր, անդական իշխանություններին իջեցված էր համապատասխան հրամանը՝ նշանակված ժամկետին դրան ձեռնամուխ լինելու պահանջով։ Այս ամենը խիստ գաղտնի պահելու հետ մեկտեղ էնվերը, Թալեաթը և նրանց մարդասպան գործակիցները ամեն ինչ անում էին Կ. Պոլսի հայկական պատրիարքարանը և, ընդհանրապես, Կ. Պոլսի հայ քաղաքական-հասարակական շրջաններին ապակողմնորոշելու, նրանց հանգիստ պահելու համար։ 1915 թվականի մարտի 31-ին (հ. տ.) Թալեաթը «շնականությամբ մը հայտնած էր՝ թե կոտորած բնավ չի կրնար ըլլալ գավառներու մեջ, որովհետև կառավարութիւնը համամիտ չէ»²։ Հայերի նկատմամբ հալածանքը, կեղեքումները, հարստահարությունները, կողոպուտը, սպանությունները, հայ զինվորների զինաթափումը գնալով ավելի մեծ ծավալ էին ընդունում, իսկ նույն Թալեաթը ապրիլի 8-ին (հ. տ.), այսինքն Կեսարիայում մարտի վերջին կատարված մասսայական ձերբակալություններից³, Զեյթունի, Վանի հայ բնակչության դեմ արդեն սկսված հակահայկական ակտիվ քայլերից հետո էլ դեռ շարունակում էր Զավեն պատրիարքին համոզել, թե «Հայոց դեմ որևէ մասնավոր քաղաքականութիւն չունեն, թե նոր դեպք բնավ չկա, հին դեպքերն ալ կարգադրվածին պես են» և այլ բացահայտ ստեր⁴։

Նույնպիսի ցինիկ դիրք էր բռնել էնվերը։ Նա պատրիարքի հետ իր հանդիպումների ժամանակ հավաստում էր «Իր հարգանքը» հայ ժողովրդի նկատմամբ, պատմում այն մա-

¹ Զավեն Արֆեպա., Պատրիարքական հուշերս. վավերագրեր և վկայություններ, Կահիրե. 1947, էջ 177։

² Նույն տեղում, էջ 93—94։

³ Գ. Խազվորյան, Երազանքի ու տազնապանքի տարիներ — 1908—1915, Կահիրե, 1961։

⁴ Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 94։

սին, թե Հովհաննես անունով հիսնապետն ինչպես էր փրկել իր կյանքը Սարիլամիշի ճակատում, որ ինքը նրան անմիջապես հարյուրապետ էր դարձրել և այլն: Մյուս կողմից, նա հրաման էր արձակում հայ զինվորներին զինաթափելու, նրանց թիկունքային աշխատանքների փոխադրելու մասին: Իսկ Կ. Պոլսում հայ երեւիները զուրկ նախաձեռնությունից ու ուժից, շարունակում էին իրենց հին ընթացքը:

Պառլամենտի անդամ Վարդգեսն իր կուսակցական ընկերներին այդ օրերին գրած մի նամակում նոր էր գլխի ընկնում, «...որ կառավարության հանդեպ մեր ուղղամիտ ընթացքն ամբողջովին պարապ տեղը եղած է:

...Մենք ամեն բան կրնենք համոզելու համար կառավարությանը, թե անջատումի ոչ մեկ ձգտում ունենք և ուրիշ վեհապետություն չենք ցանկար, բայց եթե սուլթանին: Մենք հստակ կերպով կտեսնենք թե, կառավարությունը չէ համոզված այս մասին, այլ անիկա կուզե գիտցած ըլլալ թե, մենք հեշտփոխական շարժում մը կազմակերպած ենք իրեն դեմ և թե մենք հակառակորդներ ենք: Ան գրեթե հակառակին համոզված է, քանի որ խուզարկությունները և փնտրտութները, որոնք ոչ մեկ բան երևան հանեցին, կատարյալ ձախողանք մը եղան»¹:

Վարդգեսն ինքը ժխտում է որևէ ապստամբություն պատրաստելու իրենց մտադրությունը: Բնորոշ է նրա և Թալեաթի խոսակցությունը վերջինիս տանը: Թալեաթը հայերին մեղադրում էր բարենորոգումների կապակցությամբ՝ բալկանյան պատերազմից հետո և սպառնում, որ իրենց համար ստեղծված նպաստավոր պայմանները օգտագործելու են այնպես «ցրելու» հայ ժողովրդին, որ նա 50 տարի այլևս բարենորոգումների համար զուլխը վեր չբարձրացնի: Վարդգեսի այն հարցին, թե «զուք դիտավորություն ունեք Արդուլ Համիդի գործը շարունակել», Թալեաթը պատասխանում է՝ «այո»²:

«Դաշնակցականների պետերը միշտ այն ինքնախաբեու-

1 Յ. Թյուրապյան. նշվ. աշխ., էջ 160:

2 Նույն տեղում. էջ 161:

ի՛յան մեջն էին, թե ինչ որ պատահած էր, սխալանքի արդյունք էր», — եզրակացնում է հեղինակը¹:

Զգալով, որ «թուրք կառավարությունն իր ներքին գործոց նախարարին բերնով կուզեր քնացնել հայ ժողովուրդը և անոր պատասխանատու վարիչները, մինչև որ իր ծրագիրը գործադրեր լմնցներ»² և ձգտելով որոշել իր դիրքորոշումը, պատրիարքարանը ապրիլի 10-ին (23-ին) հրավիրում է խորհրդակցական ժողով: Այստեղ ընդունվում է Գրիգոր Զոհրապի տեսակետը, ըստ որի պետք էր ջանալ փոխել հայերի նկատմամբ «աննպաստ մտայնությունը», «հաստատել օսմանյան հայրենիքին հանդեպ մեր հավատարմությունը» և այս ոգով դիմումներ հղել պրեմիերին, Շեյխ ուլ Իսլամին, ռազմական, ներքին և արդարադատության մինիստրներին³: Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 11-ին (24-ին) կառավարությունն արդեն ձեռնարկեց Կ. Պոլսի հայ մտավորականների՝ գրողների, կոմպոզիտորների, ուսուցիչների, փաստաբանների, լրագրողների, հոգևորականների առաջին խմբի ձերբակալության գործը: Ապրիլի 13-ին (26-ին) պատրիարքը Գրիգոր Զոհրապի և այլոց հետ միասին այցելում է պրեմիեր Սայիդ Հալիմ փաշային, նրան ներկայացնում Զոհրապի կալմած հուշագիրը, որի մեջ ասված էր. «Օսմ. կառավարության կողմից ցույց տրված այս աստիճան անվստահության համար ազգային տխրությունը մեծ է, թե սխալ է փախստական զինվորներու քաղաքական նպատակներ վերադրել, թե՛ ազգը ոչ թի քաղաքական նպատակներ կը հետապնդե, այլ, ընդհակառակը՝ կը վախճա որ միգրացիայի քաջան խստություններուն հաջորդե ընդհանուր ջարդ մըն ալ, թե՛ կառավարության կասկածը և ազգին այս մտադրությունը իրարու հետ խոտոր կը համեմատեն և այս կացության դարման տանելու համար ոչ թե խիստ և ճնշող, այլ մեղմ և ներող քաղաքականություն մը ավելի նպաստավոր է և անհրաժեշտ, թե՛ կը խընդրվի այսպես վերաբերվել հայ ազգին հետ, գոնե ի հար-

1 Յ. Թուրապյան, նշվ. աշխ., էջ 162:

2 Եավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 96:

3 Նույն տեղում, էջ 95—96:

գանս հիշատակին հազարավոր հայ զինվորներուն՝ որոնք օսմանյան հայրենեաց պաշտպանության համար իրենց արյունը թափած են»¹։ Ինքը՝ Գրիգոր Զոհրապը տակավին շարունակում էր մեկնել այն տեսակետից, թե «հայոց դեմ ձեռք առնված միջոցները սահմանադրական կառավարության մը արդար զգացմունքներուն չի համապատասխաներ բնավ»²։ Իսկ Սայիդ Հալիմն ավելի լկտի փարիսեցիությանը, պոլսահայ մտավորականության առաջին մեծ խմբի ձեռքակալությանից հետո անգամ մերժում էր հայերի հանդեպ անվստահության գաղափարը, հայտարարում էր, «թե իրենց վստահության անխախտ է հայ ազգի հավատարմության մասին»։ Նրան ավելի ուշ կրկնում էր Թալեաթը, ասելով, թե «կառավարությունն իր վստահությունը խախտած չէ հուլիսի մասին, և թե ձեռք առնված միջոցները միայն կուսակցականներու դեմ են։ Ստույգ է, որ պետության դեմ որևէ լուրջ շարժման մը ապացույցներ չունենք»³։

«Օսմանյան կայսրության սահմաններում հայերի ոչ մի ջարդ տեղի չի ունեցել», «հայերը ոչինչ չեն արել հասարակության հանգիստը խանգարելու համար»⁴, — հայտարարում էին Թալեաթն ու իր համախոհները։

Այդպես էր պահանջում պահը և Թալեաթը ընդունում էր ապստամբության մասին ապացույցներ չունենալու փաստը։ Իսկ երբ հայ ժողովրդի բնաջնջման ծրագրի իրականացումը դրվեց իր հունի մեջ, երբ նրա մասին առաջին լուրերը դարձան համաշխարհային հասարակայնության սեփականությունը, նա արդեն կաշվից դուրս էր գալիս ապացուցելու հակառակը, ամենամտաթափին հերյուրանքները ներկայացնելով որպես ճշմարտություն։

Այն ժամանակ, երբ թուրք կառավարությունը պաշտոնապես հերքում էր ջարդերը, նա արդեն աքսորել և ջարդել էր հայերին այն բոլոր վայրերում, որոնց անունը հղովում էր։

¹ Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 98։

² Նույն տեղում, էջ 99։

³ Նույն տեղում, էջ 100։

⁴ ՀՄՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 237, քք. 129—147։

«1915 թվականի ապրիլից օտոմանյան կառավարութիւնը ամբողջ Թուրքիայում սկսեց սիստեմատիկորեն կենսագործել հայ ժողովրդի բնաջնջման խնամքով մտածված սլանք»¹։

Իթթիհադի կենտրոնը որոշել էր առաջին հարվածը հասցնել արևմտահայ ժողովրդի ղեկավար ուժին՝ Կ. Պոլսում կենտրոնացած հայ մտավորականութիւնը, ասպարեզից վերացնել մշակույթի, հասարակական-քաղաքական գործիչներին՝ հայկական (և ոչ միայն հայկական), այլև թուրքական կուլտուրայի զարգացման գործում անգնահատելի ծառայութիւններ ունեցող անվանի մարդկանց, խեղդել նրանց ձայնը նախապատրաստվող հրեշային կոտորածների ժամանակ։ Մարդասպան Թալեաթը չէր թաքցրել իր հետապնդած նպատակը։ Նա ասում էր, որ «հարմար վայրկյանն էր» քսոքեւու այն անձանց, որոնք կարող էին դեր խաղալ, թեև «անշուշտ շատերը որևէ կերպով հանցավոր չեն»²։

Իսկ ավելի ուշ, նա «Բեռլինը Տագեբլատ» թերթին տված ինտերվյուում ցինիկորեն հայտարարում էր, թե իրենք չեն տարբերել անմեղներին մեղավորներից, որ ղեկավարվել են «ով անմեղ է այսօր, վաղը կլինի մեղավոր սկզբունքով»³։

Սկսած 1915 թվականի ապրիլի 24-ի գիշերից մինչև ապրիլի 29-ը ձերբակալվեցին, ապա խումբ-խումբ Անատոլիայի խորքերը քսոքեւեցին հայ անվանի երեսփոխաններ, ուսուցիչներ, բժիշկներ, արվեստագետներ, հոգևորականներ, լրագրողներ և այլ մասնագիտութիւնների տեղ անվանի մարդիկ՝ թվով ավելի քան 800 հոգի⁴։ Մտավորականների խմբերը սկզբում քսոքեւեցին երեք վայրեր՝ քաղաքականութեամբ զբաղվողները՝ Այաշ գյուղը, մյուսները՝ Անկարայի և Գաստեմունիի միջև գտնվող Չանղըր փոքրիկ քաղաքը և Չանղըրիի և Ամասիայի միջև գտնվող Չորում վայրը։ Սկզբում նախատեսվում էր Անկարայում զինվորական դատարանի գումարել և նրանց դատել, հետո քսոքեւեցնելին հա-

1 Գիբոնս, նշվ. աշխ., էջ 11։

2 Հ. Տալեան, նշվ. աշխ., էջ 55։

3 Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 633։

4 Յ. Թյուրապյան, նշվ. աշխ., էջ 156։

վաստիացնում էին, թե նրանք դատարանի առջև կկանգնեն՝ հիարբեքիրում և այլուր: Օրինակ, Գրիգոր Զոհրապը համոզված էր, որ ինքը հնարավորություն կունենա դատարանում մերկացնել թուրքական կառավարողների անօրինակ խժոժությունները: Սակայն զո՞ւր հույսեր էին դրանք: Նախ, թուրքական կառավարությունը և ոչ մի փաստ չունեին այդ մարդկանց դեմ մեղադրանք հարուցելու, և հետո նրա նպատակը շատ ավելի պարզ էր. ուղղակի ոչնչացնել հայ անվանի մարդկանց աքսորի ճանապարհին:

Անշուշտ կտեղահանվեին Կ. Պոլսի ամբողջ հայ բնակչությունը, եթե երիտթուրքական կառավարողները դրա համար ունենային տեխնիկական հնարավորություններ: Կայսրության մայրաքաղաքը ծանր կացության մեջ էր, Անտանտայի պինված ուժերը լրջորեն սպառնում էին նրան: Այսպիսի պայմաններում իթթիհադական կենտրոնում բուռն վիճաբանություններից հետո հաղթեց առայժմ միայն հայ անվանի մարդկանց աքսորելով բավարարվելու, իսկ մնացածին ավելի պատեհ ժամանակ տեղահանելու տեսակետը¹:

Կ. Պոլսից աքսորված և տարբեր վայրերում խողխողված հայ անվանի մտավորականների շարքում էին հայ ակադեմիկոս Գրիգոր Զոհրապը (1860—1915 թթ.), սաղանդավոր բանաստեղծ Սիամանթոն (Ատոմ Յարճանյան, 1878—1915 թթ.), բանաստեղծ, ուսուցիչ Դանիել Վարուժանը (Զպուքքյարյանը—1884—1915 թթ.), անվանի գրող, մանկավարժ, հրապարակախոս Ռուբեն Զարդարյանը (1874—1915 թթ.), բանաստեղծ, բժիշկ, բժշկական ընկերության նախագահ Թորգոմյանը, բժիշկ, բանասեր, հրապարակախոս Նազարեթ Տաղավարյանը (1862—1915 թթ.), բժիշկ, բանաստեղծ Ռուբեն Զիլինկիրյանը՝ Ռուբեն Սեակը (1885—1915 թթ.), ուսուցիչ, գրող, հրապարակախոս Հրանտը (Մելքոն Կյուրճյան — 1859—1915 թթ.), գրող, մանկավարժ Թլկատինցին (Հովհաննես Հարությունյան — 1860—1915 թթ.).

¹ Տե՛ս Ս. Ակունի, Եշվ. աշխ., էջ 165:

բանաստեղծ, քննադատ Արտաշես Հարությունյանը (1873—1915 թթ.), նովելիստ ուսուցիչ, խմբագիր Երուխանը (Երվանդ Սրմաքեշխանլյան — 1870—1915 թթ.), արձակագիր, բանաստեղծ, խմբագիր Տիգրան Զեռկուրյանը (1884—1915 թթ.), բազմաթիվ վեպերի և պատմագիտական ուսումնասիրությունների («Բանտե բանտ», «Ելզըզե Սասուն», «Վեղերաւոր հերոսը», «Ավարայրի արծիվ» և այլն) հեղինակ Սմբատ Բյուրատը (1862—1915 թթ.), բանաստեղծ, թարգմանիչ Լևոն Լարենցը (1875—1915 թթ.), ժակ Սայապալյանը (Փայլակ), հայտնի իր թարգմանություններով ու արձակ գրվածքներով (1875—1915 թթ.), երգիծաբան, խմբագիր Գրիգոր Թորոսյանը (1884—1915 թթ.), արձակագիր Գեղամ Բարսեղյանը (1883—1915 թթ.) հայտնի դերասան Ենովք Շահենը (1881—1915 թթ.), հրապարակախոս, պատմաբան, «Բյուզանդիոն» թերթի խմբագիր Տիրան Քելեկյանը (1862—1915 թթ.), բանասեր Հովհաննես Ղազանչյանը (1870—1915 թթ.), հասարակական հայտնի գործիչ, խմբագիր, հրապարակախոս Եսալեմը (Գարեգին Կողիկյան — 1878—1915 թթ.), բանասեր, պատմաբան, հրապարակախոս Գագիկ Օզանյանը (1882—1915 թթ.), նկարիչ Հրանտ Աստվածատրյանը (1884—1915 թթ.), բժշկ Խան Փաշայան Կարապետը և հարյուրավոր ուրիշներ։ Աքսորի շարշարանքներից, եղեռնի սարսափներից հոգեկան ծանր ցնցումներ ապրեց և խելագարվեց հայ մեծանուն կոմպոզիտոր Կոմիտասը (1869—1936 թթ.)։ Կոստանդնուպոլսից աքսորված հայ մտավորականներից շատ քչերին՝ մեծ երգիծաբան Երվանդ Օտյան¹, Թեոդիկ (Թադեոս Լաբճինճյանը)՝ «Ամենուն տարեցույցի» հրատարակիչը, Արամ Անտոնյան՝ «Լույս» շաբաթաթերթի խմբագիրը և ուրիշներ, թվով ընդամենը ութ հոգու հաջողվեց խուսափել մահվան ճիւղաններից։

Այս մտավորականներից շատերը ժամանակին պայքարել էին արյունոտ սուլթան Աբդուլ Համիդի բռնակալական ռե-

¹ Հետագայում Երվանդ Օտյանը գրել է «Անիծյալ տարիներ» վերատառությամբ իր հիշողությունները 1915—1918 թթ. իր աքսորի, հայ ժողովրդի տարագրության ու տառապանքների մասին։

Ժամի դեմ, երկար տարիներ ապրել վտարանդիության մեջ և 1908 թվականի հեղափոխությունից հետո հավատացել երիտթուրքերին և վերադարձել Թուրքիա՝ հռչակելով նրանց ձեռքով:

Ամենասարսափելի տանջանքների ենթարկվեցին հայ մըտավորականները, տեսան իրենց ժողովրդի տառապանքները Անատոլիայի ճանապարհներին, Միջագետքի անապատներում և ամենաբարբարոս եղանակներով սրի քաշվեցին: Դանիել վարուժանին ստիպեցին, որ իր ձեռքով փորի իր գերեզմանը և հետո գնդակահարեցին¹: Գրիգոր Զոհրապի գլուխը քարերով ջարդեցին Ուրֆայի և Դիարբեքիրի միջև գտնվող Շեյթեն-Դերե վայրում²: Եվ տարիներ անց թուրքական «Ենի Իսթիքլալ» թերթը գետնից հանեց և Զոհրապին սպանող Ահմեդի պատմածները՝ իրենց ամբողջ սահմակեցուցիչ վայրագությանմբ: «Հետո Զոհրապը բռնեցի ոտքիս տակը առի,— գրում է այդ արյունակղակ ոճրագործը,— մեծ քարով մը գլուխը ճըզմեցի, ճզմեցի, մինչև որ սատկեցավ»³:

Ահա այսպես հայ մտավորականությունը խողխողվում էր անապատների ճանապարհներին՝ գանգն ու կուրծքը պատռված: Կ. Պոլսի «մաքրագործումով» սկսվում էր արևմտահայության մասսայական տեղահանության ու կոտորածի շրջանը, մի բարբարոսություն, որը Տարլեն համաշխարհային պատմության մեջ բացառիկ բան է համարում ու համեմատում Զինգիզ-խանի ժամանակների հետ⁴:

Թուրքական վանդալներն առանձնապես վճռական դարձան, երբ 1915 թ. մայիսին հաջողությամբ ետ մղեցին Անտանտայի միացյալ զինված ուժերի գրոհները Դարդանեյի

¹ Տե՛ր Մ... Արքեպիսկոպոս Օ...-ի (Օրմանյանի) տեղեկագիրը, Ա., «Թուրքահայ աղետը», պատմական փաստաթղթեր, Ս. էջմիածին, 1919 թ., էջ 16:

Իրայս, նշվ. աշխ., էջ 21. Զ. Նսայանը «Ժողովրդի մը հոգեվարքը» հոդվածաշարքում ալլ նկարագրություն է տալիս: Ըստ նրա, Զոհրապին իր ձեռքով գնդակահարել էր Խալիլ փաշան: «Գործ», № 3, 1917, էջ 54:

² «Զարթոնք», 27.1. 1963 թ., № 103 (7533):

Է. Тарле, Европа в эпоху империализма 1871—1919, Соч., т. V, стр. 397—398,

շրջանում և հաղթանակով արքեպիսկոպոս իրենց հարվածներն ուղղեցին անպաշտպան հայ ժողովրդի դեմ:

Նախ, 1914 թվականի հուլիսի 13-ին ինքնավար Հայաստանի ստեղծելու և տեղոր կազմակերպելու ամբաստանությունով ձերբակալված հնչակյան քսան գործիչներ 1915 թվականի հունիսի 15-ին, դատական խեղկատակությամբ հետո, կախաղան հանվեցին Կ. Պոլսի սուլթան Բալազետի հրապարակում: Նույն հրապարակի վրա գտնվող Թուրքիայի ոսղմական մինիստրության պատշգամբից, կախաղանների ֆոնի վրա թուրքական կառավարողները Դարդանեյի մարտերում իրենց հաղթանակները հայ խաղաղ բնակչության դեմ շարունակելու դաժնային կոչեր էին անում:

Կախաղան բարձրացված քսան հայրենասերները հերոսաբար դիմավորեցին մահը: Հայտնի հնչակ գործիչ, հրապարակախոս Փարամազն (Սարգիս Մաթևոսյան) իր վերջին խոսքում ասում էր. «Ինք մեր մարմինը միայն կրնաք սպանել, բայց մեր գաղափարը՝ սոցիալիզմը երբեք ևն պիտի երևի վաղը, Արևելքի հորիզոնին վրա: Հայությունը պիտի ողջունե սոցիալիստ Հայաստանը ... Հոն, ուր կախաղաններն են ճոճում՝ ազատությունն է ման գալիս: Հոն, ուր մեռելներն են ննչում՝ հարությունն է մոտալուստ»¹: Կախաղան բարձրացվածների մեջ էին Մշո Յրոնք գյուղացի Մուրադ Զաքարյանը, քիլիսցի Հակոբ Բասմաշյանը, արաբկիրցի Հրանտ Եկավյանը, Կ. պոլսեցի Երեմիա Մանանյանը, քիլիսցի Թովմաս Թովմասյանը, խարբերդցի հայտնի արաբագետ դոկտոր Պեննեն՝ Թորոսյան Պետրոս, սբադոնցակցի բանվոր Երվանդ Թովուզյանը, Կ. Պոլսում պատերազմից առաջ հրատաքակված «Կայծ» պարբերականի խմբագիր, վանեցի Գեղամ Վանիկյանը՝ Վանիկ, արաբկիրցի Արամ Ալըգպաշյանը և ուրիշներ: Այնուհետև Կայսերիում կախաղան բարձրացվեցին ևս 32 մարդ, այդ թվում 12 հնչակ գործիչներ²:

Սրանք ալն մարդկանցից էին, որոնք անձնուրացությամբ նվիրվել էին իրենց հայրենիքի ազատության, լավ ապագայի,

¹ «Արարատ», 1963 թ., № 6470 (132):

² Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 12:

գործին: Արանց խորթ էր Թուրքիայի ժողովուրդների միջև թշնամություն բորբոքելու քարոզը, ռասիստական, շովինիստական այն գաղափարախոսությունը, որ որդեգրել և կյանքում կիրառում էին երիտասարդ թուրքերը:

Գրանք պատմականորեն առաջագիմական ազգային-ազատագրական շարժման ներկայացուցիչներ էին, մի շարժում, որը քայքայում էր ոչ միայն ճնշված ժողովուրդների, այլև թուրք-օսմանների զարգացումը արգելակող օսմանյան փառած հանրաբանտի հիմքերը: Գործելակերպի, տակտիկայի հարցում նրանց ոչ ճիշտ ընթացքը, նրանց զլխավորած շարժման ոչ մասսայական բնույթը, որը պայմանավորված էր Թուրքիայում տիրող սոցիալ-քաղաքական պայմաններով, բնավ չեն բացասում թուրքական բռնապետության, ֆեոդալական կարգերի դեմ նրանց մղած պայքարի առաջադիմական, դեմոկրատական բնույթը, այն ճշմարտությունը, որ նրանք արտահայտում էին այն ժամանակվա Թուրքիայի հոսարակական կյանքի և քաղաքական մտքի զարգացման ամենաբարձր աստիճանը:

* * *

Այժմ տեսնենք, թե ինչ էր կատարվում նահանգներում: Նախ, Թուրքիայի արևելյան վիլայեթները մասին, որտեղ մեկ միլիոնից ավելի հայ բնակչություն կար: Երբ ռուսական բանակը, իր կազմում ունենալով Անդրանիկի խումբը պատերազմի սկզբին զրավեց թուրք-սլավոնական սահմանագրված լրա, Վանից ոչ հեռու գտնվող Սարայ գյուղաքաղաքը, Վանում թուրքական իշխանությունները խուճապի մատնվեցին, պատրաստվեցին Բիթլիս տեղափոխվել: Այդ օրերին Վանում թուրքական ռազմական ուժ չկար, եթե չհաշվենք հարյուրի հասնող ոստիկաններին և, ինչպես Արմենակ Նկարյանն (Պանի փնթնապաշտպանության հերոս կազմակերպիչներից մեկը) է վկայում. «Ծերիկները կրնային ամեն բան քնել անարգել»¹:

¹ Ա. Նկարյանի հուշերը, Կահիրե, 1947, էջ 186:

Սակայն բանն այն էր, որ Վանում տարիներ շարունակ գործունեություն ծավալած և, առաջին հայացքից, իրենցից կազմակերպված ուժ ներկայացնող հայ քաղաքական կուսակցությունների, մասնավորապես, դաշնակցության տեղական կազմակերպությունները ապստամբություն բարձրացնելու, թուրքական բանակին թիկունքից հարվածելու և ոչ մի գործնական մտադրություն չունեին: Իթիհհ-դաշնակցական համագործակցությունը, որ սահմանադրությունից ի վեր շարունակվում էր մինչև պատերազմի նախօրյակը, ամլացրել էր այդ կազմակերպություններին, նրանց դարձրել նախաձեռնությունից զուրկ, հասունացող իրադարձությունների ետևից ընթացող մարդկանց խմբեր:

Ռուսական բանակի հարձակման հաջողության ժամանակ էլ, Վանի հայկական հասարակական-քաղաքական ղեկավարների շրջանում հիմնականում իշխում էր թուրքական կառավարության հետ կապերը չխզելու, նրա դեմ ըմբոստացում թույլ չտալու տեսակետը, քանի դեռ ռուսական զորքը չի գրավել այդ վայրերը: «Մեր վրա պարտականություն կծանրանար զգույշ կենալ,— գրում է Արմ. Եկարյանը:— Եթե քաղաքի մեջ և մերձակայքը մենք կրնայինք մեր ուղածը ընել, չէինք կրնար սակայն պաշտպանել գյուղական շրջաններ՝ զուրկ ինքնապաշտպանության ամեն միջոցից, կղզիացած շատ տեղ, քրդական ծովու մեջ»¹:

Միանգամայն հակառակ դիրք գրավեցին թուրքական իշխանությունները, որոնք ռուսական զորքի նահանջից հետո անմիջապես ձեռնամուխ եղան սահմանամերձ գյուղերի հայկական և ասորական բնակչության կոտորածին ու ալան-թալուին: Ռուսական բանակի այս նահանջից հետո, որը Մորգենթաուն գնահատում է որպես «հաղթական բանակի ռազմական տակտիկական քայլ» նահանջող թուրքական զորքին ավելի հիմնովին ջախջախելու համար, թուրքական քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունները ոչ թե մտածում էին հարձակման անցնել հակառակորդի դեմ, հետապնդել նրան, այլ իրենց ուժերը կենտրոնացնում էին Վանի շրջանի

¹ Ա. Եկարյանի հուշերը, Կահիրե, 1947, էջ 186:

գյուղերի հայ բնակչությանը կոտորելու համար: Ինչպես նշում է նույն Մորգենթաուն, նրանք երեք օրվա ընթացքում 24 հազար հայ կոտորեցին Վանա լճի հյուսիսային մասում¹:

Նախ, առաջ քաշվեց դասավորության մասին շինծու հարցը: Վանի բոլոր զինվորացու հայ երիտասարդները՝ մոտ 4000 հոգի առանց որևէ երաշխիքի պետք է անձնատուր լինեին թուրքական իշխանություններին: Ինչպես նկատում է Մորգենթաուն, այդ մարդկանց պահանջում էին կոտորելու, հայ բնակչության որևէ դիմադրություն գլխատելու համար²: Առանց հաշվի և կոմսյենսացիայի մթերքներ, ապրանքներ պետք է տրամադրվեին թուրքական բանակին: Իհարկե այս պահանջը ձևական բնույթ ուներ, քանի որ առանց տալու ամեն ինչ վերցվում էր բռնի ուժով: Պատերազմի առաջին չորս ամիսներին Վանի նահանգի կողոպտված հայ գյուղերի վնասը հասնում էր 200 հազար լիրա ոսկու: Բացի այդ, նույն Վանի կուսակալության հայ բնակչությունից խլվել էին 90 հազար ոսկու գումարի հասնող ուտեստեղեն, կենդանիներ, սպրանքներ և այլն: Հայ բնակչությունից խլված գումարները հինգ անգամ գերազանցում էին Վանի ամբողջ կուսակալության համար նախատեսված ռազմական հարկի գումարից:

1914 թ. դեկտեմբերին Վանի վաճառականները բողոքում էին Կ. Պոլիս, որ հակառակ կառավարության հրապարակած օրենքի, իրենցից բռնագրավել էին 20 հազար ոսկու արժողությամբ ապրանք, ապօրինաբար կողոպտելով պահեստները³: «... Մինչև ապրիլ բոլոր հայաբնակ նահանգներու, մասնավորապես Մուշի և Վանա գյուղերուն մեջ, — գրում է Համբարձում Երամյանը, — զանազան պատրվակներով, անլուր խժդժություններ ու հարստահարություններ ի գործ դնելով՝ հայ ժողովուրդը հուսահատության մղած էին»⁴: Վանի շրջակա գյուղերում գնդակահարում էին անմեղ մարդկանց,

¹ H. Morgenthau, Ambassador Morgenthau's story, New-York, 1926, p. 297.

² Նույն տեղում, էջ 298.

³ Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 54.

⁴ Հ. Երամյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 323.

եւեխաներին, մայրերի գրկում անդամահատում մանուկներին, կանանց մերկացնում, Ժնծում ու սրբապղծում¹:

Այդ օրերին Վանից կենտրոնական կառավարությանը հղված մի դիմումի մեջ ասված էր.

«Ապահովության պաշտոնյաներու, հատկապես ժանդարմներու ապօրինութիւնները գլխավոր և պատմական պատճառներն մեկը եղած է կառավարության հանդեպ մեր զրկամութիւններու: Տգետ, մոլեռանդ, հայ ժողովրդի թշնամի և հաճախ արատավոր անցյալի տեր տարրերն հավաքված այդ պաշտոնյաները սանձարձակ իրավասութիւն մը ստացան զորակոչեն աստին... Անոնց կատարած սպանութիւնները փախստական հետապնդելու պատրվակին տակ, անոնց կաշառակերութիւնը գաղտնիք չէ այլեւ ոչ մեկուն համար... Իշխանութիւնները երբեք չուղեցին... քննելու... անտանելի գարձած սրիկայութիւններու հետեանքով երևան եկած օրինավոր ինքնապաշտպանութեան գեպքերը»²:

Հիրավի, ինքնապաշտպանական դիմադրութիւնն սկսվեց օրպես պատասխան այն թշնամական վերաբերմունքի, հակահայկական այն խեղժութիւնների, որոնց տոն էին տալիս ու կազմակերպում թուրքական իշխանութիւնները սպառնալիքներ սկսվելուց ի վեր:

Ինչպես նշում է Հանրի Բարբին, Վանի կուսակալ և թուրք-պարսկական սահմանագլխի ռաժանյան ղինված ուժերի հրամանատար Զեքեթը, որը էնվերի անորոքին էր և նախկինից հայտնի էր իր բարբարոսութիւններով՝ կենդանի մարդկանց պաշտելու իր գործելակերպով, ոչ մի ջանք չէր գործադրում ժողովուրդը հանդարտեցնելու համար: «Վնդհակառակը, կը շահագործեն այս վերջին խեղժը, իր անհատն լիութեամբ գերագոյնելու համար հայ հանրային կարծիքը, հռչակով հանգեցնելու ապստամբութեան մը, որ իբր պատրվակ պիտի ծառայէր ջարդերուն»³:

Թուրքական իշխանութիւնները դիմում էին ամեն միջոցի նշանաւորութեամբ արվելի բորբոքելու համար: Եւ հա թե ինչ է

¹ Պատեւագրւմ և հայ ժողովուրդը, էջ 50:

² ՆՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 33, ք. 5—58:

³ Հանրի Բարբի. նշվ. աղբ., էջ 80:

պատմում այդ մասին՝ Վանում իտալական հյուպատոս Սպորտոնը՝ Պետրոգրադի խառնական դեսպանին (1915 թվականի մայիսի 31-ին) հղած իր մի պաշտոնական գրության մեջ: «Ջևդեթ բեյ արդեն դավաճանորեն հրացանի բռնել արված էր իր հրամանին. տակ գտնվող բազմաթիվ հայ զինվորներ: Ստույգ ապացույց մը, հայ դասալիք կամ ուրիշ զինվորները պահանջելու իր համառության օտմանյան կառավարության նենգավոր դիտավորության, կը գտնվի իր հաջորդական մերժումներուն մեջ ընդունելու համար այն պայմանները, նույնիսկ ամենն օրինավորներն ու ամենն արդարացիները, առաջարկված ըլլա իմ կողմն կամ հայ ազգի գլխավորներէ կողմէ, առաջըր առնելու համար բարդութիւն մը և ջարդելու՝ որոնք կընախատեսվին... Ամբողջ ամիս մը անցավ անօգուտ բանակցութիւններով. քաւերը կօխեցին աշտօս, ինչ որ ետէկ ընդունած էին» (ընդգծումները մերն են — Ջ. Կ.)¹:

1914 թվականի ուշ աշնանը թուրքական բանակի գլխն անցած իսալի և Ջևդեթ բեյերը շարժվեցին դեպի Քավրիզ՝ սովորածութիւն, կողոպուտ, արշուն ու կոտորած սիրելով: Բւրմիայի, Ռարազ-Թուրադի, Մալմաստի բնակչության վրա: Հենց այդ ժամանակ էլ սկսվեց ֆասպուրականի ողբերգութիւնը: Դեկտեմբերի առաջին շաբաթում, երբ ռուսական զորամասերն արդեն նահանջել էին Աղբազից, թուրքական կանոնավոր զորամասերը բաշխեցին խառնի հետ միասին հաշվեհարդար կատարեցին Հեքիարիի նախկին վիլայեթի կենտրոն Բաշկալիի, ապա Աղբազի շրջանի գյուղերի, Բարդուղիմեոս վանքի շրջակա բնակիչների նկատմամբ: Կոտորում էին անմեղ կանանց ու երեխաներին, հրդեհում տներ, կողոպտում նրանց ունեցվածքը: Արիւնիվային մի փառասթիւրում կարդում ենք. «Աշնանը Մարայի և Բաշկալիի շրջանում գաղանդորեն սրի քաշվեց ամբողջ հայ բնակչութիւնը՝ մոտ 10՝ հազար մարդ: Հայերին կենդանի-կենդանի թաղում էին, այրում, խաչում»²:

1914 թ. նոյեմբեր ամսին Անդրանիկի կամավճարական

¹ Տե՛ս Հանրի Բարրի, նշվ. աշխ., էջ 153—154

² ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, թթ. Բ—ՅԵ:

խմբին Կոթուրի կիրճում գերի հանձնվեցին չորս քրդական բեկեր՝ Սադիմ բեկը Շամս աշիրեթից, Օսման բեկը Մլանի աշիրեթից և Նաջիբ աղան ու Հուսեյն բեկը Թաքուրի աշիրեթից։ Ավելի ուշ անձնատուր եղավ նաև Եգիդ Զահանգիր աղան։ Անդրանիկը զինաթափեց նրանց և հանձնեց գնեհրալ Նազարբեկովին, հայտնելով, որ նրանք համիդեական զնդերի սպաներ են և մեծ քանակությամբ զենք ունեն։ Չնայած այն բանին, որ նրանք մոտ 5000 հրացան ունեին իրենց տրամադրության տակ, նրանք հանձնեցին միայն մի քանի տասնյակ հրացան։ Երբ 1914 թ. դեկտեմբերին ռուսական զորքերը Կոթուրից նահանջեցին Խոյ, գնեհրալ Զեռնոդուբովի հրամանով նրանք ազատ արձակվեցին, հավատարմով Ռուսաստանին նրանց հավատարմության մասին տված սուտ խոստումներին։ Բայց սրանք ոչ միայն լոյալ չգտնվեցին, այլև վերադառնալով իրենց համիդեական գնդերը, թուրքական կանոնավոր զորքի հետ մեկտեղ մասնակցեցին Խոյի մոտ՝ Դուզ Դաղի շրջանում ռուսական բանակի դեմ մղված մարտերին։ Երբ սկսվեց ռուսական զորամասերի դեկտեմբերյան նահանջը, Սադիմ և Հուսեյն բեկերն իրենց հրոսակախմբերով մասնակցեցին վերին և ներքին Ախուրիկի, Ավզարեկի, Հասան-Թամրանի և Սալուսանի հաչ բնակչության կոտորածին¹։

Հասան-Թամրանում մանուկներին խլում էին մայրերի, գրկից, նետում գետին, հետո նրանց բերաններին փայտեր խցում²։ Սարայի կայմակամն արգելել էր սպանվածների դիակները հողին հանձնել³։ Գերի վերցված հայ տղամարդկանց թշում էին մի որևէ ամայի վայր և սրի քաշում։

Նույն ճակատագրին արժանացան բազմաթիվ հայկական այլ գավառներ ու բնակավայրեր։ «1914 թվականի դեկտեմբերի սկզբին հասան չարագուշակ շշուկներ, որոնք արյունոտ գույնով կպատկերացնեին Սարայի և Աղբակի հայության ողբերգական վիճակը,— գրում է ժամանակակիցը։— Թեև

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, թթ. 26, 27։

² Տե՛ս Հանրի Բաբբիի գրքի հավելվածում վանի իտալական հյուպատոս Սպորտոնի վկայությունները, էջ 142։

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 141։

կառավարությունը սկզբում ամեն ինչ կծածկեր, նույնիսկ կհերքեր, բայց աղետի ահռելի մանրամասնությունները ժողովրդի մեջ սկսան շրջան առնել: Հետզհետե քաղաք (Վան) թափվեցան արեն և հուրե ճողոպրածները՝ իբրև փախստական, որոնք արյունոտ իրականությունը կներկայացնեին արդեն: Վանի առաջնորդարանը այդ առթիվ երբ փութաց պաշտոնական բացատրություն խնդրել կառավարութենեն, միևնույն ատեն պատվիրակություն մը ղրկել քննության, ձեռք գցվեցավ և մերժվեցավ»¹:

Կոտորածներ և փոխադարձ կռիվներ եղան՝ նոյեմբերին Արճակում, դեկտեմբերին Գյավաշ-Կարճկանի գյուղերում, Փեսանդաշտում, Կարկառ գավառակի 18 հայաբնակ գյուղերում, Ալջավազի 21 հայաբնակ գյուղերում, Հայոց ձորում, Շատախի մոտ հիսուն հայկական գյուղերում և նրա կենտրոնավայր Թաղ գյուղում, այնուհետև Թիմար գավառում՝ 1915 թվականի փետրվար-մարտին և այլուր: Առանձին վայրերում (Վարազ, Շատախ, Վանից հարավ գտնվող Բերդակ գյուղ և այլն) լինքնապաշտպանական դիմադրությունը կրեց քիչ թե շատ կազմակերպված բնույթ և շարունակվեց մինչև մայիս ամիսը, երբ տեղ հասան ռուսական զորամասերը: Միակ գավառը, որ զերծ մնաց սպանություններից ու կոլուպուտից, դա Մոկան էր, քրդերի հետ համատեղ ապրող իր 7500 հայ բնակչությամբ: Այս գործում փոքր դեր չխաղաց քուրդ Մոհթուլահ բեկը, որը ոչ միայն թույլ չտվեց տեղի հայերի ջարդ, այլև ապաստան տվեց Գավաշից, Կարճկանից ու Շատախից այնտեղ եկած հայերին²:

Թեև այս խժոժությունների ու ջարդերի ժամանակ «բողոքի հուժկու ձայն չէր լսվում, ըմբոստացած ոգու մարտնչումը չէր երևում»³, այնուամենայնիվ առանձին վայրերում հայ բնակչության կողմից ցույց տրված ընդդիմադրությունը Զեզեթ բեյը կանխամտածված կերպով կենտրոնական կառավարությանը ներկայացնում էր որպես ընդհանուր ապստամբու-

¹ ՀՍՍԻ ՊԿՊԱ, ֆ. 242, գ. 29, թ. 7:

² Ա. Գաբրիելյան, Հայ ազատագրական շարժման օրերեն (հուլիս 1890-ին 1940), Փարիզ, 1947, էջ 304—310:

³ Ա.-Դո, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում, էջ 191:

թյան նախապատրաստություն: Նրա պրովոկացիոն հարցումներին և զեկուլցներին Կ. Պոլիսը պատասխանում էր ջարդերին մասսայական բնույթ տալու հրահանգներով: Կենտրոնական կառավարության հավանությունը էր, որ Բերկրիի կայմակամ Զիա բեյը գյուղերի տանուտերերին հրամայեց սկսել հայերի կոտորածը, պատժելով այն մահամեղականներին, որոնք պատասպարում էին հայերին: Բանդի-Մահու գետի ձորում, Կոլոտ կամրջի վրա արյան բաղնիքներ սարքվեցին տեղահանված հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ:

Սարսափելի էր Բերկրու հովտի 40 գյուղերի հինգ հազար հայ բնակչության կոտորածը: Այստեղ հարյուրավոր տղամարդկանց միմյանց հետ կապելով ջրհորների մեջ խեղդեցին, կանանց ու երեխաներին լցրին գետերն ու ջրերը¹: Ավելի ուշ ջարդի ենթարկվեց Վանից ոչ հեռու գտնվող Շուշանց գյուղը, ապա այրվեց նրա մոտ գտնվող Վարագա վանքը՝ իբ: հինավուրց անգնահատելի ձեռագրերով: Արճեշ գավառի կենտրոնավայր Ականց քաղաքում ապրիլ ամսի սկզբին տասը հազարից ավելի հայ բնակիչներից կոտորվեցին չորս հազարից ավելին²: Չնչին տարբերություններով նույնը կատարվեց Վանի վիլայեթի 17 գավառների մոտ հարյուր գյուղերի հայ բնակչության հետ³: Իսկ Վանի վիլայեթում կար ընդամենը 130 զուտ հայաբնակ և 230 հայ և քուրդ խառը բնակչություն ունեցող գյուղ⁴:

Մանազկերտի փոխանորդը 1915 թ. մայիսի 7-ին կաթողիկոսին հղած իր մի գրության մեջ նշում էր, որ «արյունարբու օսմանցիները արյունով ողողեցին Վասպուրականի ու Տարոնի գավառները, առանց տարիքի ու սեռի խտրության մորթեցին ծեղերը, երիտասարդներն ու կաթնակեր երեխաները. Մանազկերտի սահմանի վրա գտնվող և Վասպուր: կանին պատկանող Արտիշ (Ականց) և Ալճավաղ (Արծկե) գավառներու կոտորածներուն նայելու ըլլանք, Վանի նահան-

1 Եղիշե Գեղամյանց, նշվ. աշխ., էջ 625:

2 Ա.-Իո, նշվ. աշխ., էջ 188:

3 ՀՅՍԻ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ- 45, թ. 2:

4 Ա. Գաբրիելյան, նշվ. աշխ., էջ 314:

գի մեջ հայ շեն թողուցեր, հայ խաղաղ բնակչութիւնն մոտավորապես 20 հազար հայ մորթեր են»¹։

Քանզված օջախները լքած, կոտորածներից և թուրքական պատժիչ զորամասերի հետ ունեցած ընդհարումներից մազապուրծ հայ մարդիկ՝ ոմանք իրենց գերդաստաններով, ոմանք արդեն դրանք կորցրած, զուրկ որևէ ղեկավարութիւնից, տարերայնորեն շարժվում էին գլխավորապես Վան, այնտեղ գտնելու իրենց փրկութիւնը։

Աբաղայի դաշտից, Բերկրիից ու Թիմարից, Արճակից ու Սղըակից մոտ 80 հազար քաղցած ու հուստբեկ հայ գյուղացիներ թողել էին իրենց տունն ու տեղը և դիմել զանազան կողմեր²։ Շուրջ 15 հազար գյուղացիներ ապաստանել էին Վանում³։ Նույն Սպորտոնի հաշվումներով Վանի ղեպքերից շատ առաջ գյուղական շրջաններում թուրքերն արդեն 16 հազար մարդ էին կոտորել։ Նա գրում է. «Այրերը հրացանի կը բռնեն, արու տղոց փորերը կը ճեղքեն, կիներու և էրիտասարդ աղջիկներու հագուստները կը հանեն և զանոնք մերկ, մարդախույս անասուններու պես դեպի լեռները կը քշեն»⁴։

Այսպիսով, շրջաններում տեղի ունեցածի մասին Վանում արդեն գիտեին ոչ միայն շարագուշակ լուրերով, այլև կենդանի վկաների հաղորդածով, նրանց կրած տառապանքներով։ Նրանք «...Աբաղայի սահմաններն մինչև Վան երկարող ճամփաներուն վրա՝ ամենուրեք տեսած էին հրդեհված հայ գյուղեր... հազարավոր դիակներ՝ զոհ սուրի, գնդակի կռժ բացերու։ Այս աղետալ անկարագրութիւնները միանալով բանտի սրտաճմլիկ տեսարանի ազդեցութեան՝ բնականաբար պիտի գերազրգուէին ամբոխը, որ գիտեր միանգամայն թէ թուրքերն իրենց ալ չպիտի խնայէին, եթէ երբեք իրենց գիմադրական ուժերը ապառեին՝ դեռ արաաքին օգնութեան չհասած»⁵։

¹ ՀՄՍՌ ՊԿՊԱ. ֆ. 57, ց. 2, գ. 692, թթ. 5—6։

² Ա. Դարբինյան, նշվ. աշխ., էջ 313։

³ Հանրի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 79։

⁴ Նույն տեղում, էջ 154։

⁵ Հ. Սրամյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 339։

Ջևդեթ բեյն արդեն վաղուց պլան էր մշակել վանեցիներին նույնպես սրի քաշելու վերաբերյալ՝ մինչև որ կմոտենային ռուսական բանակը և նրա կազմում եղած հայ կամավորական խմբերը, որոնց հարձակման մասին տեղյակ էր թուրքական հրամանատարությունը։ Ջևդեթը տակավին 1915 թվականի փետրվարին մի ժողովում ուղղակի հայտարարել էր, թե «մենք հայերից և ասորիներից մաքրել ենք Ադրեքանը և մենք նույնը պետք է անենք Վանի հայերի հետ»¹։ Նա դադարել էր «կարևորություն» տալ «հիւ բարեկամ դաշնակցականներին», որոնց ղեկավարներ Վռամյանը, Արամ Մանուկյանը, Իշխանը մինչ այդ «ընդունվում էին իբրև կառավարության խորհրդատուներ»²։

Մինչ այդ, սկսած 1914 թվականի օգոստոսից, երբ Վանում ձերբակալվեց հնչակ գործիչների խումբը և գնդակահարվեց ապրիլին, Վանի հայ բաղաքական կուսակցությունների կազմակերպությունները ձգտում էին ամեն կերպ հարթել կոնֆլիկտը, չսրել հարաբերություններն իշխանությունների հետ, ոչ մի ընդհանուր հակակառավարական գործողության չդիմել մինչև ռուսական բանակի մոտենալը։ Վանի ամերիկյան ուսումնական հաստատության միսիոներուհի միս Նեփին վկայում է, որ նրանք «ցույց տվին գնահատելի խոհմություն և իրենց տաք գլուխ երիտասարդությանը խաղաղեցնելու համար... արգելեցին ընդհարումները և հրամայեցին գյուղացիներին լուրջամբ տանել ամեն բան։ Խորհուրդ տվին հրկիզված գյուղերի համար վրեժխնդիր չլինել, որպեսզի իրենց կողմից որևէ փոխադարձությամբ ընդհանուր ջարդ առաջ չբերվեր»³։

Այդ կազմակերպությունների ղեկավարների, մասնավորապես Վանից օսմանյան պառլամենտի երեսփոխան Վռամյանի (Օնիկ Դերձակյան) բազմաթիվ դիմումները, պատրիարքարանի գրությունները, նամակները մեկ գլխավոր միտք էին պարունակում. մեղմել կոնֆլիկտը, հարթել «թյուրիմացությունները», կանխել հասունացող հակահայկական

¹ Նաճսեն, նշվ. աշխ., էջ 300։

² Վ. Միրաֆեյեց, նշվ. աշխ., էջ 107—108։

³ Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը, 1920 թ., Կ. Պոլիս, էջ 47։

կամպանիան: Ներքին գործոց մինիստր Թալեաթին, սուլթանին, Զեղեթին հղված այդ գրություններում, որոնց մի մասը պահվում է մեր պատմական արխիվում¹, նրանք վկայակոչում էին սահմանադրությունը, վերլուծում փաստերը, կոնֆլիկտի արմատները, դասալքության պատճառները, ցույց տալիս, որ «հայերը եթե ղինված են, ինքնվինքնին ջարդերի ազատ պահելու նպատակով է միայն»², ապացուցում թուրքական իշխանությունների կողմից հայերի նկատմամբ կիրառված դաժան միջոցառումների վտանգավորությունը երկրի համար: Ոչ միայն այս գրություններում, այլև նրանց գործնական քայլերում գլխավորը խաղաղության պահպանումն էր և ոչ թե ապստամբական նախապատրաստությունը, ինչը վերագրվել էր նրանց թուրքական իշխանությունների կողմից: Թուրքիայում, մասնավորապես Վանում գործած աղգային կուսակցությունների մեղքը ոչ թե ապստամբական նախապատրաստությունն էր, այլ, ընդհակառակը, նրան պատրաստ չլինելը, նրանց աննպատակ ընթացքը, իրենց կոնկրետ ծրագիրն ու անելիքները չիմանալը, մոտալուտ գալիքի աղոտ պատկերացումը: Վերջին հաշվով նրանք անտեղյակ էին, թե վաղն ինչ է անելու կառավարությունը և դրան համապատասխան ինչպիսին պետք է լինի իրենց դիրքը: Նրանց այդ գործեակերպը, ակնկալությունները երիտթուրքական կառավարությունից փաստորեն շարունակվեցին մինչև Վանի վրա թուրքական հարձակումը:

Հակառակ այս դիրքորոշմանը, «Պատրիարքարանի շարունակական թագրիրներուն և իմ անձնական դիմումներուս և այլ խնդրանքներու՝ կառավարությունը հետզհետե իր խնստությունները կը շատցըներ: Ամեն տեղ խուղարկություններ կը կատարվին, և կը փնտրեին զենքեր և հեղափոխական գրություններ: Զերբակալությունները կը շատանային, և բանաւորը կը լեցվին անմեղ մարդերով: Պետական ծառայութեան մեջ գտնվող հայերը պաշտոնն կը հանվին և հայ ոս-

¹ Տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 416, թ. 46:

² Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 95:

տիկան զինվորները կը արձակվեն և զինվորները զինաթափ կըլլային և ամեն թապուրիններու կը կցվին»¹։

Ստեղծված իրադրութեան պայմաններում Վանի հայ բազական-հասարակական ղեկավար մարգկանց ոչինչ չէր մնում անել, քան ցույց տալ իրենց հավատարմութիւնը իշխանութեանը, բանակցութիւնների միջոցով հարթել կոնֆլիկտը։ Սակայն վերջինս արդեն նման չէր նախորդ տարիների հայ-թուրքական բախումներին։ Թուրքական կառավարութիւնն արդեն իրականացնում էր հայ ժողովրդին բնաջնջելու իր որոշակի ծրագիրը։ Իհարկե Զեդեթը գերադասում էր այդ նպատակին հասնել «խաղաղ» ճանապարհով, այսինքն՝ ստիպել կատարել իր պահանջները, նախօրոք չառաջացնելով հայերի կասկածը իրենց սպասող ողբերգութեան նկատմամբ։

Այդ նպատակն էր հետապնդում նա ամերիկյան միսիոներ դոկտոր Ըշըրի, գերմանացի միսիոներ Հեր Սփեռի, իտալական փոխ-հյուպատոս Սպորտոնի, իր անձնական բարեկամ ֆրանսիական հյուպատոսի միջոցով բանակցութիւններ վարելով հայ քաղաքական-հասարակական աչքի ընկնող գործիչների հետ։ «Խրերու այս դրութեան մեջ, երբ ամեն բան դեպի գեշը կընթանա, Զեդեթ դեռ կը փորձեր քնացնել մեզ։ Վերսկսած էր իր հարաբերութիւնները Վումյանի հետ, անոր տունը այցելութեան կուգար, կապահովցներ թե եղածները ոչինչ բաներ են «աստուծով ամեն բան լավ կը վերջանա»²։ Նա փորձում է թուրքական զորք մտցնել ամերիկյան ու գերմանական միսիոներին տերիտորիան, պատճառաբանելով եվրոպացիների կյանքի ապահովութեան անհրաժեշտութիւնը։ Իրականում նա ուզում էր իր քնի մեջ փեղգել ինքնապաշտպանական դիմադրութեան յարաբանչուր փորձ։ Այս բանը նրան չի հաջողվում. նա մերժում է ստանում։

Սյնուամենայնիվ, Զեդեթին հաջողվում է բանակցութիւնների ընթացքում խաբել դաշնակցական գործիչներ Իշխանին՝ նրան Շատախի ընդհարումները հարթելու պատրվակով

¹ Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 93։

² Արմենակ Եկարյանի հուշերը, էջ 191։

այնտեղ ուղարկելով և ճանապարհին սպանելով, ապա նույն խարդախ ձևով Բաղեշ է ուղարկում և ապա Հիթմ գյուղում սպանել տալիս Վոսմյանին:

Կորցնելով Վանին խարդախ միջոցներով տիրելու հույսը, Զեդեթը դիմում է զինված ուժի: Սակայն, երբ ապրիլի 7-ին (20-ին) թուրքական զորքը մոտեցավ Վանի հայկական թաղամասին՝ Այգեստանին, վանեցիներն արդեն պատրաստ էին դիմագրավելու թշնամու հարձակմանը: Համոզված լինելով, որ արժանանալու էին նույն բախտին, ինչ որ կատարվե: էր գյուղական բնակչության հետ, նրանք ոտքի էին կանգնել զենքով պաշտպանելու իրենց կյանքն ու պատիվը:

Այդ օրվանից սկսվեց Վանի հայ բնակչության 27 օր տեղած հերոսամարտը թշնամու գերազանց ուժերի դեմ:

Ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում Վանը: Բուն քաղաքը շրջափակված էր հինավուրց պարիսպներով, նեղ և ծուռ փողոցներով, հին շուկայով, խառը բնակչությամբ: Այգեստան թաղը, որտեղ հիմնականում կենտրոնացված էր քաղաքի հայ բնակչությունը, ավելի մեծ տարածություն էր զբաղում, ուներ հարուստ ալգիներ, ծառազարդ և ջրառատ փողոցներ: Վանի 41 հազար բնակչությունից 23 հազարը հայեր էին¹, նրանց էին միացել նաև շրջանների հայ գյուղերի ջարդերից ազատված բնակիչները: Ըստ Եկարյանի, Վանում ընդամենը հավաքվել էր 70 հազար մարդ²:

Ինքնապաշտպանության գործը գլխավորելու համար հայ քաղաքական-հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից ստեղծվել էր «Զինվորական շտաբ», գերագույն մարմին, որը ստանձնել էր ժողովրդի պաշտպանության ղեկավարությունը: Նրա գլուխ կանգնած էր Արմենաֆ Եփրայանը, որն ինքնապաշտպանության օրերին աչքի ընկավ իր հնարամտությամբ ու արիությամբ, կազմակերպչական ու ռազմական ունակություններով: Մարմինն մասն էին

¹ Ա.-Ռո, նշվ. աշխ., էջ 222, Արա. Գարրինյանը այլ թիվ է տալիս: Ըստ նրա քաղաքամիջում հայերի թիվը 2500 էր, իսկ Այգեստանում՝ 20 հազար: Նշվ. աշխ., էջ 272:

² Ա. Եկարյանի հուշերը, էջ 195:

կազմում Արամ Մանուկյանը, բուլղարացի Գրիգորը (դաշնակցականներ), Հրանտ Գալիկյանը, ականավոր նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը և ուրիշներ: Զինվորական մարմինն ենթակա ստեղծվել էին օժանդակ մարմիններ՝ հայթայթիչ, պարենավորման, տեղեկատու, կարմիր խաչի և այլն, որոնք հատկապես կարգավորում էին շրջակա գյուղերից քաղաք թափված բնակչության աճենատարբեր պետքերը¹:

Ինքնապաշտպանության ղեկավարները ձգտում էին բարեկամական հարաբերություններ պահպանել քաղաքի թուրք բնակչության հետ և նրան ուղղված կոչերից մեկում ասում էին.

«Թուրքեր, մենք դրացի ժողովուրդներ ենք, իրարու դեմ թշնամություն մը չունենք, հիշեցեք թե, քանի ամիս առաջ, երբ ուսաները մինչև Սարայ հասան, ի՞նչ վիճակի մեջ էիք. մենք բարեկամական վերաբերում ցուցուցինք ձեզի, կրնայինք շատ բան ընել, բայց չըրինք՝ երբ կառավարությունը մեկ քանի ոստիկան միայն ուներ: Հիշեցեք թե, այդ օրերուն, մենք իրարու խոսք տվինք խաղաղությամբ ապրելու: Ականջ մի դնեք Զեղեթի հայրենադավ խոսքերուն»²:

Զեղեթի զորքերի կողմից պաշարվածների գլխավոր մասը գտնվում էր Այգեհստանում, մյուսը՝ քաղաքամիջում: Նրանց զինվորական կովոդ ուժը Այգեհստանում 1500 հոգուց չէր գերազանցում, իսկ քաղաքամիջում՝ 100—120 հոգի էր³: Զենքը հազիվ հասնում էր 700 հին ու նոր սիստեմի հրացանի, սահմանափակ քանակությամբ փամփուշտով: «Այս էր մեր ամբողջ զինական ուժը, ասով պիտի պաշտպանեինք մոտ 4 ժամվան տարածության մը վրա շարված մեր դիրքերը, կանոնավոր և անկանոն ստվար ուժերու դեմ», — պատմում է Եկարյանը: Նա գրում է, թե դաշնակցությունը, այն «ազմական» կուսակցությունը, որ «տասնյակ տարիներով արտասահմանի ու երկրի հայությանը սորտած էր ժողովուր-

1 Ա. Գաբրիելյան, նշվ. աշխ., էջ 268—274:

2 Ա. Եկարյանի հուշերը, էջ 199:

3 Պատերազմը և հայ ժողովուրդը, էջ 53: Տե՛ս նաև Հանրի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 156:

գր զինելու պատրվակով, ուներ ընդամենը 133 հրացան և մատգեր սիստեմի 150 ատրճանակ¹։

1896 թվականի իրադարձություններից հետո կառավարության կողմից Վանի իշխող զորքերի վրա կառուցված թուրքական բանակի զորանոցները առաջին հայացքից ի չիք էին դարձնում ինքնապաշտպանության ամենափոքր իսկ հնարավորությունը։ Սակայն պաշտպանության կաղմակերպիչները գրսևորեցին ռազմագիտական մեծ հնարագիտություն, օգտագործեցին բնական հարմարավետ պայմանները, կառուցեցին պաշտպանական դժեր, բարիկադներ, խրամատներ, գետնի տակի գաղտնի անցուղիներ, ստեղծելով պաշտպանական կուռ սիստեմ։ Այս աշխատանքները գլուխ բերելու համար քաղաքում ապաստանած գյուղացիներից ստեղծվել էին ամրաշենների ջոկատներ, որոնց օգնում էին թե՛ կանայք և թե՛ երեխաները։

Թուրքական կանոնավոր զինվորական ուժը հասնում էր 7000-ի, չհաշված մի քանի հազար անկազմակերպ բաշիբոզուկներին, որոնք հավաքվել էին ալան-թալանի որոշակի նպատակով։ Թուրքական զորքն ուներ տառներկու թնդանոթ, որ ղեկավարում էին գերմանական սպաները², տրանսպորտային միջոցներ, Վանի նավահանգիստն ու նավեր, շատ ազմանյութ, զորանոցներ։

Դեմ դիմաց կանգնած էին անհավասար ուժեր. «Մեկ կողմը բնաջնջելու, կողոպտելու, բռնաբարելու համար կը կռվեր, մյուս կողմը, ապրելու, իր օջախն ու պատիվը պաշտպանելու համոզումով զենք վերցուցած էր»³։ Թուրքական զինվորական հրամանատարությունը համոզված էր, որ իր գերակշիռ ուժերով, հրետանիով մի քանի հարվածով ծնկի կբերի ըմբոստներին և հաշվեհարդար կտեսնի կամավոր կերպով յաթաղանին զոհվելուն դիմադրողներին։ Գործի է դրվում հրետանին։ «Թերդեն սկսան գործել հին տեսակի ծանր թնդանոթները, — պատմում է Արմենակ Եկարյանը։ — Անոնց

¹ Ա. Եկարյանի հուշերը, էջ 194։

² Վ. Միրագենց, նշվ. աշխ., էջ 118։

³ Ա. Եկարյանի հուշերը, էջ 197։

տոռւմը օղը կը թնդացնէր: Աքեն, ձախեն, ասին կոչման հրացանները սկսան աշխատել: Կրակ կը տեղադր շուրջերմիտ: Կրակի առաջին մկրտութիւնն էր... Շուրջերմիտ շփոթ, աղմուկ ու աղաղակ, ողբ ու կոծա՛ն:

Այս առաջին մկրտութիւնը ցուց տվեց, որ հեշտ չէր ընկճեց մահու և կենաց. կոխվ տվող մարդկանց: Թնդանքներ, աղակերի և հրացանների կրակի տակ վերանորոգում և ամրացվում էին քանդված ամրութիւնները, երեխաները փամփուշտ էին հասցնում մեծերին, կանայք իրենց ներգայնութիւնը ոգևորում ամուսիններին և եղբայրներին՝ անարգ թշնամու հարձակումները հա մղելու համար:

Վանի բնօրէնականութեան հերոսամարտի առաջին տասը օրվա ընթացքում թուրքական զինված ուժը ոչ մի հաջողութեան չհասավ: Ջևղեթը դադար տվեց, որպէսզի դիմի նոր խորամանկութեան, խարդախ ճանապարհով հասնի զինադադարի, կոտորի պաշարվածների կորովը: Եվրոպական ու ամերիկյան միաբնակների միջոցով բանակցութիւններ ձեռնարկած Ջևղեթն առաջարկում էր հանձնել զենքը և կառավարութեանը ապավինելով հնազանդութիւն հայտնել՝ «Ջևղեթ ավելի նպաստավոր առիթի և ավելի ուժի կսպասեր Ջևղեթ կը խաբէր Վոսմյանը և անոր միջոցով դաշնակցութեանը, բայց կը սխալէր, կարծելով թէ կրնա նաև խաբել մշտաները և ժողովուրդը»¹:

Ապրիլի 16-ին, Վանի պաշտպանութեան տեսնէրորդ օրը, դիմադրութեան շարժման զեկաւարտութիւնը ժողովրդին ողբելիք էր կոչում ասում էր. «Պաշտպար, զոր տասը օրն ի վեր կմղենք մեր անարգ թշնամու դէմ, մեր անարգութեան անպատեհութեան ամենեն հաշակապ, ամենեն նվիրեալ և ամենեն ավելի ժողովրդական պայքարն է: Թշնամին դարանակալ ու դավադիր, ջարդարար ու բարբարոս, արյունիզումով ու վախի մեջ, կոպտ փեղ զենք մեր գոյութեան անպայման և անհասկացալիք: Բայց մենք որոշեցինք կռիւն, կռիւն մեր կյանքին հա-

¹ Ա. Եկարյանի հուշերը, էջ 198

² ՆՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 242, գ. 33, թթ. 52—54

³ Ա. Եկարյանի հուշերը, էջ 191:

Տար. մեր խնդիրն համար, մեր կրոնին համար, մեր պատ-
վան համար, բռնաբարված և առևանգված մեր մայրերուն ու
քույրերուն համար, ամբողջ ազգային գոյութեան համար:
Քեք կոխիմ 600 տարվա քարքարոս ու ջարդարար կառավա-
րության դեմն է, մեր կոխիմ ռճրագործ, մարդկային ու քա-
ղաքակրթական բոլոր իրավունքներու թշնամի ճնդեթներու
դեմն է, որոնք ծարավի հայ արջան ու արցունքին՝ ճիհատ
բարոյեցին արտաքին թշնամիներու դեմ, բայց սկսան ջար-
դել բոլոր քրիստոնյաները, կին թե՛ երեխա, մանուկ թե՛ ծեր,
երիտասարդ թե՛ անդամալուծ»¹:

Ապրիլի 17-ից 23-ը ղինադադարի շուրջը տեղի ունեցած
բանակցութիւնները բնականաբար ոչնչի չհանգեցրին: Պա-
շարվածները և ոչ մի երաշխիք չունեին, որ անձնատուր լի-
նելու դեպքում սրի չէին քաշվի և հերոսաբար շարունակեցին
անհավասար կոխվել: Պաշտպանվողների համառութեանը
զուգընթաց ուժեղանում էր թուրքական հրամանատարների
կատաղութիւնը: Վանի պաշարվածների վրա արձակվեց 70
հազարից ավելի թնդանոթային արկ: Քանդվեց մոտ 300
տուն²: Սպանվեց 600-ից ավելի մարդ³: Վանի համար կոխ-
վել տեղեց քսանյոթ օր: «Քսանյոթ օր, մինչև մայիսի 3 (16)-ը
հայկական Վան իր քանի մը հարյուր ռազմիկներով, իր բո-
լոր հնարավորութիւններով և զոհողութիւններով կովեցավ,
ամլութեան դատապարտեց զինվորական և քաղաքային իշ-
խանութիւններուն բոլոր տրամադրելի միջոցները և ջանքե-
րը, որոնք կը ձգտեին անձնատվութեան ենթարկելու կամ
բնաջնջելու իր դեմը ցցվող ափ մը ըմբոստները»⁴:

Վանի բնակչութեան խիզախ ինքնասպաշտպանութեան, ռու-
սական բանակի զորամասերի և նրանց շարքում հայ կա-
մավորների առաջխաղացման շնորհիվ թուրքական բարբա-
րոսներին չհաջողվեց լիովին կենսագործել այդ շրջանի հայ
բնակչութեան ոչնչացման իրենց մտադրութիւնը:

1 Ա.-Դո. նշվ. աշխ., էջ 309:

2 Պատերազմը և հայ ժողովուրդը, էջ 53:

3 Շղիշէ Պեղամյանց, նշվ. աշխ., էջ 624:

4 Ա. Դարբինյան, նշվ. աշխ., էջ 272:

1915 թվականի մայիսի առաջին օրերին (հ. տ.) ռուսական բանակի Բայազետի զորամասը գններալ Նիկոլաևի գլխավորությամբ արդեն մտել էր Բերկրի և առաջ էր շարժվում դեպի Վան: Իր հրամաններից մեկում նա հայ կամավորներին էր դիմել կոչով. օգնության հասնել Վանում պաշարված իրենց եղբայրներին և քույրերին¹:

Խուսափելով ռուսական բանակի մոտալուտ հարվածից, Զեդեթն ստիպված էր դադարեցնել պաշարումը և մայիսի 3-ին (16-ին) փախուստի դիմել, իր հետ տանելով Վանի շրջակայքի մահմեդական բնակչության մեծամասնությանը: Վանի հայ ժողովուրդը ցնծությամբ դիմավորեց իր ազատալարներին, ազատ շունչ քաշեց: Մայիսի 8-ին (21-ին) ինքնապաշտպանության ղեկավարության կողմից ժողովրդին ուղղված մի կոչի մեջ կարդում ենք. «Ռուսական հաղթական բանակի առաջխաղացումը նոր դարագլուխ և իրավակարգ կը բանա մեր քաղաքի ու գավառներու իրավագուրկ ժողովրդի համար: Դարերու ստրկության և քաղաքական ճնշումներու վախճանն է, որ մենք կապրենք այս օրերուն. հայ ժողովրդի շինարար և ստեղծագործ ոգիի ծնունդն է, որ մենք կտոնենք այժմ»²:

Չնայած վրիժառության առանձին պոռթկումներին, հայ մարդիկ մեծահոգությամբ էին վերաբերվում Վանում մնացած քուրդ և թուրք կանանց և երեխաներին: Ականատեսը գրում է. «Հուլիշ բան էր տեսնել հայ զինվորները, որոնք թուրք կիներ, տղաներ և աղջիկներ ամերիկյան դպրոցը կառաջնորդեին, անոնց ըսելով. «Մի լաք, ձեզի համար ոչ մեկ վտանգ կա, մեր գործը միայն Զեդեթի հետ է, որ թե՛ մեր և թե՛ ձեր տունները քանդեց»³:

Վանը թուրքական արյունոտ տիրապետությունից ազատ մնաց հազիվ 80 օր, մինչև 1915 թվականի հուլիսի 18-ը (հ. տ.): Քաղաքում կարգ ու կանոն հաստատվեց, առաջին քայլերն արվեցին քանդված շինությունները վերականգնե-

1 ՆՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 6, թթ. 6—7:

2 ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047/1, գ. 81, թ. 4:

3 Վ. Միրազեց, նշվ. աշխ., էջ 126:

լու, սրբերին խնամելու, համաճարակի դեմ պայքարելու և, ընդհանրապես, նորմալ կյանք հաստատելու ուղղությամբ:

Այդ օրերին խանդավառ ոգևորություն էր տիրում Վանից մինչև Անդրկովկաս: Անդուլ եռուզեռ ու երթևեկ էր ըսկըսվել Վարազից ու Սիփանից մինչև ալեփառն Մասիս: Կովկասից բազմաթիվ մտավորականներ խումբ-խումբ այցի էին գնում Վասպուրականի պատմական վայրերը: Սակայն շուտով թուրքական բանակը հարձակման անցավ Բիթլիս—Վան և Մուշ—Մանազկերտ ուղղություններով: Ռուսական զորքը թողնեց Մանազկերտը, Արճեշը, Վանը և քաշվեց Ալաշկերտ: Վասպուրականի 200 հազար հայ բնակչությունը կանգնեց երկընտրանքի առջև. մնալ տեղում, նշանակում էր անտարակույս մահվան դատապարտվել, գնալ ռուսական զորամասերի ետևից, նշանակում էր թողնել հայրենի օջախը, դառնալ թափառական, մնալ ամեն կարգի դժվարությունները հաղթահարելու, պատահականությունների հույսին: Այնուամենայնիվ, գաղթը գերադասվեց թուրքական յաթաղանից: Նա, «ով կարող է թող ազատվի նշանաբանով», բռնեց նահանջի ճանապարհը դեպի Կովկաս՝ Իգդիր, էջմիածին, Երևան և Թիֆլիս, ճանապարհին տալով քառասուն հազար զոհ: Կովկաս հասավ ընդամենը 150 հազար մարդ, որոնցից շատերն էլ հետագայում մահացան սովից, ցրտից, անօթևանությունից ու հիվանդություններից: «Ահռելի էր տեսարանը... Ամեն քայլափոխիդ հիվանդներ և դիակներ, տընքոց, տառապանքի ճիչեր»¹:

Վանի նահանջն անկազմակերպ էր: Ըստ Եկարյանի, այն թողնված էր միանգամայն ինքնահոսի: «Գաղթը սկսած էր... ահավոր և կսկծեցուցիչ գաղթը,— գրում է նա:— Ոչ մեկ արգելք կրնար ետ կեցնել ժողովուրդը: Վանեն մինչև Իգդիր երկարող ճամբան ծածկված էր խուճապահար ժողովրդին անվերջ բազմությամբ: Իրարու խառնված էին կին, տղամարդ, տղա, կենդանի, կառք. «մայրը մանուկը ուրացած էր», ինչպես կըսեր ժողովրդական խոսքը: ...Մայրը կորսունցուցած էր իր տղան, հայրը՝ իր ընտանիքը, լաց ու ա-

¹ Պատերազմը և հայ ժողովուրդը, էջ 62:

զաղակ ամեն կողմ: Սրտաճմլիկ տեսարան մը, զոր ոչ մի գրիչ կարող է նկարագրել: Քաղմությունը կը հառաջանա դանդաղ, հուսահատ, ինչպես մահվան թափորը:

...Վառավարություն ըսվածը անհետացած էր իսպառ: Չկար զորեղ ձեռք մը, որ ղեկավարեր այս հուսահատ բազմությունը¹:

Նահանջող զանգվածը քրդերի կողմից հարձակման ենթարկվեց Բերկրիի մոտ՝ Դոնդուրմե կոչվող կիրճում: Խուճապն ավելի ուժեղացավ: Օգնության հասնելու միակ հույսը ուսական զորամասերն ու կամավորական խմբերն էին: Բայց սրանք ոչ միշտ էին ի վիճակի օգնել նահանջի ժամանակ բազմաթիվ խոչընդոտների ու անհաղթահարելի զրծավարությունների հանդիպող, ուտեստի պաշարից, փոխադրական միջոցներից զուրկ հայ մարդկանց ընտանիքներին:

Վանից ուսական բանակի և հայ բնակչության ճնշող մեծամասնության հեռանալուց հինգ օր հետո Ջնդեթը ձիավորների մի փոքր ջոկատով Վան «մտած ատեն ինքն ալ ապուշ կը կրթի ուսաց խուճապին վրա»²: Թուրք ջարդարարը անողորմ դաժանությամբ սրի է քաշում այնտեղ մնացած հայերին³: Շատ կարճ ժամանակից հետո ուսական բանակը նորից վերագրավում է Վանը և արդեն այս անգամ հաստատվում է այնտեղ: Իսկ Վան վերադառնալ ցանկացողները հանդիպեցին բազմաթիվ զժվարությունների և քաղական դինվորական իշխանությունների կողմից հարուցված արհեստական խոչընդոտների:

Ահա թե ինչպես է ժամանակակիցը նկարագրում Վանը 1915—1916 թթ. ձմռան ամիսներին: «Այդ երբեկից մարդաշատ և աշխույժ հին վասպուրականի թագավորության մայրաքաղաքը ուսական զորքերի 1915 թվականի նահանջի հետևանքով վերածվել էր ավերակների ընդարձակ կույտի, որոնց մեջ միայն այստեղ-այնտեղ կարծես թե հրաշքով ան-

1 Ա. Նկարաճեֆի հուշերը, Կշ 260:

2 Հ. Նրամյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 341:

3 Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 545:

վնաս մնացած տներ էին բարձրանում»¹։ Ահա թե ինչի էր վերածվել Արևմտյան Հայաստանի կոլտուրական կենտրոններից մեկը, որն այլևս դադարեց իր նախկին դերը և նշանակությունը ունենալուց հայ ժողովրդի բազմադարյան կյանքում։

Վանի շրջանում հենց սկզբից թուրքական իշխանությունների բռնած պրովոկացիոն դիրքի, հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության հարցերի հանգամանալի ուսումնասիրությունն ամբողջապես հերքում է 1915 թվականի մայիսից սկսած թուրքական կառավարության այն բոլոր արդարացուցիչ հայտարարությունները, թե նա հայ ժողովրդի նկատմամբ բռնության չի դիմել մինչև 1915 թվականի ապրիլի կեսերը, որ նա զենքի դիմեց Վանի ապստամբությունից դրդված։ «Մտացածին պատրվակը, Վանում հայերի երեակայական «բռնություն» (1915 թ. ապրիլի 20-ին) լոկ պատահական առիթ էր ջարդերը և տեղահանությունները (հավասարազոր ոչնչացման) սկսելու համար», — գրում է ակադեմիկոս Տարլեն։ Նա նշում է «Թալեաթ փաշայի և էնվեր փաշայի կողմից հայ ազգը պլանային կարգով, սկզբունքորեն լուծված բնաջնջման մասին»²։

1915 թվականի մայիսի 24-ին Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները հակահայկական գործողությունների առթիվ թուրքական կառավարությանն արեցին հայտարարություն։ Այդ փաստաթղթում ցույց էր տրվում թուրքական կառավարողների մեղսակցությունը Վանում, էրզրումում, Դերջանում, Ակնում, Բիթլիսում, Մուշում, Սասունում, Զեյթունում և այլ վայրերում հայերի կոտորածներին։ Դաշնակիցները հրապարակով հայտարարում էին, որ Թուրքիայի այդ նոր ոճրագործությունն ուղղված է մարդկության և քաղաքակրթության դեմ և որ դրա համար պատասխանատու են ճանաչելու թուրքական կառավարության բոլոր անդամներին³։

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, թթ. 28—30։

² Ն. Տարլեն, նշվ. աշխ., էջ 401։

³ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 46, Բ. 25։

Իր պատասխան հայտարարության մեջ, որ հրապարակվեց 1915 թվականի հունիսի 3-ին, թուրքական կառավարությունն ամենացինիկ ստախոսությամբ պնդում էր, թե թուրքական պետության մեջ «հայերի կոտորած տեղի չի ունեցել»¹, իսկ առաջադրված մեղադրանքները բացարձակ սուտ էր հռչակում²։ Այնուհետև էնվեր—Թալեաթ մարդասպանների կառավարությունը փորձում էր հայերին վերագրել թուրք և բուրդ բնակչության վրա կատարված ինչ որ հարձակումներ և կոտորածներ։ Առաջ էր քաշվում Կովկասում կազմակերպված կամավորական շարժման, օսմանյան պառլամենտի երեսփոխան Գարեգին Փաստրմաջյանի (Արմեն Գարո) փախուստի և կամավորներին միանալու, Զեյթունում և Ադանայում հայերի կողմից իբրև թե անգլիական և ֆրանսիական գործակալների հետ հարաբերությունների մեջ մտնելու և այլ սուտ ու տենդենցիոզ փաստեր։

Թուրքական կառավարության հրապարակած պաշտոնական փաստաթղթում՝ «Vérité...»-ում³ ասված էր, որ տեղահանությունները կատարվեցին բանակի կոմունիկացիաներով ապահով դարձնելու, երկրին հայերի կողմից սպառնացող վտանգը կանխելու, մահմեդական բնակչությանը փրկելու համար։ Այդ միջոցառումը համարվում էր խիստ անհրաժեշտ։ Փարիսեցիորեն ասվում էր, թե «կայսերական կառավարությունը ձեռնարկել է բոլոր հնարավոր միջոցները պաշտպանելու տեղահանված հայերի կյանքը և սեփականությունը, և երբեք չի դադարել նրանց քաղաքական իրավունքները հարգել»⁴։

Սակայն իր ցինիկության գագաթնակետին էր հասնում թուրքական կառավարությունը, երբ հայտարարում էր, թե «հայերի հեղափոխական շարժումը ճնշվեց առանց որևէ կոտորած առաջացնելու»։ Եվ սա ասվում էր այն պահին, երբ արդեն տեղահանվում էր հայկական վեց վիլայեթների բնակչությունը, կրակի էր տրված Մուշը, ջարդված էին տրա-

¹ Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 105։

² Նույն տեղում, էջ 106։

³ Sb' u «Vérité...», էջ 10, 15։

⁴ Նույն տեղում, տե'ս նաև Զ. Գուքման, նշվ. աշխ., էջ 11։

պիղոնցիները, չկար այլևս Վանի բնակչությունը, տեղահանված էր Կիլիկիայի մի մասը:

Երբ 1915 թ. հունիսի 27-ին Զավեն պատրիարքը այցելում է մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշային պաշտոնական տեղեկություն ստանալու հայ ժողովրդի հետ կատարվող ողբերգական դեպքերի մասին, թուրքական պրեմիերը նույն պատճառաբանություններն էր առաջ քաշում, հայտարարելով, թե «չորի հետ թացն էլ պիտի այրվեր»¹:

Ուրեմն Վանի ապստամբության հարցը գլխավոր պատճառաբանություն դարձնելը միայն անհաջող քողարկում էր այն ահավոր պլանի, որ մշակվել էր հայ ժողովրդի դեմ:

Բնական է, որ երիտթուրքական մարդասպան պարապետները ձգտում էին ամեն կերպ արդարանալ համաշխարհային հասարակական կարծիքի առջև, հայերին էին վերագրում բոլոր մեղքերը, նախահարձակ լինելու մեղադրանքը: Եթե նույնիսկ հայերը նախահարձակ հանդիսացած լինեին, միևնույն է նրանց կողմում էր արդարությունը, քանի որ նրանք կռվում էին իրենց կյանքի, իրավունքների պաշտպանության համար: Եթե կատարվեցին հարձակումներ հայերի կողմից, ապա դրանք արդարացի էին և սեփական ունեցվածքը, կյանքը պաշտպանելու և ոչ թե ուրիշներին ստրկացնելու, նրանց տիրապետելու նպատակ էին հետապնդում: Հետևաբար թուրքական ու գերմանական պրոպագանդայի ճիգերը հայերին նախահարձակ ու մեղավոր դուրս բերելու ուղղությամբ հասարակական կարծիքը մոլորեցնելու նպատակ ունեին: Սակայն չափից ավելի մերկապարանոց էր թուրքական տիրապետող շրջանների հակահայկական բարբարոսությունը, և այդ ճիգերը բնականաբար պաշտպանություն էին գտնում միայն թուրքական ոսկիներին ծախված եվրոպական թերթերի կողմից:

Նախ, ինչպես մենք կտեսնենք ստորև, մինչև Վանի հայ բնակչության դեմ թուրքական առաջին կրակոցները՝ ապրիլի 20-ը (ն. տ.) թուրքական իշխանություններն արդեն 12 օր առաջ՝ ապրիլի 8-ին (ն. տ.) ձեռնամուխ էին եղել հայերի

¹ Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 122:

տեղահանութեանը Զեյթունում, որոնց առաջին քառաժամ-
ները Սիրիա էին հասել ապրիլի 19-ին (ն. տ.)¹:

Ուրեմն, թուրքական պաշտոնական տեղեկագրերը, հայ-
տարարութիւնները, մամուլում հրապարակվող հաղորդա-
գրութիւնները, որ արատաւայում էին եվրոպական մի շարք
ծախված թերթեր միմիայն հասարակական կարծիքը ազա-
կողմնորոշելու, Վանի հայ բնակչութեան սոսկ ինքնապաշտ-
պանական, թուրքական յաթաղանից փրկվելու դիմադրական
կոիվը հարձակողական ապստամբութեան ներկայացնելու և
գրանով իսկ հայ ժողովրդի զանգվածային բնաջնջման իրենց
բաղադրականութիւնը քողարկելու նպատակ էին հետապնե-
ղում: Հայ ժողովրդի տեղահանութեան և կոտորածի միայն
խրոնիկային՝ ապրիլ-մայիսին՝ Կիլիկիան, հունիս-հուլի-
սին՝ հայկական վեց վիլայեթները, օգոստոս-սեպտեմբերին՝
արեւմտյան և հարավ-արեւելյան շրջանները ցույց է տալիս,
որ յայտնի կանխաժամածված, սիստեմատիկ փորձ էր արմա-
տախիլ անելու հայ բնակչութեանը ամբողջ Օսմանեան
կայսրութիւնում²:

Ի պաշտպանութեան թուրքական կառավարութեան հայտ-
հալած բաղադրականութեան, գերմանական պաշտոնական
շրջանները և, առաջին հերթին Կ. Պոլսում Գերմանիայի դես-
պան Վանդենհայմը գիտակցաբար խեղաթուրում էին թուր-
քիայում տեղի ունեցող իրադարձութիւնները, գրանք ներ-
կայացնում ծուռ հայելու մէջ: Դեպքանութիւնը 1915 թ.
մայիսի 6-ին հայերի տեղահանութեան սկսվելու լուրը մա-
տուցում էր որպէս կառավարութեան անախագահողական ըն-
դարձակ միջոցներ՝ հայկական շարժման տարածվելուն դեմ³:
Վանդենհայմը Բեռլին էր հաղորդում, թե Վանում ճայ ժո-
ղովուրդը լիառատ ուներ զենք ու պաթթուցիկ նշուքներ³, իսկ
այնտեղից այդ սուտ լուրը տարածվում էր գերմանական
թերթերի միջոցով Թուրքիայի համար համակրական դիր-
քերից: Իր № 44 տեղեկագրում դեսպանը շափազանցրած
գուշներով էր նկարագրում հայկական «խռովութիւնները»

¹ Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 627:

² Նույն տեղում. էջ 648:

³ Տե՛ս Ն. Տաշեան, նշվ. աշխ. էջ 120:

նշանակութիւնը», ստում, թե հայկական «շարժումը շատ սովելի տարածված է, քան այժմ կարծում են», նա վերջին շաբաթներին «տազնապալից» նկարագիր է ստացել և այդ պատճառով կառավարութիւնը «ճնշիչ խիստ միջոցներ է ձեռք առնելու» և այլն¹: 1915 թվականի հունիսի 7-ին կանց-
լեր Բեթման Հոլվեգին հղած մի գրութիւն մեջ նա չէր թաք-
ցնում որ «...իրականում կառավարութիւնը հետապնդում է հայ ցեղը թուրքական կայսրութիւնում բնաջնջելու նպա-
տակ»²:

Անգլիացի պատմաբան Քոյնբէին գտնում է, որ հայերի ապստամբեցնելու, դավաճանության մեջ մեղադրելու մասին թուրքական և գերմանական վերսիսները միայն կարող էին խաբել միամիտներին: Նա առաջ է քաշում հարցի այն պարզ տրամաբանական կողմը, որ հայերը տեղահանվել էին ամ-
բողջ երկրում, իսկ Անատոլիայի խորքերում, պատերազմա-
կան գործողութիւններից շատ հեռու գտնվող վայրերում նրանք ոչ մի կերպ չէին կարող գործակցել թշնամու հետ և, հետևաբար, նրանց պատժի ենթարկելը ոչնչով չէր կարող պատճառաբանված լինել³: Այնուհետև Քոյնբէին նշում է, որ «մահմեդական ցասման ոչ մի բանկում չկար հայ քրիստոն-
յաների դեմ: Ամեն ինչ արվեց կառավարութիւն ցանկու-
թյամբ և արվեց ոչ թե ինչ որ կրոնական ֆանատիզմից ելնե-
լով», այլ քաղաքական նկատառումներով⁴: Այս տեսակետն է պաշտպանում նաև Հենրի Մորգենթաուն:

Անդրադառնալով Վանի ինքնապաշտպանական կոփմների հարցին, Մորգենթաուն գրում է, որ դա ոչ այլ ինչ էր, քան մի պաշտպանական քայլ «փրկելու իրենց կանանց սպառիվր, իրենց սեփական կյանքը այն բանից հետո, երբ թուրքերը կոտորել էին նրանց հազարավոր հարկաններին, ցույց տա-
լով իրանց իրենց սպասող ճակատագիրը»⁵: Նա ժխտում է

¹ Տե՛ս Հ. Տաշան, նշվ. աշխ., էջ 12:

² Է. Macler, La Nation Arménienne Son passé, ses Malheurs¹ Paris, 1923, էջ 57.

³ A. Toynbee, Armenian Atrocities, p. 69.

⁴ Նույն տեղում, էջ 7:

⁵ H. Morgenthau, Ambassador Morgenthau's story, p. 300.

հայ բնակչության դեպորտացիայի անհրաժեշտության մասին թուրքական վերսիսիան և փաստերով ապացուցում, որ էն-վերի ու Թալեաթի նպատակը կոտորածն էր¹:

Նույն բանը հաստատում են նաև այլ աղբյուրներ: Էրզ-րումի գերմանական հյուպատոս Շյոբները 1915 թվականի մայիսի 16-ին գրել է. «...հայերի կողմից ապստամբության վախի առիթ չկա, ուստի արտաքսման միջոցառումները մը-նում են դաժան և անհիմն»: «... Զարդի կազմակերպիչները ամենուրեք խոստովանում են,— շարունակում է նա,— որ իրենց վերջնական նպատակը հայ ցեղի ոչնչացումն է Թուր-քիայում: Պատերազմից հետո այլևս հայեր չեն լինի Թուր-քիայում»²:

Այս բանը հաստատվում է Թուրքիայի բոլոր հայաշատ վայրերում թուրքական իշխանությունների գործադրած վայ-րագություններով: Թոյնբին հաշվել է այդպիսի հիսուն կես՝ քաղաքներ, գյուղաքաղաքներ, ամբողջ շրջաններ: Հնարա-վորություն չունենալով կանգ առնել դրանցից յուրաքանչյու-րի վրա առանձին-առանձին, մենք կնկարագրենք գլխավոր շրջաններում տեղի ունեցածը:

* * *

Էրզրումի (Կարինի) վիլայեթում հակահայկական խժդու-թյունները մեծ չափեր էին ընդունել դեռ մինչև պատերազ-մական գործողությունների սկիզբը կովկասյան ճակատում: Պրովոկացիաները, սպանությունները, բռնություններն ու րս-պառնալիքները հաճախակի էին դարձել:

Ջավեն պատրիարքը մի շարք փաստերով ապացուցում է, որ հակահայկական միջոցառումների իթթիհադը ձեռնար-կել էր տակավին 1914 թվականի ապրիլին: Նա հիշատակում է իթթիհադի կենտրոնական կոմիտեի անդամ էրզրումցի Նա-վրմ Նազմիի գաղտնի խորհրդակցությունները Բիթլիսի (Բա-ղեշի) կուսակալի հետ և դրանց հաջորդած հակահայկական պրովոկացիաները: Այս փաստերի վերլուծության հիման վրա նա եզրակացնում է, որ դեռ այն ժամանակ «Հայոց դեմ

¹ H. Morgenthau, Ambassador Morgenthau's, story p. 318.

² Յ. Մակլեռ, նշվ. աշխ., էջ 56:

թուրք կառավարական շրջաններուն մեջ կը պատրաստվեր դավ մը»¹։ Նա իր հուշերում քաղվածաբար տալիս է Կարինի առաջնորդի գրութիւններում հիշատակված բազմաթիւ փաստեր՝ հայերի խուզարկութիւնների, խռշտանգումների, հալածանքի, նրանց որպես ապստամբ, խռովարար մեղադրելու, բանտարկութիւնների դեպքերի մասին։ «Ինչպես կտեսնելի,— ասված էր 1914 թ. հոկտեմբերի 14-ի գրութիւն մեջ,— որ այս կողմերը քաղաքական հալածանքի նոր շրջան մը սկսած է հայոցս համար, և բանտերը ըստ առաջնույն կը լեցվին հայերով, բանտային ծեծի և խռշտանգումներու նշաններն ալ կ'երևան և ձայներ կը հասնին մեր ականջը»²։

Պատերազմի առաջին շրջանում թուրքական բանակի կըրած պարտութիւնները, ռուսական զորամասերի առաջխաղացումը, վերջինների կազմում հայ կամավորների առկայութիւնը, նրանց մասին չափազանցված լուրերի տարածումը և թուրքական պետական մարմինների կողմից հակահայկական տրամադրութիւնների գիտակցված բորբոքումը Կարինում խիստ կերպով ուժեղացրին մահմեդական բնակչութիւն հակահայկական տրամադրութիւնները։ Առաջին հերթին զինաթափվեցին հայ զինվորները, որոնց հավաքեցին բանվորական ջոկատների մեջ և ուղարկեցին թիկունքային աշխատանքների։ 1914 թ. նոյեմբերին արդեն տեղահանվեց Կարինի վիլայեթի մի շարք հայկական գյուղերի բնակչութիւնը, թեև «ամբողջ նահանգի մեջ ըմբոստութիւն ոչ մի նշան չի եղել»³։

Հետևյալ կերպ է նկարագրում ականատեսը էրզրումի վիլայեթի անցուղարձը մինչև մասսայական կոտորածի սկիզբը։

«1914-ի պատերազմի սկիզբը հայտնի ավազակայետ Զխուր-ցի Մուսա բեկը յուր հրոսակախմբով երբ հնուսեն կանցներ Բասենի ճակատ կովի երթալու, ասպատակեց հայ գյուղերը և այնպե՞ս անցավ։ Այս դեպքերուն կառավարութիւնը բոլորովին անտարբեր դիրք բռնած էր։

¹ Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 72։

² Նույն տեղում, էջ 68։

³ Լ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 215։

հունուի 26 զուտ հաջ գլուղներ... պատերազմի հրատարակվելով օրեօր անկման և ավերումի գնացին:

...Ժողովուրդը առանց խոսքի ամեն ինչ կուտար: Ձմեռվա սաստիկ ցուրտին օսմանչան քաջամարտիկ զինվորներուն պաղար հասցնելու համար հալերը շալակով հաց և ռազմանյութ կփոխադրեին հետևին: Ռասեն և այս փոխադրության ճանապարհին բուքին և ցուրտին հաճախ զոհեր կտրվեին:

...1915 մարտ ամսու սկզբները հունսի կենտրոնի և թե գլուղներու նշանավոր անձերը ձերբակալվեցան, իբր քաղաքական հանցավոր բանտարկվեցան և մի շարաթ բանտարկությունն հետո աքսորվեցան դեպի Կարին և անկե Կեսարիա անվան տակ: Բայց թշվառները Կեսարիա չտեսան... Մայիսի սկզբները, երբ ռուսական բանակը ասաջացավ, գրավելով Ռուսանդը, թուրք համիդյաններին հեծելազուններ սոսկալի պարտություն մը նահանջեց դեպի հնուս և սկսավ իր սանդարմանական բալը դեպի հայկեր: Բարձրագույն թուրքերը կառավարության թեկադրության մը և թուլություն մը սկսան կոտորել հաջ գլուղներ:

1915 մայիսի 1-ին սկսյալ օրեօր հաջորդաբար գլուղներու վրա կհարձակվեին, կկոտորեին ու կթալանեին: Մայիսի 6-ին հերթ եկավ մեր գլուղին: Մեր գլուղը, ուր կային 30—40 տուն, թուրքերը ասոնք լանդ և տեսնելով թուրքերու բարբարոսությունները, բարեկամաբար սկզբի օրը, որ թուրքերը մեր գլուղի վրա հարձակվեցան, զմեզ պաշտպանեցին: Հարձակման սկզբի օրը հաջ կարգ մը երիտասարդներ որոշ տեղ մը դիրք բռնելով կովեցան մինչև իրիկուն, բայց դժբախտաբար ռազմանյութը սպառելով իրարմե զատվեցան և տարբեր միջոցներու դիմեցին ապաստանելու համար: Խնուսի դաշտը 15—20 օր կոտորած ընելն հետո կառավարությունն արգելեց համիդյաններուն, որ այլևս ջարդ չկատարեն: Դաշտը մի քիչ սկըսավ խաղաղվել: Մնացորդ թշվառները, որոնք լեռները ապաստանած էին, քաղցին, նեղվելով և նկատելով, որ ջարդը այլևս դադրած է, դաշտ իջան և եկան գլուղները, ժանդարմները, որոնք կառավարությունը զորքած կը հալոց գլուղները պաշտպանության համար, հավաքեցին և ձերբակալեցին մնացորդ այն մարդիկ, ձերբակալվածներս տարվեցանք կենտրոն: Նրա կենտրոն կտարվեինք, ճանապարհներուս վրա փուլած նեխած դիակները սոսկում և զազարանք կառաջացնեին: Ժանդարմները, որոնք դմեղ կտանեին Խնուսի կենտրոն ճանապարհին սոսկալի կծծեին մահվան աստիճան: Ժանդարմները հեծլալ էին՝ մեզ առաջին ձգած անասուններու պես կմտրակեն և կստիպեն, որ վազենք: Մենք վախենալով հեխհ կվազենք և իրենք քառամբակ ձիերին կվազեցնեն, մեզ հասնելով ետ մնացողները կսկսեն մտրակել: Վերջապես երեք ժամվա ճանապարհը մեկ ժամեն եկանք և երբ հասանք՝ Խնուսի կառավարական շենքին դուռը, գավառապետի հրամանով մեզ բանտը տարին և նկուղներու մեջ հար-

յութափոր հայեր լեցված կային: Կուլային ու կողբալին այս դժ-
բախտության համար Քանի մը օր բանտարկություն հետո մեզ
600 անձեր բաղկացած խումբ մը աքսորեցին դեպի Կարին¹:

Կարելի է բազմաթիվ ապացույցներ բերել այն մասին,
որ հայ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը միանգա-
մացն լոյսի վր թուրքական իշխանությունների նկատմամբ և
ճշտորեն կատարում էր իր քաղաքացիական պարտականու-
թյունները: Կարինի բերդի գերմանացի հրամանատար Պոս-
սելտը ապրիլի 26-ին իր մի գրության մեջ նշել է, թե «հա-
յոց վարմունքն անբասիր է»: Նա ժխտում է իթթիհադի մտա-
ցածին ամբաստանությունը հայերի նկատմամբ, նշելով, որ
տեղակալի և, որ հայ զինվորներն իրենց թուրք ընկերների
վրա կրակած լինեին. հայերը միշտ թիկունքում էին օգտա-
գործվում²:

Կարինի գերմանական հյուպատոսը Նույնպես գրել է, թե
հայ բնակչության տեղահանության համար առաջ քաշված
«զինվորական նկատումները» գոյություն չունեն, որ «զխա-
վորապես կանայք ու երեխաներն են արտաքսվում», որ «այս
տեղի հայերից ապստամբություն չի սպասվում», որ դա
աանկատարի աքսոր է» և այլն³:

Ավելորդ է վկայությունների թիվն ավելացնել, փաստեր
բերել, ցույց տալու համար, որ զինվորական տեսակետից ոչ
մի անհրաժեշտություն չկար խաղաղ բնակչությունը տեղա-
հանելու, նրան սրի քաշելու համար, մանավանդ, որ նա առե-
ղեն էր, անկազմակերպ, նախօրոք զրկված տղամարդկան-
ցից, շուներ ըմբռնության և ոչ մի մտադրություն: Ճիշտ
գեպքում ոտնահարվում էր իր իսկ՝ թուրքական կառավարու-
թյան կողմից հրապարակված օրենքը, որով սահմանված էր
իբավունք վերապահել զինվորական իշխանություններին
միայն կասկածի դեպքում, առանց ապացույցի և դատի տե-
ղահանել քաղաքների և գյուղերի բնակչությանը: Իսկ այդ-
պիսի կասկածի համար նույնիսկ հիմքեր չկային:

1 ՆՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ք. 1, գ. 612, քթ. 1—3:

2 Զ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 10:

3 Նույն տեղում, էջ 15:

**էրզրումի առաջնորդ Սմբատ Եպիսկոպոս Սաատեթյանը
1914 թ. սեպտեմբերի 17-ին գրում էր Զավեն պատրիարքին.**

«Հայերը ցարդ ուղղամտությամբ շարժած են և պիտի շարժեն. ամեն ոք զին. պարտականության կատարման հրավերին պատասխանած է անձամբ կամ փրկանք վճարելով, և ամեն զգուշութիւնների գործ կը դնեն որեւէ փոքր կասկած մ'իսկ չհրաժիրելու համար իրենց վրա և այս ամենը իրենք խուրճերը և իթթիհադի ու կառավարության շրջանակներն ալ շատ լավ գիտեն, բայց մեզ այնպէս կը թվի թե՝ «Հայերը անվստանելի ցույց տալու պատրվակներ կուզեն ստեղծել, ...թեև կառավարական շրջանակներու մեր դիմումներուն միշտ ապահովիչ պատասխաններ կը ստանանք թե՝ ոչ մի թուրք չի կրնար հարձակում գործել հայու կամ քրիստոնէի վրա, հակառակ պարագային ամենախիստ պատժոյ կենթարկվի... և այլն: Բայց ինչպէս բացատրել այն պարագան, որ ի Քղի Միդնատ էֆ. անուն իթթիհառական մը այս յրերուն Կարինեն վերադառնալով՝ միայն բուրժեռե բաղկացած ժողովներ կկազմեն և միլիա կազմելու կարգադրութիւններ կրնեն, Կարինէ:՝ տարված երկու սնդուկ գնեքեր միայն իսլամներուն կրածնի և կհանձնարարեն որ իրենց խորհրդակցութիւնները հայերեն գաղտնի պահին, ինչպէս որ տեղեկագրած է մեզ Քղիի առաջնորդը»:

Սարիղամիշի ճակատից մազապուրծ փախած էնվերը դեպի Կ. Պոլիս իր ճանապարհին անձամբ հրահանգավորում էր հայ բնակչության նկատմամբ կազմակերպվելիք սպանդի թուրք վարիչներին: Կանգ առնելով Կարինում, նա հատուկ խորհրդակցութիւն է գումարում նրա նահանգապետի մոտ²: Նրա անմիջական հրամանով է, որ քաղաքում մի քանի տասնյակ հայերի են գնդակահարում³: Մի շարք աղբյուրներ վերկայում են այն ակտիվ դերի մասին, որ այդ գործում կատարում էին Կարինում գտնված գերմանական ներկայացուցիչներ Շնոպերը, Հեր Անդերսը, Շյոբները և ուրիշներ, որոնք հրահանգավորում, մարզում էին ջարդերն իրականացնող շեթեների ջոկատներին, զբաղվում ամբոխին գրգռելով, հայ աղջիկների առևանգումով⁴:

Նույն ձևով էնվերը վարվեց իր ճանապարհին ընկած մյուս

¹ Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 57:

² ՀՍՍԻ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 636, թ. 17:

³ Տե՛ս Վ. Միւրագենց, նշվ. աշխ., էջ 53, Բուայս, նշվ. աշխ., էջ 142, 222:

⁴ Հանրի Բաւրթի, նշվ. աշխ., էջ 17:

հայաշատ վայրերում: Ապրիլ ամսին ժամանելով Սեբաստիայի և Կեսարիայի միջև գտնվող Կեմերեկ գյուղաքաղաքը, որի 13 հազար բնակչից 10 հազարը հայեր էին, նա հրամայեց կոտորել բոլոր հայերին¹:

Օլթի-Սարիղամիշի ճակատում թուրքական բանակն ամբողջապես ջախջախված էր ռուսական զենքի ահեղ հարվածներից: Խուճապ էր տիրում ամենուրեք: Ռուսական բանակի սրագ առաջընթացը և մուտքը Կարին թուրքիայում անհավանական էր թվում միայն ամենալավատես մարդկանց: Սակայն ռուսական հարձակման դադարը, որը շատ տեսակետից պայմանավորված էր արևմտյան ճակատի անհաջողություններով, թշնամու զորամասերի մնացորդները մինչև վերջը չջախջախելը հնարավորություն տվեցին թուրքական հրամանատարությունը ուշքի գալու ոչ միայն ռազմական բռնուցքը պահպանելու, ճակատը կազմակերպելու համար, այլև իրականացնելու Բասենի, Ալաշկերտի, Բուլանղի, Ախլաթի և այլ շրջանների հայ բնակչության նկատմամբ իրենց ոճրային ծրագիրը: Դեռ մինչև Վանի դեպքերը կողոպտվեցին ու չարդվեցին Ալաշկերտի, Դիադենի, Բայազետի 50 հայկական գյուղեր²:

Թուրքական բանակի անհաջողություններին զուգընթաց ուժեղանում էին շուվինիզմը, պանթուրքիստական պրոպագանդան: Դպրոցներում պանթուրքիստական երգեր էին երգում³: Բուն էրզրումում սարսափելի վիճակ էր ստեղծվել: Քաղաքում և շրջանում մոլեգնում էր տիֆը: «Հիվանդությունն այն աստիճան ծավալվեցավ, որ քաղաքը բաց գերեզման դարձավ մեռելներուն. ամեն առտու յուրաքանչյուր փողոցի կամ շուկայի մեջ ձյուններու տակեն կըհանեին սասնյակներով մեռյալներ, որոնք գիշերը հասած են քաղաք և զիրենք ընդունելու պարապությունը չունեցող հիվանդանոց մը չգտնելով, ստիպված են մնալ դուրս ու այնպես մեռնել»⁴:

1 Յ. Թյուրապյան, նշվ. աշխ., էջ 90—92:

2 Ս. Ակուեի, նշվ. աշխ., էջ 34:

3 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 422, թ. 4:

4 Նույն տեղում, գ. 420, թ. 10:

Հիւլանդանոցների էին վերածվել հատկապես հայերի առ-
ները, դպրոցները: Մեկայն աշինչ շէր կարող առնել մահա-
բեր շարիքի առաջը:

Իսկ թուրքական իշխանությունները փոխանակ ժողովրդ-
դի միջոցներն ու ջանքերը ուղղելու պատերազմի սարսափ-
ներին դիմագրավելու, իրենք ավելի էին ծանրացնում կա-
ցաւթյունը, արհեստականորեն նրան մղելով եղբայրասպան
կոտորածների: Քաղաքի հայերին սպառնալիքի առկա ուտիպե-
ցին քանդել 1829 թվականին զոհված ռուս զինվորների եղ-
բայրական գերեզմանը և նրանց պատվին կանգնեցված հու-
շարձանը¹: էրզրումի անգլիական, ֆրանսիական հյուպատո-
սությունների հայ ծառայողներին աքսորեցին Կնսարիա, իսկ
ռուսական ռազմական և ցորդի երեք հայ պաշտոնյաների
առանց դատի կախաղան բարձրացրին²:

Իթթիհադի կենտրոնական կոմիտեի կողմից հակահայկա-
կան ագիտացիա մղելու, թուրք բնակչությանը զինելու նպա-
տակով էրզրում ուղարկված Ահմեդ Հիլմի բեյը³, երիտթուր-
քերի պարագլուխներից դոկտոր Նազըմը և ուրիշներ 1915 թ.
ապրիլի 5-ին, այսինքն՝ Վանի ինքնապաշտպանական ապրս-
տամբությունից առաջ, քաղաքից դուրս կազմակերպեցին մի
բազմամարդ միտինգ, որտեղ թե իթթիհադական հռետորնե-
րը, թե մուլաները իրենց ելույթներում գրգռում էին ֆանա-
տիկ ամբոխին, կոչ անում նրան՝ կոտորել հայերին, սպառ-
նում բոլոր նրանց, ովքեր կպատսպարեն, կպաշտպանեն
հայերին: Այս կարգի մի շարք պրովոկացիոն հավաքներ
կազմավորւեցին:

Քեհապուրլիկայի պետական պատմական արխիվում պահ-
վում է մի փաստաթուղթ՝ «Կարնո հայության 1915 հունիսի
մեջ տեղահան լինելու պատճառները և պատմութունը. լրս-
ված իրազեկ արժանահավատ և ականատես թուրքերե, պար-
սիկներե և արաբներե», որը ուղագրավ վկայություններ է
պարունակում: Այդ միտինգներից մեկի մասնակից մի թուրք
ականատես գրում է.

¹ ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142, ք. 35:

² Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 222:

³ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 40, թ. 17:

«1935 թվաթի մեջ Յունեսկոյի ընդհանուր ժողովագր հրավերեց քաղաք Թուրքիայի քաղաքին գտնու փաշա Փաշազի ըստ անհրաժեշտ է 10 հազարի ավելի թուրքեր. հայ ինքնի շրջապատին այն-տեղի վային՝ Թահաի փաշան սկսավ խոսել. ըսավ, ցավոք արտի ձեզ հայտնեմ, որ հայերը մեր ձեռքին վանը խլեցին և հանձնեցին մեր թշնամուն՝ Մոսկովին: Հայերը մեծ վտանգ են մեր կառավարու-թյան, ուստի որտեղ հայ կա, հոն վտանգ կա վանա տխուր իրա-կանություն կրկնումեն: Ձեզ հարցնեմ, ի՞նչ ընթացք պետք է բռնենք դեպի հայերը, Բոլոր ժողովուրդը պառագին, կոտորենք, ոչըն-չացնենք գլավուրներուն: Խոսեցավ Մեյքուլան... Բոլոր ժողովը միաբերա՞ն գոտացին սպանեն, ոչընչացնեն հային, գլավուրներուն: Հետո խոսած է Մեթերը, առաջարկելով բոլոր հայերուն կոտորել անխնա, մեծ, պղտիկ և ազատել երկիրը անոնցմե, ըսավ, մենք 1935—1936-ին խնայեցինք երեխաներին, բայց որքան սխալվե-ցանք, մեր խնայած աչք երեխաներն այսօր մեծացած իբր կամա-վոր մեզ դեմ կապար նենտեն, մեզ կկոտորեն, վանը կանեն մեր ձեռքեն և զտանք կա, որ մյուս քաղաքներս ալ խլեն մեր ձեռքեն: Միտիդը միաձայն կվճռե անխնա կոտորել բոլոր հայերուն: Սա-կան դիտոր նալը: Կառաչարին քաղաքներու, գեղերու մեջ ար-յուն լծափել, որովհետև կան կհոտին դիակները և հիվանդություն-ներ առաջ կուգան, լավ է թշել հետո ամայի վայրեր և անդ կոտո-րել ա ջուրը ձգել: Այսպես ալ կորոշվի և բանաձևը ստիպողական հեռագրով կժանուցի Պոլիսը»:

Այս կոչերն ու փառաբանական միջոցառումները շու-տով ամենավայրագ ձևով արտահայտվեցին գործնականում: Լեռաշին հեղթին, մայիսի սկզբին տեղահանվեց քաղաքի գյու-ղերի հայ բնակչությունը, որի մի մասը խառնափեղով մահ-վան ճիւղաններով, ապաստան դտավ տակավին մասնաշաղկան սարագործության ու կոտորածի վայր շղարձած էրզրում քա-ղաքում: Սանիտարական և պարենային սարսափելի վիճա-կը, ցրտաշունչ ձմեռը եկան լրացնելու այն տառապանքնե-րը, որ վերցին տնկից. տեղից զրկված հայ կանայք ա երե-խաները:

Էրզրումի նահանգի և հարակից վայրերի տեղականու-թյան, ցարգերի մասին ականատեսների պատմածներում², «Հուլիսի էրզրումի գաղառի հայ ժողովրդի կրած աքհավիրը-

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 632, թթ. 17—18:

² Նույն տեղում, ֆ. 227, գ. 462:

ների, գաղթի և բնաջնջման մասին» փաստաթղթում տրված են հայկական գյուղերի բնակչության տեղահանման և ջարդի սահմոկեցուցիչ մանրամասնությունները: Այստեղ որոշ հապավումներով մենք տալիս ենք երկրորդ փաստաթուղթը:

«Կարևոր գյուղերի քարավանը քալեց դեպի Մամախաթուն երեք մեծ խմբերով: Առաջինը՝ բաղկացած Ղարարզ, Օձնի, Զիֆթլիկ, Կեզ և Արծաթի գյուղերի բնակչությունից, երկրորդը՝ Կան, Իլիճե, Զիթոզ, Մուտուրկան, Հինձք, Դվնիկ և ուրիշ գյուղերից հասան Մամախաթուն, երբ դեռ ճանապարհ չէր ելած երրորդ խումբը:

Առաջին խումբը՝ առանց ընդհանուր շարդի հասավ Երզնկա երկրորդ խումբը՝ Մամախաթունից սկսավ շարդվել, թափթփուկնին միայն հասավ առաջին խմբին, որը նստած էր Երզնկայի հարավային կողմը Եփրատի ափին: Երրորդը՝ բաղկացած Ումուտումի, Պատալինի, Քարգունիի, Ուզդաձորի, Երկանխատի, Նորաշենի և ուրիշ գյուղերի ժողովուրդից, հասան Մամախաթուն, անկե առաջնորդվելով տեղույն գայմազամի և շեթներե կողմանե հասան մինչև Խառուխըն և Փիրիդի մոտերը գրեթե բոլորը շարդվեցին, որոնցմե փախըստական ազատվածներն ընկան Կարին և լեցվելով առաջնորդարան պատմեցին իրենց գլխին եկած փորձանքը: Չմոռանամ ըսել, որ երբ գյուղերը սկսան քանդվել, կառավարությունը քաղաքի համար հայտարարեց, որ Կարինը պիտի մնա ու չքանդվի: Գյուղերը քանդվեցին, որովհետև հոն ապրող հայերը մեղավորներ ու հանցավորներ էին: Ահա այսպես, մի կողմանե քաղաքացիք խաբելով, մյուս կողմն գյուղացիները մաքրագործելով հասավ մայիսի 15-ը...

Քաղաքը սկսավ տակն ու վրա ըլլալ. գաղթումի և զուլումի կասկածը սուր կերպով անցավ բոլորի սրտից և գալարեց աղիքները: ...Կուլակալը նախ ուրացավ գյուղացիների կոտորվելը և ստեց անոնց գլխին պայթած փորձանքը և երզվեցավ կրոնին վրա, որ քաղաքի հայության մեկ մասը միայն պիտի հեռանա, այն էլ մինչև Խարբերդ. կառավարության կողմանե պիտի տրվի ամեն կարգի ապահովությանց միջոցներ...

Խառուխըն և Փիրիդի շարդերից ազատված գյուղացիները տեսնելով, թե քաղաքացիք ալ խաբված իրենց պես պիտի գտնվին թուլամորթ ու գնան ներկելու օտար հողեր, լեցվեցին կրկին առաջնորդարան, համախոհ ունենալով քաղաքի արհեստավորության մեծ մասը, կրկին պարզեցին կատարված իրականությունը և խնդրեցին դուրս չգալ քաղաքից, քանի որ ամեն տեղ մահը դժբախտ հայուն հակատագիրն է և մահը ամեն տեղ նույնն է:

Անլսելի եղավ խեղճ գյուղացիների և արհեստավորության բողոքը:

...Ելավ քաղաքի առաջին քարավանը առանց շշուկի. հագիվ

քաղաքի դուռը դուրս էին անցած, ահա առաջնորդարան հասավ մի ցուցակագիր ևս, որը կհայտնեի մի շարք վաճառականներին և խանութպաններին ալ հինգ օրեն քաղաքից հեռանալուն սև գույժը Ամեն անոնք, որոնք դեռ արձանագրված չէին երկրորդ խմբի ցուցակագրության մեջ, ցուցակագրվածների հետ թափված շուկան սկզբան և վաճառել իրեղենները, հանկարծակիի չգալու համար այն օրին, երբ իրենց ալ հայտարարվի հեռանալը։ Ոստիկանությունը այդպիսիներին կարգեկեր, աշխատելով համոզել, թե իրենք պիտի մնան, բայց ո՛վ կարող էր հավատալ, երբ սև իրականությունը վիշապի պես ցցված էր։

Առանց ձայն ու ծպտունի պատրաստվեցավ երկրորդ խումբը ու ճանապարհ ընկավ որոշված օրին. կառավարությունը զանոնք խաբելու համար որպես ապահովության միջոց անոնց հետ տվավ 250-ի չափ ոստիկան և հրամայեց գնալ Բաբերդի գծով, որպես թե, Մամախաթունի գիծը կտրված է քուրդերու կողմանե, մինչդեռ իրականությունը բոլորովին տարբեր գույն ուներ։ Մամախաթունի գիծը որովհետև լեցված էր գյուղացիների դիակներով և Մամախաթունն ու շրջակայքը տարաբախտ գյուղացիների փոքրիկներն ու կիսերը մնացեր են քաջօթին անօթի... անոնց այդ վիճակը պիտի վրդովեցնեն քաղաքացիք և առիթ պիտի տար դիմելու հարկ եղած միջոցներուն, ասոր համար կառավարությունը խոհեմություն համարեց Բաբերդով հասցնել Սրվնկա, քանի որ գործողության համար կա դեռ շատ միջոց և ով կարող է խել այդ միջոցը իրանցից։

Երկրորդ խումբը մեկնած ու հագիվ հասած էր Կարինեն 15 վերստ հեռու գտնված Իլիճե անուն գյուղը, ահա հայտարարվեց երկրորդ խմբի հեռանալն երկու օրեն. պատրաստվեցավ և այս խումբը առանց դժվարության, բայց սարսափը գնալով սաստկացավ. առաջին խմբի մասին համառ շշուկ տարածվեցավ, թե ճանապարհին ենթարկվել են գյուղացիների բախտին, մեջերին գտնված այդ մարդիկ կոտորվել են, կիներն ու երեխաները հագիվ կարողացել են իյնալ Քղի Շչուկը գնալով ավելի սուր կերպարանք ստացավ. բացարձակորեն հայտնի եղավ, թե բոլորին համար վիճակված կամ ծորագրված է նույն բանը։ Ի՞նչ կարող էր ընել խնդհ կարնեցին, քանի որ շունեք ղեկավար ուժ, քանի որ երիտասարդությունը իր ակի չէր և եղածներն ալ ձեռքակալված ու բանտարկված էին, կառնեցին այլևս չէր կարող շարժվել, որովհետև իր թիկունքը պահող գյուղացին չիկա, քանդվել է իրմեն շատ առաջ և ինքը անոնց քառնդումը դիտել է անտարբերությամբ, մտածելով, թե գյուղացիք մեղավորներ են, անոնք են միայն ուր դրված են կառավարության ուղղորդությունը Կարնեցու միակ հույսը մնացեր էր առաջնորդ հոր պաշտոնական դիմումներուն և խնդրանքներուն վրա։ Խեղճ առաջնորդը՝ կրոնավորի համեստությամբ մոռացած Մովսեսի «Կան ընդ ականի» քարոզությունները, գավազանը թխկթխեցնելով ափ առան

կուսակալին, պաշտոնական մարմիններուն և քեզմասնական հյուպատոսարանի գրեհորը, Ամեն տեղ միևնույն հռակերգը, ամեն տեղ հարյուրապիսի երգումներով հերքումներ հայերի գլխին պաշխած աղետների մաղխելու կուսակալը ամեն միշտ ափ առած էր խաբելու առաջնորդ հարը՝ շահագործելով անոր դուրահաճախությունները և ամեն դեռով աշխատած էր ժողովուրդը մի անգամ քաղաքից դուրս հանել, դանակը զինաթափ ընել և հեռացնել ծանոթ վայրերից: Յույց տրված ախարիւր ընդունելությունները և ապահովություն մասին հայտնած կեղծ կարգադրությունները վերջապես համոզեցին Սմբատ եպիսկոպոսը, որը վերադառնալով առաջնորդարան Եկապով ինքն ալ իր կարգին համոզել ժողովուրդը, որ կուսակալը շարժացական է գտնվել կարանցիներուն համար շնորհելու ամեն կարգի ապահովություն:

Այսպես թե այսպես քաղաքին հեռացավ և երրորդ խումբը. թվով չափ առավար, քան առաջինները, սա կազմված էր ավելի շատ տրհառապներէ: Մոտավոր հաշվով ուներ 15.000 անդամ մեծ ու փոքր և 4000 եղան ու ձիերի սայլեր, սա խմբի մեջ կ'ընդունէր և ես, գծաբառաւ:

Անծրեռտ մի օր էր, հունիսի 5-ը, երբ դուրս եկանք քաղաքից. կաթաւներ բնութայունը, թեկուզ իր արցունքն ալ խառնելու փորքիկներէ և անմեղների աչքերից հոսած արցունքին: Շարժվեց տառապիւր ամբարիւր դեպի արեւմուտը, դեպի ճանապարհը բազմաթիւ կորագրած փերտներէ, փափկատուտիկ երեխաներ և կաթնափայլ օրիորդները սևեր հագած ընկան ճանապարհ... Պետական շուման... բռնվեց մեր քարավանով. քաղաք մըն էր, որ կ'առժգիր, կերթաւ և ոչ ճամփորդներ: Այդ օրը հասանք Իլիճի գլուխը և հոն ենթարկվեցանք մանրակրկիտ խուզարկութեան, մեզնե խնցիտ նույնիսկ գրահատներն անգամ և հասարակութեան մոտ շրջապատին ոչ մի նկարչական գործիք: Հազորդ օրը Իլիճից մեզ միացավ 250 ոստիկաններն բաղկացած մի խումբ հարյուրապետ Նուրի Էֆենդիի առաջնորդութեամբ և անոր ղեկավարութեամբ. աշակուս քաղցիւր դեպի Փաքերդի Գիլերները հանգստանալու համար, երբ կ'ապաւնէինք մի տեղ, հոն կարծես կ'ընկեր սպիտակաշուն մի քաղաք: Վերջապես հասանք Բաբելը, ճանապարհին կտեսներէք միայն երկուսարդ հայ գինվորներու դիակներ ցիր ու ցան առլ ու անգ. շմոռնամ ըսել, որ դեպի Բաբելը մեր գացած ճանապարհը հայկական զոհերու սպանաբառնը չէր կարող համարվել, որովհետեւ այդ գծով չէր գացեր ոչ մի առաքնականութեան Գլուխացիք բոլոր գացեր էին Մամախաթունի գետը. մեզ շրջապատին գալ տե՛ն ճանապարհով, որպէսզի չտեսնենք հոն փափկափեւ մեծ ու փորքերու սառ դիակները, չկարենա՞նք տեսնել Դանիալ Պապուսի քեզանի օրիորդների պահեստը, որոնք ճանապարհի վրա, աչքեալ խաների մեջ բանտարկված էին անցնող դարձող գինվորների շնական փերտերին գոհացում տալու համար: Սեզ

համար վիճակված կամ ավելի ճիշտը կարգադրված էր ապահով տանել մինչև Կամախ (Սրգենկայն—2 օրվա ճանապարհ դեպի հարավ) հոն վերջացնելու համար և այդ կարգադրությունը մեզնե պահված էր մեծ զգուշությամբ շատ զսպոնի:

Մինչև Բաբերդ լուսնացանք կարևոր կորուստ, հոն 5 օր հանգրժանալն վերջ առաջնորդվեցինք դեպի Սրգենկա, դարձյալ ոչ մի փոփոխություն. ճանապարհին մեզ եկան հասան Կարեն կուսակալ Հասան-Թահսին պեյը, իր հետ ունենալով Տրապիզոնի կուսակալը և Բաբերդի գալմազամը, անոնց հետ միասին մտանք Սրգենկա: Քաղաքը մեղ լընդունեց, մեզ համար տեղ տրվեցավ քաղաքն դուրս դեպի Կամախ գացող ճանապարհի վրա:

...Հինգ օր մնացինք հոն հանգստանալու համար, թե ինչու, դա միայն մենք գիտցանք վերջը. այդ միջոցին Սրգենկա եկան Սեբաստիո կուսակալը և ուրիշ մյուսարիքներ և գալմազամներ. հոն կռեցին, դարձնեցին մեր բախտը, մեր ճակատագիրը ու ահա վեցերորդ օրը առավոտյան շատ կանուխ մեզ հայտարարվեցավ, որ պիտ ելնենք երթալու համար դեպի Կամախ:

...Ուհ, աստված իմ, ինչ տեսարան՝ վարը կփրփրա մփրատը, սպիտակ կոհակները կարմիր ներկած կեռա, կշաւն, կզալարի, վերը սրածալը, բարձրաբերձ ժայռեր ցցված դեպի ամպերը, խրոխ նալվածքնին հառած դիպի իրենց ոտքնուն տակ պտույտ եկող նփլաւը կթվեն, կհալվեն հոն լողացող և իրենց անմեղ արյուններովը անոթ ալիքները ներկող դժբախտ հայու անշունչ դիակները: Թիվը շատ բարձր էր. հաշիվը անմոռնելի:

Շարժվեց մեր քարավանը նեղանցքն ներս երթալու համար դեպի Կամախ. բայց ի՞նչ սոսկալի տեսարան և ի՞նչ անտանելի հոտ: Նփրատի երկու ափերը լեցվեր են ամեն հասակի ու սեռի մարդոց շփակներով, հայու անշնչացած մարմիններով: Կտրիճ, առյուծանման, նրկաթաքաղուկ երիտասարդներ բաց արած վիթխարի թևերն ընկած են կռնակի վրա, կուրծքերին տալով շերմ արևին: Գնդանի օրիորդները փարած իրենց եղբորը, հորը կամ մոր վիզերը, պսակած են կողք կողքի, խոր, շատ խոր քուն մը քաշելով. փոքրիկ երեխաներ՝ ծակոտված սլինի հարվածներով, ինկած են քարի մը տակ, կամ փոսի մը մեջ, ձեռքերին պահած այդ ծակոտիքի, այդ մահացու հարվածի բացվածքին վրա ու ալեպես մեռած:

Որչափ առաջ գնացինք, տեսարանը ալեւափ սոսկալի եղավ...

Մեր բարավանը կտեսներ այս ամենը և հուսահատ, դողող քայ-

¹ Կամախի կիրճում կոտորված հայերի թիվը հասնում էր 25 000-ի: Զարդի ակալով կազմակերպվող ոչ անհայտ եալի բնյն էք, թուրքական երրորդ բանակի հրամանատարը: Սա իր սև գործը շաբոնապեց Մոսկով շրջանում, այնուհետև 1919 թվականին Անդրկովկասում: Տե՛ս Հ. Տաշեան, ելվ. աշխ., էջ 112. Վ. Միրազեան, ելվ. աշխ., էջ 142:

լերով կերթար առաջ. համոզված էինք, որ մենք ալ պիտի ստանանք նույն վիճակը, ինչ որ ստացել են մենե առաջ եկող այդ տրապիզոնցիները, բարերոցիները, երզնկացիները. 'Ինքշանի և Կարնո գյուղացի ժողովուրդները, Փոքրիկները սկսան փարել իրենց ծնողաց վիզը, ըսելով.

...Ո՛ւր կարող էինք դուրս գալ, քանի կըշվենք առաջ, տեսարանն այնչափ ավելի սոսկալի կդառնար: Տեսանք Գառնիի Կորտունն հուզված գյուղից 5 վերստ առաջ 14 հատ 6—8 տարեկան երեխաներ, որոնք միեւն մեջքերը թաղված էին հողին մեջ. խեղճ երեխաներն այնչափ են լաց եղել, որ աչքերը բոլորովին ուռած ու արցունքին ցամաքած էր: Մեզ տեսնելով քաղցածությունից ծանրացած գլուխներն միայն բարձրացրին, բաց ըրին աչքերն ու պաղ, խորհրդավոր նայվածք մը միայն մեզ ձգին և առանց ձայն ու խոսքի կրկին գլուխներն խոնարհեցրին գետին:

Մեզ շատ խստով արգելված էր ճանապարհի անկյալներուն օգնելը, ոստիկաններն ու շեթները (կամավորները) մեզ շրջապատած էին և որևէ հրամանի հակառակորդներին անմիջապես պատրաստ էին խփելու: Չմոռնամ ըսել, որ միեւն երդնկա մեր ունեցած ճամփորդական ազատությունը մենե խլվեցավ այն օրին, երբ Նյուզեկայեն ելանք գնալու համար ղեպի Կամախ: Այն օրին մեզ հետ եկող ոստիկաններին միացան և շեթները, որոնք ճանապարհին սկսան կամաց-կամաց պակասեցնել մեր թիվը: Քարավանեն ետ մնացողը երեկոյին այլևս չկար:

Քալեցինք առաջ կարծես տեսնելու համար գերեզմաններու ամենասոսկալիները: Հասանք Եփրատի վրա շինված «Սենմ-Քեոփրիսի» կոչված կամուրջը: Օհ, ի՜նչ տեսարան վարը, գետի երկու ափին դիակները պսոկած են որպես ոշխարի հոտ!...

Կամուրջը անցանք, և ահա կամուրջի մեկ ծայրին մի մայր բոլորովին մերկ, մեջքեն վար ներկված է ծննդկան արյունով, մեջքեն վեր՝ ջախջախված կուրծքին և գլուխին արյուններով: Քնած փոքրիկ երեխան դեռ կենդանի կտապալվի արյունների մեջ ու վայրկյանը անգամ մը կճչա:

Այսպես անցանք հայոց սպանդարաններեն դեռ շատ քիչ զոհեր խլող և սարսափ պատճառող «Կամախի» ձոր կոչված ապաստարանը ու հասանք Կամախ, Երկու օր մնացինք հոն հանգիստ առնելու համար, այդ միջոցին մեզ հետ ընկերացող ոստիկանների և ոստիկանապետ Նուրի պեյի գործը նշամ աշխատել փարատել ժողովրդի սարսափը, համազելով, թե այլևս այդպես չարդեն չպիտի լինեն:

¹ Այս բանը հաստատում է Հանրի Բարբին, գրելով, թե «Եփրատի ջուրերը այնքան դիակներ կը կրեն իրենց վրա, որ տեղ տեղ կուտակված, կը ձևացնեն անցարգելներ, որոնք կը ստիպեն գետը փոխել իր ընթացքը» Նշվ. աշխ., էջ 15:

թագավորը առանձին ներում շնորհած է կարնեցիներին հանգիստ գալու մինչև Հալիւս ու հոն հաստատվելու։ Նուրի պեյի և ուրիշների երդումները այլևս չէին կարող մեզ համոզել և մեզ խաբել, բայց ինչ կարող էինք ընել, քանի որ մեր մոտ չի մնացել նույնիսկ դանակի շեղմ մը և ժողովուրդը իտեւս այդ ամսին մեռած էր բառին բուն հանկացողությամբ։

Վերջապես քարավանը կամովին ալ դուրս եկավ գնալու դեպի Ակն քաղաքը։ Ճանապարհին նույն տեսարանները ավել և ոչ պակաս...»¹։

Մի այլ փաստաթղթից մենք տեղեկանում ենք էրզրումի վիլայեթի Քղիի գավառի բնակչության նկատմամբ կիրառված գազանություններին²։ Երզնկայի և Մամախաթունի միջև կոտորվեց 30 հազար մարդ, որոնք զխավորապես էրզրումի շրջանի ժողովուրդն էր։ Գործի գլուխ կանգնած էր Մեհտու բեյը, որը 50 հազար ոսկի կողոպտեց մահվան դատապարտված ժողովուրդից։ Նա հայ մանուկներին լցնում էր փոսերը և թաղում ողջ-ողջ³։ «Ինչպես ոգեկոչել այն զարհուրելի տեսարանները, որոնք ինձ նկարագրվեցան,— գրում է Հանրի Բարբին։— Ջարդված մանուկներ, իրենց մայրերուն աչքին տակ խողխողված, վախեն ու զարհուրանքեն այս վերջինները խելակորույս, զորս դահիճները կը ստիպեն բաժակներե խմել ծխացող արյունը։ Կիներ խողխողված՝ երբ ծնր են, բռնաբարված՝ երբ երիտասարդ և գեղեցիկ են, իսկ առնոց, որոնք ըմբոստացած են, կոտրած են մատները, ջախջախած են բազուկը...»⁴։

Բուն էրզրում քաղաքի հայ բնակչության մասսայական տարագրությունն սկսվեց ավելի ուշ՝ 1915 թվականի հոմիսի սկզբին և շարունակվեց մինչև հուլիսի վերջը։ Մունեստիկները փողոցից փողոց կանչում էին գաղթելու՝ սևեթաթիւն պատրաստ լինելու մասին։ Առաջին քարավանը թվով 1000 մարդ ճանապարհ ընկավ հունիսի 9-ին, երկրորդը՝ 500 ընտանիք

1 ՀՍՍԻ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 420, թթ. 20—29։

2 Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 1, գ. 741։

3 ՏԵՄ Ս. Ակունի. նշվ. աշխ., էջ 143։ Եղիշե Գեղամյանց, Հայերի ազատագրական շարժումները 20-րդ դարում կամ հայկական հարցի յոթ-եօթորդ շրջանը (մասն 2), Բաքու, 1914 թ., էջ 668։

4 Հանրի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 16։

հունիսի 19-ին, երրորդը՝ մոտ 800 հոգի հունիսի 29-ին, չոր-
բարորդ՝ 9000 հոգի հուլիսի 3-ին և հինգերորդը՝ 6—7000 հո-
գի հուլիսի 18-ին¹։ Քաղաքից մեկնելու պատրաստության
համար սկզբում տրվում էր երկու շաբաթ, իսկ հետո պայ-
մաններն ավելի խստացվեցին։ Փաթեք ընդմիջումներով բազ-
մահազարանաց խմբերը զինվորների և ոստիկանների ու-
ղեկցությամբ, տարբեր ճանապարհներով քշվում էին դեպի
հարավ՝ կոտորվելու համար լեռնային կածաններում նրանց
սպասող մարդասպանների ջոկատների ձեռքով։

Սպանություններին նախորդում էին կոդուպուտք, բռնա-
բարությունները, կանանց ու երեխաների պղծումն ու վա-
ճառքը։ Հայ բնակչությանից բռնագրավված ունեցվածքը,
ոսկեղենը, զարդերը տեղն ու տեղը բաժանվում էին տեղա-
հանությունն իրականացնող ղեկավար զոռքաների միջև։
Էրզրումից տարագրված առաջին քարավանի հայ ընտանիք-
ներից, որոնք հիմնականում ունևորներ էին, կոդուպուտած
դրամը կազմում էր 360 հազար փրա ոսկի, որը բաժանվեց
նահանգապետ Թահսին բեյի և ավաթի համար զգվուտվող
ներա մի քանի մարդասպան պաշտոնյաների միջև²։ Հայկա-
կան եկեղեցիներն ավաթի տրվեցին։ Հայերին պատկանող
շարժական և անշարժ գույքը աճուրդի հանվեց, տները տեղն
ու տեղը բռնագրավվեցին։ Ստացված եկամտի մի մասը հա-
զիվ էր հասնում պետական գանձարանին, մնացածը բաժին
էր դառնում կոդուպուտին սովոր թուրքական պետական պաշ-
տոնյաներին և զինվորական բարձրաստիճան սպաներին³։

Գոթիքը գրում է, որ թուրքական կառավարողները ձեռ-
քառում էին պուպուլյար դարձնել ոչ պուպուլյար պատեհազմը,
թուրքերի ընչաքաղցությունն ու ֆանատիզմը ուղղելով ոչ
մահմեդական բնակչության առավել բազմամարդ և ունևոր
խավի ունեցվածքը զավթելուն և կոդուպուտելուն⁴։

Զինվորական հրամանատար Մահմեդ Քյամիլ փաշան,
որ հատկապես անողոր զաժանություններ էր վարվում հայերի

¹ Ս. Ակունք, նշվ. աշխ., էջ 146։

² ՉՊԳՌ ԳԿԳՄ, ք. 57, ք. 1, ք. 632, քթ. 17—18։

³ Տե՛ս Հանրի Ռաթի, նշվ. աշխ., էջ 17։

⁴ Գոթիք, նշվ. աշխ., էջ 154։

հետ, հրամայել էր. «Ոչ մի տեղ ոչ մի հայ չպիտի թողնեք, երկրեց բոլորովին ժաքրեք այդ գյավուրներին: Եթե մի կատվի անուն հայի անուն դրված լինի, այդ կատվին անգամ պետք է հեռացնեք և շթողնեք այս կողմերը»:

Թե ինչպես էին իրականացվում այս կարգի կանխարկան հրամանները, շատ պարզ երևում է Մեվլան Զադե Ռիֆաթի նկարագրությունից: Նա գրում է.

«Այսպիսի գործադիր կռիվների ենթակա մասնավոր կազմակերպության շեյխները դիակներու սպասող ագտավներու նման որդված վայրերուն վրա այս հայերու խումբերուն հասնելու կսպասեին: Ըստմբու նեղություններեն հոգնած, հոգնպես բարոյալքված, ծնած ու սնած, առն ու տեղեն բաժնվելու ցավեն ընկճված այս խղճալի խումբերը, շեյխներու գտնված վայրը հասնելուն, ոստիկան զինվորները իրենց ստացած հրահանգին համաձայն անոնց հանձնելով կվերադառնային: Բառին բուն նշանակությամբ խղճալի և ողբալի, նախիրի բարեխոս վայրենիներու անգամ գուժը և կտրեկցությունը շարժող թշվառ վիճակի մեջ. իրենց զավակներով սպասեցանոց առաջնորդվող ոչխարի հոտերու նման տարազբովող այս մարդկային խումբերը, մասնավոր կազմակերպության անունով հրեշներու ձեռքը ինչպե՞ս երևակայության և նկարագրության դուրս խզժուլթյուններու և տանջանքների կենթարկվեին»:

«Այս ոճրագործներու ահմեկին ի գործ դրած ոճիրներուն և վայրագություններուն ձեռք նկարագրած ժամանակ գրիչը կողոպտե և կխաչնի: Տակավին ծծկեր, աշխարհեն անտեղյակ, գուժի և սիրո կարոտ, մորը գրկին մեջ քնացող և կամ հրեշտակային ժպիտներով ու նայվածքներով հոգին հրմվեցնող ձագուկ մը, մորը գրկեն խնայելով հարվածով մը, աչքերեն արցունքի տեղ արյուն հոսեցնող մորը աչքին առջև անճիտելով մեջտեղ նետելով և այս վայրագությունը խնդանքներով ծափահարելով և մյուս կողմը մահվան սպասող ուրիշ տարիգիրներ ալ ծափահարելու ստիպելու նման, մարդ հիմարացնող այս վայրագությունները և քստմենի ոճիրները նկարագրելու ժամանակ ինչպե՞ս կըլլա, որ գրիչ չի դողար»:

Քերպելա Ալի Մեհմեդ անունով մի ուղտապահ պարսիկ ականատես պատմել է.

«Ես ռազմամթերք կփոխադրեի Երզնկայեն կարին: Մի անգամ 1915 հունիսի մեջ երբ եկա Խոթուրի կամուրջին մոտ, մի ահռելի տեսարան ներկայացավ իմ աչքերու: Անթիվ, անհամար մաքրու

1 ՀՍՍՌ ԳԿՊԱ, նույն տեղում:

2 Մեվլան Զադե Ռիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 200—201:

դիակներ. մեծ կամուրջին 12 կամարները լեցուցած էին, դեմ էին առած և ջուրը իր ընթացքը փոխած կամուրջին անտին կվազերս Սոսկալի էր տևանելը. երկար սպասեցի քարավանովս, մինչև որ այդ դիակները քաշվեցան և կարողացա կամուրջին անցնել: Սակայն կամուրջին մինչև ձինիս մտնողը ճանապարհը լեցուն էր դիակներով՝ ծեբեր, կիններ, երեխաներ արդեն հոտած, նեխված և ուռած: Այնպիսի մի գարշահոտություն կար, որ անցնել այդ ճանապարհով անհնար էր. իմ երկու ուղտապաններս այդ հոտեն հիվանդանալով մեռան և ես ստիպվեցա ճանապարհս փոխել: Անլուր և զարհուրելի ոճրագործության զոհեր և հետքեր էին ասոնք. իսկ բոլոր դիակները հայեր, թշվառ հայեր էին»¹:

Բավական էր ասել, որ էրզրումցիների առաջին քարավանից հարբերդ էին հասել մեկ տղամարդ և քառասունի շաի կանայք², մնացածը սրի էին քաշվել իսկական սպանդանոցի վերածված Կամախի կիրճում: Նույն բախտին արժանացան մյուս տեղահանվածները: Նրանց շնչին մասին, այդ թվում նաև Երզնկայի, Սամսոնի, Սեբաստիայի, Արաբկիրի, Ակնի և այլ վայրերից տարագրվածներին թույլ տրվեց Մալաթիայում կարճ ժամանակ կանգ առնելուց հետո շարունակել ճանապարհը դեպի Տեր-էլ-Ջորի անապատը³, Երզնկայով անցել էր 75 հազար մարդ, որից միայն 500-ն էին հասել Դիարբեքիր⁴:

Բուն էրզրումի 18—20 հազար հայ բնակչությունից փրկվեց հազիվ 100—120 մարդ⁵: 1916 թվականի փետրվարին էրզրումը գրաված ռուսական զորամասերը քաղաքում գտան թուրքական յաթաղանից փրկված 130—150 կանանց և երեխաների ու 5—6 տղամարդու⁶:

Ինչպես նշում է Բրայսը, էրզրումի և Բիթլիսի 400 հազար հայությունից հազիվ 8—10 հազար մարդ փրկվեց, այսինքն՝ 98 տոկոսը տեղահանվեց կամ սրի քաշվեց⁷:

¹ ՀՍՍԻ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 632, թթ. 17—18:

² Հանգի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 19:

³ Ա. Ալպոյաճյան, նշվ. աշխ., էջ 954—955:

⁴ H. L. Gates, Ravished Armenia, New-York, 1918, p. 193.

⁵ Ի. Տերտերյան, նշվ. աշխ., էջ 245—246: Հանգի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 17:

⁶ ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047 ց. 1, գ. 142:

⁷ Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 221:

Քղիի (Խորձեան) գավառի գյուղերում սպանվել էին 53600 մարդ, որոնք հիմնականում Կարինի վիլայեթից տեղահանվածներն էին: «Կ. Պոլսեն և կամ նախապատրաստող վերին մարմնույն կողմեն այնպես հրաման եկած էր,— կարգում ենք մի փաստաթղթում,— որ Քղիի ժողովուրդը իրեն շրջանեն հանելե վերջը պետք էր կոտորվեր, որպեսզի կոտորածի ժամանակ իրենց ծանոթ մարդոց և վայրերու մեջ չփախչեն. բայց այս խնդիրը ապացուցանելու փաստը երեւան ելավ, որովհետեւ երբ 7000 ժողովուրդ Գուլբեգանի մեջ կոտորեցին, չեթապաշինները հակառակեցան, թե պետք է չկոտորեք մինչև Բալուի շրջանը անցնեն, բայց քուրդերը ավարին համար այդ հրամանը առ ոչինչ համարեցին և այդ առթիվ 30 քրդեր բռնելով բերին Քղի քաղաքը կախեցին և գնդակահարեցին, որոնք կառավարութեան որոշման հակառակ գործելով, շատ հայեր փախել ազատվել են»¹:

Կարելի է տասնյակ ու տասնյակ փաստաթղթերից վկայություններ բերել այն վայրագությունների մասին, որ կատարվում էին հայ բնակչության նկատմամբ: Իհարկե, տարբեր ականատեսներ երբեմն հակասական տեղեկություններ են հաղորդում տեղահանությունների ժամկետների, զոհերի թվի, կիրառված մեթոդների, կոտորածների թուրք կազմակերպիչների ով լինելու մասին: Բայց բոլոր աղբյուրները գալիս են հաստատելու մի պարզ ճշմարտություն, որ տեղահանություններն ու կոտորածը կատարվում էին կենտրոնից ստացված հրամաններին ու հրահանգներին համապատասխան, որ տեղ գտած առանձին շեղումները հետևանք էին տեղական իշխանությունների՝ վալիների, կայմակամների և այլոց գործելակերպի մեջ եղած տարբերությունների: Իսկ ընդհանրապես ինչ ձևով էլ որ իրականացվում էր կենտրոնի կամքը, դա ամենակատարյալ բարբարոսություն էր²:

Այո՛, ամենուրեք՝ Խնուսում, թե Մանազկերտում, Բու-

¹ ՀՄՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 741, թ. 22:

² ՀՄՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 621 — էրզրումի կանանց ցուցմունքները թուրք կառավարության կողմից եղած տեղահանության և իրենց կրած աւանգանքների մասին, ֆ. 227, գ. 415 — ականատեսների պատմածները էրզրումի նահանգի տարագրության և շարդերի մասին և այլն:

լանդում թե խլաթում «...կոտորածներու գլուխ կանգնած էր իսկ կառավարութիւնը», — 1915 թվականի հունիսի 2-ին հաղորդում էր Մանազկերտի առաջնորդի փոխանորդ Հովհաննեսը¹։ Նա գրում էր այն մասին, որ իշխանութիւնները ժամդարմների միջոցով պատժում էին այն քրդերին և շերքեզներին, որոնք պաշտպանում, հովանավորում էին իրենց դրացի հայերին²։ Նույն աղբյուրից տեղեկանում ենք, որ թուրքական, քրդական հրոսակախմբերը պատերազմական գործողութիւնների հետեանքով իրենց բնակավայրերից տեղահանված թուրք խուժանի հետ միասին հարձակվում էին Բուլանղի, խլաթի (Բզնունիկ) և Խնուսի գավառակների հայաբնակ գյուղերի վրա և սկսում «անգթաբար մորթել ու հոշոտել հայ մշակն իր անփական հողեն ու ջրեն, կաթնկեր մատկն ալ իր մոր գրկեն ու ստինքեն»³։ Վերին Բուլանղի հայերը ազատվել էին գիշերով փախչելով և անցնելով ոռոսական բանակի գրաված շրջանը, իսկ ներքին Բուլանղի 13 գյուղերի 2000 ընտանիքներից, Ախլաթի 22 հայ գյուղերի 4500 տուն-ընտանիքներից և Խնուսի շուրս գյուղերի 4000 բնակիչներից ծմակներում ու ծերպերում թաքնվելով փախել ազատվել էին միայն 130 հոգի⁴։

Թուրքերը Խնուսի հայ բնակչության տեղահանութիւնը սկսեցին գավառի արևելյան շրջանի գյուղերից, որպեսզի փակեին փրկութեան ճանապարհը, խանգարեին նրանց ռազմաճակատի գիծն անցնելուն և ոչ հեռու գտնվող ոռոսական զորամասերին միանալուն։ Երբ ոռոսական բանակը գրավեց Խնուսը, քաղաքի և շրջակա 38 գյուղերի 22 հազար հայերից հազիվ 3000 կին էր մնացել այնտեղ⁵։

Տեղահանութիւնների և կոտորածների ժամանակ «թուրք մամուլը թույն կը ժայթքեր հայոց հասցեին։ Թուրք հասարակութիւնը դարձած էր մոլեռանդ, անսանձ ու կատաղի։ Գրգռելու համար թուրքերը կ'ըսեին, թե Վանի մեջ հայերը

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 692, թ. 19։

² Նույն տեղում։

³ Նույն տեղում, թթ. 5—6։

⁴ Նույն տեղում։

⁵ Ս. Ակունի, նշվ. աշխ., էջ 146։

անմեղ թուրքերը շարդած են, իբր թե հայ բժիշկները թուրք զինվորները թուճավորած են հիվանդանոցներու մեջ, և վերջապես իբր թե հայ զինվորները իրենց զենքերով թշնամիին կողմը անցած են:

Իթթիհադականները մեկ կողմեն թուրքերը կըզդգռին, որպեսզի գործադրված անմարդկային արարքներու համար չընգվզեն կառավարության գեմ, և մյուս կողմն թուրքերը կը գործածեն հայերը խաբելու համար¹:

* * *

Ի՞նչ էր տեղի ունենում այդ օրերին Տրապիզոնի և Շապին-Գարահիսարի շրջաններում:

Ինչպես այլ վայրերից, Տրապիզոնից նույնպես պատերազմի նախօրյակին բանակ էր կառնվել հայ տղամարդկանց մեծամասնությունը: 1914 թվականի աշնան և 1915 թվականի գարնան ամիսներին հայահալած միջոցառումները չէին դադարում, բայց և համընդհանուր չափեր չէին ընդունել: Տրապիզոնցիների աչքի առջև դինաթափված հայ զինվորների տանում էին քաղաքից դուրս, դեպի Գյումուշխանե՝ ճանապարհների շինարարության վրա աշխատեցնելու, որտեղ և նրանք դատապարտվում էին դանդաղ մահացության՝ քաղցից և հիվանդություններից:

Իթթիհադական կենտրոնից հայերին տեղահանելու և կոտորելու մասին կարգադրությունն ստանալուց հետո անդական իշխանությունները, որոնց գլուխ կանգնած էր իր գահանային վարք ու բարքով հայտնի դարձած նահանգապետ Ազմի փաշան², սկզբում ձեռրակալում են քաղաքի մոտ վեց հարյուր մտավորականների և նրանց բաց ծովը տանելով կոտորում են ու խեղդում³: Սկսած հունիսի 28-ից, երբ քաղաքից հեռանալու մասին տրված հինգօրյա ժամկետը լրացավ, հայ բնակչությանը փոքր խմբերով դուրս էին տանում

¹ Ա. Ալպոշանյան, նշվ. աշխ., էջ 947:

² Հետադրյում, 1922 թ. դարեանը նրան Բնալիեում ողանեցին հայ ժրժառուները:

³ Հանրի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 28:

քաղաքից և փոքր հեռավորության վրա խողխողում: Տրապիզոնի ամերիկյան հյուպատոսը նկարագրել է այդ՝ մարդկային երևակայության համար անընդգրկելի ոճիրը: Նա գրել է. «Բարբարոսները արդեն առած են մեկ քանի տղաք և զանոնք մինչև մոտակա ժայռերուն գլուխը տանելով ծովը նետած են: Հիմա կատաղորեն կը քակեն մայրական այն բազուկները, որոնք երեխաներ կը սեղմեն: Չոր աչքերով մայրեր իրենք իսկ կը խեղդեն իրենց պզտիկները, որպեսզի թուրքը չը շարշարե զանոնք: Աղիողորմ ճիչեր, սարսափի և ցավի աղաղակներ, բուռն աղերսներ, խելագարության և հոգեվարքի գոչյուններ դեպի երկինք կը բարձրանան...

Տղաքը իրարու ետևե կխվեին իրենց մայրերեն: Դահլճւնըրը ոտքերեն բռնած, ապառաժներուն վրա անոնց գանգերը կը ջախջախեին, կամ թե երկու ձեռքով բռնելով զանոնք, իրենց ծունկերուն վրա անոնց մեջքը կը խորտակեն»¹:

Կենդանի մնացած երեխաներին և կանանց բաժանում էին իրար միջև կամ աճուրդի հանում: Բռնագրավվեցին հայկական դպրոցների, եկեղեցիների գույքը, տներն ու ունեցվածքը: Բանկում գտնվող հայկական կապիտալը բռնագրավվեց, ուսումնական հաստատությունները, վաճառատները փակվեցին, թերթերի հրատարակությունը դադարեցվեց: Հայ երեխաներին, կանանց հովանավորող հույներին, թուրքերին ու պարսիկներին սպառնում էին, պատժում²: Տրապիզոնում իտալական հյուպատոսն ականատես է եղել այս բոլոր խժոժություններին և իր հաղորդագրություններում հաստատում է այն իրողությունը, որ «շատ մահմեդականներ աշխատում էին փրկել իրենց քրիստոնյա հարևաններին և առաջարկում էին նրանց թաքնվել իրենց տներում»³: Հանրի Բարբին նույնպես հաստատում է, որ թուրք մարդիկ ջանացին փրկել մի քանի զոհեր, իսկ նրանցից մեկը՝ էշադիր օղլի անունով, նույնիսկ զենքը ձեռքին դեմ գնաց սպանդին և ինքն էլ հայերի հետ միասին սպանվեց լեռներում⁴:

¹ Հանրի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 29—30:

² Միլի-ի հայկական ֆիլիսուֆ արխիվ, ֆ. 4047/1, գ. 142, թթ. 59—60:

³ A. Toynbee, Armenian Atrocities, p. 10—11.

⁴ Հանրի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 38:

Տրապիզոնից և շրջակա գյուղերից տեղահանված հայ բնակիչներին հուլիսի 1-ից մինչև 6-ը հիմնականում խեղդեցին բաց ծովում¹։ Տրապիզոն քաղաքի 14 հազար հայ բռնակշիռներն ամբողջապես ոչնչացվեց։ Միայն շատ քչերին հաջողվեց խուսափել ջարդարարների ճանկերից։ Բազմաթիվ աղբյուրներ վկայում են այն սև դերի մասին, որ Տրապիզոնի հայության ոչնչացման գործում կատարեցին գերմանական հրետանային սպա Շտանկերը, հյուպատոս Շուլենբերգը, որն իր գործը հետագայում շարունակեց Թիֆլիսի գերմանական հյուպատոսի պաշտոնում։ Իտալական «էլ Մեսսաջերո» թերթը 1915 թվականի օգոստոսի 25-ի համարում տպագրել էր Տրապիզոնում Իտալիայի հյուպատոսի պատմածները։ «Սա տեսա,— գրում է նա,— հայերի ողբերը, արցունքները, նզովքները և բազմաթիվ անձնասպանությունները, սարսափի հետևանքով առաջացած մահերը, ողջակիզումները, զոհերի գնդակահարությունները, տներում և շրջաններում թափված հարյուրավոր դիակները, երիտասարդ կանանց բռնի մահմեղականացումը, երեխաների հափշտակումը իրենց հարազատներից և նրանց խեղդումը Սև ծովում և Դեյիրմեն գետում...»²։

Թուրքական յաթաղանից փրկված «երջանիկներից» մի քանի հարյուրը ութ ամիս մնացին լեռներում առանց ուտեստեղենի ու զենքի, մաքառելով թուրքական պատժիչ հրոսակախմբերի դեմ։ Ռուսական սևծովյան նավատորմի հրամանատարությունը մի քանի անգամ փորձեց օգնության ձեռք մեկնել լեռներում ծվարած փախստականներին, բայց ապարդյուն։ 1915 թվականի սեպտեմբերի 28-ին ռուսական սևծովյան նավատորմի հրամանատար էրերզարտը Սևաստոպոլից գեկուցում էր ծովային մինիստրին այն մասին, որ տեղեկանալով Կովատ-Շանեում (Տրապիզոնի մոտ առափնյա փոքր քաղաք) թուրքերի դեմ կովող հայերին շտապ օգնություն կազմակերպելու անհրաժեշտության մասին, «ես այնտեղ ուղարկեցի Բաթումի ամբողջ ջոկատը «Կուբանեց»

¹ Չ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 206։

² Ի. Տերտերյան, նշվ. աշխ., էջ 243։

հրետանավակի, երկու ականակիրների, ականադիր նավի և մեկ փոխադրանավի կազմով, նպատակ ունենալով կրակով օժանդակել պայքարողներին կամ նավերի վրա վերցնել փախստականներին: Մեպտեմբերի 26-ին հաժանավերի ջոկատն ալդտեդ ընդհուպ մոտեցավ ափին, բայց ո՛չ հայերի, ո՛չ զինված թուրքերի, ո՛չ պայքարի որևէ հետքեր չտեսավ...»¹:

1916 թվականի փետրվարի 18-ին ռուսական բանակի հաղթական մուտքը Տրապիզոնի շրջանը փրկեց թուրքական յաթաղունին զոհ գնացած հայ բնակչության զանգվածի բեկորներին:

Շապին-Գարահիսարը, որ գտնվում էր Սիվասի վիլայեթում, Տրապիզոնից հարավ-արևմուտք, այն եզակի վայրերից մեկն էր, որտեղ ժողովրդին հաջողվեց դրսևորել որոշ կազմակերպվածություն և համախմբվածություն, փորձեց դիմագրավել սպանդին, պաշտպանել իր կյանքն ու պատիվը և զենքը ձեռքին, կարճ, բայց հերոսական դիմադրություն ցույց տվեց թուրք ջարդարարներին:

Պատերազմի սկզբին Սիվասից Կարին ուղարկված թուրքական տասնհինգհազարանոց մի զորամաս տեղավորվել էր Շապին-Գարահիսարի շրջանի Անդրեաս (էնտեբես), Բյուրք, Մեսարա, Ալըրավես, Քերթանոս (Կթանոց), Վերին Ածպտեր, Վարի Ածպտեր և մի շարք այլ բնակավայրերում: Թուրքական զորամասերը ոչ միայն բռնագրավում էին հայ իսաղաղ բնակչության ունեցվածքը, այլև հաճախակի սպանություններով գրգռում նրան: Ավելի ուշ, այս շրջանում ըսկըսեց տե՛ր ու տնօրինություն անել իթթիհազական կենտրոնի որոշմամբ բանտից ազատված քրեական հայտնի հանցագործ Քել-Հասանը, որն իր գլխավորած ավազակաբարո խմբերով իսկական պատուհաս դարձավ հայ գյուղացիության համար²: Ականատեսների պատմելով օր շէր լինում առանց բռնաբարություն, կրակոցների ու սպանություն: Շապին-Գարահիսարի առաջնորդ Վաղինակ ծայրագույն վար-

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 750, թ. 2:

² Հ. Տեր-Հաբոթյունյան, Շապին-Գարահիսարի ապստամբությունը, Բիֆլիս, 1917 թ., էջ 67:

դանձնատու 1914 թ. սեպտեմբերի 30-ին հաղորդում էր պատ-
րիարքին, որ Շահյոց հանդեպ այն անբարյացակամ վերա-
բերմունքը որոշակի կշեշտվի ամեն օր քաղաքիս և շրջակա
հայաբնակ գյուղերու մեջ՝ յորս բռնի գրավումներն ու տա-
րապարհակը ամենն ավելի ու վերջին ծայր խստությամբ
կգործադրվի... Գալով քաղաքին՝ վնասվողներուն ամենա-
մեծ մասը դարձյալ հայն է, որովհետև գրաված առարկանե-
րը՝ շաքար, պայտ, կտավ, քարյուղ, մոմ, բրինձ և այլն և
այլն հայ խանութներեն առնվեցան, մինչդեռ թուրքերուն
նախապես լուր տրվելով՝ անոնք կամ պահեցին կամ խա-
նութիւն գոցելով իրենք պահեցան, իսկ գոցված խանութ-
ները իրենք բռնությամբ բացին և ուղածնին առին»¹:

Այս բոլորի հետևանքով, բնականաբար ուժեղանում էր
թուրքական ջարդարարներին դիմադրելու տրամադրությու-
նը: Վերջինս ավելի որոշակի դարձավ այն բանից հետո, երբ
սկսվեցին մասսայական տեղահանութիւնները հարևան շըր-
ջաններում: Շապինգարահիսարցիները իմացան էրզրումի
նահանգում, Երզնկայում, Սեբաստիայում, Տրապիզոնում,
Կիրասոնում և այլուր իրենց ևղբայրների հետ վատարվող
ողբերգական իրադարձութիւնների մասին²: Թոյնքին տե-
ղին է նկատում, որ ոչ թե ըմբոստութիւնն էր տեղահանու-
թյան պատճառը, այլ տեղահանութիւնն ու կոտորածն Կին
շապինգարահիսարցիների ինքնապաշտպանական ապստամ-
բության շարժառիթը: Չորս հազարի հասնող հայ բնակչու-
թիւնը պետք է մտածեր իր փրկության մասին, զենքը ձեռ-
քին մաքառեր, որպեսզի շարժանանար մյուս վայրերի բնակ-
չության ճակատագրին³:

Թուրքական վանդալներին դիմադրելու և ոչխարի պէս
շնորթվելու մտայնութիւնը գործնական ուժ ստացավ: Շա-
պինգարահիսարցիները ընդվզեցին ձեռնարկված առաջին
իսկ մասսայական ձերբակալութիւնների դեմ: Հունիսի ըս-
կզբին արդեն տեղի էին ունենում փողոցային մարտեր:

¹ Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 62:

² Թրալս. նշվ. աշխ., էջ 629:

³ A. Ioynbee, Armenian Atrocities. p. 70—71.

Կռիվն ընթանում էր յուրաքանչյուր տան, ամենափոքր դիրքի համար: Ապստամբների ղեկավարները որոշեցին կռիվը շարունակել քաղաքի հինավուրց միջնաբերդում փակվելով: Այստեղ հավաքվեցին մի քանի հազար մարդ¹, որոնք ամենածանր պայմաններում հերոսական դիմադրություն ցույց տվին թուրքական կանոնավոր բանակի զերազանց ուժերին: Երգնկայից և Սեբաստիայից բերված թնդանոթները, որոնք գործադրում էին գերմանական սպաները, կրակ էին թափում պաշարվածների վրա: Վերջիններս զրկվեցին ջրից, ուտելիքից: Կռիվը շարունակվեց 12 օր²: Արտաքին աշխարհից օգնություն ստանալու և ոչ մի հույս չկար: Որոշվեց ճեղքել թշնամու շրջապատման օղակը և կռիվը շարունակել դրսում: Իսկ այդ բանը կարող էր հաջողվել միայն տղամարդկանց, բայց ոչ ծերերին, կանանց ու երեխաներին: Ահա թե ինչու վերջիններիս թունավորումը և այդ ճանապարհով թուրքական անպատվությունից ու շարշարանքներից նրանց ազատելը համարվեց միակ միջոցը: Տղամարդկանց խմբերին հաջողվեց անձնագոհ հարձակումներով դուրս գալ շրջափակումից, միջնաբերդում թողնելով իրենց հարազատներին:

Ստորև բերում ենք Շապին-Գարահիսարի ինքնապաշտպանության վերջին օրվա՝ հունիսի 29-ի նկարագրությունը: «Այսօր ամենքն ալ ոտքի վրա ելած են: Բերդին մեջ եղած բոլոր պաշարը հատած է և ամեն հույս կորած: Բոլորին ալ հայտնի է, որ այսօր վճռական օր է: Տղամարդիկ կազմ և պատրաստ կսպասեն հրամանի: Կիներն ու փոքրիկ տղաները շրջապատած անոնց շորս բոլորիքը՝ կուլան և կանիծեն իրենց սև բախտը: Վայնասունը ինկած է ամբողջ բերդին մեջ: Աղիողորմ ճիչերն ու սրտամաշուք հառաչանքները քարերն անգամ կհուզեն: Անմեղ հրեշտակի պես սիրուն երեխաները՝ բնազդամբ փաթաթված իրենց ծնողներուն՝ չեն ուզեր բաժնվել. ամենքը ապրել կբաղձան, ամենքը ազատվել կուզեն, սակայն ազատությունը ծածկված է սև քողով: Շատ մը կիներ, իրենց ամուսիններեն բաժանվելեն առաջ

¹ Ս. Ակունի, նշվ. աշխ., էջ 216:

² Հանրի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 24:

թույն ընդունած են արդեն և սոսկալի տանջանքներով գետնին վրա կթապկին՝ իրենց վերջին հրաժեշտը տալով աշխարհին, այն աշխարհին, որ դժոխք մը եղավ իրենց համար: Անոնց շորս բոլորը սփռված է երեխաների թունավորված դիակներ: Տղամարդիկներեն շատեր՝ անկարող տեսնելու և դիմանալու այդ աննկարագրելի տանջանքները, կիներեն կըխընդրեն, որ իրենց մեկնելեն վերջ ընդունին թույնը»¹:

* * *

Այն ժամանակ, երբ շապինգարահիսարցիները վերջին ճիգերն էին գործադրում փրկվելու թուրքական յաթաղանից, կառավարական զորքերը, քրդական անկանոն զնդերն ու ամեն տեսակի բաշիրողունների խմբերը ձեռնամուխ էին եղել Մուշի և Սասունի հայության ոչնչացման գործին:

Գլխակորույս հեռանալով Վանից Զեդեթն իր 8000-անոց զորախմբով, որը մսագործ՝ «Ղասաբ Թափուրի» անվանումն էր ստացել, շարժվեց Սյերդի վրա, սրի քաշելով նրա հայ բնակչությանը: Մի բանի անվանի հայ մարդկանց նա հրապարակով այրեց խարույկի վրա²: Վանում խայտառակված իր պատիվը նա հայկական հեկատոմբերով էր ուզում վերականգնել:

Ինչպես այստեղ, այնպես և Բիթլիսի (Բաղեշ), Մուշի, Սասունի, Հեթարիի հայ բնակչության տեղահանման և տարագրման հարց չէր դրված: Թուրքական կառավարությունն այստեղ հայ ժողովրդի ուղղակի բնաջնջման իր պլանը իրագործում էր հիմնականում բանակի միջոցով: «Առավել լրիվ կերպով կոտորվեցին Բիթլիս, Մուշ և Սասուն գավառներն ու քաղաքները, որոնք ենթարկված էին զինվորական իշխանությանը», — գրում է ակադեմիկոս Տարլեն³:

Զեդեթը հունիսի 25-ին հասնելով Բիթլիս, ուր եկել էին նաև Դիլիմանի տակ պարտված իսլիմ բեյի բանակի մնա-

1 Չ. Տեր-Հառապյունյան, նշվ. աշխ., էջ 103:

2 Բալյս, նշվ. աշխ., էջ 84:

3 Ն. Տարլե, նշվ. աշխ., էջ 399:

ցորդները, սրի քաշեց նրա տասնհինգ հազարի հասնող հայ-կական խաղաղ բնակչությանը, որից հետո շարունակեց իր վայրագությունները Մուշի և Սասունի հայության դեմ:

Բիթլիսի շրջանում ջարդը կատարվեց ամենագազանային ձևով: Սկզբում սրի քաշվեցին զորանոցների կառուցման վրա աշխատող հայ տղամարդիկ, այնուհետև հավաքեցին մոտ 9000 կանանց ու երեխաների և երկու օր պահելուց հետո քշեցին Տիգրիսի ափը, որտեղ և բոլորին ջարդեցին ու թափեցին գետը: Միայն մի գյուղում տների մեջ հավաքել և այրել էին 1000 մարդ¹: Բիթլիսի 3000 տուն հայերից ազատվել էր ընդամենը 600—700 հոգի: Թուրքական բանակի 44-րդ զնդի 4-րդ վաշտի սպա Հազգի էֆենդին իր ձեռագիր հուշատետրում արձանագրել է. «Այսօր ճանապարհին (Բիթլիս—Դիարբեքիր) հանդիպեցինք երկու ժանդարմների, որոնք տանում էին 40—50 հատ կիներ, տղամարդիկ և երեխաներ. ստաբոբիկ էին նրանք և լալիս էին. հաց էլ չունեին: ...Ժանդարմներին հարցրինք, թե ո՞ւր են տանում սրանց ու պատասխանեցին, թե մի քիչ տեղ էլ պիտի տանենք և հետո բոլորին պիտի սպանենք»²: Այնուհետև նա նկարագրում է Բիթլիսում տեղի ունեցածը. «Ժանդարմները բաց են անում տների դռները և դուրս հանելով ներսը գտնվողներին՝ հավաքում են մի հրապարակի վրա: Հավաքվածների թիվունքը պահում են ժանդարմները: Մարդիկ ոչ մի դիմադրություն ցույց չտվին: Վերջապես Բիթլիսն էլ մաքրվեց»³:

Մուշն ու Սասունը հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի տրագիցիոն կենտրոններն էին: Թե անցյալ դարի 90-ական թվականներին և թե մեր դարի սկզբին այստեղ ծավալվել էին ըմբոստ շարժումներ՝ ընդդեմ թուրքական բռնապետության: Ծիշտ է, դրանք ամեն անգամ ավարտվել էին անհաջողությամբ, բայց և հաջողության չէր հասել կառավարությունը նրանց ընկճելու, իրեն ենթարկելու գործում:

¹ A. Toynbee, Armenian Atrocities, p. 87—88.

² Մի թուրք սպայի հիշատակարանից, Թիֆլիս, 1917 թ., էջ 37—38:

³ Նույն տեղում, էջ 43:

Թուրքական կառավարությանն անցյալի դառը փորձն էր ստիպել պատերազմի սկզբին այստեղ կենտրոնացված պահել մինչև 15 հազար կանոնավոր զորք և քրդական անկանոն զնդեր: Սրանք պահվում էին ժողովրդի հաշվին, կատարելով բռնություններ, առևանգումներ, բռնագրավումներ և ըստպանություններ: «Գյուղերու մեջ ոչ գուլպա մնաց, ոչ տրեխ, ոչ յուղ ու ձավար, խոտ ու հարդ, ցորեն ու կորեկ, ամեն ինչ գրավված էր...», — պատմում է ղեպքերի մասնակից, հետագայում Մուշի ինքնապաշտպանական կոմիտեների կազմակերպիչներից քահանա Եղիշե Տեր-Պարսամյանը¹: Մուշի կրոնական առաջնորդ Ներսես եպիսկոպոս Խորախանյանը 1914 թ. նոյեմբերի 8-ին (հ. տ.) պատրիարքարան հղած իր մի գրության մեջ հաղորդում էր. «Ժամանակը վտանգներով հղի է. ժողովուրդը ամեն բանի զրկվել հանձն առած է, միայն թե կյանքի ապահովություն մը ունենա, բայց ո՞վ պիտի տա անոր ցանկալի ապահովությունը. կառավարությունը. այն է արդեն ամեն կերպ անկարգության և շարիֆներուն աղբյուրը»: Այնուհետև նա եղրակացնում է, որ կառավարությունն «ինքն է որ մութ տարրերը կը գրգռե և կը զինե հայերու դեմ»²:

Հայ բնակչության դեմ ռեպրեսիաներն ավելի ուժեղացան այն պահից սկսած, երբ ավելի ուշ Սարիղամիշի տակ գերի ընկած թուրքական կորպուսի հրամանատար Իսխան փաշան և Մուշի մյուսասարք Սերվեթ բեյը մշեցիներին և սասունցիներին առաջարկեցին վերադարձնել դասալիք զինվորներին, միանալ թուրքական բանակին, համագործակցել նրա հետ, մեծ չափով ռազմական տուրք վճարել, ոտքի կանգնել և կռվել ռուսական բանակի դեմ առաջիկա պատերազմում, և մերժում ստացան: Ընդգծելով իրենց լոյալության փաստը մոտալուտ պատերազմում, մշեցիները և սասունցիները մրաժամանակ հայտարարեցին, որ իրենց նկատմամբ բռնի սեղահանման կամ կոտորածների դիմելու դեպքում իրենք

¹ Եղիշե Բեկյ., Տեր-Պարսամյան, Տարնո ինքնապաշտպանությունն ու շարքը 1914—1915, Ֆրեզնո, Կալիֆոռնիա, 1920, էջ 27:

² Զավեն պատրիարքի հուշերը. էջ 71:

կղիմադրեն՝ ինքնապաշտպանություն կազմակերպելով: Այսպիսի դիրքորոշումը բնականաբար կատաղեցնելու էր թուրքական իշխանություններին, որոնք շարունակեցին զարկ տալ ռեսպրեսիաներին, 1915 թվականի փետրվարին փորձեցին բռնոտել և հաշվահարդար տեսնել ինքնապաշտպանության կազմակերպիչների հետ, բայց անհաջողության մատնվեցին: Առաջին զոհը դարձավ Յրոնք գյուղը, որի տղամարդ բնակիչները սրի քաշվեցին 1915 թ. մարտին, հետո հաջորդեցին Գոմս, Հերկերտ գյուղերի, Ս. Թարգմանշաց (Առաքելոց) վանքի դեպքերը:

Ամբողջ գարունն անցավ փոխադարձ զինվորական բախումների, թուրքական զինվորների և ժանդարմների կողմից հակահայկական գործողությունների, քրդական թալանչի ջոկատներին հայկական գյուղերի դեմ գրգռելու, սպանություններ ու առևանգումներ կազմակերպելու անտանելի պայմաններում: Հետո հրամայվեց պատրաստվել մինչև հուլիսի 1-ը դեպի Ուրֆա շարժվելու:

Բանն այն է, որ ինքնապաշտպանության կազմակերպման մասին այդքան ամպագոգոռ հայտարարությունների հայ հեղինակները շատ աղոտ պատկերացում ունեին թուրքական կառավարության կողմից նախապատրաստված հակահայկական պլանների մասշտաբների, գործի դրվող զորքի և ուժի մասին: Իսկ ուժերի փոխհարաբերությունը դուրս էր որևէ համեմատությունից: Տարիներ շարունակ Տարոնում և Սասունում բուն դաշնակցական «լիազոր-ղեկավարները» փաստորեն ոչնչով չէին նպաստել վտանգի դեպքում ժողովրդի պաշտպանությունը կազմակերպելու գործին: Նրանք, ինչպես մենք նշեցինք վերևում, այդ տարիներին եղբայրանալով երիտթուրքերին, համագործակցում էին նրանց հետ, «սահմանադրության վեց տարիների ընթացքին, ըլլալ ժողովներու մեջ, ըլլալ անհատապես, բոլորին կը քարոզեին թե այլևս սահմանադրություն է, այլևս զենքի ուժով չէ, որ մենք ձեռք պիտի բերենք մեր ինքնուրույնությունը...»¹:

¹ Սարգիս և Միսակ Իդեյան, Հաշագատ պատմություն Տարոնոյ, 1962, Կահիրե, էջ 294:

Արևմտահայաստան, մասնավորապես Մուշ-Սասուն գործուղված դաշնակցական «լիազոր-ղեկավարներից» Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, որը, ըստ ոչ անհայտ դաշնակցական Ս. Թորոսյանի վկայության, մինչև 1913—1914 թթ. հարում էր երիտասարդ թուրքերի քաղաքականությանը¹, Կարինի իրենց համագումարում նույնիսկ առաջարկում էր հայկական կամավորական խմբեր կազմել և թուրքական բանակի հետ միասին կռվել ռուսական բանակի դեմ, եթե ծագեր ռուս-թուրքական պատերազմը²։ Այսպիսի մտայնություն և վարքագիծ ունեցող, տարիներ շարունակ պրոթուրքական քաղաքականությանը տուրք տված մարդը ինչ խոսք, որ չէր կարող գլխավորել ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործը։ Եվ բոլորովին էլ պատահական չէր, որ նա եղավ առաջինը ժողովրդին լքողը և իր գլուխն ազատողը³։

Ցավոք, այս մարդու կողմից հայ ժողովրդին պատճառած վնասը դրանով միայն չէր սահմանափակվելու։ Հայաստանի հանրապետության տարիներին մինիստրական պաշտոններ վարած, Ռուբեն փաշա հորջորջումն ստացած այդ դաշնակ գործիչը սև դեր կատարեց Սովետական Ռուսաստանի հետ մերձենալու, նրա հետ նորմալ հարաբերություններ հաստատելու բնական ձգտումը ձախողելու գործում, իր կնոջ հետ միասին կատարելով անգլիական լրտեսական ինտելիգենս սերվիս կազմակերպության առաջադրանքները⁴։

Սակայն շարունակենք մեր ասելիքը։ Մուշում և Սասունում, այսպիսով, ինքնապաշտպանության գործը բարձիթողի

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, № 4, 1952 թ., էջ 23։

² Հատկանշական է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ցարիզմի հետ գործակցած դաշնակցություն կուսակցության պարագլուխները այսօր հետին թվով, ոչ առանց կոնյունկտուրային տուրք տալու, հակառուսական դիրք բռնելու միտումի համաձայնվում են թուրքերի հետ միասին Ռուսաստանի դեմ կռվելու մասին այդ հարցադրմանը։ Այս մասին տես «Հայրենիք» ամսագիր, № 2, 1956 թ., էջ 53, նաև «Նաիրի», 26.7, 1964 թ.։

³ Եղիշե Տեր-Պառամյան. նշվ. աշխ., էջ 83։

⁴ Տե՛ս Շահան, Վերստին հավելված. Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի «Ինչպես»-ն ու «Ինչո՞ւ»-ն — պաշտոնական վավերագրերնրու և հուշագրական վկայություններու։ Իոստոն, 1955, էջ 44։

վիճակում էր: Ժողովուրդը զինված չէր: Մի քանի հարյուր հրացանով ու ատրճանակով ինչ խոսք, որ հնարավոր չէր դիմագրավել թուրքական կանոնավոր զորքի հարձակմանը: Թուրքական կառավարության կողմից ձեռնարկված հակահայկական լայն միջոցառումներին հակազդվող քայլերը անուժ էին ժողովուրդը փրկելու վերահաս աղետից: Մուշի դաշտի հայ բնակչությունը բնաջնջելու նպատակով թուրքական պառլամենտի դեպուտատ Հոճա Իլիասը, Իթթիհադի կենտրոնի անդամ Նեազի բեյը պարբերաբար ժողովներ էին գումարում 4. Պոլսի որդեգրած հայաջինջ ծրագիրը ճշտորեն և լիովին իրագործելու համար: Հունիսի 25-ին տեղի ունեցած ժողովում, որտեղ մասնակցում էին 50—60 թուրքական պաշտոնյաներ, զինվորականներ, բրդական աշիրեթապետեր, կատարվում է «աշխատանքի» բաժանում. ով որ շրջանի որ գյուղերը պետք է գնա մահ ու ավերածություն սփռելու: Հայկական գյուղերը բաժանվել էին հետևյալ խմբերի. Զխուրա շրջանակ՝ 35 գյուղ, Յրոնքի և Յաղջանի շրջանակ՝ 25 գյուղ, Յավրնա և Զիարաթի շրջանակ՝ 20 գյուղ, Խզլազաճի շրջանակ՝ 17 գյուղ¹:

Վերահաս վտանգից խուսափելու համար հայերի կողմից փորձեր արվեցին կապ հաստատել դաշտի քուրդ բնակչության հետ, որի կողմից նույնպես պատրաստակամություն էր դրսևորվել²: Բայց ընդհանուր առմամբ այդ գործը հաջողությամբ չպսակվեց:

Շուտով Մուշի շրջանում կենտրոնացվեցին Բաղեշից, Խարբերդից, Տիգրանակերտից և այլ վայրերից ժամանած մեծ թվով զինվորական ուժեր՝ ըստ Բրայսի 20 հազար զորք³: Հունիսի վերջերից նրանց հարձակումները հայաբնակ գյուղերի վրա վերջնականապես պատռեցին մարդակերական պլաններ մշակած, բայց տակավին երեսպաշտական մարզանքներով ժողովրդին միամտացնել ցանկացող թուրքական կառավարիչների դիմակը: Ինքնապաշտպանական դի-

¹ Եզիշե Տեր-Պառսամյան, նշվ. աշխ., էջ 65—66:

² Մլի-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 120, թ. 12:

³ Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 646:

մագրությունը բնականաբար տեղիք էր տալու կառավարական գերազանց ուժերին, որոնք հուլիսի 2-ին գերմանական սպանների հրամանատարութեամբ Մուշ քաղաքի խաղաղ բնակչութեան վրա հրանոթային կրակ բացեցին: Մի քանի օրվա ընթացքում ավերակների վերածվեցին քաղաքի վերին, Ձորի, Բրտի և մյուս թաղամասերը: «Սկզբում մեկ-մեկ, ապա հետզհետե դանազան կողմերից թանձր ծխի քուլաներն են սկսում բարձրանալ երկինք, վառվող տներից տարածվում են խորովվող, ողջ-ողջ ալրվող հայերի մզկտոցները...

Թնդանոթներն ավելի ու ավելի կատաղի կերպով են ըսկըսում գործել, տներ կործանել՝ փլատակների տակ թողնելով այնտեղ կծկվածներին»¹: Եկեղեցիներում, քարաշեն տներում պատսպարված կամ դիրք բռնած՝ գլխավորապես կանայք ու երիտասարդները շորքորդ օբը հանձնվեցին թըշնամու «ողորմածութեանը»: Շատերն իրենց կյանքին վերջ տվեցին թույն ընդունելով: Գերի ընկածների եղունգները աքցաններով էին քաշում, ատամները մուրճերով փշրում, անմեղ երեխաներին սվինահար անում, նետում խարույկների մեջ, բռնաբարում կանանց ու երեխաներին²:

«Անցնում ենք Մուշի դաշտի ջրառատ ձորերից,— գրել է իր հուշատետրում նույն թուրք սպան,— անհամար դիակներ ընկել են հոս ու հոն. մի տեղ տեսա, որ դիակները ոչխարի հոտի պես խիտ-խիտ փռվել էին գետնի վրա... Ձորերը անհամար դիակներով լիքն էին... բոլորովին մերկ մարմնով»³:

Մոտ երկու հազար բնակիչների հավաքում են Մուշից ոչ հեռու գտնվող հասգյուղի մարագներում և այրում: Մուշի շրջանի Ալի-Կրան և Աղջան գյուղերում նույնպես 1915 թ. հունիսին հազարավոր հայերի այրեցին սարայներում: 1916 թ. մարտի վերջին, երբ ռուսական բանակը գրավեց Մուշը, գյուղացիները սարայների ավերակների տակից հա-

¹ Արամայիս, Զարհուրելի ոճերը, Մուշ—Սասուն, Բաքու, 1916 թ., էջ 33:

² Իրայա. նշվ. աշխ., էջ 85—86:

³ «Մի թուրք սպայի հիշատակարանից», էջ 56:

նեցին հազարավոր՝ մեծ մասամբ կանանց և երեխաների կմախքներ: Գարնեն գյուղում ամենաքիչը կոտորել էին 5—6 հազար մարդ, որոնք բանվորական զորամասերի հայ զինվորներ էին: «Ամեն օր առավոտյան բժիշկները քննում էին բանվորական զորքի երիտասարդներին և նրանցից թուլյութի կոտորելու էին ուղարկում Գարնեն գյուղը»¹: Այս վայրագություններին զոհ գնաց Մուշ քաղաքի համարյա ամբողջ բնակչությունը²: Կոտորածից խուսափեցին Մշո դաշտի 102 հայ գյուղերի բնակիչներից շատ քչերը:

Սասունից ակնկալված օգնությունը նպատակին չհասավ: Մայիսի սկզբին ռուսական բանակի կողմից Վանի գրավումը կարծես թե օրակարգի հարց դարձրեց նաև Տարոնի ազատագրումը: Սակայն շատ շուտով սկսված նահանջով ջերմուրեն փայփայված հույսը վերածվեց հուսահատության: Մի բանի օրից հետո ռուսական զորամասերը վերագրավեցին Վանը: Նրանց մի թևը հուլիսի 13-ին հասավ Մուշից մի քանի ժամվա հեռավորության վրա գտնվող Կոփ գյուղաքաղաքին, իսկ հուլիսի 15-ին գրավեց Լիսը: Մի այլ զորամաս, որի կազմում էր նաև Անդրանիկի ջոկատը, հասավ Վարդենիս, Արտոնք և Խարց: Միայն Վարդենիսի սարում ապաստանած 2000 հայ փախստականներին հաջողվեց հաղթահարել թուրքական զորամասերի շրջափակումը և փրկվել: Թուրքական ջարդարարներին հաջողվեց իրենց սև գործը կատարել մինչև ռուսական բանակի մոտենալը:

Ինչը չէր հաջողվել անել Մշո ժողովրդին փրկելու համար, ինքնապաշտպանության գործի լավ կազմակերպման միջոցով հնարավոր էր անել ճակատում թուրքական բանակի պարտություններից օգտվելու, Սասունի ժողովրդին թուրքական յաթաղանից ազատելու, նրանց դեպի ռուսական զորքը շարժելու համար: Սակայն բացի սասունցիների առանձին-

¹ Турецкая политика истреб. армянского народа, стр. 270.

² Հստ Բրայսի, Մուշ քաղաքն ուներ 15 հազար բնակիչ, որից փրկվեցին միայն 200-ը, իսկ ամբողջ շրջանի 59 հազարից՝ 9 հազարը: Տե՛ս Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 82: Բղեյանի նույն քաղաքի բնակչության թիվը 22 հազար է ցույց տալիս, որից փրկվել էին 400 մարդ: Տե՛ս Բղեյան, նշվ. աշխ., էջ 381, 424:

առանձին խմբերի հերոսական դիմադրությունից, կազմակերպված, ընդհանուր ղեկավարության ներքո ծրագրված և ունիչ շարվեց: Ռ. Տեր-Մինասյանը և Վ. Փափազյանը Մուշի դաշտի տեղահանությունից ու կոտորածից առաջ արդեն բարձրացել էին Սասուն, իրենց հետ տանելով կովոդ ուժեր, զենք ու պարեն, այն պատճառաբանությամբ, թե անցյալի օրինակով լեռնային հայությունը առաջին թիրախը պիտի դառնար թուրքական իշխանությունների համար և ապա հետո նրանք ձեռնամուխ կլինեին հարթավայրի հայության կոտորածին: Բղեյանների հուշագրություններում և այլ աղբյուրներում փաստացի նյութով ցույց է տրվում նման գործելակերպի աղետավոր բնույթը, այն, որ «անոնք իրենց ինչը ընելը չէին գիտեր»¹:

Միանգամայն այլ տեսակետ ունեին ժողովրդական պայքարի մեջ թրծված հայ շարքային խիզախ մարդիկ (Հաջի Հակոբ Կոտոյան, Մկրտիչ Սողոմոնյան, Քիաթենց Մանուկ Շառոյան և ուրիշներ), որոնք գտնում էին անհրաժեշտ առաջին հերթին կազմակերպել Մշո դաշտի հայության ինքնապաշտպանությունը, որը և արհամարհվեց դաշնակցական ղեկավարների կողմից²: Սասունում պաշարվածների մասին հոգալը մոռացած Վ. Փափազյանը «բնավ նկատի չունեցավ ժողովրդի փրկությունը», և հենց այն ժամանակ սասունցիների կողմից շատ տեղին որակվեց «տմարդի և ստոր արարած»³:

Ի դեպ նշենք, որ Ռ. Տեր-Մինասյանն իր հիշողությունների յոթ հատորներում ինքնագովերգությամբ զբաղվելով, «մոռացել է» հիշատակել Մուշի և Սասունի ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը ձախողելու գործում իր պատասխանատվության մասին. իսկ նրա ապիկարության ու անգործունեության շուրջը երկշտ խոսք բացողներն անգամ հետագայում հեռացվում էին դաշնակցության շարքերից⁴:

Ի՞նչ էր կատարվում Սասունում: 1915 թվականի հուլիսի

¹ Բղեյան, նշվ. աշխ., էջ 295:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 351—353:

³ Տե՛ս նույն տեղում էջ 449, 546:

⁴ «Նաիրի», էջ 2. 14.7, 1963 թ., № 8:

սկզբից Բիթլիսի և Մուշի ողբերգական դեպքերին զուգընթաց թուրքական հեծյալ զորամասերը կոտորածներ էին սարքում Սասունի նախալեռնային գյուղերում: Հենց սկզբից թուրքական իշխանությունները ձեռնարկել էին բոլոր նախազգուշական քայլերը, որպեսզի Սասունում չիմանային Մուշում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին: Մուշում ջարդերը վերջացնելուց հետո թուրքական ռազմական ուժերը կենտրոնացվեցին համեմատաբար ավելի կազմակերպված սասունցիների ինքնապաշտպանությունը հաղթահարելու համար: 30 հազար զորքը պաշարեց Սասունի լեռները: Սկզբում զոհ գնացին Խիանք, Փսանք ու Ծովասար գավառակների հայ բնակիչները, որոնցից շատերին ջարդեցին Խարբերդի ու Բալուի ճանապարհին: Մի քանի խումբ երիտասարդ հայերի հաջողվեց լուրջ դիմադրություն ցույց տալ Տավրիկի շրջանի Իշխնձոր, Արտխոնք, Սևիթ գյուղերի դիրքերում թուրք հրոսակների հարձակումներին, որոնք շատ ջանք վատնեցին խորամանկությամբ դիմադրողներին զինաթափելու և իրենց նպատակին հասնելու համար: Բայց զուր: Դիմադրությունը գերազանց թուրքական ուժերին շարունակվեց: Թուրքական հրամանատարությունը Մուշից բերել տվեց թնդանոթներ և սկսեց ռմբակոծել պաշարվածների դիրքերը:

Անհավասար կռիվը, մի կողմից, թուրքական կանոնավոր բանակի և, մյուս կողմից, ամեն կողմից պաշարված, անկանոն զինված, ուտեստեղենից զուրկ մի բուռ խիզախ սասունցիների միջև շարունակվեց Սուրբի, Կեփինի, Հմբըռնիի, Անդոկի, Գրեբոլի, Շենըկի շրջաններում: Հուլիսի 21-ին որոշվում է թե՛ ժողովրդին և թե՛ կռվող ուժը՝ ընդհանուր առմամբ 30 հազարից ավելի հավաքել Անդոկի հովտում¹:

Ինչ խոսք, որ քչերն էին լավատեսորեն վերաբերվում կռվի բարենպաստ ելքի հնարավորությանը: Միակ ելքը թըշնամու օղակը ճեղքելը և ռուսական բանակին միանալն էր, որը սակայն շատ քչերին հաջողվեց: Շուտով «հիսունհազա-

¹ ՀՄՍՄ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, թթ. 1—31, ալլ. արժույթներ այն թիվը մինչև 50 հազար են ցույց տալիս. տե՛ս Արամայիս, Զարհուրելի ոճիրը:

րանոց ամբոխը, փոթորկի ձեռքին խաղալիք դարձած, ղեկը կորցրած նավի նման՝ սկսում է այս ու այն անկյուն շարժվել, տեղի է ունենում մի ընդհանուր, խուճապային խանդարում, և տիրաբար, բոլորի համար մի նոր նշանաբան է ըստեղծվում՝ թող ազատվի, ով կարող է...»¹։ «Սասունցիները ահանելով, որ լքված են բոլորովին, Փափազյան մեջտեղ շեներ, մորթը ազատելու ետև է, Ռուբենը քաջաբար ծածկած է ինքզինքը օտար աչքերե, հուսահատ, կհանձնվեն...», — վրկայում է ականատեսը², Ինքնապաշտպանական կռիվները շարունակվեցին Տալվորիկի անմատչելի լեռնային քերժերի վրա, Մովսսարում և այլ վայրերում։ Հազարավոր սասունցիներ զոհ գնացին թշնամու սրին ու գնդակին, սովին ու սառնամանիքին։

Հայաստանի պետական սլատմական արխիվում կան բազմաթիվ մշեցիների, սասունցիների, կարճկանցիների և շատ ու շատ այլ տեղացիների կենդանի վկայություններ իրենց հայրենի գյուղերում և քաղաքներում թուրքական իշխանությունների կատարած բռնաբարությունների, սպանությունների ու վայրագությունների մասին։ Առանձին նկարագրություններ այնքան զարհուրելի պատկերներ են քաշում, որ դրանք անհնարին է ոչ միայն նկարագրել, այլև նույնիսկ կարդալ։ Մարդկային բանականությունը և խիղճը սնուժ են նույնիսկ ընկալելու այն ամենը, որ հայ ժողովրդի հետ անում էին թուրքական ճիվաղները։ Միայն նրանք կարող էին կրակի վրա երեխաներ խորովել, ծնողների ձեռքով հարազատ երեխաներին մորթել տալ ու նրանց արյունը խլմացնել։ Այսպիսի փաստերը հարյուրավոր են։ Հնարավոր չէ դրանք նկարագրել կամ այդ մասին տարբեր աղբյուրների հավաստի լինելն ապացուցել։ Սակայն մի բան պարզ է, որ այդ մասին են պատմում հազարավոր սովորական, աշխատանքի մարդիկ, որոնք կորցրել են իրենց զավակներին ու հարազատներին, անցել թուրքական դժոխքի միջով։ Ստորև մեջ ենք բերում դեպքերի ականատես, Սասունի Ախփի գյու-

¹ Արամայիս, նշվ. աշխ., էջ 104։

² Տեր-Պարսամյան, նշվ. աշխ., էջ 115։

ղաջի նուրե Երիցյանի՝ 1916 թվականի նոյեմբերի 5-ին Թիֆ- լիսում պատմածից մի հատված: Ահա թե ինչ է պատմում նա:

«Քսան օր կոիվ եղավ. թուրքերը եկան, թնդանոթ բերին, 30000-ից ավելի էին, Շենիթի գլխից որ թնդանոթ կարձակեին Ան-տոթա վրա կհասնեին մեզի: Մեկ ուսմբով ահագին մարդ կսպանվեին: Այստեղ մենք հաղթվեցինք, կին ու երեխա ընկան թուրքերի ձեռք, կմերկացնեին և ապա կսպանեին, իսկ մնացած մարդիկ ու կովոդնեջ ցրվեցին սար ու ձոր, Սովասար, Կեփին և ջոկ-ջոկ կովեցին: Սա այդ սարսափի ընթացքին, կորուցի իմ հարսներ ու տղան, իմ երկու թոռներ ինքս ձգեցի փախա, Փախանք լցվանք Քանասար, սև աս-կյար (թուրք կանոնավոր զորք) մեկ կողմից, քրդեր մեկ կողմից մեզ մեջտեղ առին և սկսեցին կոտորել. երեխաները ձգեցին սվին-ծալերի. մոր արգանդը պատռեցին և երեխային դուրս հանելով կտոր-կտոր արին, Ազատվողները նորից փախանք Սովասար:

...Մուշի կառավարիչը հայտարարեց, թե ողջ մնացող սասուն-ցիներին ազատություն է եկել, թաղավորը ողորմացել է իրենց նե-դություններին և թող հավաքվին Մուշ՝ կերակրվելու և պահվելու: Իրենց դինը տվին սատանին և երդումներ արին, 1500 անձ (Սպա-ղանք, Հարթք, Նդկարտ, Հիթինք, Ախփի, Թխիք, Գեյեիգուզան, Տա-փըկ, Գեղաշեն, Շուշամբեկ, Իրիցանք) այս գյուղացի բնակիչները, որից 500-ը երեխա, հավաքվեցինք և զորքերով շրջապատված գա-ցինք Մուշ: Այնտեղ մեզ ու տղամարդերին իրարից բաժանեցին և ջոկ-ջոկ տներ լեցրին: ...Հինգ օր մեկ թողին անհաց անջուր: Սկսեց մի աղեկտուր գոռոց ...Տղամարդիկ քշեցին Բաղեշի կողմ և սպանեցին բոլորին (500-ից ավելի էին): Իսկ մեզ տարան Բլեղըր գյուղ (Ս. Կարապետի կողմ, Մուշից 5 ժամ հեռու): Իմ երկու տղա-ներ տարան մյուսների հետ և սպանեցին, Երբ մեզ եկան տանելու, ընկան մեր մեջ, բոլորին մերկացրին, ինչքան արծաթ-ոսկի թե պա-հած ունեինք առին: Հետո ընտրեցին յուրաքանչյուր գյուղից 20-ական գեղեցիկ կին ու աղջիկ և տարան բռնաբարեցին և այլևս չթո-ղին մեզ մոտ գալու: Իսկ մեզ քշեցին Բլեղըրի կողմ: Ընանապար-հին ետ մնացող մայրերից կսկեին երեխաները և կզարկեին գետին, կսպանեին: Մուշ 200 երեխա գետին զարկելով և սվինով սպանե-ցին: Մի ջրի հասանք, ուզեցինք խմել: Այդտեղ սպանեցին 5 հոգի և մնացածներս փախանք ջրից հեռու: Վերջապես մեզ հասցրին Բլեղըր, այնտեղ մութ տվեց: Մեզ հավաքեցին մի տուն և սկսեցին աշրոջողովին մերկացնել և պահպաններով մեկ մեկ փոխադրել ուրիշ տուն: Մի քիչ ճարպիկ եղա և մի ձիու ոտների միջից ա-ղաջի դուրս և ինձ գցեցի մի խանդակի մեջ ու սպանեցի: Բոլորիս մերկացնելուց և մեջտեղեցուց հետո, խոտ բերին և շարեցին տան շուրս բոլոր, քարոլու թափեցին վրան և կրակ տվին: ...800-ից ավե-լի էին այստեղ վառվողները...

Հեթինցի Բլոն և Հակոբը (Քոփիցի) Բաղեշից փախան եկան և այսպես պատմեցին, թե «մեզ հինգ հարյուր հոգու տարան դեպի Բաղեշ շրջապատված զորքերով և քրդերով: Բաղեշ հասնելուն պես մեզ տարան քաղաքի մի ծայրը, և մեր ձեռքով նրկար փռա տվին փորել, հետո սկսեցին մեզ սվինով և գնդակով սպանել և ձգել փոսի մեջ: Մենք երկուսս իսկույն ընկանք դիակների տակ և թեթև հողի տակ կարողացանք շունչ պահել և ծակել դուրս գալով շուտով ու փախանք սարեր»:

Բայց Բլոն և Հակոբը շուտով մեռան, այնքան ուժասպառ էին եղած:

...Մի քանի անգամ էլ քրդերն ու թուրքերը եկան մեզ վրա, որն ընկավ ձեռքը, սպանեցին մինչև (փետրվարի) Շվաթի վերջ, ուսաներ Մուշ առին: Տափըքի թուրք զորքը փախավ, մենք իջանք Տափըք, մի քանի օր մնացինք, հետո սարը բարձրացանք, 16 հոգի էինք, հինգը ճանապարհին մեռան, մյուսներս անցանք Մուշ, հետո ես անցա Երևան և այնտեղից Թիֆլիս, մի ժամանակ է, որ ապրում եմ իմ միջնեկ տղա Սեդրակի մոտ, որ պատերազմից առաջ Ռուսաստան էր և կամավոր եղած, և այժմ բանվոր է և ինձ պահում է»:

Սասունի սարերում ապաստանած 50 հազար հայ ժողովրդից 1915 թվականի աշնանը մաս-մաս, խումբ-խումբ Կովկաս հասան 10-ից 15 հազար մարդ, մնացածը զոհ գնաց թուրքական յաթաղանին²:

* * *

Մահվան ալիքը հյուսիսից տարածվում էր դեպի հարավ, գնում հասնում Միջագետքի խորքերը: Կենդանի մնացած, մի կերպ ոտքի վրա, կիսամերկ ու քաղցած հայ մարդկանց խմբերի վերջին հանգրվանը սիրիական անապատն էր: Սակայն նախքան դրան անդրադառնալը մի փոքր կանգ առնենք հարբերդի, Սեբաստիայի, Կիլիկիայի, Ուրֆայի և այլ վայրերի իրադարձությունների վրա:

Խարբերդում ուսումնական հաստատությունները փակել էին դեռևս 1915 թ. մարտին, իսկ տեղահանությունը կատարվեց հունիսի վերջին: Մի քանի հազար խարբերդցիներ

1 ՀՍՍՌ՝ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 439, քթ. 8—9:

2 «Պայքար», 6.7. 1963, № 157 (17475), ԱՄՆ:

դիմեցին մահմեդականություն ընդունելու խնդրանքով, միայն թե խուսափեին չարչարանքից ու մահից: Սակայն այդ դիմումը մերժվեց¹:

Ականատեսը վկայում է, որ հարբերդից ճանապարհ ընկած հինգ հազար հոգիանոց մի քարավան Հալեպ էր հասել 213 հոգով²: Մինչև այդ և դրանից հետո էլ հարբերդն ականատես եղավ ցնցող տեսարանների, մարդկային թշվառության և ահավոր դաժանության փաստերի, որ կատարվում էին արևմուտքից ու հյուսիսից տարագրված իրենց եղբայրների հետ: հարբերդի վիլայեթի Մեզրե քաղաքի հայ բնակիչներին թուրքական դահիճները սրի քաշեցին հենց նրա մատույցներում³:

հարբերդում ամերիկյան հյուպատոսը 1915 թ. հուլիսի 11-ին գրել է. «Հուլիսի առաջին օրերին հարբերդ հասան կարինի ու Երզնկայի առաջին քարավանները՝ ցնցոտիների մեջ, կեղտոտ, քաղցած և հիվանդ: Նրանք ճանապարհին մընացել էին երկու ամիս, առանց սննդի և առանց ջրի: ...Ուսանք սպանվեցին: Մայրերն իրենց երեխաներին ուզում էին տալ ամեն մեկին, ով առներ: Թուրքերը բժիշկներ ուղարկեցին քննելու երիտասարդ աղջիկներին իբր թե առողջապահական տեսակետով, բայց ավելի ճիշտ՝ ամենից գեղեցիկներին ընտրելու իրենց հարեմների համար»:

Նույն հյուպատոսը նկարագրում է հարբերդի տեղահանությունը, որն սկսվեց հազարավոր մարդկանց ձերբակալություններով: Ասվեց, որ բոլոր նրանք, ովքեր լեռը տարվեցին, այնտեղ սպանվեցին: Հուլիսի 5-ի առավոտյան 800 հոգի ձերբակալեցին և հուլիսի 6-ին սար ուղարկեցին: Այնտեղ 14-ական հոգի իրար կապեցին և ապա հրացանազարկ արին: Հարևան մի գյուղում մի խումբ հայերի փակեցին մըզկիթի մեջ և զնդակահարեցին: Ողջ մնացածներին էլ սպինով ու դանակով մաքրեցին: Երկու կամ երեք հոգու հաջողվեց պրծնել և պատմել այս ամենի մասին⁴: հարբերդցիներից

¹ Ս. Ակունի, նշվ. աշխ., էջ 154:

² Հ. Տաշևան, նշվ. աշխ., էջ 202:

³ Թրսյա, նշվ. աշխ., էջ 647:

⁴ Տե՛ս «Աշխարհ», 1.6. 1963 151, էջ 2:

շատերին տարագրեցին Ուրֆա և այնտեղ կոտորեցին¹։ Նույն ֆոնդի 489-րդ գործում պահպանվում են Գալուստ Գալստյանի պատմածները խարբերդի վիլայեթի Արաբկիր քաղաքի արյունոտ անցքերի մասին։ Մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում խարբերդի հայության հետ տեղի ունեցածի մասին Եփրատի կոլեջի պրոֆ. Որբերյանի որդի Մուշեղ Որբերյանը և Գրիգոր Եղոյանը²։

Հունիս-հուլիս ամիսներին նույն բախտին արժանացան սեբաստացիները։ Մասսայական տեղահանությունների նախօրեին, 1915 թվականի փետրվարին Սիվաս բերվեցին 1700 ուսուցիչների զինվորներ և սպաններ, որոնց աշխատեցնելով և քաղցած պահելով ուժասպառ էին անում³։

Սեբաստացի հայերը ամեն կերպ օգնեցին նրանց։ Թուրքական շովինիստները ռուս զինվորների նկատմամբ հայերի ցույց տված բարյացակամ վերաբերմունքն օգտագործեցին նրանց դեմ ֆանատիկ ամբոխին գրգռելու համար։ Երբ սեբաստահայերը ուղեցին հողին հանձնել քաղցամահ և տանջամահ արված ռուս զերիներին, ապա նրանց դեմ պրոպոկանդիաներ սարքեցին⁴։

Շուտով Սեբաստիայում հայահալած գործի գլուխ կանգնեց երիտթուրքական զխավոր դահիճներից նույն Բեհադդին Շաքիրը, որը Քյամիլ փաշայի հետ միասին հազարից սվելի հայ աղջիկներ էր ուղարկել Բոսֆորի ափերը՝ Կ. Պոլիս՝ իր գազանաբարո ընկերներին⁵։ Նույն հեղինակի վկայությամբ, Կ. Պոլսում նրանցից շատերին ուղղակի վաճառքի էին հանում⁵։

Նա կոտորածի և տեղահանությունների օրերին հրամայել էր ոչ ոքի չխնայել։ Իսկ Սեբաստիայի վիլայեթում 170 հազար հայ կար, որոնք համեմատաբար լավ պայմաններում էին գտնվում, քան մյուս վիլայեթներում ապրող իրենց ազգակիցները։ Թուրքական շարդարարները կարճ ժամանակա-

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 478, թ. 12։

² Նույն տեղում, գործ 487—489։

³ Վ. Միրազեզ, նշվ. աշխ., էջ 133։

⁴ Հ. Գեյքս, նշվ. աշխ., էջ 128։

⁵ Նույն տեղում, էջ 123։

միջոցում հողին հավասարեցրին Սեբաստիայի վիլայեթի շեն գյուղերը, ուրի տակ տվեցին, կոտորեցին նրանց բնակիչներին, ապա հուլիսի 5-ին հաշիվ տեսան բուն քաղաքի հայության հետ: Սկզբում մահմեդականություն ընդունել ցանկացողներին առաջարկվեց թուրքական որբանոցներին հանձնել մինչև 12 տարեկան հասակի իրենց որդիներին, իսկ իրենք ըստ իշխանությունների կարգադրության վերաբնակություն հաստատեն այլ վայրերում: Այնուհետև դրժվեց նույնիսկ այդ առաջարկությունը: Գործի դրվեցին մանգաղը, մահակն ու կացինը¹:

Ամերիկացի միսիոներ Ու. Ջեքսը նկարագրել է այդ ահուվոր եղեռնը: Մալաթիայից Սեբաստիա ճանապարհի վրա 9 լամ շարունակ նա երկուական կամ հինգական կապված գիւղների խիտ շարքերի է հանդիպել: Գլխավորապես տղամարդկանց էին սպանել²:

Արևմտյան Անատոլիայի հայաշատ վայրերից տեղահանության զոհերին մեծ մասամբ երկաթուղով սկզբում ուղարկում էին Անկարայի շրջան, Կոնիա, ապա այնտեղից Բադդադի երկաթգծի տարբեր ճյուղավորումներով ուղարկում հարավ՝ դեպի Հալեպ և այլ շրջաններ: Կոնիայում 5—6000 վրանների տակ հավաքել էին էսքիշեհիրից, Բրուսայից, էդիրնեից, Ռոդոստոյից տեղահանված 40—50 հազար մարդ, նրանց մատնել սովամահության ու զրկանքների, ապա ուղարկել Միջագետքի անապատները: Եթե համեմատելու լինենք սրանց և հայկական վիլայեթներից տեղահանվածների կրած տանջանքները, ապա առաջինները, անկասկած, ավելի քիչ տառապանքներ կրեցին:

Անկարայում տեղահանությունը կատարվեց հուլիսի վերջին: Ըստ Պալաքեանի, Անկարայի վիլայեթի 85 հազար հայության 9/10 մասը ջարդվեց, ընդ որում Թալեաթն ինքն էր աճապարել այնտեղ սպանված տասնյակ հազարավոր հայերի հետքերը թաքցնելու համար³: Այնուհետև տեղահանությունները շարունակվեցին Նիկոմեդիայի շրջանում (Նիկո-

1 Ս. Ակունի, նշվ. աշխ., էջ 96:

2 «Մշակ», 30.9. 1916 թ., № 217:

3 Գ. Պալաքեան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 129, 165:

մեղիա, Ադաբազար, Պարտիզակ, Բրուսա) օգոստոսի առաջին կեսին և սեպտեմբերին, Ադրիանապոլում՝ հոկտեմբերի կեսերին, Կայսերիի սանջակում՝ նոյեմբերի կեսերին, Ուրֆայում՝ սեպտեմբերին¹:

Մինչ այդ Անդրիանապոլում աշխատանքից հեռացվել էին բոլոր հայ պետական, հասարակական ծառայողները²: Իսկ այդ մասերից տեղահանվածների մեծ խմբեր սրի էին քաշվել Իզմիրի լեռներում³:

Քիչ թե շատ կազմակերպված դիմադրություն ցույց տվեց Ուրֆայի (Ուռհա) բնակչությունը: Բանն այն է, որ ամբողջ ս.մառվա ընթացքում այս քաղաքի վրայով էին Միջագետք աքսորվում տասնյակ ու տասնյակ հազարավոր հայ մարդիկ: Գերմանական մի թերթի տվյալներով 1915 թ. ապրիլից մինչև հուլիս այդ տեղով 50 հազար հայ էր անցել⁴: Ուրֆան գտնվելով Դիարբեքիից հարավ-արևմուտք, մի տեսակ վեֆ-ջին հանգրվան էր հանդիսանում տեղահանվածների համար Միջագետքի ավազուտների նախադռանը: Ամիսներ շարունակ ուրֆացիները ականատես էին թուրք զինվորների կողմից երիտասարդ աղջիկների առևանգումներին, խոշտանգված, ջարդված կանանց ու երեխաների տառապանքներին: Նրանց հայտնի էր, թե ինչ էր կատարվել մասնավորապես հարևան շրջաններում: Նրանք գիտեին, որ 1915 թվականի մայիսին Դիարբեքիի և Սեբաստիայի նահանգներում ձերբակալված 1200 անվանի հայ մարդկանց կեսից ավելին 30 բարժաներով տարվել էր Տիգրիս գետի հոսանքով հարավ և խեղդվել գետում: Քաղաքական շարժառիթներից բացի կասկած չկար, որ այդ սպանության հիմքում քիչ դեր չխաղացին կողոպուտի նկատմամբ ընչաքաղց թուրք զինվորական հրամանատարները, որոնք անմիջապես Տիգրիսի ափերի շուրջում վաճառքի հանեցին իրենց զոհերի հագուստեղենը: Այս մասին մանրամասն հաշվետվություն էր տպա-

¹ Տե՛ս Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 648, Ն. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 58—59:

² A. Toynbee, Armenian Atrocities, p. 75.

³ Նույն տեղում, էջ 77:

⁴ «Աշխարհ», 1.6. 1963 թ., № 151, էջ 7:

գրել գերմանական «Ալգեմայնե Միսիոնս-Յեյտշրիֆտ» թերթը¹։

Դիարբեքիրի շրջանը բերված ռուս զերինների թիվը հասնում էր 3000-ի։ Սրանց զրկել էին հագուստից, մարդկային ամենատարրական պայմաններից։ Նրանց աշխատեցնում էր նեյլ փաշան, որն իր նոր կառուցվող ղղյակի պատերի մեջ դնել էր տալիս խողիողված հայ մարդկանց դիակները²։

Քսանչորս հազար տիգրանակերտցիների թուրքերը սրի քաշեցին հուլիս ամսին քաղաքից մեկ ժամվա ճանապարհի վրա³։

«Սոսկալի ջարդով մը վերջաբան դրված է Տիգրանակերտի շրջանի հայության», — հաղորդել է ականատեսը⁴։ Դրանից հետո տեղահանվեց Մարդինը⁵։

Հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում ականատես արար շեյխ Ֆահիդ էլ Հուսեյնը, որ հայ ժողովրդի նըկատմամբ երիտթուրքական չարագործությունը բացատրում է «նացիոնալիստական ֆանատիզմով և նախանձով»⁶։ Նա գրում է, որ հայերի կողոպուտը գլխավորում էին վալիները՝ նահանգապետերը, որոնք դրանից բաժին էին հանում Թալեաթին և նրա համախոհներին⁷։ 1916 թ. աշնանը նա ցավով նշում էր այն կործանիչ հետևանքները, որ ունեցել էր թուրքական չարդարարությունը հայկական կուլտուրայի համար։ Նա գրում է, որ հայկական «գրքերն այսօր էժանագին թղթի էին վերածել, որով պանիր կամ խուրմա են փաթաթում... Հայկական դպրոցները, որոնք առաջ շատ աշակերտներ ունեին, այժմ դատարկ են և փակ... Եկեղեցիները վերածված են մորթոտված հայերի ունեցվածքի վաճառման կետերի»⁸։

¹ Տե՛ս Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 25։

² Զ. Գեյքս, նշվ. աշխ., էջ 193։

³ Ս. Ակունի, նշվ. աշխ., էջ 69։

⁴ ՄԻԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047/1, գ. 145, թ. 9։

⁵ «Գործ», № 2, 1917 թ., էջ 117։

⁶ Турецкая политика истребления армянского народа, стр. 301.

⁷ Նույն տեղում, էջ 292։

⁸ Նույն տեղում։

Ուրֆայում հավաքված եկվոր հայերի առաջին խմբային ջարդը տեղի ունեցավ 1915 թվականի օգոստոսի 19-ին, երկրորդը՝ սեպտեմբերի 23-ին, իսկ երրորդը՝ մի շաբաթ անց: Բացի թուրքական քաղաքական ու զինվորական իշխանությունների տնօրեններից, այս գործում ղեկավար դեր էր կատարում գերմանական հետախույզ, կապիտալիստ սպա Հեր էքհարդը¹: Բուն ուրֆացիներից մինչ այդ կախաղան էին բարձրացրել մի քանի անվանի մարդկանց, իսկ մնացած զանգվածին առաջարկվեց ճանապարհ ընկնել դեպի Տեր-էլ-Ջոր: Այդ առաջարկությունը մերժվեց: Լավ իմանալով այնտեղ ուղարկված իրենց քույրերի և եղբայրների ճակատագիրը, նրանք դիմեցին ինքնապաշտպանության՝ ամրանալով ու դիրքեր սարքելով հայկական թաղամասում: Թուրքական տեղական զինված ուժերն անկարող էին կոտրել նրանց դիմադրությունը: Ուրֆա ուղարկվեցին Ֆահրի փաշայի զորամասը, գերմանական սպաների հրամանատարությամբ գործող թնդանոթներ²: Ֆահրի փաշայի տեղակալը գերմանական սպա Քոռնտ Վոլֆ ֆոն Վոլֆսկահլըն էր³:

Ակսած հոկտեմբերի 5-ից պաշարվածների դրությունը վատացավ. թնդանոթների արկերը քարուքանդ էին անում, այրում ամեն ինչ, մեծ զոհեր պատճառելով նրանց:

Այնուամենայնիվ թշնամու գերակշիռ ուժերի դեմ դիմադրությունը շարունակվեց տասնչորս-տասնհինգ օր: Թուրքական զորամասերի մի քանի կատաղի գրոհները ետ մղվեցին նրանց համար ծանր կորուստներով: Նրանք ստիպված էին հեռանալ հայկական դիրքերից: Ինքնապաշտպանների շարքերում տղամարդկանց հետ միասին խիզախորեն մարտնչում էին հայ կանայք և աղջիկները: «Հայ դատերաց հարյուրավոր դիակներ գտնվեցան, որոնք ինկած էին զենի ձեռին», — գրում է Տաշեանը⁴:

¹ Բրայս, նշվ. աշխ. էջ 530:

² 2. Տաշեանը այդ թիվը համարում է 4500 (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 84—85), իսկ Բրայսը՝ 6000 (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 530—531), «Գործ» № 3, 1917 թ., էջ 57:

A. Toynbee. Turkey: A Past and a Future, p. 56.

⁴ 2. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 89, «Գործ» № 3, 1917 թ., էջ 60:

Թուրքական հրամանատարը դիմեց խորամանկության. նա պաշարվածներին խոստացավ խնայել նրանց կյանքը, եթե վճարեին մեծ գումար փրկավճար և անձնատուր լինեին: Պաշարվածների ռազմամթերքը սպառվելու վրա էր և որոշվեց հանձնվել թշնամու ողորմածությանը: Երիտասարդ զինավարժ մի հայուհի՝ Ղազանճյան հայտարարեց. «Ես անձնատուր չեմ ըլլար, ըրեք ինչ որ կուզեք»: Նրան գնդակահարեցին¹: Շատ-շատերը ինքնասպան եղան թույն խմելով, կամ լիճներից ցած նետվելով: Իսկ անձնատուր եղած հայերի հետ վարվեցին ամենագազանային ձևով, դրժելով իրենց երեկվա խոսքը: Սկսվեց մի սոսկալի դատաստան: Միայն եկեղեցիներում այրեցին 3000 հոգի², Ֆահրի փաշան իր ըսպանների հետ միասին անձամբ գեղեցիկ կանանց և աղջիկների ընտրություն կատարեց: Երեխաներին ուղղակի աճուրդի հանեցին և վաճառում էին 1,25 ֆրանկով³: Գերի ընկածների մի մասին սրի քաշեցին հենց տեղում, մի մասին կախաղան բարձրացրին⁴, մյուս մասին աքսորեցին Տեր-էլ-Ձոր և այլուր, սովամահ անելով ու կոտորելով ճանապարհներին:

Ուրֆայի հայության 1915 թվականի այս կոտորածը թրվով երրորդն էր՝ դրան նախորդած քսան տարիների ընթացքում:

Այսպիսով, մինչև 1915 թվականի աշուն քարուքանդ էին արվել հայկական վիլայեթների հայաշատ բնակավայրերը, ցրիվ տրվել նրանց բնակիչները: Փաստորեն արդեն այն ժամանակ հայ չէր թողնվել էրզրումի, Տրապիզոնի, Սիվասի, Խարբերդի, Բիթլիսի և Դիարբեքիի նահանգներում: Այս շրջանների մեկ միլիոն հայ բնակչությունը չկար. նրա շատ փոքր մասին էր հաջողվել վերապրել օտար երկնակամարների տակ:

Հենց այս շրջանների հայ բնակչությունն իր վրա կրեց

¹ Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 86:

² The Armenian question in the American House of Representatives, A speech by the Hon. Lieut. Colonel Edward C. Little of Kansas, 7 february, 1918. London, p. 17.

³ Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 87:

⁴ «Գործ», № 3, 1917 թ., էջ 60:

թուրքական յաթաղանի գլխավոր հարվածը: Արևմտահայաստանի հյուսիսային մասերից տեղահանվածները տարագրության ավելի երկար ճանապարհ անցան, ավելի շատ տանջանքների ենթարկվեցին և ավելի մեծ թվով զոհեր տրվին, քան Կիլիկիայի, Հյուսիսային Սիրիայի հայ բնակիչները: Սակայն բոլոր դեպքերում ազգային դժբախտությունը, ամբողջ արևմտահայության ճակատագիրը միևնույնն էր՝ տեղահանություն և բնաջնջում:

* * *

Հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի բնաջնջման թուրքական պլաններում հատուկ տեղ էր տրվում Կիլիկիային, որտեղ ապրում էին 200 հազարից ավելի հայ, գլխավորապես գյուղատնտեսության մեջ զբաղված մարդիկ: Թուրքերը ընդհանուր թիվը 78 հազար էր¹: Կիլիկիայի հայկական պետության անկումից (1375 թ.) հետո, երբ հայ ազգաբնակչության մի ստվար մասը դաշտային Կիլիկիայից տեղափոխվեց լեռնային, անմատչելի վայրերը, այդ երկրամասը երբեք լիովին չենթարկվեց թուրքական իշխանությանը: Օսմանյան պետության դեմ հարատև կռիվով հայ ժողովրդի փոքրիկ խմբերը, հատկապես 15-րդ դարում հիմնադրված Զեյթուն ավանը, մնում էին իրենց լեռների ու ապրուստի իրական տերը: Զեյթունցիները մինչև 1850 թվականը քառասունից ավելի խիզախ ընդհարումներ էին ունեցել կառավարական զորքերի հետ և չէին կորցրել իրենց ինքնօրինության իրավունքը: 19-րդ դարի կեսերից այդ պայքարը թևակոխեց իր նոր շրջանը: Առաջին համաշխարհային պատերազմին չախորդած չորս տասնյակ տարիների ընթացքում ազգային-ազատագրական պայքարն ավելի ուժեղացավ:

Զեյթունցիները դենքը ձեռքին 1860 թվականին կռվեցին հուլիդ փաշայի 14-հազարանոց զորքի դեմ, իսկ 1862 թվականին ապստամբության դրոշ պարզեցին և հաջողու-

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 3, ք. 342:

թյամբ Ետ մղեցին Ազիզ փաշայի 35-հազարանոց բանակի գրոհները: Թե՛ այդ և թե՛ 1896 թվականին էդհեմ փաշայի 30-հազարանոց բանակի դեմ մղած կոլով Զեյթունը ճարմնավորում էր հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, նրա բողոքը թուրքական տիրապետության դեմ ճիշտ այնպես, ինչպես սասունցիների անձնագրոհ պայքարը միևնույն Տավրոս լեռների մյուս կողմում:

Զեյթունի ազատագրական կռիվները կապված են այնպիսի պայծառ դեմքերի հետ, ինչպիսիք են Մ. Նալբանդյանը, Հարություն Սվաճյանը, Սերովքե Թագվորյանը, որոնք դրանց մեջ տեսնում էին հասունացող հակաֆեոդալական հոսիկու շարժման նախօրյակը:

Ինչպես ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում նույնպես թուրքական կառավարությունը տրադիցիայի ուժով, սիստեմատիկ միջոցառումներով ձգտում էր ընկճել հայ ժողովրդի դիմադրական կորովը, նրան ծնկի բերել, արյան մեջ խեղդել նրա բողոքի ձայնը, անկախության և ազատության նրա տենչը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին թուրքական կառավարությունն ամենից շատ վախենում էր արաբական ապստամբությունից և հայերի ըմբոստությունից Կիլիկիայում՝ Զեյթունում: Դրա համար պատերազմի սկզբից Զեյթունը հանդիսացավ նրա լուրջ ուշադրության առարկան: 1914 թվականի օգոստոսին, զորակոչի հայտարարության օրերին Զեյթունը ենթարկվեց հրապարակված օրենքին: Առանձին բացառություն կազմեց մի շարք երիտասարդների զորակոչից խուսափելը, որը և դարձավ պրովոկացիայի առարկա թուրքական իշխանությունների համար: Հոկտեմբերին զեյթունցիների ղեկավար Նազարեթ Զավուշը «ապահովության գրով» գնաց Մարաշ՝ իշխանությունների հետ մի շարք կնճռոտ հարցերի շուրջ համաձայնության գալու նըպատակով: Թուրքական իշխանությունները ինչ որ խոստացան, տեղն ու տեղը դրժեցին¹: Մարաշի մյուսասարքֆ Հայդար փաշայի հրամանով Նազարեթ Զավուշը բանտարկվեց

¹ A. Toynbee, *Armenian Atrocities*, p. 72.

և խոշտանգվեց բանտում¹։ Եվ սա այն դեպքում, երբ Զեյթունում ոչ մի ապստամբական վիճակ չկար, այս ուղղության մե և ոչ մի գործնական քայլ չէր արված²։

Այնուամենայնիվ, թուրքական կառավարությունը գիտակցաբար դիմեց պրովոկացիոն քայլերի, աղմուկ առաջացրեց մի քանի հայ երիտասարդների բանակից խուսափելու և սարը բարձրանալու հարցի շուրջը, գրգռելով հասարակական կարծիքը «դավաճան» հայերի դեմ։ Հենց սկզբից Թալեաթը զեյթունցիների դեմ կիրառված բռնությունները փորձեց ներկայացնել որպես հայ դասալիքների դեմ կիրառված միջոցառումներ³, թեև հետագա իրադարձություններն ամբողջապես հերքեցին այդ ստախոսությունը։

Վերջին հաշվով ոչ միայն Զեյթունը, այլև ամբողջ Արևմտյան և Հարավային Անատոլիան, Կիլիկիան այնքան հեռու էին ռազմական թատերաբեմից, դաշնակիցների զինված ուժերից, որ միայն միամիտները կարող էին հավատալ հայ բնակչության դեմ ձեռնարկված ջարդարարական միջոցառումների անհրաժեշտության վերսիային։ Եթե թուրքական կառավարությունը չէր վստահում ոռոսական սահմանին մոտ գտնվող վիլայեթների հայ բնակչությանը, ապա երկրի այս շրջաններում այդպիսի կասկածի հիմք բոլորովին չէր կարող լինել։ Կիլիկիայում կատարվածը հիմնովին հերքում է թուրքական կառավարության ծիծաղաշարժ հարցադրումը «երկրի ռազմական» անվտանգության ապահովման մասին։

1 Չ. Տաշևան, նշվ. աշխ., էջ 167։

2 Թուրքական պաշտոնական շրջանների հակահայկական միջոցառումների խտացման համար կերակուր էր հայթայթում հայկական մամուլն իր վերամբարձ ու սուտ հաղորդագրություններով։ Օրինակ, «Մշակ»-ը 1914 թ. նոյեմբերի 12-ի համարում գրում էր այն մասին, թե Հաջընի մոտ Զեյթունի լեռներն են բարձրացել 500 սպառազեն հնչակներ։ Թե Մարզվանի շրջանում (Սեբաստիայի վիլայեթ) 700 հայ ֆիդայիներ նույն հնչակների գլխավորությամբ նույնպես սարն են բարձրացել և այլն։ Այս ամենը վնասակար երևակայության արդյունք էր։ Մեկը տասը դարձված փաստերի մասին գրելով, հայկական մամուլն արդի ծառայություն էր մատուցում արևմտահայությանը։

3 Չ. Տաշևան, նշվ. աշխ., էջ 153—154։

Փաստերը ցույց են տալիս, որ էնվեր-Թալեաթ-Ջեմալ եռյակը որոշել էր մեկընդմիշտ վերջ տալ հայությանը Կիլիկիայում, ազատվել ազգային-ազատագրական պայքարի այդ միշտ անառիկ միջնաբերդից և շնչին առիթն իսկ օգտագործեց պատժիչ լայն միջոցառումներ իրականացնելու համար։ Սկզբում Մարաշում կախաղան բարձրացվեցին բռնոտված մի քանի ըմբոստներ ու քաղաքի անվանի մարդիկ, հետո տեղահանվեց Ջեյթունի շրջակա հայկական գյուղերի բնակչությունը¹, նրա մի մասը քշվեց Կոնիայի Սուլթանիե քաղաքի ճահճուտ շրջանը, իսկ մյուս մասը՝ Տեր-էլ-Ջոր²։

Թուրքական ջարդարարներն այս բանն իրականացրին շատ խորամանկորեն։ Ինչպես նշում է Թոյնբին, նրանք խոստացան ձեռք չտալ զեյթունցիներին, եթե չդիմադրեն։ Դիմադրություն չեղավ, բայց թուրքերը տեղահանեցին Ջեյթունի հայերին³։ Հարցի այսպիսի լուծումը մասամբ հնազանդության մասին, ինչպես Սիսի Սահակ կաթողիկոսի, այնպես և պատրիարքի գրավոր ու բանավոր հորդորների արդյունք էր։ Արշակ Ալպոյաճյանը գրում է, որ նրանք «հրեանազանդության և համակերպության հորդորներ» էին հրդում⁴։

Հալեպի գերմանական հյուպատոս Ռյոսլերը, որը, Թոյնբիի վկայությամբ, ինքն էր կազմակերպել ամբողջ դավադրությունը և այդ նպատակով Այնթապ էր եկել «կոտորածներն անձամբ գլխավորելու»⁵, 1915 թվականի ապրիլի 1-ին հաղորդել էր, թե Ջեմալ փաշան հրամայել էր խստորեն պատժել բոլոր նրանց, ովքեր հայերի վրա հարձակում կրկատարեին։ Տաշեանը այս քայլը գնահատում է որպես մի խորամանկություն, որի նպատակն էր հանգստացնել, միամրտացնել հայերին, զինաթափել նրանց և հեշտությամբ գլուխ բերել տեղահանության գործը։ Բազմաթիվ այլ փաս-

¹ Ջեյթունում հայերի թիվը 10 հազար էր, իսկ շրջակա գյուղերի հետ միասին՝ 25 հազար։ Տե՛ս Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 484—485։

² Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 91։

³ A. Toynbee, Armenian Atrocities, p. 75.

⁴ Ա. Ալպոյաճեան, նշվ. աշխ., էջ 941։

⁵ A. Toynbee, Armenian Atrocities, p. 106.

տեր կարելի է բերել, որոնք ապացուցում են հայ ժողովրդի տարագրության և կոտորածի նկատմամբ Զեմալ փաշայի բռնած ավելի խորամանկ, քողարկված, երեսպաշտ դիրքի մասին¹։ Նա ամեն կերպ ձգտում էր թաքցնել իր մեղսակցությունը, խոսում էր հայերից «գյուղատնտեսական կոլոնիաներ» ստեղծելու մասին, սպառնալից հրամաններով արգելում էր լուսանկարել հայ տարագիրների դժոխային կյանքի պատկերները, սուտ տվյալներ հաղորդում արտասահմանյան լրագրողներին։

Զեյթունի և առհասարակ Կիլիկիայի հայ բնակչության տարագրությունն սկսվեց 1915 թվականի ապրիլի 8—10-ին (ն. տ.)։ Այս քայլը բնականաբար նախապատրաստված պետք է լիներ ավելի վաղ՝ մարտին, կամ ավելի շուտ։ Տաշեանը նշում է, որ Զեյթունի հայության տեղահանության նպատակով Հալեպից ուղարկված զորամասերը ճանապարհ էին ընկել մարտի կեսերին²։ Այս նույն եզրակացության հանդեպ է Բրայսը, գրելով, որ մի քանի հայ դասալիքները չէին կարող պատճառ դառնալ Զեյթունի դեմ կազմակերպված մեծ մասշտաբի դավադրության համար։

Ծրագրի նախօրոք կազմված լինելու կապակցությամբ Բրայսը նշում է, որ կարճ ժամանակում հնարավոր չէր այդքան շատ թուրքական զորք և Բալկաններից բերված թուրք զաղթականներ՝ մուհաջիրներ կուտակել Զեյթունի դեմ։ «Ամեն ինչ վաղօրոք էր կազմակերպված», — եզրակացնում է նա³։

Հետևաբար, սկզբից մինչև վերջը կեղծիք էին թուրքական կառավարության հայտարարություններն այն մասին, թե հայերի դեմ իր միջոցառումների զրդապատճառը վանի դիմադրությունն էր, մի իրողություն, որն սկսվեց ապրի-

¹ Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 67, 68, 71, 230, 231։ Որոշ հեղինակներ տուրք են տվել այն անհիմն տեսակետին, թե Զեմալ փաշան պակաս հայատյաց էր, որ նա այնպիսի դաժանություն չէր գրսևորում, ինչպես երիտթուրքական այլ պարագլուխներ։ Սակայն միայն Ուրֆայի սպանող ամբողջական հերքում է այդ առասպելը։ Տես նաև «Գործ» № 2, 1917 թ., էջ 96։

² Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 179։

³ Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 628։

լի 20-ին (ն. տ.), իսկ Զեյթունի տարագիրների առաջին խմբերը ճանապարհ էին ընկել ապրիլի 8-ին և 10-ին, իսկ նրանցից մեկը Միջագետքում էր արդեն ապրիլի 19-ին¹։ Ապրիլի 20-ին նույն Ռյուսերը գրել է, թե թուրքերը որոշել են «փչացնել հայերին», իսկ մայիսի 10-ին ավելի բացահայտ կերպով՝ «բնաջնջել հայերին»²։

Սկզբում տարագրյալների խմբերը փոքրաթիվ էին, յուրաքանչյուրը 50—60 ընտանիքից բաղկացած, իսկ հետո ավելի մեծ։ Կոնիա արսորված 6-ից 8 հազար հայերից օրական մեռնում էին 150-ից 200 մարդ, քանի որ այդտեղի իշխանություններին կարգադրված էր նորեկներին զրկել ուտելիքից, դանդաղ սովամահության ենթարկել։ Երբ Մարաշի և Այնթապի միջև մի գյուղով անցնելիս թուրք բնակիչները փորձում են օգնել 100 ընտանիքից բաղկացած հայ տեղահանվածների խմբին, կերակրել նրանց, հանդիպում են իշխանությունների արգելքին³։ Կոնիայում դեպքերին ականատես մի քանի գերմանացի մասնագետներ իրենց գրած բոլորքում նշել են, թե «այս ամբողջ միջոցների նպատակն է... հայոց լիակատար բնաջնջումը։ Այս անագորյուն վարմունքը տիեզերական պատմության մեջ անջնջելի արատ կը մնա ոչ միայն թուրքերու համար, այլև մեզ՝ գերմանացիներիս համար, եթե անգործ հանդիսատես ըլլանք և թույլ տանք այս ազգին ոչնչացումը»⁴։

1915 թվականի մայիսին արդեն պարպված էին Ֆրոնուզը, Կապանը, Ալապաշը, Հասան Բեյլին, Կարապազարը, Հաջընը, Սիսը և Զեյթունի ամբողջ գավառը։

Հաջրն քաղաքը, որ տեղահանությունների նախօրյակին 28 հազար բնակիչ ունեցող հայաբնակ քաղաք էր, անմիջապես ավերակույտի վերածվեց։ Պալաքեանը գրում է, որ հաջրնցիներից հազիվ 350 անշափահասներ և ծերեր փրկվեցին⁵։ Նույն աղբյուրից տեղեկանում ենք, որ թուրքական

¹ Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 138, 627։

² Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 198։

³ Նույն տեղում, էջ 143։

⁴ Նույն տեղում, էջ 191։

⁵ Գ. Պալաքեան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 311։

բարբարոսները 6400 անմեղ կանանց ու երեխաների կոտորել էին Յոզկաթի մոտ¹։ Ալեքսանդրեթի ծովածոցում գրտնրվող Դյորտ Յոլ վայրում հայ բնակիչներին տեղահանեցին թշնամու նավերին ազդանշաններ տալու կեղծ ամբաստանությամբ։ Բազմաթիվ հայերի մահապատժի ենթարկեցին Ադանայում։ Տեղահանումները 1915 թվականի գարնանը կատարվեցին Կիլիկիայի 16 քաղաքներում և գյուղերում։ Ինչպես գրում է Արնոլդ Թոյնբին, Զեյթունում ոչ մի հայ չէր մնացել²։ Տեղահանվածների տները, այգիները զավթում էին և զբաղեցնում Բալկաններից բերված թուրք մուհաջիրները³։

«Սիսի երիտասարդության մեծ մասը արդեն զինվորագրված էր, և անոնք որ ազատ մնացած էին, այգիներն ու գլխավորաբար ագարակները հունձքի մեջ էին,— նկարագրում է ժամանակակիցը։— Սիսի մեջ ապստամբության կամ ինքնապաշտպանության որևէ կարելիություն չկար։ Ոչ կանոնավոր զենք գոյություն ունեւր և ոչ ալ այդ ուղղությամբ խորհելու փորձ կատարված էր։ Սիսեցիներուն զենքերը որսի նորսագույն զենքեր էին և ատրճանակներ։ Այդ միջոցներով թուրքական զորամասի մը դէմ էլել որևէ մեկուն գլխեն իսկ չէր կրնար անցնիլ»⁴։

Այնուամենայնիվ թուրքական 6000-անոց զորամասը ներխուժեց քաղաք՝ բարբարոսական հաշվհարդար տեսնելով նրա հայ բնակչության հետ։ Սիսեցիներին տեղահանեցին, իսկ նրանց ագարակները, խանութները, ջրաղացները, այգիները, տները շնչին գներով վաճառվեցին նրանց տեղը գրավող այլ վայրերից բերված թուրք գաղթականներին⁵։

1915 թվականի հուլիսին թուրքերը Սահակ կաթողիկոսին ստիպեցին գնալ Ֆրնտրճագ, համոզել նրանց հնազանդվել և հանձնվել իշխանությունների ողորմածությանը⁶։ Իմանալով զեյթունցիների հետ պատահածի մասին, Ֆրնտրճագցի

¹ Գ. Պալաֆեան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 221—222։

² A. Toynbee, Armenian Atrocities, p. 79, 97.

³ Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 544։

⁴ Մ. Քելեշեան, Սիս-Մատեան, Բեյրութ, 1949, էջ 569։

⁵ Նույն տեղում, էջ 557։

⁶ Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 136։

գյուղացիները պատասխանեցին, որ պատրաստ են «քաջա-
բար մեռնել, ոչ թե ստրկաբար» և հայ պատգամավորներին
խնդրեցին իրենց որոշումը հաղորդել թուրքական իշխանու-
թյուններին: Հաջորդ օրը գնդապետ Ղարիբ բեյի զորախում-
բը պաշարեց Ֆրնտըճագ գյուղը և սկսեց չորս կողմից կրակ
տեղալ վատ զինված գյուղացիների վրա: Վերջիններիս
միացել էին իրենց հարևան Տերեքեոյի և Քեշեֆլիի հայ գյու-
ղացիները, պաշարվածների՝ կանանց, երիտասարդների ու
ծերերի թիվը հասցնելով 3525 մարդու: Սրանք «ամենքն ալ
առյուծի պես կռվեցան»¹ և երբ վերջին գնդակն արձակեցին,
վերջին քարը զորեցին թշնամու վրա, ստիպված անձնա-
տուր եղան: Սպանված հայերի թիվը 2050-ի էր հասնում:
Անձնատուր եղածների մեծ մասին թուրքերը գնդակահարե-
ցին²:

Թուրքերը ահավոր կոտորած սարքեցին Մարաշում, մաս-
սայաբար գնդակահարելով խաղաղ բնակիչներին, դպրո-
ցում ամենազարհուրելի նախճիր սարքելով հայ դպրոցա-
կան հասակի 100 երեխաների նկատմամբ: Այս մասին իր
հուշատետրում արձանագրել է մի գերմանացի պաշտոնյա³:

1915 թվականի հուլիսի վերջին ականատեսը Հալեպից
հաղորդում էր Կիլիկիայի մասին.

«Ամբողջ ազգը բնաջնջվելու վրա է:

...Մարաշի հայերն ալ պիտի ցրվեն ու արդեն ազդարար-
ված է: Այնթապի ու Քիլիսի գաղթը սկսված է. Այնթապեն
ելած առաջին երկու քարավանները բոլորովին կողոպտված
են, մանավանդ երկրորդը, որ հարձակման ենթարկված էր:
...Աղետին առաջ առնել անկարելի է, դիմում, աղաչանք,
լաց ու ողբ ոչ միայն անզոր են, այլ ծաղր ու ծիծաղ կը-
ւպատճառեն: ...Հազարավոր մերկեր ու բոբիլներ կան, ա-
մենքն ալ մաշած, վիրավորված ու ուռած ոտքերով հասած»⁴:

Հալեպի նահանգի ծովեզրյա մասերից (այժմյան Լիբա-
նանի հյուսիսային և Թուրքիայի հարավ-արևելյան ծովափ),

¹ «Ազգ», № 149, 1920, Բոստոն:

² Տաշեաճ, նշվ. աշխ., էջ 136:

³ Նույն տեղում, էջ 138—139:

⁴ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1278, թթ. 3—4:

ինչպես նաև Այնթապից, Քիլիսից և Մարաշից հայերի տեղահանությունն ավելի ուշ կատարվեց: Այնթապն ուներ 32 հազար, իսկ Քիլիսը՝ 6 հազար հայ բնակիչ: Մինչև հուլիսի 30-ը նրանցից Հալեպ էին հասել 2165 տուն, այսինքն՝ 13 հազարից ավելի մարդ: Իսկ Հալեպից էլ հեռու՝ 3270 մարդ¹:

Զեյթունի շրջանի հայության տեղահանությունը և կոտորածը շարունակվում էր մինչև 1915 թվականի նոյեմբեր², իսկ Ամանոսի շրջանում կառուցվող երկաթուղային թունելների վրա աշխատանքի բերված տասնյակ հազարավոր տղաամարդկանց ոչնչացրին 1916 թվականի ընթացքում:

Ինչպես տեսանք, այս անգամ նույնիսկ Զեյթունը՝ իր հերոսական անցյալի փառավոր տրադիցիաներով հանպատրաստի գտնվեց դիմագրավելու թուրքական ջարդարարական քաղաքականությանը: Այս շրջանում միայն մեկ վայրում՝ Մուսա լեռան (Ջեբել Մուսա) մոտ հերոսական դիմադրություն կազմակերպվեց:

Թուրքական ջարդարարների դեմ արևմտահայության ինքնապաշտպանական կոիվների շարքում իր առանձնահատուկ տեղն ունի Մուսա լեռան հերոսապատումը, որը մինչև օրս չի լուսաբանված սովետահայ պատմագրության մեջ: Այս հերոսական դրվագին է նվիրել իր «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպը ավստրիական հայտնի գրող Ֆրանց Վերֆելը: Առաջին անգամ 1933 թվականին լույս տեսած այս գեղարվեստական գործը գնահատվել է որպես աշխարհում այդ տարի հրապարակված գործերից լավագույնը:

Հավակնություն չունենալով հանգամանորեն պատմելու և վերլուծելու այն ժամանակ Հալեպի վիլայեթի մեջ մտնող Մուսա լեռան հարավային և արևելյան լանջերի վեց հայկական գյուղերի (Պիթիաս, Հաճի Հապիպլի, Յողոնօլուք, Խտրպեկ, Վազըֆ, Քեպուևիե) մի բուռ հայ բնակիչների կողմից թուրքական բարբարոսական քաղաքականության դեմ խիզախ ընդվզման մասին, համառոտակի կնկարագրենք 1915 թվականի հուլիսի կեսերից մինչև սեպտեմբերի 10-ը այդտեղ տեղի ունեցած անցքերը:

¹ Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 57:

² Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 645:

Ինչպես երկրի մյուս հալաշատ վայրերում, այստեղ նույնպես Անտիոքի թուրքական իշխանությունները հայ բնակչության տեղահանության և տարագրվելու համար հուլիսի 13-ին ութ օր ժամանակ էին տվել: Մինչ այդ արդեն հայտնի էին դարձել այն խժոժությունները, որ կատարվել էին Կիլիկիայի և հարևան մյուս շրջանների հայ բնակչության նկատմամբ: Ծնթարկվել հրամանին, նշանակում էր կամավոր կառափնարան գնալ, զոհ դառնալ թուրքական յաթաղանին: Մինչև վերջ կռվել, բայց չհանձնվել արյունոտությամբ՝ այս է լինում որոշումը: Եվ մինչև իշխանությունները բավարար ուժ կբերեին բռնի ճանապարհով իրենց մտադրությունն իրագործելու համար, վերոհիշյալ հայկական գյուղերի բնակչությունը, թվով մոտ 5000 մարդ, համապատասխան պատրաստությամբ՝ ուտեստեղենի պաշարով, մոտ վեց հարյուր հրացանով բարձրանում են Մուսա լեռան անառիկ գագաթը, խրամատներ փորում ապառաժների մեջ, պատրաստվում դիմագրավելու թշնամու հարձակմանը: Թուրքական բանակի զորամասի առաջին գրոհը հուլիսի 21-ին ետ է մղվում լեռան վրա դիրք բռնած 600 ըմբոստների կողմից, թեև նրա հրամանատարը պարծեցել էր, թե մեկ օրում կմաքրի լեռը հայերից¹: Առաջին գրոհին հետևում է երկրորդը: Գործի է դրվում հրետանին: Բայց ապարդյուն: Պաշարվածները հերոսաբար մարտնչում են 3000 կանոնավոր զորքի և մինչև 4000-ի հասնող զինված բաշխբոզուկների դեմ²: Գիշերաչին խիզախ հարձակումներով պաշարվածները խուճապի են մատնում իրենց դիրքերին ընդհուպ մոտեցած կառավարական զորքին, նրան պատճառելով լուրջ կորուստներ: Ձգտելով երկարատև պաշարման միջոցով սովամահ անել կամ ծնկի բերել խիզախ ապստամբներին, թուրքական հրամանատարությունը զորքի թիվը հասցնում է 15 հազարի³, Ուտեստեղենի և զինամթերքի պաշարը սպառվելու վրա էր: Մտեղծված կրիտիկական վիճակից ելք փնտրող պաշարվածները օգնության մասին ոչ մի լուր չեն ստանում Ալեքսան-

Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 516:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 517:

գրեթե և Հալիպ ուղարկված աուրհանդակներից: Միակ միջոցը փախուստն էր ծովով: Պաշարվածների ղեկավարներն էին Յաղուբյան Նսային՝ «Մուսադադի դիմադրող ուժերի հրամանատար»¹ և Տիգրան Անդրեասյանը, որը մինչ այդ Զեյթունի հայ բողոքականների պատսորն էր (պատրիարքը): Վերջինս սեպտեմբերի 2-ին իր ստորագրությամբ գրում է մի նամակ, որի երեք՝ անգլերեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն օրինակները հանձնվում են լավ լողալ իմացող երեք հայ լողորդների: Նրանք ծովում նավ տեսնելու դեպքում պետք է փրկություն կազմակերպելու անհրաժեշտության մասին լուր տային օգնության ձեռք մեկնելու պատրաստ յուրաքանչյուր նավի: Մեծ տառերով գրված դրոշակները, որ ծածանվում էին լեռան գագաթին, նույնպես օգնություն էին հայցում: Մինչ այդ, անձնատուր լինելու մասին թուրքական հրամանատարության բոլոր պահանջները մերժվեցին:

Սեպտեմբերի 10-ին դրոշակի ազդանշանին պատասխանեց ֆրանսիական «Կիշեն» ռազմանավը, որը մասնակցում էր թուրքական ծովափի բլոկադային: Նամակը լողալով նավին է հասցնում ծերունադարձ Մովսես Դրրբբյանը²: Ֆրանսիական նավի ազդանշանով ծովափին են մոտենում ևս երկու՝ մեկը «Ժանա դ'Արկ» ֆրանսիական, մյուսը անգլիական ռազմանավեր, որոնք իրենց տախտակամածի վրա են վերցնում 4058 մարդ, որոնցից մինչև 4 տարեկան 427, մինչև 14 տարեկան 1136 երեխա և 2495 տղամարդկանց և կանանց³:

Փրկվածներին տեղափոխեցին Պորտ Սալիդ, որտեղ նրանք պատերազմի ամբողջ ընթացքում կրեցին նոր զրկանքներ, տվեցին նոր զոհեր:

Անգլիական կառավարության կողմից Սալբսի, ֆրանսիական կառավարության կողմից Ժորժ Պիկոյի և Պողոս Նուբար փաշայի միջև բանակցություններ տեղի ունեցան: Անգլիան և Ֆրանսիան մեծ խոստումներ տվեցին: 1916 թ. դեկտեմբերի 5-ին կնքված համաձայնագրով վերոհիշյալ փախստական-

¹ Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Ժ—ԺԴ տարի, 1916—1920, Կ. Պալս, էջ 154:

² Հ. Նրամյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 352:

³ Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 520:

ներից և այլ հայ երիտասարդներից կազմվեց 4000-անոց արևելյան կամ հայկական լեզուները Վերջինս մարզվեց Պորոտ Սաիդում և Կիպրոսում ու դաշնակիցների զինվորական հրամանատարությունում մասնակցեց Պաղեստինի ռազմաճակատի կռիվներին։ Հայկական լեզուները առանձնապես աչքի ընկավ 1918 թ. սեպտեմբերին Դամասկոսի և Երուսաղեմի միջև ընկած Արարա կոչվող վայրի հայտնի ճակատամարտում, որտեղ գլխավին ջախջախվեց թուրքական բանակը¹։

* * *

1915 թվականի օգոստոսի 31-ին Թալեաթը ցինիկորեն հայտարարում էր, թե հայկական հարց այլևս գոյություն չունի, թե իրենք այդ հարցը «լուծեցին» երեք ամսում, որը չէր կարողացել անել Աբդուլ Համիդը երեսուն տարում։ Թալեաթին լրացնում էր մյուս բոլորին՝ էնվերը, պահանջելով մահի ճիրաններից մազապուրծ եղած և կենդանի մնացած հայերին ցրել կայսրության տարբեր մասերում, նրանց ձուլել թուրքերի հետ²։

Թուրքական «Թանին» թերթը 1915 թ. աշնանը կառավարությանը կոչ էր անում «ոչնչացնել կամ բռնի կերպով մահամեղականացնել բոլոր հայ կանանց Թուրքիայում՝ որպես Օսմանյան կայսրության փրկության միակ միջոց»³։

Տրադիցիայի ուժով պատմագրության մեջ մինչև այսօր էլ հիշատակվում է 1915 թվականի եղեռներ և աչքաթող է արվում այն փաստը, որ սարսափելի կոտորածները և հանցագործությունները նոր թափով շարունակվեցին 1916 թվականին, թեև այդ ժամանակ արդեն չկային ոչ դեպորտացիայի անհրաժեշտություն և ոչ էլ ըմբոստություններ։ Խոսքը Օսմանյան կայսրության հարավային շրջանները, գլխավորապես Միջագետքի, Սիրիայի անապատները քշված հարյուր հազարավոր հայ տարագիրների զանգվածային ջարդերի մասին է։ 1916 թվականին այս վայրերում միմյանց էին

¹ Գ. Պալախան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 197։

² Տալեան, նշվ. աշխ., էջ 21։

³ Հակաբյան, նշվ. աշխ., էջ 7։

հանդիպել ինչպես հայկական վեց վիլայեթների, այնպես և Կ. Պոլսի, Արևմտյան Անատոլիայի, Կիլիկիայի, սևծովյան ափերի հայ տարագիրները: Դրանք հիմնականում կանայք էին և յոթ տարեկանից ոչ բարձր երեխաներ¹:

Սկզբում հրաման էր տրված հայերին տեղավորել Հալեպի շրջանում: Երկրի հյուսիս-արևմտյան շրջաններից Հալեպ տեղափոխվող հայերին շաբաթներով պահում էին Պոլսնթի, Օսմանիե, Մամուրեթի, Իսլահիե երկաթուղային կայարաններում, աճուրդի հանում, վաճառում գեղեցիկ կանանց ու երեխաներին: Ադանա—Մարաշ—Հալեպ գիծը երկար ժամանակ աքսորավայր էր, մի հավաքատեղի հայ տարագրյալներից շատերի համար: «Երկաթուղին ահագին թվով թշվառներ կրեեր Հալեպ, հազարներով էլ հետիոտն կուգային: Օգոստոսի 1-է վեր հասած էին 20000 հոգի և մեծ մաս դեպի 'Իսմասկոս—Համա կրքշվեին»²:

Հալեպը կարճ ժամանակում վերածվեց տեղահանված հայերի քաղցած ու կիսամերկ, ճանապարհի զրկանքներից ու թուրքական իշխանությունների վայրագություններից սմբած ու բզկտված խմբերի կենտրոնավայրերից մեկը: 1915 թվականի հոկտեմբերի վերջերին այնտեղ մոտավորապես 250—350 հազար հայ աքսորյալներ էին հավաքվել, որոնք մեռնում էին տարափոխիկ հիվանդություններից, քաղցից ու անօթևանությունից³:

Այնուհետև, 1915 թվականի վերջին, Կոստանդնուպոլսից ստացված հրամանին համաձայն, նրանց արգելեցին մնալ քաղաքում և ստիպեցին հեռանալ անապատի խորքը զոհ գնալու սովին, գիշերվա ցրտին և ցերեկվա կիզիչ արև-վին⁴: Հալեպի մոտակա Մումբիջ, Բաբ, Մաարա, Իթլիբ, ինչպես նաև Հալեպից հարավ՝ սիրիական երկաթուղու վրա ընկած վայրերը՝ Համայի, Հոմսի, Դամասկոսի շրջանները, Ռես ուլ-Այնը, Տեր-էլ-Ջորի անապատը, արևմտահայ զանգ-

¹ The Memoirs of Naim Bey, London, 1920, p. XIII.

² Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 63:

³ Մ. Քելեշեան, նշվ. աշխ., էջ 581—582:

⁴ The Memoirs of Naim Bey, p. 5.

վածների բեկորների համար մահվան դեմ մաքառելու, վերապրելու ասպարեզ հանդիսացան¹։

Սկզբնական շրջանում տարագրյալներին թողնում էին առանց սննդի և օթեանի։ Հետո՝ Քալեաթը հրամայեց արգելել հայերին մնալ Հալեպում, իսկ նրանց պաշտպանողներին՝ խիստ պատժի ենթարկել²։ Այդ հրամանից հետո արդեն ոչ միայն ոչինչ չէր տրվում տարագրված հայերին, այլև նրանցից խլում էին բահերն ու բրիչները, արաբներին, եվրոպացիներին արգելում որևէ օգնություն ցույց տալ հաց ուտելը մոռացած մարդկանց։ Հալեպում օրական 400 մարդ էր մեռնում³։ Սխալ կլիներ կարծել, որ դա բնական մահ էր, որ իրենց գործը տեսնում էին միայն զրկանքները, անօթեանությունը, սովն ու համաճարակը։ Նորեկ հայերի առանձին խմբերի հետ հաշիվ էր տեսնում նույն յաթաղանը։

Գերմանական «Ալգեմայնե Միսիոնս-Ցեյտշրիֆտ» թերթի հաղորդագրությամբ, Հալեպի վիլայեթի միայն մի գյուղի՝ Տել-Արմենի մոտ սրի էին քաշվել 5000 հայեր⁴։

1915 թվականի սեպտեմբերի 21-ին իր մի հեռագրում Քալեաթը Հալեպի կուսակալին հրամայում էր հայ որբերի համար որբանոց շրացել, «զգացմունքների անսալով» նրանց կերակրելու և կյանքը երկարաձգելու վրա ժամանակ չվատնել⁵։ Հոկտեմբերի 3-ին նա հրամայում էր հայերին սպանողներին չպատժել, իսկ նրանց չարագործությունները որակում էր որպես «հայրենասիրական սուրբ պարտականություն»⁶։

Գնալով թուրքական այս մարդասպանի տոնն ավելի սանձարձակ, հարցադրումներն անսքող էին դառնում։ Նույն տարվա նոյեմբերին նա արդեն պահանջում էր որքան հնարավոր է շատ հայ կոտորել, որը, նրա խոսքերով, համապա-

¹ Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 644—645։

² Ա. Անտոնյան, Մեծ ոճիրը, էջ 88—89, 99։

³ Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 202։

⁴ Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 26։

⁵ Ա. Անտոնյան, նշվ. աշխ., էջ 183։

⁶ Նույն տեղում, էջ 203։

տասխանում էր «մեր հայրենիքի ապագայի» շահերին¹։ Ինչ վերաբերում է մահմեդականություն ընդունող հայերին, ապա նա նպատակահարմար էր գտնում նույն ձևով վարվել նաև նրանց հետ, հոգ չտանել նրանց մասին։

Այս հրամանների հիման վրա էր, որ անապատներն աքսորված հայ զանգվածների կոտորածն իրականացվեց 1916 թվականին։ Դրանցից առաջինը տեղի ունեցավ Ռես-ու-Այնում, որտեղ 70 հազար մարդ կոտորվեց, երկրորդը՝ Ինթիլիում՝ 50 հազար մարդ, որոնց մեծ մասը Բաղդադի երկաթգծի Տավրոս—Ամանոս հատվածի թունելների վրա աշխատողներ էին² և երրորդը՝ որն ամենասոսկային էր, Տեր-էլ-Ջորում (փոքրիկ քաղաք Նփրատի արևմտյան ափին, Հալեպից արեւելք 300 կմ հեռավորության վրա), որտեղ 200 հազար հայ մարդիկ սպանվեցին³։

Ինչպես հաստատում է Նանսենը, 1916 թվականի հունվարին Այնթապում գտնվող 5—6 հազար հայերի քշեցին ավելի անմարդաբնակ վայրեր, իսկ ապրիլին 14 հազար մարդու կոտորեցին Ռես-ու-Այնի ճամբարում⁴։ Նույն աղբյուրից մենք տեղեկանում ենք, որ հարյուրավոր կիլոմետրերով անապատներով տեղից-տեղ տեղափոխվող հայերը տասնյակ հազարավոր զոհեր էին տալիս։ 1916 թ. հուլիսին Տեր-էլ-Ջոր քաղաքում 20 հազար հայերից տեղ հասան մի քանիսը⁵։ Տեղից-տեղ շարժվող բազմություններին զրկում էին ամենագլխավորից՝ ջրից, նրանց ներկայությամբ հաճախ վագոն-ցիստեռների ջուրը բաց թողնելով ավազների մեջ, բայց նրանց արգելելով խմել⁶։

Հաշվել են, որ 1915 թվականի ընթացքում Տեր-էլ-Ջոր ուղարկված վաթսուն հազար հայերից շատ չնչին մասն էր մնացել կենդանի։ Սրանց ավելացան 1916 թվականին այնտեղ ուղարկվածները։ Իսկ 1916 թվականի մարտի կեսերից

¹ The Memoirs of Naim Bey, p. 4.

² Տե՛ս Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 240—267.

³ The Memoirs of Naim Bey, p. XIII.

⁴ Նանսեն, նշվ. աշխ., էջ 308.

⁵ Նույն տեղում։

⁶ C. L. Mc Cluer Stevens, The Armenian Trek, p. 8—9.

(համաձայն կենտրոնական կառավարության ցուցումներին) սկսվեց այդ շրջանի ջարդը: Խումբ-խումբ տանում էին անապատ և սպանում: Հրամայված էր «ողջ շիռղնեկ և ոչ մեկին, հատկապես երեխաներին»¹: Այս շրջանի թուրքական կառավարության հրամաններից այստեղ մեջբերենք մի քանիսը, քանի որ դրանք սպառիչ պատկերացում են տալիս նրա հետապնդած ժողովրդասպան քաղաքականության մասին: Թալեաթի № 840 հրամանում, որ նա արձակել էր 1916 թ. հունվարի 16-ին, ասված էր. «Մենք տեղեկանում ենք, որ ինթիլիի, Այրանի և Հալեպի միջև ընկած գծի վրա կան քառասունից-հիսուն հազար հայեր, գերազանցապես կանայք և երեխաներ»: Նա պահանջում էր մեկ շաբաթվա ընթացքում նրանց անհապաղ տեղահանել այդ վայրերից և քշել անապատ: Ինչ վերաբերում է երկաթուղու կառուցման վրա ըզբաղված բանվորներին, նա հրահանգում էր նրանց պահել ինթիլիում և Այրանում մինչև շինարարության ավարտը²:

Թալեաթը նորից հրամայում էր երեխաներին չխնայել, նրանց համար որբանոցներ չբացել, «ներանց կյանքը չերկարացնել», այլ ուղարկել անապատ: Նա թույլ էր տվել պահել միայն այն երեխաներին, որոնք չէին հիշի իրենց ծնողների տանջանքները, իսկ մնացածներին հրամայում էր ուղարկել քարավանների հետ³:

Ինչպես հայտնի է, պատերազմը սկսելու պահին Բաղդադի երկաթուղագծի շինարարությունը տակավին շարունակվում էր: Երկաթուղագիծը պատրաստ էր մինչև Ադանա: Իսկ Ադանայի հարթավայրում մինչ այդ գործում էր Մերսին—Տարսուս—Ադանա գիծը, որ կառուցել էր ֆրանսիական կապիտալը: Պատերազմի ժամանակ գերմանական իմպերիալիստները ձեռնարկեցին Տավրոսի և Ամանոսի լեռները ծակող, անցնող թունեղների արագ կերպով կառուցելու գործը: Այդ նպատակով այստեղ էին բերվել 10—14 հազար տեղահանված հայեր, որոնք գլխավորապես արհեստավոր մարդիկ

¹ The Memoirs of Naim Bey, p. 28.

² Նույն տեղում, էջ 29—31.

³ Նույն տեղում, էջ 60—61.

էին: Նրանց մեջ կային նաև մեծ թվով 12—15 տարեկան անլափահաս պատանիներ¹: Ստրկական աշխատանքի դատապարտված, ուժասպառ եղած այս բանվորական ուժը մահվան դատապարտվեց այն բանից հետո, երբ շինարարական աշխատանքներն ավարտվեցին և երկաթուղագիծն սկսեց գործել:

Թալեաթի հրամանից հետո տղամարդկանց առանձնացրին մյուսներից և պահեցին մինչև շինարարության ավարտը, իսկ կանանց ու երեխաներին տեղահանեցին և հոշոտեցին բարբարոսական միևնույն եղանակներով:

Ալլանատես Պալաքեանը նկատում է, որ գերմանական մասնագետները, զինվորականները թշնամական դիրք էին բռնել հայերի նկատմամբ, իսկ «թուրքերը շփացած գերմանական զորականներու պաշտպանութենն, իրենց ցեղային վայրագ ու ոճրապարտ բնագղով հրահրված, ինկած էին անսեր և անպաշտպան ժողովրդի վրա, զայն արմատապես բնաջնջելու հիմնական ծրագրով և հակամարդկային եղեռնական գործադրությամբ մը»²: Թուրք զինվորական հրամանատար Ավնիի ղեկավարությամբ Տավրոս—Ամսոնոսի երկաթուղու շինարարության վրա աշխատող հայերին տեղահանեցին և սրի քաշեցին 1916 թ. հունիս-հունիսին: «Ամենքն ալ առանց բացառության մերկացված և դիակները հոշոտված, բզիկ-բզիկ եղած, այրերը կիներեն չկրնալ զանազանելու աստիճան»³:

Թուրքական ջարդարարներն ամեն ինչ անում էին, որ արաբական քաղաքներում և գյուղերում արաբ ազնիվ մարդիկ չօգնեին հայերին, չկերակրեին նրանց: Վերջին դեպքում ամեն ոք դիտվում էր որպես թուրքական պետության թշնամի և կարող էր պատժվել ամենայն խստությամբ⁴:

Ինչպես պաշտոնանկ արվեցին Գասթեմունիի, Անկարայի, Փոզկաթի, Երզնկայի կուսակալները, այնպես էլ այստեղ՝ Հալեպի վիլայեթում հեռացվում էին պաշտոնից բոլոր այն

¹ Գ. Պալաֆեան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 18—19, 49:

² Գ. Պալաֆեան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 21—22:

³ Նույն տեղում, էջ 53:

⁴ Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 24:

մարդիկ, որոնք ընդդիմանում էին մարդասպանություն կոչ անող հրամանների գործադրմանը: Նրանց փոխարեն կարգվում էին առավել վայրենաբարո, արյունարբու մարդիկ, որոնք իրենց վարքագծով գերազանցում էին իթթիհադի վարիչներին: Հալեպի կուսակալ Զելալ բեյը հայտարարել էր, թե ինքն է նահանգապետը և չի կարող նրա դահիճը դառնալ: Նրան անմիջապես պաշտոնանկ արեցին¹: Տեղահանությունները և կոտորածները իրենց հունի մեջ դնելու համար Հալեպ ժամանեց Շյուքրի բեյը², Հալեպի նոր նահանգապետ նշանակվեց Մուստաֆա Աբդուլ Հալիբ բեյը, որը նույնիսկ չկատարեց կենտրոնական կառավարության միջնորդությունը թուրքական պառլամենտի որոշ հայ անդամների իրենց ընտանիքներով Հալեպում ապրելու թողնելու մասին և նրանց քշել տվեց անապատ: Պաշտոնանկ արվեցին նաև Տեր-էլ-Ջորի կառավարիչ Ալի Սոադ բեյը, որը «շափազանց» մեղմ էր վարվել հայ աքսորականների հետ, Ռես-ուլ-Այնի կայմակամ Յուսուֆ Զիա բեյը, որը հրաժարվել էր թափել անմեղ մարդկանց արյունը: Այս վերջին փաստը առնչվում է Վանում, Բիթլիսում, Մուշում կոտորածները վերջացնելուց հետո Ադանայի նահանգապետ նշանակված միևնույն Զեդեթ բեյի անվան հետ: Ժամանելով Ռես-ուլ-Այն, նա տեսնում է 50 հազար տեղահանված հայերի վրանները, հրամայում է կոտորել բոլորին: Հրամանը կատարելուց հրաժարված կայմակամի փոխարեն կարգվում է Ռումելիայից տեղափոխված Քերիմ Ռեֆի բեյը, որը Եվրոպայից վճռվելու ոխը հանում է հայերից, նրանց համար արյան բաղնիք սարքելով³:

1916 թվականի մարտի 17-ին Հալեպի առաջնորդարանը հաղորդում էր Կոստանդնուպոլիս՝ պատրիարքարանին. «Երևակայությունը, լեզուն ու գրիչը անկարող են իրականությունը ճշտությամբ պարզելու: Հալեպում, Տեր-էլ-Ջորում, Մոսուլում, Քերեքում «համաճարակ հիվանդություններն և անոթութենն մեռնողներուն թիվը անհավատալիորեն շատ է»

¹ The Memoirs of Naim Bey, p. 8.

² Նույն տեղում, էջ 8—9:

³ Նույն տեղում, էջ 24—28:

...Ամեն օր մեր ստացած նամակները այնպիսի մանրամասնություններ կպարունակեն, որ ժայռերն անգամ կլացնեն...»¹։ Ժանտախտից, քաղցից ու ցրտից տասնյակ հազարավոր մարդիկ ոչնչացան Մեսքենեի, Տիփսիի, Ապու Հարայի, Համամի, Բաբի, Ախթարենի, Քաթմայի, Ռաճուի և այլ շրջանների ավազուտներում, ճանապարհների վրա²։ Տեր-էլ-Ջորում իր արյունոտ ղաթանությամբ ղեկորդ սահմանեց նրա կառավարիչ Սալիհ Ջեբի բեյը, որը 1916 թվականի օգոստոսից սկսած 160 հազար մարդ ոչնչացրեց³։

Միջազգետքի անապատներում դժոխային պայմաններում իրենց գոյությունը քարշ տվող եղեռնի բեկորների տառապանքները շարունակվեցին դեռ շատ երկար ժամանակ։

Հալեպի շրջանում ապաստանած հազարավոր հայերի համար սարսափները չդադարեցին նաև Մուղրոսի զինադարձով պատերազմից Թուրքիայի դուրս գալուց հետո էլ։ Առանձնապես հիշատակության արժանի է 1919 թվականի փետրվարի վերջին ֆրանսիական և անգլիական օկուպացիոն իշխանությունների ներկայությամբ կատարված վայրագ կոտորածը, որ իթիհհադականները կազմակերպեցին անգլեն հայ բնակչության նկատմամբ քաղաքի հրապարակներում, շուկաներում և փողոցներում։ Ականատեսը մի շարք փաստերով ապացուցում է այդ կոտորածի նախօրոք կազմակերպված լինելը։ Նա գրում է, որ զինվորները ոստիկանների հետ

«ձեռք-ձեռքի տված և իսլամ ամբոխին մոլեռանդության ապավինած կսկսեն վայրագումից շարքի մը, որոնց նմանը հազիվ թե կատարված ըլլար ժեռնթուրքյան խժոժություններու ամենազարհուրելի շրջանեն։ Զինվորների և ամբոխին միջին մրցումն է, որ կըսկըսի խժոժումից մեջ զիրար գերազանցելու։ Սուրի, թուրի և կացնի հարվածներով և հրացանի զնդակներով կվիրավորվեն և կխողտողվեն ամեն սեռի և տարիքի պատկանող հայեր անխտրաբար, նույնիսկ

¹ Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 179։

² Անեակ, Թուրքերու ճանկին մեջ (1916—1919), Բոստոն, 1936 թ., էջ 85—86։

³ Տե՛ս Ա. Անտոնյան, Մեծ ոճիրը, 1921 թ.։ Գ. Պալախան, նշվ. աշխ., հ, Բ., էջ 206, 208։

կաթնակեր մանուկներ, Թուրի մի հարվածով կկտրե գլուխները մոր մը և իր բազուկներուն մեջ սեղմած կաթնակեր մանուկին անօրինակ գազանությամբ մը: Մեկի գլուխը ջախջախված է կացնի հարվածներով, Լրկբորդի մը ոտքերը կտրված, երբորդի մը բսլորովին անդամատված: Մատանիի մը կամ օղի մը տիրանալու համար կտրված մատներ և ականջներ անհաշիվ են: Քանի քանխսներու ալ ոսկի ակռաները բռնությամբ քաշված են: Մտած են տուններ, ուր բնակվող բոլոր հայ անդամները սրի անցուցած կամ խեղդամահ ըրած են և ամեն ինչ ավարի տված»: Այս հանցավոր խժոժությանը զոհ գացին մինչև 1500 մարդ:

Այսօր Մերձավոր արևելքի երկրներում բնակություն հաստատած հարյուր հազարավոր հայերը վերապրողները կամ նրանց շառավիղներն են այն ջարդուփշուր եղած հայ զանգվածների, որոնց տեղահան արեցին իրենց դարավոր օջախներից, կոխկրտեցին նրանց հայրենի երկիրը, զրկեցին նրանց սևիփական հողից և դարձրին վտարանդի, գաղթական: Բուլղարական բանաստեղծ Պեյո Յավորովի «Հայերը» բանաստեղծության խոսքերով ասած՝

Ինչպես նախիրը քաղցած գազանների ոհմակից՝
Նրանք փախել են, ջրվել աշխարհներում հեռավոր,
Եվ սպառնում է նրանց՝ շառաչունով զայրագին
Բնաջնջել հիմնովին ոսոխի թուրն ահավոր:
Սև անապատ են դարձրել նրանց հողը հոգեթուփ:
Հայրենի տունը նրանց հրշեհել են ու քանդել,
Եվ թափառում են նրանք երկրե-երկիր, ծովե-ծով²...

Միայն կենսատենչությունը, աշխատասիրությունը, սևիփական լեզվի, մշակույթի պահպանման ու զարգացման գործին անսահման նվիրվածությունը կորստից փրկեցին օտար ափերը ընկած հայ ժողովրդի բեկորներին:

Այսպիսով, ինչպես տեսանք, թեև յուրաքանչյուր վիճակիցում կամ շրջանում հայ ժողովրդի տեղահանության, արատորի կամ կոտորածի եղանակների, տեղական իշխանությունների գործելակերպի ու «հնարամտության» միջև առկա էին

¹ ՆՍՍՐ ՊԿՊԱ, ք. 282, ց. 1, գ. 19, թթ. 1—4:

² Թարգմանությունը Համր Սահյանի:

տարբերություններ, առանձնահատկություններ, բայց ընդհանուր առմամբ ամենուրեք կատարվում էր նույնը՝ որոշակի սխտեմով և ծրագրով:

Դա նոր ժամանակների պատմության մեջ կանխբալական գենոցիդի (հունական *genos* — ցեղ, տոհմ և *caedo* — սպանում եմ բառերից)՝ մասսայական ժողովրդասպանության քաղաքականության սկիզբն էր, որն ավելի լայն մասշտաբներով ու տեխնիկական տեսակետից ավելի կատարելագործված մեթոդներով երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին կիրառեցին գերմանական ֆաշիստները հրեաների, սլավոնական և այլ ժողովուրդների նկատմամբ: Դեռ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ֆրանսիացի Ռենե Բիսոն հայկական ջարդերին նվիրված իր «Հայերի բնաջնջումը» ուսումնասիրության մեջ գերմանական մեթոդ և թուրքական գործելակերպ է անվանել արևմտահայության հետ կատարված հրեշային ոճիրը: Հիտլերի գործելակերպը կրկին անգամ հաստատեց այդ բնութագիրը: 1939 թվականի օգոստոսին Օբերգալցբուրգում կայացած՝ Լեհաստանի հարցերին նվիրված մի խորհրդակցությունում, որտեղ ներկա էր ֆաշիստական ամբողջ վերնախավը, Հիտլերը պահանջում էր ավերել լեհական քաղաքներն ու գյուղերը, սպանել բոլորին՝ առանց սեռի ու հասակի խճրության: «Եթե մենք ուզում ենք ստեղծել մեր մեծ գերմանական կայսրությունը,— ասում էր նա,— մենք պետք է դուրս մղենք և բնաջնջենք սլավոնական ժողովուրդներին՝ ռուսներին, ուկրաինացիներին, չեխերին, բուլղարներին, լեհերին, սլովակներին, բելոռուսներին»¹:

Ի հիմնավորումն իր կանխբալական պահանջի, նա ներկայներին հիշեցնում էր 1915 թվականին արևմտահայության հետ կատարվածը. «Այժմ, մեր ժամանակներում,— ասում էր նա,— այլևս ով է հիշում Թուրքիայում հայերի բնաջնջման մասին»²:

Արևմտահայության բնաջնջման գործի կազմակերպիչներ

¹ Տե՛ս журнал «Коммунист», № 16, 1964, стр. 116.

² Տե՛ս «The New-York Times», 24 november, 1945, p. 7, Տե՛ս նաև Զ. Գուրմանի նշվ. աշխ.

անպատիժ մնալը, թուրքական ջարդարարական մեթոդների հետեւողական և նպատակասլաց դատապարտման բացակայությունը ավելի ձեռքազատում ու ոգևորում էին Հիտլերին: Նա իր ժողովրդասպան գործելակերպի իրականացման ժամանակ պատահական չէր, որ հիշում էր հայերի ջարդը: Դա այն օրինակն էր, որին հավատարմորեն հետևեց ինքը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ամբողջ ընթացքում՝ մինչև իր անփառունակ վախճանը:

1946 թվականի դեկտեմբերի 1-ի իր № 96 (1) բանաձևում Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր Ասամբլեան հռչակեց, որ գենոցիդը միջազգային իրավունքի նորմերը ոտնահարող հանցագործություն է, որը հակասում է ՄԱԿ-ի ոգուն և նպատակներին և որ քաղաքակրթված աշխարհը դատապարտում է այն: Այդ բանաձևի հիման վրա Գլխավոր Ասամբլեան 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին հաստատեց «Գենոցիդի հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու մասին կոնվենցիան», որի երկրորդ կետում տրված է գենոցիդի բնորոշումը. «Ներկա կոնվենցիայում գենոցիդի տակ հասկացվում են հետևյալ գործողությունները, որոնք կատարվում են լրիվ կամ մասնակիորեն այս կամ այն ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական խումբը ոչնչացնելու մտադրությամբ, որպիսիք են.

ա) այդպիսի խմբի սպանությունը, Յ) այդպիսի խմբի անդամներին մարմնական ծանր վնասվածքներ կամ մտավոր խանգարումներ պատճառելը, Շ) որևէ խմբի համար կանխակալ կերպով կյանքի այնպիսի պայմանների ստեղծումը, որոնք նպատակ ունեն նրա լրիվ կամ մասնակի ոչնչացումը, Ո) միջոցառումներ, որոնք նպատակ ունեն կանխել երեխաների ծնունդը այդպիսի խմբում, ը) մարդկային մեկ խմբից բռնի կերպով երեխաների հանձնումը մյուս խմբին»: Կոնվենցիայի III հոդվածում ասված է, որ պատժվում են հետևյալ արարքները. գենոցիդը, գենոցիդ կատարելու համար կազմակերպված դավադրությունը, ուղղակի և հրապարակային ելույթները հօգուտ գենոցիդի, գենոցիդին մասնակցելը և այլն¹:

¹ См. «Ведомости Верховного Совета СССР», 1954, № 12.

1954 թվականի մարտի 18-ին ՍՍՌՄ Գերագույն սովետի նախագահությունը վավերացրեց Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր Ասամբլեայի կողմից ընդունված «Գենոցիդի հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու մասին կոնվենցիան»:

Սովետական Միությունը հանդես է գալիս որպես ամենահետևողական պայքարողը ընդդեմ գենոցիդի քաղաքականության՝ իրականացվում է այն Հարավ-աֆրիկյան միությունում, թե աշխարհի մի այլ մասում՝ միևնույնն է: Չնայած այն բանին, որ իմպերիալիստական տերությունների ներկայացուցիչներն իրենց ստորագրությունն են դրել այդ կոնվենցիայի տակ, այնուամենայնիվ գենոցիդի յուրաքանչյուր արտահայտություն՝ ռասիստական բացառիկության քարոզ, թե պրակտիկա, ապարտեիդի, թե ԱՄՆ-ում նեգերերի նկատմամբ վարվող ռասայական խտրականության քաղաքականություն, այսօր օրգանապես կապված է այդ տերությունների գաղութակալական, մարդատյաց գործողությունների հետ: Գենոցիդին իմպերիալիստները դիմում են ամեն անգամ, երբ պետք է հաղթահարել անկախության և ազատության ձգտող գաղութային երկրների ժողովուրդների դիմադրությունը, խեղդել այս կամ այն ազգային փոքրամասնության կողմից իր իրավունքների պաշտպանության համար յուրաքանչյուր նկրտում:

Նոր չէ գենոցիդի քաղաքականությունը: Մարդկության պատմությանը հայտնի են բազմաթիվ ժողովուրդների, ազգային փոքրամասնությունների, էթնիկական և կրոնական խմբերի բռնի ասիմիլյացիայի, տեղահանությունների, ուղղակի բնաջնջման փաստեր: Թեև գենոցիդն ավելի մասսայական կիրառություն և տարածում ստացավ իմպերիալիզմի գարաշրջանում, գաղութային քաղաքականության ուժեղացմանը զուգընթաց, բայց և սխալ է պնդել, թե «մինչ իմպերիալիզմը ռասիստական հայացքները քաղաքականության մշտական և կարևորագույն գաղափարական հիմք չէին հանգիստանում»¹:

¹ М. Н. Андрюхин, Геноцид — тягчайшее преступление против человечества, М., 1961, стр. 9.

Օտոմանյան կայսրության պատմությունը վառ կերպով վկայում է, որ այդ պետության բռնակալ կառավարողներն իրենց ներքին քաղաքականությունը մշտապես կառուցում էին ռասայական և կրոնական խտրականության հիմքի վրա: Թուրքական սուլթանների կողմից տասնյակ ժողովուրդների վրա իրենց տիրապետությունը պահպանելու, նրանց ազգային-ազատագրական պայքարը ճնշելու գլխավոր և մշտական զենքը յաթաղանի միջոցով իրականացվող ռասիզմն էր, թուրք ազգի բացառիկության, իշխող ազգ լինելու մասին քարոզը և դրանից բխող գործնական քաղաքականությունը: Հույների, ալբանացիների, արաբների, բուլղարացիների, սերբերի, մակեդոնացիների, հայերի, կիպրիոտների, ռումինների և բազմաթիվ այլ ժողովուրդների նկատմամբ դարերի ընթացքում իրականացված ազգային-կուլտուրական ճնշումը, բռնի տեղահանությունները, պարբերական կոտորածները ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ բուն իսկ գենոցիդ:

Այդ քաղաքականությունն ավելի ուժեղացավ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին՝ Թուրքիայի կողմից ճնշված ժողովուրդների ազատագրական շարժումներին զուգընթաց և, ինչպես տեսանք, իր գագաթնակետին հասավ երիտասարդ թուրքերի իշխանության շրջանում, երբ պանթուրքիզմը պաշտոնապես հռչակվեց որպես պետական քաղաքականություն: Անցյալ դարի 90-ական թվականների հայկական ջարդերին հետևեցին Ադանայում հայերի կոտորածը, ալբանական, մակեդոնական, արաբական կոտորածները և այս ամենի կուլմինացիան հանդիսացավ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի՝ պատմության մեջ աննախադեպ բնաջնջումը:

Համաշխարհային պատմության մեջ 1915 թվականի մեծ եղեռնը կարելի է համեմատել միայն երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին գերմանական ֆաշիստների կողմից կազմակերպված վեց միլիոն հրեաների ոչնչացման, Մալդանեկի, Օսվենցիմի, Մաուսհաուզենի և մահվան այլ ճամբարներում կատարված ավելի մեծ մասշտաբի մասսայական մարդասպանությունների հետ: Այսպիսի համեմատական զուգահեռ է անցկացրել պատմաբան Զոգեֆ

Գույթմանը: Նա իր ուսումնասիրության մեջ ապացուցում է, որ նոր ժամանակներում զանգվածային ժողովրդասպանության պրակտիկան իր սկիզբն առնում է առաջին համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի գեղոցիդից¹:

Հեղինակն ապացուցում է, որ թեև գերմանական ֆաշիստների կողմից իրականացված գենոցիդի քաղաքականության «գիտական» մեթոդների համեմատ հայկական կոտորածները պրիմիտիվ ձևերով էին իրականացվում (այն ժամանակ չկային գազի խցեր), այնուամենայնիվ, հայկական ջարդն իր մեջ պարունակում էր այն տարրերը, որոնք հետագայում այդպես կատարելագործվեցին նացիստների կողմից:

Գենոցիդի՝ կյանքում ռասիստական գաղափարախոսության կիրառման այդ ծայրահեղ ձևի կիրառումը հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարվեց իր ամբողջ զարհուրելիությամբ, իր բոլոր կործանարար տարրերի գործադրմամբ: Հայ ժողովրդի ազգային ինքնությունությունը, նրա ամբողջությունը ոչնչացնելու, նրա ինտելեկտուալ դիմագրությունն ընկճելու թուրքական բռնակալների բաղամյա քաղաքականությունն առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հանգեց նրա ազգային-կուլտուրան ոչնչացնելու քաղաքականությանը: Թուրքիայի պատմությունից հայտնի այն գործելակերպը, երբ բռնի կերպով կրոնափոխ էին անում մարդկանց խմբերին, երեխաներին բռնի կերպով խլում ծնողներից կամ առևանգում երեխաներին, 1915 թվականի կոտորածների ժամանակ վերաճեց իսկական բիոլոգիական գեղոցիդի: Այսինքն՝ կիրառվում էր տղամարդկանց կանանցից առանձնացնելու, երեխաներին ծնողներից խլելու ու մասսայաբար ոչնչացնելու, ժողովրդի քնական աճն ու զարգացումը խափանելու քաղաքականություն: Ուսումնասիրողները բազ-

¹ Joseph Guttman, The Beginnings of Genocide.

Այս գործն առաջին անգամ տպագրվել է հրեական գիտական ինստիտուտի «Յիվո Բլետեր» երբայերեն ամսագրի հ. XXVIII-ի № 2-ում: Նույն զուգահեռն է անցկացվում և նույն միտքն է ապացուցվում 1964 թվականի «Կզբին Փարիզում լույս տեսած «Le Deuil National Arménien»՝ «Հայ ազգային սուգը» գրքույկում:

մաթիվ փաստեր են արձանագրել այն մասին, որ հայ երեխաներին խեղդում էին գետերում, սպանում ծարավից, նրանցից մի մասին հանձնում թուրքական ընտանիքներին։ Այդ է վկայում Թալեաթի ծածկագիր հրամանը հայ մանուկներին ֆիզիկապես ոչնչացնելու մասին։ 1916 թ. մարտի 7-ին նա Հալեպի կուսակալին կարգադրում էր. «Պատերազմական նախարարության հրամանով, զինվորական կայանների կողմն հավաքված և արգելափակված ձեզի հասկանալի մարդկանց (հայերու) մանուկները, պատրվակելով, թե գաղթականական պաշտոնատուներու մեջ պիտի պահվեն, համախմբելով առանց կասկածի տեղի տալու ոչնչացնել և տեղեկացնել։

Ներքին գործերի նախարար՝ Թալեաթ»¹։

Շատ հաճախ որբանոցներ կոչվող հավաքատեղիները երեխաների սպանության կենտրոններ էին։ Թոյնբիի նշում է, որ հայ երեխաներից շատերը ընկնում էին ֆանատիկ դերվիշների ձեռքը, վաճառվում Կոստանդնուպոլսի սովորական շուկաներում²։

Թուրքական ջարդարարների կատարած կանխբալական հանցագործությունը իր մեջ պարփակում էր՝ անզեն մարդկանց, առանձնապես կանանց, երեխաների և ծերերի սպանություններ. գազանային սպանություններ՝ կախաղան, այրում խարույկի վրա, սպանություն՝ խոշտանգումների, սովամահ անելու և այլ բարբարոսական միջոցներով, խաղաղ բնակչության մասսայական ջարդեր, մարդկանց ամբողջ խմբերի զրկելը ուտելիքից և ջրից, մասսայական տեղահանություններ և գերեվարություններ, այնպիսի դաժանությունների և տանջանքների կիրառում, որոնք մահ չէին պատճառում, բայց մարդկանց դարձնում էին ֆիզիկապես և հոգեպես խեղանդամներ, բռնաբարություններ, կանանց և երեխաների պղծում և առևանգումներ, կանանց ստիպողական

¹ Տե՛ս «The Turkish Tyranny», Թուրքահայաստանի 1915-ի տարագրությունը և ջարդը, անգլերեն և հայերեն համատեղ հրատարակությունը, էջ 17։

² A. Toynbee, Armenian Atrocities, p. 32—33, 40, 62.

ամուսնություններ, բռնի կրոնափոխություններ, գերեզման-
ների քանդում, սրբավայրերի պղծում և այլն, և այլն¹:

Հակայական էին արևմտահայ ժողովրդի մարդկային կո-
րուստները առաջին համաշխարհային պատերազմի տարի-
ներին: Թուրքական ջարդարարական քաղաքականությունն
ս:վելի լավ պատկերացնելու համար տալիս ենք Օսմանյան
էմպերությունում տեղահանությունից և կոտորածից առաջ և
նրանից հետո հայ բնակչության բաղդատական վիճակագրու-
թյունը՝ ըստ Լեփսիուսի² և 1921 թվականի ապրիլի 1-ի դրու-
թյամբ. «Ամենուն տարեցույցի»³ հրապարակած տվյալների:

Հայերի տեղահանության և ջարդի թվակսն պատկերը
ըստ Լեփսիուսի

Վայրը

Հայերի թիվը

Նրանցից տեղահան-
ված և կոտորված

1. Կիլիկիա և Հյուսիսային

Սիրիա

Աղանայի վիլայեթ,

19600

այդ թվում՝

Սիս

9500

9500

Ադանա

37900

37900

Հաջըն

21200

21200

Պայառ

11000

11000

Հալեպի վիլայեթ,

163350

այդ թվում՝

Հալեպ

22000

22000

Մարաշ

37500

37500

Ֆրոնուզ

7000

7000

Այնթապ

35000

35000

Ուրֆա

25800

25800

Անտիոք

15000

11000

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 144, թ. 54:

² Sб'а Турецкая политика истребления армян (1880—1922), 1951, Ереван, стр. 338—341.

³ Ամենուն տարեցույցը, ԺԶ տարի, 1922, Հայ միտքը երեկ և
այսօր:

**Կիլիկիայի և Հյուսիսային Սիրիայի 242950 հայաթյունից
աքսորից և կոտորածից ազատվել էին 4000 մարդ**

2. Արևելյան Անատոլիա

Տրապիզոնի վիլայեթ, 53500

այդ թվում՝

Տրապիզոն 32700 32700

Սամսոն 20800 20800

Էլզբուսի վիլայեթ 203400

այդ թվում՝

Էրզրում 85000 60000 (փախել են 25 հազ.)

Նրզնկա 25500 25500

Բայբուրթ 17000 17000

Հասանկալե 10500 10500

Դերջան 15000 15000

Կամախ 10200 10200

Կորդիջան 25000 25000

Բայազետ 15200 փախել են 15200

Սյվասի վիլայեթ, 200000

այդ թվում՝

Սյվաս 86000 86000

Թոկատ 23500 23500

Ամասիա 28500 28500

Նիկոպոլիս 25200 25200

Դեվրիշի 11300 11300

Քյուրուն 18500 18500

Դերենդե 7000 7000

**Խարպուտի (Մամուրեթ-
ուլ-Ազիզ) վիլայեթ 131200**

այդ թվում՝

Խարպուտ 51000 51000

Ազիզ 10200 10200

Արարկիր 19500 19500

Ջեմիշգեզիկ 9000 9000

Ղարսանջապ 18500 18500

Մալաթիա 23000 23000

Ղիարբեֆիհի վիլայեթ 81700

այդ թվում՝

Ղիարբեֆիհ 47000 47000

Բալու 22300 22300

Արդանա	6700	6700
Զինգուշ	5700	5700
Վանի վիլայեթ	192200	
այդ թվում՝		
Վան	100700	100700
Հիմ և Կտուց	11000	11000
Բաշկալե	10000	10000
Ախթաշար	70500	70500
Ռիբլիսի վիլայեթ	196000	
այդ թվում՝		
Քիթլիս	51500	43500
Մուլ	94000	94000
Սղեբդ	25500	25500
Խիզան	25000	25000

Ընդհանուր առմամբ Արևելյան Անատոլիայից փախուստով
ազատվել էին 240 400 մարդ,
տեղահանվել և կոտորվել էին 817 600 մարդ:

3. Արևմտյան Անատոլիա

Եզմիրի վիլայեթ	71000	
այդ թվում՝		
Նիկոմենդիա	66100	66100
Արմաշ	5000	5000
Ռումուսայի վիլայեթ	91200	
այդ թվում՝		
Բրուսա	38500	18000
Բիլեջիկ	18000	18000
Փանդերմա	15000	15000
Քուսադյա	19200	19200
Սմիրնա (Այդին)	27200	
Գասթերմունի	14000	14000
Անկարայի վիլայեթ	108500	
այդ թվում՝		
Անկարա	23500	23500
Կայսերի	44000	44000
Ցոզկաթ	41000	41000
Կոնիա	25000	25000

Արևմտյան Անատոլիայի 337 հազար հայությունից փրկվել էին
27 200-ը:

4. Եվրոպական Քուրֆիա

Կոստանդնուպոլիս	161000	10000
Ադրիանապոլ՝ Ռոդոս-		
տոյի հետ միասին	33000	20000

Եվրոպական Քուրֆիայի 194 հազար հայությունից կոստրվել
կամ աքսորվել էին 30 հազարը:

5. Սիրիա, Պաղեստին, Քաղղայ

Երուսաղեմ	3200
Ցաֆա	1000
Դամասկոս	2000
Բեյրութ	1300
Քաղղադ	6000

Քնդհանուր առմամբ, ըստ Հեփսիուսի, Օսմանյան կայսրության
1 545 450 հայությունից տեղահանվել, աքսորվել կամ կոստրվել էին
1396350 մարդ:

Արևմտյան Հայաստանում հայ բնակչության թիվը ըստ
«Ամենուն տարեցույցի»

	Պատերազմից առաջ	Պատերազմից հետո
Սիվաս	225000	16500
Էրզրում	215000	1500
Մամուրեթ ուլ-Ազիզ (Խարբերդ)	204000	35000
Դիարբեքիր	124000	3000
Բիթլիս	198000	
Վ ա ն	197000	500
Կիլիկիա	205000	182500 ¹
Տրապիզոն	65000	15000
Կոստանդնուպոլիս	150000	150000
Իզմիր	72000	20000
Էդիրնե	27500	7000
Խյուսիսական տիքեաթ	78000	28300
Այդին	11000	11000
Գասթեմունի	10000	8000
Էնկյուրի (Գաղաթիա, Կեսարիա, Ցոզկաթ)	115000	9500

¹ Ինչպես Կիլիկիայում, այնպես և Կ. Պոլսում, Տրապիզոնում և այլ-
ուր հայերի թիվն ավելացել էր պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո
վերազաղթի շնորհիվ:

Կոնիա	25000	10000
Երուսաղեմ	2500	2500
Բեյրութ	600	1000
Բաղդադ	1000	16000
Բասրա	400	400
Մոսուլ	800	800
Դամասկոս	400	400
Հալեպ	99000	73000
Ընդամենը՝ 2 026 700		592 200

1921 թվականին Սիվասի, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիար-բեքիրի, Բիթլիսի, Անկարայի, Կոնիայի վիլայեթներում, Տրապիզոնում և Սամսոնում ըստ հայկական աղբյուրների 102300, ըստ թուրքական տվյալների՝ 30-ից 60 հազար հայ էր մնացել¹:

Կովկաս անցել էին ոչ ավելի, քան 300—350 հազար մարդ: Մեծ թվով հայեր՝ հատկապես կանայք ու երեխաներ գտնվում էին անապատաբնակ ցեղերի և Անատոլիայի թուրքերի մոտ և ենթարկվում էին բռնի թուրքացման: Վերապրողների ամբողջ թիվը հասնում էր 1 միլիոնի: Այսպիսով, հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի կեսից ավելին բնաջնջված էր: Իսկ պատերազմին մասնակից շատ երկրների կորուստը մաքսիմում բնակչության տասը տոկոսից չէր գերազանցում:

Անկասկած, վերը բերված տվյալներում ըստ վիլայեթների տրված թվերը մոտավոր են: Եվ դա այլ կերպ չէր կարող լինել: Զոհերի թիվը ճիշտ հաշվելը հնարավոր չէ ոչ միայն այն պատճառով, որ չկար վիճակագրություն, այլև այն պարզ պատճառով, որ այս կամ այն քաղաքում, շրջանում կատարված ոճրագործությունների մասին խոսելիս հետազոտողները հնարավորություն չունեին պարզելու բուն բնակչության, աքսորի ճանապարհին այնտեղ գտնված և կոտորված մարդկանց համեմատական թիվը: Հավագույն դեպքում տրվում է տվյալ քաղաքի, նահանգի տերիտորիայում կատարված ոճրագործությունների զոհերի թիվը, իսկ թե որքան էր բուն

¹ «Жизнь национальностей», 17. VII, 1922 г., № 15 (150).

բնակչության թիվը, որքան եկվորների՝ դա հնարավոր չէր պարզել¹

Ինչպես թուրքական, այնպես և ոչ թուրքական թերթերը ոչ միայն խուսափում էին 1915—1916 թթ. հայկական սարսափների մասին որևէ բան հիշատակել, այլև ամեն կերպ ապակողմնորոշում էին ընթերցողներին, թաքցնում նրանցից արևի տակ ապրելու իրավունքի համար մաքառող արյունաքամ հայ ժողովրդի իրավիճակը:

Ըստ սովետական գիտնական Ուրլանիսի հաշվումների, առաջին համաշխարհային պատերազմի ամբողջ ընթացքում Ռուսաստանը կորցրել էր 1 միլիոն 200 հազար զինվոր², Ֆրանսիան՝ մեկ միլիոն, Մեծ Բրիտանիան՝ 600 հազար, Գերմանիան՝ 1,473 հազար³, իսկ Թուրքիան՝ 318 378 մարդ³: Այս թվերը վկայում են այն մասին, որ իր թվով անհամեմատ փոքր հայ ժողովուրդը ո՛չ միայն համեմատական տեսակետից, այլև բացարձակ թվով շատ ավելի մեծ կորուստներ ունեցավ պատերազմի ժամանակ, քան մեծ տերությունների բանակները: Հայ ժողովրդի վերը նշված հսկայական զոհերին եթե գումարենք ռուսական բանակի և այլ երկրների բանակների շարքերում կոպած և ընկած զինվորների, 1913 թվականին թուրքական զավթիչների անդրկովկասյան ասպատակություններին զոհված տասնյակ հազարավոր հայ մարդկանց՝ ականբախ կղառնա, թե որքա՞ն տուժեց պետականությունից զուրկ և պատերազմին պաշտոնապես չմասնակցած հայ ժողովուրդը:

¹ Б. Ц. Урланис, Войны и народонаселение Европы, Соцэкгиз, М., 1960 г., стр. 152.

² Նույն տեղում, էջ 164:

³ Նույն տեղում, էջ 164, 173:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻԶՄԸ ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ԶԱՐԴԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՂՍԱԿԻՅ

Կայգերական Գերմանիան հովանավորում և խախուսում էր բուրժական կառավարողների հակահայկական ֆաղափականությունը: Կարլ Լիբկնեխտը բուրժգերմանական նանցագործության դատապարտող և հայ ժողովրդի բարեկամ: Անտանտայի տերությունները և արևմտահայության ողբերգությունը: Թուրքիայի նեոսկսպարատ հաշտություն կնքելու շուրջը դիվանագիտական խաղերը: Ջեմալ փաշան և «դիվանագիտ» Ջավրիկը: Անտանտայի տերությունների դիվանագիտական պայքարը Մերձավոր արևելքի բաժանման համար: Սալֆա-Պիկո գաղտնի համաձայնագրերը, արևմտաեվրոպական կառավարողների իմպերիալիստական դավերն ու «նայասիրական» փարիսեցիությունը: Շատ ավելի լավ կլինեք, եթե «Հայաստանի անունը երեք շաբաթաօրվա ընթացքում եվրոպական դիվանագետի կողմից»: Ցարիզմի դերը և նրա հետապնդած նպատակները Արևմտյան Հայաստանում: Արևմտահայության բեկորները՝ «զաղքականները» Անդրկովկասում, նրանց անօգնական կացությունը: Ռուսաստանում 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո բուրժուական ժամանակավոր կառավարությունը շարունակեց ցարիզմի արտաքին ֆաղափականությունը: Հուսախաբությունը և ինֆանտերկացումները հայկական բուրժուական ֆաղափական շրջաններում:

«Իմպերիալիստական Եվրոպան — ահա այն հուսակայանը, — գրել է Աշ. Հովհաննիսյանը, — որի վրա մեծ ու պրոտիկ «գործիչները» գծագրում էին մեզանում Հայաստանի»

աղատության հեռանկարը...»¹։ Պատերազմի նախօրյակին «Հորիզոն»-ը գրում էր. «Եվրոպան, որ անասուններին հովանավորելու հաստատություններ ունի, մի՞թե կարող է թողնել, որ միլիոնավոր մարդիկ յաթաղանի զոհ դառնան»²։

Բուրժուական Եվրոպայից ստրկամիտ ակնկալություն ունեցող մարդիկ անհավանական էին համարում, որ քսաներորդ դարում քաղաքակիրթ մարդկությունը կարող է հանդուժել այնպիսի սարսափներ, որոնք հատուկ էին միջնադարին։ Միամիտները չէին հասկանում, որ շներ խնամող եվրոպական կապիտալիստները ձեռնպահ էին մնալու հայկական կոտորածների դեպքում, որ հայ ժողովրդի ոչնչացումը կատարվելու էր «քաղաքակիրթ» Եվրոպայի և ԱՄՆ-ի բարեհաճ թողտվությամբ։ Նրանք չէին գիտակցում, որ արևմտահայ ժողովրդի անտանելի գոյավիճակը չի կարող ինչ-որ չափով հետաքրքրել Հնդկաստանը ստրկացրած անգլիական գաղութարարներին, Աֆրիկան, Չինաստանը կողոպտող ֆրանսիական ու ամերիկյան իմպերիալիստներին։ Բացի շահամուկան, նվաճողական ձգտումներից, նրանց ուրիշ ոչինչ չէր գրավում։ Եվ երբ այդ շահերը ներհակ էին հայկական հարցին, ապա վերջինս արժանանում էր նրանց հեզմանքին և քամահարանքին։

Միջազգային իմպերիալիզմն ըստ էության քաջալեռնից պանթուրքիզմի պարագլուխներին, որպեսզի նրանք իրենց մարդատյաց գաղափարները գործնականում կիրառեն հայ ժողովրդի նկատմամբ։

Աշխարհը վերաբաժանելու նպատակով պատերազմ հրահրած, ժողովուրդների միջև ատելություն ու թշնամանք բուրբոքած իմպերիալիստական տերությունների՝ Գերմանիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, ցարական Ռուսաստանի կառավարող շրջանները ոչ միայն չընդդիմացան հայ ժողովրդի դանգվածային տեղահանության ու ջարդի թուրքական

¹ Հայաստանի «ավտոնոմիան» և Անտանտան, վավերագրեր իմպերիալիստական պատերազմի շրջանից, Աշ. Հովհաննիսյանի առաջաբանով Երևան, 1926 թ., էջ X։

² «Հորիզոն», 18.5, 1913 թ., № 108։

քաղաքականության իրագործմանը, այլև օբյեկտիվորեն նըպաստեցին դրան: Եվ ինչպես նույն առաջաբանում է նշել Աշ. Հովհաննիսյանը, իմպերիալիզմը ոչ միայն շերաշխավորեց Հայաստանի քաղաքական ազատագրությունը, այլև դարձավ նրա ավերածության ու ստրկացման մեծագույն խթանողը¹:

Թուրքական ջարդարարական քաղաքականության գլխավոր ոգեշնչողը կալզերական Գերմանիան էր: Այդ քաղաքականությունը համընկնում էր նրա էքսպանսիոնիստական, միլիտարիստական պլաններին: Թուրքիան փաստորեն Գերմանիայի վասալն էր և ենթարկված էր կալզերի ու գերմանական իմպերիալիստական մոնոպոլիաների, միլիտարիստների կամքին: Ինչպես ներքին ու արտաքին քաղաքականության բազմաթիվ հարցերում, հայկական հարցը յուրովի լուծելու գործում նույնպես, էնվեր-Թալեաթ-Ջեմալ եռյակն ուներ Թուրքիայում ծառայող գերմանական զինվորականության և մյուս ներկայացուցիչների կատարյալ օժանդակությունը: Հայ ժողովրդի համար այդ կրիտիկական պահին վերաբերող գերմանական աղբյուրները մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրած Հ. Տաշեանը գրում է, որ առանց Գերմանիայի «ընձեռած նյութական ու բարոյական աջակցության և առանց յուր թիկունքը հզորագույն մի ազգի օժանդակությամբ ապահովելու կամ ապահով կարծելու, այսպիսի ահավոր մի եղենու պիտի չձեռնարկեր գործելու թուրք վարչությունը»²: Տարլեն նույնպես գտնում է, որ «բավական կլիներ գերմանական իշխանությունների մի խոսքը, որպեսզի հետպահին կոտորածների երկու ղեկավարներին՝ Թալեաթ փաշային և էնվեր փաշային»³:

Թուրքական կիսաֆեոդալական պետականությունը շափազանց վատ կազմակերպիչ կլիներ նույնիսկ իրեն հատուկ այնպիսի մի գործում, ինչպես խաղաղ ժողովրդի ջարդն էր, եթե չլիներ գերմանական մեթոդը, կալզերական Գերմանիայի ընձեռած նյութական, բարոյա-քաղաքական և կազմա-

¹ Հայաստանի «ավտոնոմիան» և Անտանտան, էջ X:

² Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 5—6:

³ Ե. Տարլեն, նշվ. աշխ., էջ 401:

կերպչական օժանդակությունը: Վերջին հաշվով գերմանական ֆինանսական անընդմեջ օգնությունն էր, որ դեռ կանգուն էր պահում խորտակման բոլոր նշանները ցույց տվող այդ պետականությանը: Պատերազմի սկզբին Գերմանիան թուրքական կառավարությանը տվեց 5 միլիոն թուրքական լիրա, 1915 թվականի գարնանը՝ 3,5 միլիոն, 1916 թ. աշնանը՝ 28 միլիոն, 1917 թ. սկզբին՝ 32 միլիոն և հոկտեմբերին՝ ևս 50 միլիոն թուրքական լիրա, չհաշված մոտ 70 միլիոն լիրայի հասնող այլ կարգի օգնությունը¹:

Այս օժանդակությունն էր Թուրքիային հնարավորություն տալիս շարունակելու պատերազմը, երկրի ներսում իրականացնելու շարժարարական կուրսը: Թուրքական կառավարողները գերմանական օժանդակությունը գործադրում էին իրենց տրադիցիոն քաղաքականությունն ավելի կազմակերպված և համապարփակ դարձնելու համար: Ֆրանսիական «Լա Բյուս» թերթի խմբագիր Ժան Ֆինոն նկատել է, որ «Գերմանիան Փոքր Ասիայի վրա ունեցած իր նպատակը չկարողանալով իրագործել ողջ հայերի միջոցով, վճռեց պարզապես նրանց պիակների և բնակարանների ավերակների վրայով անցնել»²:

Էնվերը և Թալեաթը մինչև մասսայական տեղահանությանը ներսում ու կոտորածն սկսելը խորհրդակցել էին Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմի հետ, իրազեկ պահել նրան իրենց պլանին: Վերջինս հավանություն էր տվել այդ դիվային ծրագրին³, այդ ոգով նախապատրաստելով և համապատասխան կարգադրություններ անելով էրզրումի, Ադանայի, Հալեպի, Մոսուլի ու Բաղդադի հյուպատոսներին: Վանգենհայմը 1915 թ. մայիսի 31-ին կրկնում էր թուրքական վերսիան հայկական ապստամբության կողմից Օսմանյան կայսրությանը սպառնող ինչ-որ վտանգի մասին: Իսկ գերմանական դեսպանության ծովային կցորդ Հյուսմանը, որը Վիլհելմ II-ի լերձավոր գործակալն էր, բացահայտ հայտարարում էր, որ «թուրքերը միանգամայն ճիշտ են վարվում հայերի հետ»⁴:

¹ Գաբիդուլին, նշվ. աշխ., էջ 198—199:

² «Մշակ», 25.11, 1916 թ., № 264:

³ Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 16:

⁴ Ե. Տարլե, նշվ. աշխ., էջ 402:

Ստանալով ավագ դաշնակցի համաձայնությունը, թուրքական ջարդարարներն ավելի համարձակ դարձան: 1915 թվականի մայիսի վերջին ոչ մի տեղ ապստամբություն չկար. Վանն արդեն ռուսական բանակի ձեռքին էր, բայց թուրքերը ամբողջ երկրով մեկ գործի անցան: Երբ նրանք Կամախի կիրճում հունիսի 10-ից 14-ը կանոնավոր բանակի ձեռքով սպանդանոց էին սարքում կանանց ու երեխաների համար, այրում Մուշը, ոչնչացնում էր զրուսացիներին ու բիթլիսցիներին, գերմանական դեսպանը հաղորդագրություններ էր հղում Քեոլին «զինվորական նկատառումների մասին»: Իսկ երբ կոտորածի ալիքը անցավ Տրապիզոն, Սեբաստիա, Խարբերդ և այլուր, որտեղ և ոչ մի ռազմական նկատառումներ չէին կարող լինել, այս անգամ դեսպանը բավարարվեց «տեղական իշխանություններին» սխալների մասին խոսելով: Գերմանիան իր առաջին պաշտոնական հուշագիրը ներկայացրեց թուրքական կառավարությանը 1915 թվականի հուլիսի 4-ին, այսինքն՝ Վանի դեպքերից ճիշտ երեք ամիս և Մուշի, էրզըրումի, Տրապիզոնի և այլ շրջաններում կատարված կոտորածներից մեկ ամիս հետո: Հենց սա վկայում է նրա ձևական բնույթի մասին: Գերմանիան ստիպված էր հավուր պատշաճի այդպիսի քայլի դիմել, քանի որ մյուս տերություններն արդեն բողոքներ էին ներկայացրել և ինչ-որ չափով թուրքական գազանություններից սահմանազատվելը ուներ դիվանագիտական և քաղաքական անհրաժեշտ նշանակություն՝ գոնե պատմության համար: Սակայն փաստաթղթի բուն բովանդակությունն իսկ ի չիք է դարձնում որպես բողոք ներկայացված այդ փարիսեցիության դիվանագիտական, հավաստագրական ձևը: Նախ այնտեղ նորից հիշատակվում էին «օրինական պաշտպանական միջոցների» «ռազմական պատճառներով թելադրված» քայլերի մասին թուրքական պաշտոնական կեղծիքը, համաձայնություն էր հայտնվում հայ ժողովրդի զանգվածային կոտորածը «ներքին խնդիր» համարելու մասին թուրքական տեսակետին, որը շարագրվել էր Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունների կողմից արված հայտարարության՝ հունիսի 6-ի թուրքական պատասխանում: Միայն նոտայի երկրորդ մասում գերմանա-

կան կառավարությունը կցկտուր դժգոհություն էր հայտնում թուրքական տեղական իշխանությունների հասցեին, որոնք չէին կանխել էքսցեսները: Իհարկե, սա չէր գլխավորը, քանի որ Գերմանիան «օրինավոր պաշտպանություն» էր համարում մի ամբողջ ժողովրդի գեներցիոնը, պաշտպան կանգնում էնվեր-Քալեաթի մարդասպան ոհմակին: «Այժմ հասկանալի է,— գրում է Տաշեանը,— թե ինչու թուրքերը որևէ կարեւորություն չտվին այս և հաջորդ բոլոր բողոքներուն, զորոնք ներկայացուցին հաջորդող դեպքանները...»¹:

Շատ բնորոշ խոսակցություն է տեղի ունեցել Քալեաթի և պատերազմի ժամանակ Կոստանդնուպոլիս ժամանած Լեփոսիուսի միջև: Երբ վերջինս խոսք է բացում Միջագետքի անպատենրում գտնվող հարյուր հազարավոր հայերի կյանքը խնայելու մասին, Քալեաթն ի արդարացումն իրենց գործած ոճիրի ուղղակի ասում էր Լեփոսիուսին. «Ինչ որ դուք (իմա՝ գերմանական ղեկավարները) ասում եք, մենք կատարում ենք Ձեր ծրագիրը»²:

Հիրավի, դա ճշմարտություն է: Գերմանական միլիտարիզմն իր էքսպանսիոնիստական պլանների իրազորման ճանապարհին կանգ չէր առնում և ոչ մի միջոցի առաջ: Նա հական դեր խաղաց Թուրքիային դեպի հայ ժողովրդի ոչընչացման ուղին հրելու գործում: Պատերազմի նախօրյակին ցարական արտաքին գործերի մինիստրությանը ներկայացված մի զեկուցագրում, որտեղ տրված է Թուրքիայում և ամբողջ Մերձավոր արևելքում Գերմանիայի հետապնդած նպատակների բազմակողմանի վերլուծությունը, ասվում էր այն մասին, որ «Գերմանիան նույնիսկ կանգ չի առնի թուրքերին թույլ տալու Անատոլիայում (բայց ոչ Կիլիկիայում) հայերի կոտորած կազմակերպելու առջև...», որ Գերմանիան հայերի դեմ՝ այդ աաշխատասեր և արժեքավոր, կուլտուրական տարրով կրնակեցնի Միջագետքը և այսպիսով կնպաստի Թուրքիայում իր քաղաքական և տնտեսական խնդիրների իրականացմանը»³:

¹ Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 19:

² ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142, ք. 41:

³ ՆՍՍԻ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 676, քք. 85—88:

Վերջին հաշվով հայերին իրենց դարավոր, պապենական հողից զրկելու և անապատային վայրերը ուղարկելու գաղափարը, ինչպես վերը ցույց տրվեց, առաջին անգամ տվել էին գերմանական քաղաքագետները՝ հանձինս Ֆոն դեր Հոլցի, Ֆոն Սանդերսի, Ռոհրբախի, Նաումանի և այլոց: Նրանք չէին թաքցնում, որ հայերը խոչընդոտ էին իրենց «ռազմական նպատակների ճանապարհին»¹:

Գերմանական հակահայկական դիրքորոշումն առաջին հերթին բխում էր իմպերիալիստական Գերմանիայի քաղաքական և ռազմական շահերից: Պատերազմի նախօրյակին հայերին Ռուսաստանին խորթացնելու գերմանական միլիտարիստների սադրանքներն իրենց նպատակին չհասան. հայ ժողովուրդը պատերազմի հենց սկզբից դրսևորեց իր անսքող համակրանքը Ռուսաստանի նկատմամբ, իր բախտը կապեց նրա զենքի հաջողության հետ: Հայ ժողովրդի օգտին ռուսական պետական գործիչների բազմաթիվ հայտարարությունները, կամավորական շարժման կազմակերպումը ի դերև հանեցին ինչ որ շափով հայերի վրա հենվելու գերմանական քաղաքականության հաջողության շանսը: Ռուսաստանի հետ ծովում թե՛ ցամաքում, Եվրոպայում թե՛ Ասիայում կատաղի գոտեմարտի բռնված Գերմանիան նախանձով էր հետևում ռուսներին տաժաժ հայերի հավատարմությանը, Թուրքիայի արևելյան վիլայեթներում ապրող հայ բնակչությանը արդեն համարում էր այն խոչընդոտը, որն արգելակելու էր թուրք-գերմանական համատեղ պլանների իրականացմանը, նպաստելու էր ռուսական քաղաքականության նոր հաղթանակներին: Ռուսաստանին այդ ազդակից զրկելու ձգտումն էր ընկած հայերին տեղահանելու գերմանական ծրագրի հիմքում:

Արևմտահայերի զանգվածային տեղափոխությունը անապատային վայրեր բոլոր դեպքերում ժողովրդի կործանում էր նշանակում, եթե նույնիսկ այդքան մասսայաբար չկիրառվեր յաթաղանը, սպանելու, ոչնչացնելու թուրքական տրադիցիոն մեթոդը: Պատերազմի, Թուրքիայի՝ ճանապարհներից, տրանսպորտի միջոցներից զուրկ պայմաններում, այն պա-

¹ A. P. Hacobian, *Armenia and the War*, London, p. 91.

հին, երբ այդ երկիրը կանգնած էր փակուղու առջև, բնակա-
նաբար նույնիսկ ցանկության դեպքում հնարավոր չէր «կա-
նոնավոր» դեպորտացիա իրականացնել: Գերմանական մե-
թոդին լրացրեց թուրքական միջնադարյան, ջարդարարական
գործելակերպը: Բելգիայում, լեհաստանում և այլուր խաղաղ-
բնակչության դեմ գործադրված գերմանական սոսկալի դա-
ժանությունները գերազանց օրինակ էին ծառայում այդ գոր-
ծում բազմադարյա փորձ ունեցող թուրքական բյուրոկրա-
տիայի համար, ոգեշնչում նրան նույն ճանապարհով ընթա-
նալու: Գերմանական միլիտարիստներն էլ իրենց հերթին
թուրքական ջարդարարներին համարում էին իրենց հավա-
տարիմ գործակիցներ և համախոհներ:

Գերմանական այս դիրքորոշման մեջ պակաս դեր չխա-
ղաց նաև գերմանական մոնոպոլիաների տնտեսական էքսպ-
անսիան Մերձավոր արևելքում ապահովելու հարցը: Եթե
պատերազմից դեռ շատ առաջ գերմանական պետական
գործիչները դեմ չէին հենվելու հայերի վրա, նրանց օգտա-
գործելու Բաղդադի երկաթուղու կառուցման ասպարեզում և
սննապատային պայմաններում տնտեսական կյանքին զարկ
տալու համար, ապա այժմ նրանք ղեկավարվում էին գըլ-
խավորապես անգլիական ու ֆրանսիական կապիտալի հետ
կապված հայկական առևտրական բուրժուազիայի մրցակ-
ցությունը խափանելու, գերմանական բացարձակ տիրապե-
տություն հաստատելու միտումով: Այս ճանապարհով գեր-
մանական իմպերիալիստներն առաջին հերթին հարվածելու
էին անգլիական, ֆրանսիական և, մասնավորապես, ռուսա-
կան ազդեցության հիմքերին Թուրքիայում՝ ինչպես կուլտուր-
կրթական, այնպես և տնտեսական մարզերում: Թուրքիայում
ապրող «հայերը, — նկատում է Հերբերտ Ադամս Գիբոնսը, —
որ մեծ մասամբ կրթություն էին ստացել ֆրանսիական և
ամերիկյան դպրոցներում, խոսում են ֆրանսերեն և անգլի-
րեն: Արևմտյան Եվրոպայի ու Ամերիկայի և, գլխավորապես,
Անգլիայի հետ իրենց առևտրական հարաբերությունների հե-
տևանքով նրանք բնականաբար գերմանական կոմիվոյաժոր-
ների մրցակիցներ դարձան: Միակ առևտրական և երկրագոր-
ծական տարրը հանդիսանալով Փոքր Ասիայի ներքին նա-

հանգնելով, հետևաբար և միակ տարրը, որ կարող էր հակադրվել եվրոպական գաղութացմանը, հայերը ուժեղ կերպով խանգարում են Անատոլիայի գերմանիզացիայի պլաններին»¹։

Ահա թե ինչու գերմանական իմպերիալիստները համաձայնվեցին թուրքական կառավարող շրջանների կողմից արևմտահայության դեմ ձեռնարկված միջոցառումներին, նրա տեղահանությանն ու ջարդին։ Գերմանական միլիտարիստական գիշատիչները միանգամայն համամիտ էին հարցի նմանօրինակ լուծմանը։ Այն ոչ միայն չէր հակասում իրենց ռազմական, քաղաքական ու տնտեսական պլաններին, այլև համապատասխանում էր Գերմանիայի հետապնդած նպատակների իրագործմանը։

Ահա թե ինչու կայզեր Վիլհելմ II-ը Թալեաթին պարգևատրեց Սև արծվի շքանշանով։ Գերմանիայի վարչապետ Բեթման Շոլվեգը պատերազմի առաջին տարիների առթիվ ռախսատագում արտասանած իր ճառում շնորհավորում էր գերմանացիներին, որ նրանք իրենց կողքին ունեն «վերածնված սքանչելի Թուրքիա»²։

Արևմտահայության բնաջնջումը գերմանական միլիտարիստը մատուցում էր որպես Թուրքիայի վերածնունդ, իսկ Թուրքիայում դեսպան Վանգենհայմը, նրա բազմամարդ շքախումբը, գերմանական զինվորական էմիսարները Թուրքիայում ձեռք-ձեռքի տված գործում էին էնվերների ու թալեաթների հետ։ 1914 թվականի ամռանը Վանգենհայմը գերմանական դեսպանատան հայազգի պաշտոնյային ասում էր. «Մենք՝ գերմանացիներս ասում ենք հայերին»։ Նա իր վերաբերմունքը պատճառաբանում էր նրանով, որ հայերը ռուսասեր են, որ նրանց հայրենի հայկական բարձրամակարդ ծառայում է Ռուսաստանի առաջխաղացմանը, որի միջոցով հայերը ձգտում էին ինքնավարություն ստանալ։ Ավելի լավ չէ՞, շարունակում էր դեսպանը, պաշտպանել երիտասարդ Թուրքերի «թուրքացման» քաղաքականությունը, որն ուզում

1 Չերեբուս Աղամս Գիրոնս, նշվ. աշխ., էջ 28։

2 «Աշխարհ», 8.6. 1963 թ., № 152։

էր վերջ դնել արարքների ու հայերի անկախության ձգտմանը՝ իրենց հետ միասին: Հայաստանը, եզրակացնում էր նա, ցցվում է Գերմանիայի քաղաքական ու տնտեսական ծավալման ճանապարհին և դրա համար հայը պետք է անհետանա և մեջտեղից վերանա: Վանգենհայմն այնքան բացահայտ էր իր հակահայկական տրամադրությունների մեջ, որ հայտարարում էր Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան Մորգենթաուին, թե ինքը կօգնի սիրիստներին, բայց ի նպաստ հայերի ոչինչ չի անի²:

Հայկական կոտորածների շուրջը համաշխարհային հասարակական կարծիքի հասունացման ժամանակ նա արդեն ստիպված էր չափավորել իր հակակրանքը և որպես կանոն իր հայտարարություններում մեկնում էր այն կեղծիքից, թե հայերի օգտին իր միջամտությունը կնշանակեք միջամտել Գերմանիայի դաշնակցի՝ սովետեն պետություն հանդիսացող Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին³: Նա կրկնում էր այն, ինչ ասում էր Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրը Յագոփը: Վերջինս 1916 թվականի սեպտեմբերի 29-ին, պատասխանելով իրեն տված հարցերին, ասում էր, թե իրենք արել են այն, ինչ որ կարող էին և թե դրանից ավելին անելու դեպքում պետք է խզեին հարաբերություններն իրենց հավատարիմ դաշնակից Թուրքիայի հետ: Նա փաստորեն հիշեցնում էր Բիսմարկի ասույթը պոմերանցի զինվորի մասին, երբ նա հայտարարում էր, որ կործանվող հայերն ավելի թանկ չեն գերմանացի այն զինվորներին, որոնք մեռնում են կռվի դաշտում և իրենց ու թուրքերի օժանդակությանն են սպասում: Թող ոչնչանան ամբողջ ժողովուրդներ, միայն թե Գերմանիան Թուրքիայի հետ դաշնակցած հաջողության հասնի պատերազմի դաշտում՝ ահա գերմանական միլիտարիստ դիվանագետի հավատո հանգանակը⁴:

¹ «Աշխարհ», 4.5. 1963 թ., № 147, էջ 3:

² H. Morgenthau, Ambassador Morgenthau's story, p. 370.

³ A. Toynbee, Armenian Atrocities, p. 110.

⁴ Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 29:

Որքան էլ տարօրինակ թվա, բայց փաստ է, որ մեզ մոտ՝ Հայաստանում էլ գտնվել են մարդիկ, որոնք տուրք են տվել տրեւտահայության

իրականում առանց դիվանագիտական հարաբերությունների խզման, առանց մեծ ջանքերի, ցանկության դեպքում գերմանական կառավարողների առաջին իսկ պահանջով թուրքական կառավարությունը կշահավտրեր իր վանդալիզմը:

Կայզերական կառավարության արտաքին գործերի մինիստրին օգնության ձեռք էր մեկնում գերմանական կաթոլիկ եկեղեցին: Ոչ անհայտ քաղաքական և կրոնական գործիչ Մ. էրցբերգերը հետագայում իր մեմուարներում հանդես էր գալիս ուշացած փաստաբանի դերում, փորձում ներկայանալ հայ ժողովրդի բարերար, խոստովանում, որ թուրքական կառավարության անվստահությունը հայերի նկատմամբ «մեծ մասամբ» «անհիմն էր»: Նա գրում է, թե ինքը 1916 թվականի փետրվարին Կ. Պոլիս կատարած այցի ժամանակ ջանացել էր ազդել էնվերի և Թալեաթի վրա հօգուտ հայերի: Այնուհետև նա փորձում է արդարացնել իր կառավարության բռնած դիրքը, ասելով, թե նա «մեղք չի կրում Հայաստանի

ազերգության և նրանում Գերմանիայի դերի մեկնաբանման գերմանական վերսիսիև Օրինակ, թուրքական կառավարության հետ 1918 թվականի աշնանը Կ. Պոլսում բանակցություններ վարած Հայկական Հանրապետության պատվիրակության թարգմանիչ-խորհրդական Մ. Քոչարյանը 1927 թվականին հրապարակած իր մի հոդվածում, իր և դաշնակցության առտանտաֆիլական հայացքներն ու գործելակերպը վերանայելիս այն գիծն է այս անգամ անցկացրել, թե «գերմանացիներն իրոք վերին աստիճանի բարյացակամ տրամադրություններ ունեին դեպի հայերը և պատրաստ էին լինել կերպ օգնել նրանց...»: Այնուհետև նա գրում է. «Մեր կույր հավատը դեպի անգլիացիները և առհասարակ դեպի «դաշնակիցները» այնքան էր ուժեղ, որ մենք՝ հավա. բնծայելով դաշնակիցների, մանավանդ ֆրանսիական մամուլի և զանազան քրիստոնեական քարոզիչ-միսիոներների հերյուրանքներին և ստահոդ տեղեկություններին՝ միանգամայն սխալ և սեռորդար կարծիք կազմեցինք գերմանացիների ու հայերի հանդեպ նրանց բռնած գիրքի մասին հայկական տեղահանությունների և կոտորածների խնդրում»: Ոչ ոք չի ժխտում Քոչարյանի և նրա զաղափարակիցների կույր հավատը Անտանտայի նկատմամբ, բայց և առարկայազուրկ են նրա հայտարարություններն առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայ ժողովրդի հանդեպ գերմանական իմպերիալիստների բռնած դիրքի մասին: 17. Քոչարյանի «Մի հինավուրց մոլորություն ու մի ճշտում» հոդվածը տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 7.8. 1927 թ.:

ցավալի իրադարձությունների համար, որ գերմանական կաթոլիկներն արեցին ամեն ինչ, որպեսզի կանխեն այդ գազանությունները»¹։ Իրականում էրցեբեռգերի միսիան կյանքի էր կոչվել ոչ թե հայերի փրկության համար որևէ քայլ ձեռնարկելու, այլ «գերմանական կաթոլիկ հիմնարկների պաշտպանության», գերմանական քաղաքական դիրքերն այնտեղ ամրապնդելու մասին Թուրքիայի կառավարության հետ համաձայնագիր կնքելու համար։ Գերմանական իմպերիալիստները շտապում էին լրացնելու այն վակուումը, որ ստեղծվել էր Թուրքիայում ֆրանսիական, անգլիական ու դրանց հետ միասին հայկական դպրոցները, կուլտուրական օջախները թուրքական կառավարության կողմից փակվելու, անգլիական, ֆրանսիական միսիոներների գործունեությունը դադարեցնելու հետևանքով²։ Այս համաձայնագրի հիման վրա հարյուրավոր ավատո-գերմանական միսիոներներ ժամանեցին Թուրքիա՝ տնօրինելու կրթական և քաղաքական, գաղափարական աշխատանքը հօգուտ Գերմանիայի շահերի։ Նույն ձևով գերմանական մոնոպոլիաները, բազմաթիվ տընտեսական հանձնաժողովներ և մասնավոր անձինք շտապում էին Թուրքիա՝ ուժեղացնելու համար Գերմանիայի գաղութային դիրքերն այդ երկրում։

Գերմանական կառավարողները և ոչ մի մարդասիրական քայլ անելու մտադրություն չունեին ի նպաստ ոչնչացվող հայ ժողովրդի։ Այդ բանը հաստատում են պատերազմի ժամանակ թուրքական կառավարության գործունեության քաջատեղյակ բազմաթիվ մարդիկ³։ Թոյնբին գրում է Անատոլիայի, Կիլիկիայի բոլոր վարչական կենտրոններում գերմանական հյուպատոսների, զինվորական ներկայացուցիչների անսահմանափակ իշխանության մասին։ Սակայն դրանք «ոչ մի քայլ չձեռնարկեցին», քանի որ կենտրոնից համապատասխան հրահանգ էին ստացել։ Ընդհակառակը, նրանք

¹ М. Эрцбергер, Германия и Антанта, мемуары, М. П., 1923. стр. 80—84.

² А. Ф. Миллер, Турция и Германия, 1944, М., стр. 14.

³ Տե՛ս Մոզգենբաւ, նշվ. աշխ., էջ 381, 383։

ամենուրեք ակտիվորեն մասնակցում էին հայկական տեղահանումներին, բռնություններին, կոլոպտոսին¹։

Լոնդոնի «Թայմս» թերթում տպագրված «Նեմեզիդան Հաստատում» հոդվածում ասված էր. «Հայերի անխնա կոտորածը ատելության բռնկման հետևանք չէր։ Պա վաղօրոք մտածված փորձ էր, կազմակերպված Կ. Պոլսում և ի կատար ածված գերմանական սպաների օգնությամբ, նպատակ ունենալով իրագործել «պան-թուրանական գաղափարը»՝ քաղաքական գրող գոկտոր Ռոհրբախի ծրագրի»²։

Պատերազմի տարիներին Թուրքիայի ներքին կյանքի իրադարձություններին ականատես, Բաղդադի երկաթուղու Ամանոսի հատվածի կառուցման վրա աջակցած, Կ. Պոլսից աքսորված եպիսկոպոս Պալաքեանը վկայում է, որ գերմանական զինվորականներն անխտիր թշնամական գիրք էին բռնել աշխտեղ գտնվող հայերի նկատմամբ։ Նրանք «առ միայն քարայրակամ վերաբերմունք չունեին առհասարակ,— գրում է նա,— այլ հակակիր էին, անվստահ, վերապահ և պարզապես իրենց թշնամի կնկատեին...»³։ Նա այնուհետև բազմաթիվ փաստեր է բերում այն մասին, թե Թուրքիայում գտնվող գերմանացիները ինչպես էին կոլոպտոսում արվեստի ու կուլտուրայի արժեքները, պղնձյա ամանեղենը, եկեղեցիների ու վանքերի զանգերը և այդ ամենն ուղարկում Գերմանիա⁴։

Թուրքական մարդասպաններն իրենց կատարած ոճիրը թաքցնելու նպատակով երկրում հաստատել էին զրաքննութային ոստիկանական խիստ ուժեղ։ Այս գործում նրանց առաջին խորհրդատուներն ու ռազմականները նորից գերմանական զինվորական և քաղաքացիական ներկայացուցիչներն էին, գերմանական բուրժուական թերթերի լրագրողները, որոնք կեղծում էին ամեն բան, ապակողմնորոշում համալիր հայրհային հասարակական կարծիքը։ Իսկ այն մարդիկ, որոնք թեկուզ չնչին ճշմարիտ տեղեկություններ էին հաղոր-

¹ Տե՛ս Թագերի, նշվ. աշխ., էջ 106, 107, 109։

² «Մշակ», № 211, 23.9, 1916 թ.։

³ Պալաքեան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 24։

⁴ Նույն տեղում, էջ 229։

դում Թուրքիայում կատարվող իրադարձությունների մասին, ենթարկվում էին հալածանքի և պատժի։ Նույնը կատարվում էր բուն Գերմանիայում, որտեղ գործադրվում էին բոլոր ջանքերը, որպեսզի գերմանական մամուլում որևէ աննպաստ կարծիք կամ արտահայտություն իրենց դաշնակից Թուրքիայի մասին երևան չգա։ Հայկական սարսափների մասին ոչ մի բառ հիշատակելու իրավունք չունեի մամուլը և գերմանական ընթերցողը զրկված էր տեղեկանալու այն ամենի մասին, ինչ որ կատարվում էր հայ ժողովրդի նկատմամբ։ Երբ դուրսորդվում էր հայ ժողովրդի նկատմամբ «Bericht uber die Lage des Armenischen Volkes in der Turkei» («Ձեկուցագիր Թուրքիայում հայ ժողովրդի վիճակի մասին») գիրքը, նրա դեմ հալածանքներ սկսվեցին և նա փախավ Հոլանդիա՝ խուսափելու համար կառավարության հետապնդումներից։ Բազմաթիվ ազնիվ գերմանացիներ ենթարկվեցին հալածանքների, հեռացվեցին իրենց գրաված պաշտոններից Թուրքական գազանությունների դեմ իրենց ձայնը բարձրացնելու համար։

Հանդես գալով գերմանական միլիտարիզմի, միջազգային իմպերիալիզմի հետևողական դատապարտմամբ, գերմանական պրոլետարիատի առաջնորդ, համաշխարհային սոցիալիստական շարժման ականավոր գործիչ Կարլ Լիբկեխտը անարգանքի սյունին գամեց Թուրքական ջարդարարներին և նրանց գերմանական հովանավորողներին։ Հայ ժողովրդի դեմ սարքված արյունոտ դավադրության կապակցությամբ նրա հարցապնդումները գերմանական ռախստագում 1916 թվականի սկզբին պատռում էին Թուրքական դահիճների գերմանական հովանավորողների դիմակը։

Ռախստագում 1916 թ. հունվարի 11-ի նիստում Լիբկեխտի հարցապնդմանը Գերմանիայի աթոաքին գործերի մինիստրության պաշտոնյա դը Շթարմը վարչապետի անունից պատասխանում էր, որ իրենք իրազեկ են եղել հայ բնակչության տեղահանման և նրան «նոր բնակավայրեր» հատկացնելու Թուրքական միջոցառումներին, բայց հրաժարվում էր որևէ բան ասել մանրամասնությունների վերաբերյալ¹։

¹ Տե՛ս Ռեճե Բինո, նշվ. աշխ., էջ 58։

1916 թվականի հուլիսի 4-ին, հակապատերազմական պրոպագանդայի և գործունեության ամբաստանություններ բանտ նետված Կարլ Լիբկնեխտը դատարանին հղած իր նամակում քարը քարի վրա շէր թողնում պատերազմում Գերմանիայի հետապնդած «ազատագրական միսիայի» մասին գերմանական իմպերիալիստների խաբեությունից, դատապարտում նրանց դաշինքը Թուրքիայի հետ, որն «իր ձեռքերը թաթախել է հայերի արյան մեջ և այս պատերազմի ժամանակ անսահմանորեն ավելացրել իր մեղքը, ամենադաժան կոտորած սարքելով դժբախտ հայ ժողովրդի նկատմամբ»¹։ «Հայկական» և այլ հարցապնդումների համար ռախսատագի սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիան 1916 թ. հունվարի 12-ին, 60 ձայնով ընդդեմ 25-ի զրկել էր Կ. Լիբկնեխտին ֆրակցիայի անդամի իրավունքներից²։

Թուրքական ջարդարարական քաղաքականության դատապարտմամբ հանդես եկավ Բուլղարիայի բանվորական սոցիալ-դեմոկրատական (տեսնյակների) կուսակցությունը, որը պայքարում էր միլիտարիզմի և պատերազմի դեմ, պահպանել էր իր հավատարմությունը պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի սկզբունքներին։ Իրենց 21-րդ համագումարում բուլղարական սոցիալիստները բողոքի հատուկ բանաձև ընդունեցին «հայ ժողովրդին թուրքական բարբարոսական օլիգարխիայի կողմից ոչնչացնելու դեմ»³։

* * *

Արևմտահայության գենոցիդի գործում արտաքնապես, ձևական տեսակետից կարծես թե այլ էր Անտառտայի գիրքը, բայց ըստ էության նա ոչ պակաս բացասական դեր կա-

¹ Карл Либкнехт, Мой процесс по документам, перевод с немецкого, 1918 г. Петроград, стр. 54.

² Տե՛ս Ս. Մ. Հակոբյանի «Հայերի գենոցիդը Օսմանյան կայսրությունում և իմպերիալիստական Գերմանիայի պատասխանատվության հարցը» հոդվածը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 1, 1963 թ., էջ 64։

³ Տե՛ս Ռ. Հ. Խաչատրյանի «Ստեփան Շահբազյան» հոդվածը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 2, 1963 թ., էջ 47։

տարեց: 1921 թվականի հուլիսի 1-ին Ավետիք Իսահակյանը Հովհ. Թումանյանին գրած իր մի նամակում ասում էր. «Եվ-րոսյան ոչ միայն չի օգնի մեզ, այլև թշնամի է և հրճվում է հայկական բնաջնջումով, որուն համոզվում եմ փաստերի վրա. ինձ համար Անգլիան և Ֆրանսիան այնքան դաժան գրտ-նրվեցան, ինչքան Գերմանիան. քրիստոնեություն, քաղաքա-կրթություն, մարդասիրություն դատարկ հնչյուններ են եփ-րոպացու աչքում. պետք է երես դարձնել այս ավազակնե-րից, և մոտենալ Ռուսաստանին» (իմա՝ Սովետական Ռու-սաստանին)¹:

Հիրավի, հայկական եղենի ամենակրիտիկական պահին Անտանտայի իմպերիալիստական տերությունները կատաղի մրցակցություն էին սանձազերծել Մերձավոր արևելքը բա-ժան-բաժան անելու համար, ամենևին չմտահոգվելով և ոչինչ գործնական չձեռնարկելով հայ ժողովրդի արևմտյան հատ-վածի վրա շողացող սուրը ջարդելու համար: Փաստ է, որ իմ-պերիալիստների համար «Հայաստանը հետաքրքրական և գրավիչ է, որպես շահագործման օբյեկտ, Իսկ թե իմպերիա-լիստական քաղաքականության շնորհիվ կզոհվի մի ամբողջ ժողովուրդ, դա ամենևին չի հետաքրքրում անգլիական իմ-պերիալիստներին»²:

Թուրքական կառավարողները մասսայական գենոցիդին ձեռնամուխ եղան այն պահին, երբ Անտանտայի տերու-թյունների, առաջին հերթին Անգլիայի և Ֆրանսիայի զին-ված ուժերն անհաջողության մատնվեցին Կ. Պոլսի մատույց-ներում՝ 1915 թվականի սկզբից ձեռնարկված Դարդանեղի գործողությունների ժամանակ:

Անգլիան և Ֆրանսիան Դարդանեղի շրջանում դեպանտ հանեցին և ռազմական գործողությունների դիմեցին զուտ քաղաքական նկատառումներով, վախենալով ռուսական բա-նակի հաջող առաջխաղացումից դեպի Բալկանների խորքը, ինչը կարող էր լուծել Կոստանդնուպոլսի և հեղուցների բախ-տը: Կոստանդնուպոլսիս Ռուսաստանից ափնի շուտ զավ-

1 «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 4, 1962 թ., էջ 173:

2 «Կարմիր դրոշակ», 1. 5. 1919 թ., № 1:

թիւ տենդագին ձգտումը, Օսմանյան կայսրության տերիտորիաները միմյանց միջև բաժանելիս առյուծի բաժինը ստանալու մոլուցքը անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստներին տարավ այդ ուղիով:

Մեծ Բրիտանիայի այն ժամանակվա արտաքին գործերի մինիստր էդուարդ Գրեյը չափազանց բացահայտ հաստատել է այդ քաղաքականության հետապնդած նպատակը: «Անգլիական քաղաքականությունը,—գրում է նա,—միշտ էլ նպատակ է հետապնդել Ռուսաստանին թույլ չտալ մոտենալու Կոստանդնուպոլսին և նեղուցներին. մենք գրա համար պայքարել ենք Ղրիմի պատերազմում... և գա էր մեր քաղաքականության հիմնական ուղղությունը Բիքոնսֆիլդի դեկավարումից... ներկայումս Անգլիան մտադիր է զավթել Կոստանդնուպոլիսը, այն հաշվով, որ երբ Անգլիան ու Ֆրանսիան կարողանան Ռուսաստանի օգնությամբ շահել պատերազմը, խաղաղություն հաստատվելուց հետո Ռուսաստանը չստանա Կոստանդնուպոլիսը»¹: Միաժամանակ Անգլիան ամեն ինչ արեց, դիմեց Կ. Պոլսի մասին դատարկ խոստումներ տալու տակտիկային, սպառնալիքներին, միայն թե խանգարեր թուրքական բանակի դեմ Ռուսաստանի ակտիվ, հարձակողական պատերազմին, արգելակել 1914 թվականի աշնանը ռուսական բանակի մուտքը Արևմտյան Իրան, ինչը, անկասկած, որոշիչ դեր կարող էր ունենալ Արևմտահայաստանի ճակատագրում: Սազոնովը Գրաժարվեց Թրանսկան Ադրբեջանում ռազմական գործողություններից, ստանալով նեղուցների վերաբերյալ Անգլիայի՝ ոչնչով չերաշխավորված խոստումը²: Խորամանկ Ալբրոնին հաջողվեց համոզել ցարական Ռուսաստանի կառավարությանը, որ Դարդանելի գործողությունները «ընդհանուր», «անշահախնդիր» նպատակ են հետապնդում, համապատասխանում են Անտանտայի բոլոր մասնակիցների շահերին³: Այս միջոցով անգլիական գա-

¹ Grey, sir E., Twenty-Five Years, 1892—1916, vol. II, London, 1925, p. 180—181.

² Գրիբ, նշխ., էջ 99: Сб'с նак Ф. Зув, Международные отношения накануне и в годы первой мировой войны, М., 1936.

³ Раздел Азиатской Турции, стр. 120.

ղութարարները կորզեցին նրա համաձայնությունը Եգիպտոսը սնգլիական պրոտեկտորատ հռչակելու (1914 թ. դեկտեմբերի 18-ին), Պարսկաստանի՝ 1907 թ. անգլո-ռուսական համաձայնությամբ սահմանված շնչոք գոտին Անգլիայի ազդեցության ոլորտ ճանաչելու մասին¹:

Հենց այն փաստը, որ Դարդանեղի գործողությունների պլանում ռուսական նավատորմին երկրորդական դեր էր հատկացված՝ նա պետք է փակեր թուրքական նավատորմի նահանջի ճանապարհը դեպի բուլղարական և ռումինական նավահանգիստները, հաստատում է այն ճշմարտությունը, որ հաջողության դեպքում անգլիական ու ֆրանսիական իմպերիալիստները պետք է տնօրինեին նեղուցների բախտը, բայց ոչ Ռուսաստանը:

Առաջին դեպքերը Գալիպոլիի թերակղզում ափ հանվեց ապրիլի 25-ին, որին հետևեցին անգլո-ֆրանսիական զինված ուժերի նոր ափհանումներ: 1915 թվականի մայիսին անգլիացիները Թուրքիայի եվրոպական ափին իրենց ձեռքում էին սլահում հինգ, իսկ ֆրանսիացիները՝ ասիական ափում մեկ կետ²:

Կայսրության մայրաքաղաքի մատուցներում Անտանտայի զինված ուժերի գրոհներից սարսափած թուրքական կառավարությունը ձեռնամուխ էր եղել Կոստանդնուպոլսից երեխաներին և կանանց, արխիվների, ոսկու պաշարի էվակուացման գործին: Պատրաստվում էին հրդեհել քաղաքը, պայթեցնել ս. Սոֆիայի տաճարը, երկաթուղային վագոններ էին տրամադրվել կառավարությանը, սուլթանին և զիվանագիտական կորպուսը էվակուացնելու համար: Թվում էր, թե Թուրքիայի ռազմական ծանր կացությունը կվիժեցնի հայերի տեղահանման ծրագրի իրականացումը:

Սակայն գերմանական ռազմական մասնագետների կողմից կառուցված ամրությունները, նրանց կողմից ղեկավարվող առափնյա հրետանին, թուրքական բանակի համառ դիմադրությունը, դաշնակիցների զինված ուժերի լիակատար

¹ Раздел Азиатской Турции, стр. 125—126.

² Նույն աեղում, էջ 77:

³ Գոբլիթ, նշվ. աշխ., էջ 152—153.

այն մասին, որ 1915 թվականի հունվարին, եթե անգլիական կառավարությունը հավանություն տար ոչ թե Ուինստոն Չերչիլի և Լեյդ Ջորջի, այլ Անգլիայի ռազմական մինիստր Քիտչենների պլանին, ապահովված կլիներ Թուրքիայի կատարյալ պարտությունն ու մասնատումը, իսկ արևմտահայությունը կփրկվեր ողբերգությունից:

Ինչպես ասացինք, Անգլիան պատահականորեն չնախընտրեց նեղուցների վրայով Կոստանդնուպոլսին հարվածելու պլանը և մերժեց Ալեքսանդրեթի ծոցում դեսանտ հանելու, այնտեղից դեպի հյուսիս շարժվելու և Վանի, Դիարբեքիրի շրջանում ռուսական բանակին միանալու Քիտչենների պլանը՝ Վերջին դեպքում ապահովված կլինեին Թուրքիայի դեմ դաջե նակիցների միացյալ գործողությունները. Օսմանյան կայսրությունը փաստորեն կտրոհվեր երկու մասի, արաբական երկրները հնարավորություն կստանային անջատվելու թուրքական պետությունից և, որ ամենակարևորն էր, արևմտահայության հիմնական զանգվածը արևելյան վիլայեթներում զերծ կմնար տեղահանությունից և կոտորածներից: Ողբերգական է, բայց փաստ է, որ Արևմտյան Հայաստանում տեղահանությունների և կոտորածների ամենաթեթև պահին մեծ թվով հայ զինվորներ թուրքական բանակի շարքերում հերոսաբար կռվում և զոհվում էին Դարդանեղի շրջանի մարտերում՝ հանուն իրենց մայրերին ու քույրերին պատվազրկած ու սրի քաշած պետության:

Սակայն պատմության մեջ պատահականությունները փոքր դեր են կատարում: Այն, ինչ որ կատարվեց անգլիական և ֆրանսիական իմպերիալիզմի կողմից գիտակցաբար նախընտրած քաղաքականության, ներքին և միջինասիական տարածքային հակասությունների արդյունք էր: Դարդանեղի ռազմական գործողություններին նախապատվություն տալը, թեև հաջողության ավելի պակաս հավանականությամբ, բխում էր Անտանտայի ներսում առկա ներհակություններից, Կ. Պոլիսը ցարական Ռուսաստանի կողմից գրավելուն խոչընդոտեցու ձգտումից:

«Զերչիլի դարդանելյան. կամպանիան», — գրում է Գոթլիբը, — հիմնավորվում էր երկուս գործոնով. անգլո-ռուսական հին մրցակցությամբ և Մերձավոր արևելքում Մեծ Բրիտանիայի նոր նկրտումներով»¹:

Այս տեսակետից, այժմ ավելի քան տարօրինակ է հընչում այն հարցադրումը, թե «ազգերու ճակատագիրը կորոշվի դիպվածով», թե «պատմական ինչ հեգնանք՝ որ մեկ-երկու քվեի տարբերությամբ անգլիական դահլիճը Զերչիլի ծրագիրը որդեգրեց և ոչ Քիտչեներինը: Այդ մեկ-երկու պատահական քվեները տեսակետով մը կնքած եղան արևմտահայ զանգվածներու ճակատագիրը»²: Այսպիսի մտածելակերպ ունեցող մարդիկ պարզապես տակավին գերի են այն խաբեության, որ իմպերիալիստական տերությունները գրել էին իրենց դրոշների վրա օսմանյան լծից քրիստոնյաներին և, մասնավորապես, հայերին ազատագրելու մասին:

Անտանտան շարունակեց իր նույն կուրսը: Անգլո-ֆրանսիական բանակների շտաբը մերժեց ինչպես ֆրանսիական զենքերալ Սարալի առաջարկած պլանը, ըստ որի պետք է ղեկսանտ հանվեր Իզմիրի շրջանում, այնպես և զենքերալ Ալեքսեևի պլանը: Վերջինս առաջարկում էր վերացնել Սալոնիկի ճակատը, ղեկսանտ ափ հանել ասիական Թուրքիայում և միանալով Կովկասի ռուսական զինված ուժերին, մասնատել և ոչնչացնել Թուրքական բանակը, գրավել ամբողջ Փոքր Ասիան: Վերջին առաջարկությանը հատկապես դեմ էր Անգլիան, որին հաջողվել էր համաձայնության եզրեր գտնել արաբական հակաթուրքական ազատագրական շարժման ղեկավարների հետ, մասնավորապես, համաձայնություն էր կնքել Մեքքայի շեյխ Հուսեյն-Քեն-Ալայի հետ և ձգտում էր Թուրքիայի զինված ուժերի պարտությունն իրականացնել ուրիշի ձեռքերով³: Անգլիական զաղութարարների համար ցանկալի չէր նաև, որ այդ գործում ղեկավար դերը պատկանի ռուսական բանակին: Սակայն հենց վերջինիս ակտիվ գործողությունները կովկասյան ճակատում խրտնացրին անգ-

¹ Գոթլիբ, նշվ. աշխ., էջ 19:

² «Ձարթոնք», 10.6. 1964 թ.:

³ Раздел Азиатской Турции, стр. 78—79

լիացիներին և ֆրանսիացիներին: Երբ լոնդոնում 1916 թ. փետրվարին Ռուսաստանից գաղտնի անգլո-ֆրանսիական բանակցություններ էին տեղի ունենում արաբական հարյի և ասիական Թուրքիայի բաժանման շուրջը, ռուսական զորքերը վճռական հարձակումով գրավեցին էրզրումը (փետրվարի 2/15-ին): Թուրքական պաշտպանության գիծը քայքայվեց, ջարդված բանակի մի մասը նահանջեց դեպի Տրապիզոնի շրջանը, մյուսը՝ Երզնկա և Սիվաս, իսկ երրորդը՝ դեպի Մոսուլ: Ռուսական բանակը փետրվար-մարտին գրավեց նաև Բիթլիսը, Քերմանշահը, Իսֆահանը (Իրանում) և սպառնում էր գրավել Դիարբեքիրը, շարժվել դեպի Մոսուլ ու Բաղդադ: Ռուսական զենքի հաջողությունը զուգընթաց պարտություն կրեց անգլիական էքսպեդիցիոն կորպուսը Քուտ-էլ-Ամարայի տակ, որտեղ գերի ընկավ նրա հրամանատար Թաունսենդը: Ռազմական անհաջողությունը դիվանագիտական ճանապարհով կանխելու նպատակով էր, որ անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստները նորից ձեռնամուխ եղան ասիական Թուրքիայի բաժանման հարցերի շուրջը բանակցություններին, նպատակ ունենալով կանխել ռուսական քաղաքականության հաղթանակը, արգելել Ռուսաստանին խորանալու Մերձավոր արևելք:

Նեղուցների, Արևմտյան Հայաստանի և այլ հարցերի շուրջը Անտանտայի ներսում ի սկզբանե առկա ներհակությունները նոր լիցք ստացան:

Դեռևս 1915 թվականին Պետրոգրադի կառավարող վերնախավում հասունանում էր այն մտայնությունը, որ Ռուսաստանը պատերազմից դուրս կգա 20—25 միլիարդ ռուբլի պարտքով, տնտեսապես հյուծված: Մտածում էին այն մասին, թե որտեղից պետք է միջոցներ գտնեին գրավվելիք Կ. Պոլսի և նեղուցների, Արևմտյան Հայաստանի վրա կատարվելիք ծախսերի համար: Մանավանդ, որ թաղքատ, վայրենի, ճանապարհազուրկ, կարգ ու կանոնից զուրկ էր Հայաստանը, որը կպահանջեր մի քանի տարվա ընթացքում կես միլիարդ ռուբլի՝ այն Ռուսաստանի ձեռքում պահելու համար: Այս առիթով քիչ չէին խոսում Հայաստանին ավտոնոմիա շնորհելու հնարավորության մասին, որը միևնույն է

Ռուսաստանից «ոչ մի տեղ չի փախչի»: Նման խոսակցությունները շարունակում էին ոգևորել բժ. Զավրիևին, որը շտապում էր դրանց մասին զեկուցել իր տնօրեններին: Նա հաղորդում էր այն մասին, որ մինչև 1915 թվականի սկիզբը Անգլիայի կառավարողները Ռուսաստանին հասկացնում էին, թե նրան կդիջեն կամ Կ. Պոլիսը, կամ Հայաստանը և որ Ռուսաստանը համաձայնվում էր ստանալ առաջինը: Դաշնակցության պրիմա դիվանագետը ամենից ավելի վախենում էր «Անգլիայի ձեռնարկությունից և անհոգությունից»²:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Զավրիևի 1915 թ. մարտի 2-ի հաշվետվությունը, որը նվիրված է Միլլուկովի հետ նրա ունեցած տեսակցությանը: «Հայասեր» Միլլուկովն այստեղ ներկայանում է որպես ցարական իմպերիալիզմի շահերի ջերմեռանդ պաշտպան: Նա ուղղակի հայտարարում էր, թե արևմտահայերի հետ միանալու ուսահայերի ձգտումը «կավարտվի աղետով» հայերի համար, քանի որ Ռուսաստանը «չի հանդուրժի այդ», իմա՝ այդպիսի միավորումը: Միլլուկովը, ճիշտ է, փարիսեցիորեն հայտարարում էր, թե «հայերը և հայկական խնդիրը այսօր բոլոր հարցերից ավելի զբաղեցնող է մեզ համար», բայց շտապում էր ավելացնել, որ «մեր շահերի տեսակետից՝ ցանկալի կլիներ, որ մենք այդ ազգությունների խնդիրների» նկատմամբ առնչություն չունենանք: «Մեր հերթական և ամենակարևոր խնդիրը նեղուցների խնդիրն է և Կ. Պոլսի առումը...»³: Զավրիևը դառնացած հաղորդում էր, որ իր «փաստարկները նրա (Միլլուկովի) համար քիչ համոզիչ էին և նա մնաց իր տեսակետի վրա»⁴:

Արդարև, Միլլուկովն արդեն ուրիշ լեզվով էր խոսում: Նա ասում էր, թե կամավորական խմբերի կազմակերպումը «բացահայտ մարտահրավեր է», որ հայերը շարտել են Թուրքիայի երեսին, որ վերջինս չի ների նրանց: Իրենց տանը հայերը կատարել են ամենածանր հանցագործությունը. կրի-

¹ ՄԱԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 97, ք. 31:

² Նույն տեղում, ք. 16—17:

³ «Մշակ», 19.2, 1915 թ., № 36:

⁴ ՄԱԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, նույն տեղում, ք. 10:

տիկական պահին, երբ խաղաթղթի վրա էր դրված թուրքերի գոյությունը,— գրել է նա,— նրանք դավաճանեցին պետությանը, զենքը ձեռքներից ապստամբեցին նրա դեմ և բացահայտորեն հանձնվեցին թշնամուն։ Այսպիսի արարքները չեն ներվում և հետևանքն այժմ առկա է։ Թուրքիայում հայերն այժմ արդեն օրենքից դուրս են դրված»¹։ Միլյուկովը գիտակցաբար շրջանցում էր փաստերը, կարծես կատարվածից գոհ ցույց տալիս հայերի անեղանելի վիճակը, որ նրանք կամ պետք է «չոհվեին», կամ լքելով կերպով հանձնվեին ցարիզմի ուղորմածությունը։

1915 թվականի ամռանից Կ. Պոլսի գրավման անհնարինությունը հասունացող մտայնություն էր դառնում ցարական բանակի հրամանատարության համար։ Նրա գլխավոր շտաբի պետ Ալեքսեևը 1915 թվականի վերջին արտահայտվում էր Թուրքիայի հետ սեպարատ հաշտություն կնքելու օգտին։ Նրա կարծիքով Բուլղարիայի մասնակցությունը պատերազմին՝ Գերմանիայի կողմում է՛լ ավելի հրամայական էր դարձնում այդ հաշտությունը։ 1916 թ. սկզբին գերմանացիներն արդեն գրավել էին Ռուսաստանի 18 նահանգ և ոչ ոք չէր կարողանում Միլյուկովի պատրանքների մասին նեղողոցների հարցում։ 1916 թ. ամռանը (հուլիսի 7-ին—20-ին) ասպարեզից հեռացավ Կ. Պոլսի գրավման գլխավոր ռեզերվյան շտաբի մեկը՝ Սազոնովը և սեպարատ հաշտություն կնքելու տենդենցն ավելի ուժեղացավ²։

Մինչ այդ Անտանտայի դիվանագիտությունն առաջ էր քաշել արևելյան Թուրքիայում «անկախ» մահմեդական պետություն ստեղծելու և նրա գլուխ սուլթանի, էնվերի ու Թալեաթի դեմ ապստամբություն բարձրացնելու համար իբրև թե պատրաստակամություն հայտնած Զեմալ փաշային³։ Վերջինս ի սկզբանե չունեւր գերմանական օրիենտացիա, կապված էր ֆրանսիական ու անգլիական քաղաքական, տնտե-

ЦГИА (Москва), ф. 579, оп. 1, д. 1878, лл. 2—3. Миллюков П. Н., Статья «О верности армян России и о несправедливом отношении к ним русских военных властей».

² *Sb'ю «Красный Архив»*, 1928, т. I (26), стр. VI—VII.

³ Раздел Азиатской Турции, стр. 78.

սական շրջանների հետ: 1915 թվականի աշնանից սկսած նրա և էնվերի միջև տարաձայնությունները բացահայտ էին դարձել: Բացառված չէր, որ նրանց միջև հասունացած կոնֆլիկտը կարող էր ավարտվել մեկն ու մեկի սպանությամբ¹:

Վերոհիշյալ աղբյուրից մենք տեղեկանում ենք, որ այդ հարցում փորձում էր դեր խաղալ հայկական «Սև թաթ» տեղաբնակության կազմակերպությունը, որն իր նպատակն էր հռչակել «վերջ դնել հայ ժողովրդի արյունաքամ բեկորները գիտակցորեն բնաջնջելու քաղաքականությանը և փրկել անոնց ֆիզիկական գոյությունը»²: Կազմակերպության մեջ մեծ դեր էր խաղում ծայտյալ հայ բժիշկ Սմբատը, որը կապեր էր հաստատել Զեմալի հետ, հայտարարել էր, թե ուրախ կլիներ նրան տեսնել հայոց գահի վրա և այլն³: Այստեղ փաստեր են արձանագրվում նաև այն մասին, որ Զեմալի ներշնչմամբ վերոհիշյալ հայկական կազմակերպությունը մասնակցություն է ունեցել Սուեզի շրջանում թուրքական բանակի գլուխ անցած էնվերի պարտության գործում, որ նա կրեց անգլիական զորքերի հետ ունեցած կոիվների ժամանակ 1916 թ. ամառը:

Մեզ հետաքրքրողը, իհարկե, էնվեր-Զեմալ զգվոտոցի հարցը չէ, այլ այն, թե ինչպես էր ուզում դրանից օգտվել իմպերիալիզմը՝ Թուրքիան մասնատելու, բայց հայ ժողովրդին ոչինչ չտալու համար:

Էնվեր-Թալեաթի դեմ Զեմալին հանելու հնարավորության հետ հույսեր էին կապում Անտանտայի դիվանագետները, որոնք ձգտում էին խորացնել պառակտումը Օսմանյան կայսրության կառավարողների շրջանում, մասնատել այն առանձին մասերի: Ֆրանսիական մի շարք ազդեցիկ թերթեր հանդես էին գալիս Թուրքիայի հետ անջատ հաշտություն կնքելու օգտին⁴:

Սազոնովը եվրոպական երկրներում ռուսական դեսպան-

¹ Ա. Մ. Քեչեան, Կարմիր դրվագներ հերոսներու կյանքեն, 1915—1918, Պուքրեշ, 1938, էջ 148:

² Նույն տեղում, էջ 165:

³ Նույն տեղում, էջ 192, 199:

⁴ «Մշակ», 6.9. 1916 թ., № 198:

ներին էր հաղորդում Զեմալին Կ. Պոլսի կառավարության և գերմանացիների դեմ «բացահայտ ապստամբության» զորդելու հնարավորության մասին: Նա հաղորդում էր այն պայմանները, որոնց հիման վրա կարելի էր սեպարատ հաշտության կնքել Թուրքիայի հետ, սուլթան հռչակել Զեմալ փաշային՝ ժառանգականության իրավունքով, որը պետք է համակերպվեր սեծովյան նեղուցների և Կ. Պոլսի կորստյան հետ: Զեմալի հետ բանակցությունների մտքին հավանություն էին տալիս Սոնինոն (Իտալիա), Բրիանը (Ֆրանսիա): Վերջինս «հետաքրքիր» էր համարում «հայկական ինտրիգայի» զարգացումը, բայց վախ էր արտահայտում, որ նա կարող է սպառնալ ֆրանսիական շահերին: Ֆրանսիական կառավարությունը գտնում էր, որ նման դեպքում Ռուսաստանը ստանալու էր Կ. Պոլսը և նեղուցները, իսկ Ֆրանսիան կզրկվեր Սիրիայից և Կիլիկիայից, որոնք կմնային Զեմալ փաշայի նոր «թագավորության» տիրապետության ներքո: Բրիանը պահանջում էր «միանգամայն որոշակիորեն» ճանաչել Ֆրանսիայի իրավունքները ասիական Թուրքիայում:

Ռուսական կառավարության անունից Սազոնովը շտապում էր ցուցում տալ Փարիզում ռուսական դեսպան Իզվոլսկուն «հավաստիացնել Բրիանին», որ ինքը միտք չունի «որևէ չափով նսեմացնելու մեր դաշնակիցների իրավունքները»²:

Թուրքիայի հետ սեպարատ հաշտություն կնքելու, Զեմալին սուլթան հռչակելու հարցում իր ծառայությունն առաջարկեց հայկական «գիվանագիտությունը»՝ ի դեմս Զավրիևի միսիայի, որը բանակցությունների մեջ էր մտել ռուսական, անգլիական ու ֆրանսիական կառավարական օրգանների հետ: Ինչպես Բ. Բորյանն է գրում, «Երբ Հայաստանի տերիտորիան մաքրված էր հայերից և Միջագետքի անապատներում աքսորված հայերի մնացորդները հալչում էին ինչպես ձյունը արևի ճառագայթներից, հայերի ներկայացուցիչները բանակցություններ էին վարում Զեմալ փաշայի և ցարական Ռուսաստանի ներկայացուցչի հետ»³:

Раздел Азиатской Турции, стр. 142—143.

² Նույն տեղում, էջ 91, 144, 145, 146:

³ Բ. Բորյան. նշվ. աշխ., մ. 1, էջ 371:

Անգլիական մինիստր Գրեյը այս հարցում անտիվությունը զիջեց Ֆրանսիային և Ռուսաստանին, քանի որ հաջողության էր հասել արաբական հարցը Անգլիայի օգտին լուծելու գործում¹։ Զավրիևը փորձում էր համոզել, որ Զեմալի հետ բանակցությունները վարեն ռուսական պաշտոնական շըրջանները, օգնեն հայ ներկայացուցիչներ ուղարկելու Եգիպտոս և այլն²։

Ինչպես հայտնի է, այդ բոլորից ոչինչ դուրս չեկավ, քանի որ դրանք «անհամատեղելի» էին ասիական Թուրքիայի մասին անգլո-ֆրանսիական նախագծի հետ³, Կ. Պոլսում պարտություն կրեցին սեպարատ հաշտության կազմակերպիչները, իսկ էնվերն ու Թալեաթն ամրապնդեցին իրենց դիկտատուրան։ Սեպարատ հաշտության դեմ արտահայտվեց 1916 թ. սեպտեմբերին կայացած երիտթուրքական համագումարը։

Միաժամանակ այդ ամբողջ պատմությունը ցույց տվեց, որ Անտանտայի տերությունները ոչ մի միտք չունեին վերջ դնելու պատերազմին Մերձավոր արևելքում, որ նրանք ձգտում էին իրագործել իրենց իմպերիալիստական պլանները։ Միջիմպերիալիստական կատաղի պայքարում յուրաքանչյուր տերություն ձգտում էր գերազանցության հասնել մյուսի նկատմամբ, ավելի մեծ պատառ փախցնել զենքի ուժով կամ դիվանագիտական խարդավանքներով։ Այդ ամբողջ պայքարում ինչ խոսք, որ զուտ ակադեմիական բնույթի զրույցներ էին որակվելու այն բանակցությունները, որ վարում էր Սազունովը Զավրիևի հետ⁴, քանի որ իմպերիալիստական տերություններից և ոչ մեկը ոչ մի մտադրություն չունեի ինչ որ չափով լուծում տալ հայկական հարցին։ Վերջինս նորից մի միջոց էր ծառայում իմպերիալիստական դիվանագիտության համար համաշխարհային գաղութային մեծ քաղաքականության քուրայում։ Իսկ Զավրիևն ու նրա դաշնակցական տնօրենները սոսկ խաղալիք էին այդ դիվանագիտության հա-

¹ Раздел Азиатской Турции, стр. 91, 147, 148, 150.

² Նույն տեղում, էջ 143—144.

³ Նույն տեղում, էջ 167.

⁴ Նույն տեղում, էջ 136, 139.

մարտն Երանք հարաբերության մեջ էին մտնում Զեմալի հետ, որը հայտարարել էր, թե «հայերը երկաթով բնաջնջվեցին» սիրիացիները անոթությանը պիտի բնաջնջվին»¹։ Եվ դա արվում էր ոչ թե հայ ժողովրդի շահերից ելնելով, այլ հոգևոր ցարիզմի և արևմտաեվրոպական իմպերիալիզմի, որոնք ինչ որ մի պահ իրագործելի էին համարում նեղուցները Թուրքիայից խլելու և նրա պետական գոյությունը Զեմալ փաշայի գլխավորությամբ պահպանելու հնարավորությունը, բայց մոռացության էին տալիս իրենց «հայասիրական» ելույթները և դրանց հետ մեկտեղ անդունդի եզրին հասցված հայ ժողովրդի տարրական խրավունքները։

Երբ ապա շրջանի անցումը արձի մասին դատում ես ժամանակի մամուլի, հայկական հարցով զբաղված հայ քաղաքական ու հասարակական գործիչների հոգվածներով, Նուբարի և Զավրիկի միսիանների գրագրությամբ ու նրանց շուրջը բարձրացված աղմուկով, թվում է, թե խոք աչք օրերին աշխույժ կերպով քննադատվում էր հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակը թեթևացնելու հարցը։ Բայց ես արտաքին քողն էրի իմպերիալիստական տերությունների կառավարությունների քաղաքականության ողջ զազրելիությունը, նրանց ընչաքաղցությունը դրսևորվում է ամբողջ հասակով միայն այն բանից հետո, երբ ծանոթանում ես սովետական կառավարության հրապարակած փաստաթղթերին։

Երբ արեւմտահայությանը հաղեվարքի մեջ էր, Անգլիան ու Ֆրանսիան, ցարական Ռուսաստանն ու Իտալիան դիվանագիտական գաղտնի շփակ էին տալիս և բազմ առևտուր էին անում տեղիտոգիալ նախ զավթումների հարցի շուրջը։ «Ի՞նչ ապացիներ եվրոպական պետությունները և Ամերիկան մեծ եղեռնի առջև սեւաւոր օրերին,—հարց է տալիս Ի. Տերտերյանը և պատասխանում,—որին, կամ գրեթե ոչինչ...»

Եվ թուրքական կամ ցարական Ռուսաստանը զբաղված էին կամ իրենց որպէս իշխաններ հռչակով, և կամ աշխարհի աչքին փոշի փչելով»²։

Կովկասյան ճակատում 1916 թ. սկզբին ռուսական զինքի

¹ «Մշակ», 18. 8. 1916 թ., № 182։

² Ի. Տերտերյան, նշվ. աշխ., էջ 247

նոր հաջողութիւնը խթան հանդիսացավ Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև ասիական թուրքիայի տերիտորիաների բաժանման հարցի շուրջը բանակցութիւնների աշխուժացմանը: Այդ քանակցութիւնները գիվանագիտութեան պատմութեան մեջ կապված են անգլիացի Սայքսի և ֆրանսիացի Պիկոյի անոռները հետ: Նրանց միջև կայացած համաձայնութեան արդուները 1916 թ. մարտի 6-ին հաղորդվեցին ցարական կառավարութեանը: Վերջինս դժգոհ էր, որ անգլո-ֆրանսիական նախագծով հսկայական տերիտորիաներ էին անցնելու Ֆրանսիային և Անգլիային: Հայաստան կամ հայկական հարց տերմիններն ընդհանրապես դուրս էին թողնված փաստաթղթերից: Մեծ Բրիտանիայի կառավարութեան արտակարգ քաղաք Մարկ Սայքսը Պետրոգրադում անգլիական դեսպան Զ. Բլուկենսնին 1916 թ. մարտի 12-ին գրած գրութեան մեջ անհնարին էր համարում հայկական պետութեան ստեղծումը, ինչպես նաև նրա լրիւ հանձնումը Ռուսաստանին: Վերջինիս նա վախեցնում էր Հայաստանում հեղափոխական կազմակերպութիւնների առկայութեամբ, Ռուսաստանի համար հանգիստ կառավարելու «մտահոգութիւն էր» դրսևորում¹:

Ցարական Ռուսաստանում ֆրանսիական դեսպան Մորիս Պապեռոլը հետազգայում թր մեմոարներում վերհիշում էր իր մի գրույցը Նիկոլայ II-ի հետ: Վերջինս 1916 թ. մարտի 13-ին առարկում էր Հայաստանի ենթադրյալ սահմանադրութեան դեմ, ասելով. «Դա ամենաբարդ խնդիրներից մեկն է, ես դեռ դա չեմ քննարկել իմ միտքստրների հետ»²:

Սայքսն առաջարկում է հայ ժողովրդին բաժանել երկու մասի, նույնիսկ նրանց հակադրել միմյանց: Հստ Սայքսի Ֆրանսիային պետք է անցներ նույնիսկ Մշո դաշտը, իսկ Ռուսաստանին՝ էրզրումը, Բիթլիսը և Վանը:

Ռուսական կառավարութիւնը դժգոհ էր Սայքս-Պիկոյի առաջարկած պայմաններից: Սկսվեցին գիվանագիտական

¹ Раздел Азиатской Турции, стр. 158—159.

² Морис Палеолог, Ц. Россия накануне революции, М.—П., 1923, стр. 74.

երկար-բարակ նոր բանակցություններ ու առևտուր: Վերջապես ոռոսական կառավարությունը համաձայնվեց: 1916 թ. ապրիլի 26-ին ոռոս-ֆրանսիական համաձայնագրի կնքմանը մայիսի 9-ին և 16-ին հետևեցին անգլո-ֆրանսիական համաձայնությունները: Ըստ այդ համաձայնությունների, Անգլիան ստանալու էր Միջագետքը, Արաբիայի մեծ մասը, Հայֆա և Ակրա նավահանգիստները և այլն: Ֆրանսիան ստանալու էր Սիրիան, Փոքր Հայքը, Կիլիկիան և նույնիսկ Արևմտյան Հայաստանի վիլայեթներից որոշ տերիտորիա: Ֆրանսիական գոտին ընդգրկում էր մի տերիտորիա, որը հարավում անցնում էր Այնթապ-Մարդին գծով, իսկ հյուսիսում՝ Ալազղա—Կեսարիա ու Աղ—Դաղ—Ելզըզ—Դաղ—Զարա—Օտին—Խարբերդ գծով: Ռուսաստանին էին անցնելու Տրապիզոնի, էրզրումի, Բայազետի, Վանի, Բիթլիսի շրջանները, Հարավային Քուրդիստանի տերիտորիան: Կ. Պոլիսը և նեղուցները Ռուսաստանին հանձնելու մասին տրված խոստումը մնում էր ուժի մեջ: Իտալիային տրվելիք բաժինը վերջնականապես որոշվեց այն բանից հետո, երբ նա 1916 թ. օգոստոսին պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային և դիվանագիտական բանակցությունների միջոցով երաշխիք ստացավ պատերազմից հետո իր տիրապետությունը հաստատելու Արևմտյան Անատոլիայի՝ Ադալիայի, Կոնիայի, Ալդինի և Իզմիրի վրա: Այսպիսով, ապագա Թուրքիային մնալու էր միայն Անատոլիայի կենտրոնական և հյուսիս-արևելյան մասը¹:

Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կառավարությունների մեկը մյուսի հետևից փոխվող ղեկավարները պաշտոնական թե ոչ պաշտոնական հայտարարություններում շարունակում էին փարիսեցիորեն խոսել այն մասին, թե պատերազմի նպատակներից մեկը հայերի ազատագրումն է օսմանյան լծից: Իսկ գործնականում դիվանագիտական բանակցությունները տենդորեն շարունակվում էին Մերձավոր արևելքը, այդ թվում և Հայաստանը, միմյանց միջև բաժանելու հարցերի շուրջը: Վերջին դեպքում Հայաստանի ինքնավարության կամ ինքնօրինության մասին ոչ մի հիշատակություն չէր կարող լինել:

¹ История дипломатии, т. 2, 1945 г., стр. 287.

իմպերիալիստական ընչաքաղցությանը կուլ էին գնում բուրժուական կեղծ մարդասիրության բոլոր նորմերը, մոռացության էին տրվում նախորդ ճառերն ու խոստումները, ծախուլրագրողների անվերջ ելույթները քրիստոնյա հայ ժողովրդի «փրկության» մասին: Սակայն «փաստն այն է, որ փոքր ազգությունների պատության նշանաբանի իմպերիալիստական ջատագովներից և ոչ մեկը չի կամեցել փոքր ազգություններից և ոչ մեկի ցանկությունը հաշվի առնել՝ յուր գաղտագողի պայմանագրերը շարադրելիս»¹:

1917 թվականի փետրվարի 21-ին Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունների միջև փոխանակված նոտաների միջոցով նոր համաձայնություն կայացվեց, ըստ որի ձրվում և հաստատվում էին երկու տերությունների տերիտորիալ հավակնությունները ինչպես Նվրոպայում, այնպես և Մերձավոր արևելքում:

Պատմությունը կրկին ու կրկին հաստատեց այն ճշմարտությունը, որ միջպզգային իմպերիալիզմը հայկական հարցը միշտ էլ որպես մի խրտվիլակ է օգտագործել Թուրքիային վախեցնելու, նրան ստիպելու անել այն, ինչ որ համապատասխանում էր եվրոպական մեծ տերությունների շահերին: Սակայն նման գործելակերպի ամենացատուն դրսևորման պահին անգամ որքա՛ն երեսպաշտություն և քստմենելի կեղծավորություն կար եվրոպական դիվանագետների ճառերում, որքա՛ն կեղծիք կար նրանց հաճոյացող բուրժուական լրագրողների ու գրչակների ստեղծած թղթի սարերում:

* * *

Արևմտահայության գենոցիդի մասին բավարար տեղեկություններ պարունակող լուրերը Արևմտյան Նվրոպա հասել էին 1915 թվականի ամառը: Ինչպես նշել ենք վերևում, ոչ մի ինֆորմացիա Թուրքիայից ստանալ հնարավոր չէր՝ ոչ փոստի, ոչ հեռագրի միջոցով: Նույնիսկ չեղոք երկրների ղեկավարություններին և հյուպատոսություններին արգելված էր

¹ «Բանվորի խոսք», 19.1. 1918 թ., № 1, էջ 4:

հեռագրով որովհետեւ բան հաղորդելու Ծվրոպացիների բոլոր թղթերը ամենայն մանրակրկիտությամբ ստուգվում էին երկրից դուրս գալու ժամանակ¹։

Սակայն, այնուամենայնիվ, պաշտոնական Եվրոպան տեղեկացավ այն ողբերգության մասին, որ տեղի էր ունենում Արեւմտյան Հայաստանում։ Եվ ինչպիսի՞ն էր նրա վերաբերմունքը։ Զուտ պլատոնական, ոչ գործնական։ Տեղահանության զոհերն ու կոտորածները հասել էին իրենց գագաթնակետին, իսկ Պողոս Նուբարը նկարագրելով լոնդոնում իրեն տրված պատվի ու ընդունելությունների մասին, անգլիացիներ Արթուր Նիքոլսոնի, լորդ Բրայսի, լորդ Լինսթոունի հետ ունեցած իր հանդիպումների մասին, 1915 թ. հուլիսի 27-ին գրում էր, թե մեր «դատը Ռուսիոյ, Ֆրանսիայի և Անգլիոյ համակրությունը կվայելե»²։ Միաժամանակ նա նշում էր, թե «պետությունները ցավ հայտնելով հանդերձ պատահածների մասին, կխոստովանեին, թե ներկայիս որեւէ գործնական միջոց չունեն մեզ օգնության հասնելու»³։

1916 թ. մարտին անգլիական կառավարությունը հրաժարվեց օգնություն ցույց տալ արեւմտահայության բեկորներին և առաջարկեց, որպեսզի այդ բանը կազմակերպեին մասնավոր անհատները։ Անգլիական անտարբերության քվինտ էսենցիան մենք տեսնում ենք Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր էդուարդ Գրեյի շնորհակալական խոսքի մեջ, որ նա հայտնել էր 1916 թվականի օգոստոսի 23-ին՝ հայկական ջարդերի վերաբերյալ Բրայսի կազմած հարուստ փաստաթղթերի (թվով 150) ժողովածուն ստանալու ժամանակ։ Սա այն ժամանակվա համար ամենասպառնիչ պատկերացումն էր տալիս թուրքական կառավարության կատարած բարբարոսական կոտորածներին մասին։ Բայց ինչպե՞ս էր արեւագանքում դրանց. պատերազմի հրահրման գործում վրեժախառն դեր կատարած պետության արտաքին քաղաքականության ղեկավարը։ Նա նշում էր պատմության ուսումնասիրողի համար այդ փաստաթղթերի տպագրության կա-

¹ Բրայս, նշվ. աշխ., էջ XXXVII։

² ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 662, Բ. 42a

³ Նույն տեղում, Բ. 44։

րևորությունը և «անօգնական ժողովրդի հանդեպ թուրքական կառավարության» դիրքի նկատմամբ հասարակական կարծիք ստեղծելու անհրաժեշտությունը¹։ Ի՞նչ գործնական քայլերի մասին կարող էր խոսք լինել, երբ սկսվել և ամբողջ թափով շարունակվում էին Մերձավոր արևելքը, այդ թվում նաև Հայաստանը մեծ տերությունների միջև բաժանելու բանակցությունները։ Անգլիական գաղութարարներից էլ ո՞վ էր հիշում՝ պատերազմի սկզբում լորդերի պալատում, հանդիսավոր պայմաններում լորդ Քրոմբերի արած այն հայտարարությունը, թե՝ «այս պատերազմի նպատակներից մեկն է նաև Հայաստանի ազատագրումը թուրքական լծից», մի հայտարարություն, որին պաշտոնապես միացավ նաև կառավարությունը²։ 1916 թ. նոյեմբերին Անգլիայի կառավարության նախագահ Ասքվիտը հանդիսավոր կերպով ասում էր, որ թուրքական տիրապետությանը վերջ կտրվի և «ազատ երկիր» կստեղծվի հայ ժողովրդի համար։ 1918 թ. հունվարի 5-ին նրան կրկնում էր Լորդ Ջորջը³։ Սակայն, ինչպես նույն հեղինակն է գրում, մեծ տերությունների ղեկավարները դրժեցին իրենց խոստումը՝ օգնել հայ ժողովրդին⁴։ «Միջազգային դիվանագետները քիչ և ավելի շուտ բոլորովին չէին մտածում հայերի մասին, այլ վբաղված էին «ազդեցության ոլորտների» և «տերիտորիալ կոմպենսացիաների» բաշխումով։ Հայ ժողովրդի խորտակումը նրանց այնքան էր հետաքրքրում, որքան և պատերազմի ժամանակ միլիոնավոր մարդկանց կործանումը»⁵։

Ինչպես նկատել է հայ բոլշևիկյան «Կարմիր դրոշակ» թերթը, «փոքր ազգերի ազատագրության նշանաբանով իր սնանկությունը քողարկող իմպերիալիզմն այդ միևնույն փոքրը, ճնշված ազգերին իր իսկ ձեռքով բորբոքած խարույկը բարձրացնելու դիվական ծրագիրն էր կազմում այն դաշնա-

¹ Բրայս, նշվ. աշխ., էջ XVIII։

² ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 465, թթ. 17—18։

³ Burti Joseph, The People of Ararat, London, 1926, p. 151

⁴ Նույն տեղում, էջ 13։

⁵ Ի. Բոյան, նշվ. աշխ., մ. 1, էջ 369։

գրերով, որոնք կնքված էին տառապանքի մրուրը քամող սովալլուկ «գորշ մասսաների» արյուն արցունքով»¹;

«Մշակ»-ն այլևս ավելորդ էր համարում հիշել Գլադստոնի խոսքերը՝ «Հայաստանին ժառանգելը քաղաքակրթության ժառանգել է» և դառնացած խոստովանում էր, թե «փոքր ազգերու ազատության սկզբունքը, որ անգլիական դահլիճը հռչակեց պատերազմի սլոգանում և որ անդադար կրկնում է դաշնակից մամուլը, շատ էլ չի հուսադրելու մեզ»։ «Մամալոդական, իմպերիալիստական ձգտումները կկոխեն կանցնեն հավատարմության, նահատակության և արդարության վրային։ Դիվանագիտությունը խիղճ չունի...»²;

Այն ժամանակ, երբ ռուսական բանակը հաղթանակ հաղթանակի հետևից էր տանում թուրքական բանակի նկատմամբ, մխրճվում էր Մերձավոր արևելքի խորքը, անգլիական իմպերիալիզմն աշխուժացրեց իր գործունեությունը պատերազմի այդ ռազմաբեմում։ Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրերը շատ շնչին երաշխիք էին իմպերիալիստական գիշատիչների կատաղի պայքարում։ Անհրաժեշտ էր ռազմական ուժով ապահովել դրանց իրականացումը։ Անգլիական կառավարությունը 1916 թվականի վերջին հատուկ զորախումբ ուղարկեց գեներալ Մոդի հրամանատարությամբ, որը շտապեց հարձակում սկսել թուրքական բանակի դեմ Միջագետքում։ Անգլիական զորքերին հաջողվեց 1917 թ. փետրվարին գրավել Քուտ-էլ-Ամարան, մարտին՝ Բաղդադը և ապրիլի սկզբին Կիզիլ Ռաբաթում հանդիպել ռուսական զենքերալ Բաթթովի էքսպեդիցիոն ջոկատին։ Փետրվարյան ռևոլյուցիայից հետո ռուսական բուրժուական կառավարությունն անկարող գտնվեց որևէ ռազմական հաջողության հասնել այդ ճակատում։ Եվ նորից անգլիական իմպերիալիզմն անտարբերությամբ համակվեց արևելյան Թուրքիայում տեղի ունեցող անցուղարձի նկատմամբ մինչև 1918 թվականի ամառը։ Ինչ փուլթ, որ այստեղ օրհասական կռիվներ էին տեղի ունենում թուրքական զինված հորդանների և հայ փոքրաթիվ զորամասերի միջև։ Ինչ փուլթ բրիտանական գաղութարար-

¹ «Կարմիր դրոշակ», 14.4. 1918 թ., № 1:

² «Մշակ», 24.9. 1916 թ., № 212:

ների համար, որ թուրքական վանդալիզմը փորձում էր վերջնականապես խեղդամահ անել Անտանտայի փոքր դաշնակից հորջորջված Հայաստանը: Այդ պահին այլ բան էին թելադրում բրիտանական գաղութատիրական շահերը և Մեծ Բրիտանիան դիտողի դերում էր: Անգլիական մոնոպոլիաներին զբաղեցնողը նավթն էր: Նա նորից ասպարեզ էր իջնելու Անդրկովկասում իր տիրապետությունը հաստատելու, այնտեղի հակահեղափոխությունը հովանավորելու և հակասովետական պատվար ստեղծելու համար:

«Բրիտանական կառավարության քաղաքականությունը,— հետագայում խոստովանում էր Լ. Ջորջը,— ճակատագրական խոռոչափնիկություն էր հանգեցրեց 1895—1897 և 1909 թթ. սարսափելի սպանդներին և 1915 թվականի ամենասոսկալի կոտորածին»¹: Սակայն ճիշտ կլիներ, եթե բրիտանական իմպերիալիզմի կարկառուն պարագլուխն օրյեկտիվիստական իր մեթոդոլոգիան տարածեր նաև անգլիական քաղաքական-պետական գործիչներ, տխրահռչակ Բուդվինի և Ասքվիտհ վրա, որոնք փարիսեցիության նոր ռեկորդ սահմանեցին բրիտանական երեսպաշտության մարաթոնում: Վերջիններս պառլամենտական ընտրություններում հաղթանակի հասնելու ճանապարհին մոռացել էին ամեն ինչ, երբ 1924 թ. սեպտեմբերին լեյբորիստների պարագլուխ Ռ. Մակդոնալդին մի դիմում հղեցին Հունաստանի և բալկանյան մյուս երկրների հայ որբերին օգնություն ցույց տալու մասին: Նրանք հիշատակում էին այն ճշմարտությունը, որ «հայերը խրախուսվելով իրենց ազատության մասին տրված խոստումներով, պատերազմի ժամանակ պաշտպանեցին դաշնակիցների գործը և այդքան ուղբերգական ձևով տուժեցին դրա պատճառով»²: Ասվում էր այն մասին, որ հայկական ջարդերին նվիրված լորդ Բրայսի գիրքը «կարևոր ազդեցություն է ունեցել ամերիկյան կարծիքի և պրեզիդենտ Վիլսոնի կողմից պատերազմի մեջ մտնելու մասին վերջնական որոշման վրա»³:

¹ Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, т. 2, стр. 390

² Զ. Նանսեն, ելզ. աշխ. էջ 321:

³ Նույն տեղում, էջ 322:

Անգլիական բուրժուազիայի քաղաքագետները հիշեցնում էին այն խոստումները, որ Անտանտայի տերությունների պետական գործիչները պատերազմի ժամանակ և նրանից հետո տվել էին հայ ժողովրդի «ազատության և անկախության» վերաբերյալ: Նրանք նշում էին, որ այդպիսի պատավորություններ ստանձնել էին Մեծ Բրիտանիայի պրեմիեր-մինիստր Ասքվիտը՝ 1916 թ. նոյեմբերի 9-ին, Կոլդ Ջորջը՝ 1918 թ. հունվարի 5-ին, պրեզիդենտ Վիլսոնը՝ 1918 թ. հունվարի 8-ին, Կլեմանսոն՝ 1918 թ. հոկտեմբերի 23-ին, Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր Բերգոնը՝ 1920 թ. մարտի 11-ին: Սրանք հարց էին բարձրացնում, որ հայ որբերին օգնություն հատկացվի այն 5 միլիոն դուլար ոսկուց, որ թուրքական կառավարությունը պահ էր տվել Բեռլինում 1916 թ., որը գերազանցապես ջարդված հայ ժողովրդի հարցստությունն էր և որը զինադադարից հետո զավթել էին Գերմանիա մտած անգլո-ֆրանսիական ռազմական իշխանությունները: Ուրեմն բավական չէր, որ եվրոպական իմպերիալիզմը ոչինչ չարեց թուրքական մարդասպանների ձեռք բռնելու համար, այժմ տեղ էր դարձել բնաջնջված և տնից տեղից զրկված, տասնյակ հազարավոր որբերի ազգ դարձած հայ ժողովրդի հարստությունը: Նանսենը ճիշտ է նկատում, որ Ասքվիտն ու Բոլդվինը այդ գումարից հաջերին բաժին հանելու մասին ամենեկին չէին մտածում, որ նրանց գրածները «դատարկ խոսքեր էին»: Շուտով կառավարության ղեկավարի բազկաթոռին տիրացած Բոլդվինը մոռացության մատնեց տուժած հայ ժողովրդին կոմպենսացիա տալու, նրա նկատմամբ Արևմուտքի «բարոյական պարտականություն»¹:

Տակավին 1918 թվականի սկզբի դժնի օրերին Բաքվում լույս տեսնող բոլշևիկյան «Բանվորի խոսք» թերթը միանգամայն ճիշտ էր կողմնորոշում հայ աշխատավորներին, գրելով, թե «անգլիական իմպերիալիզմն իր ուրույն գործելակերպով հանդիսանում է հայ ժողովրդի ամենամեծ թշնամին»²:

¹ Ֆ. Նանսեն. նշվ. աշխ., էջ 323:

² «Բանվորի խոսք», 24.2. 1918 թ., № 3:

Նույնպիսի դիրք էր գրավել նաև բոլորժողովական Ֆրանսիան, որի հետ սին հուլյաներ էին կապում հայկական բուրժուական գործիչները: Պողոս Նուբարը հույս էր տածում, որ Ֆրանսիան Կիլիկիայի մի մասը պետք է հայերին թողներ, որպեսզի «Միջերկրականի վրա նավահանգիստ մը ոռնենանք»¹: Թե ինչ էր ուզում Ֆրանսիան, մեզ պարզ դարձավ գաղտնի համաձայնագրերի բովանդակությունից: Իհարկի փոքր շեր այն ազնիվ դեմոկրատ Ֆրանսիացիների թիվը, որոնք անկեղծորեն ցավում էին տարաբախտ արևմտահայությանը, դատապարտում թուրքական վանդալիզմը:

Ֆրանսիացի հրապարակախոս էմիլ Բինոն այդ օրերին գրում էր. «Հայաստանը, հիրավի, այն ազգն է, որի արվեստները, գրականությունը և հանճարը թույլ են տալիս ասելու, որ նա Ֆրանսիայի շարունակությունն է Արևելքում»: «Հազարավոր հայեր, որոնք մեռնում են ամեն օր արևելյան ճակատի վրա, կարող են ննջել հանգիստ, որովհետև մեր սեփական զինվորների հաղթությունը կլինի նրանց հաղթությունը»²:

Ֆրանսիական ակնանավոր դեմոկրատ գրող Անատոլ Ֆրանսը «հանելիք ոճրագործություն» էր որակում հայ ժողովրդի բնաշնչման թուրքական քաղաքականությունը, որը «կրկնվել էր բազմիցս և որ ավելի քան մի միլիոն ժողովրդի կորուստյան պատճառ դարձավ»³: Հանրի Բարբին թուրքական ոճրագործության օրերին իրեն նվիրեց արևմտահայության ծանր վիճակը համաշխարհային հասարակայնությանը ներկայացնելու գործին, հատուկ գիրք գրեց «սարսափի երկրի» մասին:

Վ. Բրյոսսովը «էմիլ Վերհարնը Հայաստանի մասին» հոդվածում ցույց էր տալիս մեծ բելգիացու հումանիզմը, նրա համակրանքը հայ ժողովրդի նկատմամբ: Նա գրում էր, որ «... Գերմանիայի թելադրանքով և տաճիկների ձեռքով կատարված հայկական կոտորածների սարսուռն է զգում ընթերցողը բանաստեղծի...» գործերը կարդալիս⁴:

¹ ՀՄՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57. գ. 669, թ. 47:

² «Մշակ», 3.12. 1916 թ., № 271:

³ ՀՄՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 778, թ. 7:

⁴ «Գործ», 1917 թ., № 3, էջ 48:

Հայ ժողովրդին պաշտպանելու կոչ էին անում սոցիալիստ էդգար Լոնգեն, ֆրանսիացի հայագետներ Մեյեն, Մաբլերը¹, գերմանացի Մարկվարտը, շվեյցարացի Լեոպոլդ Ֆավրը, որը հրատարակել էր 1915—1916 թթ. արևմտահայ աղետի փաստաթղթերի երեք պրակ («Quelques Documents sur le sort des Arméniens 1915—1916» — «Մի քանի փաստաթղթեր հայերի վիճակի մասին 1915—1916 թթ.»), որտեղ ցույց էր տվել, որ «մի ընդհանուր և միաձև պլան, բխած մի կենտրոնական կամքից, ուղղել է այդ կոտորածները»²:

Սակայն այլ էր ինչպես ամբողջ պաշտոնական Եվրոպայի, այնպես և Ֆրանսիայի, նրա կառավարողների դիրքը, ըոնք թեև երեկ կարեկցական ճառեր էին արտասանում, բայց իրականում միայն հետամուտ էին եղել իրենց իմպերիալիստական նպատակներին: Արշակ Չոպանյանը փաստեր էր հիշատակում, որ Ֆրանսիայում հայերի հետ վարվում էին այնպես, ինչպես թշնամի պետության հպատակների հետ: Պրեմիեր-մինիստր Վիվիանին, ազգային ժողովի նախագահ Իելքասեն չէին բարեհաճում նույնիսկ պատասխանել այդ առթիվ արված դիմումներին³: Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Բրիանը պատասխանելով պառլամենտի ծերակուտականներից Լուի Մարթենի նամակին, փարիսեցիաբար առում էր. «Մարդկության պատվի համար պետք է տակավին հույս տածենք, որ այս պետություններից (իմա՝ չեզոք տերություններ — Զ. Կ.) ոմանց Կ. Պոլսի կառավարության մոտ արած զայրույթախառն բողոքները պետք է նպաստեն հայ ազգը իր ջարդերից ազատելուն»⁴: Ուրեմն հին ջարդերի մասին խոսեն ավելորդ էր, իսկ նորից խուսափելու ուղին Բրիանը տեսնում էր չեզոք երկրների բողոքների մեջ: Ահա թե ինչպես էր օգնում հայ ժողովրդին քաղաքակիրթ Ֆրանսիան: Նույն Բրիանն էր, որ տերիտորիալ չոր զավթումների և ազդեցության ոլորտների հարցի շուրջը գաղտնի համաձայնագրեր կնքելուց հետո երեսպաշտորեն հայտարարում էր.

¹ «Մշակ», 1.9. 1916 թ., № 194:

² «Մշակ», 25.12. 1916 թ., № 288:

³ «Մշակ», 20.12. 1914 թ., № 288:

⁴ Զ. Թյուրապյան, նշվ. աշխ., էջ 182—184:

«Ծրբ հնչի արդար հատուցման ժամը, Ֆրանսիան չպիտի մոռանա հայ ժողովրդի ցավագին փորձությունները և, իր դաշնակիցների հետ համախորհուրդ, ձեռք կառնի հարկ եղած միջոցները՝ ապահովելու համար նրան խաղաղություն և բարգավաճ կյանք»¹: 1916 թ. մարտի 12-ին հայոց կաթողիկոսին նա գրում էր, թե դաշնակիցները «... հայ ժողովրդին ընձեռելու են օրինական հատուցումներ, երբ հանգամանքներն այդ ներելու լինեն»²:

«Ապագան ցույց տվեց, — գրում է Լեոն, — որ այս բոլորի մեջ չկար և մի նշանախեց ճշմարտության, անկեղծության: Հայ արյան գետերը, մինչև աստղերը բարձրացած հայ տառապանքի հեծածանքները շահագործվում էին՝ Գերմանիայի դեմ կռվելու համար»: Շուտով «մոռացվեց հայն էլ, իր տառապանքն ու արյունն էլ»³:

Պատերազմի ավարտից հետո հանգամանքները ներում էին, որ Ֆրանսիան կատարեր իր խոստումները: Բայց հենց նույն Դեշանելն ու Բրիանն էին ղեկավարում Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականությունը, երբ Ֆրանսիական իմպերիալիստները թիկունքից հարվածեցին Կիլիկիա հավաքված ջարդված հայության բեկորներին, քեմալականների հետ միասին նոր խժոժություններ սարքեցին իրենց օրինական իրավունքները պաշտպանող Կիլիկիայի հայության նկատմամբ: 1920 թ. փետրվարին թուրքերն այստեղ 30 հազար հայ կոտորեցին, իսկ տասնյակ հազարավոր հայեր ստիպված էին նորից հեռանալ հայրենի հողից⁴: Ֆրանսիական կառավարությունը «ծախեց Թուրքիայի հայությունն այնպիսի սրիկայությամբ, որպիսին կարելի է գտնել գուցե միմիայն մարդկային ամենաբռնկած շրջանների մեջ»⁵: Իսկ տարիներ անց Ֆրանսիական իմպերիալիզմի ծառայամիտ գրչակ Մարսել Քլերժե անունով մի թուրքասեր Փարիզում 1947 թվականին հրապարակած իր «Թուրքիայի անցյալը և ներկան» գրքում շատ

¹ Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 50—51:

² ՆՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 745, թ. 39:

³ Լեո, Անցյալից, էջ 347:

⁴ Զ. Բյոռք, նշվ. աշխ., էջ 86—87:

⁵ Լեո, Անցյալից, էջ 269:

բնական էր համարում «հայ ժողովրդի բնաջնջումն իր պապե-
նական հողերուն վրա»: Նա համախոհ է թուրքական ջարդա-
րարներին, որոնք գտան «հայկական հարցը ջնջելու» «ամե-
նալավագույն միջոցը»¹:

Անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստների վերոհիշյալ դիր-
քորոշումից ավելի լավ չէր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների
կառավարողների հանցագործ անտարբերությունը: Վերջին
հաշվով ԱՄՆ-ը այն հզորագույն տերությունն էր, որ պատե-
րազմի առաջին տարիներին չեզոք էր և դիվանագիտական ու
այլ ներկայացուցիչներ ուներ Կ. Պոլսում, ցանկության դեպ-
քում կարող էր բռնել հանցագործ ձեռքը: Բայց դրանով իսկ
նա կգադարեր լինել իմպերիալիստական, ինչը անհնարին
էր:

ԱՄՆ-ի կառավարությանը դիմումներ էին հղում նրանից
օգնություն ակնկալող բազմաթիվ անհատներ, հուսալով, որ
հզորագույն չեզոք տերությունը համապատասխան ազդեցու-
թյուն կգործի թուրքական կառավարության վրա: Բայց ամե-
րիկյան իմպերիալիզմն իր պլաններն ուներ և, ինչպես խոս-
տովանել է Մորգենթաուն, իր կառավարության վճռական
միջամտությունը կարող էր առաջացնել դիվանագիտական
հարաբերությունների խզում Թուրքիայի հետ, ինչը միանգա-
մայն անհնարին էր համարվում: Մորգենթաուն գրում է, թե
ինքը «տեխնիկապես իրավունք չունեի միջամտելու», քանի
որ դա չէր շոշափում ամերիկյան շահերը, իսկ տուժողները
ամերիկացիներ չէին, որ ինքը հանդես գար նրանց պաշտ-
պանությամբ: Եվ վերջապես, հայկական կոտորածների հար-
ցում իր շափքց ավելի ակտիվությունը Մորգենթաուն համա-
րում էր Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտություն, ինչը
կխախտեր դիվանագիտական էտիկետը²: 1915 թվականի
ապրիլի վերջին ամերիկյան պրեզիդենտին դիմեց ամենայն
հաջող կաթողիկոսը: Բայց զո՞ւր հույսեր: Պրեզիդենտ Վիլսո-
նը բավարարվեց հավուր պատշաճի արված մի ձևական հայ-
տարարությամբ և ապա ամեն ինչ շարունակվեց հին ձևով:

«Աշխարհ», 23.2. 1963 թ., № 137:

² H. Morgenthau, Ambassador Morgenthau's story, p. 328—330.

Միայն միջպարտիական հաշիվներ մաքրելու նպատակի էին հետապնդում ամերիկյան հանրապետական կուսակցության պարագլուխ, նախկին պրեզիդենտ Թեոդոր Ռուզվելտի մեղադրական ելույթները հայկական գործերում ԱՄՆ-ի բռնած դիրքի կապակցությամբ¹։ 1916 թվականի հունվարի 30-ին նա Վիլսոնի գլխավորած դեմոկրատական կուսակցության երեսին լուրջ մեղադրանք շարտեց՝ հայտարարելով. «Քանի որ չեզոք երկրները Միացյալ Նահանգների գլխավորությամբ չիորձեցին ամենասկզբից հանդես գալ այդ գազանությունների (հայկական կոտորածների) դեմ, ապա նրանք այժմ պետք է բաժանեն Գերմանիայի կողմից կատարված քրեական հանցագործության գլխավոր պատասխանատվությունը...»²։

1916 թ. Եվրոպայից Ամֆ. Ահարոնյանը գրոսմ էր, թե իրենց հյուպատոսներից Կ. Պոլսում ամերիկյան դեսպանության ստացած տեղեկություններից «տեսա, որ ամերիկյան կառավարությունը շատ լավ իրազեկ էր եղելությանը, ոչինչ չէր անում»։ Կոնսուլները օրավուր սարսափելի զեկուցումներ են ուղարկել։ Եվ ամերիկյան կառավարությունը ոչինչ»³, Պատահական չէ, որ Կ. Պոլսից մեկնող դեսպան Մորգենթաուին ճանապարհող արչունաբոս Թալեաթը շնորհակալություն էր հաշտնում նրան «արդարամտությամբ» համար։ Սակայն թեչ փուլթ դաշնակցական ջոջերթ համար, որոնք Հայաստանի հանրապետության օրերին ձգտում էին երկրի բախտն ամբողջապես կապել Արևմտյան Եվրոպայի, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կառավարող շրջանների «բարեխնամության», նրանց հովանավորության և օգնության հետ։

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները 1917 թ. ապրիլին պատերազմ հայտարարեցին Գերմանիային, դեկտեմբերին՝ Ավստրո-Հունգարիային, իսկ Թուրքիայի հետ ըստ էության խաղաղություն պահպանեցին մինչև պատերազմի վերջը։ Պատերազմի միջոցին ստեղծված և ռուսական բանակի կողմից

¹ Տե՛ս «Մշակ», 10.2. 1916 թ., № 30։

² «Армянский Вестник», № 4, 21. II. 1916 г. Տե՛ս նաև «Ազդ բացարկ թիվ», 1915—1916 թթ., Բոստոն, էջ 55—56։

³ Միլի-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142։

գրավված Արևմտյան Հայաստանի շրջաններում ակտիվութիւն ծավալած մի շարք կազմակերպութիւններ հայ ժողովրդին օգնելու ցուցանակի տակ ավելի շատ զբաղված էին Հայաստանում ԱՄՆ-ի տնտեսական և քաղաքական ազդեցութիւնը տարածելու, ամերիկյան կապիտալի համար այնտեղ ուղի հարթելու գործով:

Իսկ երբ 1918 թվականի աշնանը պատերազմն ավարտվեց, ԱՄՆ-ը և Անգլիան սկսեցին բազմապիսի օգնութիւն ցույց տալ Թուրքիային, նրան մատակարարելով հագուստ, դեղորայք և մթերք¹: Կ. Պոլսում հաստատված դաշնակիցների զինվորական իշխանութիւնները չափազանց ներողամիտ դիրք բռնեցին թուրքական երեկվա մարդասպանների նկատմամբ: Իսկ հայ ժողովրդին բնաջնջելու հանցավոր պլանների հեղինակների և գործադրողների դեմ հարուցված մեղադրանքը, այնուհետև կայացած դատավարութիւնը անշշան արդյունք տվեցին, քանի որ գլխավոր հանցագործները ճողոպրիչ էին Թուրքիայից:

«Մոռցվեցան թուրք նախարարները հայկական եղեռնին անձնապես պատասխանատու բռնելու պաշտոնական հայտարարութիւնները: Անոնք շփորձեցին նույնիսկ լուրջ ձեռնարկ մը պատժելու գլխավոր պատասխանատուները, ջարդերու կազմակերպիչները, և իրենց ողջ մնացած տերերուն վերադարձնելու թուրքերու կողմէն կողոպտված հարստութիւնները»²:

Այսպիսով, արևմտյան իմպերիալիզմն իր սանձազերծած զավթողական պատերազմով, հայկական հարցում վարած տրադիցիոն աղետաբեր քաղաքականությամբ նպաստեց արևմտահայության գենոցիդին, որը գործնականում թուրքական շովինիստներն իրականացրին գերմանական միլիտարիստների հետ ձեռք-ձեռքի տված: «...Կրկին քաղաքակիրթ ազգերի աչքի առաջ կոտորվեց, մորթվեց հայ ժողովուրդը անմուռնչ ու անպաշտպան...», արձանագրում էր դեռևս երեկ

¹ W. Arnold-Forster, The Blockade 1914—1919, Oxford, 1939, p. 31.

² Մ. Սերոբյան, նշվ. աշխ., էջ 189:

եվրոպական իմպերիալիստական տերությունների գողթն անող «Մշակ»-ը¹:

Արեմուտքից վերջնականապես հուսախաբված հայ գործիչներից մեկը հետագայում, խոսքն ուղղելով Եվրոպային, ցատկահար քաջականչում էր. «Դու ոչ մի կրոն չես դավանում, դու ոչ մի հավատ, ոչ մի աստված չունես, դու չես ճանաչում բարոյականության սկզբունքները... Դու ամբողջապես երեսպաշտություն ես, գիշատիչ գայլ ես գառի մորթով:

... Ինչո՞վ վարձատրեցիր դու Հայաստանին նրա անչափ զոհերի համար, բացի նրան ազատագրելու մասին դատարկ խոստումներից: Դու ոչինչ չտվեցիր նրան, ոչինչ, բացի գաժան շղթաներից և կապանքներից, բացի սարսափներից, անվստահությունից, տանջանքներից, հուսալքությունից. ...Այսօր Հայաստանի դահիճը (իմա՝ Թուրքիան) դարձել է քո բակամբը»²:

«Վա՛յ հայերին,— գրել է Ֆրիտյոֆ Նանսենը,— որ նրանք երբևիցե ներքաշվել են եվրոպական քաղաքականության մեջ: Շատ ավելի լավ կլինե՛ր նրանց համար, եթե Հայաստանի առևտուրը երբեք չաճատասանվե՛ր որևէ եվրոպական դիվանագետի կողմից»³ (ընդգծումը մերն է — Ջ. Կ.):

Հանդես գալով Կոմունիստական ինտերնացիոնալի երրորդ կոնգրեսի 23-րդ նիստում (1921 թ.) Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության հիմնադիրներից և համաշխարհային բանվորական ու կոմունիստական շարժման ականավոր գործիչներից մեկը՝ Վ. Կոլարովը ասում էր, որ հայ ժողովուրդն ունի ամենաողբերգական պատմությունը: Այդ պատմության ամբողջ ընթացքում նա առանձին ազգերի միջև թըշնամության առարկա է հանդիսացել, մի թշնամություն, որ համառորեն պաշտպանում էր թուրքական հին կարգի բարբարոսական բռնակալությունը: Այդ ժողովուրդը զուր կերպով բազմիցս դիմում էր, այսպես կոչված, քաղաքակրթված պետությունների մարդկային զգացումներին: Այդ կոչելին հետևում էին լուկ նոր արյունահեղություններ: Վերջին

¹ «Մշակ», 30.8. 1916 թ., № 192:

² Саркис Атамян, Армянская община, стр. 65.

³ Յ. Նանսեն, նշվ. աշխ., էջ 324:

անգամ, եվրոպական պատերազմի ժամանակ, հայ ժողովուրդն ուզում էր Անտանտայի տերություններին ցույց տված իր օգնության միջոցով ազատություն և ապրելու իրավունք նվաճել, բայց նրան խաբեցին իր սպասումների մեջ: Նա նորից ֆանատիզմի զոհ դարձավ: Բայց այդ արյունահեղությունից հետո հայ ժողովուրդն իր հայացքը ուղղեց Ռուսաստանին և հետևեց նրա պրոլետարիատի զորնակին»¹:

* * *

Ինչպես վերևում ցույց ենք տվել, արևմտահայության ապագան առաջին հերթին կապում էին այն վճռական դերի հետ, որ խաղալու էր ցարական Ռուսաստանը Թուրքիայի դեմ մղվող պատերազմում: Ամեն ինչ շատ պարզ էր թվում. ռուսական բանակի շեշտակի և խորտակիչ հարվածներով Թուրքական լծից ազատագրվելու էր արևմտահայությունը: Ահա հարցի լուծման ընդհանուր, լավատեսական ելքը: Սակայն, կործանարար պատերազմը միամիտ լավատեսների ցանկության համաձայն տեղի չէր ունենալու, իսկ ցարիզմը զուրկ էր հումանիզմից, հայ ժողովրդի կենսական շահերը հարգելու մտադրությունից: Ռուսաստանի իշխող դասակարգերին առաջին հերթին հետաքրքրում էին էքսպանսիոնիստական պատերազմի շնորհիվ բացվող նոր ասպարեզը, նոր հնարավորությունները սեփական շահերին համապատասխան օգտագործելու հեռանկարները: Ինչպես բոլոր մեծ տերությունները, այնպես և Ռուսաստանը վարում էր «իմպերիալիստական, կապիտալիստական պատերազմ, ավազակային պատերազմ, պատերազմ փոքր և ուրիշ ժողովուրդներին ճնշելու համար, պատերազմ հօգուտ կապիտալիստների շահույթի...»²:

Այս ամենի հետ մեկտեղ, այնուամենայնիվ, արևմտահայության զանգվածային ոչնչացումը ոչ միայն չէր բխում Արև-

¹ Третий всемирный конгресс Коммунистического интернационала. Стенографический отчет. Заседание двадцать третье. М., 1921 г.

² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 22, էջ 255.

մըտյան Հայաստանում Ռուսաստանի հետապնդած նպատակներից, այլև չէր համընկնում նրա պլաններին:

Ռուսաստանի պետական մարմիններին ներկայացված մի պաշտոնական զեկուցագրում տրված են թուրքական կոտորածներից փրկված հայ մարդկանց օգնելու և պաշտպանելու մասին չափազանց հետաքրքրական առաջարկություններ: Նախ, փաստաթղթի հեղինակները անհրաժեշտ էին համարում Ռուսաստանի շահերից թելադրված օգնություն ցույց տալ սահմանն անցած հայերին: Առաջարկվում էր հայ ժողովրդին բնաջնջելու թուրք-գերմանական պլանին «միանգամայն հակադիր պլան» գործադրել: Ինչում էր կայանալու դա: Առաջին հերթին «անհետաձգելի խնդիր էր» համարվում հայկական բնակչության պահպանումը: Այդ նպատակով առաջարկվում էր. «Անհրաժեշտ է ամեն կերպ ձգտել այն բանին, որպեսզի պաշտպանել մեր սահմաններում այդ դժբախտ փախստականների գոյությունը, նպատակ ունենալով պատերազմից հետո նրանց իրենց հայրենիքը վերադարձնելը»: Փաստաթղթի հեղինակները նշելով Թուրքիայի դեմ հետագա պայքար մղելու մեջ հայկական տարրի «կարևոր» նշանակությունը և ելնելով Ռուսաստանի միջազգային շահերից, առաջարկում էին. 1) «...Ռուսաստանի վրա բարոյական պարտականություն է ընկնում հայերի համար այս ծանր, ողբերգական պահին ամեն կերպ պաշտպանել ռուսական գահին և Ռուսաստանին հավատարիմ հայ ժողովրդին, որը պայքարի մեջ է նետվել իր դարավոր ճնշողի հետ, անտարակուսելի վտանգի ենթարկելով իր իսկ գոյությունը»: 2) «Ինչպես Թուրքիան, այնպես և հատկապես Գերմանիան ձեռք են առնում բոլոր միջոցները հայերին բնաջնջելու և Հայաստանից դուրս քշելու համար: Դրա համար, բնականաբար, մեր ռազմական իշխանության խնդիրը պետք է լինի ամեն կերպ պաշտպանել հայկական տարրը Հայաստանում, նրա այս կամ այն մասը մեր կողմից գրավելուն զուգընթաց, ինչպես նաև մեր նահանջների ժամանակ ամեն տեսակի օգնություն ցույց տալ հայերի էվակուացիային»: 3. «Օգնություն ցույց

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 43, թթ. 66—71:

տալ փախստականներին. միաժամանակ միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի նրանք ցրվեն Կովկասում և Ռուսաստանում, որպեսզի հետագայում հնարավոր լինեն նրանց նորից Հայաստան վերադարձնելը»։ 4-րդ կետում անհրաժեշտ էր համարվում բարյացակամ վերաբերմունք գրեթե կովկասահայերի նկատմամբ, որոնք մեծ գեր կարող էին խաղալ հետագայում, պատերազմից հետո Հայաստանի, Թուրքիայի և ամբողջ Մերձավոր արևելքի խնդիրները լուծելիս։ Եվ 5-րդ կետում շեշտվում էր հայ ժողովուրդը իր պապենական բնակավայրերում, հողերում պահելու և ամրապնդելու անհրաժեշտությունը, ելնելով պանթուրքիզմի տարածողական պլանները ձախողելու, Հայաստանի՝ որպես թուրքական ցեղերի միջև խրված սեպի պահպանման շահերից։

Բնականաբար այսպիսի մտայնություն ունեցող ռուս գործիչներն անում էին իրենցից կախված ամեն բան հայ ժողովրդի վիճակը թեթևացնելու համար։ Բազմաթիվ են այն հայ մարդիկ, որոնք այժմ էլ հիշում են գաղթի ճանապարհին իրենց նկատմամբ ռուս ազնիվ մարդկանց հոգատար վերաբերմունքը, նրանց տված մի կտոր հացն ու մի աման ճաշը։ Սակայն առանձին բարի կամեցողություն մարդիկ, հասարակական կազմակերպություններ ի վիճակի չէին փոխելու ցարիզմի ընդհանուր հակաժողովրդական քաղաքականությունը, այն դժոխային պայմանները, այն օբյեկտիվ իրականությունը, որ ստեղծվել էին իմպերիալիստական պատերազմի, թուրքական ջարդարարների շարագործություն հետեւականքով։

Ռուսական բանակի ազատների ու զինվորների շարքում եղած բազմաթիվ ազնիվ մարդիկ օգնելով հայ փախստական կանանց ու երեխաներին, պատուարեղով նրանց, այնուամենայնիվ, անկարող էին փոխելու իրավիճակը, այն կործանաբար հատկանքները, որ առաջանում էին ցարական բանակի հարկադրական նահանջների, մի քայլ առաջ, երկու քայլ հեռո՞թե՛ր կերպի հատկանքով։ Գու էր պատճառը, որ ռուսատեղ տրվեցին իթթիհադական դահիճներից ազատ միացած Ալաշկերտն ու Վանը։

1 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆուդ, գ. 43, ԲԲ, 68—71»

Ռուս գեներալ Կուլեբյակինը, որն ակտիվ մասնակցություն էր ակնեցի կովկասյան ռազմաճակատի զործողություններին, իսկ այնուհետև մեծ գործ կատարել համաշխարհային պատերազմում հայերի ունեցած կորուստների որոշման բյուրոյում, հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել այդ հարցին¹, հետևյալ կերպ է արտահայտվում ռուսական բանակի հարկազրական կամ տակտիկական նահանջների, դրանց հետեւանքով խաղաղ բնակչությանը հասնող աղետի մասին: Նա գտնում է, որ անհրաժեշտ էր ճշաստատուն և հուսալի կերպով բոլոր միջոցներով ու եղանակներով ամրապնդել արդեն զրավված տեղիտորիաները և ոչ թե նրանց վրա կատարել ալիս արձնթաց մանևրները, որոնք բավարար չափով նախապատրաստված և ամրապնդված շինելով թիկունքից, սովորաբար նույնպես արագ կերպով վերածվում էին նահանջի, բախտի քմահաճույքին թողնելով մանևրող զորքի հետևից չհասնող հայկական բնակչությանը: Իսկ հեռացած զորքերի հետևից հայտնվում էր չարացած թշնամին և ամենաբարբարոսական ձևով հաշիվ տեսնում նրանց հետ, ովքեր չէին հասցրել հեռանալ, այսինքն՝ սրի էին քաշում նույն անբախտ հայերին: Կրկնում ենք, որ ռուսական հրամանատարությունը պետք է նախօրոք այդ ամենը նախատեսեր, քանի որ այդ կանխատեսման համար նա ուներ բոլոր տվյալները, բոլոր օրինակները»:

Իրականում ռիմպերիալիստական պետություններն ամեն քայլում ոտնահարում էին միմյանց միջև կնքված պայմանագրերը, ու՞ր մնաց, որ նրանք ավելի մեծ պատասխանատվությամբ մոտենային դեպի փոքր և այն էլ հպատակ ազգությունները²:

Ցարական իշխանությունների կողմից լսվ վերաբերմունքի մասին ինչ խոսք կարող էր լինել, երբ Նիկոլայ II-ն ու նրա կամարիկիան Հայաստանն առանց հայերի ստանալով միայն ուրախ էին: Զէ՞ որ ցարական քաղաքականության

¹ Գեներալ Կուլեբյակինի այդ ուսումնասիրության ձեռագիրը իր հետ 1919 թվականին Փարիզ էր տարել Պապաջանովը, որից հետո, որքան մեղ հայտնի է, այն անհետացել է:

² «Բանվորի խոսք», 19.1. 1918 թ., № 1:

զխավոր նպատակը ոչ այլ ինչ էր, քան Հայաստանը «տալ ուսա կապիտալիստներին»¹: Այս ելակետային սկզբունքն էլ ընկած էր այն ամբողջ քաղաքականության հիմքում, որ Ռուսաստանի կառավարողները իրականացնում էին պատերազմի իրավունքով գրավված տերիտորիաներում:

1915 թվականի կեսերից ցարական իշխանությունները քայլեր էին ձեռնարկում հայկական կամավորական խմբերը ցրելու, նրանց բանակի մեջ ձուլելու ուղղությամբ²: 1916 թվականի սկզբից այդ ձեռնարկությունն արդեն գործնական հողի վրա դրվեց, քանի որ 1915 թվականի վերջերից ռազմաճակատի հրամանատար Յուդենիչն իր գրություններում բացահայտորեն դեմ էր արտահայտվում կամավորական խմբերին³:

Ժամանակավոր կառավարության շրջանում կազմված մի պաշտոնական փաստաթղթում ուղղակի ասված էր, որ հայերն ուղղում էին իրենց կամավորական խմբերը միավորել, մի բռնեցքի վերածել, իսկ պետական իշխանությունները, ընդհակառակը, ցանկություն չունեին զինված հայերի կոմպակտ զանգված ունենալ, որից «ռուսական հին զինվորական իշխանությունը... շատ էր վախենում»⁴: «Նիկողային»-րին հաճելի չէր հայ կամավորությունը, նա պիտի ցրվեր՝ եվ ցրվեց...»⁵:

Որքան ուսական բանակը խորանում էր հայկական վիլայեթների տերիտորիայում, այնքան ցարական քաղաքականությունը դառնում էր ընդգծված դասակարգային, հակաժողովրդական. քուրդ բեկերն ու աշիրաթապետները ոչ միայն չէին զինաթափվում, այլև հովանավորություն էին գտնում, հենարան ծառայում ցարական իշխանությունների համար՝ Վորոնցով-Դաշկովը ժպտում էր հայ ազգային երևելիներին,

1 Վ. Ի. Անիճ, Երկեր, հ. 24, էջ 304:

2 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 15, թ. 5:

3 ՄԻԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142, թ. 5:

4 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 33, թ. 1:

5 «Գործ», № 7—8, 1917 թ., № 155:

6 ՄԻԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142, թ. 25:

ներանց «չուր կաբինետի մի դռնով սիրալիր ուղեկցելուց հետո, մյուս դռնով նույն ժպիտով ընդունում էր քուրդ աշիրեթներին մեծամեծներին»¹:

Ռուսական բանակի հրամանատարութիւնն առանձին դեպքերում նրանց սպառազինում էր, հանդերձավորում, փորձում օգտագործել թուրքական բանակի դեմ մղվող մարտերի ժամանակ: Բայց ամեն անգամ քրդական աշիրաթապետները դրսևորում էին պատեհապաշտութիւն, առաջին իսկ առիթն օգտագործում ոչ միայն խաղաղ բնակչութիւն, այլև ռուսական բանակի դեմ զենքը շուռ տալու համար: Ինչ վերաբերում է հայ փախստական գյուղացիներին հողը, գրավված քաղաքներում տները և խանութները հայերին վերադարձնելուն, ապա ցարական իշխանութիւնները ստեղծում էին մեծագույն խռչընդոտներ: Արգելվել էր հայերի մուտքը էրզրում²: Իսկ Տրապիզոնի շրջանի կառավարիչ գեներալ Շվարցը շտապում էր հայտարարել, որ Տրապիզոնը ռուսական կայսրութիւն մի մասն է և ամեն ինչ այնտեղ կարող է թույլատրվել կամ մերժվել միայն իր կողմից³:

Կովկասյան բանակի հրամանատարութիւնը 1916 թ. մարտին հրամայել էր նախազգուշացնել «իրենց հողերում բնակութիւն հաստատած բնակիչներին, որ նվաճված տեղերում ռուսական քաղաքացիական վարչութիւնն մտցվելուց հետո այդպիսի բնակիչները կհեռացվեն իրենց բռնած հողամասերից»: Շուտով գեներալ Յուդենիչը կարգադրեց, որ բացի ռուս գաղթականներից ու կազակներից ուրիշ եկվոր բնակիչների թույլ չտրվի բնակութիւն հաստատել Ալաշկերտի, Բայազետի և Դիարբեքի հովիտներում⁴:

Հայ կամավորների դեմ պրովոկացիաներ էին սարքվում, նրանց մեղադրում ռուսական զորքերի վրա կրակ բացելու և կողոպուտի մեջ⁵: Իսկ երբ քննութիւն կատարվեց, պարզվեց, որ դրանք շինծու մեղադրանքներ էին, հորինված

¹ «Բանվորի խոսք», № 1, 19.1. 1918 թ., էջ 6:

² Մլի-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142, թ. 36:

³ «Մշակ», 6.8. 1916 թ., № 173:

⁴ Նույն տեղում, 4.8. 1916 թ., № 171:

⁵ Լեռ, Անցյալից, էջ 325:

ցարակեան անհարցութեամբայլին գեններալներին նորոգմից և անարգ-
քիտն թնրթնրի էջերից միատեսցովն էին առաջանկան հասարա-
կայնութիւնը: Մյուս կողմից, ցարակեան գեններալ Յոսեփիշը
և նորոգման փոխարքան տաճն կերպ հովանաւորութեամբ էին
բացահայտ հակահակական գիրք բանած ցարակեան գիրքի-
րականներին, խրախուսեալ նրանց հակաժողովրդական գոր-
ծելակերպը: Ժող տալ տալիս արդար թողութեալ մնում էին
անհետեւներ¹:

Հայկական ազգային խորհրդում արեւելիս կարծում էին,
որ հայ ժողովրդի նկատմամբ ցարակեան կառավարութեան
բանած գիրքը հետեւեալ էր «հայտնաբեր» Վոլոնցով-Գաշկովի
տեղը բանած Նիկոլայ Նիկոլաևիչի անբարեկամեամբայլին,
որ Քրիտ հակակարաններն ու համակարանները կտրուած են
փոքրիկ շինարարներին արեւմտաւորութեանները, որոնք քաղա-
քակեան, հայրենասիրական հակապետութեանները զուրկ են»²:
Միայնք դեռ շէն կորցրել թուր հոգեւոր, անհրապեհ էին,
որ խմբիտալիտալեան տերութեանները դիմանալուտեան
համաձայնութեան էին կայացրել և միմյանց միջև բաժանել
Հայաստանը, որ Ռուսաստանն էլ ձգտում էր իր շահերին
համապատասխան տեղ ու տնօրէնութեան անել իր ստացած
բաժնում: Պաշտպանովը ասելով էր Միլլիոնովին, խնդրում
ներան, որ նա գումարում հանդէս գա Հայաստանի ավտոնո-
միայի օգտին³, իսկ հայկական Միջազգային խորհրդում տաճ-
նայն լրջութեամբ (1916 թ. մայիսի 7-ի նիստում) քննարկ-
վում էին Ստ. Լիպիցեանի, Ն. Աղբալյանի, Գ. Խաչատրյանի,
Ն. Կարճիկյանի մասնակցութեամբ հաստի մասնակցութեան
ներկայացրած նկատառումներն ապագա Հայաստանի տերի-
տորիայի մասին: Զեկապետով հանգեւ էր գալիս Հ. Ժաշազ-
նեանին⁴:

Իրականում ինչ խոսք կարող էր լինել հայկական ինքնա-
վարութեան մասին, երբ 1916 թ. հունիսին արեւմտահայկա-
կան հողերի վրա հաստատվեց ցարակեան գեններալ Պեշկովի

¹ ՀԽԹ, ԳԿՊԱ, ք. 57, ց. 2, գ. 746, թթ. 13—21:

² ՄԼԻԻ հայկական ֆիլիալի արխիւ, ք. 4047, ց. 1, գ. 142, թ. 9:

³ Նույն տեղում, թ. 65:

⁴ Նույն տեղում, թ. 73:

գլխավորած «Պատեւրագմի իրավունքով գրավված Թուրքիայի մարզերի զինվորական գնները-նահանգապետութիւնը»՝ իր բոլոր գաղութատիրական նկրտումներով: Ցարական գններալի իշխանութիւնը 1917 թ. սկզբին տարածվում էր համարյա ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի վրա՝ Էրզրում, Նուսեյրիէ, Ալաշկերտ, Բայազետ, Վան, Մուշ, Բաբեք, Դիարբեք, Մանազկերտ, Խնուս, Ախլաթ, Արճնշ, Մամախաթուն և այլն: Վերջնականապէս պարզ դարձավ, որ հայերը քաղաքացիական պատերազմի ժամանակահատվածում կարողութեամբ առաքել չէին կարող լինել: Վերականգնվեց նրանց նկատմամբ նախապատերազմական վերաբերմունքը՝ իր բոլոր ոստիկանական խիստ հետապնդումներով և հսկողութեամբ հանդերձ: «Կապկազական խումբ» թերթը հանդես էր գալիս հայկական շրջաններէ քաղաքական ինքնուրույն հարցադրումներէ դեմ, ապառնում էր «արդար զայրույթով», եթէ նրանք ձգտեին ճնշում գործ դնել Ֆրանսիայի կամ Անգլիայի վրա՝ հոգաւոր ավտոնոմիայի: Նույն թերթի խմբագիր՝ անեքսիոնիստ Սեմյոնովը գրում էր, թէ Հայաստանի հարցը առկա միջազգային չէ, այլ զուտ ռուսական: Անեքսիոնիստ կառավարված փաստ է...»¹:

Նա ուղղակի հայտարարում էր. «Թուրքաց Հայաստանի ավտոնոմիան հանդուցյալ է, որի հետ հայ հասարակութիւնն ազգային շրջանակները շարունակում են քարշ գալ, չունենալով քաղականաչափ վճռականութիւն և ուժ, որպէսզի հանձնեն նրան հոգին և խաչ դնեն նրա վրա»: Նա այդ գաղափարը համարում էր «այժմ ավելի ցնորական, քան երեւիցեն»²:

Մեծավաստակ Շիրվանզադեն վերոգրված ցարական քաղաքականութեան ձայնափողի այդ երևույթից, «Զարծն վրդովել» իր լրագրային ակնարկում գրում էր. «Այն ողբերգական պահին, երբ այդ քաղմատանց ժողովուրդը ռապակառ, արևմտաքամ սպում է իր հարյուր-հազարավոր զավակների կոլտառը, այն միջոցին, երբ իր ազգային իդեալները մի կողմ թողած, առաջմ մտածում ու հոգում է միայն և միմիայն իր բնկորների ֆիզիկական փրկութեան մասին, ասպարեզ է ընկնում... «Кавк. Слов» լրագրի էջերում մի

¹ Պարբեր., 11.9. 1916 թ., № 37:

² «Մշակ», 19.8. 1916 թ., № 183:

ումն Մագիստրանտ և նենգությամբ ծաղրում ու ձաղակոծում է մի ամբողջ ազգի ոչ միայն դարավոր տենչերը, այլև ամենօրյա, ամենատարրական մարդկային պահանջները»¹։ Սակայն ինչ փուլից ցարիզմի համար։ Ռուսական զենքի յուրաքանչյուր նոր հաղթանակին սեհարյուրակային գործիչները արձագանքում էին՝ «էրզրումը ռուսական քաղաք է», «Վանը ռուսական քաղաք է» բացականչություններով։

Ցարական զենեբալ Օգանովսկին ասում էր, որ կամավորական խմբերը ցրելով իրենք հետևյալ նպատակն էին հետապնդում. «Պատերազմի ավարտից հետո հնարավորություն ունենալ անհապաղ և արագ կերպով ղինաթափել հայերին, քանի որ վախ կա, թե խաղաղության կոնֆերանսի ժամանակ նրանք կարող են ապստամբել և խաղաղության կոնֆերանսը ստիպված կլինի հաշվի նստել այդ փաստի հետ, ինչը կհակասի Ռուսաստանի կենսական շահերին։ Ռուսական կառավարությունը չի մոռացել իր պատմական քաղաքականությունը և միսիան Արևելքում (այսինքն՝ քաղաքականությունը հայկական հարցում), նա ռուսական պետության շահերն է հետապնդում և ոչ թե ավտոնոմ Հայաստանի մասին հայերի նվիրական երազանքներն ու ցանկությունները։ Ռուսական կառավարության համար ցանկալի է, որպեսզի հայերը ավելի փոքր տոկոս կազմեն Թուրքահայաստանում»²։

1917 թ. հունվարի 2-ին Ռուսաստանի արտաքին գործերի նոր մինիստր Պոկրովսկու անունից ռուս դիվանագետ Ներատովը Պապաջանովին հայտարարում էր, թե Ռուսաստանը կաշխատի անեքսիայի ենթարկել որքան կարելի է մեծ տերիտորիա, որտեղ հայերը կապրեն այն պայմաններում, ինչպիսիք գոյություն ունեին Ռուսահայաստանում³։ Նման հարցադրումները գրգռում էին տակավին ռոմանտիկ հույսերով ապրող հայկական բուրժուական գործիչներին, որոնք ազգային խորհրդում ավելի հաճախակի էին դժգոհում Արևմտյան Հայաստանում ցարական քաղաքականությունից⁴։

¹ «Մշակ», 23.8. 1916 թ., № 186։

² Բ. Բոլշակ, նշվ. աշխ., մաս I, էջ 361։

³ Մլի-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142, թ. 77»

⁴ Նույն տեղում, թթ. 26, 85։

Սակայն ի՞նչ կարող էր տալ այդ քննադատությունը։ Մի՞թե պարզ չէր, որ «Այն բանից հետո, երբ հայերը պատմության մեջ խաղացին իրենց դիվանագիտական դերը՝ մավրի դերը, որին գուրս են անում այն բանից հետո, երբ նա կատարել է իրեն հանձնարարված գործը, և երբ նրանք պետք է հեռանային ռուսական դիվանագիտության գործողությունների ասպարեզից, այդ պահին Սազոնովը գրում էր նիկոլայ Նիկոլաևիչին՝ Կովկասի փոխարքային, հետևյալը. ներկայումս ռուս հասարակայնության, գերազանցապես ծովային և դիվանագիտական գերատեսչություններում կարծիք և ձգտում գոյություն ունի, որը հայերի քաղաքական նշանակությունը հավասարեցնում է զրոյի...»¹։ 1916 թ. հուլիսի 3/16-ին ցարական սատրապն իր պատասխան գրության մեջ գտնում էր, որ ռուսական կայսրությունում «երբեք հայկական հարց գոյություն չի ունեցել, որ այն եղել է միայն Թուրքահայաստանում, որի գրավումով այնտեղ նույնպես վերանում է այդ հարցը»²։ Չափազանց վտանգավոր էր համարվում նույնիսկ այդ հարցի արծարծումը այն խնդիրների շարքում, որոնք «ծագել են ներկա պատերազմի ժամանակ»³։ Փոխարքան հայոց կաթողիկոսին հայտարարում էր. «Ինչպես որ Ռուսաստանում չկա յակուտների հարց, այնպես էլ չկա հայկական հարց»⁴։

Մինչդեռ նախորդ շրջանում ցարական պաշտոնական շրջանները սիրախաղում էին հայ ժողովրդի «պայծառ» ապագայի, նրան ինչ որ իրավունքներ տալու հարցերի շուրջը, տալիս մշուշապատ խոստումներ, խուսանավում, ապա այժմ, երբ ամեն ինչ վերջացել էր, լավում էր թելադրանքի տոնը։ Մինչդեռ պատերազմի նախօրյակին և նրա առաջին շրջանում ցարիզմը ներկայանում էր Թուրքիայում ապրող քրիստոնյաների, մասնավորապես, հայերի պաշտպանի դերում, աղմկում նրանց նկատմամբ կատարվող գաղանդությունների

¹ Բ. Բույան, նշվ., մ. 1, էջ 374։

² Раздел Азиатской Турции, стр. 211—212.

³ Հայաստանի «ավտոնոմիան» և Անտանտան. վավերագրեր իմպերիալիստական պատերազմի շրջանից, Երևան, 1926 թ., էջ 57—58։

⁴ Մեծ պատերազմը և Հայաստանը, էջ 71։

մասին, ընդունում հայկական բուրժուական գործիչներին, կամավորական զենքեր կազմակերպում, ապա այժմ Սաղոնոփի բերանով հայտարարվում էր «Մեծ Հայաստանում բնակչության մեջ հայերի փոքրամասնության (բնակչության $\frac{1}{4}$ -ը) ժառանգ» և հիշատակվում «օրինականության, արդարության» մասին ինչ որ սկզբունքներ¹։ Ռուսաստանի հողագործության գլխավոր կառավարիչ Վ. Կրիվոշեինը տակավին 1915 թվականի փետրվարին արդեն մշակել էր նվաճված հողերում ռուս վերաբնակիչներ ունենալու մասին նախագիծը²։ Իսկ ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի աշխատակից, պետական խորհրդի անդամ գեներալ Կուրոպատկինը նույն 1915 թվականին կազմել էր Արևմտյան Հայաստանի ապագա վարչական կառուցվածքի նախագիծը։ Պատերազմի իրավունքով գրավված հայկական վիլայեթները վերածվում էին ցարական Ռուսաստանի սովորական ժայռամասային նահանգների։

«Տաճկաստանի գեմ պատերազմն սկսելու նախօրյակին ռուս իմպերիալիստները քաղցր երգեր էին երգում Տաճկական Հայաստանի «ազատագրության և անկախության» մասին, բայց երբ ռուսական զորքերը հասան Վան և էրզրում,— գրում է Ս. Կասյանը,— վարձկան «գիտնականների» առջև ոսկիներ նետեցին, որպեսզի սրանք նախագիծ մշակեն «Ֆիբրատյան կազակության» հիմնելու համար»³։ Ալաշկերտի, Դիարիի, Բայազետի հովիտներում բնակեցնում էին Դոնի և Կուբանի կազակներին, իսկ փախստական հայերին զրկում աշնտեղ վերադառնալու և իրենց հողամասերը վերստանալու իրավունքից։ Իրենց հայրենի վայրերը վերադառնալ ցանկացողների նկատմամբ ռեպրեսիաներ էին կիրառվում⁴։

Երբ 1916 թ. ամռանը Մանազկերտի հայերը գեմեցին գեներալ Աբասյեևին՝ օգնության հասնել վտանգի ենթարկված իսազադ բնակչությանը, նա պատասխանեց. «Ես չեմ եկել իրականացնելու ձեր ցնորքները. ես եկել եմ իմ կառավարու-

¹ Раздел Азиатской Турции, стр. 209.

² Նույն տեղում, էջ 360—362:

³ Ս. Առնեյան (Կասյան), Թ. ր է ելքը, էջ 75:

⁴ ЗУУП ԳԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1. գ. 723, թթ. 13—15:

թյան ծրագիրն իրագործելու: Երբ կոտորածից ազատված ժողովրդի մի մասը փորձում էր հետևել նրա զորքին, Աբաղ-ցիներ հրամանով նրան ետ վերադարձրեց, հայտնելով, թե հաջորդ իրավունք չունեն մտնել Ալաշկերտ, որը հատկացված է կազակներին¹:

Իսկ ի՞նչ էր սպասում յաթաղանից մազապուրծ եղած և դեպի Ռուսաստանի սահմանները շարժված արևմտահայու-թյան բեկորներին, որոնք «գաղթական» կամ «փախստական» կոչվեցին, հասան Անդրկովկաս, անցան Հյուսիսային Կովկաս, ապա ցրվեցին երկրի տարբեր մասերում:

1914 թվականի վերջին և 1915 թվականի սկզբին Երևա-նում արդեն 40 հազար արևմտահայ փախստական կաթ, որոնք գլխավորապես ալաշկերտցիներ և հին բայազետցիներ էին: Իսկ 1915 թվականի ամառը էջմիածնում 50 հազար փախստական կաթ: Դրանք արևմտահայության ողբերգու-թյան առաջին կենդանի գուժականներն էին Կովկասում, որոնք մեռնելու էին բակերում, տների պատերի տակ՝ քաղցից ու հիվանդություններից: Սրանց շարքերը լրացնելու եկան Կովկասի սահմանները հասած տասնյակ հազարավոր վանեցի-ները, մանազկերտցիները, բուլանդցիները, մշեցիները և շատ այլ վայրերի հայ բնակչության բեկորները, իրենց հետ բերե-լով թշվառություն, աղետի, մահվան սահմուկեցուցիչ տեսա-րաններ: Կովկասի և, առաջին հերթին, Ռուսահայաստանի քաղաքները լցվեցին գաղթականության ճնշող մեծամասնու-թյունը կազմող անօթևան երեխաների, բղկտված կանանց լաց ու կոծով, աղիողորմ վայնասունով: «Արյունաքամ, բռ-կրտված տաճկահայության վերջին բեկորն այսօր իր ամենա-ծանր, ամենադժնդակ վայրկյանները կապրի»,—գրում էր «Պայքար» թերթը 1916 թվականի փետրվարի 21-ի № 8-ում: 1915 թվականին արգեն ցուցակագրված որբերի թիվը հաս-նում էր մոտ 3000-ի, որից 652-ը Թիֆլիսում, 400-ը Դիլի-ջանում, 400-ը Երևանում, էջմիածնում, Քաբդում, Կարսում և այլուր²: Ալեքսանդրապոլի գավառում 22 հազարից ավելի

¹ «Բանվորի խոսք», 19.1. 1918 թ., № 1.

² ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի տրիբյւլ, Գ. 0067/1, գ. 148, Բ. 59:

գաղթականություն 1915 թվականի աշնանը մատնված էր բախտի քմահաճույքին¹։ Մեկ ամսվա ընթացքում՝ 1915 թվականի հուլիսի 28-ից մինչև օգոստոսի 28-ը նրեանում մահացած արևմտահայերի թիվը հասնում էր 867-ի՝ գլխավորապես երեխաներ։ Նույն ամսում էջմիածնում քաղցի ու համաճարակի զոհ դարձան 4597 մարդ²։ Միայն 1915 թ. հուլիս—դեկտեմբեր ամիսներին էջմիածնում ընդհանուր առմամբ մահացել էին մոտ 10000 մարդ³։ էջմիածինը վերածվել էր մի ընդարձակ գերեզմանոցի։ Իրենց գոյությունը քարշ տվողները գտնվում էին ամենադժոխային պայմաններում։ Ինչ խոսք կարող էր լինել բժշկական օգնության մասին, երբ, օրինակ, Թիֆլիսի հայ կենտրոնական կոմիտեն ուներ ընդամենը երեք բժիշկ, վեց ֆելդշեր, մի սանիտար և ուրիշ ոչինչ⁴։

Երևանում այն ժամանակ կար ընդամենը մեկ հիվանդանոց, մի քանի դեղատուն, մեկ-երկու տասնյակ բժիշկ և բժշկական աշխատող։ Ինչ խոսք, որ նման ուժերով ու միջոցներով հնարավոր չէր նույնիսկ ամենաշնչին օգնություն ապահովել գաղթականության թշվառ զանգվածին։

Երևանի փախստականները օգնություն հայցելով գրում էին. «Մեր գոյությանը սպառնացող թշնամու արհավիրքներեն հետո, այսօր ապրուստի ու եղանակի պահանջներն ավելի քան վտանգավոր կերպարանք ստացած են... Անոթի ու մերկ, անտուն ու անտեր ժողովուրդը, ներկա եղանակի խրատություններու մեջ, ձգված է իր բախտին ու ասոր քմահաճույքին»⁵։

«Ես ականատես էի, թե ինչպես էր մեռնում հայ ժողովուրդը...— գրել է հետագայում Լեոն։— Մեզ նույնիսկ վտա-

¹ ՀՍՍԻ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1287, թթ. 4—5։

² Բ. Խլիանյան, Աղեթի և տառապանքի աշխարհից (այց թուրքահայ փախստականներին), Թիֆլիս, 1915 թ., էջ 28։

³ Թուրքահայ աղետը, պատմական փաստաթղթեր, Ա. Տեղեկազիր, Տեր Մ... Արքեպիսկոպոս Օ...ի (Օրմանյանի), Ս. էջմիածին, 1919 թ., էջ 46—47։

⁴ Բ. Խլիանյան, նշվ. աշխ., էջ 38։

⁵ «Մշակ», 27.12. 1916 թ., № 289։

րել էին մարդկութեան շարքերից և մեր դժոխային կացութիւնը, մեր աննկարագրելի տանջանքները ոչ ոքի ոչ մի անհանգստութիւն չէին պատճառում: Մեր երեխաները Թիֆլիսի առաջնակարգ փողոցներում ընկնում էին և մեռնում սովից...»¹:

Ցարական կառավարութիւնը ստիպւած էր մարդասիրական ժեստ անել՝ մի քանի միլիոն ռուբլու նպաստ բաց թողնել փախստականներին օգնելու նպատակով²: Վերջին հաշվով, այլ հանգամանքների հետ միասին այդ էին թելադրում երկրի սահմաններում հայ գաղթականութեան ստեղծած անցանկալի կացութիւնը: Սակայն պատերազմական վիճակը, ընդհանուր քայքայումը, տիրող դասակարգների նեղ, շահամոլական դիրքը, պետական բյուրոկրատիայի անտարբեր վերաբերմունքը, արհամարհանքը գաղթականների նկատմամբ ի չիք էին դարձնում այդ օգնութեան նշանակութիւնը:

Դրութիւնն էական բարելավում չունեցավ: Ցարական իշխանութիւնները խոչընդոտում էին հայ փախստականների տեղավորմանը Կովկասի քաղաքներում, իսկ մյուս կողմից արգելքներ հարուցում դեպի ռուսական բանակի կողմից գրավւած վայրերը նրանց վերադառնալու ճանապարհին: 1916 թ. հունիսի 11-ին № 4390 գրութեամբ գնեցաւ-լեյտենանտ իշխան Օրլովը Կովկասի փոխարքայի անունից Թիֆլիսից հաղորդում էր էջմիածին՝ կաթողիկոսին, որ փոխարքայի հրամանով արգելւած է վանի փախստականներին մուտնել Թիֆլիս և, որ ինքը իրավասու չէ այդ հրամանը փոխելու³: Մի այլ փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ 1916 թ. մայիսի 11-ի գրութեամբ Իգդիրի կայազորի պետը արգելել էր փախստականների վերադարձն իրենց բնակավայրերը, անվավեր համարելով բոլոր անցագրերն ու թույլտւութիւնները⁴:

Ինչ խոսք, որ թուրքական ջարդարարական քաղաքակա-

¹ Լեռլի նամակը Ա. Զոպանյանին (3.7. 1924 թ.), տե՛ս «Գրական թերթ», 23.11. 1962 թ.:

² Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը, էջ 63:

³ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1395, թ. 2:

⁴ Նույն տեղում, թթ. 3-4:

նութիւններ, իմպերիալիստական տերաթիւնների բռնած ան-
տարբեր, հանցագործ զինքի հետեւնքով հայ ժողովրդի հա-
մար ստեղծված ռզմերգական կացութիւնը հաշկական բար-
ժապական զնկավար շրջաններին ստեղծելու էին աստամանակ
երկրորդ պլան մղելու իրենց քաղաքական պլաններն ու աս-
կանկալութիւնները և զբաղվելու նշանքի կողմից թելադրող
գործնական հարցերով:

«Հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյութիւնը ասպանացող
շտանգն այնքան մեծ էր որ իրական, որ հայ հասարակական
դեկավար շրջաններում ծայր տվեց մի տրամագրութիւն, մի
մտայնութիւն, թե անհրաժեշտ է մեկ կողմ գնել մնացած քո-
լոր նպատակներն ու ձգտումները և ամբողջովին անձնադուր
լինել միմիայն մի գործի՝ հայ ժողովրդի ֆիզիկական խե-
նասպանութիւնը, գեթ անտամանակ խուսափելով այն
բոլոր քաղաքական քայլերից և մղումներից, որոնք ավելի և
կարող են վտանգել հայութիւն ֆիզիկական գոյութիւնը»¹:

1916 թ. հոկտեմբեր 9-ին կոմիտէի կողմէ լինելով Թիֆլիսում,
հաստատել ազգերն է հղում փոխարքային, այս անգամ ազգերն-
ւով արդեն հայ գաղթականութեան, որոնք մասին հոգալու,
նրանց կերակրելու ու աշխատանքով ապահովելու, նրանցից
արհեստավորներին, տեւտրուկներին էրզրում, Վան, Տրա-
պիզոն շէրապանալու համար իրավունք տալու, նրանց ա-
նասունով, գյուղատնտեսական գործիքներով օգնելու մտ-
սին²:

Արդեն 1915 թ. հոկտեմբերի սկզբին «Մշակ» թերթում, Լ.
Առաքելյանը հարց էր գնում, որ գաղթականութեան նկատ-
մամբ «հայ հարուստները կատարեն իրենց ազգային և մար-
դասիրական պարտականութիւնը»: Նու նշում էր, որ «հայ
ժողովրդի գլխին պայթած աղետն այնքան մեծ է, այնքան
սոսկալի, որ առանց պետական օգնութեան անկարելի է իրա-
կան օգնութիւն հասցնել թշուառ հայ փոխտականներին»³.
Սակայն պատերազմի սկզբից քաղաքական անհիմն ակտի-
վութիւն գրսկորած առասհայ ընդժողովրդի անտարբերու-

¹ «Գործ», № 3, 1917 թ., էջ 69:

² ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի տարիվ, ք. 4047, ք. 1, գ. 168:

³ «Մշակ», 9.1. 1915 թ., № 4:

թյամբ դիմաւորեց արեւմտաֆայ ժողովրդի ողբերգությունը: Հայ ունեւոր խաւերը զլաւում էին միջոցներ տրամադրել զաղթականության վիճակը թեթեացեալու գործին:

Հայ գաղթականներին օգնող ընկերություններն՝ «Կովկասի բարեգործական ընկերություն», «Էջմիածնի եղբայրական օգնություն», «Երևանի եղբայրական օգնություն», «Կենտրոնական կոմիտե», «Գյուղատնտեսական ընկերություն», «Նպաստամատուց», «Մոսկվայի կոմիտե», «Բաքվի հայկական ընկերություն» և շատ այլ կազմակերպությունների ըստեղծումը, 1916 թվականի մայիսին Պետրոգրադում այդ նպատակով հրավիրված հաժապումարը, արտասահմանի հայկական գաղթաբայրերի նյութական զոհողությունները անկարող էին ամփոօելու այն ահաւոր տղետը, որ առաջացել էր Թուրքիայում հայ ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականությունից: Այդ գործում շնորհ և շէր կատող լինել շահերի ընդհանրություն, կազմակերպչածություն, ջանքերի համատեղ գործադրում և նպատակասլաց աշխատանք: Գաղթականությանը օգնություն կազմակերպելու գործի մեջ «տիրում է մի հանցավոր անարխիա, քաոս: Օգնությունը կատարվում է անսիրտեմ, աններդաշնակ, անհապ ու պատահական կերպով»¹:

Փախուսականների հաժապ դուրս գրվող գումարներով ըսկընցին հարստանալ այդ կազմակերպություններում նստած հայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, սպեկուլյացիայով զբաղվող դաշնակցական և այլ գործիչները: «Մյն միջոցին, երբ էջմիածնի պարիսպների տակ՝ հող ու մոխրի մեջ ջղաձգորեն գալարվողները սննդանքներ և ջուրներով իրենց մարմինը կործանեին՝ աղտեղությունների և միջատների պատճառած կսկիծը մեղմելու համար, հազարավոր ձեռք պատրաստի սպիտակեղեններն ընկած կըմնային հանդերձարանը՝ փակաւորի տակ... Հանրային կյանքի ղեկը իրենց ձեռքն առած quasi գործիչներին հետաքրքրողը զարհուրելի թշվառությունը չէր»²։ Նույն թերթն իր մի այլ համարում գրում էր. «Գուցե կպարզվեն այն տարակուսանքները, թե ինչով են ա-

¹ «Գործ», 13.9. 1917 թ., № 121 (240):

² «Ազատ», 21.2. 1916 թ., № 8:

ներանց աշխատավոր եղբայրներն էին. Ռուսաստանի և Անգլերկովկասի բազմազգ բանվոր դասակարգը՝ իր ինտերնացիոնալիստական անկաշառ վերաբերմունքով: Հայ գաղթականության օգտին կատարվող հանգանակություններին իրենց ակտիվ մասնակցությունն էին բերում առաջին հերթին աշխատանքի մարդիկ:

Այս տեսակետից հատկանշական է այն փաստը, որ Սուխումից մի խումբ վրացի բանվորներ 27 ռուբլի էին ուղարկել հօգուտ հայ փախստականների: Բանն այստեղ գումարը չէ, այլ այն ինտերնացիոնալիստական զգացմունքը, որ ներանք արտահայտում էին հայ ժողովրդի հանդեպ: Նրանք գրում էին. «Մեր բուռն ցանկությունն ու համակրությունն ենք հայտնում նրան (հայ ժողովրդին)», «հոգով ու սրտով միանում ենք հայ ժողովրդի պատմական տանջանքին, այլվում նրա կրակով, լացում նրա արտասուքով»: Նրանք դատապարտում էին հայ և վրացի նացիոնալիստներին, որոնք իրենց ազգայնական քաղաքականությամբ երկու ազգերին՝ իրար դեմ լարելու թունավոր սերմեր էին սերմանում¹:

Ի հեճուկս ցարիզմի գաղութային քաղաքականության, հայ ժողովրդի տառապանքների նկատմամբ անտարբեր դիրք բռնած կառավարության դիրքին, ռուսական առաջադեմ, դեմոկրատ գործիչները, բոլշևիկները հանդես էին գալիս մահվան դատապարտված արևմտահայության բեկառները փրկելու պահանջով, անարգանքի սյունին էին գամում թուրքական շարդարարներին ու նրանց իմպերիալիստական հովանավորներին: Այս նպատակով ռուս բազմաթիվ մտավորականներ՝ Բրյուսով, Ռոդիչև, պրոֆ. Սպերանսկի, Դերժավին, Գիպպիուս և շատ ուրիշներ հանդես էին գալիս հայանպաստ դասախոսություններով ու հոդվածներով, դաժան ճակատագրի զոհ դարձած արևմտահայությանը օգնության ձեռք մեկնելու կոչերով: Այս գործում առանձնապես մեծ են վալերի Բրյուսովի գործադրած ջանքերն ու ծառայությունները: «Տառապանքների ինչպիսի սարսափելի պատկեր է ներկայանում մեզ»,—1915 թ. գրում էր դոկտոր Լ. Օշերովսկին: Նա անար-

¹ «Պայքար», № 4, 27.12. 1916 թ.:

զանքի սյունին էր գամում թուրքական վամպիրներին, հայ աչրի կռիւնց, որը երեխաներին օգնելու և պատասպարծու կող էր անում ռուս հասարակայնությանը¹։ Նույն հնգիւնակն իր մի այլ գործում գրում էր. «Թաղժաշարչար Հայաստանի հակառակգիրն այնքան հուզիչ է և ցավալի, որ քարերն էլ օգնություն են աղերսում։ Մենք չենք կարող անտարբեր մնալ այդպիսի սարսափելի վշտի, այն մարդկանց նկատմամբ, որոնք դատապարտված են սովամահութեան և փրկութեան համար են աղոթում»։ «Ներկայումս մեր առջև բացվում է մեծ և ազնիվ նպատակ՝ օգնել հայ փախստականներին։ Մենք չենք կաթող հանգստանալ մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ այդ կարեւորագույն և հրամայական խնդիրը չլուծվի»²։

Հյուսիսային Կովկասում լույս տեսնող «Թերեք» թերթի էջերում 1916 թվականի սկզբին հրապարակած իր հոդվածաշարքում հայ ժողովրդին նվիրված բարեկամ, ականավոր բոլշևիկ Ս. Մ. Կիրովը բողոքի խրոխտ ձայն բարձրացրեց ի պաշտպանութուն «տառապյալ ժողովրդի»³։

«Սիրտս կակոծում է, արյունոտվում, երբ կարդում եմ այն հազարավոր փախստականների մասին, այն խեղճ ու տառապյալ, անլուր տանջվող ու արյունոտ ժողովրդի, բռնաբարված կռիւնց ու մորթոտված երեխաների մասին», — արտոյց գրում էր բոլշևիկ Սուրեն Մականդարյանը⁴։

Հիրավի, հայ բոլշևիկները, որ ի սկզբանե դեմ էին եվրոպական դիվանագիտութեանն ապավինելով, ցարիզմի միջոցով թուրքահայ դատը լուծելու մտայնութեանն ու գործելակերպին, դատապարտելով իմպերիալիստական պատերազմը որպէս զավթողական, հակաժողովրդական պատերազմ, տեւոթյունների երկու խմբերի հակամարտ շահերի բախման, տնտեսական և քաղաքական սուր մրցակցութեան արդյունք։

¹ Л. Я. Ошеровский, Идея автономного строя в турецкой Армени под протекторатом России, Пятигорск, 1915, стр. 6—7.

² Л. Я. Ошеровский, «Трагедия армян-беженцев», Пятигорск, 1915 г., стр. 3. 11.

³ Տե՛ս Ա. Ն. Մնացականյան, Վ. Ի. Լենինը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, էջ 217—218։

⁴ «Կոմունիստ», Բաքու, 1926 թ., № 220։

ցույց էին տալիս նրա ողջ կործանարար բնույթը նաև աշխատավոր հայ ժողովրդի համար: Նրանք ցույց էին տալիս իմպերիալիստական կառավարությունների կողմից փոքր ազգերին ազատագրելու մասին պատերազմի ժամանակ հռչակված լոզունգի ողջ խաբուսիկությունը: Հայ բուլճերիկյան մամուլը ժողովրդական մասսաներին դաստիարակելով իմպերիալիստական պատերազմի և նրա կազմակերպիչների դեմ ռևոլյուցիոն պայքար մղելու անհրաժեշտության ոգով, ներանց զգուշացնում էին այն վտանգից, որին ենթարկում էին նրան դաշնակցական պարագլուխները պատերազմին մասնակցելու, կամավորական խմբեր ստեղծելու իրենց քաղաքականությամբ: Կովկասահայ ջոջերը իրավունք չունեին անոնանելու այն իրողությունը, որ հայ ժողովրդի կեսը թուրք Քարբարոս կառավարության տիրապետության տակ գտնվելով աժեն վայրկյան կարող էր զոհ գառնալ թուրքական ավանդական յաթաղանին և իմպերիալիստների դավերին:

Ինչպես նշում է Ստ. Շահումյանը, «Մեր ազգասերները», ընդհակառակը, կարծես դիտմամբ ամեն ջանք գործ էին դնում... հող պատրաստելու՝ սուլթանի ու Նիկոլայ Ռոմանովի դժոխային ծրագիրները իրականացնելու համար»¹:

Վերլուծելով հայ ժողովրդի համար ստեղծված դժոխային կացությունը, Ս. Սպանդարյանը ցույց էր տալիս այն դառը պտուղները, որ տվել էին իմպերիալիստական պատերազմը, ցարիզմի ու նրա հետ գործակցած հայկական բուրժուական «քաղաքագետների» քաղաքականությունը: Նա գրում էր. «Այժմ՝ «ազատություն», բայց առանց հայերի. այո՝ «ազատություն», որը շատնում է Պուրիշկևիչների և Միլյուկովների զավթումը»²: Նա դատապարտում էր հայ ազգային ջոջերին՝ «ծախ փրկսոսի» վարանդյանին, «առանց տաղանդի փաստաբան տիպիկական ֆրիխտեր» Սամսոն Հարությունյանին, պահանջում էր հարվածել նրանց «վզին», արեժտահայության բեկորները «ազատել», «պահպանել» վերջնական կործանումից³:

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 2, էջ 408:

² «Կոմունիստ», Բաքու, 1926 թ., № 220:

³ Ս. Սպանդարյան, Երկեր, հ. 2, էջ 538:

Թուրքական ջարդարարությունը զոհ էր գնացել արևմտահայությունը: Նրա բեկորները ցիրուցան էին եղել տարբեր կողմերում: Իմպերիալիստական Եվրոպան, ինչպես տեսանք, փորձում էր անմեղ կամ նույնիսկ հայ ժողովրդի բարերար ձևանալ մինչև այն ժամանակ, երբ մեծ լենինի նախաձեռնությամբ հրապարակված դիվանագիտական փաստաթղթերը վերջնականապես պատռեցին բուրժուական «հայասերների» գիշատիչ դիմակը: Ցարական իշխանություններն Արևմուտյան Հայաստանում հայկական բուրժուական շրջանների ակնկալությունների վրա սառը ջուր լցրին:

Վերջիններիս համար նույնպես կարծես թե պարզ դարձավ այն ահռելի ֆիասկոն, որի առջև կանգնեց իրենց որդեգրած քաղաքականությունը: Բնականաբար անհրաժեշտ էր դառնում պարզել մի կարևոր հարց. արդյո՞ք դաշնակցության, բուրժուական մյուս կուսակցությունների ու հոսանքների «կամֆը ազատ է մեղադրանքից», թե նրանք «քաղաքական տհասություն» դրսևորեցին, «սխալ քայլերով ավելի վար իջեցրին մեր գլխին պահած սուրը և մինչև վերջ խոնարհվեցինք նրա հարվածների տակ», որի պատճառով ժողովուրդը «տուժեց ծանրապես և հիմա անդունդի ծայրին է կանգնած»¹: Հասարակական կարծիքը պատասխան էր որոնում այն հարցին, թե հայ բուրժուազիան և նրա սպասավոր «հորիզոնական ինտելիգենցիան» որքանով է մեղսակից հայկական ողբերգությանը²:

Անդրադառնալով պատերազմի տարիներին թուրքական ջարդարարների ձեռքով և արևմտյան ու ցարական իմպերիալիստների մեղսակցությամբ հայ ժողովրդի ողբերգության մեջ հայկական ջոշերի կատարած դերին, Ստ. Շահումյանը նշում էր. «...շնորհիվ հենց այն հանգամանքի, որ հայ ազգային պարտիաները գործիք ու խաղալիք էին մի կողմից՝

¹ Դ. Անանուն. Փորձության ժամին, «Գործ», № 1, 1917 թ., Բ մաս, էջ 19:

² «Պայքար», 19.2. 1917 թ., № 7 (62):

ռուս կառավարության, մյուս կողմից՝ կովկասահայ բուրժուազիայի ձեռքին, նրանց գործունեությունն այնքան կործատաբեր հետևանք ունեցավ տաճկահայերի համար և այնքան վնասակար էր նա և կովկասահայ ժողովրդական մասսաների համար: «Ազգը», այսինքն՝ ժողովուրդն իր մեծամասնության մեջ, ոչ միայն չշահեց հնչական-դաշնակցական «ազգասիրությունից», այլ կրեց ամենասոսկալի պատիժները, զոհ դարձավ ամենահոգեկոտ պատուհասների»¹:

Որքան սաստկանում էր արևմտահայության ողբերգությունը, պարզվում էին թուրքական ջարդարարական գործելակերպի մանրամասները, ակնհայտ էին դառնում իմպերիալիստական տերությունների հետապնդած իսկական նպատակները, այնքան ուժեղանում էր հուսախաբությունը, ծավալվում էր քննադատությունը ցարիզմի և իմպերիալիստական մեծ տերությունների սուտ խոստումներին հավատ ընծայած ու նրանց հետ գործարքի մեջ մտած մարդկանց ու կազմակերպությունների հասցեին: Շուտով խլրտումն ընդգրկեց հայկական հասարակական, քաղաքական բոլոր շրջանները: Սկսվեց սեփական վարքագծի վերագնահատման, փոխադարձ ամբաստանությունների, հրապարակային հարձակումների ու բախումների մի շրջան: Ինչպես 1917 թ. գրում էր դաշնակցական Ա. Զիլինգարյանը, անհրաժեշտ էր դարձել «գտնելու մեծ կատաստրոֆի բուն պատճառները և ճշտելու պատասխանատվությունները: Հայ հասարակական միտքը ծայրահեղորեն բորբոքված, ամիսներ շարունակ անձնատուր եղավ այդ ծանր խնդիրների լուծման»²:

Գլխավոր ամբաստանյալ էր հռչակվում դաշնակցությունը, որի քաղաքականությունը «գործնականում վերածվեց խոշոր ավանտյուրայի՝ իր կործանարար հետևանքներով»³:

Քննարկման և դատապարտման առարկա էր դառնում այդ կուսակցության քաղաքականությունը՝ ինչպես կովկասում, աչնպես և թուրքիայում: Մինչդեռ պատերազմի նախօրյակին պակաս զգալի էին այն վնասակար հետևանքները, որ ունե-

¹ Ստ. Ծառումյան, Երկիր, հ. 2, էջ 409:

² «Գործ», 1917, № 1, -Բ. մաս, էջ 109:

³ «Պայքար», 30.10. 1916 թ., № 44:

ցավ դաշնակցության համագործակցությունը երիտասարդ թուրքերի հետ, ապա այժմ անհհայտ էր, թե ինչպիսի հարված էր հասցվել արևմտահայության դիմադրական ոգուն, նրա ազատագրական պայքարին: Նույնիսկ երեկվա միամիտների համար արդեն անբախ էր, որ դաշնակցությունը հանդես էր բերել «քաղաքական տհասություն և թեթևամտություն», «չկարողացավ վերահաս լինելու և ըմբռնելու երիտասարդ թուրքերի ներքինը, ոգին: Նույնիսկ Ադանայի 20 000 հայերի ջարդը «դաշնակցության» աչքերը չբացեց և նրանք Ադանայի ջարդերը բացառապես օսմանյան հին սերնդի, կամ բողոչականականների գործը համարելով՝ շարունակեցին ըստ առաջնույն իրենց մտերմությունը երիտասարդ թուրքերի կռավարության հետ¹: Պա նշանակում էր, որ արևմտահայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումը նրա զարգացման ամենավճռական էտապում՝ սկսած 1908 թվականից մինչև պատերազմի նախօրյակը, մինչև արևմտահայության նկատմամբ թուրքական շովինիստների կիրառած ջարդարարական մասսայական գործողությունները, այդ կուսակցության կողմից լքվեց: Ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործը ինքնահոսի մատնվեց, ղինված դիմադրության մտայնությունը թուլացավ, սեփական ինչքը, իրավունքները, պատիվն ու կյանքը զենքով պաշտպանելու նախորդ՝ Զեյթունի ու Սասունի տրագիցիան ոչ միայն զարգացում չստացավ, այլև մոռացության տրվեց: Արևմտահայության ազգային-ազատագրական պայքարն ընթացավ ոչ թե իր ներքին, օրինալարի զարգացման հունով, այլ նրան պատմաստվեց արհեստական, դրախ օգնության հույսը: Սեփական ուժերով ու խելամտությամբ ժողովրդի պաշտպանությունը կազմակերպելու, նրան սպասվող փորձանքին դիմագրավելու համար պատրաստելու փոխարեն, գործը թողնվեց ինքնահոսի՝ շարունակելով ակնկալություններ ունենալ մեկ թուրքական կռավարությունից, մեկ ցարական Ռուսաստանից, մեկ Գերմանիայից, մեկ Անգլիայից:

Ահա թե ինչու ջրի երես էին հանվում դաշնակցության գործունեության մանրամասները, այն, որ նա շունեք հետևե-

¹ Ե. Գեղամյանց, նշվ. աշխ., էջ 584:

դական գիծ, որ հայ ժողովրդի համար բախտորոշ վճիռ կայացնելու պահին նա «կատարյալ երկվության»¹ մեջ էր՝ մի կողմից կովկասում կամավորական շարժման «ոգին» էր, իսկ մյուս կողմից՝ Թուրքիայում իր ժառանգությունն էր առաջարկում էնվեր-Թալեաթի ժողովրդատպան կլիկին:

Բնական հարց էր ծագում, թե ինչպես պատահեց, որ արևմտահայության համար ամենակրիտիկական պահին երկտասարդ թուրքերի հայադինջ քաղաքականությունը չհակադրվեց և ոչ մի կազմակերպված հավաքական ուժ: Ինչն էր պատճառը, որ սարիներ շարունակ ինքնապաշտպանության մասին ճառած կազմակերպությունները վտանգեց առաջին իսկ պահին կազմալուծվեցին, մասնալուծվեցին դիմադրություն չկազմակերպեցին: Ինչպե՞ս պատահեց, որ հայ գործիչները ոչ միայն անուժ գտնվեցին ընդդիմառակու իրենց ձեռքակալությանը, այլև միե՛նչ մահը դեռ շարունակում էին հավատ ընծայել թուրքական կառավարությանը, չհասկանալ այն ահռելի ոճիրը, որ պատրաստված էր իրենց ժողովրդի համար: Եւս հարցերը պատասխան էին պահանջում: Եվ ամեն ոք կարող էր հասկանալ, որ դա հետևանք էր այն սարժմանության, վարածոտ, հեղհեղուկ քաղաքական գծի, որ մասնավորապես, որդեգրել էր դաշնակցությունը Թուրքիայում: Նա ոչ կռիվ էր մղում, ոչ վերջնական խաղաղություն կնքում Իթթիհադի հետ: Դա մի շրջան էր, երբ ավելի ակնառու, քան երբեք, դրսևորվեց դաշնակցության անհետևողականությունը և ժողովրդի շահերը հասկանալու անկարողությունը:

Արևմտահայերի ազատագրության գործը փաստորեն իրենց միակ նպատակը հռչակած քաղաքական կուսակցությունները և, առաջին հերթին, դաշնակցությունը երկար տարիներ գործելով այդ ուղղությամբ, ըստ էության բացի աղմկարարությունից, բազմաթիվ ու բազմազան թերթերի էջերում իրարամերժ, անպատասխանատու, ամպագողոտ հայտարարություններից, աչինչ չէին արել ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու, բուն երկրի ներսում նրան բնական դաշնակիցներ ապահովելու ուղղությամբ:

¹ Կ. Ստուռնի, Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ (1914—1918), 1927. Բոստոն, էջ 21, 23, 24:

Չկար զենք, զինամթերք, կռվելու, դիմադրելու ոգի, մի որևէ քիչ թե շատ ընդունելի տակտիկական պլան, պայքարը ղեկավարող միասնական կենտրոն։ Դրա փոխարեն գործում էին տարբեր կենտրոններ, իրենց հակասական հրահանգներով, լոյալության և հեզության քարոզներով, որոնք վկայում էին թուրքական կառավարության պլանները շիմանալու մասին և, հետևաբար, ի չիք դարձնում թուրքական կառավարության ջարդարարական քաղաքականությանը կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալու հնարավորությունը։

Մի կողմից, պատերազմի սկզբից դաշնակցության՝ Սամանյան կայսրությունում գործող կենտրոնական մարմինները պատրիարքարանի կողմից առաջնորդարաններին հղած հրահանգների ոգով իրենք ևս ժողովրդին խոնարհություն էին քարոզում՝ պետության հրամանների հանդեպ, կոչ էին անում նյութապես օգնել օսմանյան բանակին, բարեխղճորեն կատարել զինվորական ծառայությունը։ Կարինի համագումարը փաստորեն ընդունում էր թուրքական պետության դեմ զինված կռիվ շնչելու պլատֆորմը, դաշնակցական պարագլուխները շարունակում էին իրենց լեզու գործունեությունը Կ. Պոլսում և այլուր, շարունակում հանդիպումները Թալեթի, Ջեմալի և այլ գլխահատների հետ, նրանց հավաստելով իրենց հավատարմությունը։ Նույնիսկ հայտնի դաշնակցական Միհրան Թերլեմեզյանը էրզրումի համագումարից հետո հրապարակով կամավոր գրվեց թուրքական բանակում և կռվի դաշտ մեկնեց նրա շարքերում¹։

Մյուս կողմից, դաշնակցությունը դրժում էր իր իսկ համագումարի որոշումը, զարկ տալիս կամավորական խմբերի ստեղծմանը Կովկասում, թուրքական պառլամենտի անդամ Արմեն Գարոյի (Գարեգին Փաստրմաճյան) և այլոց ռուսական բանակի կողմը անցնելով², խզում այն կապը, որ իրենք

¹ Թուրքահայ աղետը, պատմական փաստաթղթեր, Ա. Տեղեկագիր, Տեր Մ... Արքեպիսկոպոս Օ...ի (Օրմանյանի), Ս. էջմիածին, 1919 թ., էջ 34։

² Որ այս հանգամանքը գրգռել էր թուրքական կառավարողներին, 1915 թ. հոկտեմբերին խոստովանում էին Մեսրոպ եպիսկոպոսը, Ալ. Խատիսովը և Ս. Հարությունյանը։ Տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 746, ԹԹ. 3884։

պահպանում էին թուրքական կառավարողների հետ: Սա հենց «քաղաքական տարրական սկզբունքներու հանդեպ»¹ այն արհամարհանքն էր, որը վերածվում էր թեթևսուղիկ ցուցամոլության, երկու միլիոն ու կես արևմտահայերի կյանքի ու գոյության հետ անպատասխանատու խաղի: «Պատերազմի այդ չորս տարիները,— գրում է սփյուռքահայ գործիչ Լևոն Չորմիսյանը,—կը ներկայացնեն մեր պատմության ամենեն ողբերգական տարիները, ոչ միայն տված զոհերուն, կորուստներուն անօրինակ մեծությամբ, այլ այդ պատմությունը օր օրին կազմելու դիրքին մեջ գտնվող անձերուն ի հայտ բերած մտավորական, ֆիզիկական, քաղաքական, զինվորական, կազմակերպական կարողություններուն խեղճության և ոչնչության հետևանքով»²:

Ստ. Շահումյանը նկատել է, որ հայկական կուսակցություններին չէր կախված, որ «հայ ժողովրդի պատմական վիճակը այդքան անագորյուն էր»: «Բայց կուսակցությունները ստեղծվում են հենց նրա համար, որ ըստ կարելույն լավացնեն ժողովրդի դրությունը, որ խելացի կերպով առաջնորդեն մասսաներին և տանեն նրանց ազատության ճանապարհով:

Ավա՛ղ, մեր ազգային կուսակցությունները քաղաքականության մեջ տգետ են եղել...»³:

Դաշնակցությունը և պատերազմի տարիներին նրա զուռնայի տակ պարող հայկական մյուս գործիչները ոչ միայն չընթացան արևմտահայության բնաջնջման թուրքական ծրագիրը շրջահայաց կերպով, քաղաքական լրջմիտ հեռատեսությամբ խափանելու, հասունացող աղետը կանխելու ուղիով, այլև իրենց որդեգրած ավանտյուրիստական գործելակերպով այն ավելի սոսկալի դարձրին: Ավետիք Իսահակյանի պատկերավոր խոսքերով ասած՝ «Իմաստությունը պիտի կալանար նրա մեջ, որ քանդվող Թուրքիան փուլ չգար մեր վրա, ինչպես եղավ»⁴: Այնինչ ռուսահայ բուրժուազիան ու

¹ Լևոն Չորմիսյան, *Կուսակցությունները*, «Նաիրի», 24.5. 1964:

² Նույն տեղում:

³ Ստ. Շահումյան, *Երկեր*, հ. 2, էջ 408:

⁴ Ս. Վրացյան, *Հին թղթեր նոր պատմության համար*, *Բեյրութ*, 1962 թ., էջ 355:

նքա կուսակցութիւնները ոչ միայն աչքալսի թիմաստու-
թիւն» շղոսեորեցին, այլև ընթացան վնասակար ուղիով:

Սովթանիզմը չափազանց վարժված էր հայկական ազ-
գային-ազատագրական մեկուսի շարժման դեմ «մահմեդա-
կան խավար մասսաներին»¹ դրդուելու մեջ, այդ միջոցով էր
շտկում իր խախուտ վիճակը, փրկում դրութիւնը, մահմե-
դական բնակչութիւնը պահում «միահեծանութիւն գրկում»:
Պատերազմի ժամանակ երիտթուրքական մարդասպանների
կլիկը դիմեց նույն միջոցին, վկայակոչեց Թուրքիայի դեմ
հաշտի կազմելու փաստը՝ արեւմտահայութիւն դեմ ծրագրված
նախնիրը «արդարացնելու» համար: Դաշնակցական Արտա-
շես Զիլինգարյանը տակավին 1917 թվականին խոստովա-
նում էր (ինչը նա այժմ չի անում), որ «անհամեմատ ավելի
հոռի էր հայ կամավորական շարժման թուզած ազդեցութիւ-
նը սահմանի այն կողմը, Թուրքիայում, օսմանյան կառավա-
րութիւն և առհասարակ թուրք իշխող «տարբերի վրա»: Ար-
նունհետև նա ավելացնում է, որ դա «զգալի չափով» դրդեց
«թուրքերին շտապելու իրագործել հայ ժողովրդի բնաջնջման
կանխամտածված հրեշային ծրագիրը»²:

Հիրավի, կամավորական շարժումը քե՛ր փառափառ, քե՛ր
դիվանագիտական, քե՛ր տակտիկական տեսակետից անհեռա-
տես փառափառութեան արդյունք էր: Անտառաս Միկոյա-
նը 1918 թվականի մարտին նկատե՛լ է, որ, ինքնուկամ կեր-
պով, ինչ որ տղայական «հերոսութեան» համար, թշնամուց
ընդունել անժամանակ ճակատամարտ, երբ գեռ ինքդ լավ
չես կազմակերպված, իսկ թշնամիդ դեռ ուժեղ է, նշտա-
կում է գործել մեծ տակտիկական սխալ, հնարավոր դարձնել
իր պարտութիւնը»³: Կամավորական շարժումը հենց չկշռու-
ղատված և անկազմակերպ մի մարտահրավեր էր, որը ան-
խուսափելիորեն միայն վնաս էր հասցնելու հայ ժողովրդին:
Ռազմական տեսակետից ի՞նչ կարող էր տալ մի քանի հա-
զար մարդուց բաղկացած հայ կամավորութիւնը, երբ կով-

¹ Տե՛ս «Պայքար», № 2, 3 (57, 58), Ա. Զուրաբյանի «Թուրքիան և
պատերազմը» հոդվածը:

² «Գործ», № 1, Բ. մաս, էջ 98, 100,

³ «Բանվորի խոսք», 10.3. 1918 թ., № 6:

կետայան ճանկառարձամ գործում էր տուժեցածն մի քանի հար-
ջուր հողատրանսք բանակ, նմե ոչ միայն թուրքական ժողի-
ւանդ շաղխնիզմի էլ ավելի գրգռում: Ինչու համար էր հայ-
կական կամավարությունը, նոր տուժեցածն քանակում մու-
տատանի մյուս ժողովարդների զավակների հետ միասին
իմպերիալիստական սպանդանոց էին քշված առանցիկ հողա-
րազար հայ երիտասարդներ: Ավ. Ահարոնյանը 1916 թ. մար-
տի 17-ին Ազգային խորհրդում արած իր մի հայտարարու-
թյան մեջ ասում էր. թե «խմբերը կազմվել են ոչ թե զինվո-
րական, այլ քաղաքական նպատակով», Եվրոպային ցույց
տալու համար, որ հայերը ակտիվորեն մասնակցում են Ան-
տանտայի կողմում: Պատմությունը ցույց տվեց, որ դա ոչ
մի արժեք չունեւ իմպերիալիստական գիշատիչների համար:
Իհարկե, պետք է տարբերություն դնել կամավարական
շարժման քաղաքական կազմակերպիչների և այդ շարժման
առանցիկ ու հարյուրավոր շարքային, խիզախ մարտիկներին,
զորահրամայեցողներին միջև: Վերջիններս կուլի դաշտ էին
մեկնել ազնիվ միտումով, արեւմտահայ իրենց նըրաջրներին
թուրքական լծից ազատագրելու մտադրությամբ:

«... Կամավարական շարքային անդամները ոչինչ ընդհա-
նուր բան չունեին դաշնակցության ծրագրերի ու նպատակ-
ների հետ: Կամավարական խմբերի շարքային մասան առ-
գործած էր մի գաղափարով՝ կուլի թուրք-գեթեական
իմպերիալիստական զորքերի դեմ և ազատել Արեւմտյան Հա-
յաստանը և նրա բազմաշարժար ժողովուրդը թուրքական քու-
նապետությունից»¹: Նրանց անհայտ էին իմպերիալիստական
տնտեսությունների պլանները, պատերազմի իսկական շարժիչ-
ները, հայկական ջոջերի նեղ ստանկարգային նկրտումները:
Նրանք չէին գիտակցում, որ շնագած իրենց անձնուրաջ նվիր-
վածությունը ուսական գեներ հաջողության գործին, անձ-
նական խիզախությունը մարտի գաղափար, անհուժեհայնիվ
կամավարական շարժումը, որի «ըստ էության շնչին ազ-
մական ծառայությունները կատարվարությունը» «ուժգնորեն»

¹ ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, ց. 142, թ. 44:

² ՀՍԽՍՀ ԳԽ «Տեղեկագիր», № 5, 1955, էջ 5, Ծ. Ներմուտք, Հայ ժո-
ղովրդի պատմություն:

ընդգծում և «բարձրաձայն ունկլամի» էր ենթարկում հայկական բուրժուազիան¹, բացի քաղաքական՝ այն էլ ամբողջապես հակահայկական էֆեկտից, այլ դեր չէր կարող խաղալ և չխաղաց: Թուրքական կառավարությունը այդպիսի առիթ էր պետք, որ Սարիղամիշի տակ իր բանակի կրած ծանր պարտությունից հետո իր մի գեներալի բերանով աղղարաբեր. «Եթե չլինեին հայերը, մենք կնվաճեինք Կովկասը»² և աղմուկ բարձրացնել արևմտահայերի բնաջնջման իր ոճրագործությունը «Հիմնավորելու», հայերին մեղադրելու հարցերի շուրջը:

Ահա թե ինչպես է արտահայտվում կամավորական շարժման մասին նույն Գիրոնսը.

«Հայկական կամավորական դրուժինաների կազմակերպումը և նրանց միանալը դաշնակիցների բանակներին և Ֆրանսիայում ու Մեծ Բրիտանիայում հայկական կազմակերպությունների կողմից դաշնակիցների նկատմամբ արտահայտվող բացահայտ համակրանքը ունեցավ չափազանց ցավալի հետևանքներ: Իհարկե, այդ հայերը, որպես առանձին անձնավորություններ, որոնք հեռացել էին Թուրքիայից, լրիվ իրավունք ունեն վարվել իրենց հայեցողությամբ: Բայց ավելի լավ կլինեք, եթե նրանք հանդես չգային որպես կազմակերպված միություններ: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ այդ ոչ մեծ միությունների մանիֆեստացիաները տակավին ոչինչ չէին ապացուցում, բայց թուրքերը և գերմանացիները օգտվեցին դրանից ի ցույց դնելու դրանք՝ որպես Թուրքիայում բոլոր հայերի տրամադրությունների արտացոլում և նրանց նույնիսկ հաջողվեց իրերի իսկական դրուժյան վերաբերմամբ մոլորեցնել շատ չեզոք երկրների»³:

Ինչպես նախկինում, այնպես և պատերազմի սկզբին դաշ-

¹ ՌՄԴԲՊ կովկասյան կազմակերպությունների 1915 թվականի հոկտեմբերի բանաձևը «Ազգությունների հարաբերությունների մասին Կովկասում», տե՛ս Սա. Շահումյան, Երկեր, հ. 2, էջ 361—362:

² H. A. Gibbons, Armenia in the World War, New-York, 1926, p. 132.

³ Г. А. Гиббонс, Самая черная страница новейшей истории, стр. 19—20. (Ընդգծումը մերն է — Ջ. Կ.):

նակցության ընթացքը չէր բխում պետութիւնների վարած քաղաքականութեան ուսուցողական կազմակերպութեան, որի մեջ գտնվում էր արեւմտահայութիւնը: Դաշնակցութիւնը շարունակում էր ղեկավարվել իր հիմնադիրներից մեկի՝ Քրիստափոր Միքայելյանի անորոշ, հեղհեղուկ հարցադրումով՝ «... Բռնի ուժով կռվել, բողոքել Տաճկաստանում տիրող սպանիչ կարգերի դեմ, մինչև որ վեց պետութիւնների երաշխավորված միջամտութեամբ այդ կարգերը դեպի լավը կփոխվեն»¹: Սակայն այդ կռվի համար կայի՞ն օբյեկտիվ պայմաններ, որքանո՞ւ հերաշխավորված էր մեծ տերութիւնների հայանպաստ միջամտութիւնը, թե «Եվրոպա պիղատոսականութեան սահմաններէն դուրս չպիտի ելլեր»²: Այդ հարցը դաշնակցութեանը թիչ էր հետաքրքրում: Նպատակը, այն էլ անորոշ նպատակը, ըստ նրանց արդարացնում էր միջոցը: Պատերազմի սկզբին դաշնակցութեան տակտիկան ավելի քան դատապարտելի ու ժողովրդավնաս էր: «... Իրեն «աշխատավորական» փետուրներով զարդարած դաշնակցական կուսակցութիւնն անգամ կէանքի փորձից, իրականութեան դասից չկարողացավ հասկանալ,—գրում է Ս. Կասյանը,—որ հայ ժողովրդի գոյութեան վտանգ սպառնացողը ինքը իմպերիալիզմն է, որ կռաւիցիային էլ պատկանելու լինի նա, որ կողմից էլ գալու լինի նա»³:

Չէ՛ որ, իրենց իսկ դաշնակցական ղեկավար գործիչների խոստովանութեամբ, պատերազմի նախօրյակին «Վանից մինչև Կիլիկիա» ապստամբական «հոգեբանութիւնը գոյութիւն չունէր, այսպիսի ծրագիր մը գծված չէր: Հայութիւնն ու Հ. Հ. Դաշնակցութիւնն այսպիսի ձեռնարկ մը գլուխ հանելու համար պատրաստված չէին: Երկվորութիւնը և տատանումը մնացին իրենց ուժին մեջ»⁴:

Ինչպես նկատում է մի այլ հեղինակ, դաշնակցութիւնը

¹ Քր. Միքայելյան, Հեղափոխական մտքերը: Ամբոխային տրամաբանութիւն, 1906, Ժնև, էջ 42:

² Հ. Երամյան, նշվ. աշխ., էջ 337:

³ Ս. Ատեճյան (Կասյան), Ո՛ր է ելքը, էջ 50:

⁴ Կ. Սասունի, նշվ. աշխ., էջ 25—26:

«երբեք չի կարողացած գոյացնել մի այնպիսի ուժ, որին կարելի լիներ կռթնել վտանգի օրերուն, կամ որ կարող ըլլար թշնամիին հասցնել ծանր հարվածներ: Արտաքին պայմաններու դեմ նա եղած է միշտ տկար, միշտ տնհաջող, միշտ պարտված: Նա կարծես գործած է գործելու համար միայն և ոչ թե արդյունք մը ձեռք բերելու համար»: Միաժամանակ այդ կուսակցութիւնը «կը բռնէր շափազանց գրգռիչ դիրք մահմեդական ամբոխին և կառավարութեան հանդէպ»¹:

Զէ՞ որ պատերազմից ոչ շատ առաջ՝ 1913 թ. գեկտեմբերի 7-ին «Հորիզոն»-ը (№ 275) կարծես թե աւալիստորեն էր մոտենում հարցին, երբ գրում էր. «Տաճկական նացիստալիզմը դեռ ոչ մի բարիք չի կատարել իր հայրենիքի համար, բայց նա շատ քան կարող է անել Տաճկաստանը կործանելու համար: Օր առաջ պատրաստվենք, որպէսզի այդ կործանման և անմիջական զոհը մենք չլինենք» (ընդգծումը մերն է—Զ. Կ.):

Մի կողմից, «Հորիզոնը» գրում էր, թե «ներկա ծանր րոպեներին, երբ թուրքը լցված է հուլիների, բուլղարների, սերբերի, արաբների, մակեդոնացիների և ուրիշ շատ-շատների վրեժով, պիտի հաստատորեն կարծել, որ հավաքած թույնը թափելու է նորից հայի վրա, հայն է լինելու նրա առաջին զոհը»², մյուս կողմից, գրգռում նույն թուրքական կառավարողներին, պնդելով. «Հայոց հարցը պետք է մի որդ գառնա և շարունակ կրծի եվրոպական դիվանագետների նյարդերը, մինչև որ նրանք վերջապես ստիպվեն գոհացուցիչ լուծում տալ նրան»³: Ինչպես հակասական են այս գրույթները, աչնպես և իրաբաների, անհետևողական էին գաշնակցութեան գործողութիւնները: Թուրքիայում ակնկալութեանները երբեք տասարդ թուրքերից նրանք շարունակում էին նույնպիսի կուրուլթիամբ, ինչպիսի կարճատեւութեամբ հույսեր էին կապում արևմտեան գիվանագիտութեան հետ, օրն իր պլանները կառուցում էր նույն Թուրքիայի բաժանման, գաղութային կողմապաշի ալիւլի լայն հանրազգայնութեաններին նվաճման վրա:

¹ Ե. Գեղամյանց, նշվ. սշխ., էջ 589—590.

² «Հորիզոն», 14.7. 1913 թ., № 155: (Ընդգծումը մերն է—Զ. Կ.):

³ «Հորիզոն», 30.6, 1913 թ., № 143:

Նրանք ճշգրտաբան հանցանք գործեցին իրենց անխոհեմ շարժմամբ, անտեղի պոռոտախոսությամբ և պահանջներովք, մինչդեռ ճշատ սխալմունքներն ազատ մնալու համար, բնական ընթացքին հետևել հարկ էր ոչ թե արհեստական ու շինծու միջոցներու դիմել: Եթէ ճշտ հարկը պահանջած տեղը և ժամանակը պետք էր շարժումներ ընել... Խոհեմությամբ և խորամանկությամբ...», — կարդում ենք իրադարձությունների ակնանատես ժամանակակցի թողած նոթերում¹: «Քուրբ մայրամզաֆի հարյուր ֆամե հազարի հասնող հոծ հայությունը էս, առանց ի նկատի առնելու իր փափուկ կացությունը, — գրում է Գ. Պալաքեանը, — և փոխանակ հետեւելու իրեն դրացի հույներու և հրեաներու վերապահ և շրջահայաց ընթացքին, առաջին օրեն խի սկսած էր արդեն ինքզինք փրկված համարել...»: Նա օրինակներ է բերում Կ. Պոլսի հայկական թերթերից, որոնք Թուրքիայի պատերազմի մեջ մթնելու նախօրյակին խիստ անզգույշ դիրք էին բռնել, գրում և գործում էին «անպատասխանատու կերպով»²: «Այսպես կգրգռենք մեր դարավոր շարանենդ թուրք թշնամին, — շարունակում է նա, — որ վաղուց արդեն պատրվակ կփնտրեր... մեկ հարվածով բնաջնջելու Թուրքիո ամբողջ հայությունը՝ դա՛ն խեղդելով համատարած արյան ծովերու մեջ»³: Ինչ խոսք, որ գրող շարժի այն խոռոզամեծությունը, որ կատարված ողբերգական դեպքերից քառասունհինգ տարի հետո տնում է դաշնակցական գործիչ Վ. Վալադյանը, գրելով, թե «Շատ էր աղմկալից ու ցուցական մեր ընթացքը, մեր գործելակերպը»⁴:

Նրբ 1915 թվականի վերջերին արդեն ահնբախ էր, թե ինչ է կատարվել արեւմտահայության հետ, նույն թվականի գեկտեմբերի 20-ին Պողոս Նուրար փաշան կաթողիկոսին հղած իր նամակում ասում էր խիստ շահեկան խոստովանություններ:

«Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ հասարակաց կարծիքը

¹ ՀԱՍԻՒ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ք. 1, գ. 693, ք. 2:

² Գ. Պալաքեան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 43—44:

³ Նույն տեղում, էջ 42:

⁴ «Հայրենիք» ամսագիր, № 4, 1960 թ., էջ 65:

նպաստավոր էր կամավորներու կազմության,— գրում էր նա,— ես միշտ վախցած էի անոր առաջ բերելիք հետեանքներուն վրա»։ «Յգիպտոս եղած ժամանակս,— շարունակում է նա,— բացահայտորեն պարզեցի այս գաղափարս և Ձեր վեհափառությունը կհիշի, որ այս գաղափարս որքան սաստկորեն և անվայելորեն դատապարտվեցավ. զիս մինչև անգամ իբր ոչ հայրենասեր ամբաստանեցին։ Ընդհանուր հոսանքեն մղված և Կովկասի կամավորներուն ձեռք բերած առաջին նպաստավոր հաջողություններեն շլացած՝ ստիպվեցա տեղի տալ և աջակցել կամավորներու ջոկատներու կազմության խնդրունքին...

Դժբախտաբար բոլոր մեր հույսերը վիժեցին. տարակուսելի չէ, որ ծանր սխալներ գործվեցին...

... Կամավորները միայն թուրքերուն ֆստմենլի պատըրվակ մը հայթայթեցին իրենց անոելի ռիսկալուքյան և սարսափելի ջարդերուն համար...

Աստուք պետք են մեզի իբր դաս ծառայել, և համամիտ եմ, որ այս պարագաներուն մեջ ծանր սխալ մը պիտի ըլլայ շարունակել միևնույն ընթացքը՝ որուն հետեանքը պիտի ըլլայ տաճկական գավառներու մեջ ողջ մնացած հայության բեկորներեն նոր զոհեր տալու։ Փորձը մեզի շատ դառն եղավ և ես, իմ մասիս, անկեղծորեն կցավիմ մինչև վերջը իմ առաջին գաղափարներուս վրա չհամառելուս։ Արդեն այս կարծիքը միայն իմ անձնական կարծիքը չէ»։ Նույն միտքը նա կրկնում էր 1916 թ. մարտի 23-ին կաթողիկոսին հղած մի այլ նամակում¹։

«Այդ անխորհուրդ և մեղապարտ քայլը, որ ոչ միայն կուսակցականները, այլ նույնիսկ ամենեն խոհական հայերը առին, զարհուրելի սխալ մըն էր, որ գործեցին ազգովին համաձայնականներուն սիրուն առանց անդրադառնալու թե ասոնք մեր թշնամիներն էին, եթե ոչ թուրքեն ավելի, գոնե անոր շափ»²։

¹ ՀՄՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 669, թթ. 107, 124—126, Տե՛ս նաև Լ. Երամյան, *Եշվ. աշխ.*, էջ 320—321։ (Ընդգծումը մերն է—Զ. Կ.)։

² Ա. Ալպոյանեան, *Եշվ. աշխ.*, էջ 927։

Այսպիսի ուշացած, բայց ճշացող խոստովանությունները եղակի չեն:

1916 թ. օգոստոսի 18-ին Հ. Առաքելյանը Արշակ Չոպանյանին գրում էր, որ դաշնակցությունը «իր քիթը խոթեց, որ իր կուսակցական շահերը գերադասեց ազգի շահերից, ամեն բան փշացավ և կորավ: Այդ անիծյալ կուսակցությունը կարծես աստված ստեղծեց հատկապես հայ ազգը պատժելու և ջնջելու համար»¹: Հ. Առաքելյանը դառնորեն խոստովանում էր, որ «մեր այդ ահռելի անհեռատեսության համար ահռելիորեն էլ պատժվեցինք»²: Բաքվում լույս տեսնող «Արև» թերթը (1917 թ., № 224) արդեն փորձում էր քննադատական խոսք ասել ցարիզմի վարած քաղաքականության հասցեին: «Ամբողջ հայ երիտասարդությանը դրդել զենքի իրենց թըշնամիների դեմ, հայ ժողովուրդն աշխարհի լույսի առաջ ցուցադրել որպես թշնամի իրենց հակառակորդներին,—գրում էր թերթը,—և այդ իսկ մեղքերի համար հայ ժողովուրդը թողնել թուրքերի լաթադաններին բաժին և ապա երբ ըոպեն ներկայանա, նրա անտեր մնացած ընդարձակ ու հարուստ աշխարհը ուզած ձևով բաժան-բաժան անել, դա անուն չունեցող մի շատ ստոր արարք է, ում կողմից էլ գործադրված լինի»³: Ինչպես տեսնում ենք, իմպերիալիստական քաղաքականության բովանդակությունն ու հայ ժողովրդին պատճառած նրա աղետալի վնասները նորից քարոշական նորմաներով էին քննարկվում:

Դաշնակցական հայտնի գործիչ Ռոստոմ Զորյանը Ազգային խորհրդի 1916 թվականի հունվարի 29-ի նիստում թեև խոստովանել էր, որ «ոչ առաջ այնքան պիտի ոգևորվեինք, ոչ էլ այժմ այսքան զայրանայինք»⁴, այնուամենայնիվ բորբոքված հատարական կարծիքի ճնշման տակ շտապում էր փողոցային ասեկոսներ անվանել կամավորական շարժման կազմակերպումը դաշնակցությանը վերագրելը⁵: Իսկ երբ Ե-

¹ ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 282, գ. 1, թ. 11:

² «Աշակ», 2.9. 1916 թ., № 195:

³ Տե՛ս «Բանվորի խոսք», № 1, 19.1. 1918 թ.:

⁴ ՄԻԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142, թ. 27:

⁵ «Պայքար», № 21 (78), 18.5. 1917 թ.:

գիպտոսում Վահան Թեքեյանը իր խմբագրած «Արև» թերթում և հրապարակային ելույթներում դատապարտության խոսք էր ասում նաև երիտասարդ թուրքերի հետ համագործակցած դաշնակցության հասցեին, վերջինիս գործիչները թուրքական գործակալների հետ միասին փորձում էին հաշվեհարդար տեսնել նրա հետ՝ ֆիզիկական ուժ գործադրելով: Նրա վրա «օրը ցերեկով հրապարակով հարձակում է գործվում հակառակ հոսանքի պատկանող մի սրիկայի ձեռքով: Միայն պատահմունքն ազատում է Թեքեյանին սպանությունից»¹: Վերջին հաշվով դաշնակցության գործելակերպը քննադատելու, այդ ավանտյուրիստական կուսակցության արատավոր քայլերը մերկացնելու համար էր, որ դաշնականները տեղորի տվին և սպահնեցին «Մշակ» թերթի խմբագիր Հ. Առաքելյանին:

Հայկական բուրժուական գործիչների շրջանում առաջացած խուճապային, հանցանքը մեկը մյուսի վրա գցելու, իրենց ավանտյուրիստական գործելակերպը համազգային գործնեկայացնելու տրամադրությունների որոշ մասնամասներ մեզ պարզում է հայկական Ազգային բյուրոյի փոխանախագահ Ալ. Խատիսյանի 1916 թ. նոյեմբերի 20-ի նամակը՝ հղված էջմիածին, կաթողիկոսին: Խատիսյանը շտապում էր ամփոփել կաթողիկոսի անհանգստությունն այն կապակցությամբ, որ առաջացել էր Ազգային բյուրոյի կողմից Ամերիկայի դաշնակցական կենտրոնին կամավորական շարժման մասին տված՝ «գործի ամբողջ պատասխանատվությունը» ընկնում է նորին վեհափառության վրա տեղեկանքի հետևանքով: Կաթողիկոսը շատ գրգռված նամակ էր հղել Ազգային բյուրոյին հոկտեմբերի 10-ին և արտահայտել իր դժգոհությունը: Ալ. Խատիսյանը շտապում էր հայտնել նրան, թե նկատողություն է արված Ամերիկայի դաշնակցական կոմիտեին, որը կաթողիկոսի գործակցության մասին նյութեր էր տպել «Հայրենիք»-ում: Այնուամենայնիվ, Խատիսյանը կաթողիկոսին հիշեցնում էր նրա համագործակցությունն իրենց հետ, թվարկում նրա հանդիպումը Նիկոլայ II-ի հետ և մի

¹ «Մշակ», 29.10. 1916 թ., № 242, 30.10. 1916 թ., № 243:

շարք այլ միջոցառումներ ու իրադարձություններ, որոնց անմիջականորեն մասնակցել էր նա և հասկացնում, թե նա էլ իրենց հետ հավասարապես բաժանում էր մեղքը և իզուր էր դժգոհում¹։

Հետագայում վերագնահատումները շարունակվեցին։ Բայց արդեն կատարվածի պատասխանատուները կամ աշխատում էին սահմանազատվել մյուսներից, կամ խեղաթյուրել փաստերը և կամ նույնիսկ ժողովրդին վերագրել իրենց սեփական արատները։ Օրինակ, Կարո Սասունին վերջին ձևով է վարվում, երբ անամոթաբար գրում է. «Հայ ժողովրդին կարելի չէր և իրավացի ալ չէր սպասել, որ գերբնական հասողություն մ'ունենա միջազգային դիվանագիտական աշխարհն ըմբռնելու և այդ ընդհանուր և ահեղի քաոսի մեջ ճշտելու իր առնելիք քայլերը»²։ Ռ. Դարբինյանը փորձում է սահմանազատվել իր կուսակցական համախոհներից։ Նա փորձում է անտեսել այն իրողությունը, որ ինքը ժամանակին ակտիվ կերպով մասնակցել է առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և նրա ընթացքում իր կուսակցության ձեռնարկած քայլերին և հետին թվով, 1959 թ., հայտարարում է, թե ինքը «աղետալի» է նկատել «հայ կամավորական շարժումը, որովհետև ան անտեղի կերպով պիտի գրգռեր թուրքերն ու գերմանացիները հայ ժողովրդին դեմ», որ կամավորական շարժմանը նվիրված ձեռնարկումները իբրև թե «հակառակ էին» իր «ամբողջ մտածումներուն»³։

Այսպիսի հայտարարությունների օրինակներ շատ կարելի է բերել։ Եվ եթե դրանցով դատելու լինենք, դժվար թե դաշնակցության ղեկավար կորիզին պատկանած որևէ գործիչ իր վրա պատասխանատվություն կրած լիներ։ Նրանք բոլորն էլ աչսօր «արդարանալու» ուղին են բռնել։

«Արդարանալու», սեփական մեղքն ուրանալու ուղին էին բռնել նաև այն մարդիկ ու կազմակերպությունները, որոնք

¹ Տե՛ս շՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, գ. 691, թթ. 30—34։

² Կ. Սառուհի, Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ (1914—1918), 1927, Բոստոն, էջ 15։

³ Ռ. Դարբինյան, Կյանքիս գրքեն, «Հայրենիք», Ձ 8, 1959, էջ 33։

գործնական ակտիվ մասնակցություն ունեին կամավորական շարժման կազմակերպմանը:

Արսեն Ամիրջանն անդրադառնալով հայկական բուրժուական շրջաններում հուսախաբության առիթով սկսված փոխադարձ հարձակումներին, 1916 թ. հոկտեմբերին գրում էր, որ «դաշնակցականները իդեալիստներ են և դրա համար նրանք չարաչար տուժում են իրենց սպասելիքների մեջ», որ «դաշնակցության գլուխ են կանգնած քաղաքականապես տգետ ոչնչություններ...»: Միաժամանակ իր խոսքն ուղղելով դաշնակցությանը քննադատող հայկական բուրժուական մյուս հոսանքի ընդդիմախոսներին, նա նշում էր այն ճշմարտությունը, թե այն «տարրերը, որոնք այսօր դաշնակցության ամենաանխնա դատափետողներն են, իր ժամանակին նրան թե ու թիկունք չհանդիսանային, դաշնակցությունը երբեք չէր համարձակվի ավանտյուրայի մեջ ընկնել»¹:

Հիրավի, դաշնակցության որդեգրած արկածախնդրական գործելակերպի դեմ սկսել էին հանդես գալ նաև Դ. Անանունը և ուրիշներ, որոնց մինչև այդ «իմպերիալիստական պատերազմը և կամավորական շարժումը» «վերջնականապես» պսակել էին «բուրժուական մտավորականության հետ»²: Այս տեսակետից շատ բնորոշ է հետևյալ օրինակը:

Բաբվի «Արևը» 1916 թվականի աշնանը (№ 237) ուշացած խոստովանում էր. «Այսքան ժամանակ խոսում ենք թուրքահայ իդեալներից, Թուրքահայաստանի ժողովրդի անունից, և սակայն մինչև օրս բավարար զաղափար չունենք նրանց գրականության, հասարակական կյանքի մասին: Մի ժամանակ խիստ քննադատում էին մեր քաղաքական կազմակերպությունները, որովհետև նրանք միջոցներ ձեռք չեն առել լուսաբանելու ճշտորեն թուրքահայ ժողովրդի սոցիալական պայմանները»: Հանդես գալով այս խոստովանության առթիվ, Դավիթ Անանունը «Մշակ»-ի էջերում գրում էր. «Ահա այսպես «գործող» կազմակերպությունները «փրկության աշխատանքներին են դիմել առանց ուսումնասիրելու հայ ժողովրդի սո-

¹ «Պայքար», 1.10. 1916 թ., № 40:

² Ս. Կասյան, Սպեցիֆիկները և սպեցիֆիզմը, Թիֆլիս, 1928 թ., էջ 185:

ցիալական պայմանները, առանց բավարար գաղափար ունենալու նրանց գրականության ու հասարակական կյանքի մասին»։ «... 40 տարվա տանջանքներից հետո դուրս է գալիս, թե... զոհ գնացած հայության հատվածը մնում է անժանոթ «փրկիչներին»։ Կա՞ ավելի մեծ խայտառակություն ու հանցանք, քան թե այս երևույթը։ Գործել առանց ճանաչելու, առաջնորդել առանց իրազեկ լինելու տեղի պայմաններին...»։ Դավիթ Անանունն արդեն մոռացել էր կամավորական շարժման սկզբին իր և իր համախոհների դիրքը և արդարանալու ուղին բռնելով, գրում էր, թե «բոռացել են «փրկիչների» (իմա դաշնականների) երեսին»¹։

Հետագայում Դ. Անանունը փորձում էր ավելի սահմանափակվել իր նախորդ գործելակերպից և մեղադրողի դիրքերից գրում էր, որ «հայ երևելիները, դաշնակցական քաղաքագետները... Հէին նախատեսել սպառնացող արհամիրքի շափր։ Գլխակորույս մեզ մղել էին մեծ գազանների կրկեսը, ուր հայկական գառն անպայման պիտի ձխլավեր ոտքի տակ»²։ Նա նոր էր ըմբռնում, որ «հայերից պահանջվում էր ծայրահեղ ձկոնություն և քաղաքական իմաստություն, որ հնարավոր լիներ... անգործության մատենել թուրքական ավանդական դաշույնը»³։ Նա եզրակացնում է, որ դաշնակցական երևելիները տուրք տվեցին տարերքին և որ դա «նրանց բաժմեցնում է դատապարտության նստարանին», որ «չենք կարծում, թե երբեկից պատմությունն արդարացման վճիռ արձակի» նրանց համար⁴։

Ահա այսպիսի պայմաններում, երբ թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ Եվրոպայում ի դերն էին եղել հայկական բուրժուական շրջանների, նրանց «դիվանագետների» հույսերը, «խաբված ու լքված դաշնակիցներից, ավերված ու ջարդված իր հայրենիքում, ծանրաբեռնված հարյուր հազարավոր գաղթականներով ու պատերազմի զոհերով, առանց հեռանկարի,

¹ «Մշակ», 2.11. 1916 թ., № 245։

² Դ. Անանուն, նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 596։

³ Նույն տեղում, էջ 539։

⁴ Նույն տեղում, էջ 560։

հայ ժողովուրդը նմանը չտեսնված տազնապով ոտք կոխեց 1917 թվականը»¹։

1917 թ. փետրվարին Ռուսաստանում հաղթանակեց բուրժուա-դեմոկրատական ռևոլյուցիան։ Նիկոլայ II-ը գահընկեց արվեց։ Սակայն երկրի իշխանությունն իր ձեռքն առած ժամանակավոր կառավարության արտաքին քաղաքականությունը շարունակում էր ընթանալ ցարիզմի ուղիով։ Կառավարության արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնը ստանձնած Միլյուկովը, որ երեկ ամպագոռգոռ քննադատություն էր ծավալել նախկին կառավարողների արտաքին քաղաքականության հասցեին, մարտի 8-ին (21-ին) շտապում էր Փարիզի, Լոնդոնի, Հռոմի և Տոկիոյի ներկայացուցիչներին ցուցում տալ, որ բոլոր պայմանագրերն ու համաձայնությունները մնում են ուժի մեջ և պահանջում էր այդ մասին հաղորդել համապատասխան տերությունների կառավարություններին²։

Այսպիսով, ցարիզմից ժառանգած դիվանագիտական ամբողջ բազաժը անփոփոխ կերպով տնօրինելու էր ժամանակավոր կառավարությունը, մի կառավարություն, որին Վ. Ի. Լենինը բնութագրում էր որպես «Հայաստանի, Գալիցիայի, Կոստանդնուպոլսի և այլն կողոպտման և նվաճման համար մղվող պատերազմի ակնհայտ կողմնակիցներից ու պաշտպաններից» կազմված կառավարություն³։ Բուլեիկյան կուսակցության, ռուսաստանյան բանվոր դասակարգի առաջնորդը դատապարտում էր այդ կառավարության դիրքորոշումը, որ նա հաստատեց ցարիզմի «ավազակային պայմանագրերը անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիզմի հետ և այս պատերազմում հետապնդում է ավազակային նպատակներ»⁴։

1917 թվականի մայիսից ոչ պաշտոնական զինադադարի կացություն էր ստեղծվել ռուս-թուրքական ռազմաճակատում։ Ծիշտ է, արևմտյան ճակատի համեմատությամբ ավե-

¹ Ընդհանուր պատերազմի պատմություն, Բ. հատոր, 1940 թ., էջ 144։

² Раздел Азиатской Турции, стр. 308—309.

³ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 23, էջ 387։

⁴ Նույն տեղում, էջ 485—486։

չի ուշ, բայց աշատեղ նույնպես ռեուլյուցիոն տրամադրությունները համակեցին զինվորների հոծ զանգվածին: «Կորչի իմպերիալիստական պատերազմը», «Դարդանելը շենք ուզում» լողունգները դարձան գործնական պահանջ: Ժամանակավոր կառավարությունն իր իմպերիալիստական գործելակերպով ի վիճակի չէր ժողովրդի օգտին վճռելու պատերազմի և խաղաղության հարցը, հաժարդ տալու խրամատներում, զրկանքների և տառապանքների եռամյա բռնկում անցած բանակի իղձերին: Զինվորները ձգտում էին տուն, ծառավի էին խաղաղության, հացի և հողի:

Ժամանակավոր կառավարությունը 1917 թ. ապրիլի 25-ին ընդունած իր որոշումով, որ ստորագրել էին պրեմիեր Լվովը և արտաքին գործերի մինիստր Միլյուկովը, Արևմտյան Հայաստանի գրավված տերիտորիաների կառավարումը կովկասյան ռազմական իշխանություններից վերցնում էր իր տեֆրինության ներքո: 1917 թ. հունիսի 5-ի որոշմամբ այդ տերիտորիաների ռազմական գեներալ-նահանգապետությունը վերացվում էր և նշանակվում Թուրքահայաստանի գլխավոր կոմիսար: Թուլյատրում էին տեղահանված հայերին վերադառնալ իրենց բնակավայրերը: Ճիշտ է, կարճ ժամանակվա ընթացքում մեծ թվով հայեր վերադարձան և վերաբնակվեցին Բայազետում, Ալաշկերտում, Բասենում, Խնուսում, Կարինում, Դերջանում, Երզնկայում, Բուլանդում, Մանազկերտում, Վանում՝ ընդամենը մոտ 150 հազար մարդ, որոնք ջանքեր էին գործադրում կյանքը վերակենդանացնելու, տներ կառուցելու, դպրոցները վերաբացելու ուղղությամբ, բայց ըստ էության ժամանակավոր կառավարությունը Արևմտյան Հայաստանում շարունակում էր ցարիզմի գիծը, ոտնահարում հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը:

Ժամանակավոր կառավարությունը նույնպես Արևմտյան Հայաստանը դիտում էր որպես պատերազմական ավար, ռեկրի բնակչության կամքը, կարծիքը, ցանկությունները հաշվի չէին առնում ոչ միայն Տաճկահայաստանում գտնվող

¹ Ընդհանուր պատերազմի պատմություն, Բ. հատոր, 1940 թ., էջ 158—159:

կառավարական շինովնիկները, այլև այն սոցիալիստ-հեղափոխականները, որոնք խմբվել էին «Ժամանակավոր կառավարության շուրջը»¹:

Բոլշևիկյան կուսակցությունը դատապարտում էր Գուլկով-Միլյուկովի բուրժուական կառավարության՝ իմպերիալիստական պատերազմը շարունակելու քաղաքականությունը, նրա գործելակերպը Արևմտյան Հայաստանում, մի գործելակերպ, որը ոչ մի նպատակ չուներ ինչ որ քայլ կատարել Հայաստանի ինքնորոշման, հայ ժողովրդի շահերը հարգելու ուղղությամբ: Վ. Ի. Լենինը լիակատար ազատության պահանջ էր դնում «ամբողջ Հայաստանի նկատմամբ»²:

Հանդես գալով 1917 թվականի հոսեիսին տեղի ունեցած սովետների առաջին համագումարում, բոլշևիկյան պարտիայի և մեր երկրի աշխատավորության առաջնորդ Վ. Ի. Լենինը պահանջում էր հրաժարվել նման գործելակերպից, հրաժարվել անեֆսիոնիստական պատերազմ մղելուց, Հայաստանը խեղդելուց³: Նա մեր պարտիայի անունից ազդարարում էր հայ ժողովրդի նկատմամբ այդ պահին իրագործվելիք ծրագիրը: Դիմելով ժամանակավոր կառավարության ղեկավարներին, նա ասում էր. այն բանակը, որ «այժմ պահվում է Հաջաստանում և անեֆսիաներ է կատարում, որը դուք հանդուրժում եք, քարոզելով մյուս ժողովուրդներին հաշտություն առանց անեֆսիաների, թեև ձեր ձեռքին է ուժը և իշխանությունը, եթե այդ բանակն անցնեք այդ ծրագրին, եթե նա Հայաստանը դարձնեք անկախ հայկական ռեսպուբլիկա, և այն դրամը, որ մեզնից վերցնում են Անգլիայի և Ֆրանսիայի ֆինանսիստները, տաք նրան, ապա այդ լավ կլինեք»⁴: «Ապացուցե՛ք, որ դուք ազատագրում ե՛ք հայկական ռեսպուբլիկան, համաձայնության մեջ եք մտնում բանվորների և գյուղացիների դեպուտատների սովետների հետ յուրաքանչյուր երկրում,— շարունակում էր Վ. Ի. Լենինը,— որ դուք ազատ ռեսպուբլիկայի կողմնակից ե՛ք, այն ժամանակ ուսական

¹ «Բանվորի խոսք», 16.2. 1918 թ., № 3:

² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 26, էջ 58:

³ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 25, էջ 38:

⁴ Նույն տեղում, էջ 37: (Ընդգծումը մերն է—Ջ. Կ.):

ռևոլյուցիայի արտաքին քաղաքականությունը կդառնա իրոք
ռևոլյուցիոն, իրոք դեմոկրատական»¹։

Ժամանակավոր «կառավարութունն ութ ամսվա ընթաց-
քում ոչ մի վճռական քայլ չարեց վերականգնելու ավերված
Հայաստանի այն մասը, որը «պատերազմի իրավունքով»
գրավված էր ռուսական զորքերով։ Այդ կառավարութունը
տեղեկում զորքի մեջ պահեց բարձր հրամանատարական հին
կազմը, որը դեռ ցարական սատրապ Վորոնցով-Դաշկովի
ժամանակից կովկասյան զորքի մեջ վարել և այժմ էլ
վարում է ջարդարար ագիտացիա հայերի նկատմամբ և ամեն
կերպ խոչընդոտ է հանդիսանում հայկական կազմակերպու-
թյուններին վերադարձնել և տեղավորել փախստականներին
հայրենիքում՝ Տաճկահայաստանում»։ Վահան Տերյանը նշում
էր այն «բացարձակ թշնամությունը», որ հին չինովնիկների
«ամբողջ ոհմակը» դրսևորում էր «մինչև վերջը չմորթված
ժողովրդի» նկատմամբ²։

Խակ հայկական բուրժուական շրջանները, ազգայնական-
կուսակցությունները մերձենում էին այդ կառավարության՝
քաղաքականությունը տնօրինող ռուսական այն կուսակցու-
թյուններին, «որոնց համար ամենևին ցանկալի չէր տաճկա-
հայ խնդրի պարզորոշ արժարժումը և քննությունը»։ Նման
դիրքորոշումը հին գործելակերպի շարունակությունն էր,
որը «մատուցանում էր հոշոտված տևական և անփոփոխ
տանը ազահ իմպերիալիստներին»³։

Տակավին 1917 թ. մարտի 12-ին իր նիստում Հայ ազգա-
յին խորհուրդը որոշել էր. «1. մինչև սահմանադիր ժողովը ոչ
մի ազգային խնդիր չդնել. 2. պատերազմ մինչև վերջ. 3.
փոփոխել նախկին կառավարիչներին և որքան կարելի է
նշանակել նոր ադմինիստրացիա»⁴։ Հայկական բուրժուական
այս մարմինը ըստ էության հրաժարվում էր Արևմտյան Հա-
յաստանի կապիտալի, նրա ապագա ստատուտի հարցը ժա-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 25, էջ 38։ (Ընդգծումը մերն է—Ջ. Կ.)։

² Վ. Տերյան, Զեկուցագիր Տաճկահայաստանի մասին, Երկերի ժո-
ղովածու, հ. 1, 1924, Կ. Պոլիս, էջ 399։

³ «Բանվորի խոսք», 16.2. 1918 թ., № 3։

⁴ ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142, թ. 93։

մանակավոր կառավարութեան առջև բարձրացնելու մտքից և չծվռնալ էր պատերազմը շարունակելու հակաօտողութրական կուրսին: Հայկական բուրժուական գործիչներից ոմանք հեռագրել էին կլովին Արեւմտյան Հայաստանի համար ավտոնոմիայի պահանջով: Խակ ընդհանուր առմամբ այդպիսի հարցադրմանը դեմ էին արտահայտվում Բաքվի և Թիֆլիսի հայկական բուրժուական խորհուրդներն ու բյուրոները, հայտարարելով, թե «ոչ մի ազգային լուղունգ չենք դնում և ոչ ոք չպիտի դնի»¹: Կադետ Պապաջանյանը փորձում էր համոզել, որ բոլոր ազգային հարցերը, այդ թվում նաև հայկականը, կլուծի բուրժուական կառավարութունը²: Ազգային խորհրդի 1917 թ. ապրիլի 4-ի նիստում Հովհ. Թումանյանը դեմ էր արտահայտվում դաշնակցական Ռոստոմի և Մեսրոպ Եպիսկոպոսի կողմից առաջ քաշված նոր արկածախնդրութեանը: Վերջիններս հանդես էին գալիս ԱՄՆ-ի հետ հուլյս կապելու օգտին: Մեսրոպ Եպիսկոպոսն ուղղակի հայտարարում էր. «Ամերիկյան վաղուց հետաքրքրվում է Հայաստանով՝ ապացույց նրա միսիոներները: Նա պետք է նոր շուկաներ գտնի իր առևտրի համար... Ամերիկյան կուզենա այդ երկիրը աչն պայմանների մեջ դնել, որ իր դրամներն ու ապրանքը կարողանա տեղադրել մեր երկրում»³: Որոշվում է ներկայացուցիչ ուղարկել Վիլսոնի մոտ: Սակայն այժմ վեճ էր ծագել շատ կարևոր հարցի շուրջը, թե ներկայացուցչի համար առաջադրված Արմեն Գարոն ինչ պետք է խնդրեր պրեզիդենտ Վիլսոնից, երբ բժ. Զավթիկը Ազգային խորհրդի ցանկութեամբ անկախութեան մասին հարց չէր դրել արտաքին գործերի մինիստր Միլյուկովի առջև, այլ համաձայնվել էր անեքսիային⁴:

Այս մանրամասնութունները մենք հիշատակեցինք, որպեսզի ընթերցողին պարզ լինի, թե 1917 թվականի գարնանը և ամռանը Ռուսաստանի և Անդրկովկասի կյանքում քաղաքական պայքարի ամենաթեթ օրերին ինչպիսի դիրք էին բռն-

¹ ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142, թ. 109:

² Նույն տեղում, թ. 112:

³ Նույն տեղում, թ. 117:

⁴ Նույն տեղում, թ. 118:

նել, նորից ինչպիսի հակասական, իրարամերժ քայլեր էին ձեռնարկում հայ ազգային ջողերը, էլ շենք ասում երկրի կյանքում նրանց բռնած դասակարգային, հակահեղափոխական դիրքի մասին:

Միաժամանակ, հայկական բուրժուական շրջաններում խմորումները, մոտ անցյալի իրենց վարքագծի վերազնահատումներն ու փոխադարձ մեղադրանքները շարունակվում էին: Իհարկե, դրանք և ոչ մի սկզբունքային բան չէին փոխելու նրանց գործունեության մեջ, տակայն ավելի լրիվ պատկերացնելու համար պատերազմի ժամանակ նրանց խաղացած դերը, հիշատակենք մի քանի փաստեր ևս:

Հայկական բուրժուական կուտակցությունների և մտավորականության ներկայացուցիչները ստիպված եղան ավելի մանրամասնորեն քննարկել իրենց որդեգրած քաղաքականության տապալման, խորտակված անուրջների պատճառները, երբ 1917 թվականի սեպտեմբերի 29-ից մինչև հոկտեմբերի 13-ը Թիֆլիսում տեղի էին ունենում Հայոց Ազգային համախորհրդի նիստերը¹: Այդ նիստերի արձանագրությունները պահվում են Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական ֆիլիալի արխիվում: Տվյալ դեպքում մեր նպատակը չէ վերլուծել և քննարկել համախորհրդի հակահեղափոխական դերը 1917 թվականի աշնանն Անդրկովկասի պայմաններում, որ այն ուզում էր «խաբեբայորեն ամրապնդի և ուժեղացնի բուրժուազիայի տիրապետությունն ու ազդեցությունը հայկական կյանքում և, առաջիկայում, հայ ժողովրդին զոհաբերի համառուսական գեղատիչ-ակապիտալիստների իմպերիալիստական իդձերին»²:

ՌՍԴԲ (բոլշևիկների) կուտակցության Թիֆլիսի կազմակերպության կոմիտեն որոշեց հրաժարվել իր ներկայացուցիչները խորհրդակցություն ուղարկելուց և բանվորներին,

¹ «Արձանագրություն հայոց ազգային համախորհրդի», ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ:

² ՌՍԴԲԳ Թիֆլիսի կոմիտեի բանաձևը հայկական «Ազգային» խորհրդակցության առթիվ, տե՛ս «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, 1960 թ., Երևան, էջ 73—74:

զինվորներին ու գյուղացիներին կոչ արեց եռանդուն կերպով բողոքել այդ դավաճանության դեմ, նշավակել այն որպես ազգայնական, հակաբանվորական և հակահեղափոխական

Այստեղ մեզ հետաքրքրում է հարցի այն կողմը, թե ինչպես Ազգային համախորհրդում պատուեց վարագույրը և նրա ետևում երևաց «պատենտավոր հայ գործիչների դավադրական խաղը հայ ժողովրդի անունից, նրա գլխին ու հաշվին»¹:

Համախորհրդի օրակարգի վերջին հարցը վերաբերում էր Ազգային բյուրոյի հաշվետվությանը, որով հանդես եկավ կամավորական շարժման գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը՝ Սամսոն Հարությունյանը: Բնականաբար մտքերի փոխանակությունը ծավալվեց ոչ միայն վերոհիշյալ բյուրոյի գործունեության հաշվապահական, այլև ցարական ու եվրոպական մեծ տերությունների կառավարությունների հետ հայկական «ուրույն» դիվանագիտության հարցերի շուրջը: Քննարկման ընթացքում ծագեցին այն անխուսափելի հարցերը, թե վերջին հաշվով Ազգային բյուրոն, նրա կարգադրիչ մարմինը, դաշնակցություն կոսակցությունը որքանով էին մեղսակից արևմտահայության ողբերգությանը:

Մասնակիցների կողմից տրվեցին հարցեր. կամավորական խմբերը կազմակերպելիս Ազգային բյուրոն ի՞նչ խոստումներով էր առաջնորդվում. արդյոք բյուրոյի ղեկավարների ձեռքում եղե՞լ են խոստումներ պարունակող փաստաթղթեր. արդյո՞ք կաթողիկոսը, պատրիարքարանը, Նուբար փաշան իրազե՞կ և համաձայն են եղել կամավորական խմբերի կազմակերպման և ու՞մ վրա է ընկնում պատասխանատվությունը, ի՞նչ հարաբերության մեջ է եղել պաշտոնական բյուրոն դաշնակցության հետ, ինչպե՞ս է վերաբերվել բյուրոն Կարինում կայացված որոշմանը, որով խնդրվում էր բյուրոյից, ուր կամավորական խմբերի գործին չմասնակցի և այլն: Լեոն պահանջում էր, որ ամեն ինչ լիովին ասվի:

Սկզբում բյուրոյի անդամները ճիգեր էին թափում խուսափելու պատասխանատվությունից, առարկելով, թե առկա-

¹ «Պայքար», 10.10. 1917 թ., № 49 (258):

գա պատմագիրները թող քննեն և գնահատեն նրանց «ժառանգությունները» հայ ժողովրդին: Դրանով իսկ նրանք ուզում էին դեպքերի ականատեսների, ժամանակակիցների տեսակետը արհամարհելու, անտեսելու միջոցով իրենցից հեռացնել արևմտահայության անհուն ու անծայր ողբերգության գործում իրենց ունեցած վատ դերի, խակ դիվանագետների արկածախնդրության պատասխանատվությունը:

Նրանք կարծես թե ուզում էին ասել «ինչ կարիք կա քրքրելու Արևմտյան Հայաստանի մտխրակույտների և հարյուր հազարավոր հեկատոմբերի պատճառները: Այժմ լռեք, մինչև որ ձեր թոռները և ծոռները կիմանան իրողությունը»¹:

Այո՛, այսօր մեզ հայտնի են արևմտահայության ողբերգության բուն պատճառները: Սակայն թուրքական վայրենաբարո շովինիզմի պատրաստած հակահայկական ոճիրը կանխելուն ոչ միայն չնպաստեց հայկական բուրժուական կուսակցությունների գործելակերպը, այլև եկավ խորացնելու այն, հայ ժողովրդի դժբախտությանը հաղորդեց ավելի ողբերգական բնույթ: Պատահական չէ, որ համախորհրդում Անդրանիկը հայտարարում էր, թե «կախվելու արժանի են Մեսրոպ եպիսկոպոսը և ինքը, որ հավատացել են կառավարության խոստումներին»²: Լեոն խոստովանում էր, որ «Բյուրոն կուրորեն հավատացել է Վորոնցովի խոսքերին և խաբվել»³:

Ս. Հարությունյանը պատասխանելով համախորհրդում իրեն տրված հարցերին և փորձելով արդարանալ, ասում էր. «Թե կամավորական շարժումից ձեռնպահ մնալու մասին Արևմտահայաստանից ուղարկված «որոշումը շատ ուշ հասավ բյուրոյին, երբ խմբերը կազմակերպված էին»⁴: Միաժամանակ նա շեշտում էր, թե բյուրոյում «գլխավոր դեր կատարողը, ուրեմն և պատասխանատուն դաշակցությունն է»⁵:

¹ «Պայքար», 10.10. 1917 թ., № 49 (258):

² ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, «Արձանագրություն հայոց ազգային համախորհրդի», թ. 40:

³ Նույն տեղում, թ. 41:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

Համախորհրդում Ս. Հարությունյանի խոստովանությանը ցարական կառավարությունը չբարեհաճեց պաշտոնական գրագրություն վարել բյուրոյի հետ, կաթողիկոսին ցարական կառավարության պրեմիեր-մինիստր Գորեմիկինը ամբողջ պատերազմի ընթացքում բարեհաճել էր գրել միայն մի մասնավոր նամակ՝ լի անորոշ ու մութ կոմպլիմենտներով հալ ժողովրդի ապագա բախտի մասին:

Համախորհրդի նիստում ելույթ ունեցած մի շարք հոռատորներ ցույց էին տալիս, որ բյուրոյի անդամների խղճի վրա ծանրանում են մի քանի մեղքեր: Նախ այն, որ անպատրաստ ու անկարող ուժերով, առանց հաշվի առնելու արևմբարտահայ ժողովրդի պայքարելու պատրաստակամությունը, նրա ռեալ վիճակի հարցերը, նրանք թեթևամտորեն ստանձնեցին մի այնպիսի պատասխանատու գործ, որ հլու գործիք դարձան բռնապետական բյուրոկրատիայի և դաշնակցության ձեռքին:

«Մշակ»-ի խմբագիր Համբարձում Առաքելյանը, որը պատերազմի նախօրյակին ամենևին չէր ժխտում կամավորական շարժման անհրաժեշտությունը, իր թերթի խմբագրականներում հայ ժողովրդին կոչ էր անում կանգնել Անտանտայի տերությունների կողքին, զենք վերցնել կռվելու Թուրքիայի դեմ, այժմ արդեն ստիպված այլ երգ էր երգում: Այդ տեսակետից որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում համախորհրդում նրա ունեցած ելույթը: Նա հիշեցնում էր, որ «Պատերազմի նախօրյակին կաթողիկոսի պատվիրակ Նուբար փաշայի կողմից Թիֆլիս եկավ դուրսոր Տաղավարեան՝ ծածուկ հանձնարարություն ունենալով՝ հորդորել, որ բյուրոն արկածախնդրական քայլերից զգուշանա: (Պաշտոնապես նա եկել էր Եգիպտոսի Բարեգործական ընկերության ճշուղ բանալու) Ես նրան ուղղեցի Մեսրոպ եպիսկոպոսի և Ս. Հարությունյանի մոտ: Սակայն երեք ամիս այստեղ մնալով՝ նա չկարողացավ Ազգային բյուրոյին ներկայանալ և պաշտոնապես յուր միտքն արտայայտել, որովհետև բյուրոն չկամեցավ լսել պատրիարքի և թուրքահայերի կարծիքը: Նա հալտարարում էր, որ «բյուրոն պարապում էր արկածա-

խընդրությամբ: Բյուրոն դաշնակցությունն էր, լրացրած դիմագուրկ վաճառականներով»¹:

Էսեռ Լ. Աթաբեկյանը նշելով, թե «կասկած չկա, որ թուրքաց կառավարությունը մտադիր էր հայերին բնաջինջ անել»², միաժամանակ քննադատում էր բյուրոյի և նրա դաշնակցական պարագլուխների գործունեությունը: Մի այլ հոստոր՝ բժիշկ Բոնապարտյանը դաշնակցությանը մեղավոր էր հռչակում, ասելով, թե «նրանք իրավունք չունեին երկու միլիոն թուրքահայ ժողովրդի բախտը այդ ժողովրդից անկախ լուծել: Դաշնակցությունը ձախորդ գործելակերպի հետեւեց»³: Ելույթ ունեցած Թերզիբաշյանը տաճկահայերի կողմից քննադատում էր Ազգային բյուրոյի գործունեությունը, պահանջում էր ավելի լրիվ հաշվետվություն տալ վավերաթղթերի հիման վրա, դատապարտում էր, որ «բյուրոն մինչև անգամ չկամեցավ լսել Տաճկահայաստանից եկած պատգամավորներին, որոնք եկել էին զգուշացնելու արկածախնդրական քայլերից, արդարանալով նրանով, թե բանը բանից անցել էր»⁴:

Համախորհրդի մասնակիցների ելույթներն ապացուցում էին, որ «Կոստակասահայ բուրժուա-մտավորականներից բաղկացած դաշնակցությունը երբեք չի լսել թուրքահայերին, հաշվի չի առել նրանց կարծիքն ու տեսակետը և միշտ էլ դեկավարվել է բացառապես ռուսահայ «հասարակության» (կարդա՝ բուրժուազիայի) տեսակետներով»⁵:

Իր ելույթում առարկելով հոստորներին, մասնավորապես Ն. Աղբալյանին, որը փորձելով արդարացնել իր կուտակցության գործելակերպը, անպատասխանատու կերպով հայտարարում էր, թե «մենք հարյուր հազարավոր զոհեր ենք տվել, էլի կտանք հարյուր հազարներ», Շահաթունյա-

¹ Մլի-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, «Արձանագրություն հայոց ազգային համախորհրդի», թ. 42:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, թ. 43:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Ա. Կաթինյան, Դաշնակցությունը փաստերի դեմ, Թիֆլիս, 1926:

նին, որը ձգտում էր ապացուցել կամավորական շարժման դաշնակցական «բարոյական և քաղաքական մեծ նշանակութունը», Ար. Երզնկյանը ցույց էր տալիս դաշնակցության վարած քաղաքականության աղետալի հետևանքները: Նա նշում էր, «որ մեծ սխալ էր դաշնակցության կողմից որևէ մասնակցություն ունենալ այս պատերազմում, որ կապիտալիստների և իմպերիալիստների հարուցած պատերազմ է: Համենայն դեպս, հայերի դրությունը պահանջում էր, որ միանգամայն չեղոք մնային, ոչ ցարական և ոչ թուրքական նպատակներին չծառայեին»¹:

Ազգային համախորհրդում կրքերն այնքան էին բորբոքվել, որ մասնակիցները միմյանց սրիկա անվանեցին, աղմուկ-աղաղակով ամփոփեցին դաշնակցության գործունեության քննադատությունը:

Սոցիալ-դեմոկրատների կողմից քժիշկ Իսախանյանի հրապարակած բանաձևում ասված էր. «Ի նկատի ունենալով, որ ազգային բյուրոն իր քաղաքականությունը տաճկահայ դատի վերաբերմամբ տարել է առանց հաշվի առնելու տաճկահայերի համաձայնությունն ու ցանկությունը, որ այդ քաղաքականությունը կրել է արկածախնդրական բնավորություն, որ այդ քաղաքականությունը վարվել է դիպլոմատիական ճանապարհով, կուլիսների հետևը, որ այդ քաղաքականությունը վարողները սերտ հարաբերություն են ունեցել միապետական ռեժիմի ներկայացուցիչների հետ և ղեկավարվել են նրանց ցանկություններով ու ցուցմունքներով—մի հանգամանք, որ չէր կարող չվտանգել տաճկահայ ժողովրդի կենսական շահերը և չնպաստել թուրք կառավարության դիվային քաղաքականության հայ ժողովրդի նկատմամբ— խռհրդաժողովը գտնում է, որ փաղափակաբանությունը եղել է ճիմնովին սխալ և վտանգավոր հայ ժողովրդի նախար»²:

Հետագայում, 1918 թվականի մայիսի վերջին և հունիսի

¹ ՄԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, «Արձանագրություն հայոց ազգային համաժողովի», թ. 44:

² ՄԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, «Արձանագրություն հայոց ազգային համաժողովի», թթ. 45, 46:

սկզբին, Հայաստանի հանրապետության կառավարությունը կազմելու օրերին, Հայ ազգային ժողովի նիստերում վիճաբանությունների ժամանակ ցարիզմի հետ համագործակցելու, կամավորական շարժման կազմակերպմանը այս կամ այն կուսակցության, հոսանքի կամ առանձին անհատի մասնակցության հարցը դարձել էր խելամուռությունը կամ տհասությունը որոշելու շահանիշ: Ասվում էր այն մասին, որ «Հ. Ժողովրդական կուսակցությունը» «չի կարող» «իր վերջնել կառավարություն կազմելու դեկը», «որովհետև նրա վարիչները նույնպես մեղավոր են կամավորական շարժման մեջ»¹: Ստ. Մամիկոնյանը հունիսի 7-ի նիստում հայտարարում էր. «Եթե խոսքը վերաբերում է վնասակար գործունեության հատկապես կամավորական խնդրում, ապա պետք է ասել, որ միայն դաշնակցությունը չէ մեղավորը: Ոչ միայն Զավրիեն է գնացել Գիրսի մոտ, այլև Պապաջանյանը, որ եղել է Սազոնովի մոտ և նսրաստել կամավորական գործին»²: Պատերազմի տարիներին դաշնակցության գործունեությունը քննադատելու, այդ կուսակցության քաղաքականությունից սահմանազատվելու ճանապարհով կադետ Մ. Պապաջանյանը փորձում էր չքմեղ ձևանալ և իր կուսակցության դիրքերն ամրապնդելու համար պահանջում էր, որ «դաշնակցությունը դեկավարող տեղ չպիտի ունենա կառավարության մեջ, այդ է պահանջում ժողովրդի շահը»³:

Ինչպես ցույց տվեց պատմական դեպքերի հետագա զարգացումը, հայկական բուրժուական շրջանների ու հոսանքների այս բոլոր փոխադարձ մերկացումներն ու ամբաստանությունները կատարվեցին կարծես թե միայն հավուր պատշաճի, այլ ոչ թե համապատասխան եզրակացություններից հետո վերահաս իրադարձություններին ռեակցիոտորեն դիմագրավելու համար:

1917 թվականի Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ

¹ ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, «Արձանագրություն հայոց ազգային համաժողովի», «Հայ ազգային խորհրդի արձանագրությունները» (16.10. 1917—15.6. 1918), թ. 241:

² ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, «Հայ ազգային խորհրդի արձանագրությունները» (16.10. 1917—15.6. 1918), թ. 248:

³ Նույն տեղում, թ. 249:

հեղափոխության օրերին, թե նրանից հետո նրանք շարունակեցին իրենց միևնույն հակաժողովրդական գործելակերպը։ Բաժարարվե՞նք միայն մեկ բնորոշ փաստի արձանագրումով։ 1917 թվականի նոյեմբերի 15-ին, այսինքն՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից մի քանի օր հետո, Թիֆլիսում Հայ ազգային խորհրդի նիստում տակավին երեկ ձաղկված և ամբաստանված Ս. Հարությունյանն իր ելույթով ապացուցում էր, որ ինքն ու իր համախոհները ոչ մի մտադրություն չունենին հրաժարվելու իրենց ավանտյուրիստական, հայ ժողովրդի համար աղետավոր քաղաքական գծից։ Փաստ է, որ նրանք թշնամաբար էին դիմավորելու բանվորական հեղափոխությունը, բոլոր միջոցներով կոխվ էին հայտարարելու սովետական իշխանության հաստատմանը։ Բայց որտե՞ղ էին նրանք որոնում իրենց դասակարգային հովանավորողներին և բարեբարներին։ Որքան էլ զավեշտական թվա, այս անգամ արդեն... Ճապոնիայում։ Սամսոն Հարությունյանը հայտարարում էր. «Դաշնակիցները կարող են դրամ տալ, բայց դա մեծ բան չէ։ Նրանք չեն կարող ոչ մարդ և ոչ էլ զենք տալ։ Կա և մի ուրիշ դաշնակից պետություն, Ճապոնիան. չի՞ կարելի նրան դիմել, որ մեզ զօրք ուղարկի, ի՞նչ նամիով չգիտեմ։ Նա է ամենից մոտը և ամեն բան կարող է տալ։ Մեր ուժերը բավական չեն, կազակներն ու Ճապոնիան կարող են օգնել մեզ»¹։ Կարելի՞ է ավելի մանկամիտ լինել, քան քաղաքական ղեկավար հորջորջված այս ֆիլիստերը, որը երազում էր թուրքական ճակատը ճապոնական զորքի միջոցով պահելու մասին։ Իսկ նույն խորհրդի 1917 թ. դեկտեմբերի 25-ի նիստում իր նախորդ շրջանի վարքագծով մեզ արդեն հայտնի Ռուբեն Տեր-Մինասյանն ուղղակի հայտարարում էր. «Մեզ ձեռնառու է թուրքերի ձեռքի տակ ինֆանտարիստություն»²։ Երկու ամիս անց նա լուրջ տոնով զարգացնում էր իր միտքը, ասելով, թե թուրքերը «անկեղծորեն ուզում են հայոց հարցը վճարել»³։

¹ Տե՛ս ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, Հայ ազգային խորհրդի արձանագրությունները (16.10. 1917—15.6. 1918), թ. 29։

² Նույն տեղում, թ. 114։

³ Նույն տեղում, թ. 155։

Նման հեղհեղուկ վարքագծի և գործելակերպի բնութագրումը արտահայտվել է դաշնակցության ոչ անհայտ գործիչ Հ. Քաջազնունու մի ելույթում: Հանդես գալով Ազգային խորհրդի 1918 թ. հուլիսի 4-ի նիստում նա խոստովանում էր, որ «փաղափականություն չենք ունեցել, ունեցել ենք լոկ ջղաձգություններ: Ամեն օր նոր զիզագնեք ոչ լուրջ պատճառներով: Ճիշտ ունեցել ենք ОБЩАТЕЛЬ-ի հոգեբանություն, բայց ոչ հետևողականություն, տևողականություն և հաշտողականություն»¹:

Այսպիսով, վերոհիշյալ փաստերը վկայում են այն մասին, թե որքան վնասաբեր էր, աղետալի հայկական բուրժուական կուսակցությունների որդեգրած գործելակերպը հայ ժողովրդի կենսական շահերի տեսակետից: Այնքան մեծ էր հայկական բուրժուական ջոջերի նախընտրած պատերազմակողմի տիտղոս շահելու, կամավորական շարժման քաղաքականության ֆիասկոն, որ նույն այդ քաղաքականության կողմնակիցներն անգամ հրապարակայնորեն վերագնահատեցին իրենց ունեցած դիրքորոշումը, դառն ճշմարտություններ հանեցին ասպարեզ: Դա պարտությունն էր Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը դրսից, իմպերիալիստական տերությունների, արևմտանվորոպական դիվանագիտության օգնությամբ առաջ մղելու այն քաղաքականության, որին տարիներ շարունակ կառչել էին դաշնակցությունը և հայկական բուրժուա-նացիոնալիստական մյուս ուժերը:

Ամփոփելով կարող ենք եզրակացնել, որ պատերազմի նախօրյակին և նրա ընթացքում հայ ժողովրդի բախտը տնօրինած ազգային ջոջերի գործելակերպը չնպաստեց թուրքական ջարդարարների հանցագործ ձեռքը բռնելու, արևմտահայության բնաջնջման նրանց ծրագրի գործադրումը, հալ ժողովրդի համար մեծագույն ողբերգությունը կանխելու գործին:

¹ Տե՛ս ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, Հայ ազգային խորհրդի արձանագրությունները (16.10. 1917—15.6. 1918), թ. 283:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

1917 թվականի Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը եզրափակեց մարդկության «նախապատմությունը» և դրեց նրա նոր, իսկական պատմության սկիզբը: Թուսաստանում պրոլետարիատի հաղթանակն ազդարարեց աշխարհում առաջին սոցիալիստական պետության, նոր քաղաքակրթության ծնունդը: Մեծ հոկտեմբերի որոտը հասավ հողագնդի ամենախուլ անկյունները:

Հանճարեղ Լենինի գլխավորած սովետական կառավարության առաջին իսկ քայլը՝ Հաշտության մասին դեկրետը ամբողջ մարդկությանը ելք ցույց տվեց իմպերիալիստական պատերազմի սպանդանոցից, ավերածությունից ու ժողովրդական զանգվածների թշվառությունից: Կոմունիստները խաղաղության համար մղվող պայքարը համարեցին իրենց առաջնահերթ խնդիրը, գործնականում ցույց տալով, որ սոցիալիզմը, աշխատանքը և խաղաղությունն անբաժանելի են միմյանցից: 1917 թ. նոյեմբերի 8-ին Վ. Ի. Լենինն ազդարարեց. «Շարունակել այս պատերազմը այն բանի համար, թե ուժեղ և հարուստ ազգերի միջև ինչպես բաժանեն նրանց կողմից բռնությամբ տիրված թույլ ժողովուրդներին,— կառավարությունը համարում է մարդկության դեմ ուղղված մեծագույն հանցագործություն և հանդիսավոր կերպով հայտարարում է իր վճռականությունը՝ անմիջապես ստորագրելու այնպիսի հաշտության պայմաններ, որը վերջ է տալիս այս պատերազմին...»¹:

Սովետական կառավարությունը հանդես եկավ արտաքին

1 Վ. Ի. Լենին, Ընտիր երկեր, հ. 2, էջ 534:

քաղաքականության նոր սկզբունքներով, ակտիվ պայքար ծավալեց ընդդեմ իմպերիալիստական պատերազմի: Սակայն Անտանտայի տերությունները հրաժարվեցին ընդունել հաշտություն կնքելու մասին սովետական կառավարության առաջարկությունը: Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի ներկայացուցիչների հետ 1917 թվականի նոյեմբերի 20 (դեկտեմբերի 3)-ին սկսված բանակցություններն ավարտվեցին դեկտեմբերի 2 (15)-ին ստորագրված զինադադարի համաձայնագրի կնքումով: Չնայած այն բանին, որ Գերմանիան սովետական երկրին թալանչիական և ստորացուցիչ հաշտություն էր պարտադրում, այնուամենայնիվ, երկրի տնտեսության բայթայումը ժողովրդական մասսաների հոգնածությունը, ռազմաճակատի կազմալուծումը, տապալված շահագործող դասակարգերի դիմադրությունը ճնշելու անհետաձգելիությունը հրամայաբար հաշտության կնքում էին պահանջում:

Հաշտություն կնքելու դեմ պայքար սկսեցին բոլոր հակահեղափոխականները, «ձախ կոմունիստներ»-ի խումբը: Վերջինս տապալեց հաշտության պայմանագիր կնքելու գործը, 1918 թ. փետրվարին ամբողջ ճակատով հարձակման անցած գերմանացիները նոր տերիտորիաներ զավթեցին: 1918 թ. մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկում մի կողմից՝ Սովետական Ռուսաստանի, մյուս կողմից՝ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի և Թուրքիայի միջև կնքված հաշտության պայմանագիրը անհամեմատ ծանր պայմանների մեջ դրեց սոցիալիզմի առաջին երկրին: «Մենք պարտավոր ենք — հայրենիքի պաշտպանության տեսակետից — ստորագրել ամենածանր, ճնշիչ, զազանային, խայտառակ հաշտություն ո՛չ թե նրա համար, որպեսզի «անձնատուշ լինենք» իմպերիալիզմին, այլ որպեսզի սովորենք և պատրաստվենք լուրջ, գործնական եղանակով պատերազմել նրա դեմ»¹, — ասում էր Վ. Ի. Լենինը:

Իմպերիալիստական պատերազմի դեմ, սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի համար մղած իր պայքարը բոլշևիկյան կուսակցությունը խարսխում էր «ազատու-

¹ Վ. Ի. Լենին, Ընտիր երկեր, հ. 2, էջ 655:

թյուն բոլոր ժողովուրդներին, բոլոր ազգությունների բան-
վորների ու գյուղացիների եղբայրական միություն» լենին-
յան սկզբունքի վրա: Նա հռչակեց «մարդու ամեն մի շահա-
գործման ոչնչացումը մարդու կողմից, հասարակության դա-
ւաակարգների բաժանման լիակատար վերացումը, շահագոր-
ծողների դիմադրության անխնա ճնշումը, հասարակության
սոցիալիստական կազմակերպության հաստատումը...»¹:

Ակտիվորեն պաշտպանելով ճնշված ժողովուրդների ազա-
տագրական պայքարը, Վ. Ի. Լենինը, բոլշևիկների պար-
տիան ձգտում էին սերտ բարեկամություն հաստատել Ռու-
սաստանի բանվոր դասակարգի և ճնշված ու գաղութացված
երկրների աշխատավորության միջև:

Սովետական կառավարության կողմից 1917 թ. նոյեմ-
բերի 3-ին հրապարակված «Ռուսաստանի ժողովուրդների
իրավունքների ղեկավարացիայում» հռչակվում էր Ռուսաս-
տանի ժողովուրդների իրավահավասարությունն ու սովե-
րենությունը, ազատ ինքնորոշման իրավունքը: Ազգային և
ազգային-կրոնական բոլոր ու ամեն տեսակի արտոնություն-
ներն ու սահմանափակումները վերացվում էին: Սովետա-
կան կառավարությունն ազդարարում էր, որ ազատ զարգա-
ցում է ապահովելու Ռուսաստանի տերիտորիայում բնակվող
ազգային փոքրամասնությունների և էթնոգրաֆիական խմ-
բերի համար: Դրանք այն սկզբունքներն էին, որոնց կենսա-
գործումով միայն հայ ժողովուրդը կստանար իր իսկական
սոցիալական և ազգային ազատությունը, կփրկեր իր ֆիզի-
կական գոյությունը, ապրելու հնարավորություն կստեղծեր
թշվառության ու վերջնական կործանման եզրին հասցված
իր բեկորներին:

Սովետական կառավարության ընդունած առաջին որո-
շումներից էր «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը²:

1 Վ. Ի. Լենին. Ընտիր երկեր, հ. 2, էջ 608:

2 Դեկրետը քննարկվեց Ժողովուրդների 1917 թվականի դեկտեմբե-
րի 23 (1918 թվականի հունվարի 5)-ի նիստում և հաստատվեց Ժողովու-
րդների կողմից 1917 թվականի դեկտեմբերի 29 (1918 թվականի հունվարի
11)-ին: Դեկրետը հրապարակվեց «Պրավդա» թերթի 1917 թվականի դեկ-
տեմբերի 31 (1918 թվականի հունվարի 13)-ին № 227-ում:

Ի հակադրութիւն թուրքական մարդասպանների հայա-
շինչ քաղաքականութեան, իմպերիալիստական տերութիւն-
ների զավթողական պլանների, Վ. Ի. Լենինի ստորագրած
«Թուրքահայաստանի մասին» ժողովրդական կոմիսարների
սովետի դեկրետով սովետական իշխանութիւնը պաշտոնա-
պես հայտարարեց, որ պաշտպանում է Արեւմտյան Հայաս-
տանի «ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև լիա-
կատար անկախութիւն»։ Սովետական կառավարութիւնը
պահանջում էր ապահովել տարբեր երկրներում ցրված կամ
թուրքական իշխանութիւնների կողմից բռնի կերպով Օս-
մանյան կայսրութեան խորքերն աքսորված հայերի անարգել
վերադարձն իրենց հայրենի հողերը¹։

Մինչդեռ երիտթուրքական կլիկը ջարդել էր արեւմտահա-
յերին, ավերել նրանց շէները, զրկել նրանց սեփական հողից
ու ջրից, իմպերիալիստական դիվանագետները խոսքով հա-
յանպաստ փարիսեցիութիւն էին անում, իսկ գործով գա-
ղութային նոր զավթումներ իրականացնում, ապա սոցիալ-
լիստական առաջին պետութիւնը հռչակում էր, որ ճանա-
չում է հայ ժողովրդի ինքնորոշման անկապտելի իրավունե-
ները և գործնականում միջոցառումներ մշակում այդ իրա-
վունքներն իրականացնելու համար։

Ընդգծելով մեր պարտիայի այն ծրագրային թեզը, որ
ազգերի ինքնորոշման իրավունքը նշանակում է բացառա-
պես քաղաքական իմաստով անկախութեան իրավունք, ճըն-
շող ազգից ազատորեն անջատվելու իրավունք, Վ. Ի. Լենինը
գտնում էր, որ պրոլետարիատը պետք է պայքարի ճընշ-
ված ազգերին բռնութեամբ տվյալ պետութեան սահմանե-
րում պահելու դեմ։ Կոնկրետ դեպքում, Արեւմտահայաստա-
նի մասին սովետական կառավարութեան դեկրետն ուղղված
էր թուրքական բռնակալութեան, նրա նվաճողական ձգտում-
ների դեմ։ Թուրքական իմպերիալիզմը փորձում էր օգտվել
պատերազմը դադարեցնելու, ցարիզմի անեքսիոնիստական
քաղաքականութիւնը դատապարտելու Սովետական Ռու-

¹ Փաստաթղթի լրիվ տեքստը տե՛ս «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական
ժեծ ուղուցիւղի և սովետական իշխանութեան հաղթանակը Հայաստա-
նում», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 156—157։

առաստանի դիրքորոշումից, հաշտության ու հացի ծառավիժողու զինվորի հայրենիք վերադառնալու ձգտման պատեհությամբ՝ հայկական հողերը նորից զավթելու, հայ ժողովրդի օրինական իրավունքների կենսագործումը կանխելու համար:

1917 թվականի վերջին թուրքական բանակն ի վիճակի չէր և ոչ մի լուրջ ռազմական գործողություն ձեռնարկելու կովկասյան ճակատում: Ռազմաճակատի գիծն այդ պահին անցնում էր Սև ծով—Երզնկա—Խնուս—Վան գծով՝ մոտ 500 կմ երկարությամբ: Երբ 1917 թվականի նոյեմբերի 17-ին թուրքական երրորդ բանակի հրամանատար Վեհիբ փաշան կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարին դիմեց զինադադարի մասին խնդրանքով, թուրքական կառավարողների նպատակը հաշտությունը կամ խաղաղությունը չէին: Չնայած որ դեկտեմբերի 5-ին Երզնկայում կնքվեց զինադադարի պայմանագիր¹, թուրքական իմպերիալիստները շուտով ուխտադրժուրեն խախտեցին այն և հարձակման անցան ամբողջ ճակատով:

1918 թվականի փետրվարին թուրքական զորքերը նորից զավթեցին Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիաները, հայ ժողովրդին զրկելով ինքնորոշման իր իրավունքն իրականացնելու հնարավորությունից²: Վանի, Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգներում բնակչությունը հաստատած 100 հազարից ավելի հայ բնակչությունը³, տասնյակ հազարավոր հայ մարդիկ հայրենի հողերը վերադառնալու, իրենց բույնը վերաշինելու հույսով, սպասում էին դրությամբ կայունացման: Սակայն թուրքիայի համար զինադադարը միայն պատրվակ էր ժամանակ շահելու, սեփական ուժերը համախմբելու ու հարձակման նախապատրաստվելու համար: Թուրքական զինված ուժերը հունվարի 30-ին գրավեցին Երզնկան, փետրվարի 4-ին՝ Բայբուրթը (Բաբերդ), փետրվարի 8-ին՝ Մամախաթունը, փետրվարի 29-ին՝ Էրզրումը, ապրիլի 11-ին՝ Կարսը և այլն:

1 Պայմանագրի լրիվ տեքստը տե՛ս ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 1:

2 Վ. Ի. Լենին, Ընտիր երկեր, հ. 2, էջ 899:

3 Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը, էջ 90:

Թուրքական իմպերիալիզմն ստեղծված միջազգային և ռազմական կացությունը շատ նպաստավոր էր համարում իր նվաճողական պլանները Հայաստանի և Անդրկովկասի հաշվին իրագործելու համար։ Այն, ինչ նախագծվել, բայց չէր կենսագործվել պատերազմի առաջին տարիներին, գործողության մեջ էր դրվում այժմ։

Սովետական պետության դեմ իմպերիալիստական տերությունների հրահրած ինտերվենցիայի առաջին իրակա-նացնողներից մեկը հանդիսացավ երիտթուրքական կառավարությունը։ Այդ Թուրքական բանակն էր, որ առաջինը ոտք դրեց ռուսական բանակի գրաված և հայ ժողովրդին պատկանող տերիտորիան, այդ Թուրքական ինտերվենտներն էին, որ առաջինը փորձեցին օգտվել ռուսական կայսրության քայքայումից, յուրովի մեկնաբանեցին Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, ներխուժեցին Անդրկովկաս՝ նոր հողեր զավթելու, անեքսիաներ կատարելու, դեպի Արևելք մեծ հեկտեմբերի գաղափարների հաղթարշավը կասեցնելու նըպատակով։ Վ. Ի. Լենինն ասում էր. «Հանցագործ է այն կառավարությունը, որը զինադադար չի ուզում...»¹։ Իսկ Թուրքական կառավարողները զինադադար չէին ուզում, նրանք ձգտում էին նոր զավթումների, նոր արյունահեղության։

Թուրքական ինտերվենցիան ոչ միայն տապալեց Արևմուտյան Հայաստանի ինքնորոշման մասին սովետական կառավարության դեկրետի կենսագործումը, այլև մահացու սպառնալիք ստեղծեց հեղափոխության հաղթանակի և Անդրկովկասի ժողովուրդների ֆիզիկական գոյության համար։ «Այն միտքը, որ հեղափոխությունը կարող է Կովկասից անցնել այդ սովալլուկ երկիրը (Թուրքիա), — 1918 թվականի մարտի սկզբին գրում էր Ս. Կասյանը, — սոսկացնում է նրանց։ Սոսկացնում է նրանց նաև այն, որ խորհուրդների իշխանությունը Կովկասում կարող է տերիտորիական վնաս հասցնել նրանց գիշատիչ իշխանությանը և ավազակային շահագործությանը, պնդելով և պաշտպանելով ժողովրդա-կան կոմիսարների դեկրետը Տաճկական Հայաստանի ինք-

1 Վ. Ի. Լենին, Ընտիր երկեր, հ. 2, էջ 541։

նորոշման վերաբերյալ»¹։ Ս. Կասյանը ցույց էր տալիս, որ թուրքական իմպերիալիստների «անզուսպ ցանկությունն է՝ հաջողությամբ պսակված տեսնել բեզական գերիշխանությունը Անդրկովկասում», որ նրանք «հուր ու կրակի, սուր ու թրի տալով» Հայաստանը, ձգտում են «թիկունքից հարձակվել սոցիալիստական Ռուսաստանի վրա», իմպերիալիստական մյուս զավթիչների հետ միասին «երկաթե օղակ կազմելով՝ խեղդել սոցիալիստական իշխանությունը»։ «Թույլ տալ, որ այդ ծրագիրը ամենալայն կերպով իրագործվի, — շարունակում է Ս. Կասյանը, — նշանակում է ոչ միայն ինքնասպանություն գործել, այլև դավաճանել սոցիալիզմին»։ Ընդգծելով, որ «տաճկական իմպերիալիզմի դեմ մեր կռիվը նույն կռիվն է», որ մղվում է բեզականազնվական, բուրժուական հակահեղափոխության դեմ, նա բռնկվեց, բոլոր հեղափոխական ուժերի «սրբազան պատականությունն էր» համարում «ամենահամառ կերպով պաշտպանել սոցիալիստական Ռուսաստանի թիկունքը»²։

Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, ապա Սեյմը իրենց հակասովետական քաղաքականությամբ, երկրամասի ազգությունների միջև երկպառակությունները խորացնելու գործելակերպով ջլատեցին աշխատավորության ուժերը, անուժ գտնվեցին թուրքական հարձակումը կանխելու, երկրամասի պաշտպանությունը կազմակերպելու գործում։ Թե՛ Տրապիզոնի և թե՛ Բաթումի բանակցությունների ժամանակ նրանք խաղալիքի վերածվեցին թուրքական իմպերիալիստների ձեռքում, որոնք այսօր դրժում էին այն, ինչ ընդունել էին երեկ, լկտի կերպով ոտնահարում էին միջազգային իրավունքի ամենատարրական նորմերը։ Անդրկովկասի ինքնակոշ տրնօրենները ոչ միայն անօրինական կերպով չճանաչեցին սովետական կառավարության կողմից նշանակված Կովկասի գործերի արտակարգ կոմիսար Ստ. Շահումյանի լիազորությունները, պաշար սանձազերծեցին նրա դեմ, այլև խոչընդոտեցին նրա գործողությունները «Թուրքահայաստանի

«Բանվոր», № 5, 6, 7.3. 1918 թ., Ս. Կասյան, «Մեր տակտիկան»։

² Նույն տեղում։

մասին» դեկրետը իրագործելու ուղղությամբ, խանգարեցին բոլշևիկյան կազմակերպություններին երկրամասը պաշտպանելու թուրքական և մյուս իմպերիալիստների ինտերվենցիայից:

Անդրկովկասի նացիոնալիստական հակահեղափոխությունը յուրովի էր մեկնաբանում «ինքնորոշման» իրավունքը, մոլորեցնում աշխատավորներին, ամեն ինչ անում հեղափոխական շարժմանը ազգային գունավորում տալու, բանվորների խաղաղ միտինգները զնդակոծելու, ապստամբ գյուղացիների դեմ թնդանոթներ ուղարկելու համար: Ղեկավարվելով «զորքը բոլշևիկյան վտանգ է, ապա ուրեմն պետք է ազատվել զորքից»¹ Անդրկովկասի համար աղետաբեր նշանաբանով, Կոմիսարիատի և Սեյմի հակահեղափոխական տնօրենները զինաթափում էին ռազմաճակատից տուն վերադարձող ռուս զինվորներին, թշնամություն սերմանում նրանց և իրենց կողմից ստեղծված ազգային զորամասերի միջև:

1918 թ. հունվարի 10-ին Սովետական Ռուսաստանի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնակատար Ալ. Մյասնիկյանի մի հրամանը հասել էր Թիֆլիս, Հայ ազգային խորհրդին: Իր հեռագրում Մյասնիկյանը պահանջում էր հարգել զինվորների իրավունքները, վերջ տալ դասալքությանը, հաշվառել և պահպանել զենքը, կանխել ինքնակամ դեմոբրիլիզացիան, ուժեղացնել հսկողությունը բրժշկական հանձնաժողովների վրա, պատժել ռազմական հանդերձանքը կողոպտողներին և այլն: Այսինքն՝ հիմնական հարցը համարվում էր բանակը փրկելը, թուրքական վերահաս ներխուժումից երկրամասի պաշտպանունակությունն ապահովելը: Այնինչ այդ կարևոր փաստաթուղթն արժանացել էր ազգային ջոջերի լուկ արհամարհանքին՝ «իր հասցեով չի ուղարկված» անպատասխանատու մակագրությանը²:

Այն ժամանակ, երբ թուրքական բանակն անարգել առաջ էր շարժվում թաղելու հեղափոխության հետ կապված

¹ «Կոմունիստ», № 1, 22.6, 1918 թ., Մոսկվա:

² ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 1, թթ. 139 - 141.

բոլոր ակնկալութիւնները, երբ Անդրկովկասի Սեյմը վաճառքի էր հանում երկրամասի ժողովուրդների ազատագրութիւնը թուրքական արշավանքի ինտերվենտներին, բոլշևիկներն իրենց հայացքը սեւեռում էին դեպի հյուսիս, «դեպի հեղափոխական խորհուրդների իշխանութիւնը, որ իր բարյացակամ և ջերմ վերաբերմունքով գալիս է հուսադրելու մեզ՝ այս կրիտիկական, արհաւիրալից օրերին»։ «Կարմիր դրոշակ» թերթը գրում էր. «Հայաստանի ինքնորոշման դեկրետը հրատարակող խորհուրդների իշխանութիւնը համապատասխան քայլերի դիմեց, խոսքից անցավ գործի, անցավ՝ քաջ գիտակցելով, որ Բրեստ-Լիտովսկում կնքված հաշտութիւնը ֆորմալ է՝ կատարված ճնշման ու բռնութեան ազդեցութեամբ, որ ինքնորոշման խնդիրն ամենից առաջ Հայաստանի ժողովուրդներին է վերապահված՝ հեղափոխական ճանապարհով իրականացնելու։ Այդ իսկ նպատակով էլ խորհուրդների իշխանութիւնը Ռուսաստանի բոլոր վայրերում գտնված հայ աշխատավորներին օգնութեան ձեռք է մեկնում՝ տալով ամեն դյուրութիւն, որ օր առաջ դիմեն ժամ առ ժամ քայքայվող ճակատը»¹։

Հիրավի, Ռուսաստանի տարբեր մասերում ցրված արեւմտահայերին զինելու, նրանց հատուկ ջոկատներում կազմակերպելու հարցը քննարկվում էր սովետական կառավարութեան կողմից։ Վերջինս 1918 թ. մարտի 3-ին ուկրաինային և սովետական կազմակերպութիւններին հղած իր շօրջաբերականում պահանջում էր դյուրութիւններ ստեղծել այդպիսի ջոկատներ ստեղծելու գործում, քանի որ նրանք «կոչված են պաշտպանելու իրենց հայրենիքը գերմանա-թուրքական բռնադատողներից»։

Սովետական իշխանութիւնն ամենուրեք՝ Օդեսայում թե՛ Խարկովում, Ռոստովում թե՛ Սևաստոպոլում ընդառաջում էր հայ փախստականների զինվորագրվելուն և ռուսական բանակի հայ զինվորների հետ կովկասյան ճակատ՝ թուրքերի դեմ կռիւն մեկնելու գործին։ Ինչպես արձանագրված է 1920 թ. Կ. Պոլսում լույս տեսած «Մեծ պատերազմը և

¹ «Կարմիր դրոշակ», № 2, 16.4. 1918 թ., Անուշ, «Ո՞վ է հանցավորը»։

հայ ժողովուրդը» գրքում (էջ 96) «հազարավոր թուրքահայեր արձանագրվեցին իբրև զինվոր: Բոլշևիկները առատորեն զենք, ռազմանյութ, հագուստ, ուտելիք, նույնիսկ թընդանոթներ տրամադրեցին և ուղարկեցին Կովկաս, ռազմագիծը պաշտպանելու համար: Անոնք իրենց ծախսով նավեր կտրամադրեին հայ զինվորներուն»:

1918 թվականի հունիսին Վահան Տերյանը գրում էր, որ «...միայն Ռուսաստանի բանվորական և գյուղացիական խորհուրդների իշխանության կարմիր զնդերն են, որ կարող են ազատություն ավետել արյունաներկ երկրին»¹:

Ստեղծված ծանր կացության պայմաններում, երբ, մի կողմից, Հայաստան և Անդրկովկաս էր խուժում թուրքական բանակը, իսկ, մյուս կողմից, հեղափոխության թիկունքից՝ հարվածում էին բուրժուական նացիոնալիստները, Անդրկովկասի բոլշևիկները անխոնջ պայքար էին մղում աշխատավորության հղբայրական դաշինքը կռելու, նրան Հոկտեմբերի մեծ դրոշի շուրջը համախմբելու, սովետական փրկարար իշխանության հաղթանակն ապահովելու համար:

Երբ 1918 թ. ապրիլի 6-ից 8-ը Ալեքսանդրապոլում Անդրկովկասի Սեյմի հայ անդամների, Հայոց ազգային խորհրդի, կուսակցությունների ներկայացուցիչների և այլոց խորհրդակցությունում քննարկվում էին թուրքական հարձակման հետևանքով ստեղծված ծանր դրության, նրան դիմագրավելու հարցերը, հայ բոլշևիկները, իրենց ժողովրդի ճակատագրում Սովետական Ռուսաստանի անփոխարինելի դերը հասկացող մարդիկ դեմ էին արտահայտվում, հակահարված էին տալիս դաշնակցական պարագլուխների աղետաբեր կուրսին, վրացյանների և այլոց ավանտյուրիստական այն հայտարարություններին, թե հույսեր կապել հեղափոխական Ռուսաստանի հետ, «ցնորք է»²: Նրանք միակ և ճիշտ ելքը տեսնում էին Ժողովրդական կոմիսարների սովետի իշխանությունը ճանաչելու, երկրամասում սովետական իշխանություն հաստատելու մեջ:

¹ «Կոմունիստ», № 1, 22.6, 1918 թ., Մոսկվա:

² ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 213, թ. 15:

Արշ. Զուրաբյանն ասում էր. «Տաճկաստանի նպատակն է՝ բաժանել մեզ Ռուսաստանից և ենթարկել իրեն: Բայց մենք կարող ենք թողնել Ռուսաստանը, հյուսիսի օրիենտացիան, կարող ենք դադարել մեր աչքերը դեպի հյուսիս հանելուց: Ո՛չ»¹: Նա գտնում էր, որ «Անդրկովկասի անկախությունը իսկում է բոլոր պատմական կապերը Ռուսաստանի հետ, որի դեմոկրատիան և քաղաքակրթությունը մի դարից ավելի սնում են տեղական ժողովուրդներին»: Նա գտնում էր, որ այդ խզումը «մատնում է մեզ մեկուսացման, որից կառաջանա Անդրկովկասի ստրկացումը Թուրքիայի կողմից բոլոր բացասական հետևողություններով»²: Իր ելույթներում բոլշևիկ Բ. Ղարիբջանյանը ցույց էր տալիս, որ «...ներկա կրիտիկական մոմենտում մի ելք կա՝ ձեռք մեկնել ժողովրդական կոմիսարների իշխանությանը: Հակառակ դեպքում փրկություն չկա»³: Նա պահանջում էր «ճանաչել ժողովրդական կոմիսարներին. դա կփրկի միայն հեղափոխությունը և ժողովրդին»⁴: Բ. Ղարիբջանյանին պաշտպանում էր Ա. Ստամբուլցյանը, որը պահանջում էր «ընդունել Կովկասի խորհուրդների իշխանությունը»⁵:

Երբ դաշնակները մտադրվում էին մուսավաթականների օրինակով զինաթափել հայրենիք վերադարձող ռուս զինվորներին, Անդրանիկը զայրալի խոսքեր շարտեց նրանց պարագլուխների երեսին, ասելով. «Մեր միակ բարեկամը Ռուսիան է, և դուք ձեր աղետաբեր ձեռնարկով կուզեք զա՛յն ալ հեռացնել մեզմե: Մենք հրացաններու պետք չունինք, մենք անոնց բարեկամության պետքն ունինք»⁶:

Սակայն անդրկովկասյան հակահեղափոխությունն ընթացավ սեփական ժողովուրդների շահերին դավաճանելու, Անդրկովկասը Սովետական Ռուսաստանից անջատելու ու-

¹ Մլի-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 213, ԹԹ. 11—12:

² Նույն տեղում, Թ. 18:

³ Նույն տեղում, Թ. 16:

⁴ Նույն տեղում, Թ. 21:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, Թ. 27:

դիով: «Դաշնակցությունը փոխանակ հեղափոխական Ռուսաստանի հետ դաշն կապելու,— գրել է Վահան Տերյանը,— դաշն կապեց հակահեղափոխական և արյունարբու բեզերի ու դավաճան մենշևիկների հետ»: «Արյունարբու իմպերիալիստ Տաճկաստանն էլ հենց այդ էր ուզում: Երբ նա տեսավ, որ պաշտոնապես Կովկասը կտրվեց Ռուսաստանից, իսկույն ևեթ զորքը շարժեց առաջ և գրավեց Կովկասի հայաբնակ երկրները: Տաճկաստանն այսպես ասաց՝ քանի որ դուք Ռուսաստանից անկախ պետություն եք, ուրեմն իմ Ռուսաստանի հետ կապած պայմանները ձեզ չեն վերաբերում: ...Ահա թե ինչպես հայ աշխատավոր ժողովրդի տունը քանդեցին ժողովրդին բարեկամ ձեռքով դաշնակցականները՝ միանալով թուրք մուսավաթական բեզերի և դավաճան մենշևիկների հետ»¹:

Մայիսի կեսերին թուրքական հրոսակները գրավեցին Ալեքսանդրապոլը, հասան Ղարաքիլիսայի, այնուհետև Երեւանի մատույցներին: Օրհասական վիճակ ստեղծվեց հայ ժողովրդի համար: Դաշնակցական «քաղաքագետները» այդ օրերին խոստովանում էին, թե «մեր բանակը» բոլորովին կազմալուծված է և կորցրել է իր կռվելու ընդունակությունը». թե ամեն ինչ «թուրքական բանակի քաջաճուրքից է կախված», թե «Կովկասա-Հայաստանը ոչնչանալու է...»: Նրանք փրկությունը տեսնում էին այն բանում, որ «շատ որոշ» Գեորգիանյային ասենք՝ «մենք խոնարհվում ենք Ձեր առաջ, ընդունում ենք Ձեր հովանավորությունը և գործելու ենք Ձեզ հետ»²:

1918 թ. մարտին, այնուհետև մայիսին Սովետական Ռուսաստանի կառավարության անունից Գ. Զիլերինը անօրինական էր համարում Թուրքիայի հետ միակողմանի, առանց Սովետական Ռուսաստանի մասնակցության վարած բանակցությունները, Բաթումում կնքված ստրկացուցիչ պայմանագիրը: Նա մատնանշում էր, որ «այսպես կոչված անդրկովկասյան կառավարության իշխանությունը չի ճա-

¹ «Կոմունիստ», № 1, 22.6, 1918 թ., Մոսկվա, Վ. Տերյան. Նամակներ հայ գյուղացիներին և բանվորներին:

² Մի-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 232, թ. 1:

նաշվում բնավ և Անդրկովկասում առհասարակ նրա դեմ են ժողովրդական լայն խավերը»¹։

Երևանի դարպասների մոտ, Սարգարապատի և Բաշապարանի շրջանում, Ղարաքիլիսայի տակ թուրքական կանոնավոր բանակին հայ աշխատավոր ժողովրդի ցույց տրված հերոսական դիմադրությունը բացահայտեց Թիֆլիսում ծվարած Հայոց ազգային խորհրդի և ժողովրդին կառավարելու մյուս հավակնորդների ապիկարությունը, քաղաքական տհասությունն ու կարճատեսությունը։ Մայիսի 19-ին թուրքերը հասել էին Սպիտակի լեռները։ Ակառատեսը պատմում է, որ մայիսի 19-ից 20-ը Համամուլուից մինչև Համզաչիման փոքր տարածության վրա, ձորում հավաքվել էր մի քանի հարյուր հազար փախստական՝ Կարսի, Երզնկայի, էրզրումի շրջաններից, Ռուսահայաստանի մի շարք վայրերից։ «Փախըստական քարավանը ոչ դադար ուներ և ոչ էլ ծայր»։ Իսկ «թշնամին կրնկակոխ հետևում էր խուճապի մատնված, բընությունից տուժած, բազմահազար զաղթականությունը»²։

Ղարաքիլիսայի տակ մայիսի 25-ից 28-ը անհավասար մարտ տեղի ունեցավ թուրքական տասըհազարանոց զորքի և հայկական փոքրաթիվ զորամասերի ու նրանց միացած Փամբակի, Լոռվա գյուղացիների ղինված խմբերի միջև։ Ուրոշ տվյալներով թուրքական բանակը հազարների հասնող զոհ տվեց³։ Սակայն բացակայում էր կազմակերպվածությունը, չկար որոշակի ծրագիր։ Չնայած հերոսական դիմադրությանը, այնուամենայնիվ, թուրքերը գրավեցին Ղարաքիլիսան։ Թուրք մարդասպան Զավիդ բեյն իր ասքյարներին երեք օր ազատություն էր տվել ոճիրներ գործելու։ Ղարաքիլիսայի մի քանի հազար տղամարդկանց խումբ-խումբ գնդակահարեցին քաղաքամերձ անտառում։ Կողոպտվեց համարյա ամեն ինչ⁴։ Նշելով, որ թուրքական հրոսակներն այդ շրջա-

¹ ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 231։ Տե՛ս նաև «Կարմիր դրոշակ», № 3, 17.4. 1918 թ.։

² Մ. Ղ., Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը, Թիֆլիս, 1920, էջ 5—6։

³ Միացյալ և անկախ Հայաստան, Պատմական քայլը, Կ. Պոլիս, 1919 թ., էջ 30—31։

⁴ Մ. Ղ., նշվ. աշխ., էջ 40—45։

նից տարել էին կամ ոչնչացրել 24303 խոշոր եղջերավոր անասուն, 96704 ոչխար, 4718 ձի և էջ, 6296 գութան ոռոգիչ, 6030 սայլ-ֆուրգոն, 24096 երկրագործական գործիք, 5686 փեթակ և այլն, նույն հեղինակը հենվելով թուրքական վայրագությունների հետևանքները հետազոտած հանձնաժողովի ուսումնասիրությունների վրա, եզրակացնում է, որ Ղարաբեյլիսայի շրջանում, Փամբակում թուրքական զորքերի կատարած սպանություններն ու բռնությունները ոչ թե տարերային էին, այլ «թուրք վարիչների կանխորոշված ծրագրի» արդյունք¹:

Մոտենալով Երևանի մատույցներին, թուրքական ինտերվենտներն այն կտրել էին Թիֆլիսից, հեղափոխական Բաքվից և, ընդհանրապես, արտաքին աշխարհից: Այնտեղ կուտակված գաղթականության և տեղի բնակչության համար նահանջի և ոչ մի ճանապարհ չկար: Նրանց անվերասյահ մահ էր սպառնում: Թիֆլիսի հայ ազգային խորհուրդը, վրացական մենշևիկների և ադրբեջանական մուսավաթականների հետ միասին պատվիրակություն էին ուղարկել Բաթում հաշտություն խնդրելու: Իսկ թուրքական իմպերիալիստները դարձել էին ավելի սանձարձակ ու անզիջող:

Երևանի շրջանում կուտակված բնակչությունը օրհասական օրեր էր ապրում: Ամեն ոք գիտակցում էր, որ դիմադրություն ցույց չտալը հավասարազոր է ինքնասպանության: Այս պայմաններում ժողովուրդը ոտքի էր կանգնելու զենքով պաշտպանելու իր կյանքն ու պատիվը: Թշնամուն դիմված դիմագրավելու մտայնությունը գործնական ուժ ըստացավ:

1918 թ. մայիսի 24-ին Երևանի զորամասի հրամանատար զորավար Սիլիկյանի (Սիլիկով) կողմն ասված էր, որ «նամարդ թշնամին» «ուզում է ոչնչացնել մեր բազմաշարժար ազգը»: «Բայց քանի որ պիտի ոչնչանանք, ավելի լավ չէ՞ որ զենքը ձեռքներիս փորձենք մենք մեզ պաշտպանելու: Գուցե հաջողվում է մեզ կռվով ձեռք բերել ապրելու իրավունքը»²:

¹ Մ. Ղ., նշվ. աշխ., էջ 101—107:

² Միացյալ և անկախ Հայաստան, էջ 37:

Սակայն որքան էլ պարադոքսային է, պարտվելով Սարգարապատի մարտերում, թուրքական բանակի հրամանատար Վեհիբ փաշան ուլտիմատում էր պարտադրում Բաթումում հավաքված անդրկովկասյան հակահեղափոխական ջոշերի ներկայացուցիչներին: Պարտվել էին թուրքերը, բայց և իրենց կամքն էին թելադրում թուրքերը: Սեփական ժողովրդից կտրված, թուրքական բանակի դեմ Սարգարապատի տակ տարած հաղթանակից անհրազեկ, Թիֆլիսի Հայ ազգային խորհրդի ղեկավարությունը շարունակում էր հին ընթացքը, խաղաղություն հայցում ինտերվենտներից: Իսկ վերջիններիս նպատակն էր իրենց պայմանները պարտադրել այն մարդկանց, որոնք խոսում էին ու գործում Անդրկովկասի ժողովուրդների անունից, բայց լքել էին նրանց դիմադրությունը գլխավորելու գործը, անհրազեկ էին, կամ չէին գիտակցում այն կարևոր հաղթանակի նշանակությունը, որ հայ ժողովուրդը նվաճել էր անհավասար կռիվում: Փոխանակ հայացքը հառելու դեպի մայր երկիրը, սեփական ժողովրդի պայքարի գործը կազմակերպելը, Արևմտահայ խորհուրդը շտապում էր տեղափոխվել Հյուսիսային Կովկաս, ի. հետևից տանելով ահաբեկված գաղթականությունը, որի ծայրը հասել էր Վլադիկավկազ և Արմավիր: Թուրքական իմպերիալիստները պահանջում էին Ախլցխան, Ախալքալաղը, Ալեքսանդրապոլի շրջանը, Սուրմալուն, Նախիչևանը, էջմիածինը: Նրանք ձգտում էին բաժան-բաժան անել Անդրկովկասը և նրա առանձին մասերի հետ հաշիվ տեսնել իրենց հայեցողությամբ: Առաջինը թուրքական վերջնագիրն ընդունեց վրացական ազգային խորհուրդը և մայիսի 27-ին հռչակեց Վրաստանի «անկախությունը»: Նրան հետևեցին մուսավաթականները, իսկ ապա նաև Հայոց ազգային խորհուրդը:

Նորաստեղծ հայկական հանրապետությունը ընդամենը 9000 քառակուսի կմ տերիտորիա էր ունենալու և դառնալու էր Թուրքիայի վասալը:

Բաթումում պայմանագիր կնքելով, թուրքական ինտերվենտները և ոչ մի մտադրություն չունեին հարգելու Անդրկովկասին իրենց իսկ պարտադրած պայմանները: Թուրքա-

կան վալրենարարո զորամասերը մինչև 1918 թ. հոկտեմբերի 18-ը շարունակում էին ասպատակությունները Լոռու, Փամբակի, Ղարաբեղիսայի շրջաններում¹: 1918 թ. հոկտեմբերի 31-ին Ալեքսանդրապոլից հաղորդում էին. «Հայ գյուղացին այժմ ոչինչ չունի, կերակրվում է միայն կանաչով, արմտիքներով...»: «Տաճիկ իշխանությունը նրանից խլում է... ցորենը, գարին, ալյուրը, կարտոֆիլը, տասնյակ հազարավոր քշում անասունները, այն ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը, այդ բոլորի տերը կամաց-կամաց մեռնում է քաղցից»: «...Աշխատող ձեռքեր չկան. մոտ 10 հազար երիտասարդ հավաքվել է շրջանից, ուղարկվել էրզրում, որը գերեզման է դարձել նրանց համար, շատ քշերն են վերադարձել այնտեղից»²:

«Թուրքերը մեր երկրի որոշ մասերից ետ քաշվելով, իրենց հետևից թողնում են լիակատար ամայություն: Նրանք տարել են, բառիս բուն նշանակությամբ, ամեն ինչ, լինի այդ պետական, հասարակական, թե մասնավոր: Նրանք տարել են ամբողջ հացը, անասունները, պատրաստի վառելիքը, պահեստների և խանութների ապրանքները, տների կահ-կարասին, պատուհանների փեղկերը, վառարանները, երկաթուղու սեմաֆորները, լապտերները, հեռագրաթելերը, շատ տեղերում հեռագրասյուները և այլն, և այլն: Մի խոսքով, տարել են այն ամենը, ինչ որ որևէ արժեք ներկայացնում է մեր ժողովրդի կամ պետության համար»³:

Ինչպես նկատել է Ս. Կասյանը, թուրքական վալրենարարո իմպերիալիզմը «ոչ թե հետզհետե է քամում նվաճած, բռնագրաված երկրի հյուսիս, կաթիլ-կաթիլ ծծում ժողովրդի արյունը և որոշ չափով օգնում երկրի տնտեսությունը պահպանելուն, ոչ, տաճկական իմպերիալիզմը թալանի ու ավերածության, ջարդի և կոտորածի է մատնում երկիրը հենց առաջին մոմենտից: Հայաստանի հողը ոռոգվում է արյունով, դաշտերն ու ձորերը ծածկվում դիակներով: ...Երկիրն

¹ Մի-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 319, թ. 1:

² Նույն տեղում, գ. 320, թ. 1: Տե՛ս նաև ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 222, գ. 12, թ. 182:

³ Նույն տեղում, գ. 273, թ. 1:

ամբողջապես ավերվում, թալանվում է և ծայր աղքատութ-
յան մատնվում...»¹:

Երկրամասն անշատելով հեղափոխական Ռուսաստանից,
պայքարելով սովետական իշխանության դեմ, հայկական
շողերը օրեցօր զորվում էին թուրքական կառավարողների
պիրկը, ձեռք մեկնում իրենց ժողովրդի դահիճներին:

Ավելորդ չենք համարում մի քանի փաստերով ցույց
առել, թե ինչպիսի տրագիկոմիզմի մեջ էին ընկել այն մար-
դիկ, որոնք երեկ ուր էին ճոճում հայ ժողովրդի դարավոր
թշնամի թուրքական պետականության դեմ, իսկ այսօր քարշ
գալով մենշևիկյան, մուսավաթական իրենց համախոհնե-
րի հետևից, սովետական իշխանության դեմ դասակարգա-
յին կոիվ հայտարարելով, իրենց բախտը կապում էին թուր-
քական դահիճների հետ:

1918 թ. նոյեմբերի 4-ին Ալ. Խատիսովը, խիստ կերպով
դեմ արտահայտվելով Ռուսաստանին մերձենալու մասին
Արշ. Զուրաբյանի տեսակետին, անամոթաբար ասում էր, թե
«մենք և թուրքերը այժմ մեկս մեկու կարիքն ունենք», «այժմ
պետք է լավ հարաբերություններ պահպանել թուրքերի
հետ»²: 1918 թ. նոյեմբերի 9-ին Ավ. Ահարոնյանը Կ. Պոլ-
սում շնորհակալություն էր հայտնում սովթանին այն բանի
համար, որ նա էր տվել «անկախ Հայաստանի» գաղափարը³:

1918 թ. սեպտեմբերի 21-ին էնվերը Կ. Պոլսում գտնված
հայկական պատվիրակության անդամ Ալ. Խատիսովից պա-
հանջում էր դաշինք կնքել, չեզոք չլինել, այլ Թուրքիայի
հետ միասին «պաշտպանել» նրա արևելյան թիկունքը⁴: Իսկ
երեկ ցարիզմի ոտքերը լիզող Խատիսովը այսօր արդեն
համաձայնվում էր իր ժողովրդի դահիճի հետ և այն կար-
ծիքն էր արտահայտում, թե «հայկական հարցը լուծելու»
գործում թուրքերի ցանկությունից նա ավելի շատ բան է
սպասում⁵: Թուրքական իմպերիալիստները ձգտում էին

¹ Ս. Ատենյան (Կասյան), Ուր է կըքը, էջ 23:

² ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 222, գ. 12, թթ. 192—193:

³ Նույն տեղում, թ. 199:

⁴ Նույն տեղում, թ. 188—189:

⁵ Նույն տեղում, թ. 190:

Անդրկովկասի «անկախ» հանրապետությունները հակադրել Սովետական Ռուսաստանին, նրանց դարձնել Թուրքիայի վասալը, անմիջական սահման չունենալ Ռուսաստանի հետ և Թուրքիան հեռու պահել Հոկտեմբերյան հեղափոխության գաղափարների ազդեցությունից: Այս բանը շատ անսրող կերպով արտահայտել էր Թալեաթը 1918 թ. նոյեմբերին¹:

Դաշնակցական ավանտյուրիստների ընտրած քաղաքական վարքագիծը միմիայն հասցնելու էր նոր ջղաձգումների, նոր աղետների:

Այսօր դաշնակցական պարագլուխներին թվում է, թե անհետացել են իրենց թերթերի հավաքածուները, իրենց իսկ ստորագրած փաստաթղթերը և փորձում են հերոսանալ անտեղյակ ընթերցողի մոտ, նրան ներկայանալ հետևողական Թուրքոֆոբ, Թուրքական լծից հայ ժողովրդի ազատագրման գործի մարտիկներ:

Իսկ ինչի՞ մասին են վկայում փաստերը: 1920 թվականի նոյեմբերի 20-ին Երևանի «Հառաջ» թերթը «Հաշտության խնդիրը և մեր օրինենտացիան» առաջնորդող հոդվածում ճշտորեն արտահայտում էր Ս. Վրացյանի գլխավորած կառավարության որդեգրած ավանտյուրիստական, հայ ժողովրդի շահերի համար դավաճանական քաղաքականության էությունը: «Մեր դարավոր թշնամին, Տաճկաստանը,— կարդում ենք մենք այնտեղ,— կարող է ի վերջո հաշտվել մեր պետական գոյության հետ միայն այն ժամանակ, երբ մենք մի անգամ ընդմիջտ կհրաժարվենք ռուսական օրինենտացիայից»: «Եթե հայ ժողովուրդը կամենում է ապրել և ապահովել իր պետական ու ֆիզիկական գոյությունը հարատևորեն, նա պետք է ունենա ոչ թե ռուսական, այլ Թուրքական օրինենտացիա»:

Ինչպես ասում են, դավաճանությունը և ավանտյուրիզմը պողով ու պոչով չեն լինում: Քառասունհինգ տարի առաջ Թուրքական օրինենտացիայի ջատագովությանը հանդես եկող, հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի համար բախտորոշ նշանակություն ունեցող սովետական իշխանու-

¹ ՀՍՍՏ ՊԿՊԱ, ֆ 222, գ. 12, թ. 192:

թյան դեմ սուր ճոճող և այդ իշխանության շնորհիվ հայ ժողովրդի այսօրվա նվաճած վերածնության հասցեին ծախու բամբասանքներով զբաղվող մարդիկ փորձում են հանդես գալ հայրենասերի, թուրքական լծի դեմ պայքարած «հերոսների» դերում:

1921 թվականի մարտի 1-ին, փետրվարյան ավանտյուրայի օրերին նույն Ս. Վրացյանը դիմում էր թուրքական կառավարողներին՝ Ազգային ժողովին ու Մուստաֆա Բեմալին և օգնություն խնդրում սովետական իշխանության դեմ պայքարելու համար: Իսկ դաշնակցական «Ազատ Հայաստանը» այդ ժամանակ իր մի խմբագրականում սեռով սպիտակի վրա գրում էր. «Իրերի պատմական բերումով Անդրկովկասի ժողովուրդների քաղաքական ազատության իրական պաշտպանը կարող է դառնալ միայն Տաճկաստանը...»¹:

Վրացյանը ձեռք էր մեկնում արյունոտ Ռեհաէդդին Շաքիրին, արևմտահայության տեղահանության ու բնաջնջման գլխավոր կազմակերպիչներից մեկին, որը 1921 թվականի գարնանը որպես Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի ներկայացուցիչ, սիրալիր հանդիպումներ էր ունենում նրա հետ: Թիֆլիսում լույս տեսած «Կարմիր Աստղ» թերթի 1921 թ. հունիսի 7-ի № 79-ում հրապարակված Ս. Վրացյանի նամակը Շաքիրին շատ լավ բնորոշում է դաշնակցական պարագլխի հետապնդած նպատակը. միասնական ճակատ կազմել քեմալական Թուրքիայի հետ, ռազմամթերք և այլ օգնություն ստանալ սովետական իշխանության դեմ կռվելու համար:

Նվա մի փաստ: Նույն թվականի մարտի 9-ին Ս. Վրացյանը Թավրիզի հայկական թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք Թանգյանին հղած իր մի նամակում, որ լույս է տեսել Թավրիզի «Մինարեթ» շաբաթաթերթի 1921 թ. ապրիլի 14-ի համարում, մասնավորապես գրում էր. «Տաճիկների հետ մեր հարաբերությունները լավ են, հույս ունենք անկեղծ բարեկամություն հաստատել, մի հարաբերություն, որ հիմնված լինի փոխադարձ շահի վրա: Մեր միակ

¹ Տես «Ժողովրդի ձայն», 27.6. 1921 թ.

վտանգն այժմ հյուսիսից է, որի համար պետք է միանա՞ն հարավի բոլոր ժողովուրդները»¹:

Դաշնակցական տիրապետության օրոք Հայաստանը մեկուսացված էր, շրջապատված անբարյացակամ ուժերով: Երկրի ներսում դրությունը հուսահատական էր: Հայաստանի փոքր տերիտորիայի բնակչության կեսից ավելին կազմում էին գաղթականները՝ անտուն, մերկ ու քաղցած²: Գյուղերն ու շեները ավերված էին, գյուղատնտեսական աշխատանքները դադարեցված: Հացի բացակայության և կենսամթերքների սպառման հետևանքով գյուղի աշխատավորությունը զրկված էր սերմացուից. անխնա ոչնչացվում էին անասունները: Տիրում էր սով, այդ բառի իսկական իմաստով: Սովի հետևանքով մասսայական բնույթ էին ընդունել տարափոխիկ հիվանդությունները: Դեղատների ու դեղորայքի, բժշկական որևէ սպասարկման մասին խոսք անգամ չէր էարդ լինել: Պատմական փաստաթղթերը մեզ հիշեցնում են այն ողբերգական դրությունը, որ տիրում էր Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման նախօրյակին: Դրանցից մեկում մենք կարդում ենք. «Հայաստանը, ներկա սահմաններով, իր բնաշխարհին մեջ, աղզովին դատապարտված է անօրինակ ողբերգական մահվան:

Դիակները, հաճախ, ամենն բանուկ հրապարակներուն վրա, գիշերով, ոտքիդ կը կառչեն և ամբողջ քաղաքին մեջ, ամեն ժամ, լսելի կըլլա քաղցած բազմությանց «հաց, հաց, հաց» աղիողորմ աղաղակը...

Ոչ մեկ իշխանություն ունենք, ոչ մեկ աշխատանք, ոչ մեկ բարեկամ, սով-արքան է միակ իշխանությունը, որ կոչլնչացնե անհա մեր ցեղը, անընդունակ դարձնելով մեզ ոչ միայն աշխատելու, այլև ապրելու: Հայաստանը դատապարտված է ողբերգական մահվան: Մեր կառավարությունը, դժբախտաբար, ցարդ ոչ մեկ գործնական քայլ կրցավ առնել: Պարենավորման և խնամատարական բաժանմունքները անզոր ու անընդունակ մնացին: Հայ և օտար նպաստամատույց ընկերությունները նույնիսկ աղետը չկրցան

¹ Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», 22.6. 1921 թ.:

² ՀՄՍԻ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 120 ա, ԹԹ. 5—8:

մեղմել»։ «Թշնամի թե բարեկամ, խուլ և անտարբեր մնացին ամբողջ հերոսական ժողովրդի մը բնաշնչման ի տես...»¹։ Թուրքական հրոսակները ձգտում էին մինչև վերջ խեղդամահ անել ժողովրդին, որը գալարվում էր սովի ու թշվառության ճիրաններում, իսկ դաշնակցական ու մյուս չոչերը «փոխանակ... կյանքի ու մահվան հարցերով զբաղվելու», զբաղված էին «կուսակցական վեճերով, կառավարության աթոռների բաժանման վեճերով»²։

Երկրում տարրական կարգ ու կանոնը բացակայում էր Անարխիա, ծեծ, կողոպուտ, անիշխանություն, պաշտոնական մարմինների կողմից անգործություն և անօրինականությունների խրախուսում, կյանքի և ունեցվածքի անապահովություն՝ ահա դաշնակցական իշխանության բնորոշ կողմերը։ Նրանց կառավարման արատները մերկացնող ժամանակի մի փաստաթղթում կարդում ենք. Երևանում «անոթիներն ու սովյալները չեն, որ կխռովեն հանրային անգործությունը։ Դժբախտաբար անոնք, գառներու նման, վիզերին ծռած, ճաշարանի ապակեփեղկերու առջև և կամ փուռին դիմաց մահվան կսպասեն արտակարգ անգործությամբ։ Զարիքը կուշտերեն, չափազանց շատ հղիացածներեն կուգա, չարագործությունն արհեստի վերածող և գողության ու հափըշտակության մոլուցքով բռնված ստահակներեն կուգա»³։

1919 թ. հունիսի 10-ին «Հայաստանի աշխատավոր» թերթը (№ 67) խոստովանում էր, թե «կամ պետք է վերջ տալ այս ալան-թալանին, կամ էլ հեռանալ ասպարեզից, իբրև ապիկարներ»։ «Ավելի ծանր դրություն, ավելի դաժան վիճակ, քան այն, որի մեջ այժմ գտնվում է հայ ժողովուրդը, հայկական հանրապետության մայրաքաղաքում և ընդհանրապես Արարատյան դաշտում, երևակայել դժվար է»⁴։

Այսպիսի դժնդակ պայմաններում դաշնակցական տընօրենները նորից ու նորից ավազի վրա էին կառուցում իրենց

¹ ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, գ. 570, ց. 1, թթ. 11—12։

² ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 222, գ. 13, թ. 364։

³ ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 502, թ. 2։

⁴ «Կարմիր բանվոր», № 3, 24.3, 1919 թ.։

պլանները, արևմուտքի իմպերիալիստների հովանավորության մեջ էին տեսնում իրենց իշխանության հարատևումը 1919 թ. փետրվարի 4-ին Հայաստանի արտաքին գործերի մինիստր Ս. Տիգրանյանը գրում էր մինիստր-նախագահին. «Որևէ հզոր պետության զորեղ հովանավորության անհրաժեշտության» մասին: Նա գտնում էր, որ «մեր դատը պիտի մի զորավոր փաստաբանի աջակցության տակ դնենք»: «...Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով և բնական քաղաքական և տնտեսական հնարավորություններով անարժեք առարկա չէ... Այս կամ այն պետության լուրջ շահագրգռվելը և հաստատ ու գործուն հետաքրքրելը, իհարկե, կատարվել կարող է դրանց որոշ իրավունքներ ու հատուկ դիրք տալով Հայաստանի ներքին կյանքում, որ և պրոտեկտորատի բովանդակությունն է կազմելու»¹:

Նրանք իրենց պառլամենտի նախագահի բերանով Անտանտայի ներկայացուցիչ ամերիկացի գնդապետ Հասկելի դալուստը ողջունելով, կարծում էին, որ իրենց «հոգու լույսը ծագում է հեռավոր Արևմուտքից», «բարեկամ Ամերիկայից»²:

Կառավարության նախագահ Ալ. խատիսովը 1919 թ. դեկտեմբերի 27-ին դիմում էր Երևանում Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչ կապիտան Գրեսին ֆինանսական և այլ օգնություն ստանալու խնդիրքով: Նա հավաստում էր, «թե ամբողջական Հայաստան երկրի բնական ճոխ հարստությունները և հայ ժողովրդի ստեղծագործական կարողությունները դյուրությամբ պիտի հատուցանեն» «ֆինանսական և նյութական օգնության փոխարեն»³:

Հայ ժողովրդին բնական դաշնակցից՝ աշխատավորական Սովետական Ռուսաստանից կտրած դաշնակցական թաղաքագետները՝ օգնություն էին աղերսում իմպերիալիստական Եվրոպայից սեփական երկրի հարստությունները, սեփական ժողովրդի «ստեղծագործական կարողությունները»

¹ ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 375, թթ. 14—15:

² Նույն տեղում, գ. 482, թ. 9:

³ Նույն տեղում, գ. 458, թ. 5:

րը» գաղութարարներին տրամադրելու պայմանով: Իսկ անգլիական գաղութարարներն իրենց ներկայացուցչի կազմած զեկուցագրում եկել էին այն եզրակացության, որ «Հայաստանի և հայ ժողովրդի համար գլխավոր շարիքը դաշնակցություն կուսակցությունն է»: Այդ փաստաթղթում այն միտքն էր արտահայտված, թե քանի «իշխանության զլուխ կանգնած է այդ կուսակցությունը, դժվար է հուսալ պետական շինարարություն Հայաստանում...»¹:

Պատերազմի ժամանակ հայանպաստ բառախաղով հայ անհեռատես գործիչներին շժմեցրած Անգլիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչ Ֆորեստյե Վոկերը 1919 թ. փետրվարի 7-ին Նրևանում գայրանում էր Քաջազնունու վրա, լրկտիաբար հարց տալիս. «կովե՞լ են արդյոք հայերը դաշնակիցների կողմում»²:

Իմպերիալիստական Արևմուտքը բոլոր միջոցները գործադրում էր Անդրկովկասը Սովետական Ռուսաստանին հակադրելու համար: Հայկական հանրապետության արտաքին գործերի մինիստրության մի փաստաթղթում (1919 թ. մարտ) ասված է, որ Անգլիան Անդրկովկասի հանրապետություններից պահանջում էր «խզել բոլոր կապերը Ռուսաստանից»³: Անգլիան Կարսի հարցում ամեն կերպ քաշքշուկ էր ստեղծում, խանգարելով այդ մարզի կցումը Հայաստանին⁴: Անգլիական ռազմական իշխանությունները բացահայտ լիտիությամբ բռնազրավեցին և կոդուպտեցին Կարսում եղած հրեկայական քանակությամբ ռազմամթերքը, երկաթուղային ունեցվածքը, բամբակը և շատ ուրիշ ապրանքներ⁵:

Հայաստանից հեռանալով, անգլիական իմպերիալիստները մի քանի միլիոն ֆունտ ստեռլինգի հաշիվ ներկայացրին դաշնակցական կառավարությանը: Թրծված գաղութարարներն իրենց ինտերվենցիան «բարեարություն» էին համարում և դրա համար անամոթաբար փոխհատուցում պա-

¹ ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 335, թ. 96:

² Նույն տեղում, գ. 304, թթ. 9—10:

³ Նույն տեղում, գ. 335, թ. 86:

⁴ Նույն տեղում, գ. 506, թ. 2:

⁵ Նույն տեղում, գ. 335, թթ. 131—132:

հանջում մերկ ու սոված ժողովրդից¹։ Իսկ Ավ. Ահարոնյանը շարունակում էր իր ակնկալությունները ԱՄՆ-ից, 1919 թ. սեպտեմբերի 2-ին գրելով, թե «մեր բախտը որոշելիս Ամերիկան իր հզոր, վճռական խոսքն ունի», թե «միմիայն Վիլսոնը կարող է մեզ և մեր նմաններին փրկել...»²։

Այսպիսի պատրանքներով տառապող քաղաքական «գործիչները», ինչ խոսք, որ ավելի սաստկացնելու էին վեց տարի շարունակ պատերազմական ամենադաժան օրեր ապրած ժողովրդի անընդգրկելի ողբերգությունը։

Հայ ժողովրդի համար ստեղծվել էր մի վիճակ, որի բնորոշումն այնքան պատկերավոր կերպով տվել է Սարգիս Կասյանը։ «Երկրագնդի վրա թերևս ոչ մի տեղ ժողովուրդն այնպիսի ողբալի, այնպիսի օրհասական և սոսկալի օրեր չի ապրում, ինչպիսին ապրում է ժողովուրդը Հայաստանի տերիտորիայի վրա,— գրում է նա։— Կյանքի բոլոր ասպարեզներն էլ արտաշնչում են դառն ու լեղոտ օդ և թունավորում ամբողջ երկիրը, սպանելով նրա կենսունակ ուժերը, խեղդելով նրա ձգտումներն ու կամքը։ Մի հսկայական մուրճ ախրության և մոսյուլթյան, տանջանքի և մրմունջի կնիք է դամել այդ դժբախտ երկրի արյունաներկ ճակատին։ Շրնչավոր էակները, թե՛ անշունչ իրերը, մերկ լեռներն ու անտառապատ սարերը, թե՛ գանգերով լեցուն ձորերն ու արյունով ողողված դաշտերը, ամայի դարձած գյուղերն ու ավերված քաղաքները, գաշտերում ու բարձրավանդակներում սպրոզ չունեող գյուղացիները, թե՛ քաղաքների խուցերում ու ավերակներում գոյությունը քարշ տվող քաղքենիները, տեղական բնիկ՝ խեղճացած ու թշվառության մատնված ազգաբնակչությունը, թե՛ թալանված ու սովալլուկ, լքված ու վայրենացած գաղթականությունը—բոլորն էլ վշտալից հայացքը արճապատ երկնականմարին հառած՝ օգնություն են հայցում, ելք են որոնում։ Հայաստանում գոյությունը դարձել է անեծք, կյանքը՝ դժոխք»³։

1 Մլժ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, գ. 801, թ. 79։

2 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 3, թթ. 253—255, գ. 8, թ. 67։

3 Ս. Յանյան (Կասյան), Ուր է ելքը, էջ 3։

Իսկ այդ օրերին անգլիական պահպանողական «Դեյլի Մեյլ» թերթը շարախնդում էր, հայտարարելով. եթե Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները մտադիր չեն հանձն առնել Հայաստանի մանդատը, ապա «որքան էլ սոսկալի լինի այդպիսի հեռանկարը՝ հայերը պիտի բնաջնջվեն»¹:

Զարաշար սխալվում էին պարոնայք իմպերիալիստները: Հայ ժողովրդի փրկությունը ոչ թե նրանց կամքից էր կախված, այլ հեղափոխական հյուսիսից՝ մեծ Լենինի գլխավորած բանվորա-գյուղացիական Սովետական Ռուսաստանից, որի օգնությամբ նա տապալեց դաշնակցական կառավարությունը և 1920 թվականի նոյեմբերի 29-ին հաստատեց սովետական կարգեր:

Վ. Ի. Լենինը առաջինը ողջունեց «իմպերիալիզմի ճնշումից ազատագրված աշխատավորական Հայաստանին»: Եվ հայ կոմունիստ բանաստեղծը երգեց.

Ինչպես աշխարհի ճորտերին բոլոր,
Այնպես էլ գերի աշխարհին իմ հին
Երկինք մի մաքուր, արև մի բոսոր
Լոկ Հոկտեմբերյան հողմերը տվին:

Սովետական իշխանության հաստատումով դրվեցին հայ ժողովրդի բովանդակ կյանքի վերածնության հիմքերը: Զենքերի շաշյունին, թշվառների ողբին ու լացին փոխարինեցին խաղաղությունը, սոցիալական և ազգային ազատություն նվաճած մարդու աշխատանքի պաթոսն ու մատաղ սերնդի երգն ու ծիծաղը: Հայ ժողովուրդն ընթացավ իր վերքերն ապաքինելու, նոր կյանքի, սոցիալիզմի կառուցման ուղիով: Կարճ ժամանակում փոխվեց երկրի տնտեսության պատկերը: Մեր ռեսպուբլիկան դարձավ առաջավոր արդյունաբերության և գյուղատնտեսության, համատարած գրագիտության, ձեռով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական կուլտուրայի երկիր:

Միայն սովետական իշխանության տարիներին, խաղաղ և ապահով կյանքի պայմաններում հայ ժողովուրդը շնչեց

¹ ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 801, Խ. 79:

լիաթոք, դրսևորեց իր բոլոր ունակությունները հոգևոր և նյութական արժեքների ստեղծման ասպարեզում, կառուցեց և ստեղծեց այնքան, որքան չէր ստեղծել իր հազարամյակների պատմության ընթացքում: Դարերից ի վեր հայ ժողովրդի համար այնքան վտանգավոր արտագաղթը վերածվեց թուրքական շարդարարների մեղքով աշխարհի տարբեր մասերում սփռված հայ տարագիրների ներգաղթի՝ դեպի իրենց մայր հայրենիքը՝ Սովետական Հայաստան, բոլոր պայմանները ստեղծելով նրանց նորմալ կյանքի և ստեղծագործական աշխատանքի համար: Սովետական Հայաստանն այսօր սփյուռքահայ աշխատավորության միակ հույսն է, միակ փարոսը, ապրելու, գոյատևելու միակ աղբյուրը:

Նրանք մերժում են Սովետական Հայաստանի դեմ դաշնակցության դավերը, նրա կողմից որդեգրված՝ «մեր պարտքըն է գուրգուրալ արտասահմանի վրա», «արտասահմանը, նոր սերունդների համար, ամեն գաղութի մեջ, ազատության շրջանն է»¹ աղետաբեր քաղաքականությունը: «Օտար երկիրներում տակ ապրող, հայրենիքի կարոտը քաշող պանդուխտ հայուն հառաչանքն ու իղձն է եղել հայրենիք ունենալը: Դարավոր այս իղձն իրագործված է ազատագրված նոր հայրենիքի՝ Սովետական Հայաստանի փառահեղ իրականությամբ: ...Որքան բախտավոր է սփյուռքի հայությունը, որ արժանացած է հայրենիքի կանչին»²: Այսպիսին է սփյուռքահայ հայրենասերների դիրքորոշումը:

Հինգ տասնամյակների ժամանակը, սակայն, անկարող է եղել մոռացության տալ այն կսկիծը, այն դաժան փորձությունը, որին հայ ժողովուրդը ենթարկվեց առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Եվ այսօր զանգվածային ոճիրից վերապրող հայ մարդիկ, երեկվա որբերը, նրանց զավակներն ու թոռները Սովետական Հայաստանում թե սփյուռքում արդար զայրույթով են հիշում թուրքական կառավարողների ու նրանց իմպերիալիստական հովանավորողների ժողովրդասպան շարագործությունը: Նրանք հիշում են,

¹ «Հայրենիք», 25.11. 1961 թ.:

² «Լրաբեր», 27.9. 1962 թ.:

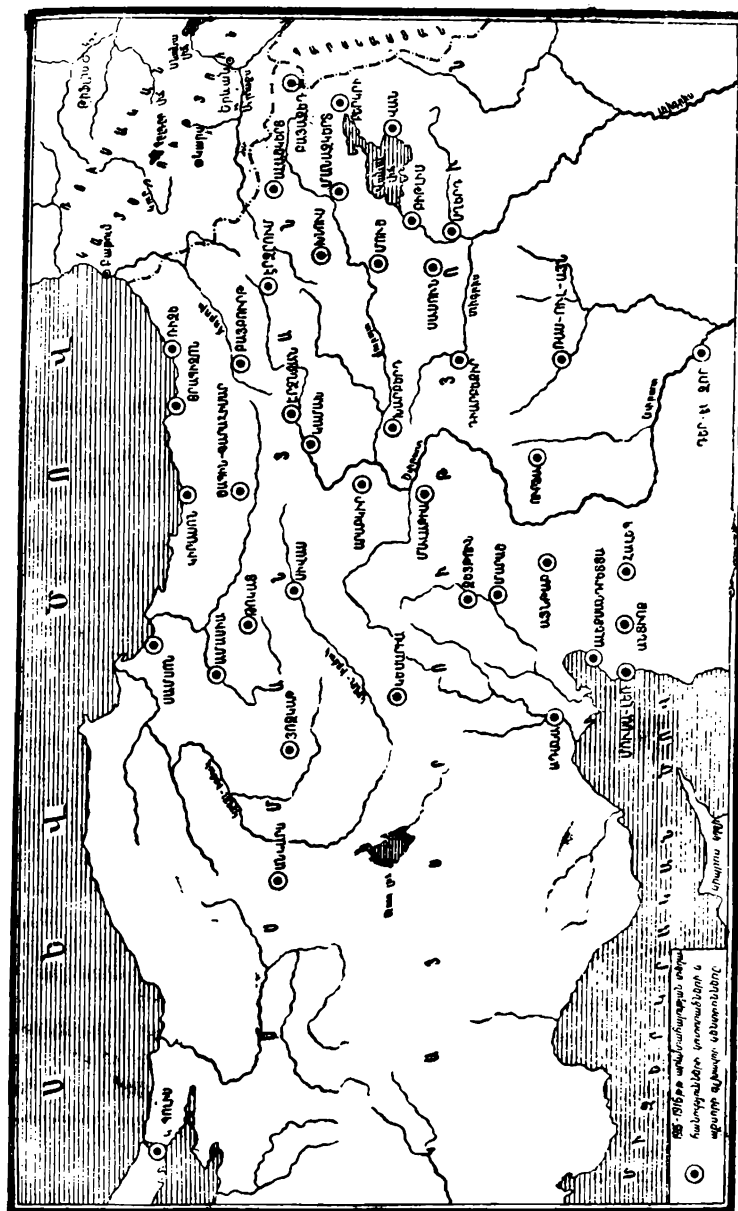
բայց և գիտակցում, որ վրեժխնդրության ու դառնության խոսքերը չեն որ փութացնելու են հատուցումը: Հայ ժողովրդին կյանքի ուրիշ ճանապարհ՝ կոմունիզմի կառուցման, ժողովուրդների եղբայրական բարեկամության ընտանիքում նորանոր բարձունքներ նվաճելու ճանապարհն է տրված, որով ահա քառասունհինգ տարի ընթանում է նա Սովետական Հայաստանում: Եվ ինչպես մեր ժամանակակից բանաստեղծուհին է երգում.

Պատմության երթում՝ անդուլ, հանապազ
Առաջինների շարքում քայլելով,
Պատմության հանդեպ երեսդ միշտ պարզ՝
Քո ողջ էությանըդ նորին փարվելով,—
Քո մաքառելով,
Քո հավատալով,—
Դու, իմ ժողովուրդ, դու ապրել ես, կաս,
Այսպես ապրելով...

«Երբ հոգեկոշում ենք անցյալի տխուր օրերը և հարգում չունահատակների խնկացող հիշատակը, մեր սրտերը մի անգամ ևս պետք է լցվեն սիրո և հավատարմության ուխտով դեպի մեր Հայաստանը՝ մեր հույսի, լույսի և հավատի միակ աղբյուրը»¹: Ամերիկահայ առաջադիմական ուժերի օրգանի այս եղրակացությունը կարծես մի ընդհանուր հայտարարի է բերում ողջ աշխատավոր սփյուռքահայության տենչերն ու իղձերը:

Սովետական ժողովուրդների եղբայրական կուռ ընտանիքի իրավահավասար անդամ հայ ժողովուրդը հպարտ է, որ հարազատ կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ ընթանում է կոմունիզմ կառուցողների անպարտելի շարքերում, որ իր ստեղծագործական կորովն է ներդնում մեր հզոր հայրենիքի համաշխարհային պատմական հաղթանակների մեջ:

¹ «Լրաբեր», 25.4. 1963 թ. »

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՑԱՆԿ

Մարֆսիզմ-լենինիզմի կլասիկներ

Маркс и Ф. Энгельс., Восточный вопрос, Лорд Пальмерстон.
Русско-турецкая война, Национальности в Турции, Соч. пер-
вое издание, т IX. Крымская кампания, Падение Карса, т. X.
К восточному вопросу, т. XV. Том XVI, ч. I, стр. 303—304,
т. 20, изд. 2-ое, стр. 267.

- Վ. Ի. Լենին — Իրադարձությունները Բալկաններում և Պարսկաստանում,
երկեր, 4-րդ հրատարակություն, հ. 15: Համաշխարհային պատմու-
թյան նոր գլուխը, հ. 18: Դարձյալ նացիոնալիզմի մասին, հ. 20:
Ազգերի ինքնորոշման իրավունքի մասին, հ. 20: Ուրիշի դրոշակի
տակ, հ. 21: Պատերազմը և Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատիան,
հ. 21: II ինտերնացիոնալի կրախը, հ. 21: Ինչպե՞ս են ռեակ-
ցիային ծառայելը միացնում դեմոկրատիա խաղալու հետ, հ. 21:
Ռեուլուցիոն պրոլետարիատը և ազգերի ինքնորոշման իրավունքը,
հ. 21: Օպորտունիզմը և II ինտերնացիոնալի կրախը, հ. 21: Վե-
լիկոռուսների ազգային հպարտության մասին, հ. 21: Եվրոպայի
Միացյալ Նահանգների լուղունդի մասին, հ. 21: Իմպերիալիզմը որ-
պես կապիտալիզմի բարձրագույն ստադիա, հ. 22: Ծառ Բեռնի ին-
տերնացիոնալ միտինգում 1916 թ. փետրվարի 8-ին, հ. 22: Սո-
ցիալիստական ռեուլուցիան և ազգերի ինքնորոշման իրավունքը
(Թեգիսներ), հ. 22: Սեպարատ հաշտության մասին, հ. 23: Պրոլե-
տարական ռեուլուցիայի ռազմական ծրագիրը, հ. 23: Պատերազմ
և ռեուլուցիա, հ. 24: Պետություն և ռեուլուցիա, հ. 25:

Զեկուցում հաշտության մասին հոկտեմբերի 26-ին (նոյեմբերի
8-ին), Սովետների համառուս. երկրորդ համագումարում, Ընտրի
երկեր, հ. 2: Ծանր, բայց անհրաժեշտ դաս, Ընտրի երկեր, հ. 2:
Աշխատավոր ու շահագործվող ժողովրդի իրավունքների դեկլարա-
ցիա, Ընտրի երկեր, հ. 2:

В. И. Ленин о Закавказье. Ереван, 1963.

Արխիվային նյութեր

ՀՍՍՐ պետական կենտրոնական պատմական արխիվի ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 612, 618, 621, 622, 632, 636, 676, 693, 723, 741, ցուցակ 2, գործ 149, 476, 666, 669, 676, 677, 679, 685, 689, 690, 691, 692, 695, 707, 709, 711, 713, 723, 729, 733, 745, 746, 750, 766, 778, 1287, 1305: Ֆոնդ 121, ցուցակ 1, գործ 3, 6, 8, 15, 33: Ֆոնդ 200, գործ 126, 144, 237: Ֆոնդ 221, ցուցակ 1, գործ 16, 31: Ֆոնդ 222, ցուցակ 1, գործ 1, 12, 13, 126, 364: Ֆոնդ 227, գործ 415, 416, 419, 420, 422, 439, 465, 478, 482, 489, 594, 595, 601: Ֆոնդ 242, ցուցակ 1, գործ 29, 33: Ֆոնդ 282, ցուցակ 1, գործ 1, 2, 7, 19: Քաղվածքների ֆոնդ, գործ 3, 33, 37, 40, 41, 42, 43, 45, 61, 120 ա:

ՍՄԿՊ Կենտկոմին կից Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական ֆիլիալի արխիվի ֆոնդ 4047, ցուցակ 1, գործ 43, 72, 74, 79, 81, 97, 120, 124, 142, 145, 148, 194, 213, 231, 232, 273, 304, 317, 319, 320, 335, 375, 458, 482, 502, 506, 570, 696, 801: Դործ «Արձանագրություն Հայոց ազգային համախորհրդի» (29. 9 — 1917 թ.—13. 10. 1917 թ., Թիֆլիս), Դործ «Հայ ազգային խորհրդի արձանագրությունները» (16. 19. 1917—15. 6. 1918 թ., Թիֆլիս):

Центральный государственный Исторический Архив, г. Москва, фонд 579. оп. I, д. 1878, 1957,

Մամուլ

«Ազատամարտ» (Կ. Պոլիս, 1914), «Ազգ» (Բոստոն, 1920), «Աշխարհ» (Փարիզ, 1963—1964), «Արարատ» (Բեյրութ, 1963—1964), «Արև» (Բաքու, 1917), «Արև» (Կահիրե, 1963), «Բանվոր» (Թիֆլիս, 1918), «Բանվորի խոսք» (Բաքու, 1918), «Զարթոնք» (Բեյրութ, 1963—1964), «Լրաբեր» (Նյու-Յորք, 1963—1964), «Խորհրդային Հայաստան» (Երևան, 1927), «Կարմիր բանվոր» (Աստրախան, 1919), «Կարմիր դրոշակ» (Մոսկվա, 1918—1919), «Կոմունիստ» (Բաքու, 1926), «Կոմունիստ» (Մոսկվա, 1918), «Հայաստան» (Թիֆլիս, 1917), «Հայրենիք» (Բոստոն, 1961), «Հորիզոն» (Թիֆլիս, 1913—1914), «Մշակ» (Թիֆլիս, 1912—1917), «Մեր խոսքը» (Թիֆլիս, 1914), «Նաիրի» (Բեյրութ, 1963—1964), «Պայքար» (Թիֆլիս, 1915—1917), «Պրոլետարիատի կոկիլը» (1903):

«Бакинский рабочий» (Баку, 1918), «Кавказское слово» (Тифлис, 1916), «Новое время» (Петербург, 1912—1913), «Правда» (1912—1913), «Путь правды» (1914), «Русское знамя» (1912),

«Русская молва» (1912), «The Times» (1913, 1920), «Жизнь национальностей» (Москва, 1920—1922):

«Армянский Вестник» (1916), «Գործ» (Թաթու, 1917), «Коммунист» (Москва, 1964), «Հայրենիք» (ամսագիր, Բոստոն, 1952—1960), «Պատմա-բանասիրական հանդես» (Երևան, 1962—1963), «Տեղեկագիր» (Երևան, 1955—1964), «Советское востоковедение» (Москва, 1957):

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՀՐԱՊԱՐԱԿՎԱԾ
ԱԿԶՐԱՂՐՅՈՒՆՆԵՐ, ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ
ԱՅԼ ԿԱՐԳԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայերեն

Աբդուլ Համիդի հիշողությունները, «Հորիզոն», № 41, 42, 1913:

Ա.—ԴՈ, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում, Երևան, 1917:

» Վանի, Բիթլիսի և Երզրումի վիլայիթները, Երևան, 1912:

Ազատյան Բ.— Ժամանակ բառասնամյա, 1908—1948, Գալաթիա:

Ազատյան Հ.— Հայաստանի խորհրդայնացման վեցերորդ տարին, 1926:

Ազգ: Բացառիկ թիվ 1915—1916, Բոստոն:

Ալպոյանեան Արշակ, Պատմություն Մալաթիոյ Հայոց, տեղագրական, պատմական և ազգագրական, Պեյրուք, 1961 թ.:

Ակունի Ս., Միլիոն մը հայերու շարդի պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1920:

Անահունյան Վարդես, Անդրանիկ՝ մարդը և ռազմիկը, Բոստոն, 1957:

Ա. Յ., Ազգային հերոս Զոր. Անդրանիկ և իր պատերազմները, Փարիզ, 1953:

» Հայկական հարցը երեկ և այսօր, Գահիրե, 1946:

Ամիրխանյան Ա., Ռուս և թուրք զինադադարը: Պատմական անցքեր, 1917—18, Յրեզնո, 1921:

Անանուն Դավիթ, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը 19-րդ դ., հ. 3, Վենետիկ:

» Հայության հավաքումը, «Մշակ», 17. 10, 19. 10. 1914 թ., № 236:

Անդրանիկի կռիվները 1914 թ. նոյեմբեր 3—դեկտեմբեր 2., Սոֆիա, 1915:

Անդրանիկ, Կյանքը, պատերազմները և հուշերը, Բեյրութ, 1932:

Անտոնյան Արամ, Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա, Բոստոն, 1931:

Առաքելյան Հ., «Թիֆլիսից—Դիլման», «Տանջված Հայաստան», ուղևորություն «Թուրքաց Հայաստանում», «Զիթենի», Թիֆլիս, 1915:

Առնակ, Թուրքերու ճանկին մեջ (1916—1919), Բոստոն, 1936:

Առ, Դատաստան (ակնարկ Ս. Փարամազի կյանքից), Բեյրութ, 1934:

Ավանեսով Ս. Ս., Թուրքիայի կառավարող շրջանների ազգային քաղաքականության մի բանի հարցերի շուրջ, «Տեղեկագիր», № 7, 1964:

Առնեյան Ս. (Գաթյան), Ո՛ր է ելքը, Նոր-Նախիջևան, 1920:

Առաժ, Պետական վերանորոգությունն ու հողային հարցը, Կ. Պոլիս, 1910:
» Օսմանյան կայսրության անկման պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1913:
» Բարենորոգումներու հարցը. 1. Պետական բարենորոգումներ, Կ. Պոլիս, 1914:

Արամ Հայկազ, Շապին-Գարահիսար ու իր հերոսամարտը, Նյու-Յորք, 1957:

Արամայիս, Զարհուրելի ոճերը, Մուշ-Սասուն, Բաքու, 1916:

Արզումանյան Մ. Վ., Բուլղերիների գործանեությունը և ռուլլուցիոն շարժումները Հայաստանում 1907—1917 թվականներին, Երևան, 1959:
Խաբկեան վարդապետ, Հայկական հարցը և Պողոս Նուբար փաշան, Վաղարշապատ, 1914:

Բաբրի Հանրի, Սարսափի երկրին մեջ: Նահատակ Հայաստան, Կ. Պոլիս, 1919:

Բաբեղյան Խ. Հ., Բուլղերիյան հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիա, 1900—1920, Երևան, 1959:

Բզեյան Սարգիս և Միսակ. Հարազատ պատմություն Տարոնո, 1862, Գահիրե:

Բեռեղյան Էդ., Հայկական տանջանքները և Եվրոպան, Դասախոս. 1902 թ. հունիսի 26-ին Բեռլինում, Ժնև, 1906 թ.:

Բինո Ռընե, Հայերու բնաշնչումը գերմանական մեթոդ-թուրքական գործնականությամբ, Կ. Պոլիս, 1919:

Բոլդվին Օլիվեր, Վեց բանտ և երկու հեղափոխություն, Աղեքսանդրիա, 1933:

Բյուրատ Սմբատ, Արևելյան խնդիր և հայկական հարց. պատմ. ուսումնասիրություն, Կ. Պոլիս, 1919:

Բրանդես Գ., Հայաստանը և Եվրոպան, բանախոս. Բեռլինում, 1903 թ. փետրվարի 2-ին, Ժնև, 1907:

Գաբունյան Արամ, Դատաստանի օրեր, Կ. Պոլիս, 1918:

Դալոյան Գ. Ա., Անդրկովկասում սոցիալիստական ռուլլուցիայի և կոմունիստական շինարարության պատմության կեղծարարության դեմ, Երևան, 1961:

Գեղամյանց Նիլոն Ա. Ք., Հայերի ազատագրական շարժումները 20-րդ դարում, կամ հայկական հարցի յոթերորդ շրջանը, մ. 2, Բաքու, 1917:

Թուս բյուրոկրատիան և հայերը (արտատպված «Հովիվ» շաբաթաթերթից), Բաքու, 1917:

Գյուլգյան Գ., Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը և Հ. Հ. դաշնակցությունը, Փարիզ, 1927:

Դալլաբյան Ղ., Անդրկովկասի աշխատավորության ինտերնացիոնալ համախմբման համար, Երևան, 1964:

Դաշնակցություն կառավարության գոկոմիստների դիրք 1, Երևան, 1923:
Դատավարություն Թալեթ փաշայի, Վիեննա, 1921:

Դարբինյան Արտակ, Հայ ազատագրական շարժման օրերին (հուլիս 1890-են 1940), Փարիզ, 1947:

Դարբինյան Ռուբեն, Բուլշևիզմը և Հայաստանը, Ե., 1920:

Երամեան Համբարձում, Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, հատոր Բ, Աղեքսանդրիա, 1929:

Եզենկյան Արամայիս, Աշխատավորության դատարանին, Թիֆլիս, 1927:

Երկանյան Ա., Այսպես սպանեցինք, Լոս-Անժելոս, 1949:

Եսայան Զ., Մուրադի ճամփորդությունը, «Գործ», № 4—5, 1917 թ.:

Զավեն Արևիսյան, Պատրիարքական հուշերս. վավերագրեր և վկայություններ, Կահիրե, 1947:

Զարեան, Միացյալ անկախ Թուրանիա կամ ի՞նչ կը ծրագրեն թուրքերը 1926:

Աիա Գյոֆալի, Թուրքականության հիմունքները, Ստամբուլ:

Հորավար Անդրանիկի կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը, 1914—1917, Բոստոն, 1924:

Էլ Ալեյն Զարիզ, Հերոսական հայության անցյալին. Զարդերը Հայաստանի մեջ, Կահիրե, 1960:

Հեղհանուր պատերազմի պատմությունը, հ. Ա—Բ, Բեյրութ, 1939—1940:

Թավադյան Գարեթի, Երազանքի ու տազնապանքի տարիներ (1908—1915), Գահիրե, 1961:

Թալեաթ փաշայի հուշերը (հայերեն թարգմանությունը տե՛ս ՀՍՍՌ ԳԱ Արևելագիտության սեկտորում):

Թեոդիկ, Ամենույն տարեցույցը, Կ. Պոլիս, 1915—9-րդ տարի, 1916—1920, Ժ—ԺԴ տարի:

Թեմիլյան Սողոմոն, Վերհիշումներ (Թալեաթի ահաբեկումը), Գահիրե, 1956:

Թերզևան Յ. Սուրատ, Հաճընի ութամսեայ դուցազնամարտը, Բուենոս Այրես, 1956:

Թյուրյունջյան Լևոն, Հ. Հ. դաշնակցությունը իբրև պետական գործոն (1918—1920), Կ. Պոլիս:

Թյուրապյան Յ., Դրվագներ հայկական եղեռնին և վերածնունդ, 1915-ի շարդերու մասին տեղեկագիրներ եվրոպական, ամերիկյան և հայկական աղբյուրների, Փարիզ, 1946:

Թողիկյան Միհրան, Քղիի ճակատի դեպքերը, Բեյրութ, 1926:

Թոփչյան Ե., Երիտասարդ Թուրքիան և հայերը, մասն առաջին, Թիֆլիս, 1909:

Թումանյան Ս., Հայ հեղափոխությունը պատմական տեսակետին, Կ. Պոլիս, 1932:

Թումանյան Նովն., Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան:

Իշխանյան Բ., Աղետի և տառապանքի աշխարհից (այց թուրքահայ փախստականներին), Թիֆլիս, 1915:

Գեորգիանյան Ի. Թուրքիայի տնտեսական-քաղաքական փոխհարաբերությունները (քննական տեսություն), Թիֆլիս, 1915:

- » *Տաճկահայ խնդիրը և միջազգային դիպլոմատիան, Թիֆլիս, 1906:*
 Լազեան Գ., *Հայաստանը և հայ դատը հայ և ռուս հարաբերություններում*
լուսին տակ, Գահիրե, 1957:
Հայաստանը և հայ դատը ըստ դաշնագրերու, Գահիրե, 1942:
 Լեո, *Անցյալից, Թիֆլիս, 1925:*
 » *Հայոց հարցի վավերագրերը, Թիֆլիս, 1915:*
 Լեփսիուս, Գաղտնի սեղեկագիր Հայաստանի շարդերուն, Կ. Պոլիս, 1919.
 Լյուդ Ջորջի հռչակավոր ճառը և հայկական խնդիրը անգլիական խորհրդարանին մեջ. *Թարգմաննց Ենովք Արմեն, Կ. Պոլիս, 1919:*
 Լուլենյան Լ. Կ., *Առաքելոց վանքին կոիվը, պատմեց զոր. Անդրանիկ, 1924, Բոստոն:*
 Խատիսյան Ա., *Քաղաքապետի մը հիշատակները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1932, № 12:*
 Կասյան Ա., *Հայաստանի տնտեսական-դասակարգային ստրուկտուրան, Թիֆլիս, 1923:*
Մեր տակտիկան, «Բանվոր», № 5, 6, 1918 թ. մարտ:
Հայկական հարցը և դեմոկրատիան (ներածություն), «Մեր խոսք», № 1, 1914:
 » *Սպեցիֆիկները և սպեցիֆիզմը, Թիֆլիս, 1928:*
 Կարիճյան Ա., *Դաշնակցությունը փաստերի դեմ, Թիֆլիս, 1926:*
 » *«Տաճկահայ խնդրի շուրջը», «Պայքար», № 37, 1916 թ. 11 սեպտեմբերի:*
 Հակոբյան Ս. Մ., *Ազգամիջյան հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում, Տեղեկագիր № 6, 1962:*
 Հակոբյան Ք. Խ., *Երևանի պատմությունը (1879—1917 թթ.), Երևան, 1963:*
 Հայ դատը, *Հայկապ, 1947:*
 Հայկական հարցը երեկ և այսօր, *Կահիրե, 1946:*
 Հայաստանի «ավտոնոմիան» և Անտանտան, *վավերագրեր իմպերիալիստական պատերազմի շրջանից, Աշ. Հովհաննիսյանի ուղարկածով, Երևան, 1926:*
 Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի պատմության ուրվագծեր, *Երևան, 1963:*
 Հինաձայակ, 1887—1937—սոց. դեմոկրատ հեղափոխության կուսակցության, *Փրովդդենս, Ամերիկա, 1938:*
 Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, *ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1960:*
 Հովհաննիսյան Աշ., *Գաղութահայ խնդիրներ, Երևան, 1925:*
Դաշնակցության առիթով, Մոսկվա, 1929:
Դաշնակցությունը և պատերազմը, Երևան, 1924:

» (Ներհակ), Դեպքերը Բաքվում (Հայ Հ. դաշնակցությունը և Բաքվի խորհրդային իշխանությունը), Մոսկվա, 1918 թ.:

» Երկու բնութագիր (Ստ. Շահումյան և Ալ. Ռուբենի), Երևան, 1927:

» Համազգային կրիգսը, Երևան, 1926:

» Հայ-ուս. օրինետացիայի ծագման խնդիրը, էջմիածին, 1921:

» Էնգելսը և հայկական հարցը, Մոսկվա, 1931:

Հուլյեռ Արմենակ Եկարյանի, Կահիրե, 1947:

Ղազարյան Ա., Ազատության ուղին և հայի քաղաքական վարքագիծը, Թեհրան, 1924:

» Ս. Վրացյանը և անցյալի իրողությունները, 1926 թ.:

Ղազարյան Գ., Անդրկովկասի քաղաքական կյանքը, Թիֆլիս, 1919:

Մանդելստամ Անդրե, Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը և հայկական հարցը, Ա մաս, Կ. Պոլիս, 1919, թարգմ. Ենովք Արմեն:

Մարտունի Ալ., Ազգային հարցի մասին անցյալից Ռուսաստանում, «Մշակ», № 134, 1914 թ. հունիսի 21:

» «Հայկական հարցի գործնականը», «Մշակ», № 3, 5, 1. 1914 թ.:

Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը, Կ. Պոլիս, 1920:

Մեվլան Զադե Ռիֆաթ, Օսմանյան հեղափոխության մոթ ծալքերը, Բեյրութ, 1938:

Մի թուրք սպայի հիշատակարանից, Թիֆլիս, 1917:

Միացյալ և անկախ Հայաստան. պատմական քայլը, Կ. Պոլիս, 1919:

Միրզաբեյգ Վահան, Հայկական չարդերու փաստաթղթերը, Ա մաս, Կ. Պոլիս, 1920:

Միֆայելյան Արսեն, Փաղաքական գեպքեր հայոց պատմության մեջ, Ա. հատոր, Ռուստոն, 1919:

Միֆայելյան Քր., Ամբոխային տրամաբանություն, Ժնև, 1906:

Մյասնիկյան Ալ., Ընտիր երկեր, Երևան:

Մ. Ղ., Ղարաբիլիսայի հերոսամարտը, Թիֆլիս, 1920:

Մնացականյան Ա. Ն., Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Երևան, 1955:

» Գերմանա-թուրքական զավթիչների գործակալության ձախողումը Անդրկովկասում, Երևան, 1948:

» Վ. Ի. Լենինը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, Երևան, 1963:

Մոավյան (Ա. Ամիրյան), Թուրքիայի հեղափոխությունը 1909:

Նալբանդյան Մ., Տարոնի ինքնապաշտպանությունը և շարդը, 1914—1915, Ֆրեզնո, 1920:

Նեմեսիս, Թուրքերը և մենք (վերագահատումներ), Աթենք, 1931:

Նեոսիսյան Մ., Դաշնակցական դրախտավայրը կամ ուղի և մահվան աշխարհը, Երևան, 1932:

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870, Երևան, 1955:

» Հայ ժողովրդի պատմություն (1900—1917), «Տեղեկագիր», № 5, 1955:

Շահումյան Ստեփան, Երկեր, հ. II, Երևան, 1957:

Շիրվանզադե, Պատերազմի վայրերից, «Զեթենի», Թիֆլիս, 1915:

Պալախան Գրիգորիս, Հայ գողգոթան — Դրվագներ Հայ մաքաբրոսագրության ժողովրդական գեպի Ջոր 1914—1920, Ա հատար, Վիեննա, 1922, Բ հատար, Փարիզ, 1959:

Պատմություն համաշխարհային պատերազմի և հայկական հարցը պատրաստված «Թալմա» լրագրի կողմեն, հատար Ա, Բ, Գ, Կ. Պոլիս, 1919:

Պատմություն ս. գ., Հնչակեան կուսակցության 1887—1962, Ա. հատար, Պեյրուս, 1962:

Պողոսյան Ս., Թուրքահայ սպայի մը օրագիրը, 1916 թ. հուլիս—նոյեմբեր, Փարիզ, 1941:

Պալյա Ն., Հայկական ջարդերու փաստաթղթերը, Կ. Պոլիս, 1920:

Ջեմալեթ Զ. Վ., Դեպքան Ջեմալեթի պատմածները. Գերմանիո մեջ իմ շորտարիներս, Կ. Պոլիս, 1919:

Ռաթման Ն., Ամբողջ թափով դեպի Տիգրիս և Եփրատ, «Գաղութատիրությունը և նեոգաղութակալությունը Հյուսիսային Աֆրիկայում և Մերձավոր արևելքում», ժողովածու (գերմաներեն), Բեռլին, 1964:

Ռաբեն (Ռ. Տեր-Մինասյան), Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, Լոս-Անժելոս, ? հատար, 1952:

Սանակյան Արամ, Լուսին — Դուրազնական Ուրֆան և իր հայրորդիները, 1954 թ.:

» Ուրֆայի հերոսամարտը, Բեյրութ, 1933:

Սանակյան Ռ. Գ., Սովետա-թուրքական հարաբերությունների լուսարանում ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1964:

Սաղան-Վուլյան, Ինքնավար Հայաստան, Թիֆլիս, 1915:

Սասունի Կառո, Ապրիլյան եղեռնը քննական ակնոցով, Փաթիզ, 1931:

» Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ (1914—1918 թթ.), Բոստոն, 1927:

Սարուխան, Երիտասարդ թուրքերի հետ ուխտագնացություն դեպի Բրուսա, «Զեթենի», Թիֆլիս, 1915:

Սեբոդյան Մ., Բողոքս ֆրանսիական հանրապետության նախագահին, Իզմիր, 1921:

» Հայկական հարցը և անոր փուլերը, Բեյրութ, 1937:

» Հայկական մղձավանջը, Ամերիկա, 1916:

Սպանդարյան Ս., Երկեր, հ. II, Երևան:

Վանե Հայկ, Խորհրդի և անոր ոսկեղեն դաշտը, Հուլիսամասն ազգային-պատմական-մշակութային և ազգագրական, Նյու-Յորք, 1959:

Վարդանյան Հ. Գ., Անդրկովկասում նացիոնալիզմի դեմ բոլշևիկների մղած պայքարի պատմությունից, 1903—1920 թթ., Երևան:

Վենապետյան Թորգոմ, Նոր սերունդը՝ քաղութային նոյազ, Հայաստանի պատմական վերջին անկախագործը 1920-ին, Բեյրութ, 1963:

- Վրացյան Ս., Անկախ և Միացյալ Հայաստանը, Բոստոն, 1920:
- » Հին թղթեր նոր պատմության համար, Բեյրութ, 1962:
- » Հայաստանի հանրապետությունը, Փարիզ, 1928:
- Տալանսվ Ա., Նասսեն, Երևան, 1962:
- Տաշեան Հ. Հակովբոս Վ., Հայ ազգի տարագրությունը գերմանական վա-
վերագիրներու համեմատ, մասն Ա, Վիեննա, 1921:
- Տեր Մ..., Արքեպիսկոպոս Օ...-ի (Օրմանյանի), Տեղեկագիր, Ա., «Թուրքա-
հայ աղետը», պատմական փաստաթղթեր, Ս. էջմիածին, 1919:
- Տերյան Վ., Զեկուցագիր Տաճկահայաստանի մասին, Երկերի ժողովածու,
հ. 1, Կ. Պոլիս, 1924:
- » Մեր պարտքը, «Մշակ», 2. 10. 1914 թ., № 220:
- Տեր-Հառությունյան Հ., Շապին-Գարահիսարի պատամարտությունը, Թիֆլիս,
1917:
- Տեր-Հակոբյան Հ., Հայաստանի վերջին աղետը, Կ. Պոլիս, 1921:
- Տեր-Պարսամյան Նիկոլե, Տարոնո ինքնապաշտպանությունն ու շարդը
1914—1915, Ֆրեզնո, Քալիֆորնիա, 1920:
- Տերտերյան Ի., Հայկական գոյամարտը, վեցերորդ հատոր, Թեհրան, 1957:
- Տոնապետյան Պ., Ձայն տառապելոց, Փարիզ, 1922:
- Տոթո էդուար, Արևելյան խնդիրը և հայկական հարցը իր ծագումեն մինչև
մեր օրերը, Կ. Պոլիս, 1913:
- Բաֆֆի, Տաճկահայք, 1895:
- Փափազյան Վահրամ, «Մեր, սեր, սեր», Բեյրութ, 1962:
- Քաղաքական դեպքերը հայոց պատմության մեջ, Բոստոն, 1919:
- Քելեշեան Միսաք, Միս-Մատենան—Պատմական, լրատվական, տեղեկա-
գրական, ազգագրական և հարակից պարագաներ, Պեյրութ, 1949:
- Քելեան Ա. Մ., Կարմիր դրվագներ հերոսներու կյանքեն 1915—1918, Պուր-
բոշ, 1933:
- Օտյան Երվանդ, «Հ. Հ.»—ով, թե առանց «Հ.»-ի Թանինի խելքը գլու-
խը կուզա հետզհետե: Վաճառականի մը նամակները: Նախ մար-
դահամար, հետո բարենորոգում: Երկերի ժողովածու, հատոր չոր-
րորդ, Երևան, 1962:

Ռուսերեն

- Абдаррахман ар-Рафии, Восстание 1919 года в Египте, М., 1954.
- Аветян А. С., Борьба европейского монополистического капитала
за военные поставки Турции накануне первой мировой войны,
«Արևելագիտական ժողովածու» 1, Երևան, 1960:
- Агаян Ц. П., Великий Октябрь и борьба трудящихся Армении за
победу Советской власти. Ереван, 1962.
- Ананов Н. Н., Судьба Армении. М., 1918.

- Андрюхин, Геноцид—тягчайшее преступление против человечества, М., 1961.**
- Аргайльский Герцог, Ответственность Англии в Восточном вопросе, СПб, 1908.**
- Армянский вопрос на Лозанской конференции Тифлис, 1926**
- Арутюнян Г. М., Англия и Армянский вопрос в середине 90-х годов XIX в., Журнал «Новая и новейшая история», № 6, 1959.**
- Атамян Саркис, Армянская община. Историческое развитие социального и идеологического конфликта. Реферат, перевод с английского ИИЛ, М., 1956.**
- Ближний Восток, как рынок сбыта русских товаров. Под редакцией В. И. Лисенко, СПб, 1913.**
- Борян Б. А., Армения, международная дипломатия и СССР. Часть I и II. М.—Л 1928**
- Вандаль Альберт, Армяне и турецкие реформы. Перевод с французского. СПб, 1908.**
- Верховский Д. В., Ляхов В. Ф., первая мировая война 1914—1918 гг. М., 1964.**
- Виноградов К. Б., Буржуазная историография первой мировой войны М., 1962.**
- Восточный вопрос, «Историческая энциклопедия», т. 3.**
- Габидуллин Х. З., Младотурецкая революция. М., 1936.**
- Галкин И. С., Политика европейских держав в связи с освободительным движением народов европейской Турции в 1908—1912 гг. М., 1956. Автореферат.**
- Галоян Г., Об участии США в контрреволюционной интервенции империалистов Запада в Закавказье в 1917 г., ՀՄՄՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», № 8, 1956.**
- Гарибджяни Г., Деятельность большевиков Армении в 1908—1916 гг. ՀՄՄՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», № 12, 1956.**
- Год войны, с предисловием А. Оглина. М., 1915.**
- Голобородько И. И., Старая и новая Турция. П.—М. 1914.**
- Готлиб В. В., Тайная дипломатия во время первой мировой войны. М., 1960.**
- Гурко-Кряжин, История революции в Турции. М., 1923.**
- » **Национально-освободительное движение в странах Востока. М., 1923**
- Данциг Б., Турция. М., 1949.**
- Джемаль-паша, Записки. Тифлис, 1923.**
- Джордж Ллойд, Правда о мирных договорах, т. 2, М.**
- Завриев Д., К новейшей истории северо-восточных вилайетов Турции. Тбилиси, 1947.**
- Зайончковский А. М., Мировая война 1914—1918 гг. М., 1931.**

Зусв Ф., Международные отношения накануне и в годы первой мировой войны. М., 1956.

Извольский А. П., Воспоминания. Перевод с английского. М., 1924.
Инджикян О. Г., К оценке младотурецкого движения (Б. Кнунянц о младотурецкой революции). «Արևիշգրտական ժողովածու II, Երևան, 1964 թ.

История Азербайджана, т. 2, Баку.

История дипломатии, II, М.—Л. 1945.

История дипломатии, т. II, Дипломатия в новое время 1871—1914 (автор тома В. М. Хвостов), М., 1963.

Ишханян Б., Развитие милитаризма и империализма в Германии. Петроград, 1917.

Ключников Ю. В. и Сабанин А., Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. II, М., 1926.

Каутский К., Национальные проблемы. С предисловием С. Семковского, 1918.

» Патриотизм и демократия, П., 1918.

Константинополь и проливы по секретным документам бывшего министерства иностранных дел. Сост. Е. А. Адамов, т. I, II. М., 1925—1926.

Корсун Н., Алашкертская и хамаданская операции, М., 1940.

Красный архив, т. 5 (30), 1928.

Кузнецов Б., Кампания 1916 г. на фронтах первой империалистической войны. М., 1941.

Ладыжинский А. М., Отмена капитуляций в Турции, М., 1914.

Лазарев М. С., Крушение турецкого господства на Арабском Востоке (1914—1918 гг.), М., 1960.

Лемин И., Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локкарно. 1919—1925 гг., М., 1947.

Либкнехт К., Избранные речи, письма и статьи. М., 1961.

» Мой процесс по документам. Перевод с немецкого, Петроград, 1918.

Линч, Армения, т. 1 и 2, Тифлис.

Лирау Вальтер, Новая Турция, ее экономическое состояние и виды на будущее. Перевод с немецкого, Л.—М. 1924.

Лорей, Операции германо-турецкий морских сил в 1914—1918 гг. М.

Людвик де Контансон, Реформы в Азиатской Турции. Армянский вопрос. Перевод с французского. М., 1914.

Людендорф, Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг., т. I и II, 1923—1924.

Мандельштам А. Н., Младотурецкая держава. Историко-политический очерк. М., 1915.

- Масловский, Мировая война на Кавказском фронте, 1914—1917.**
Материалы по истории франко-русских отношений за 1910—1914 гг.
М., 1922.
- Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства 1878—1917 гг. Серия III, 1914—1917 гг., т. VI, ч. 1, 2; VII, ч. 1, 2. М., 1935.**
- Миллер А. Ф., Турция и Германия в годы первой мировой войны, М., 1944.**
- » Очерки новейшей истории Турции. М.—Л. 1948.
 - » 50-летие младотурецкой революции. Изд. «Знание», 1959.
- Милюков П. Н., Дневник. «Красный архив», 1932, т. 5—6 (54—55)**
- » Армянский вопрос и русская дипломатия. ЦГИАМ ф. 579, оп. I, д. 1957.
- Миц И. И., Россия в Первой мировой войне. Вторая буржуазно-демократическая революция (1914—март 1917 г.), М., 1946.**
- Мнацаканян Г. Д., Разрешение Армянского вопроса. М., 1914.**
- Найт, Революционный переворот в Турции, СПб, 1914.**
- Новая история стран зарубежного Востока. т. II, раздел Турция. М., 1952.**
- Новичев А. Д., Очерки экономики Турции до мировой войны. М.—Л., 1937.**
- Норден Альберт, Так делаются войны, М., 1951.**
- Нотович Ф. И., Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. т. I, М.—Л. 1947**
- Захватническая политика германского империализма на Востоке в 1914—1918 гг., М., 1947.
- Ошеровский Л. Я., Идея автономного строя в Турецкой Армении под протекторатом России. Пятигорск, 1915.**
- » Трагедия армян-беженцев, 1916, СПб.
- Павлович М., Итоги мировой войны. М., 1924.**
- Палеолог М., Царская Россия накануне революции. М.—П. 1923.**
- Покровский М., Внешняя политика. Сборник статей (1914—1917), 1919.**
- Ставка и министерство иностранных дел. «Красный архив», т. I (26), 1928.
- Полетика Н., Методы развязывания первой мировой империалистической войны в июле 1914 г. Ленинград, 1941.**
- Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.), М., 1963.**
- Раздел Азиатской Турции по секретным документам б. министерства иностранных дел. Под редакцией Е. А. Адамова, М., 1924.**

- Рорбах П.**, Война и германская политика. С предисловием проф. С. А. Котляревского, М., 1915.
- Россия в мировой войне 1914—1918 г. в цифрах, М., 1925.
- Ротштейн Ф. А.**, Международные отношения в конце XIX века. М.—Л. 1960.
- Рубинштейн Н.**, Внешняя политика временного правительства, М., 1946.
- Саркисян Е. К.**, Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны, Ереван, 1962.
- Аграрная политика Османского правительства в Западной Армении во второй половине XIX века. Ереван, 1957.
- Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении—26. XI. 1912—10 мая 1914 года. Петроград, 1915.
- Сборник договоров России с другими государствами 1856—1917 гг. М., 1952.
- Современная Турция. Институт Востоковедения АН СССР. М., 1958.
- Страны Ближнего и Среднего Востока. Огиз, 1944.
- Таленский Н. А.**, Первая мировая империалистическая война 1914—1918 гг. (Кампания 1917 г.). М., 1938.
- » Первая мировая война (1914—1918 гг.), М., 1944.
- Тарле Е. В.**, Европа в эпоху империализма, 1871—1919 гг. Сочинения, т. V., М., 1958.
- Тотомьянц В.**, Экономическое положение Турецкой Армении. «Армянский сборник», 2-ое издание, М.
- Турецкая политика истребления армян (1880—1922). Документы и материалы под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна (машинопись) Институт истории АН Арм. ССР, Ереван, 1951.
- Урланис Б. Ц.**, Войны и народонаселение Европы. М., 1960.
- Царская Россия в годы империалистической войны. Вторая буржуазно-демократическая революция (1914—март 1917 г.). Краткий список литературы, М., 1950.
- Царская Россия в мировой войне, т. I, Л., 1926.
- Штейнберг Е. Л.**, История британской агрессии на Среднем Востоке, 1951
- Эрицбергер М.**, Германия и Антанта. Перевод с немецкого, М., 1923.
- Ященко А.**, Русские интересы в Малой Азии. М., 1916.

Օսար լեզուներով

- Allen, W. E. D. and Muradoff, P.,** *Caucasian Battlefields*, London, 1953.
- Andonian Aram,** *The Memoirs of Naim Bey. Turkish Official Documents Relating of the Deportations and Massacres of Armenians*, 1920, London,
- Apcar Diana Aduby,** *On the Cross of Europe's Imperialism: Armenia Crucified*, Jakoboma, 1918.
- The Armenian Question in the American House of Representatives. A Speech by the Hon. Lieut.-Colonel Edward C. Little of Kansas**, 1918, London.
- Arnold W. Forster,** *The Blokade 1914—1919. Before the Armistice and After*, Oxford, 1939.
- Baldwin Oliver,** *Six Prisons and Two Revolutions. Adventures in Trans-Caucasia and Anatolia*, 1920—1921, London, 1924.
- Boghossian H. B.,** *Highlights of Armenian History and its Civilization*, California 1957.
- Bryce Viscount,** *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915—1916. Documents Presented to Viscount Grey of Falldon Secretary of State for Foreign Affairs*, London, 1916.
- Burt Joseph,** *The People of Ararat*, London, 1926.
- Davison H. Roderic,** *Professor of History George Washington University, The Armenian Crisis, 1912—1914*, New-York, 1948 (Reprinted from *The American Historical Review*, vol. LIII, № 3, April, 1948).
- Earl of Ronaldshay,** *The Life of Lord Curzon*, vol. III, London, 1928.
- Earle Edward M.,** *Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway*, New-York, 1923.
- Einstein Lewis,** *Inside Constantinople During the Dardanelles expedition*, New-York, 1919.
- Emin, Ahmed,** *Turkey in the World War*, Oxford, 1930.
- Ferrman Z. Duckett,** *The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor during April 1909*, London, 1913.
- Gates H. L.,** *Ravished Armenia. The Story of Aurora Mardiganian, the Cristian Girl who Lived Through the Great Massacres*, New-York, 1918.
- Gerard W. James,** *Armenia, Russia and the Lausanne Treaty. The Lausanne Treaty, Turkey and Armenia*. 1926.
- Germany, Turkey and Armenia, A Selection of Documentary Evidence to the Armenian Atrocities from German and other Sources**, London, 1917.

- Gibbons Adams Henry**, *Armenia in the World War*, New York, 1926.
- Gibbons Helen Devenport**, *Red Rugs of Tarsus. A Woman's Story of the Armenian Massacres*, Paris, 1919.
- Guttmann Joseph**, *The Beginnings of Genocide. A Brief Account of the Armenian Massacres in World War I*, New-York, 1948.
- Hacopian A. P.**, *Armenia and the War. An Armenian's Point of View With an Appeal to Britain and the Coming Peace Conference*, London—New-York—Toronto (1917).
- Howard H. Harry**, *The Partition of Turkey. A Diplomatic History, 1913—1923*, Oklahoma, 1931.
- Kerner R. J.**, *The Mission of Liman von Sanders, IV Slavonic Review VII (June. 1928).*
- Léart M.**, „La question arménienne à la lumière des documents“, Paris, 1913. (*Գրիգոր Զոհրապն է ժամկանունով*).
- Lepsius Johannes**, *Deutschland und Armenien*, Potsdam, 1919.
- MacIer Frederic**, *La nation Arménienne, son passe, ses malheurs*, Paris, 1925.
- Memorandum on the Armenian Question, by the Armenian National Delegation, Paris, December, 1918.
- Missakian H.**, *Searchlight on the Armenian Question*, Boston, 1950.
- Morgenthau H.**, *Ambassador Morgenthau's Story*, New-York, 1926.
- The Tragedy of Armenia.**
- The Murderous Tyranny of the Turks**, London, 1917.
- Nansen F.**, *Armenia and the Near East*, London, 1928.
- Nicolson H.**, *Curzon: The Last Phase — 1919—1925*, London, 1937.
- Noel**, Rev. Harold Buxton, *Travels and Politics in Armenia*, London, 1937.
- Papazian B. S.**, *The Tragedy of Armenia*, Boston—Chicago, 1918.
- Rockwell William Walker**, *The Deportation of the Armenians*, 1916.
- Sanders Liman V.**, *Fünf Jahre Türkei*, Berlin, 1920.
- Stevens C. Z. Mc. Cluer**, *The Armenian Trek*, London.
- Tekin Alp**, *The Turkish and Pan-Turkish Ideal*, Weimar, 1915.
- Torosian S.**, *Soviet Policy in the Armenian Question*, «Caucasian Review» № 4, 1957, Munich.
- Toynbee A. J.**, *The Western Question in Greece and Turkey*. London, 1922.
- » *Turkey: A Past and a Future*, New-York.
 - » *Armenian Atrocities. The Murder of a Nation*, London—New-York, 1915.
- Ward M. H.**, *The Deportations in Asia Minor 1921—1922*, London, 1922.

ԱՆՉԻԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Աբասցիկ — 410, 411
 Ադամով — 57, 83
 Ադոնց Ն. — 56
 Ա-Դո — 64, 216, 220, 221, 227, 261, 262, 267, 271
 Ազիզ — 326
 Ազմի փաշա — 299
 Աթաբեկյան Լ. — 447
 Աթիլա — 76
 Ալեքսանդր II — 104
 Ալեքսանդր — 143
 Ալեքսեև — 377, 380
 Ալպոյաճեան Ա. — 235, 242, 244, 296, 299, 328, 432
 Ակունի Ս. — 83, 201, 233, 236, 237, 251, 285, 293, 294, 298, 304, 318, 320, 322
 Ակնունի — 45, 46
 Ահարոնյան Վ. — 214
 Ահարոնյան Ավ. — 397, 427, 468, 475
 Ահմեդ Ռիզա — 84
 Ահմեդ Հիլմի — 82, 200, 286
 Աղան Ա. — 71, 78, 81, 253
 Աղբալյան Ն. — 109, 406, 447
 Աճեմով Ս. — 174, 178, 193, 195
 Ամիրյան Ա. — 436
 Անանուն Դ. — 58, 104, 167, 196, 420, 434, 437
 Անդերս Է. — 83, 136, 143, 264

Անդրանիկ (Օզանյան Ա.) — 45, 46, 181, 209—214, 255, 260, 312, 445, 462
 Անդրեասյան Տ. — 335
 Անդրյուխին Մ. — 347
 Անտիդ Օ. — 210
 Անտոնյան Ա. — 252, 338, 343
 Աշտարակեցի Ն. — 179
 Ալոզպաշյան Ա. — 254
 Առաքելյան Հ. — 104, 109, 111, 137, 414, 433, 446
 Առնակ — 343
 Աստվածատրյան Հ. — 252
 Ասքվիտ — 389, 391, 392
 Ավնի — 341
 Ատամյան Ս. — 74, 399
 Արամայիս — 227, 311, 314, 316
 Արզումանյան Մ. — 188
 Արմեն Գարո — 276, 424, 442
 Արշարունի — 31
 Արուտինով — 119
 Աբուրա Յ. — 71, 73, 139

Բ

Բաբկեն վարդապետ — 26, 162
 Բալազետ (սուլթան) — 254
 Բասմաշյան Հ. — 254
 Բարբի Հ. — 221, 241, 258, 260, 263, 268, 284, 292, 293, 294, 296, 299, 300, 304, 393

Բարաթով — 206, 390
 Բարսեղյան Գ. — 252
 Բեկյան Ս. և Մ. — 308, 312, 313
 Բեթման Հովվեզ — 279, 365
 Բեհադդին Շաքիր — 200, 237, 239, 242, 243, 319, 470
 Բերար Վ. — 86, 110, 130, 157, 163
 Բժշկյան Հ. (Գայ) — 209
 Բինո Ռընն — 157, 233, 234, 345, 370
 Բինո Է. — 393
 Բիբոնսֆիլդ — 373
 Թիմարկ — 125, 366
 Բյորթ Զ. — 65, 395
 Բյուրատ Ս. — 252
 Բյուկենեն Զ. — 385
 Բշարե Չ. — 225
 Բուդվին — 391, 392
 Բոնպառ — 154
 Բոնապարտյան — 447
 Բորյան Բ. — 166, 180, 190, 382, 389, 408, 409
 Բրայս — 150, 245, 250, 253, 254, 274, 278, 284, 286, 296, 303, 305, 310, 311, 312, 318, 321, 322, 323, 328, 329, 330, 331, 333, 334, 335, 338, 341, 376, 388, 389, 391
 Բրիան — 382, 394, 395
 Բրյուսով Վ. — 393, 417
 Բրյուս — 105
 Բուդադով Ս. — 174
 Բունիաթյան Մ. — 173
 Բուքստոն — 157

Գ

Գաբրիելին Խ. — 7, 12, 59, 69, 360
 Գալստյան Գ. — 319
 Գասրմ — 225
 Գալիկյան Հ. — 268
 Գըրբյան Մ. — 335
 Գեդ Ժ. — 183
 Գեյթս Հ. — 319, 322

Գեղամյանց Ե. — 195, 209, 262, 271, 293, 422, 430
 Գիբոնս Հեբրեյրտ Ադամս — 65, 223, 250, 364, 428
 Գիպպիոս — 417
 Գիրս Մ. — 24, 31, 32, 55, 56, 118, 122, 124, 143, 162, 163, 174, 193, 449
 Գիրս Ն. Կ. — 100
 Գլադստոն — 100, 102, 148, 153, 390
 Գյուգլյան — 195
 Գյոթլի Զ. — 71, 73, 76, 77
 Գյուլբենկյան — 128
 Գոթլիբ Վ. — 80, 128, 203, 208, 294, 373, 374, 375, 377
 Դոլորորոդկո Ի. — 10, 25, 72, 126, 141
 Դորդլեսկի Վ. — 52
 Դորեմիկին — 185, 446
 Դրեյ Է. — 148, 152, 373, 382, 388
 Դրես — 473
 Դրիգոր Բուդարացի — 268
 Դրուսս — 105
 Դուբման Զ. — 66, 276, 345, 349
 Դուկկիլ — 159
 Դուկով — 56, 440
 Դուրկո-Կրյաժին Վ. — 12
 Դևորգ V — 108, 159, 192

Դ

Դ'Անդրեան — 157
 Դամիանոսյան Գ. — 38
 Դավիթ-Բեկ — 111
 Դավիսոն Ռ. — 115, 118, 155
 Դարբինյան Ա. — 261, 262, 263, 267, 268, 271
 Դարբինյան Ռ. (Զիլինգարյան Ա.) — 42, 135, 226, 421, 426, 435
 Դելբաս — 394
 Դեշանել — 395
 Դեթավին — 417
 Դը Շթարմ — 370

գլխաքրուա — 156, 157
Դրո (Կանայան Դր.) — 181

Ե

եկավյան Հ. — 254
եկարյան Ա. — 255, 256, 266, 267,
270, 273, 274
եղոյան Գ. — 319
ենովք Շ. — 252
եոմեր — 225
եսայան Զ. — 253
եսալեմ (Կողիկյան Գ.) — 252
երամյան Հ. — 84, 144, 187, 189,
199, 257, 263, 274, 335, 429, 432
երզնկյան Ա. — 189, 448
երիցյան Ն. — 315
երկանյան Ա. — 241
Երուխան (Սրմաքեշխանլյան Ե.) —
252

Զ

Զավեն պատրիարք — 57, 245, 246,
248, 249, 257, 265, 266, 276, 277,
280, 281, 284, 307, 328, 343
Զավրիկ Հ. — 118, 124, 162, 163, 175,
186, 195, 357, 379, 382, 383, 384,
442, 449
Զարդարյան Ռ. — 45, 251
Զարեանդ — 73, 75, 78
Զաքարյան Մ. — 254
Զոհրապ Գ. — 53—56, 75, 248, 249,
251, 253
Զորյան Ռ. — 416, 433, 442
Զուեկ Ֆ. — 373
Զուրաբյան Արշ. — 8, 11, 14, 22, 25,
51, 63, 426, 462, 468

Է

Էբերգարտ — 301
Էդհեմ — 326

էնգելս Ֆ. — 9, 14, 88, 89, 97, 98,
172
էնվեր — 6, 191, 202, 208, 213, 217,
244, 246, 258, 275, 276, 284, 328,
336, 359, 360, 362, 367, 380, 381,
383, 423, 468
Էրիշլի Լ. — 61
էրցրեբգեր Մ. — 367, 368
էքհարդ Հ. — 323

Ը

Ըշեր — 266

Թ

Թագվորյան Ս. — 55, 326
Թագվորյան Գ. — 246
Թալեաթ — 6, 9, 40, 46, 47, 53, 74,
78, 116, 124, 163, 191, 198, 199,
202, 205, 217, 219, 227, 240,
244—247, 249, 250, 265, 275, 276,
280, 320, 322, 327, 328, 336, 338,
340, 341, 350, 359, 360, 362, 365,
367, 380, 383, 397, 423, 424, 469
Թահին — 200, 287, 291, 294
Թառնսենդ — 378
Թերզիբաշյան — 447
Թերլեմեզյան Մ. — 424
Թեոդիկ — 84, 252, 335, 339
Թերլեմեզյան Փ. — 268
Թեքին-Ալի — 71, 79, 80
Թեքեյան Վ. — 434
Թլկատինցի — 251
Թյուրապյան Յ. — 245, 247, 248, 250,
285, 394
Թուզեյան Յ. — 231, 232
Թոյնբի Ա. — 72, 76, 78, 205, 228,
279, 280, 303, 306, 321, 323, 326,
328, 331, 350, 368, 369
Թովմասյան Թ. — 254
Թորգոմյան — 251
Թորոսյան Ս. — 214, 309
Թորոսյան Գ. — 252

Թոփչիրաշև — 78
 Թոփուլյան Ն. — 254
 Թումանյան Հովհ. — 104, 109, 168,
 372, 442

Ժ

Ժորես Ժ. — 156, 157

Ի

Իեկ — 135
 Իզարելլա — 243
 Իզեթ Հասան — 124, 207
 Իզվուկի — 122, 352
 Ինճիկյան Հ. — 11, 170
 Իշխան — 161, 264, 266
 Իշխանյան Բ. — 128, 176, 179, 183,
 412
 Իսախանյան — 448
 Իսահակյան Ավ. — 372, 425
 Իսխան — 307

Լ

Լադիժինսկի Ա. — 229
 Լազեան Գ. — 11, 40
 Լամարթին — 105
 Լարենց Լ. — 252
 Լենին Վ. Ի. — 6, 7, 8, 11, 36, 62,
 70, 88, 90, 92, 93, 94, 99, 124,
 165, 166, 167, 169, 171, 177, 179,
 180, 211, 400, 404, 418, 420, 433,
 440, 452—457, 476
 Լեմին Ի. — 147
 Լեո — 30, 43, 47, 98, 100, 101, 111,
 113, 119, 131, 171, 174, 178, 179,
 190, 199, 395, 405, 412, 413, 445
 Լեոպոլդ Ֆավր — 394
 Լեփսիուս Յ. — 21, 106, 118, 132,
 135, 139, 157, 351, 362, 370
 Լիբկենխտ Վ. — 102
 Լիբկենխտ Կ. — 357, 370, 371

Լիման Ֆոն Սանդերս — 126, 201, 203,
 224, 363
 Լինչ — 146
 Լինսդոուն — 388
 Լիսիցյան Ստ. — 406
 Լյուդվիգ դե Կոնտանտոն — 8, 67, 157
 Լորանով-Ռոստովսկի — 101
 Լոնգե Է. — 394
 Լվով — 439, 442

Մ

Մալիլ փաշա — 84, 163, 199, 209,
 211, 213, 253, 259, 291, 305
 Ման-Փաշայան Կ. — 252
 Մաշատրյան Ռ. — 371
 Մաշետաշև Մուհամեդ-Քեկ — 26
 Մատիսյան Ա. (Մատիսով) — 109, 119,
 186, 195, 424, 434, 468, 473
 Մատիսյան Գ. — 406
 Մորախանյան Ն. — 33, 307
 Մրիմյան Հ. — 172
 Մուրշիդ փաշա — 325

Ս

Սամո (Ս. Տեր-Պետրոսյան) — 169
 Սասյան Ս. (Ատենյան) — 106, 169,
 410, 429, 436, 457, 458, 467,
 468, 475
 Սարա-Մուստաֆա — 16
 Սարա-Մուրադ — 178
 Սարաբեբեր — 470
 Սարինյան Ա. — 447
 Սարճիկյան Խ. — 406
 Սեմանտ Ժ. — 102, 103, 130, 157,
 159, 392
 Սլուցնիկով Յու. — 201, 202
 Սիրով Ս. Մ. — 413
 Սունյանց Բ. — 11, 169, 170
 Սուլարով Վ. — 399
 Սոմխուսա — 252

Կոտլերովսկի Ս.— 142

Կոստյան Հ.— 313

Կրիվոշեին — 410

Կուլեբյակին — 403

Կուրոպատկին — 410

Հ

Հալաչյան — 39, 116

Հալիմ Սալիդ — 248, 249, 277

Հակոբյան Ս.— 371, 395

Համազասպ — 181

Համիդ Աբդուլ — 5, 6, 9—12, 14,

16, 17, 20, 21, 24, 33, 36, 38,

41, 49, 52, 54, 62, 65, 68, 69,

70, 74, 84, 85, 103, 107, 125,

149, 160, 210, 232, 247, 252, 336

Հասկել — 473

Հարությունյան Ս. (Հարությունով) —

109, 186, 419, 424, 444, 445,

446, 450

Հարությունյան Հովհ.— տե՛ս Թլկա-
տինցի

Հարությունյան Ա.— 252

Հեր Սփեռ — 266

Հերման Ա.— 157

Հիտլեր — 345, 346

Հյոման — 135

Հուլտայն — 143

Հոճա Իլիաս — 310

Հովհաննիսյան Աշ.— 98, 357, 359

Հովհաննես — 247, 298

Հոֆ — 160, 161, 163, 164

Հրանտ — 251

Հուսեյն — 260

Հուսեյն-Քեն-Ալայ — 377

Ղ

Ղազանչյան Հովհ.— 252

Ղազանճյան — 323

Ղարիբ — 332

Ղարիբջանյան Բ.— 462

Ղուկասով Պ.— 174

Մ

Մաթևոսյան Ս.— Տե՛ս Փարամազ

Մալուճյան — Տե՛ս Ակնունի

Մակդոնալդ Ռ.— 391

Մակլեր Ֆ.— 72

Մամիկոնյան Ստ.— 449

Մանդելշտամ Ա.— 31, 53, 54, 74,
75, 80, 114, 117, 138, 146, 159,
160

Մանթաշով — 137, 174

Մանուկյան Ա.— 213, 264, 268

Մահանյան Ե.— 254

Մարկվարտ — 135, 394

Մարտիկյան — 39, 56

Մարկով II — 193

Մարթեն Լ.— 394

Մարքս Կ.— 14, 88, 89, 97, 98

Մաքլեր Ֆ.— 280, 394

Մելիքյան Հ.— 178

Մելիք Թանգյան Ն.— 470

Մեյն — 156

Մեհմեդ V — 375

Մեսրոպ — 119, 186, 195, 424, 445,
446

Միլլուկով Պ.— 56, 106, 151, 157,
177, 178, 379, 380, 406, 419, 438,
439, 440, 442

Միլլեր Ա.— 59, 61, 77, 139, 368

Մինց Ի.— 91

Միկոյան Ա.— 426

Միրաբենց Վ.— 234, 264, 269, 272,
284, 291, 319

Միքայելյան Ք.— 429

Մնացականյան Կ.— 176, 177

Մնացականյան Ա.— 132, 136, 418

Մյասնիկյան Ալ. (Մարտիկ) — 60,
100, 148, 164, 169, 459

Մոդ — 390

Մուլթկե — 126

Մորգենթաու Հ.— 72, 73, 77, 235,
236, 243, 256, 257, 279, 366,
368, 396, 397

Մուսա Բեկ—281
Մուստաֆա Սուրբի—201
Մուստաֆա Արդուլ Հալիք—342
Մուստաֆա Քեմալ—470
Մ. Ղ.—464, 465

Յ

Յազով—118, 126, 135, 140, 366
Յաղուբյան Ե.—335
Յաշենկո—177
Յավորով Պ.—344
Յուդենիլ—186, 404, 405, 406
Յուսուֆ Ռ.—242
Յուսուֆ Ջ.—342

Ն

Նալբանդյան Մ.—326
Նազարբեկով—260
Նազըմ—73, 80, 84, 237, 238, 240,
243, 244, 280, 286
Նանսեն Ֆ.—85, 264, 339, 391, 392,
399
Նաչիր—260
Նաումյան—363
Նեագի—310
Նեկիդով—101
Նեյլ—321
Ներատով—56, 408
Ներսիսյան Մ.—24, 427
Նիկոլայ II—9, 109, 113, 124, 159,
180, 190, 385, 403, 434, 438
Նիքոլսոն Ն.—147
Նիկոլան—207, 272
Նիկոլանիչ Ն.—406, 409
Նիքոլսոն Ա.—388
Նովիչև Ա.—9, 14, 34, 35, 174, 200
Նուրար—26, 444, 446
Նուրի Ջ.—40, 71, 290, 293

Շ

Շահան—309
Շահբազյան Ստ.—371

Շահխաթունյան—447
Շահումյան Ստ.—39, 169, 176, 212,
419, 420, 421, 425, 425, 458
Շահրիկյան (Ատոմ)—40, 42
Շառոյան Մ.—313
Շեյխ ուլ Իսլամ—245
Շեքսպիր—82
Շիրվանզադե—178, 407
Շյուբենբերգ—280, 284
Շյունեման—143
Շյուբերի—237, 240, 241, 243, 284,
342
Շնայդեր Է.—156
Շնոպեր—284
Շվարց—405
Շտանկեր—301
Շտրիտտեր—24
Շուլենբերգ—301

Ռ

Ռրբերյան Մ.—319

Ձ

Ձավուշ Ն.—326
Ձեռնորդյան Տ.—252
Ձեստեր—158
Ձերչիլ Ու.—376, 377
Ձերբեզյան—137
Ձեռնոզորով—260
Ձիլենկիրյան Ռ.—Տե'ս Սևազ Ռ.
Ձիլերին Կ.—463
Ձինդիզ-հան—76, 253
Ձոպանյան Ա.—45, 183, 394, 413,
433
Ձորմիսյան Լ.—425

Պ

Պալաքեան Գ.—38, 129, 135, 143,
220, 239, 242, 320, 330, 331,
336, 341, 343, 369, 431, 442, 449
Պալեոլոգ Մ.—365

Պերպլակի Մ.—48, 92

Պապիկյան Հ.—23

Պապաջանյան (Պապաջանով)— 56,
119, 137, 403, 406, 408

Պենեն—254

Պելզկով—406

Պետերսոն—186

Պիկո ժ.—335, 385, 390

Պոդոսյան Ա.—109

Պոդոս նուրար—110, 111, 112, 116,
121, 122, 135, 161, 162, 335,
388, 393, 431

Պոսսելտ—283

Պրևսանսե Յ.—156, 157

Պրինցիպ—93

Պուանկարե—154

Ջ

Ջահանգիր Ե.—260

Ջալիդ—239

Ջեմալ—6, 9, 202, 217, 328, 329,
357, 359, 380, 381—384, 424

Ջեքս Ու.—320

Ջիվլեզյան Ա.—178

Ջորջ Լ.—153, 376, 389, 391, 392

Ջեդեթ—224, 258, 259, 261, 264,
265, 266, 268, 270, 272, 274,
305, 342

Ռ

Ռաթման Լ.—126

Ռաստուզադե Մ.—78

Ռիֆաթ Մեվլան Ջադե—72, 237—
243, 295

Ռյոսելեր—328, 330

Ռոդիշև—417

Ռոհրբախ Պ.—62, 132, 134, 135,
140, 141, 142, 363, 369

Ռոթ Կարլ—145

Ռոմանով Ն.—419

Ռոտշտեյն Յ.—100, 101

Ռուզվելտ Բ.—397

Ս

Սաատեթյան Ս.—284

Սաբանին Ա.—201, 202

Սազոնով—115, 119, 123, 124, 136,
137, 174, 185, 191, 193—196,
373, 381, 382, 383, 409, 410,
449

Սահակյան—213

Սահյան Հ.—344

Սամի—53

Սայքս Մ.—335, 385, 390

Սայապալյան ժ. (Փալլակ)—252

Սալահ-Դուլյան—69, 182

Սասուն Կ.—423, 429, 435

Սարալլ—377

Սարգսյան Ե.—69, 139, 203

Սիլիկյան (Սիլիկով)—465

Սեմյոնով—407

Սևրանյան Գ.—43

Սևյոնով—287

Սերոբյան Մ.—10, 42, 86, 145, 242,
398

Սիմանթոն—86, 222, 251

Սմբատ—381

Սոադ Ա.—342

Սուսերի—100

Սողոմոն—219

Սողոմոնյան Մ.—313

Սոնինո—382

Սպանդարյան Ս.—169, 418, 419

Սպերանսկի—417

Սպորտոն—259, 260, 263, 266

Սվաճյան Հ.—326

Ստամբուլյան Ա.—462

Սրմաքեշխանյան Ե.—252

Սուշոն—203

Սևակ Ռ.—251

Վ

Վալադյան Վ.—431

Վահագն—45

վանգեհեհայմ—117, 126, 278, 360,
 365, 366
 վանդալ Ա.—16
 վանիկյան Գ. (վանիկ)—254
 վարդգես—45, 46, 247
 վարանդյան—419
 վարուժան Դ.—251, 253
 վեհհր—456
 վեստենենկ—160, 161, 163, 164
 վերֆել Զ.—333
 վիհհեյմ II—125, 126, 360, 365, 375
 վիլսոն—391, 392, 396, 397, 442,
 475
 վիվիանի—394
 վորոնցով-Գաշկով—112, 113, 118,
 119, 120, 121, 179, 181, 185, 189,
 192, 193—196, 441, 445
 վռայյան (Օ. Դերձական)—227, 264,
 266, 267, 270
 վրացյան Ա.—425, 469, 470

Տ

Տալենսկի Ն.—375
 Տաղավարյան Ն.—251, 446
 Տաշեան Հ.—205, 22, 223, 250, 278,
 279, 281, 283, 291, 301, 318, 321,
 323, 324, 327, 328, 329, 330—
 333, 336, 337, 338, 339, 360,
 362, 366
 Տարդյե Ա.—157
 Տարիե—253, 275, 305, 359, 360
 Տերյան Վ.—16, 165, 173, 188, 216,
 441, 461, 463
 Տերտերյան Իս.—189, 190, 191, 216,
 229, 296, 301, 384
 Տեր-Հարությունյան Հ.—229, 302,
 305
 Տեր-Մինասյան Բ.—309, 313, 315,
 450
 Տեր-Պարսամյան Ե.—307, 309, 310,
 315
 Տիգրանով Գ.—174

Տիգրանյան Ա.—473
 Տոլստոյ Ի.—194
 Տորբեյմադա—243

Ր

Րաֆֆի—146

Ց

Ցիմերման—32, 135

ՈՒ

Ուայտ—157

Ուրլանիս—356

Փ

Փարամազ—254

Փափազյան Բ.—197

Փափազյան Վ.—313, 315

Ք

Քալանթար Ա.—109, 111, 119

Քաջազնունի Հ.—212, 213, 406, 451,
 474

Քել Հասան—302

Քելեկյան Տ.—252

Քելեկյան Մ.—331, 337

Քելեան Ա.—381

Քերզոն—146, 392

Քերպելա Ալի Մեհմեդ—95

Քիտլենկեր—376, 377

Քլեբթե Մ.—395

Քյամիլ—319

Քոչարյան Մ.—367

Քրոմեր—389

Քուրդ Արամ—143

Օ

Օգանովսկի—408

Օգյուզ—76

Յգանյան Գ.—252

Օմեր Նաչի—116

Օշերովսկի Լ.—35, 165, 417

Օսման—260

Օսյան Ն.—8, 24, 32, 38, 41, 252

Օրով—413

Օրմանյան—253, 412, 424

Օ' Քոնլըր—156, 157

Ճ

Ճաիզ էլ Հուսէյն—322

Ճահրի—323

Ճերդինանդ Ֆրանց—93

Ճերդինանդ—243

Ճինո ժ.—360

Ճոն դեր Հուլց—126, 129, 139, 140, 363

Ճորեստյե Վոկեր—474

Ճրանս Անատոլ—156, 399

ՏԵՂԱՆՈՒԴՆԵՐԻ ԶԱՆԿ

Ա

Աբաղայի դաշտ—263

Ադանա—5, 19, 23, 30, 31, 32, 41, 42, 44, 46, 73, 83, 84, 128, 238, 276, 331, 337, 340, 342, 348, 351, 360, 422

Ադաբազար—321

Ադալիա—386

Ադին—147

Ադրեհչան—144, 264

Ադրիանապոլ—217, 321, 354

Ադարեկ—225, 260

Ալաշկերտ—97, 206, 207, 208, 273, 285, 402, 405, 407, 410, 411, 439

Ալբանիա—21, 37, 58, 68, 95, 101

Ալեքսանդրիա—331

Ալեքսանդրեթ—103, 128, 145, 335, 376

Ալեքսանդրապոլ—309, 411, 461, 463, 466, 467

Ալի-Կրան—311

Ալիշահբեկ—208

Ալթայ—78, 80

Ախալցխա—109

Ախալքալակ—466

Ախլաթ—98, 285, 407

Ախոռիկ—225, 260

Ախփի—315, 316

Ականց (Արտիշ)—262

Ակն—16, 275, 293, 296, 358, 366, 386

Աղբակ—18, 259, 260, 263

Ճղջավազ (Արծկե)—261, 262

Աղբավես—302

Ամասիա—60, 250, 352

Ամանոս—333, 339, 340, 341, 369

Ամերիկա (ԱՄՆ)—18, 54, 108, 141, 182, 183, 197, 213, 235, 396, 397, 398, 434, 442, 473, 475, 476

Այդին—354, 386

Այնթապ—328, 330, 332, 333, 339, 351

Այրան—340

Անգլիա (Մեծ Բրիտանիա)—7, 90, 92, 93, 96, 97, 101, 103, 114, 115, 117, 122, 125, 126, 128, 134, 138, 139, 147, 148—153, 157, 167, 192, 200, 202, 234, 275, 335, 356, 358, 361, 364, 372—376, 379, 383—386, 388, 389, 391, 392, 398, 407, 422, 428, 440, 473, 474

Անատոլիա—12, 19, 35, 58, 63, 68,
77, 82, 93, 85, 130, 140, 148,
155, 184, 238, 243, 244, 250,
253, 279, 320, 327, 337, 353,
355, 365, 386

Անդրկովկաս—79, 81, 104, 107, 113,
114, 132, 136, 140, 191, 192,
196, 197, 204, 206, 235, 257,
273, 291, 391, 411, 417, 442,
443, 457, 458, 459, 461, 462,
464, 466, 469, 474

Անդրեաս—302

Անդոկ—314

Անկարա (Էնկյուրի)—217, 241, 250,
255, 320, 353, 354, 355

Անտիոք—334, 351

Ապու-Հարա—343

Ասիա—36, 92, 93, 95, 125, 138,
139, 140, 153

Ավստրո-Հունգարիա—90, 91, 92, 96,
101, 117, 131, 202, 258, 397,
453

Արաբկիր—296, 352

Արաբիա—6, 74, 138, 244, 386

Արարատ—103

Արարա—336

Արգահանա—228

Արդահան—208

Արդանուշ—215

Արդոս—206, 208

Արդվին—215

Արմավիր—109, 466

Արմաշ—353

Արհալ—261, 263

Արհշ—262, 273, 407

Արտամեդ—161

Արտիսոնք—312, 314

Աֆղանստան—206, 235

Աֆրիկա—37, 80, 91, 93, 125, 353

Բ

Բաբ—337, 343

Բաբելոն (Բաբելոնի)—352, 407, 456

Բաթուլ—109, 207, 211, 301, 458,
463, 465, 466

Բալկաններ—17, 18, 36, 58, 79,
84, 91, 96, 99, 101, 116, 148,
149, 201, 331, 372

Բաճրեյն—147

Բալադետ—56, 78, 97, 206, 214,
216, 272, 285, 352, 356, 405,
407, 410, 439

Բանդի-Մահու—262

Բաշապարան—464

Բաշկալե—216, 225, 227, 259, 353

Բալու—97, 314, 352

Բաղդադ—127, 130, 133, 150, 155,
320, 339, 354, 355, 360, 364,
369, 378, 390

Բանե—143

Բասեն—206, 207, 208, 214, 216,
281, 282, 285, 439

Բասրա—150, 355

Բարուշ հորան—211

Բաբու—109, 178, 195, 209, 212,
227, 311, 392, 399, 411, 415, 418,
419, 433, 436, 442, 465

Բելգիա—90, 364

Բելիզուկ—211

Բելլոթ—50, 72, 112, 155, 189,
235, 242, 331, 354, 425

Բեռլին—17, 20, 97—102, 112, 122,
125, 126, 129, 133—137, 139,
151, 157, 163, 172, 278, 299,
361, 392

Բերդակ—261

Գերկրի—262, 263, 272, 274

Բրեստ-Լիտովսկ—453, 460

Բիթլիս (Բաղեշ)—16, 17, 19, 20,
25, 32, 56, 64, 129, 152, 160,
161, 175, 194, 220, 225, 226, 255,
267, 275, 280, 296, 305, 306,
310, 314, 316, 317, 324, 342,
354, 355

Բիրմա—108

Բյուրք—302

Բոսնիա-Հերցեգովինա—22, 92
 Բոստոն—209, 211, 214, 309, 332,
 343, 397, 423, 435
 Բոսֆոր—78, 196
 Բրուսա—16, 320, 321
 Բուլանդ—98, 282, 285, 439
 Բուլղարիա—24, 67, 99, 108, 117,
 187, 190, 371, 380, 399, 453
 Բուխարա—178
 Բուխարեստ—234, 381

Պ

Պալիպոլի—374
 Պալիցիա—92, 167, 438
 Պավաշ—261
 Պաթևմունի—250, 341, 353, 354
 Պարսեն—312
 Պարմանիա—49, 79, 87, 89, 90, 91,
 92, 93, 94, 96, 97, 114, 117, 118,
 125—133, 135, 137, 138, 140—
 146, 148, 155, 157, 159, 160,
 193, 200, 201, 202, 204, 205,
 218, 234, 278, 356—363, 365,
 366, 368, 370, 371, 372, 380,
 386, 392, 393, 395, 397, 401,
 422, 453, 463
 Պյուրուն—352
 Պյունուշխանեն—299
 Պրեքուլ—314

Ռ

Ռալար—208
 Ռամասկոս—19, 155, 335, 337, 354,
 355
 Ռարդանել—195, 253, 254, 374, 375,
 376, 438
 Ռեվրիլի—352
 Ռերենդեն—352
 Ռերչան—275, 292, 352, 439
 Ռերսիմ—17
 Ռիադիեն—206, 216, 285, 405, 407,
 410

Ռիարբլեթի—16, 19, 21, 28, 151,
 152, 154, 160, 161, 194, 217,
 226, 228, 235, 251, 253, 296
 Ռիլիման—209, 211, 216, 305
 Ռիլիշան—411
 Ռյորոտ Յուլ—331
 Ռուբախ—207, 208, 216

Ս

Սգիպտոս—6, 46, 54, 91, 108, 112,
 130, 131, 147, 187, 218, 374, 383,
 384, 432, 434, 446
 Սղեգիս—225
 Սրգեկա (էլգիլնշան)—228, 288, 289,
 290, 292, 293, 295, 296, 303,
 304, 318, 341, 352, 378, 407,
 439, 456, 464
 Սվրոպա—45, 47, 54, 68, 80, 89,
 92, 93, 99, 107, 110, 114, 116,
 118, 119, 138, 140, 148, 151,
 155—157, 162, 163, 171, 173,
 175, 195, 273, 342, 357, 358,
 363, 364, 372, 387, 388, 394,
 397, 399, 420, 427, 429, 437,
 473
 Սրուսաղեմ—155, 336, 354, 355
 Տրեսեն—8, 64, 69, 109, 132, 188,
 213, 273, 317, 351, 358, 411,
 412, 415, 416, 443, 463, 464,
 465, 469, 472, 473, 474

Տ

Տելթուն—19, 220, 246, 275, 276,
 278, 325—331, 333, 335, 429
 Տետկին—208
 Տիվին—206

Թ

Թգիրեն—320, 354
 Թլգաս-Լոթարիենգիա—91
 Թշմիսթին (Վաղարշապատ)—26, 33,

108, 110, 111, 161, 195, 253,
273, 411, 412, 413, 415, 424.
434, 466

էսքիշհհիւր—320

էրզրոււմ (կարիւն)—16, 17, 19, 20,
24, 56, 57, 64, 83, 107, 129,
136, 143, 152, 155, 160, 161,
175, 194, 199, 200, 206, 217,
220, 224, 225, 226, 228, 233,
275, 280—288, 291, 292, 293,
295—297, 302, 303, 309, 318,
324, 352, 354, 355, 360, 361,
378, 385, 386, 405, 407, 410,
414, 424, 439, 444, 456, 464

Ը

Ընծակ—225

Ըմբռնիւ—314

87, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100,
104, 106, 112, 113, 114, 115—
118, 120, 121—123, 125—130,
132—135, 137, 139—144, 148—
154, 157—167, 170, 173, 174,
175, 177, 179, 182, 185, 186,
188, 191—194, 196—198, 200,
202, 204, 205, 210, 218, 223,
227, 228, 229, 231, 233, 235,
239, 243, 244, 245, 250, 253,
254, 255, 265, 275, 278, 280,
332, 336, 343, 345, 348, 349,
354, 356, 357, 359, 360, 362,
363, 364, 365, 366, 368, 369—
371, 373—375, 382, 383, 385,
386, 387, 390, 395—402, 415,
420, 423, 424, 425, 426, 428, 430,
431, 446, 453, 455, 456, 457, 462,
463, 466, 468, 469, 470

Թ

Թաղ—261

Թաւրիւ—143, 209, 216, 259, 470

Թիմար—261, 263

Թիֆլիս—30, 69, 108, 109, 113,
119, 128, 131, 136, 168, 173,
174, 182, 186, 188, 189, 190,
207, 229, 273, 306, 316 317,
411—414, 436, 442, 443, 446,
447, 450, 459, 464—466, 470

Թոկատ—60, 352

Թոփրակ-կալե—208

Թրակիա—5, 36

Թաւնիս—80

Թուրանիա—74, 77, 79, 80

Թուրքմենստան—77

Թուրքիա (Օսմանյան կամ Օտոման-
յան կայսրութիւն)—5, 8, 9,
11, 12, 14, 16, 17, 18, 19, 20,
22, 26, 30, 34, 35, 37, 38, 40,
41, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 50,
51, 55, 56, 61, 62, 63, 65, 66,
67, 70, 71, 73, 79, 82, 84, 85, 86.

Ժ

Ժեն—429

Ի

Իգդիր—273, 413

Իդ—206

Իզմիդ—321

Իզմիր—37, 58, 128, 353, 354, 377,
386

Իթլիք—337

Իլիճե—289, 290

Ինթիլի—339, 340

Ինդոնէզիա—108

Իսպանիա—243

Իսֆահան—378

Իտալիա—117, 157, 332, 384, 386,
301

Իրան (Պարսկաստան)—80, 104,
108, 121, 129, 138, 144, 147,
150, 167, 206, 225, 373, 374,
376

Լ

Լեհաստան—90, 193, 345, 364
 Լիս—312
 Լիբանան—332, 336
 Լիմ—353
 Լոնդոն—99, 115, 149, 151, 152, 241, 369, 378, 388, 438
 Լոռի—464, 467
 Լոս-Անժելոս—241
 Լվով—375

Խ

Խարկով—460
 Խարց—312
 Խարբերդ (Խարպուտ կամ Մամուրեթ ու Աղիդ)—16, 17, 19, 20, 54, 154, 160, 161, 194, 217, 228, 310, 314, 316, 318, 319, 324, 352, 354, 355, 361, 386
 Խիզան—18, 353
 Խլաթ (Բզնունիկ)—298
 Խլովտավենտիքեար—354
 Խոյ—213, 216, 259
 Խորպեկ—333

Մ

Մովսսար—315, 316

Կ

Կալիֆոռնիա—213, 307
 Կալսերի—217, 254, 321, 353
 Կաշիբ—11, 40, 86, 183, 221, 235, 246, 255, 256, 308
 Կաղզվան—206
 Կամախ—291, 292, 296, 352, 361
 Կապան—330
 Կարադերբենտ—208
 Կարապազար—330
 Կարաուրզան—208
 Կարճկան—18
 Կարս—16, 17, 155, 216

Կարուն—152

Կեմերեկ—285

Կեսարիա—246, 282, 285, 286, 354, 386

Կեփի—314, 316

Կիզիլ-Ռաբաթ—390

Կիլիկիա—16, 19, 45, 58, 83, 103, 128, 129, 144, 151, 155, 177, 180, 181, 194, 217, 235, 244, 277, 278, 317, 325, 326, 327, 329, 331, 332, 334, 337, 351, 352, 354, 362, 368, 382, 386, 393, 395, 429

Կիպրոս—97, 151, 335

Կիրասոն—303

Կոթուր—260

Կոնիա—320, 328, 330, 353, 355, 386

Կոպենհագեն—24

Կովաս-Շանե—301

Կովկաս—19, 54, 77, 108, 110, 112, 120, 123, 131, 145, 146, 161, 171, 179, 182, 186, 190, 193, 194, 198, 199, 206, 216, 218, 227, 234, 242, 273, 297, 355, 377, 377, 402, 411, 413, 415, 416, 418, 421, 423, 424, 428, 432, 457, 458, 461, 463, 468

Կոստանդնուպոլիս (Կ. Պոլիս)—16, 23, 26, 31, 37, 38, 39, 40, 45, 55, 56, 58, 61, 75, 77, 81—84, 92, 101, 102, 108, 109, 112, 114, 116, 117, 118, 124, 143, 151, 154, 159, 161, 163, 175, 182, 185, 193, 195, 199, 206, 213, 216, 221, 222, 233, 234, 236, 242, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 253, 254, 257, 284, 287, 297, 310, 319, 335, 337, 342, 350, 354, 362, 366, 367, 369, 372, 373, 374, 383, 384, 386, 394, 396, 424, 431, 438, 441, 460, 464, 468

Կորդիբան—352

Կոփ—312

Կրետե—101

Կտուց—352

Կուրան—410

Հ

Հաագա—106

Հազարեն—225

Հալեպ—19, 155, 217, 245, 293,
320, 328, 239, 332, 333, 335,
337—343, 350, 352, 355, 360,
427, 438, 439, 441

Հաճի Հապիպլի—333

Համբուրգ—128

Համա—155, 337

Հայաստան—5, 12, 16, 17, 19, 20,
22, 26, 30, 31, 36, 37, 40, 56,
57, 58, 60, 68, 69, 81, 56, 87,
92, 95, 97, 101, 102, 104, 105,
108, 109, 113, 114, 115, 117,
118, 119, 122, 123, 124, 130,
133, 136, 137, 138, 140, 142,
144, 145, 146, 148, 149, 151,
152, 155, 156, 157, 158, 160,
163, 166, 167, 169, 170, 173,
174, 175, 176, 177, 178, 180,
181, 184, 187, 188, 193, 194,
195, 199, 209, 210, 217, 221,
243, 245, 254, 275, 309, 315,
325, 326, 354, 357, 359, 366,
367, 369, 372, 373, 376, 378,
379, 385, 386, 388, 389, 390,
391, 393, 397, 398, 399, 401,
402, 403, 404, 406, 407, 409,
410, 416, 418, 420, 435, 436,
439, 440, 441, 442, 445, 449,
455, 456, 457, 458, 460, 461,
468, 470, 471, 472, 473, 474,
475, 476, 477, 478

Հալֆա—336

Հալբեն—330, 351

Հասան Բելլի—330

Հասան-Քամրան—225, 260

Հասանկալե—206, 352

Հեթաբրի—17, 259, 305

Հիրճ—267

Հեղկաստան—108, 117, 127, 129,
138, 146, 147, 149, 153, 217, 359

Հոլանդիա—90, 370

Հոմս—155, 337

Հոոմ—56, 151, 438

Հունաստան—99, 101, 117, 391

Ղ

Ղարաքիլիսա—206, 463, 464, 465,
467

Ղլիշ-Քլադուկ—206, 207, 214

Ղրիմ—96, 124, 373

Ճ

Ճապոնիա—108, 450

Ճինիս—296

Մ

Մաարա—337

Մալաթիա—320, 352

Մալգարա—53

Մակեդոնիա—21, 22, 36, 37, 58, 68,
99, 101, 112, 193

Մալախաթուն—288, 289, 293, 407,
456

Մալդանեկ—348

Մանազկերտ—225, 262, 273, 297,
298, 407, 410, 439

Մարաշ—19, 326, 328, 330, 332,
333, 337, 351

Մարդին—386

Մարզվան—234, 327

Մարոկկո—80, 118

Մասլահաթ-Յուզվերան—207

Մանուկահասակներ—348

Մեղրի—318

Մերձավոր արևելք—90, 91, 97, 114,
120, 121, 124, 125, 126, 127,
129, 132, 138, 142, 146, 147,
148, 153, 175, 344, 357, 362,
364, 372, 377, 378, 383, 386,
387, 389, 390

Մերձբալթիկա—90

Մերսին—340

Մեքքա—377

Միջազգային—3, 12, 91, 117, 129,
140, 141, 142, 147, 152, 177,
203, 217, 253, 317, 320, 321,
330, 336, 343, 362, 382, 385,
386, 390

Միջերկրյա—53

Մուլա-Սուլեյման—208

Մոնղոլիա—80

Մոսկվա—60, 142, 173, 178, 212,
380, 415, 451, 459, 463

Մոսկով—143, 150, 291, 342, 355,
360, 378

Մոսկովի—337

Մուշ—17, 28, 32, 33, 199, 217,
220, 225, 227, 257, 273, 275,
276, 305, 306, 307, 309, 310,
311, 312, 313, 314, 316, 342,
353, 361, 407

Մուսա լեռ—217, 333, 334

Յ

Յաղչան—310

Յավրնա—310

Յաֆա—354

Յոզկաթ—331, 353, 354

Յոզոնօլուք—333, 341

Ն

Նախիջևան—466

Նիկոմեդիա—320, 353

Նիկոպոլիս—352

Նովոռոսիյսկ—43

Նոր Նախիջևան—109, 211

Շ

Շապին-Գարահիսար—60, 210, 217,
220, 229, 299

Շավշև—215

Շատախ—261, 266

Շեյքեն-Դերե—253

Շենքեկ—314

Շիլլիցարիա—158

Շուշանց—262

Ո

Ոզլըմ—18

Չ

Չանդեր—250

Չարսանչակ—352

Չեռնոգորիա—68, 91, 99, 101

Չեմիշկեզիկ—352

Չինաստան—167, 358

Չինգուշ—353

Պ

Պայաս—351

Պաղեստին—6, 91, 336, 354

Պարտիզակ—321

Պետրոգրադ (Պետերբուրգ)—31, 58,
65, 111, 115, 118, 122, 159,
160, 163, 173, 175, 177, 180,
181, 194, 195, 259, 371, 378,
385, 415

Պիթիաս—333

Պյատիգորսկ—418

Պորտ Սալիդ—335, 336

Պոտսդամ—150

Պրովիդենս—182

Պրուսիա—89

Ջ

Ջուֆա—213

Ռ

Ռայակ—155
 Ռեսու-Այն—217, 337, 339, 342
 Ռոզոստո—320, 354
 Ռոստով—460
 Ռոմինիա—101, 108, 187, 342
 Ռուսաստան—18, 19, 31, 54, 55, 56, 57, 68, 79, 80, 90, 91, 92, 94, 96, 97, 99, 100, 103, 104, 105, 113—126, 128, 130, 131, 134, 136—143, 145, 148, 149—151, 155, 157, 159, 161, 163, 165, 167, 168—170, 173, 175, 177, 178, 180, 182, 184, 185, 186, 187, 189, 191—195, 199, 200—202, 206, 210, 211, 212, 214, 218, 220, 227, 229, 234, 275, 309, 317, 356, 358, 361, 363, 365, 372, 373, 374, 376, 378—380, 382, 383, 384—387, 388, 400—402, 404, 406, 411, 417, 422, 427, 437, 438, 442, 452—455, 458—463, 468, 469, 473, 474, 476

Ս

Սաար—91
 Սալոնիկ—46, 66, 71, 174, 377
 Սալմաստ—211, 213, 259
 Սալուխան—260
 Սամոս—101
 Սամսոն—154, 296, 352, 355
 Սան-Ստեֆանո—96, 98, 105
 Սասուն—46, 210, 217, 227, 275, 305, 306, 308, 309, 311—315, 317, 422
 Սարայ—211, 216, 227, 259, 260
 Սարակո—92
 Սարդարապատ—464, 466
 Սարիղամիշ—206—209, 211, 216, 221, 227, 247, 285, 307, 428

Սաքիզ—143

Սաֆիան—209

Սեբաստիա (Սիվաս)—16, 18, 21, 60, 154, 160, 161, 194, 217, 255, 285, 296, 302—304, 317, 31, 320, 321, 324, 327, 352, 354, 355, 361, 378

Սերբիա—36, 68, 91, 93, 99, 101, 117

Սիրիո—113

Սիրիա—5, 128, 155, 217, 244, 278, 325, 336, 351, 352, 354, 382,¹³ 386

Սիս—144, 328, 330, 331

Սիփան—273

Սղերդ—32, 305, 353

Սովետական Միություն—347

Սոուքրուլազ—143

Ստամբուլ—77, 80, 202

Սուեզ—381

Սուլթանիե—328

Սուխում—417

Սուրմալու—466

Սևաստոպոլ—210, 301, 460

Վ

Վան—16, 17, 18, 20, 28, 32, 56, 61, 64, 84, 129, 143, 144, 152, 160, 161, 175, 194, 199, 207, 213, 217, 220, 224, 225, 226, 227, 233, 246, 255, 256—259, 261, 262—266, 267, 269, 270—275, 277, 278, 279, 286, 287, 298, 305, 312, 329, 342, 353, 354, 361, 385, 386, 402, 407, 410, 413, 414, 416, 429, 439, 456
 Վասպուրական—84, 144, 216, 221, 227, 262, 273, 274
 Վարազա—261, 262, 273
 Վարդենիս—312
 Վարշավա—375

Ֆենտիկ—58, 196
 րոն—96
 ֆեննա—129, 151, 205
 ֆադիկավկազ—466
 ֆաստան—198, 466

S

Տավորիկ—46, 314, 315
 Տավրոս—326, 339, 340, 341
 Տարոն—33, 262, 307, 308, 312
 Տաբատուն—340
 Տի-Արմեն—338
 Տեր-էլ-Ջոր—19, 129, 217, 296, 323, 324, 328, 337, 339, 342, 343
 Տոկիո—438
 Տապիդոն—16, 19, 56, 152, 155, 160, 161, 211, 217, 291, 299, 300—303, 324, 352, 354, 355, 361, 378, 386, 405, 414, 456, 458

Ց

Տրոնք—308, 310

ՌԻ

Ռեկրահին—90
 Ռ.բազ-Ռուլադ—259
 Ռերմիա—216, 259
 Ռերֆա (Ռունգա)—217, 228, 253, 308, 317, 319, 321, 323, 324, 329, 351

Փ

Փամբադ—464, 465, 467
 Փանդերմա—353
 Փարիզ—38, 72, 109, 110—112, 121, 122, 156, 157, 163, 180, 182, 445, 349, 382, 395, 438
 Փ. Ասիա—17, 53, 82, 95, 105,

114, 120 121, 123, 131, 132, 140, 142, 143, 170, 173, 174, 177, 179, 360, 364, 377

Ք

Քաթմա—343
 Քեպուսիե—333
 Քերմանշահ—378
 Քերթանոս (Կթանոց)—302
 Քերեք—342
 Քիլիս—332, 333
 Քղի—293, 297
 Քյուրդամիր—212
 Քյոփրիու-բյոյ—206, 214, 221, 227
 Քութանյա—353
 Քուվեյտ—150, 151, 152
 Քուտ-էլ-Ամարա—378, 390
 Քուրդիստան—12, 35, 386

Օ

Օբերգալցբուրգ—345
 Օդեսա—460
 Օլթի—206, 207, 285
 Օյան—147
 Օսվենցիմ—348

Ֆ

Ֆենտրճազ—331, 332
 Ֆրոնուգ—330, 351
 Ֆինլանդիա—90
 Ֆրանսիա—7- 90—93, 96, 97, 101—103, 114, 115, 117, 122, 125, 128, 138, 150, 151, 153, 155, 156, 157, 167, 192, 200, 201, 202, 234, 275, 335, 358, 361, 372, 373, 375, 382—386, 387, 388, 393, 394, 395, 407, 428, 440, 474
 Ֆրեզնո—213, 307

ՀՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խումբ

Գլուխ առաջին — Արևմտահայության ծանր գոյավիճակը
Թուրքիայում պատերազմի նախօրյակին

Գլուխ երկրորդ — Հայկական հարցի վերաբերյալ ռազմական և քաղաքական համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմի սկզբին

87

Գլուխ երրորդ — 1915 թվականի մեծ եղեռնը, արևմտահայության գենոցիդը

217

Գլուխ չորսրորդ — Միջազգային իմպերիալիզմը թուրքական ջարդարարության մեղսակից
Վերջաբան

250

Օգտագործված նյութերի և գրականու-
թյան ցանկ

186

Անձնանունների ցանկ

40

Տեղանունների ցանկ

502

Խմբագիր՝ Ա. Գ. Աղոյան

Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Ա. Խուդիկյան

Նկարիչ՝ Կ. Թ. Տիրատուրյան

Տեխ. խմբագիր՝ Ե. Ա. Ախիրյան

Վերատ. սրբագրիչ՝ Ի. Ս. Բրուտյան

ՎՅ 05207

Գատվեր 530

Տիրաժ 15000

Հանձնված է արտադրության 20/II 1965 թ.

Ստորագրված է տպագրության 23/III 1965 թ.

Թուղթ՝ 84X108 1/32, Տպագր. 32,0 մամ. = 26,24 պալմ. մամ.,
հրատ. 24,5 մամ.: Դիւնը՝ 95 կ.

ՀՍՍՌ մինիստրների սովետի մամուլի պետական կոմիտեի
և պոլիգրաֆարդյունաբերության գլխավոր վարչության
պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան, Տերյան 91: